

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÉVKÖNYVE
XII**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTO
NOMINATI
1973

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTO NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XII

MISKOLC, 1973

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музеа им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztette
BODÓ SÁNDOR
közreműködésével
SZABADFALVI JÓZSEF

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, Miskolc. Felelős vezető: Szemes István
93.833 — 1973 — 5040 — 600 példány

TARTALOM
INHALT

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

HUSZTY SÁNDOR:

- Herman Ottó megindítja az Aquilát (1894) — — — — — 9
Ottó Herman als Herausgeber der „Aquila”

DÉTSZY MIHÁLY:

- Adalékok a sárospataki református kollégium történetéhez — 41
Beiträge zur Geschichte des kalvinistischen Kollegiums von
Sárospatak

DÉNES GYÖRGY:

- Szalonna, feudális főúri szálláshely és kerek temploma — — 65
Die feudalfürstliche Residenz Szalonna und ihre Rundkirche

JOÓ TIBOR—SÓLYOM DEZSŐ:

- A diósgyőri pálos kolostor — — — — — 87
Das Diósgyőrer Paulinerkloster

DÉNES GYÖRGY:

- A királyi halászóvizek Árpád-kor végi felügyelői, a vízóvók 121
Die Wasserhüter, die Aufseher der königlichen Fischereige-
wässer am Ende der Zeit der Árpáden

KILIÁN ISTVÁN:

- A XVII—XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon — — 129
Schultheater in Sárospatak im 17—18. Jahrhundert

ZÁDOR TIBOR:

- A diósgyőrvasgyári színjátszás 1919-ig — — — — — 187
Schauspielkunst von Diósgyőrvasgyár bis 1919

FOGARASSY LÁSZLÓ:	
Felvidéki guerillaharcok a Károlyi-kormány idején — — —	223
Guerillakämpfe in Oberungarn zur Zeit der Károlyi-Reigerung	
ZÁDOR TIBOR:	
A diósgyőrvasgyári zenekar hatása a nagy-miskolci zenekarok megalakulására — — — — — — — — — —	251
Der Einfluss des Diósgyőrvasgyärer Orchesters bei der Gründung Grossmiskolcer Orchester	
BALASSA IVÁN:	
A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez — — —	285
Zur Geschichte der deutschen Neusiedlung im Tokaj-Gebirge	
NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE	
DANKÓ IMRE:	
Adalékok a régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez — — — — — — — — — —	321
Beitrag zum funktions- und bedeutungsveränderten Weiterleben alter Masseinheiten	
PETERCSÁK TIVADAR:	
Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban — — — — —	357
Rinderzucht in einem Dorf von Hegyköz	
DOBROSSY ISTVÁN:	
A parasztgazdaságok szerkezete és a rosnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében — — — — —	407
Die Verbindung zwischen der Struktur der Bauernwirtschaften und dem Faserpflanzenanbau in der Komitaten Borsod, Abaúj und Zemplén	
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA:	
Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében — — — — — — — — — —	431
Tragtücher und ihre Benennung im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén	
BARTHA LÁSZLÓ:	
Teherhordó eszközök Domaházán — — — — — — —	463
Tragmittel in Domaháza	

SELMECZI KOVÁCS ATTILA:

- Gerendavázás épületek felállítása Észak-Borsodban — — — 487
Bau von Fachwerkhäusern in Nord-Borsod

NAGY GÉZA:

- A karcsai parasztfjúság társasélete — — — — — 499
Das gesellschaftliche Leben der Bauernjugend von Karcsa
1900—1970

TERMÉSZETTUDOMÁNY — NATURWISSENSCHAFTEN

FINTHA ISTVÁN:

- Madártani adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye faunájának
ismeretéhez II. — — — — — — — — — — — 527
Ornithologische Angaben zur Fauna des Komitats Borsod-
Abaúj-Zemplén. Teil II.

TÓTH SÁNDOR:

- Adatok a Tardi-patak völgye élővilágának ismeretéhez — — 549
Angaben zur Kenntnis der Flora und Fauna vom Tal des
Tardi-Baches

DÉNES GYÖRGY:

- A Jósva- és Ménes-völgy közötti fennsík karsztosodása és a Csa-
pás-tetői barlang — — — — — — — — — — — 583
Die Verkarstung des Plateaus zwischen dem Jósva- und dem
Ménes-Tal und die Höhle von Csapás-tető

RÉGÉSZET — ARCHEOLOGIE

HELLEBRANDT MAGDOLNA:

- A Kyjatice-kultúra újabb lelőhelye — — — — — — — 589
Eine neuere Fundstelle des Kyjatice-Kultes

GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA:

- A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései — — — 599

HERMAN OTTÓ MEGINDÍTTJA AZ AQUILÁT (1894)

HUSZTY SÁNDOR

Herman Ottó 1877-ben kezdte kiadni a Természetrajzi Füzeteket. Ennek a folyóiratnak nem privilegizált helyzete — az, hogy az első természetrajzi, még pontosabban zoológiai szakfolyóirat volt — kölcsönzött különleges fontosságot, hanem szerkesztőjének személye, annak szervezői tehetsége és lázas lelkesedése kavarta fel a magyar tudományosság lomha vizeit. Bizonyos, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és a Természettudományi Társulat haladni vágyó vezetői meglátták *Herman Ottó*ban az ígéretet, a könyörtelen kivitelezés képességét és ezért támogatták progresszív terveit. Előbbre akarta vinni a magyar tudományt, mert hitt abban, hogy művelői egyenértékűt alkothatnak a külföldiével. A Természetrajzi Füzetek elkészült számai tekintélyt szereztek a szerkesztőnek. Az anyagi bázist a Magyar Tudományos Akadémia, némely mecénás, közöttük is legáldozatosabban Semsey Andor és a Természettudományi Társulat teremtette meg. Jóllehet a Természettudományi Társulat a tudomány népszerűsítését vállalta és tette azt szóban, írásban, nem zárkózott el elméleti tudományos művek napvilágra segítésétől sem.

Herman Ottó korában modern tudományos eredményeit ma már részben túlhaladta a fejlődés. Helyét a magyar tudományos élet történetében nem is ezek őrzik. *Herman Ottó* szervezett munkára, áldozatra vezette a kortárs tudósokat. Végtelen becsületessége, tiszta hite sokszor téríthette volna tévútra emberei kiválasztásában. De mégsem tévedett, mert egyedüli mércéje az alkotó munkaszeretet volt. Új, társtalan emberként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, a természetiek tárának kutatóiról akkor még csak hírből hallott. A *Természetrajzi Füzetek* készítése közben ismerte meg őket. Elődjeként távozott 1874-ben *Horváth Géza* entomológus. *Herman Ottó* is ennek tartotta számon a múzeumi szegénységtől elijedt orvost. De valamit mégis megsejtett benne és nem csalódott. Egyike lett *Horváth Géza* azoknak a keveseknek, akik a Természetrajzi Füzetek kritikus korszakában, 1876-ban is kitartottak mellette. Európa-szerte elismert hemipterológus tekintély és jóval későbbben a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett.

Szerkesztői tekintélyével, tudományos hírnevével fegyverzetten minden alkalmat megragadott Herman Ottó, hogy a maga embereinek publikációs lehetőséget teremtsen. Ő maga akkorra már túl volt első igazán nagy monográfiáján, a magyar pókfauna megírásán. Hiába keltett az Európa-szerte nagy elismerést és élénk visszhangot, nem igazolta szerzőjének felfogását a tudomány demokratizálásáról: tömeget teremteni a tudomány művelőiből és elfogadóiból. Mert csak a szélesen és bátran művelt tudomány hat alkotóan a társadalomra. Maga a kolozsvári múzeumban a rovargyűjtemény gazdagítása mellett főként a madárgyűjteményt szaporította, gondozta sikerrel és vonult be ornitológusként a köztudatba. Mikor elbúcsúzott Kolozsvártól, magával hozta az erdélyrészi madarászok legjobbainak, *Buda Ádámnak*, *Csató Jánosnak* barátságát és jó emlékeztét.

Budapesten 1878-ban az történt, hogy a Természettudományi Társulat pályázatot hirdetett egy állattani, egy növénytani és egy ásvány-vegytani műre. A pályázatoknak október 31-ére kellett volna beérkezniük. A Társulat választmánya kijelölte a bírálókat is. Eszerint az állattani pályázatra benyújtott munkák felett *Margó Tivadar* egyetemi tanár az orvoskaron és *Kriesch János*, az állattan tanára a műegyetemen, mindkettő országos tekintélyű zoológus, dönt majd! A hír felvillanyozta a magyar zoológusokat, közöttük Horváth Gézát is. Gyakori levélváltásukban tudakozódott is gyámoltalanul a Természetrাজi Füzetek szerkesztőjétől, vajon megérett-e az idő, hogy hemipteráival a porondra lépjen. A pályázat határ-ideje már lejárt, de késtek a súlyos és érdemes művek, ezért a Társaság még várt. Herman Ottó január végi válasza erre is felelt, de tudósított a Haynald affér győzelmes lezáródásáról és arról, hogy a Természetrাজi Füzetek átvészelte a nehéz időt.

„Igen tisztelt Uram! Szíves sorait vettem s köszönöm a bennük foglalt érdeklődést.

Minthogy én el voltam tökélve arra, hogy szikla leszek, hát a tisztelt habok elunták a csapkodást s elcsendesedtek. Tökéletes csend állott be, mintha soha semmi sem történt volna. Annyi diplomatiám van, hogy csak magamba nevessek s szintén úgy tegyek, mintha nem történt volna semmi.

A füzet marad, mint volt. Azt kérdi tőlem, hogy mit mondok a Hemipterakra való pályázatra? Fogas kérdés bíz' az, kivált nekem, a kit mindenfelől biztatnak, hogy pályázzam Frivaldszkyval az Ornisra. Én tehát csak indirecte felelhetek: azt mondtam, hogy én, tekintettel a még szükséges vizsgálatokra, a 2000 forintot nem tartom elégnek; másfelől nem tartom célszerűnek az egész díjra folyamodni: jusson másoknak is.

Eddig van most a dolog, miről még tanácskoznom kell, mert hát sok a megfontolandó. Szükségem volna még 4, teljesen végrehajtott vonulási observációra s egy általános kutatásra, mi nagy apparátust, tehát költséget követel, ez egy; a másik az, hogy a kiadás költségét is szemmel kell tartani, mi színezett atlással felrúghat a maga 10 000 forintjára.

Tegyünk tehát úgy, hogy Ön mondja meg a minimumot, a melyért vállalkozik, én pedig a maradékra fognék számot tartani, s igyekeznék Semseyt s még más Sportsmaneket belévonni a dologba.

Mert hogy kitérhetnék, nem hiszem, nem is tehetem, ha élni akarok; már pedig élni muszáj. Mindenesetre jó lesz, ha minél előbb elhatározza a dolgot s tudósít róla. Scrupulusaira nézve Pulszky azt mondta, hogy tegyen le rólok; így beszél Szily is s az áramlat olyannak látszik, hogy nem sok a hajlandóság a társulatnál már érintett rendek bővebb kifejtésére áldozni: olyan rendeket kívánnak, a melyek a társulat vállalataiban még absolute hiányzanak. De legyen bármint, jöjjünk ketten megállapodásra; azt úgy is tudhatja, hogy én ilyen dolgokban önző nem vagyok.

Szíves válaszat várva, maradok üdvözlettel tisztelő híve Herman Ottó”².

A hemiptera-monográfiának nem lesz sikere. Nagyok az erők, melyek ellene szegülnek, de a tettekkészség megvan a szerzőben. Itt lehet az alkalom, hogy a természettudományok elterjesztése megkezdődjék. Kolozsváron még csak szóban, alapismereteket közlő előadásokkal szolgálhatta megszilárdult elvét *Herman Ottó*. Most maga és mások foghatnák kézen a kíváncsi közönséget. Hát rendszerező, alapismereteket közlő kézikönyv felé noszogatta *Horváth Gézát* 1879 február eleji levelében.

„Kedves Uram! Levelét vettem, s a mint az már természetem: legott nyakamba vettem a várost, hogy fölkeressem a magyar tudományos gépezet ez idő szerint való főfővezetőit.

Nehogy idegrendszerére zavarólag hassak, legott elején kezdem a dolgot. Az Ornis dolga még arra az esetre is biztosítva van, ha a társulati egész pályadíj másra fordítatik is, ergo: az Ornis miatt vállalkozhat bárki arravaló. Ezt tudván én az Ön dolgát hoztam szőnyegre; de már úgy van, hogy nem tudott az lelkesedést kelteni! Ennek két oka van: 1szőr a Lygacidák absolute nem kelnek, holott az ellenkező mindenesetre a társulat érdeke, ha máskép nem, hát anyagi szempontból — kell is, hogy legyen; 2szor hogy bizonyos művek azért nem kelnek, tehát nem is hatnak, mert senki sem gondolt avval, hogy a szükséges talajt előkészítse, mi roppantul fontos egy dolog kivált a mi viszonyaink között.

Éppen erre való tekintettel én tanácskoztam Dr. Károii barátunkkal és másokkal, s a mint én azt már régóta prédikálom, most is csak oda jutottunk: hogy hiába írunk mi specialiter egy nagy kör kis részleteiről, mielőtt hogy a nagy körről általános képet nyújtottunk volna annak a társadalomnak, a melyre hatni kívánunk, a melyre hatnunk kell hazafiságból és azért is, mert az anyagiak dolgában ő a forrásunk — polgárnak tudósna egyiránt.

Vegyük mostani rendszerünket. Mi egyes rendek monográfiáit dolgoztatjuk ki, nyilván úgy gondolván az ügyet: ha majd valamennyi rend monografice meglesz, lehet főművet írni. Igen ám! de ez a feldolgozás egy századig is eltarthat, mit csinál addig a művelődés, haladás, főképpen pedig a terjeszkedés? Azt mondják: ott van a culturnépek

irodalma! az az: ha valaki a magyar mű értékét, értelmét meg akarja közelíteni, olvasson németet vagy bármi mást! Ez a bökkenők bökkenője: minket nem ért meg saját fajunk s hogyan is érthetne, mikor nem adjuk meg neki az érthetés eszközét?

Mindezeket jól megfontolva, én csak oda juthattam, hogy ha az entomológiai monográfiákkal szolgálni, hódítani akarunk ott, a hol szükség van a szolgálatra s a honnan a költséget vesszük: írjunk először egy általános Entomológiát; legyen az hézagos is, mégis egy teljes képet fog nyújtani s mindenesetre sok emberben fel fogja ébreszteni az érdeklődést a részletek, tehát a monográfiák iránt is. Ebben gyökerezik Linné művének hatása éppen úgy mint Toldy Ferencz irodalom történetéé is s én, a mennyi irodalom ismeretem van, mindenütt csak ezt látom.

Hogy tehát hogy ezt a sort befejezzem, azt akarom mondani: vállalkozzék Ön 2000 forintig egy Entomologia kidolgozására. Vegye elő Burmeister vagy akár Lennist, szabja meg a keretet — teheti, mert hiszen sok renddel foglalkozott — fogja be Pungurt ilustrátornak s én a vállalat érdekében mindent meg fogok tenni. Nekem semmi kétségem az iránt, hogy a kézikönyv az intelligentiánál, iskolákban elterjed s hatalmasan lendít majd monográfiáinkon is. A terv készítésénél kettőre gondoljon: Thorell írja nekem „es liegt eine gewisse Macht in der Beschränkung, sobald sie zu Gunsten des Wesentlichen geübt wird”. És Shakespeare éppen ily korlátozásban fejülmúlhatatlan — a hatásban. Vegye ezt kérem fontolóra. Én azt hiszem, hogy eszméink találkozni fognak. Önnek most csendes, nyugodalmas, biztos existenciája van s hozzáfoghat; a mellett még oly fiatal, hogy a Hemiptera Faunát is megírhatja majdan. Attól ne tartson, hogy oly katasztrófa éri a nemzetet, mely azt megöli: nem megyen az oly könnyen. Most rajtam a sor, hogy válaszát kíváncsisággal lessem. Fogadja üdvözetemet. Igaz híve Herman Ottó”³.

Nem kellett *Horváth Gézát* sokat biztatni. Erőt is érzett magában, a tudásanyagot is bírta, hát egyszeriben kedvet kapott a rovar-tani kézikönyv megírására. Az ötlet valós igényre épült. Magyarországon is a laikusok érdeklődését elsősorban a rovar és a madár kelti fel az állatvilágból. Herman Ottó 1879 március végén írott levelében még őszintén hisz az entomológiai kézikönyv sikerében.

„Kedves Uram! Becses küldeményét vettem s elhelyezem. A mi a táblát illeti, kérném az anyag összeállítását és beküldését, hogy szemem előtt legyen s ha elkap a kedv, megcsináljam. Küldöm a *Nouv. ent.* nálam levő számát a kért alakokkal együtt; eddig nem tehettem, mert nagyon furesza volt az életem. Haynald folytonosan dolgozik ellenem és Janka ellen s így folyton résen állok s úgy dolgozom, hogy embert kapjak magam mellé. Doroszlón is jártam s felköltöztettem gyűjteményem romjait.

A pályázatok körül mindent megpróbáltam, de Szilyt nem tudom fölmelegíteni. Ő avval áll elő — a miben igaza van t. i. bureaucratice véve — hogy az állami segély kizárólagosan Magyarország ismerte-

tésére van adva s egy kézikönyv nem az. A mellett a pályázat élénk lesz. Pályázik Dezső Béla a littorate spongiaival, Tömösváry Ödön myriapodákkal, Bartsch talán Crustaceakkal, nekem pedig a nyakamon ülnek az Ornithológiával, kivált a mióta Brehm feldicsért. — De nekem nem pászol ez a vállalat — tudj' az isten, idegenkedem ismét lekötelezve lenni. Ilyen körülmények között nekem az a nézetem, hogy Ön kétfélével pályázzon: az entomologia kézikönyvével és a hemipterákkal. Szily biztosított, hogy a pályázatokat nálam nélkül nem döntik el, tehát lesz módomban a bizottságban a kézikönyv fontosságát kifejteni s talán győzni is.

Én azért disponálok így, mert kimondatott, hors concours állok s vállalataimat pályázaton kívül is fedezik. A kézikönyvre vonatkozó nézetei a mint azokat levelében kifejtette talpraesettek, a pályázatban capacitalóan szóljon, tervül veheti Lennis Synopsisának szabatosabb, viszonyainkhoz alkalmazott képét. Ha ez elesnék is, a jövő okulhat a pályázatból — a hemipterák pedig tartalékban vannak. Igen! azt is tegye a tervbe: az entomologia kézikönyve *különös tekintettel a honi stbre!* Így állunk kedves uram. Tegyen félre minden scrupulust és csinálja meg a dupla pályázatot. Arról biztosítom, hogy rajtam semmi sem múlik.

Chyzer itt járt s idegessé tett. Látva, hogy éppen megérkeztem, szobám egy chaos, én átfázva kifáradva, mégis kényszerített, hogy neki pókokat határozzak meg sötétben a flaskón át!

Minden jót kíván híve barátja Herman Ottó"⁴.

1879 áprilisában a maga szándékozott művéről már nem beszélt, az eldöntődött. Vele eldöntődött az is, hogy *Herman Ottó* zoológiai munkássága ettől fogva egészen a madártan területére tolódott át. De hogy maga kikerült a pályázók közül, könnyen foglalná el helyét érdemtelen.

„Tisztelt uram! A küldeményt és levelet vettem. Holnap hozzáfogok a táblához s annak idejében elküldöm bírálat végett.

Kevés időm lévén, a pályázatokra nézve teljesen ad rem a következőket mondom: pályázzék kérem úgy a hogyan tanácsoltam; dobjon félre minden scrupulust. Ma már olyan szél fúj, hogy a kézikönyvre nézve is jó, *mert ilyenre van pénz az állami segélyen túl is*. Én nem vállalkozom *senmi esetre sem*, mert más terveim vannak. Ha Ön nem pályázik, meddő szétforgácsolódás következik be, mert Entz nem teheti, a többi pedig problematicus. Tegye meg azért is, hogy az állat-tan ne essék ki a cyclusból.

Szíves üdvözzellett az öné Herman Ottó"⁵.

Ezekben a napokban *Bartsch Samu* bajai tanár is tudakozódott nála, kikérni véleményét a pályázat várható végeredményét illetően. Sem őt, sem mást nem beszélt le *Herman Ottó* a jelentkezéséről. 1879 április közepén írt levele biztatott és őszinte helyzetképet tárt fel.

„Igen tisztelt Uram! Olyan idők járnak, oly viszonyok fejlődnek itt, hogy nem mondhatnám meg: mi lesz velem egy-két hónap múlva. Innen jön az, hogy régi szokásom ellenére sok dologgal lassúskodom,

sok dolgot félrerakosgatok — tele vagyok haraggal, keserőséggel. Így történt az, hogy sem az Ön, sem kedves, előzékeny ipja levelére mind ez ideig nem válaszoltam — igazában pedig nem is tudtam volna mit. Most azonban, hogy már a pályázati határidő végét érzjük, becsületbeli kötelességemnek tartom Önt következőképen értesíteni. Én semmiesetre és semmire sem pályázom s épen azért némi kis befolyásomat mások érdekében használhatom föl. Pályázók eddig (számbavehetők) Dr Horváth egy entomologiai kézikönyvvel és esetleg a hemiptera faunával, továbbá Dr Dezső Béla spongiákkal. Ugy tapasztalom, hogy Horváth iránt nem lelkesednek; Dezső pedig új. Minthogy végül többi zoológusaink mindnyájan hátralékban vannak, tehát nem pályáznak. Ön tehetne kísérletet. Minthogy a javaslat részemről bajos, mert nem tudom mennyi a rákászati előstudiuma, hát csak azt mondhatom hogy: ha már van feldolgozható anyaga, pályázzék előtanulmányokra. A muzeum irodalma akkor is rendelkezésére áll, ha velem valami történnék, azonkívül a díjnál úgy számítsion, hogy egy utazás péld. Bécsbe teljék. Mást nem mondhatok.

Ami a Petényiánákat illeti, mondja meg Hengl tanár úrnak, hogy nagy köszönettel tartozom a készségéért, de ma nem tudom, vajjon igénybe fogom-é vehetni, mert mondom furcsa idők járnak, olyanok, hogy nagy változásokat eredményezhetnek.

Ezek után fogadja szíves üdvözetemet híve Herman Ottó”⁶.

Megfogadta *Horváth Géza* a felszólításnak is beillő tanácsot, s mindkét témáját beküldte a pályázatra. Mindkettővel megbukott és ezért egy kicsit *Herman Ottó* is felelősséget érzett, hiszen ő biztatta. Ezért is mentetődött 1879 júniusi levele.

„Kedves Uram! Talán sohasem esett oly nehezen az írás, mint e perczenben, a melyben számot kell adni a szerencsétlen pályázati ügyről és egyébről. De már ennek meg kell lenni, késni már nem szabad. Mindenekelőtt fogadja itt utolsó cikkének különlenyomatait s azt a rongyos 10 forintot, a mely kifutja.

Most pedig teljes őszinteséggel a pályázatról. Én a kézikönyvre megírtam az indokolt pályázatot, aláírtam magam is; sőt aláírtam *Friwaldszkyval* is, szentül híve, hogy három munkás, közte egy megtért *Bugátista* csak nyomni fog a latba. Szilynek azonban scrupulusai voltak a miatt, hogy az államsegély önálló kutatásokra van szánva, tehát kézikönyvre nem! Közben értekezett *Szily Semseyvel* s ez azt mondta, hogy minden vállalatnak, melyben én bennvagyok, viseli költségét. Így mondta nekem *Szily*. Erre így tettem: bezártam a kézikönyv pályázatot egy borítékba, a melyre azt írtam: 'csak abban az esetben pályázik, ha *Semsey* kötelezi magát, hogy magáévá teszi, ha a bizottság megbuktatná. *Dr Horváth Hemipterái* minden körülmények között pályáznak'. És mi történt? Pályázatra bocsátják a kézikönyvet, a *Hemipterákat* nem s kisült, hogy *Semsey* nem biztosított semmit!

Margó — kit soha sehol sem látunk — megjelent a bizottságban, s minthogy sem én sem *Friwaldszky* nem lehetünk benne, *Margó* dön-

tött két tanítványa javára. Oly indokolással szembe a minőt én készítettem, ez koczamagyarkodás volt s az a mi az Ön pályázatával történt, az egyenesen inqualificabilis eljárás.

A mikor én ennek a társulat irodájában nekimentem, az egész magistrátus azt ismételte: hiba történt, nagy hiba! mely beismerés a valódi waterproof 'eső után köpönyeg'.

Semseyből annyit vettem ki, hogy ő az én vállalataimat kívánja támogatni s neki az az ohajtása, hogy kivált olyan Phylloxera féle ügyeket tisztázzak s észleljem a madarakat. A kézikönyvre nézve úgy nyilatkozott: 'azt *mondták* nekem, hogy ez nem jó vállalat'!

Én ezekről sokat gondolkoztam és gondolkozom s elhatároztam, hogy az Octoberi füzetben a koczamagyarságot megtámadom. Kiadom a pályázat indokolását és levezetem a tanulságot. Pulszky beléegyezett. Nekem egy percnyi kétségem sincs abban, hogy kellő fellépéssel ki tudtam volna csikarni Semseyből a díjat; de egyfelől nem vagyok revolver-író, másfelől szükségesnek tartom, hogy ez a dolog vitatkozás tárgyává tétessék, mert nem annyira vállalatról, mint egy ferde irány gyökeres orvoslásáról van szó.

Igy áll ez a dolog tisztelt uram. Önnek van sérelme, én magam pedig a legkínosabb helyzetbe jutottam Önnel és Frivaldszkyval szemben. Reményelem azonban, hogy Ön a sérelemért nem tesz felelőssé, mert lelkemre mondhatom, hogy jóhiszeműleg és becsületesen jártam el s hibám az, hogy még mindég nem ismertem eléggé az embereket. Semsey a napokban felkeresett, minthogy megtudta, hogy a muzeum is megtagadta tőlem az útiköltséget; rendelkezésemre bocsátott egy összeget, hogy az alsó Tisza madárvilágát megtekintsem. Hétfőn indulok. Ha van közölni valója, kérem levelét Doroszlóra (Bács megye) honnan testvérem utánam küldi a mocsarakba.

Ezek után fogadja legjobb üdvözetemet, mellyel vagyok híve Herman Ottó''.

Majdnem egy évtized múltával, 1887 őszén érezte elérkezettnek az időt, hogy belevágjon a nagy madártani kézikönyv megírásába. Pályázatot nyújtott be a Természettudományi Társulathoz, s az 1888. január 18-án elfogadta. Ezt is, mint minden eddigi művét korszakalkotónak szánta, valami újat, eddig még nem voltat adni bele, amit a tudomány nem tolhat félre, mert csak rajta keresztül vezethet a fejlődés útja. A kedvező fogadtatásra rögtön továbblépett és egy hónap múlva beadványt készített a Társulat vezetőségéhez. Benne már gyakorlati célokat tűzött maga elé.

„Tisztelt Választmány! Engedje meg a mélyen tisztelt Választmány, hogy mindenekelőtt egyszerű, de mély érzetből fakadó szóval köszönetet mondhassak megbízásomért, a melyet, a tisztelt Választmány ajánló szava alapján, a kir. Magyar Természettudományi Társulat idei közgyűlése is szentesített. S a midőn köszönetemet kifejezem, lehetetlen hálámból kifelejteni Semsey Andor urat, a Választmány tagját, kinek áldozatkészsége nélkül, a megbízás mostani alakja szerint meg sem történhetett volna.

De a midőn hálás köszönetet mondok, mélyen érzem azt is, hogy ez csak szó, a melynek csak az adhatja meg a valódi értéket, ha a megbízásnak megfelelek. Biztosítom a mélyen tisztelt Választmányt, hogy tőlem telhető minden igyekezettel, erővel rajta leszek — sőt már rajta is vagyok, hogy a megbízásnak meg is feleljek.

A madarokról szóló munka tervezetét vázolvá több körülmény merült fel, mely az érett megfontolást úgyszólván kihívta, s mely most, a midőn erről behatóan gondolkoztam, arra indít, hogy a tisztelt Választmány elé kérést terjesszek.

A madártannak roppant terjedelmű irodalma van s a tárgynál fogva, mely mélyen behat még a köztársadalom szemlélődésébe is, e szaknak már irodalmi 'fajai' is vannak.

A valóban fényes szisztematikus és részben biológiai nagy művek nyomán a külföld irodalmában eljuthatunk egészen a szépirodalmi jellemű madárrajzokig; és ha ezt tekintjük, akkor lehetséges, hogy valaki, asztalához telepedve, magyar nyelven is írhasson a madarokról egy nagyobb szabású munkát: ez tagadhatatlan. De az is bizonyos, hogy bármekkora legyen is ennek az írónak az ügyessége, következtető ereje, bármilyen jó legyen írásmodora: a kompiláció íze rajta lesz s ez le is fog vonni a mű hatásáról egy igen tetemes részt, a mit pedig a mi viszonyaink között — gondolom — kerülni kell.

Brehm Alfred nagy művének madártani részéről szigorúan rendszer-tani szempontból lehet akár kárhóztató ítéletet is mondani; ez a rész éppen úgy, mint a többi, kompiláció is — és mégis van az egészben valami, a mi az olvasót megkapja, magával ragadja, barátjává teszi a tárgynak s evvel a természetnek is.

Ez a valami az, hogy az író sokat látott, magába gyűjtötte a benyomásokat, s így még ott is hozzájárult a közvetlenséggel, a hol a részletet más forrásból, más íróból kölcsönözte. Világtájak madarairól, azoknak életéről szólva, ereje abban gyökerezett, hogy e tájakat, azoknak az életét — ha nem is apró részletekig, de a főbb vonásokban látta: evvel adott életet annak is, a mit másoktól kölcsön kellett vennie.

Tiszta és világos előttem az, hogy egy madártani munkát magyar nyelven s kellő biológiai alapon igenis meg lehet csinálni a szobában is; de hatása csak csekély lehet, mert szükségképpen szűkében lesz a közvetlenségnek. Ha pedig arról van szó, hogy ez a munka *meg legyen írva*, hogy hatása legyen, akkor az írónak azon kell lennie, hogy közvetlen benyomásokra tegyen szert. Kérésem erre vonatkozik.

Igaz, hogy én ismerem az Adria és kis részben a Földközi-tenger madárképeit általános benyomások után; az is igaz, hogy első voltam, ki azon a szerény alapon, a melyet egykoron az Erdélyi-Múzeumegylet nyújtott, rendszeresen megfigyeltem a madarak tavaszi vonulását; eléggé ismerem a magyar hegységeket, a magyar alföld, a magyar vizek madárvilágát; de nem ismerem a magyar vonulási főirányoknak sem tavaszi, sem őszi képét, a minthogy eddig nem is kutatta senki sem, úgy a mint kell. De nem ismerem az éjszaki, a délszaki öv madár-

képeit, a hol pedig azoknak rendkívül fontos biológiai jelentőségük van.

Nekem tehát mindent el kell követnem, hogy a hézagokat, a menyire lehet kitérjek. Távol vagyok attól, hogy a lehetőséget szem elől téveszszem; ha magam testileg talán ki is bírnám az utazások és megfigyelések nagyobb sorozatát, tudom, hogy a költség kérdése határokat szab s hogy ezek nálunk ezer és egy körülménynél fogva szűkek. De a lehetőre igen törekszem s igen kérem a tisztelt Választmányt, méltóztatásuk megfontolás tárgyává tenni azt, hogy egyelőre — most tavaszkor — elmehetnék Norvégiába s valahol Tromsø vagy Hammarfest táján, vagy a hol svéd barátaim legjobbnak mondanák, megfigyelném a tavaszi vonulást, mely azokon a vidékeken nem a fajok sokasága, hanem a kevés faj tömegessége folytán oly rendkívül nevezetes; megfigyelése pedig lehetővé tenné, hogy a rendszeres művekbe lefektetett anyagot *biológiailag* is kellőképen méltathatnám s egyébként is közvetlenségre tehetnék szert.

A midőn kérésemet a tisztelt Választmány kegyes figyelmébe ajánlom, vagyok hálám és köszönetem ismételt kifejezésével a tisztelt Választmánynak elkötelezett híve Herman Ottó”⁸.

A Társulat nem gazdag, megadja, amit adhat az ésszerűség határain belül. *Semsey* is állta régen elkötelezett szavát a kiadás költségeinek fedezésére. A választmány kérelemmel fordult a Magyar Tudományos Akadémiához 1888. február 15-én, melytől viszonylag csekélyebb anyagi adományt remélt Herman Ottó útjához. A segítség, a hozzájárulás igazából jelképpé válnék valóságos volta mellett, mert ezzel az ország vezető tudományos intézménye inkább tekintélyével támogatná a vállalkozást.

„A Kir. Magyar Természettudományi Társulat folyó évi január 18-án tartott közgyűlésén elhatározta, hogy Herman Ottó tagtársunkat egy, a madarakat tárgyaló, nagyobb szabású népszerű munka megírásával bizza meg. A közgyűlés a munkálatok megindítására 2000 forintot rendelt fordítani, mely összeg távolról sem elég arra, hogy vele a munka költségei fedezhetőek lennének. Társulatunk e munka létesítésére sem most, sem pedig a közelebbi években többet nem fordíthat és így a munka megírására megbízást sem adhatott volna, ha *Semsey Andor* úr, mint már számos esetben, úgy most is Társulatunkat nemes áldozatkészséggel nem támogatná. *Semsey Andor* úr ígéretét bírjuk, hogy bennünket a közelebbi években a munka írói díjának és nyomtatási költségeinek fedezésében támogatni fog.

Herman Ottó, mint a ki a munka megírásával van megbízva, Társulatunkhoz, mint megbízójához azon kérelemmel fordult, hogy Társulatunk őt némi segélyben részesítse a célból, hogy a megírandó munka érdekében nagyobb utazást tehessen. Az utazás szükséges volta kitűnik a megbízottnak ide mellékelt beadványából, melyben behatóan megokolja, hogy a közvetlen tapasztalás, megfigyelés és észlelés hiánya oly munkát szülne, mely a compilatiónál alig állhatna magasabb színvonalon. A kimerítő megokoláshoz részünkről semmi hozzá tenni valónk nincs; de meggyőződünk belőle arról, hogy ha

magyar közönségnek oly madártant óhajtunk kezébe adni, mely nem csupán más munkákból átvett száraz leírásokat tartalmazzon, hanem a madarak életét közvetlen megfigyelésből merített tapasztalás alapján is tárgyalja, akkor lehetővé kell tennünk, hogy a célba vett utazások megtéessenek.

Minthogy azonban Társulatunk költségvetése nem engedi meg, hogy az utazás költségeit saját pénztárunkból utalványozhassuk: választmányunk f. évi február 15-ikén tartott ülésében elhatározta, hogy a beadványt melegen pártolva azon kérelemmel teszi át a Tks. Bizottsághoz: méltóztassék a fentjelzett célra Társulatunknak egyezer (1000) forintot rendelkezésére bocsátani és a Társulatnak adandó ezen segélyével a nagy munka létrejövételéhez hozzájárulni.

Herman Ottónak a természettudományi ismeretek népszerűsítése körül eddig kifejtett munkássága biztosítéka annak, hogy a most tervbe vett munka, mely egyúttal hézagpótló is, a magyar olvasó közönség részéről örömmel fog fogadtatni⁹⁾.

Megvolt a pénz, elindult hát *Herman Ottó* 1888-ban nyáridőben Norvégia felé. Színes útiélményeit az egész ország olvashatta. Belőlük született néhány év múltán egy kicsit ornithologiai szándékú, izgalmas és érdekes könyve, *Az északi madárhegyek tájáról*.

Élményekkel és tanulságokkal telten tért haza, de további kutatását, a madarak vonulásának útját követni már nem lehetett, mert új, nagy-szerű feladat várt rá. Meg kell mutatni, bizonyítani a magyar ornithologia fejlettségét és haladását a világ kritikus figyelve előtt. Nemzetközi madártani kongresszusra készült az ország, sorrendben a másodikra. A Bécsben tartott első vegyes emlékeket és érzéseket hagyott a résztvevőkben. A budapestinek sikeresebbnek és tisztességesebbnek kell lennie.

A szervezés élére nem kerülhetett más, mint *Herman Ottó*. Körül is nézett és kezdte előszámolni, kikre támaszkodhat az előkészület munkájában. Közülük egy volt *Csató János*, a nagyenyedi alispán, a szorgalmas természetbúvár, akinek barátságát még kolozsvári éveiben folytatott vitájuk erősítette meg váltig tartóvá. 1889 végén, amikor a kongresszus időpontja tolni kezdett, írta le neki elképzeléseit.

„Igen tisztelt Uram! E levél tartalma, gondolom, teljesen meg fogja győzni arról a *rohamos* fejlődésről, a mely a mi drága madártanunkban bekövetkezett. Én találkozásunk után már harmadnapon fölkerestem Csáky grófot, átadva neki egy promemoriát, a mely az észleleteket és a madártani congressus ügyét tárgyalta: a miniszter nagyon megköszönte, már azért is, mert a congressus eszméjével Blasius és Hayek veszekedése miatt már-már *fölhagytak*; de minthogy az anyagiak dolgában két miniszterium és a főváros van érdekelve, a dolognak újból való nyélbeütése egészen eddig húzódott el. Most azonban a dolog meg van fogva s menni fog, mert *muszáj neki*.

A congressus 1891-ben lesz meg: a miniszterium részéről Szalay oszttanácsos, ki teljesen emberem, van megbízva. A kezdeményezést átjártszottam a Term. tud. Társulatra, mely a maga részéről már ki is küldte Frivaldszky, Entz, Paszlavszky, Horváth Géza és H. O. tago-

kat, avval az utasítással, hogy kiegészítsék magokat belátás szerint; 10 000 frt biztosítva van és meglesz az ornithologusok összejövedele is. Mindezek után főfő-kérdés a magunk tudományos reprezentációja: mert a külföld jórészt azért fog jönni, hogy minket megismerjen (nem értve ez alatt a diszabbalást, cigányt, dikció áradatot stb.). Én erre nézve a következő propositiót tettem és tartom. Minthogy a congressusnak egyik főtárgya a madárvonulás ügye, én elhalasztom afrikai utazásomat s a következő tavaszon egy nagy vonulási obszervációt teszek itt magyar földön, lehetőleg úgy hogy egy vonalat több ponton állunk el többen pld: Madarász, Chermel, Szikla, Lendl és én. Ezenkívül felkérjük a többi észlelőt is, hogy a maga pontján ugyanakkor a szokottnál behatóbb észleleteket tegyen. Az eredményt a nyáron át ki lehet dolgozni olyanformán mint az én mezősi anyagomat, hozzá lehet adni Zeyk Miklóst mint történelmi részt, az Ön régiebb és már publikált obszervációit úgy azt a series-t is, a mely Tschusy kezén gyűlt egybe Magyarországból. Mind ez egy oly takaros vándorlási képet nyújtana, a minő még alig van, hozzá meggyőzné a congressust arról is, hogy a Homeyer irány nem a helyes. Én most azon fáradozom, hogy az összejövetelt mihamarabb kicsináljam, mert az észleleteket legkésőbb február végén kell megkezdeni.

Ezenkívül majd gondoskodni kell kirándulásokról is, egyről az *erdélyi részekbe is*. Igen kérem, hogy ezt jól fontolja meg. Én úgy gondolom, hogy vagy a Retyezáton vagy a Nagy-Hagymáson kísérletet kellene tenni a Gypaetossal. Persze csak néhányan — a java — jönne velünk: a zömét majd elvezettetem én a lapokra, fertőkre stb., hol kedvökre durrogtathatnak. Különbben mindezt — reményilem rövid időn — élő szóval beszélhetjük meg.

Még azt is proponáltam, hogy a congressus idejére madárkiállítás legyen a Museumban, úgy, hogy az eddig ismeretes magyar fajok mind láthatók legyenek, ide értve a Bécsben levőket, pld: *Querquedula falcata* Bp. is.

Ha ezenkívül néhányan még értekezünk is, azt hiszem, magyar részről eleget tettünk reprezentacionális kötelességünknek.

Megnyugodva azon tudatban, hogy becses támogatását bírom, legszívesebb üdvözzel vagyok régi híve Herman Ottó¹⁰.

A kongresszusi tervek, no meg *Herman Ottó* lendülete elragadta *Csató Jánost* is. Barátságukat éppen az erősítette, hogy mindig tudott hozzátenni valamit a nagy tudós mondanivalójához. Eleinte ellene, utóbb, mint most is, mellette. 1890 júniusában már olvashatta *Herman Ottó* beszámolóját a madárvonulás megfigyelésének nehézségeiről, de eredményeiről is.

„Édes Barátom! E hó 7kén kelt kedves levedéért, fogadd szívből fakadó köszönetemet; nem azért a fontosságért, a melyet nekem tulajdonítasz s a mit sohasem kerestem, hanem a professor Zeyk Miklósról vonatkozó jó hírért. Ennek nem csak azért örvendek, mert 'hasznát' vehetem, hanem a legszentebb elv miatt, a mely ellen nálunk annyiszor s oly czudarul vétettek s vétkeznek még ma is. Az elv az, hogy az utódoknak kötelessége az elődök munkáját érvényesíteni.

Ha bizonyos emberek úgy érezték volna mint Te Zeyk irányában érzed, nem veszett volna oda Petényi s mások hagyatéka!

Talán mondanom sem kell, hogy a két értekezést kérem és várom, mert hiszen én a referátumot egy történeti visszapillantással akarom kezdeni s kell is, hogy kezdjem, minthogy törekvéseinknek értékét a nemzetközi areopag előtt akarom kifejtetni és ítélet alá bocsátani. Ilyenkor a történeti anyag sokat nyom a latban.

A naplók gyűlnek s én azon vagyok, hogy a feldolgozáshoz szükséges föltételeket megszerezsem, mi nem könnyű dolog, mert mihelyt leveszem a kezemet az ügyről — — *megáll!!!* A három hónap alatt, a míg a somogyi mocsarakat láboltam egy lépés sem történt, noha világos, írott sorrendet adtam át az illető helyre. Már pedig vesztegetni való idő nincsen, ha arról van szó, hogy az elaborátum két nyelven kinyomatva legyen a congressusra.

Mi, a kik vonalon állottunk, meglehetősen sikerrel működtünk; Szikla observált 180 fajt, Madarász 160at, én 154et, Chernel 142öt; *Anthus cervinus* a velencei tó melléken vonult és Chernel 7et lőtt.

Az összegezéstől sok érdekes dolgot várok; nekem idei tanulságom az, hogy minél szebb idő jár tavaszkor, annál gyengébbnek *látszik* a vonulás, a madarak *elsietnek*. Madarász a szárazságban keresi az okot; majd meglátjuk. Rendkívül pikáns a 'Mandatar für das Banat. Dechaut Kuhn' esete. Ő ezidén lövette a madarakat s itt a múzeumban Pávella tömte. Kapott azután egy előtte teljesen ismeretlen madarat, a mely miatt külön, személyesen felrándult Budapestre. Dr Lendl és Pavel kibontották az 'új fajt' s kisült, hogy csakugyan — — — — *bibicz!!!* Nem is bánom, hogy azt a kritikát megírtam s teljesen meg vagyok győződve, hogy ha Tschusy szorosan veszi az ő cseheit, fura dolgok sülnhetnek ki.

A németekkel nagy a bajunk, mert Blasius nem jött az alakulásra Hayek miatt. Hayek pedig Blasius miatt, ezeket igazán sprengolni kell.

Szíves meghívásodért nagyon hálás vagyok s csak azt sajnálom, hogy ezidén innen ki sem mozdulhatok, nehogy a taliga megálljon; azután be kell fejezni a norvég útleírást és be kell — — — — *számolni*; sőt minthogy tavaly elég könnyelmű voltam még meg is betegedni, sok a restantia.

De azért elmegyek én majd Erdélybe is, hozzád és másfelé is, mert már igazán reáéheztem.

Szívből üdvözlök igaz híved Herman Ottó¹¹.

Gyűlik a kiállítás anyaga. 1891 januárjában *Herman Ottó* pályakezdésének és egyes kezének bizonyítékait küldte el *Apáthy István* Erdélyből, hogy azt még teljesebbé tegye.

„Tekintetes Bizottság! F. hó 16-án adattam föl a Tekintetes Bizottság címére az Erdélyi Múzeum állattárából kívánt tárgyakat. Remélem, eddig baj nélkül meg is érkeztek. Mellékelem azúttal azok részletes jegyzékét. A történeti igazság kedvéért bátorkodom megjegyezni, hogy a madármellcsontok legnagyobb részét Klir János volt múzeumi

praeparator készítette; amelyek készítőjét azonban a leltár nem nevezi meg, s amelyek Herman Ottó úr itteni hivataloskodása idejéből, azaz 1872 előtről származnak, a mellékelt részletes jegyzék 'Megjegyzés' rovatában Herman készítményei gyanánt tüntették föl"¹².

1891 február elejénél tovább nem lehetett takargatni a bécsi madártani kongresszus kényes dolgait, mert azok most a budapesti létrejöttét fenyegették. Kínos az ügy, tisztességet sértő és kivételesen *Herman Ottó* kért segítséget *Csató Jánostól*.

„Kedves barátom! Szinte megszakadva a soknál is több munka terhe alatt, mégis találnom kell annyi időt, hogy egy nagyon fontos ügyben segítségedet igénybe vegyem.

Mi a munkával erősen haladunk és ma már semmi kétség, hogy készen is leszünk. A kiállítás meg fog lepni, ezt biztos tudom.

A vonulás táblázatai is pár nap múlva készek lesznek s az bizonyos, hogy ilyet még nem állítottak ki sehol sem.

De egy nagy, igen nagy baj fenyeget a külföldről s röviden ez a következő: a bécsi Congressus nem végezte be a szervezetet, nem határozta meg a permanens Comité elnökének, titkárának hatáskörét, nem gondoskodott pénzkezelésről, elszámolásról, ellenőrzésről szóval az ügyvitelről, melynek realitásától függ a subventió, a melylyel a különböző államok az ornithológiát támogatják. Mindjárt működésem kezdetén tapasztaltam, hogy Blasius elnök és Hayek titkár között villongás áll fenn, annyira, hogy e kettőnek együttműködéséről szó sem lehetett; okát adni bajos volt, mert az anteactákat nem ismertük. Hovatovább mindinkább kitűnt, hogy a baj a *kréta* körül esett meg s hogy a két capo közül az egyik fölszedte a subventiókat talán a másik is? még nem tudható s csabai népbankot játszott velök. Úgy látszik, hogy Blasius a földteke egyik felén, Hayek a másikon aratott. Eddig úgy áll a dolog, hogy csak Blasius jelentette be önszántából a hivatalos jelentést és beszámolót a pénzekről is. Hayek huzakodni látszik s a mi a legnagyobb baj, teljesen bizonyos, hogy széles körben a congressus létrejötte *ellen* agitál, psychologiallag véve csak egy okból teheti: időt akar nyerni.

Ez a dolog nemcsak hogy a congressus fényét veszélyezteti, hanem veszélyezteti magát az institutiót is, mert ha congressus elé sikkasztás esete kerül, a visszavonulás az egész soron bizonyos.

Minthogy a kiállításon mintegy 16—18 Gypaetos lesz látható, én úgy gondolom, hogy jó lesz *Girtannert* egy idevágó előadásra fölkérni, mely szint adna a sok szakszerű szárazságnak.

Az öreg nagy sokára felelt s felelete ma jutott kezünkbe. Levelén érzik, hogy egész lelkével vonzódik a congressusra, de *valami* tartóztatja s én azt hiszem, hogy Hayek megérintette.

No barátom, a dolog most így áll, a Congressus elé scandalumot bocsátani nem lehet s nem szabad, intézkedtünk tehát, hogy Csáky miniszter köriratban fölhívja az internacionális bizottságot, hogy a Congressus megnyitása *előtt* jöjjön ide s csináljon tiszta sort, nekünk pedig mindnyájunknak — neked is! — azon kell lennünk, hogy azokat

a külföldieket, a kikkel bizalmasabb lábon állunk, mindenáron reabírjuk, hogy jöjjenek, mert csak a tekintélyek tömeges megjelenése mentheti meg a jövőt.

Vedd elő tehát Girtannert és mindazokat, a kikkel levelezel. Annyit írhatok nekik, hogy Blasius és Hayek között *villongás* van, mely veszélyeztetni a jövőt s hogy ennek biztosításáról van szó.

Nagyon örülnék, ha időt találnál arra, hogy itt is szétnéznél.

Minden jókat kíván régi híved Herman Ottó¹³.

Gyorsan fordult *Csató János* levele, amiért újabb bizalmas információt kapott cserébe.

„Kedves Barátom! Fogadd becses leveledért baráti köszönetemet s érd be e pár sorral, mert ég a fejem, öl a munka.

Girtannert hagyjuk abba, mert előadóknak nem vagyunk szűkében s a 'díjazás' nemcsak elvi, hanem kényes kérdés is. Az meg teljesen bizonyos, hogy az osztrákok azért orrolnak, mert abban a nagyon kellemetes föltevésben, hogy közösügy és közösköltség lesz ezúttal is — istenbizony csalódtak. Volt eszünk, hogy más nemzetekre is fektettük a súlyt. Fuss már ide is!

Ölel régi híved Herman Ottó¹⁴.

A bizalom megújult segítőszándékot szült. *Csató János* 1891 február közepi levele tele van megfontolandó tanáccsal.

„Édes barátom! Köszönöm, hogy nagy elfoglaltságod daczára szíveskedtél levelemre válaszolni. Az az életben mindég úgy történt, mikép a munkaképes embereket terhelték meg a dologgal, következőleg nyugodj belé sorsodba annyival inkább, mivel ha sok dolgod nem lenne, bizonyosan te keresnéd hogy legyen.

Ha az osztrák sógorok orrolnak, az az ő bajuk — ők az első congressust a mi beléegyezésünk nélkül rendezték a Haupt és Residenzstadt 100 forint segélye mellett, engedjék meg következőleg nekünk is náluk nélkül rendezni, úgy a hogy telik — hanem aztán minél több Poroszországit kellene megnyerni, a bécsiek öröme — remélem azonban, hogy francziák, olaszok és angolok is számosabban fognak eljönni, már csak azért is, hogy lássák Magyarországot. Én megkértem Danfordot, hogy írjon valamennyi tekintélyes angol ornithologusnak s biztassa az eljövételre. Seebolin nekem Londonban ígérte, miszerént Erdélybe is el fog jönni.

Én arról mikép ti miféle intézkedéseket tesztek, természetesen Enyeden nem bírhatok tudomással, azért bocsáss meg ha olyan dolgot ajánlok a mit ti tán már régen kifundáltatok, az pedig az: hogy jó lenne különösen a tervezett kirándulásokat a külföldi lapokban minél érdekesebb színben feltüntetni, miután, mint már említettem, bizonyosan több emberre a magyarországi pusztá, a jogász és kanász meg a főváros láthatása birand nagyobb vonzeróval mint a congressus a maga osztályaival. Hát Tschusi mit akarószik? már régen nem írt nekem, következőleg közelebről fogom interpellálni.

Rövid leveledért megbosszultam magamat s írtam egy hosszabbat s így elolvasásának ideje kiegyenlíti a leveled írása alkalmával megspórolt időt¹⁵.

Megalakult a kongresszus irodája és dolgozik. 1891 márciusában már közel négyszázadik a sorban az a levél, amit *Csató János*hoz küld.

„Nagyságos Alispán Úr! A II. nemzetközi ornithologiai Congressus megnyitásának napja mindinkább közeledvén, mi, a kik annak tudományos részét előkészíteni hivatva vagyunk, bizonyos aggodalommal vesszük észre, hogy a magyar szakerek mindeddig előadásokat *nem* jelentettek be; áll pedig ez különösen a tulajdonképeni Ornis tekintetében.

Ismerve Nagyságodnak nagy avatottságát s avval párosult nagy buzgalmát, azt a páratlan anyagot, a melylyel rendelkezik, engedje meg annak a reménynek a kifejezését, hogy valamely, az erdélyi részek Ornisát kiválóbban megvilágító előadással, mely francia, angol vagy német nyelven olvasható föl, az előadói asztalnál is üdvözölhessük¹⁶.

Az ijedt felhívásra a címzett azonnal aktivizálódott és témákat kínált, hadd válogasson bennük. Az meg is tette s most csodálhatjuk *Herman Ottó* széles skálájú talentumát: az országos kiterjedésű nagy szervezési tervek, világnézeti hadakozások mélyén mindig ott van az aprólékosan könyörtelen rendszerezése.

„Édes Barátom! Sürgős soraidra itt a hamaros felelet.

1. Tschusi-val nem ütközhetnél össze, mert minél közelebb jött a terminus, annál ingadozóbbá vált az ember, míg végre határozottan visszalépett. Csak a napokban küldtem meg neki a jegyzőkönyvi sajnálkozást. De a themát nem ajánlanám a magad mondta okból s azért is, mert sokszorosan feldolgozott tárgy.

2. 'A nappali ragadozók elterjedése és életmódja Erdélyben' szerintem a legmegfelelőbb tárgy éppen Erdély sajátos fekvésénél fogva s bizonyosra vehető, hogy széles körben gyakorolna hatást. Ezt ajánlanám.

3. A madarak érkezése és távozása Erdélyben — erről Te már többszörösen írtál s azon az alapon, a melyen eddig jegyeztél, nem gondolnám, hogy sok újat mondhatnál s arról is meg vagyok győződve, hogy erről a tárgyról ezentúl a régi nyomokon már nem is szabad írni — ha feljönnél elédbe terjeszteném az okokat. Hogy mégis valamit mutassak, ide igtatom a Te pacsirtádat:

Nagy Enyed; 8 évi sorozat

legkorábban: február 20 (1885)

legkésőbbben: márczius 26 (1883)

Különbözet: 35 nap

Közép: márczius 10.

Februárban 3 szor

Márcziusban 5 szor

Súlypont márczius eleje.

Egyedül csak a pontos dátumoknak a földirati éjszaki szélesség, keleti hosszúság és hypsometricus alapokon való vonatkoztatása ad valószínűs *tudományos* eredményt; a többi — ornithologiai színezetű szófiabeszéd.

Hogy ezt a kemény szót is sebtében megokoljam, hát a pacsirta dolga így is áll:

Fogaras, délkeleti pont:

É. sz. 45° 50' 7''
K. h. 42° 38' 5''
Magasság 350 m.

Subalpin

Érkezés 1890 Márczius 11

Zuberecz, éjszaki középpont:

É. sz. 49° 15' 7''
K. h. 37° 16' 8''
M. 750 m.

Subalpin

Érkezés 1890 Márczius 11

Tehát: noha az éjszaki szélesség 3° 25', a K. h. 5° 21' 57'' eltérést mutat, a pacsirta mégis *egyazon* napon érkezett.

Ellenőrző állomás Szepes-Béla:

Márczius 11!!

Mellékállomások

Rokon jelleg { Rea Márcz. 7.
 { Igló Márcz. 6.

A ki pedig svindlizett vagy ügyetlenkedett, az gyönyörűen *kibukik*, pld. Szikla, Faszl, Hönig — úgy bizony!

De ezt azért is írom Teneked, hogy fogalmad legyen róla: mit kell nekem itt gördíteni s hogy ha nem felelek, annak megvan a maga okafoka. A kirándulásra vonatkozólag jó lesz valami könnyű madarászó puskát hozni; akadhat valami érdekesebb apróság.

És még egy. Igazán belényilalt a lelkembe a midőn nevedet és a Buda Ádámét is ott láttam megint abban a Jahrbuchban. Hát olyan rettenetesen sürgős az nektek?

Igazán sokszor gondolkozom azon, hogy teljesen felhagyok a küzdéssel s teljesen magamra vonulok vissza, hogy ne lássam egy egész szaknak rendszeres elnémetesedését, melyet *most* értek legkevésbé, a mikor minden előkészület megvan, hogy önállókká legyünk.

Igaz! majd elfelejtettem. Attól ne tarts, hogy a magyarok valami nagyon sűrűsödnek az értekezésekkel. Eddig *kilátásban* van Dr Klug és Chernel.

Ezek után minden jókat kíván régi híved Herman Ottó¹⁷.

Csató János most már belelelkesülten mindenről ír Herman Ottónak. A kurta válaszok Herman Ottó októberi levelében eléggé értékelik a közlötöket.

„Kedves Barátom! Csak most, ebben az arasznyi szünetben jutok ahhoz, hogy leveled vételéről megnyugtassalak. A törlést végrehajtottam. Teljesen igazad van, ha a jövőre nézve tisztán önmagadra támaszkodol — régóta teszem: a Xema is olyan eredetű. Hogy én üdvözöllek, az nem valami virtus; de más is csatlakozik. Találd ki? Ölel régi híved Herman Ottó”¹⁸.

Közben elkezdte *Herman Ottó* a kongresszusi kiadvány készítését is. December közepén *Csató János*nak írt levelében a szerzők tehetetlenkedéséről panaszskodik.

„Barátom János! Két leveledre tartozom felelettel még pedig jó idő óta; de reménylem, hogy nem ítélsz el, mert fogalmad lehet helyzetemről.

Képviselősködni, erre-arra tagoskodni, előadogatni, egy szuszra Comptere rendue-t szerkeszteni, corrigálni stb. stb. stb. nem kis dolog; hozzá a t. Congressus úgy megszaporitotta a levelezést, hogy fölé az egy főszolgabíróéval — és hozzá irmok nélkül!!!! Igazi levélkaszlakkal kell birkóznom. Ergo csak *’rövid lehetek’*.

Koch iránt légy megnyugodva, azt beszúrom.

A mi az írást illeti, ez így áll: Madarász mindenkit biztat, *a helyett hogy írna*. Azután Te, Szikla, Chernel azt kérditek, hogy írjatok-e? Hát persze! Hiszen ez a kérdezősködés merőben felesleges, különösen az utóbbiak részéről, mert igazság szerint eddig csak Te és én állunk a sorban.

Hát írd, írd és írd! Idő van, mert most még csak az első kötet járja, melynek 10dik ívét corrigálom. Csáky gf. 80 ivre hatalmazott meg!

A C. R. nagyszerű lesz — én mondom — kiadom az összes előzményeket, hadd lássa a világ, hogy a civilizált Hayekék és Mayerék akadékoskodásaikkal valóságos vadszamarak, a munka és eredmény teljesen a miénk.

Feleséggel együtt üdvözlünk — igaz indulattal.

Ölel régi híved Herman Ottó”¹⁹.

1892 elején formálódott *Herman Ottó*ban valamiféle szervezett forma megteremtése a magyar ornithologusok számára. Február közepi levelében csak úgy érintőleg említette, maga sem gondolta végig, éppen hogy a szükségét érezte.

„Édes Jánosom! Köszönöm Teneked a Harelda glacialisról szóló cikket, a mely a II kötetben, a melybe hétfőn vágom a fejszém, meg fog jelenni. Mert én most már be fogok gubódzani, s nekifekszem az irodalmi adósságok törlesztésének: van annyit, hogy álmatlan éjszakákon azon szoktam töprengeni: hátha kevés az életidő?

Vagy 2 esztendőre biztosítva is van az életem s addig majd csak kerül valami; bizonyos, hogy az anyagi fennmaradás a kisebbik gondom.

Madarász úgy látszik megtalálta a kerékvágást: átvette Lendltől — ki arról nevezetes, hogy *’semmihez sincsen kedve’* — a laboratóriu-

mot, teljesen és ügyesen berendezte s hozzáfogott a biológiai csoportok megalkotásához.

Minden jó volna; de szervezéshez nem bírom vinni az ornithológiát itt közöttünk — pedig kellene. Tschusi utolsó levelében kijelentette, hogy ezentúl csak Austriára kíván szorítkozni.

Mihelyt a kritikus helyzet enged — örökre csak nem tarthat — az a szándékom, hogy az általam megalapított 'Természetrajzi Füzetekkel' próbáljam meg a Transactiót, mert fontos, hogy a lényeges közlemények más nyelven is megjelenjenek. A bajok baja az, hogy azok a bölcsek, a kiknek hiányáról panaszkodol, itt se teremnek. Magam pedig a kettős munkát mégse győzöm — fizikai és anyagi okoknál fogva egyaránt.

De hát majd utána vetem magamat.

A zoológiai értekezletek nagyon élénkek; a tegnapi vagy 60 ember — egyetemi és középiskolai tanárok stb. — volt jelen s nekem úgy látszik, hogy ez állandóan így is marad, mert itt a legapróbb dolgot is föl lehet hozni s a legspeciálisabbat is; holott a nagy szaküléseken mindig parádésan kellett kiállani.

Buda Ádámtól is jött egy értekezés, azt is adom.

Szegény feleségem sokat betegeskedik; egy darabig mind ketten fekdüztünk, sőt a cseléd is, úgy, hogy csak a Csóri kutya vigyázott s adott jelt, ha valaki jött. Én influenzáztam, sőt vissza is estem ebbe a nyomorult nyavalyába, mely annyiban megsegítette a Szapáry dolgát, hogy nagyrézsz miatta buktam ki — egy kicsit a kenyeremből is. Ölel igaz barátod Herman Ottó"²⁰.

A szervezet kósza gondolatát elhessentette a kongresszus tudományos kiadványa szerkesztésének gondja. Van belőle éppen elég, amit elviselni még nehezít a lelkes segítőtárs feledékenységé. Rögtön meg is könnyebült, hogy becsületesen bevallotta *Csató János*nak a bántást 1892 május elején írott levelében.

„Kedves Barátom! Congressusi dolgozatod, úgy a Buda Ádámé is rendbe van s ma adtam ki a nyomdának a rendelést, hogy milyen sorrendben tördelje az eddig kiszedett 23 értekezést.

Minthogy értekezésed németiségén én mentem végig s a Buda Ádámé is nyélbe ütöttem, gondolom, hogy nyelvi tekintetben meg lehettek nyugodva. Tárgyi tekintetben akad egyazon tárgy nálad és Budánál, a mennyiben t. i. a ragadozókra vonatkozik; de én a pleonasticus részeket is meghagytam.

A Harelda cikket nem tartom czélszerűnek a *Compte-rendu*-ben kiadni, mert egy fajnak, mely Erdélyből már ismeretes is, akkora topographiai feneket keríteni nem egészen helyes, különösen akkor, a mikor az már sokszorosan és különösen németül le van írva.

A Harelda glacialist megfigyelte *Czynk* 1885ben és 1887ben Fogarason és be is küldte; magyar földről — mint magad is írod — többszörösen került meg s így nincsen eléggé megokolva a M. Záhról való esetet kidomborítani; ezt egy Notiz megteszi.

Ezt az értekezést talán Tschusi köszönné meg, mert valójában inkább egy folyóiratba való.

Nekem nagyon de nagyon rosszul esett a Te fő-értekezésedben az, hogy Erdélyben publikált némely megfigyelésemet nem vetted számba, pld. a Falco subbuteo-nál. Nem az, hogy nevem kimarad, hanem az fáj, hogy egy becsületes és kiegészítő *megfigyelés tényével* ma is ugyanazt teszed, a mit tettél egykoron mezőszéki megfigyeléseimmel. Én úgy érzem, hogy ha eljárásod *akkor*, az akkori Herman Ottóval szemben bizonyos fokig érthető volt, a maival szemben, a IIdik nemzetközi Congressus szervezése és sikere után nem érti meg senki sem. Nehezemre esett ezeket ideírnom; de az ember a tudomány mellett magának is tartozik valamivel, különösen erdélyi dolgokban erdélyi emberrel szemben.

Ezekután fogadd szíves üdvözetemet, mellyel vagyok váltig híved Herman Ottó²¹.

Hogyan lett az elfutó gondolatból valóság, hogyan született meg a Magyar Ornithologiai Központ és annak folyóirata, az *Aquila*, *Herman Ottó* maga beszélt el lapjának hasábjain az intézet első tíz esztendejét összefoglalandó. Mivel az 1891-ben Budapesten megtartott 2. nemzetközi ornithologiai kongresszus — írja — kétségbevonhatatlan eredményeket mutatott fel, az akkori kultuszminiszter, Csáky Albin gróf arra a gondolatra jutott, hogy a kongresszus sikere morális kötelezettséget is jelent Magyarországra nézve. Mégpedig azt, hogy valamely állandó intézetet létesítsen annak a tudományágnak, melynek a kongresszust szentelték. *Herman Ottó* szólította fel a miniszter, őt, aki a kongresszus tudományos bizottságának feje volt, hogy legjobb belátása szerint készítse el és terjessze be egy megfelelő intézet tervét. Ez megtörtént és a tervet, hogy felállítsassék a *Magyar Ornithologiai Központ*, egyelőre főképpen aviphaenologiai jelleggel, elfogadták. A körülmények alkalmasak voltak, jó munkaerőkkel rendelkezett, továbbá szoros kapcsolat kötötte össze a külfölddel, nem állt meg a hazai mozgalmak szervezésénél, hanem a levelezésen kívül egy kétnyelvű folyóiratot is fog kiadni. Azt is tervezte, hogy a Magyar Ornithologiai Központot madártani állomásként valahol a Balaton partján rendezi be. Telket szerezni akkor igen könnyű lett volna, mert erős áramlat uralkodott, hogy felkutassák a Balatont. Mellette szólt az, hogy nemcsak Magyarországot, de Európát tekintve is központban fekszik. Megnyitotta volna az állomást a külföldi kutatók előtt, akik a kapott kedvezményekért minimális asztalbért fizettek volna²². Ez a Balaton menti kutatóállomás abban az időben élénken foglalkoztatta *Herman Ottót*. Nem kellett sokat kapacitálni, hogy élére álljon a mozgalomnak. Ám sem az ornithologiai állomás, sem a biológiai állomás nem teremtődött meg akkor a század végén. A Magyar Ornithologiai Központnak a Balaton helyett a Magyar Nemzeti Múzeum adott szállást.

1892 októberében már a Központ szervezésének jegyében aktivizálta *Herman Ottó* az erdélyi ornithologusokat.

„Kedves Barátom! Ha szíves meghívásodra nem feleltem, ne vedd azt a tisztességtudásról való megfélekedzésnek, mert engem itt minden-

féle ügy szorongatott, úgy, hogy huszonnégy órára sem láttam előre. Közben kitört még a kolera is és lakásom meglehetősen a főfészekbe esik. Így nem vehettem s ma sem vehetem a lelkemre azt, hogy a retentó bajt valahová elhurcoljam; ergo maradok.

Jól esett leveledből kiéreznem, hogy avval a kölyökkel örömet szereztem neked. Azért küldtem szukát, mert ebből a fészekből — Csóri és Córa — a kanok igen kemények, a szukák ellenben kivétel nélkül beválnak; eleintén lágyak, szinte félénkek; de bevezetve elsőrendű vizslák s még vízre is jók. Óvjad a túlságos kényeztetéstől.

A terminus közeledvén, azt akarom kérdezni: mi lesz az A. B. Meyer tervezetére tartozó véleményeddel, a melyet ígéretedhez képest már szeptemberben vártam? Én a napokban fejezem be a pontozatokra tartozó feleleteket.

Ha nem tudnád, úgy hírül adom azt is, hogy a 'Magyar Ornithologiai Központ' elhatározott dolog; az 1893diki budgetbe 1000 frt van fölvéve s készen van a múzeumban a hivatalos helyiség is.

Úgy tudom, hogy a szervezésre vonatkozólag lépések fognak történni. Én oda fogok törekedni, hogy külön folyóirat legyen és a megfigyelők szegényebbjei valami kis összeget kapjanak.

Igen örülnék, ha fontolóra vennéd azt, hogy ha a hálózatos szervezést elvileg elhatározzuk, jövő évben Nagy-Enyeden legyen az ornithologusok összejövetele; nem húhó, hanem egy a dolog érdemét szem előtt tartó gyűlés — 20—25 ember a javából.

Gondold meg s aztán írd meg véleményedet.

Feleségem szívesen üdvözlöl én pedig öllelek s vagyok igaz híved Herman Ottó²³.

A kultuszminiszter valójában az ornithologiai megfigyelések szervezőjének szánta a Központot. Hogy mássá, többé lett, *Herman Ottó* érdeme. 1892 novemberében már teljes programot közölt *Csató Jánossal*.

„Édes Jánosom! Köszönöm a szép levelet s minthogy csak perceim vannak, vedd tudomásul a következőket.

1. Chernel Pistát berendeltem, mert őt bizzuk meg az enyedi összejövetel előkészítésével, a miről azután pontosan értesülni fogsz.

2. Ornithológiánk forrong. Mindenekelőtt megvan a Központ-helyiség a múzeumban, 1000 frt a költségvetésben!

3. Gf. Csáky a Term. tud. Társulat útján javaslatot kér a madárkolóniák megjelölésére és a költözködés megfigyelésének folytatására!

4. Ki vagyunk küldve: Frivaldszky, Entz, Paszlavszky, Horváth Géza, Madarász és én, csatlakozik Szalay és Bedő Albert s én a javaslattal készen vagyok; holnap tárgyaljuk.

5. A hasznos és káros madarak összeállítását a földművelési minisztérium fogja kezdeményezni.

A fő most már az, hogy mi ornithologusok tegyük meg a magunkét! Rád első sorban számítok.

6. A Kongresszusi pénzekkel való gazdálkodás arra indított, hogy egy 'Antragot' fogalmazzak, a melyet mi magyar M. P. I. O. C. írjuk alá

s juttassunk tanácskozás alá; ezt Te aláírás végett Sziklától fogod kapni s ekkor küldd el Czynknek, az Budának, ez végre küldi nekem. Benne vagyok ebben a mozgalomban, noha — bizisten — nem tudom, megérem-é teljes kifejlődését, mert furcsa biz az, hogy tölem, ki állás nélkül a betevő falatért küzdök, mind több és több áldozatot követelnek.

De már végig csinálom!

Feleségem üdvözlétével fogadd jókívánataimat is. Igaz barátod Herman Ottó”²⁴.

Amikor panaszkodni kezd, hogy megszakad a munkában, akkor tudjuk, hogy egyenesben van és tervei a megvalósulás felé közelednek. Most is ezt teszi *Csató János*nak 1892 november közepi levelében.

„Kedves Barátom! Itt veszed az átnézett alapszabály tervezetet, a melyhez néhány bevezető sort írtam, mely talán nem fölösleges, mert én nemzetközi egyesületet nem ismerek; még képzelni sem igen tudom. Mindenesetre jó lesz ezekre a figyelmet fölhívni, mert klasszikus eset, a Hayek-é, int ezekre: nincs ki beperelje az elsikkasztott 12.000 frtért, mely sok státus subventiójából került össze! Azután bárki mit mond, azok az összejövetelek úgy hasonlítanak a vándorgyűlésekhez mint egy tojás a másikhoz s teljesen kivetkőznek az igazi kongresszusi jellemből. Valójában csak arra alapíthatok internationaliter, a mit te befogadtál, minden egyéb nem való arra.

De hát lássák.

A mit a mi összejövetelünkről írtál, úgy a határidő kitérésénél tekintettel kell lennünk a tanárookra, tehát a szünetidőre. Húsvét *nem* alkalmas, mert a tavaszi obszerváció idejére esik; pünkösöd sem, mert akkor a vizsgák előtt állanak; így augusztusra kell gondolni, a mikor a Mezőségen, hova elvihetnők a javát, fölélednek a tavak. Az időjárás állandóságára is tekintettel kell lenni, mely erre az időre esik.

Én értesültem arról, hogy Te nagy buzgósággal egyengeted a talajt, még pedig eredménnyel; de nekem az első lépésnél már pechem volt; abban a hitben éltem, hogy Chernel Pista lelkesülni fog a dologért s bizton számíthatok közreműködésére, és ime, nagyon hideg levélben arról értesít, hogy gazdasága, meg gyomor baja, meg a cholera veszedelem stb. szóval ez is, amaz is ellene van. Ha pedig nekem nem sikerül jó tollú embert fogni, magam nem győzhetem, mostani állapotomban már éppen nem, mert ha akarnék sem áldozhatok, haneha a szó szoros értelmében a betevő falat árán. De utána vagyok hogy valakit kapjak.

Múlhatatlanul szükséges volna, hogy találkoznánk s megállapodnánk a formákra nézve, pld. januárban, mikor a 'Központ' akcióba léphet. Terjedelmes véleményt dolgoztam ki a megfigyelések folytatására és a madárkolóniák térképezésére vonatkozólag, melyet a Term. tud. Társulat állattani bizottsága egyhangúlag elfogadott s fölterjeszti a miniszterhez, a ki kezdeményezte.

Szóval, szépen állanak az ornithologia dolgai, de Madarászon kívül köllene ide még egy ügyes ember, mert ketten nem győzzük, különösen a sok levelezéssel járó szervezési munkálkodást.

Azt tartom, hogy nagy keretet ne adjunk a dolognak, mert alapjában szakerőink kiismerése a főfeladat, a melyre a fejlődés alapítható, majdan talán egy magyar ornithologiai társaság képében, mely sokaknál rokonszenvre találna.

Ölel barátod Herman Ottó”²⁵.

Nem is könnyű vinni az ügyeket, ha csak magához méri az embereket. Az ő kivételes munkabírását senki nem közelítette meg és így értetlenség a türelmetlensége.

„Kedves Barátom! Végre valahára hozzájutok, hogy pár sort írhattak Teneked is.

Úgy a congressus lebonyolításának, mint a tervezett nagyenyedi összejövételnek az a fatális tulajdonsága van, hogy ha én nem viszem tovább, hát megreked. A mi pedig ezt a fatalitást roppantul növeszti, az az a körülmény, hogy én úgyszólván kenyér nélkül vagyok, küzdenem kell a betevő falatért: hát hogyan áldozzam én az időt és a munkát, igaz hogy szép ügyekért, de megelésem érdeke ellenére? A mi pedig a bajt még ezen felül is növeli, az az a körülmény, hogy Szalay három osztály terhe alatt nyög s nem fejleszti ügyünket tovább.

Áll a központi ornith. iroda ügye is, ha csak most, a budget letárgyalásával nem indul meg.

Nincs egy emberem, a ki bár néhány levél megírásáig támogatna; Madarász megtesz nekem mindent, a mi nem irás; pedig szervezési munkáknál éppen ez a fő.

Chernel Pista nem a régi már; egyfelől a kardos menyecske leköti Kőszegre, másfelől — úgy érzem — inkább önállóan akar működni; azután meg igen nehéz innen Kőszegen át mozgalmat igazgatni.

Czynk illőnek találta, hogy velem szemben igazán komisz neveltelenséget kövessen el azért, mert arczképét nem vizsgoztam, noha lehetett volna annyi belátása, hogy nekem 150—160 arczképet kiteremteni mégis csak nehéz s várható volt.

Buda is elkedvetlenedett.

Szóval az a gyönyörű szervezet, a melyet 1890ben teremtettünk kalódik; pedig ezer kár és lehetetlen szegény nélkül engedni, hogy ismét csak szalmatűz legyen az 1890/1ki felbuzdulás; hozzá megszól a külföld is.

Hogy fogalmad legyen a megrekedésekről, tudd meg, hogy a főjelentés II köteté már 1892 júniusban készen volt, de a magyaroknak máig sem küldetett el: *tőlem várják!!!*

Igen jó volna, ha Te írnál Szalaynak pld. olyanfélét, hogy sokan nyugtalankodnak a II kötet kimaradása miatt s kérdeznéd, mi lesz jövőre, mert egyszerre abbahagyni azt, a mire a külföldet figyelmeztettük, még sem lehet — nem illik s nem is okos.

Én a vonulást az idevaló könyvtárak anyagával nem dolgozhatom fel a III kötetre; tehát nyomban hűsvét után Braunschweigba megyek 4—6 hétre, onnan talán a mutatkozó hézagok pótlására még Berlinbe is. Csak visszajöve foglalkozhatnék az enyedi összejövettel, a melyet nagyon de nagyon óhajtanék. A módja talán mégis az volna, hogy Te

braunschweigi utam után felrándulnál, behívnök Chernelt is és megállapítanók a programmot, Te pedig azután Enyedről intéznéd egy lokális bizottsággal a nyélbeütést.

Gondolkozz ezen.

Igaz indulattal üdvözl barátságod Herman Ottó”²⁶.

A közigazgatásban járatos hivatalnok másképpen is láthatja a Központ helyzetét. Fellépése határozottabb lehet, ha az állam is támogatja. Erre figyelmeztette *Herman Ottót Csató János* 1893 húsvétján írott levelében.

„Édes Barátom! Azt hittem, hogy mai napon szabad leszek s következőleg kommotosan írhatok neked, de bizony csalódtam, mert anynyian jöttek s annyit beszéltek, hogy most már sietnem kell az írással, hogy még ma postára kerüljön. Szalaynak is ma írtam s kértem, hogy fejlessze ügyünket s a teendőkről tanácskozzék veled, mert mulhatatlanul szükségesnek tartom, hogy a kormány legalább látszólagos vezetése mellett működjünk, mivel különben nincs ember az országban, ki a maga erejéből összehozza és összetartsa a nemes madarász publicumot.

Ha Chernel Pista ecsénknek a neje nem érdeklődik az ornithologia iránt, akkor maholnap elnegligálja azt Pista úr is. Az asszony átkozottul el tudja savanyítani az embert szellemi dolgoktól, ha azok saját mulatságainak gátul szolgálnak. Madarász olyan dög, hogy maholnap mustrául fog szolgálni annak, hogy milyenek nem kék lenni. Ezek szerént Szalaynak kellene rendelkezni egy irtók végett, mert a gyűlést is Pestről kell vezetni miután nézetben vagyok, hogy csak ily módon lehet résztvevőkre számítani, míg másnak meghívására kevesen hederítenének s még kevesebben lennének hajlandók saját költségükön utazni.

A küldött kis Csori már megnevekedett, igen engedelmes és okos, de nagyon kényeztetik, egy kis gyermeknek se menne jobban dolga. Muszáj végezni a levelet, mivel újból zaklatnak”²⁷.

1893 november végén már minden eldőlt. Meg sem várva a hivatalos bejelentést, *Herman Ottó* előre örvendeztette *Csató Jánost* a boldog hírrel, hogy december 11-én indul az Ornithologiai Központ. Januárban szétküldi majd az *Aquila* prospektusát²⁸. December első napjaiban meg is érkezett Nagyenyedre a hivatalos írás.

„A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi minister 1893. évi május hó 20-án kelt 15036. számú rendeletével, a II. nemzetközi madártani congressusból kifolyólag, egy *Magyar Ornithologiai Központ* állíttatott fel, melynek szervezésével és egyelőre vezetésével is tisztelettel alulírott van megbízva.

Az immár a m. Nemzeti Múzeumban elhelyezett intézet 1894. évi január elején a megfigyelő-hálózat berendezésével kezdi meg működését.

Vállalkozik első sorban a madarak tavaszi és őszi vonulására tartozó, bármely korból és területről származó adatok összegyűjtésére, közre-

bocsátására, majdan összefoglaló földolgozására. E végből lehetőleg még az 1894. év első felében folyóiratot indít, mely a fölgyülekező anyaghoz képest időközönként fog megjelenni, s melynek tervezete és föltételei 1894 január hó folyamán adatnak ki. *Az intézet az adatokat már most is elfogadja.*

Az intézet készségesen szolgál fölvilágosítással a madártant érdeklő kérdésekben s hogy hasznos föladatának megfelelőhessen, tisztelettel kéri az illetékes körök és szakférfiak figyelmét és támogatását

Herman Ottó

országgyűlési képviselő, mint a magyar ornith. központ tb. főnöke

[belül]

Igen tisztelt Uram! A midőn a túlsó lapon foglalt értesítést becses figyelmébe ajánlom engedje reménylenem, hogy a madárvonulás terén becses közreműködésére bizton számíthatok.

Nagyon megköszönöm, ha szándékát velem tudatni méltóztatik.

Herman Ottó tiszt. főnök²⁹.

A hivatalos bejelentés és kérés mellett megérdemelt *Csató János* még külön levelet is, mert ő igazán megérthette a megalakulás nehézségeit.

„Barátom János! E dicső pecsét győzzön meg arról, hogy a dolog meg van fogva, még pedig az én kezem tartja.

Az iroda be van rendezve, a N. Múzeumban, igen csinos és tanúságos; de az indítás nehéz lesz, mert hiába van az ország költségvetésébe 1000 frt beállítva: elköltöttek abból *másra* 650 frtot!

Különben teszek erről a jövőre, mely 1894ben kezdődik, már 2000 forinttal.

Úgy a mint a dolgok most állanak, legjobb lesz az összejövetelt 1894re halasztani, a mikor annak előkészítése itt, központilag lehetővé válik. Ezidén én úgy sem tehetnék már semmit, mert hihetetlen teher van rajtam, megtévezve a képviselőséggel és mit tudom én mivel.

De majd legyűröm én azt.

Az én speciális függetlenségi istenem áldjon meg téged.

Ölel barátod Herman Ottó³⁰.

A központ létrejöttével megoldódott az adminisztráció sanyarú helyzete is. *Herman Ottó* a fiatal zoológusokból verbuválta munkatársait. Az első *Jablonowski József* volt, aki itt indult ornithologusnak és lett a XX. század elején a legtermékenyebb és legeredményesebb gyakorlati entomológus a hazában. *Herman Ottó* 1893 december első napjaiban diktálta a központ akceptáló levelét.

„A nagymélt. vallás és közoktatásügyi Miniszter úrnak 1893. évi november hó 25-én kelt 30,071 sz. kegyes leirata értelmében van szerencsém Uraságotat arról értesíteni, hogy az Ornithologiai Központ assistensi helyét f. é. december hó elsejétől kezdődőleg elfoglalhatja. Ez állomással egyelőre havi 25 frt azaz huszonöt frtnyi tiszteletdíj jár, a melyet szabályosan bélyegzett s általam láttamozott nyugtára, minden hónap elsején, előlegesen a magyar nemzeti Múzeum pénztáránál fölvehet.

Ugyan e rendelet értelmében lesz szíves magát a magyar Nemzeti Múzeum Igazgatóságánál jelen okmány előmutatása mellett bemutatni, minthogy az alkalmazással a múzeum házi rendjének és fegyelmének megtartása együtt jár. Abban a biztos reményben, hogy tudományszeretete meg fogja könnyíteni a kezdet nehézségeit s buzdítani fogja egy szép és nemes cél elérésére, fogadja stb.”³¹

Január közepe táján körlevelet készített azoknak az amatőr munkatársaknak, akiket kiszemelt a központ és akiknek eredményeit elvárja.

„Igen tisztelt Uram! Vonatkozással szíves készségére és ajánlatára van szerencsém a következő pontozatokra becses figyelmét fölkérni: 1. Egészben véve a költözőkódó madarak megfigyelése az 1890ki szabályzat alapján történjék, melyből csak a meteorologiai napi megfigyelések hagyandók ki; de az időjárás feltűnőbb jelenségei, mint: nagy szelek, viharok, esőzések, tartós szárazság stb. följegyzendők. 2. A legnagyobb gond a költözőkódó fajok *első* megjelenésére és az őszi-felé *utolsó* észlelésére fektetendő, kivált azoknál, a melyek könnyen észlelhetők és igazi költözőkódók.

3. Az Ornithologiai Központban nagyjából már összeállított magyarországi adatok arról tanúskodnak, hogy az őszi jelenségek — elköltözés — el van hanyagolva; ezért erre különös gond fordítandó. Ugyanez áll a téli vendégekről is.

4. A tavaszi megfigyelések május 31-ig, az őszi november 15-ig beküldendők.

5. Minthogy a Központban a fajok mozgalmának nyilvántartása czédula-katalogusszerűen történik, a kimutatások rovatai a következők legyenek:

I. Tavaszi: Hely, faj, érkezés, megjegyzés. *II. Őszi:* Hely, faj, távozás, megjegyzés.

6. Azokra az adatokra nézve, a melyeket a Congressus alkalmára *nem* méltóztatott beküldeni, szintén kérek a Központ számára egy kimutatást a következő rovatokkal:

Hely, év, érkezés (távozás) napja és megjegyzés.

Ezek az adatok is az illető búvár neve alatt foglalnak helyet a Központban s az ő neve alatt adatnak ki a folyóiratban.

7. A Központ a legnagyobb hálával fogadja azoknak az adatoknak a jegyzékét is, a melyek már valahol megjelentek, de akkor a 'megjegyzés'-be a forrást és a lapszámot is fel kell jegyezni.

Az Ornithologiai Központ ezeket csak ideiglenes pontozatoknak kívánja tekinteni, mert a végleges szervezést az idő rövidsége *nem* engedte meg. Csak annyit kívántam ezúttal megjegyezni, hogy az idej tavaszi megfigyelés már lehetővé váljék. A többire nézve meg fogja szabni az eljárást a folyóirat első száma, mely már készülöben van.

Igaz tisztelettel

Herman Ottó
országgyűlési képviselő és tisztb. főnök”³².

1894 április végén *Herman Ottó* leveléből megnyugodott biztonságerzet árad. Keze alatt megindult a gépezet. „A folyóirat nagyban készül s június végén kettős füzetet adok merő program cikkkel. Képzeld — írja Csató Jánosnak — az öreg Gaetke adatokat küldött Helgolandról! Ha akadna nálad pár apróság a Gaetke levele mellé, nagy hálával venném. A kis intézet prosperál; de kéri és várja a támogatást és érdeklődést! Danford egy 3 tojásos *Nucifraga* fészket s a két madarát küldte be, fástul mindenestül. Denique ángol az ángol!”³³.

És már újra a szerkesztő: biztató és kritikus, nagyvonalú és igényes. 1894 május eleji levele *Csató János*nak egy régi dolgozatát kérte számon.

„Az adatokat okvetlenül kérem, úgy egy egészen rövid közlést is, egy fajról pár sort, inkább csak, hogy neved ott legyen. A folyóiratot ne féltsed: a mit én alapítok az nem bukik: ott a Term. rajzi füzetek! Igen megfontoltam s biztos vagyok 10—12 évre, vagyis halálomig — azontúl majd tesznek a — főrendek és Isó Ratiu oláh király.

E levelet azért is írom, hogy egy bizalmas kérdést intézzek hozzád. Te még 1886ban beküldtél *Madarásznak* egy dolgozatot, mely Zeyk Miklós észleleteit tárgyalja magyarul és németül. Ezt M. ideadta az *Aquila* számára s én a magyar szöveget összeolvastattam a Zeyk eredetiével. A dolog nem talál egészen s kérdésem az, mi indított a kihagyásokra? Én azt tartom, hogy a lényegesebb dolgokat okvetlenül be kell venni.

Tudósíts erről lehetőleg gyorsan. Itt nagy a felfordulás: a polg. házasság bukik a főrendházban, a többség püspökökből és Windischgrätzekből stb. alakul s a milyen arczokat vágnak, bizony kedvök volna az akasztáshoz is. De azért meglesz a szekularisationális határozati javaslat; de meg ám!

A 47es aulicusok *Jelasics*csal, a 94esek a fratyékkal pendülnek egy húron! Ugye szép?

De én azért is ornithologizálok s minden jókat kívánva vagyok igaz híved *Herman Ottó*”³⁴.

Csató János valamivel idősebb volt *Herman Ottó*nál és sok mindent látott az erdélyi természetrajz-tudomány mozgalmából. A központ megvan, azt már nem lehet kétkedve fogadni. Ám az *Aquila* sorsa még sötét. „A folyóirat megjelenését nagyon várom — írja 1894 május elején —, de nagyon tartok tőle, hogy kevés lesz az előfizetője. Azon betegségben múlt ki a 'Magyar Növénytani Lapok' című havi közlöny is, pedig hazánkban több a botanicus mint ornithologus. Örvendek, hogy Danford a múzeumnak küldte a *Nucifraga* tojásokat. Buda Ádám azt írta, hogy Londonba küldi”³⁵. Kishitúsége talán még erősebb, ha tudta volna, hogy ezen bukott meg 1883-ban az első magyar rovar-tani szakfolyóirat Pécssett és szakadt félbe három évi vegetálás után 1886-ban a *Horváth Géza* indította *Rovartani Lapok*. De gondolhatott *Madarász Gyula* 1887-ben 4. kötetével érdektelenség miatt megszűnt *Zeitschrift der gesammte Ornithologie* című modern nemzetközi igényű folyóiratára is. Magyaráztat egy héttel később adott a meg nem jelent közleményében mutatkozó ellentmondásokra. „A Zeyk Miklós dolgozatával úgy áll a dolog, hogy *Madarász* hajlandónak

nyilatkozott azt az ő *Zeitschrift*-jében közölni, ha csak kivonatosan fordítom németre, de így is igen hosszúnak találta és nem adta ki. A magyar és német szöveg közötti eltérés ezen fentebbi okból származik, jó lesz tehát az eredeti szöveget adni ki”³⁶.

A szerkesztés munkája is kényes, mert egy igazán jó szándékú áldozatkész amatőrt kell tévedésére figyelmeztetni. Éppen azt, aki nagyon jól tudja, hogy *Herman Ottó* nehezen nézi el, ha valaki felületes. De ez a júniusi levele szelíd baráti simogatás.

„Kedves Barátom! A mint Chernel idefogott leveléből láthatod, a te törpe ludad meg van támadva; megtámadta szóval Madarász is s én is azt tartom, hogy a sietségben valami csere történhetett, mert valóban a törpe lud = Zwerggans = *Anser erythropus* L., holott az *Anser brachyorchynchus* Baill. = *Anser vegetura* Bechstein. Mindenesetre kérek egy rövid declaratiót az 'Aquila' III füzete számára.

Ölel barátod Herman Ottó”³⁷.

Simán, zökkenő nélkül készült el a Központ folyóirata. Ez jelenti a rutint, amit a Természetrajzi Füzetekkel szerzett *Herman Ottó* és júniusi levelében alighogy csak érinti *Csató János*nak.

„Kedves Barátom! Jól esik tudnom, hogy az 'Aquila' örömet okozott Teneked — nekem is; de munkát is ám! Most lássátok s szerezzetek pár előfizetőt — sok nem kell, mert van dotáció; de több a több s akkor kép is telik.

Hogy én kimaradtam, az nagyon természetes: magam csak nem proponálom magamat, más pedig ki tenné? éppen velem, ki a világ összes tagságaival igen 'alleseins' viszonyban vagyok.

A haljegyzéket küldd el, majd sorját kerítem.

Baenitz igen kedves emberem s bejelentette jövetelét; ha csak valamiképpen lehet, leszaladok egy barátságos estére Enyedre.

Madarász ne aggasszon: nem megy hozzád, mert Felsőmagyarországot *kell* és *muszáj* járnia.

Különbem nem tudom, mi lesz a Központunkkal: Eötvös *nem* rokon-szenvez velem, Pulszky Ágost *ellenségem* s kérdés: megmarad-e Szalay Imre mostani osztályában. A mi a madarászatot kedvelő ember volt: elment vagy elmegy p. o. Csáky, Berzeviczy, Szűry.

No de csigavér!

Ölel híved Herman Ottó”³⁸.

Övé már a Központ. Sikerült intézményéhez valamiképpen le akarja kötni a vele érzőket. 1894 december elején *Csató Jánost* hívja közeledésre.

„Édes Barátom! Köszönő és egyszersmind zsörtölődő leveled e sorok írására — de csak azért késztet, hogy bizonyos dolgok valahol meg legyenek írva.

Nagyon természetes, hogy én nem lehetek semmiféle tagja a Magyar Ornithologiai Központnak, mert annak tb. főnöke vagyok, ki a tagokat kiszemelem és fölterjesztem; magamat csak nem terjesztem föl!? Gróf Csákyval és Szalayval is furcsán voltam, ezeket sem terjeszt-

hettem föl, mert az egyik a megerősítő, a másik a referens volt ezekben.

Most, hogy Csáky lemondott, reávettem Báró Eötvöst, hogy kinevezze s bejuttattam Szalay Imrét is.

Egyáltalán úgy vedd a dolgot, hogy a congressus szervezésén, végrehajtásán és lebonyolításán kezdve, az 'Aquila' megindításáig bizonyos kizárólagosság volt működésében, még pedig *tudatosan* s én a kizárólagosság miatt veszem nagyra a teljes sikert; és ez a siker az én kizárólagos jutalmam: *többre soha és sehol sem vágytam.*

Gondolom, hogy alapos okot szolgáltatott arra, hogy *Te így* ismerj. Az az *én* természetes részem és természetes feladatomban, életem és az előzmények összességénél fogva.

De nektek és különösen *Neked* is fontos szerep és feladat jut, szerintem azért, mert buzgóságodat az *ügyért* fejtetted ki: az *ornithologia és a magyarság érdekében.* Bizton tudom, hogy csupán és egyedül ezekben keresed és találsz életed célját, fáradozásaid jutalmát. Azt is tisztán látod, hogy mindaz, a mit mi küzdés — sokszor nyomor árán is — összehordtunk, csak akkor lesz valóban becses, *ha kidőlésünk után mások veszik föl a kezünkben kiesett fonalat — még mielőtt az a földet érne.* Gondold meg ezt édes Barátom! Én nem ismerem viszonyaidat, nem is kutatom; de ha van módod, hogy az Ornithologiai Központ jövőben való biztosításához valami alapítványfélével hozzájárulj: *tedd meg.* A mi e tekintetben a fogantatást biztosíthatja, úgy én azt arasznyi életidőmben bizton megteszem. Neked olyszerű kijelentésem, hogy Teneked a Központ fontosságára való tekintetből, a jövő érdekében is tenni eltökélt szándékod, igen nagy erkölcsi értékkel bírna s megkönnyítené az én feladatomban végleges megoldását is, a melynek önzetlen voltához kétség — gondolom — nem férhet.

Én már nevelem a gyerekeket, hát támogass!!

Az Aquila 2 száma, illetőleg 3—4 füzete karácsonyra jelenik meg és — meg fog lepni!

Ölel igaz barátod Herman Ottó”³⁹.

A nagygyedi alispán félreértette a felhívást. Hirtelenében valami koldulást sejt az invitálásban és ilyenképpen hátrítja el december közepén.

„Édes Barátom! E hó 9-én írt leveleddel igen megörvendeztetted, egyáltalában mindég örvendek, mikor tőled levelet veszek. Az én zsörtölődésem, ha már úgy nevezed, nem oda ment ki, hogy neveztek volna ki Téged is Ehrenmitgliednek, hanem az bánt, hogy ha már a Te javaslatodra többeket kitüntettek, neked is, ki nélkül nem lett volna Congressus, küldhetek volna legalább egy köszönetet. Hanem mindez már elmúlt dolog, tudom, hogy kielégítést találsz a megnyugvásban, tündököljenek a stréberek.

A mi az alapítvány tételét illeti, annak megvan a maga nehézsége, t. i. a mennyi jövedelmem van, az bizony el is kél. Következőleg olyan összeg felett, mellyel imponálva lehetne a közönség elé lépni nem rendelkezem, kicsi összeggel pedig csak hátul mozoghat az ember, tehát addig míg más, kinek módjában van nagyobb alapítványt tenni, nem kezd meg a dolgot, magam nem tehetek semmit. Pedig nagyon kívá-

atos volna, hogy most mikor a P. I. O. C. posványba jutott, itt hazánkban mutassunk fel munkásságot. Ez nagyon előnyös lenne, miután tudom, hogy a külföldön érdeklődéssel s meglehet mikép irigy szemekkel illetőleg érzéssel lesik, hogy mivé nővi ki magát az ornith. központ, kívánatos volna tehát, ha vezér-intézménnyé fejlődnek ki.”⁴⁰

A félreértés rögtön eloszlik, mikor olvashatja Herman Ottó december végi levelét. Nem is lett volna, ha jobban ismeri barátját.

„Édes Barátom! Úgy látszik, hogy nem jól fejeztem ki magamat az alapítványt illetőleg. Nem pénzbeli alapítvány járt az eszemben, hanem körülbelől olyforma végrendekezésnek a bejelentése, hogy Te, ki életednek javarészét a honi madártannak szentelted, s annak virulását óhajtod, gyűjteményedet és könyvtáradat a Központnak fogod hagyni ha:

1. A Központ a Nemzeti Múzeum integráns részévé lesz;
2. Gyűjteményed neved alatt együtt marad s csupán erdélyrészi dolgokkal augmetáltatik, hogy minden időkre az erdélyi részek Ornisanak hű képét nyújtsa — és több ilyen okos és helyes kikötés mellett. Hát fontold meg! A míg én itt helytállok a biztosítékok megszerzése iránt nincs kétség.

Ez az első. A második az, hogy mi februáriusban diszülést rendezünk a szegény Fenichel emlékére s mindnyájan kívánjuk, hogy ekkoron Téged és a jó Herepei professort itt tisztelhessünk. Azon leszek, hogy a mi madarászat csak mozgósítható lesz, az akkorra bejőjön egy kis eszmeceserére is meg egy barátságos vacsorára is.

Ezt azért írom már *most*, hogy úgy rendezd Te és Herepei is a dolgot. A napot külön tudatom veled. Az Aquila *repül!*

Az új évre minden jókat kíván hű barátod Herman Ottó.”⁴¹

A század utolsó évtizedének második felében már szilárdan állott Herman Ottó két nagy, ma is élő alkotása: a *Magyar Ornithológiai Központ* és annak nemzetközi hírű szerzett szakfolyóirata, az *Aquila*.

JEGYZETEK

1. Természettudományi Közlöny. 10. 1878. 444. *Kriesch János* a Természetrাজi Füzetek állattani szakszerkesztője is volt.
2. Herman Ottó levele Horváth Gézának. H. és k. n. A címzett Varannón 1879. jan. 31-én vette kézhez. Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményének kéziratára (továbbiakban TTM). A Természetrাজi Füzetek második kötetében Herman Ottó megtámadta Haynald Lajost retrográd természettudományos nézetéért, aki kétségtelen vereségéért közéleti hatalmával akart visszavágni. Akciója sikertelenül zárult.
3. Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1879. febr. 6. TTM. Célzás esik itt a Természettudományi Társulat korábbi kiadványaira, melyek nem keltették fel a közönség érdeklődését és ráfizetést okoztak.
4. Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1879. március 27. TTM. Pungur Gyula ref. lelkész, később elsőrangú rovarász, Herman Ottó felfedezettje.
5. Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1879. ápr. 5. TTM. Gondolnunk kell arra, hogy ebben a levélben, sőt a továbbiakban is, a szerkesztői közlések és utasítások a Természetrাজi Füzetekre vonatkoznak, melyet akkor még Herman

- Ottó készített. Bartsch Samu bajai tanár levele később sorra kerül. Chyzer Kornél felvidéki orvos, neves pókász.
6. Herman Ottó levele Bartsch Samunak. Bp. 1879. ápr. 17. TTM. Petényi Salamon János múzeumi őr hagyatékáról van szó. Ennek egy részét a 2. ornitológiai kongresszus alkalmából ki is adta.
 7. Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1879. jún. 3. TTM. Ebben az időben terjedt el Magyarország borvidékein a filoxéra. A védekezésről folyó országos vitában Herman Ottó is részt vett.
 8. Herman Ottó kérvénye a Természettudományi Társulat választmányához H. és k. n. 1888. február 15-e előtt készült fogalmazvány. Magyar Tudományos Akadémia kéziratára (továbbiakban MTA).
 9. A Természettudományi Társulát kérelme a Magyar Tudományos Akadémiához. Bp. 1888. febr. 15. MTA. A választmány nevében Szily Kálmán elnök és Lengyel Béla titkár írta alá. Herman Ottó egyébként 1888. jún. 5-én indult Lendl Adolf kíséretében Norvégiába és aug. 21-én érkezett haza.
 10. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1889. dec. 20. TTM. A kongresszust 1889-ben kellett volna tartani, de a politikai események föléje nőttek. Zeyk Miklós erdélyi természetbúvár, akit oly méltatlanul felejtettek el, mint Petényit.
 11. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1890. jún. 11. TTM.
 12. Apáthy István levele a madártani kongresszus szervező bizottságának. Kolozsvár, 1891. jan. 19. MTA.
 13. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. febr. 3. TTM.
 14. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. febr. 9. TTM.
 15. Csató János levele Herman Ottónak. Nagyenyed, 1891. febr. 16. MTA.
 16. A II. Nemzetközi Ornithológiai Congressus Magyar Bizottsága levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. márc. 17. MTA. A levelet Herman Ottó elnök és Madarász Gyula jegyző írta alá.
 17. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. húsvét másodnapján (márc. 30.) TTM.
 18. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. okt. 26. TTM.
 19. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1891. dec. 11. TTM.
 20. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1892. febr. 12. TTM.
 21. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1892. máj 3. TTM.
 22. Aquila. 10. 1903. 21—23.
 23. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1892. okt. 13. TTM.
 24. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1892. nov. 1. TTM. P. I. O. C. az állandó nemzetközi ornithológiai bizottság, a Permanentes Internationales Ornithologisches Comitée rövidítése.
 25. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1892. nov. 15. TTM.
 26. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1893. márc. 24. TTM.
 27. Csató János levele Herman Ottónak. Nagyenyed, 1893. húsvét első napja (ápr. 2.). MTA.
 28. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1893. nov. 21. TTM.
 29. A Magyar Ornithológiai Központ, Bp. 1893. november hóban keltezett körlevele, benne Herman Ottó Csató Jánosnak szóló személyes üzenete. Bp. 1893. dec. 5. MTA.
 30. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. H. és k. n. TTM. Az utalt pecsét a levélpapíron körbélyegző: Magyar Ornithológiai Központ szöveggel.
 31. A Magyar Ornithológiai Központ levele Jablonowski Józsefnek. Bp. 1893. dec. 5. Fogalmazvány. MTA.
 32. A Magyar Ornithológiai Központ levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. jan. 12. TTM.
 33. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. április 27. TTM.
 34. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. máj. 3. TTM.
 35. Csató János levele Herman Ottónak. Nagyenyed, 1894. máj. 4. MTA.
 36. Csató János levele Herman Ottónak. Nagyenyed, 1894. máj. 10. MTA.
 37. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. jún. 14. TTM.
 38. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. jún. 15. TTM.
 39. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. dec. 9. TTM.
 40. Csató János levele Herman Ottónak. Nagyenyed, 1894. dec. 17. MTA.
 41. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1894. dec. 28. TTM.

Ottó Herman als Herausgeber der „Aquila“

(A u s z u g)

Ottó Herman war 58 Jahre alt, als er als Vollendung seiner organisatorischen Arbeit das Ungarische Ornithologische Zentrum gründete. Durch die Herausgabe der Naturkundenhefte nahm er seit 1877 an allen naturwissenschaftlichen Bewegungen im Land teil, um dadurch die Entwicklung und Popularität der Wissenschaft zu fördern. 1878 hat er den Entomologen Géza Horváth dazu bewegt, dass er mit einem Handbuch der Entomologie an dem Wettbewerb des Naturwissenschaftlichen Vereins teilnehme. Seine Absicht war, der ungarischen Insektenkunde Hilfe zu leisten und neue Anhänger zu werben. Das Handbuch wurde auf dem Wettbewerb abgewiesen. Zehn Jahre später fand Ottó Herman die Zeit gekommen, ein Handbuch der Ornithologie zu schreiben, in dem die Unmittelbarkeit des Erlebnisses die Wissenschaft erfrischen würde. Er wurde vom Naturwissenschaftlichen Verein mit dem Schreiben des Werkes beauftragt. Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften reist er im Sommer 1888 nach Norwegen, zwecks Beobachtung der Vogelberge. Nach seiner Heimkehr begann er umgehend die Organisation des 2. Internationalen Ornithologischen Kongresses und stellte die imposante Sonderausgabe des Kongresses zusammen. Der Erfolg, die internationale Anerkennung und die moderne wissenschaftliche Richtung des Kongresses im Jahre 1891 überzeugte die ungarischen Staatsmänner davon, dass die ornithologische Bewegung im Land unterstütz und verstärkt werden muss. Ottó Herman hatte das Ungarische Ornithologische Zentrum 1893 gegründet und 1894 gab er dessen offizielle Zeitschrift, die *Aquila* heraus.

Diese Zeitschrift weist auch die Redaktionsprinzipien der von Ottó Herman 1877 herausgegebenen Naturkundenhefte auf. Der Redakteur wollte mit ihr die intensive, nur auf Organisation der Beobachtung und Registratur des Vogelzuges beschränkende Rolle des Zentrums überschreiten. Er wollte die ungarische Ornithologie zu einem Forum mit internationalen Ansprüchen entwickeln und beleben, was zehn Jahre früher Gyula Madarász, dem ausgezeichneten Ornithologen, nicht gelungen war, denn seine „Zeitschrift der gesammten Ornithologie“ wurde wegen Uninteresse nach vier erschienenen Bänden eingestellt. Die *Aquila* bestand die Probe und ist heute offizielles Organ des Instituts für Vogelkunde.

Sándor Huszty

ADALÉKOK A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉHEZ

DÉTSZY MIHÁLY

A sárospataki református kollégium régi épületeiről, amelyeket egyetlen szárny kivételével a XIX. században lebontottak, eddig a legkorábbi ismert ábrázolás Lovas Lipót 1819-ben készült részletes alaprajza volt¹. Az Országos Levéltár tervtárában az egykori sárospataki jezsuita rendház irataiból kiemelt tervköteg egy ennél csaknem hatvan évvel korábbi helyszínrajzot rejtett. A *Delineatio Collegy Calviniani Patakiensis* feliratú lapon a kollégium 1765 körül fennálló épületeinek részletes alaprajzát találjuk.² A magyarázó feliratokkal ellátott, kissé primitíven rajzolt lap annál becsesebb dokumentum számunkra, mert még a kollégiumi telektömb nyugati felének a XVIII. század végi szárnyakkal és a XIX. század első negyedében emelt klasszicista Nagykollégiummal történt beépítése előtt készült, és ezért számos olyan épületet és részletet ábrázol, amelyeket az említett építkezések tüntettek el, és Lovas helyszínrajzán már nem láthatók. Így az 1765. körül készült, eddig publikálatlan helyszínrajz világosabb és teljesebb képet ad a XVI. század közepén alapított, majd a XVII. század folyamán I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánna által továbbfejlesztett, a XVIII. század elején pedig három évtizedes száműzetés után 1705-től újjáéledő és bővülő, nagyhirű intézmény egykori állapotáról, a XVII—XVIII. századi sajátos diákköztársaság jellegéről.

A helyszínrajz K—Ny irányban elnyújtott téglalap alakú telket ábrázol. Keleti határvonalán, a régi *Felső-Hóstát*, *Nagy* vagy *Piac utca*, mai *Kossuth utca* felől a telek teljes szélességében a legrégebbi épületcsoport, a *Huta-*, *Trója-* és *Fazekas-sor* húzódik. Az alaprajz felirata szerint „A fő utca felőli, egyformán kétszintes sor” (Tractus ad principalem Plateam ad communes duas contignationes elevatus) emeletét ábrázolja, és kissé elrajzolt arányaitól eltekintve helyiségelosztásában tér el a földszintet bemutató Lovas-rajztól. A három épületrész világosan elhatárolódik. A déliben, a *Hutában*, az utca felől három azonos nagyságú, egyablakos szoba, a *Togatorium*, „diákok (szobája)” felirattal, amelyek az udvar felől, tornácról nyílnak, erre pedig közepénél vezet fel lépcső. A Lovas-féle alaprajzon ezek

alatt magtár és mészárszék helyezkedik el, utóbbit helyszínrajzunkon még a telek más részén találjuk. A középső rész, a *Trója*, az udvar felé kiugrik, és három keskeny, hosszú helyiségre tagolódik: délről a senior, a diákköztársaság, coetus elnökének szobája, középen *Ambitus*, tornác, amelyre az udvarról lépcső vezet fel, északról a kapubejárat, Lovasnál a *porta minor*, a kiskapu. Lovas a két előbbi alatt az utca és az udvar felől két-két diákkamarát jelöl, közöttük egy-egy előtérrel, ahonnan azokat fűtötték.

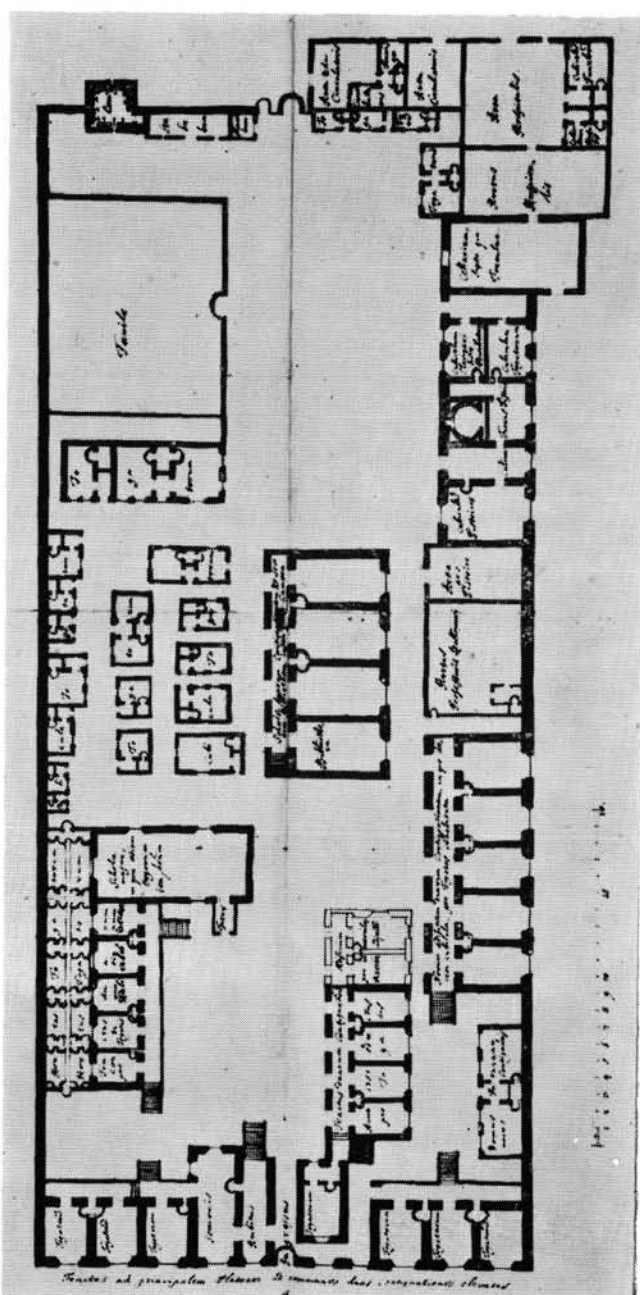
Az északi épületrész, a *Fazekas-*, vagy *Anabaptisztikus*-sor, öt helyiségre tagolódik. A kapubejárat mellett tornácszerű átjáró az udvar felé, sarkában diákkamarával. Mellette az utca felől három nagyobb diákkamara, amelyek az udvar felőli, középen lépcsővel megközelíthető tornácról nyílnak. Lovas hasonlóan ábrázolja ezt a szárnyat.

A *Fazekas-sor* déli végéhez merőlegesen kapcsolódik a *Katona-sornak* nevezett épület. Közöttük lépcsőfeljárat, amelytől további lépcsők vezetnek fel az épület déli oldalán húzódó tornácre. Erről négy diákkamara nyílik, továbbá az épület másképpen színezett nyugati részén még két szoba. A keleti rész felirata szerint „kétszintes épületsor, amelyet 1751-ben a togatusoknak építettek”, a nyugati „a *curatorok* (gondnokok) számára hozzatoldott épület” (Tractus duarum Contignationum Anno 1751 eductus pro Togatis; Aedificum pro Curatoribus Ao 1763. adjectum). Lovas rajzán csak a keleti rész látható, feljáráttal a tornác nyugati végén. A toldalékot talán csak tervezték, vagy ami kevésbé valószínű, utóbb lebontották.

A *Katona-sor* mögött az északi telekhatáron középső pitvarból és két-oldalán egy-egy szobából álló épület látható, „*Patai-ház*, egyszintes” (Domus Pataiana unius Contignationis) felirattal. Lovasnál a ház keleti végén egy további szoba látható, amely 1765 után épülhetett hozzá.

E háztól nyugatra, ugyancsak az északi telekhatáron nagyobb épület, itt ábrázolt emeleti szintjén öt helyiséggel, amelyek a déli oldalon húzódó tornácról nyílnak, és erre keleti végén vezet fel lépcső. Felirata „kétszintes új épület, benne tíz szoba, amelyekben a togatusok laknak” (Novum aedificium duarum Contignationum, in quo decem cubacula, per Togatos inhabitata). Lovas rajzán ez az ún. *Paradicsomi-sor* hasonló alakban látható, de ekkor nyugati végéhez már a *Csengettyű-sornak* nevezett keresztcsarny, ill. a telekhatáron folytatódó *Beleznay-sor* csatlakozik.

A telek déli oldalán a helyszínrajz egy szintén K—Ny tengelyű, öt szobára osztott épületet ábrázol, északi oldalán tornáccal, annak keleti végén és nyugati részén feljáráttal. A szárny nyugati végéhez merőlegesen nagy terem kapcsolódik, amely erősen beugrik az udvar felé. Beszögellő keleti homlokzata mellett kis torony, nyilván csengettyű- vagy harangtorony. A keleti épületszárny felirata „kétszintes épületsor tíz hálóteremmel a togatusoknak” (Tractus duarum contignationum pro Togatis Cubiculorum decem), a terem pedig „a nagy iskola-terem, amelyben 100 sípú orgona is van” (Schola major, in qua etiam organum 100 f (istularum)). Az épület és a déli kerítésfal között közepén úttal két sávra osztott, hosszában harántirányú ívekkel, talán lugasokkal öt szakaszra tagolt kert, felirata „a togatusok kertje” (*Hortus Togatorum*). Lovas hasonlóan ábrázolja az épületet, de eltérő számú és beosztású, feltehetően földszinti szo-

1. kép. A sárospataki
református kollégium
1765 körül készült
helyszínrajza

báival. A termet „Auditorium I” felirattal jelöli. A nála *Cigány-sornak* nevezett épület mögött is látható kert.

Az épülettől nyugatra három K—Ny-i sorban 14, részben összeépült kis ház, valamennyiben fűtő-előtér, amelyből egy vagy két szoba nyílik. Ezek csoportját nyugatról háromszobás, két-előteres épület zárja le. A feliratok szerint ezek a togatusok hálókamarái (*Cubicula Togatorum*). Lovas alaprajzán már nem láthatók, helyükön a *Csengettyű*-, ill. a *Berna-sor* áll.

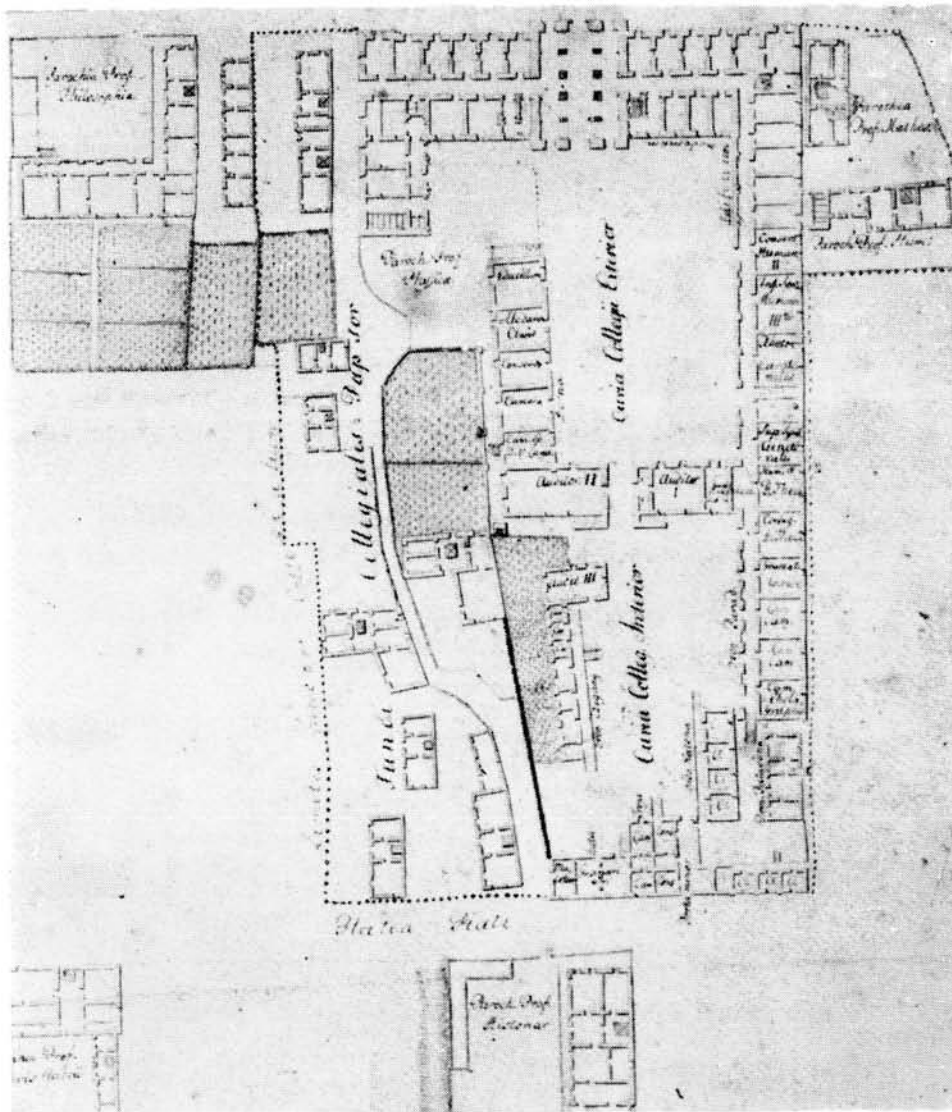
Az udvar közepén a *Katona-sortól* nyugatra K—Ny tengelyű épület áll, emeletén négy helyiséggel, déli oldalán tornác, keleti végén feljárattal. Felirata: „Kétszintes iskola, hat (osztállyal), könyvtárral, amely alatt kamara” (*Schola duarum Contignationum No Sex cum Bibliotheca infra quam Camera*). A keleti szélső emeleti helyiségben találjuk a *Bibliotheca* feliratot, ekkor tehát itt őrizték a kollégium híres könyvtárát. Lovas rajzán ez az épület sem látható már, helyén részben a *Csengettyű-sor* áll.

A helyszínrajz a telek nyugati felének szélein, ahol északról 1789-ben a *Beleznay-sor*, nyugaton pedig 1806-tól a klasszicista Nagykollégium épült, gazdasági épületek sorakoznak, közöttük diákkamarákkal.

A *Paradicsomi-sortól* nyugatra, az északi telekhatár mentén a kollégium különféle gazdasági tartozékai, épületei, feliratuk szerint Szakmári (Szathmári) professzor kertje (*Hortus Professoris Szakmari*), benne kis kerti házzal, a sütőasszony udvara, a sütőasszony szállása (*Area pro Pistrice, Cubiculum Pistricis*), konyha (*Culina*), sütökemence (*Furnus Pistricis*), amelynek helyiségéből egy diákkamara (*Cubiculum Togatorum*) és a kulcsár, azaz borkimérő szállása nyílt (*Cubiculum Clavigeri sive Educilatoris*) majd közel elválasztva pince és fölötte présház (*Cellarium super quo Torcular*). Az ÉNy-i sarkon az országút felől, a telekhatáron részben kiugratva a vendégfogadó udvar (*Area Hospitalis*), északi oldalán középső két előtérből, a vendég és a szolgák szobájából álló házzal (*Cubiculum Hospitis* és *Cubiculum Famulorum*), keletről pedig a vendégek kertje (*Hortus Hospitalis*), amelynek udvari falához az udvarról nyíló kétszobás diákkamara épült.

A telek nyugati határán az országút felől középen, körülbelül a mai Nagykollégium bejárata, a *Porta major* helyén gazdasági bejárat nyílt nagy kocsibehajtó és kisebb gyalogbejáró kapuval. Ettől északra a telekhatár elé ugratva két műhely-udvar, közöttük a kádár és a kocsis szobája, az udvar felől pedig három diákkamara egy-egy előtérrel. A kaputól délre mézsárszék (*Macellum*), istálló (*Stabulum*) és udvar köré épített árnyékszékek sora (*Locus*). A déli telekhatár mellett nagy kiterjedésű, körülkerített szérűskert (*Faenile*).

A helyszínrajz tehát a kollégiumnak még azt a régi állapotát örökítette meg részünkre, amikor nagyobb szállásépületek mellett elszórt kis kamarákban lakott a diákság egy része, és az ellátásukra szolgáló gazdasági épületek is az ősi, két szabad telekből, sessióból álló területen helyezkedtek el. Nagy jelentőségű, hogy a rajzról megállapíthatjuk a hatantermes régi iskolaépület helyét, és ezen belül a könyvtárét is. Fontos adat, hogy az akkor még egyedüli nagy előadóteremben 100 sípos orgona is állt, és a terem oldalán emelkedett a régebbi harangtorony. Valószínű,

2. kép. Sárospatak 1819-ben készült helyszínrajza. Lovas Lipót rajza

hogy a „Szakmári professzor kertje” megjelölésű terület a neves természetrajz professzor, Szakmári Paksi Pál (1759—1769) botanikus kertje volt

Mikor és milyen célra készült az ismertetett helyszínrajz? E kérdésekre már lelőhelye, a pataki jezsuiták levéltára is következtetni enged.

A jezsuiták, akik nem tudtak beletörődni a kálvinista iskola fennmaradásába és a kollégium száműzetése után 1671-ben, majd ismét 1687-

ben nekik juttatott ingatlan elvesztésébe, mint korábban is már több ízben, 1758-ban vagy 1759-ben, feltehetően az egri püspök útján újból panaszt tettek a kormányzerveknél, ez alkalommal amiatt, hogy a telek északi oldalán a reformátusok felépítették az új, tiz szobából álló diák-szállást, a Paradicsomi-sort. Panaszuk nyomán a pozsonyi Királyi Kamara rendelkezésére Zemplén vármegye vizsgáló bizottságot küldött ki, amely 1759. december 3-án helyszíni vizsgálatot kezdett Patakon. Ezt megelőzően nyolc kérdőpontot állítottak össze, amelyre Bányai István professzornak és Bernát Jánosnak, a kollégium világi gondnokának írásos választ kellett betérjeszteniük. Miután a jezsuiták nem találták kielégítőnek e válaszokat, ők maguk is kiegészítették ezeket, és a kérdésekre nézve szóbelileg is kihallgatták Bányait és Bernátot. Választ kértek a kérdésekre a kollégium korábbi professzorától, ifjabb Csécsy Jánostól is, valamint a katolikus Kossuth Andrástól, a vármegyei tábla ülnökétől³.

Az első kérdés az új épületre vonatkozott: újonnan épült-e, elkészült-e, mik a méretei, szobáinak száma, mire szolgál, és milyen pénzből épült. A második kérdés a kollégium eredetét kutatta, a harmadik az osztályok kialakulását. A negyedik kérdés arra várt választ, hogy a kollégiumnak alapításakor hány és milyen épülete volt, és mely célokra, továbbá mennyire szaporodtak, bővültek, kinek az engedélyével. Az ötödik kérdés a kollégiumi tanulmányokra, a tanárok számára, a hatodik ezek fizetésére és forrásaira, a hetedik a togátusok számára és ellátására, a nyolcadik pedig a prédikátorok, káplánok, mesterek számára és feladótára vonatkozott⁴.

A negyedik kérdéssel kapcsolatban a jezsuiták követelték, hogy az épületekről rajz készüljön, és a bizottság az új épület szemléje után a megjelent kőműveseket felszólította, mérjék fel az épületeket, hogy rajzukat a vizsgálati anyaghoz csatolhassák⁵. Helyszínrajzunk kétségtelenül ezzel a vizsgálattal kapcsolatban készült, amely egyébként hosszú évekig elhúzódott, és így a rajz feltehetően az akkor készült felmérés későbbi másolata, amelybe — talán pótlólag — berajzolták 1763-as évszámmal a *Katona-sor* esetleg csak tervezett toldalékát. Ennek alapján a rajzot legkorábban 1763-ban rajzolták vagy fejezték be. A vizsgálati iratok érdekesen kiegészítik a helyszínrajz adatait a kérdőpontokra adott válaszokkal⁶.

A negyedik kérdőpontra adott válaszok alapján a kollégium eredeti épületeire vonatkozó meglehetősen szűkszavú válaszok adatait — amelyeket Szombathy János a pataki iskola történetében nagyrészt közölt — a következőkben foglalhatjuk össze: a kollégium céljára — ahogy Kossuth András elmondja — a középkori ferences kolostor épületeit használták fel, és hozzáépítésekkel, bontásokkal és újjraépítésekkel tették az iskola céljaira alkalmassá. Megemlíti, hogy a kollégium ekkori egyetlen előadótermének, feltehetően a Cigány-sor nyugati végén álló *Nagy Schola*, északi falában akkor még látható egy befalazott és levakolt régi kőkerekes ajtó, amely a régi kolostorok és templomok sekrestyéinek ajtajaihoz hasonlított⁷. Csécsy a kollégium régi épülete alá nyúló pincéről is tud, amely szerinte az apácakolostorhoz tartozott⁸. A jezsuiták a vizsgálatra elhozatták a leleszi konvent levéltárából a középkori pataki klarissza-

kolostorra vonatkozó okleveleket, miután ezt vélték joggal a kollégium eredeti otthonának⁹. Itt említhetjük, hogy 1766-ban Jabróczky Pál akkori jezsuita házfőnök egy újabb vizsgálat alkalmával annak bizonyítására, hogy a kollégium az egykori ferences kolostor helyén állt, arról is szól, hogy a kollégium valamelyik éléstára alatt szemtanúk állítása szerint ferences öltözékben holttestek nyugodtak¹⁰.

A kálvinisták korai építkezései közül Csécsy Dobó Ferenc építkezéséről tud, aki szerinte a régi keleti szárnynak a kaputól északra fekvő, a későbbiekben Anabaptisztikus-sornak nevezett részét emeltette¹¹.

A XVI. sz.-i állapot és építkezések hiányos ismerete e korban nem meglepő, bár elképzelhető az is, hogy a vallomástevők nem is akartak mindent közölni, tartva attól, hogy a jezsuiták ellenük fordíthatják. Meglepőbb viszont, hogy a XVII. sz.-i, I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna által végeztetett építkezésekről a kérdésekre adott válaszok közül csak Csécsyé tartalmaz egyetlen adatot, és pedig azt, hogy „az osztályokat vagyis iskolákat”, tehát egy tanterem-épületet a fejedelmi házaspár építtetett¹².

A XVIII. sz.-i építkezésekről Csécsy elmondja, hogy miután a kollégium 31 évi elhagyatottság után nagyobb részben romosan állt, 1728-ban és 1729-ben ő állíttatta helyre, és pedig az akkor *classis*oknak, osztályoknak nevezett és más épületeket. Az 1734 után, az iskolából való száműzetése óta végzett hozzáépítésekről semmit sem tud, mert attól kezdve 26 éven át nem lépte át a kollégium kapuját¹³. Ezekről Bányai és Bernát mellékelt kimutatást, amelyet a vizsgálati jegyzőkönyv végén kivonatolva feljegyeztek „A régi épületekre ráépült építmények” címmel: „A. ahol a fiúk osztályai vannak. 1726. évben. B. a déli oldalon álló épület ráépült 1728. évben. C. az északi oldalon 1743. évben”¹⁴. Az első adat egyértelműen az udvar közepén állott tantermes iskolaépületre vonatkozik. Miután a Trója homlokzatán a kiskapu fölött 1730-as évszámú felirat volt, elképzelhető, hogy a hozzá kapcsolódó déli *Huta-sor* helyreállítása és átépítése készült 1728-ban, és az északi *Fazekas-soré* 1743-ban. A *Cigány-* és a *Katona-* vagy a *Paradicsomi-sorra* ezek az évszámok kevésbé vonatkozathatók. Viszont a Huta—Trója—Fazekas-sor az 1858-ban készült homlokzati rajzokon látható festett díszítése alapján inkább XVI—XVII. sz.-i eredetre vall.

Az első kérdőpontra adott válaszokból megtudjuk, hogy az északi telekhatáron álló, ún. *Paradicsomi-sor* 1758-ban alapjaiból újonnan épült, de helyén emberemlékezetet meghaladó korú, régebbi, kőfalazatú épület állt csaknem elhagyatva, és a becsurgó eső, tűzveszély és fenyegető öszszeomlás miatt lakhatatlanul. A kollégium vezetősége azzal a szándékkal építtette a fogátusok elszállásolására, hogy a jobb ellenőrzés érdekében az iskola kerítésén belül lakhassanak¹⁵. Kossuth András írja le az épületet a legrészletesebben: „Alsó és felső szintjén öt-öt szoba volt, amelyek mindegyikében öt vagy hat diák lakhatott.” Hozzáfűzi még, hogy az épület mindkét végén fogas csorbázattal készült, hogy megtoldhassák¹⁶.

Az idézett szűkszavú nyilatkozatokon kívül a XVIII. sz.-i építkezésekre csak a helyszínrajzokból meríthetünk még két adatot. A *Katona-sort* felirata szerint 1751-ben, nyugati toldalékát pedig 1763-ban építtet-

ték, ill. ezt talán csak tervezték. Bármennyire értékes dokumentum is számunkra az ismertetett helyszínrajz és vizsgálati anyag, viszonylag kevés történeti adatuktól eltekintve lényegében inkább az 1765 körüli állapotokra nyújtanak megbízható tájékoztatást. A korábbi építkezésekre és körülményeikre a már publikáltakon kívül a pataki uradalom birtokosainak levéltáraiban kell elsősorban források után kutatnunk.

Sajnos a XVI. sz.-i építkezésekre eddigi kutatásaink során nem találtunk adatokat. Megállapíthatjuk azonban, hogy a vizsgálati vallomásokban ismételtelen felmerülő adat, amely szerint az újonnan alapított protestáns iskola a középkori ferences, ill. minorita kolostorban telepedett meg, téves. A Perényi Gábor által lefoglalt egyházi birtokok 1567-ben készült összeírása szerint ugyanis ezt a kolostort Perényi Gábor már korábban leromboltatta. Viszont a „lutheránusok iskolájává” az apácák sértetlenül álló monostorát alakították át¹⁷.

A korabeli oklevelekből tudjuk, hogy Patakon két női kolostor volt. A XIV. sz. végén alapított, Szt. Annáról nevezett klarissza kolostor a minoriták kolostora és temploma mellett állt. 1401-ben IX. Bonifác pápa engedélyezte, hogy az apácák a minoriták által kolostortelkükből nekik adományozott telekrészről vagy az ezen álló új kápolnából ablakot nyissanak az elválasztó falban, hogy azon keresztül a szentséget láthassák és a szertartásokat hallhassák¹⁸. Kolostoruknak tehát a minorita templom hajójának vagy éppen szentélyének északi vagy déli oldalán kellett állnia.

A ferences harmadrendek, beginák XV. sz. végén alapított kolostora részére a Patakot birtokló Pálóczi család nőtagjai építtettek és adományoztak épületeket. 1492-ben Pálóczi Veronika, Pelsőczy Imre vajda özvegye adományozott nekik a minorita kolostornál egy általa építtetett, két szobából, előtérből, sütőházból, egy szobácskából, továbbá pincéből és konyhából álló házat¹⁹. 1500 körül Pálóczi Imre özvegye, Rozgonyi Dorottya egy kápolnát és kolostort építtetett számukra a minoriták Boldogasszony-kolostorától nyugatra, azzal szemben, az oklevél szavai szerint „nem csekély költséggel, méltó megjelenéssel, kőből építve, sőt ahol szükséges volt, jeles művészettel faragott kövekkel, alapjaitól kezdve és igen szépen”. Ez a kolostor és kápolna a Szentlélek titulust viselte²⁰. A kollégium elődje, a lutheránus iskola ezt az épületet foglalhatta el, ill. ennek helyén vagy ebből épültek ki legrégebbi épületei. J. Dankó Katalin régész 1971—72. évi ásatásai során a Kossuth utcai keleti telkek mögött feltárta a ferences templom és egy szomszédos kápolna sokszögű gótikus szentélyének alapjait²¹. A templom és a minorita, valamint a klarissza kolostor tehát a Kossuth utca keleti oldalán állt, következésképpen a Szentlélek kolostor „ettől nyugatra és vele szemben” az utca nyugati oldalán, a Huta—Trója—Fazekas-sor táján. Ennek XVI. sz.-i átépítéséről, bővítéséről sajnos eddig nincs adatunk, csak a Dobó Ferenc-féle északi toldás hagyománya. Két helyszínrajzunkon és az 1858. évi homlokzati rajzokon nyomait, maradványait nem tudjuk felfedezni. Különös módon Kossuth András idézett tanúvallomásaiban a Cigány-sorhoz kapcsolódó Schola major északi falában említ gótikus ajtókeretézést. A Jabróczy Pál jezsuita házfőnök 1766. évi válaszaiban említett ferences öltö-

zetű tetemek, amelyeket a kollégium egyik helyisége alatt találtak, beginák is lehettek²².

A kollégium XVII. sz.-i építkezéseire a Rákóczi-család levéltára rejtett még ismeretlen adatokat²³. Ezek kiegészíthetik a már idézett, bár nem hiteles adatot, és azt a valamivel részletesebb tájékoztatást, amelyet az 1667. október 5-i sárospataki zsinat deklarációja tartalmaz. Eszerint — ahogyan Szombathy János idézi könyvében — I. Rákóczi György 1620—21-ben „öregbítette”, nagyobbította a kollégium épületeit, 1626 táján „szép épülettel amplificálá” a Scholát. Halála után az özvegy Lórántffy Zsuzsánna idejében „a schola tíz esztendőknék forgása alatt... szépen nevedék, hasznos szép épületek lőnek... az classisok azokhoz illendő szép auditoriumokkal erigáltatának”²⁴.

Közvetlen adatunk az említett 1620—21. és 1626. évi építkezésekre nincs. De a Cigány-sor építkezésére vonatkoztathatjuk Miskolczi Csulyak István 1629 decemberi pataki egyházlátogatási jegyzőkönyvének alábbi mondatát a diákokról: „Nagy részre in suspensio voltak, az seriest várták, immár mostan helyben levén, Isten segítségéből dolgokhoz látanak. Az scholának építetlensége is tartóztatta őket, ez volt legnagyobb impedimentum”²⁵. A *series* kifejezést a későbbi analógiák alapján *szállás-sornak* értelmezhetjük, és így ez a *Cigány-sort* jelentheti, a *schola* pedig a hozzácsatlakozó előadótermet, a *Schola majort*, amely Kossuth András tanúsága szerint még 1759-ben is az egyetlen nagy előadóterem volt. Fentiek alapján ezeket tarthatjuk „a szép épületeknek”, amelyekkel I. Rákóczi György „amplificálá” a kollégiumot. A hagyomány szerint a gyermek II. Rákóczi György is ebben az épületben lakott nevelőjével 1629-ben²⁶.

Erre az épületre utal Salánki György és Ruszkai András rektorok 1633. jún. 13-i jelentése egy merényletről: „az olaszi Barat egy Deakot lőt homlokban... együt levén az Scholaban... latok az Uy hazak tornaczabul... futnak... az uy ucza felé... le iüvenc az garadicson”²⁷. Az *uy hazak* és *tornaczát* a Cigány-sorral azonosíthatjuk, amelyre a Scholából ráláthattak, s ennek garádicsán jöhettek le, hogy lássák, hogyan szaladnak a kollégium udvarán át a mai Rákóczi úttal azonos *Uy ucza* felé.

A levelezésben az első említést kollégiumi építkezésről Chernel György pataki prefektus 1631. dec. 5-i levelében találjuk: „Az Scholatis hatta vala Nagod kerétni”²⁸. Ez összefügghet Miskolczi Csulyak István 1629. évi jegyzőkönyvi megállapításával: „Az schola kerítésének megcsinálására is ígérük magokat”. Csulyak egyidejűleg a kollégiumi épületek zsineldetyetőinek fogyatékoságait is felsorolja²⁹.

Egyértelműbben tájékoztat az építkezésekről Tolnai István pataki lelkipásztor, Rákóczi kedvelt hívének levele a fejedelemhez 1637. július 6-án: „Az Scholabanis nyolcz kamarat chinaltat ü keg(elm)e (ti. Debreczeni Tamás prefektus) taualis nyolczat eppitetet uala az Troiaban: közel negyuen ember lako helyeuel öregbödöt tavaly es ez esztendőben az Schola... Ugy uagion keges Uram hogy Praefectus uram eleg io indullattal vagion mind parochialis hazakhoz mind az Scholahoz: mind azon altal nagod mégis paranchollion ü kegenek, hogy az minemü romladozasit lattya ü kege tatarasztassa meg az mikor egyeb szükségös gongiai

közöt ü kege hozza erkezik”³⁰. Ezekről és továbbiakról ír Debreczeni Tamás jószágkormányzó 1638. szept. 18-án a fejedelemnek: „Tualis 8 kamorakat cinaltatek keobeol Nemes emberek giermekinek... ez idennis hatot iot cinaltattam keobeol”³¹.

Három év alatt tehát 22 új diákkamara épült, közülük nyolc egyértelműen a Trójában. Ezeket azonban két helyszinrajzunkon már nem találhatjuk, mert — mint látni fogjuk — a Tróját húsz évvel később lerombolják vagy teljesen átépítik, majd 1730 körüli helyreállítása során szintén átalakíthatták. Ez is magyarázatul szolgál arra, hogy az 1500 körül épült begina-kolostornak miért nem látjuk nyomát a rajzokon.

Fentiek alapján nem helytálló ifj. Csécsi János nyilván csak hálomáson alapuló tanúvallomása arról, hogy I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna 1638-ban osztályokat, vagyis *scholákat* építtetett, s egyidejűleg nyomdát, *typographiát* is. A levelezésből azt is tudjuk, hogy 1638-ban nem volt nyomdász, sem nyomda Patakon. Csak 1639-ben érkezett Patakra egy betüöntő, aki nyolchónapi tevékenység után 1640 március végén meghalt itt, de addig is csak betűket öntött, amelyek 1651-ig, a nyomda felállításáig nem kerültek használatba.

További építkezésekre csak 1652-től találunk adatokat a levelekben, amikor az özvegy fejedelemasszony már többnyire magyarországi birtokain él. 1652. március 20-án a városi tanács Lorántffy Zsuzsánna, ill. prefektusa, egyben a kollégium világi gondnoka, Klobusiczky András utasítására a schola szomszédságában, a felső *hóstáton*, a mai Kossuth utcán négy házat becsül fel megvétel céljából. Amint a városi protocollumban feljegyzik: „az Scholához jövendobeli epültre egi nehani hazakot el bezöllettünk”³². Pontos helyüket nem ismerjük, de az utcavonalnál beljebb fekvő telkek és házak is lehettek, feltehetően a kollégium közvetlen északi szomszédságában, ahol a tervbe vett építkezéseket a telekhatáron gátolhatták³³. 1652. ápr. 13-án a fejedelemasszony már sürgeti az építkezést: „a keő miusek, Job volna elseöben lennenek szorgalmatosan az Schola epetesen”³⁴, hasonlóan május 5-én: „Oskolat és egyeb szükseges építést kell el vegeztetni elseöben”³⁵. A munkák a következő évben is folytatódtak, mert 1652. dec. 20-án így rendelkezik: „keő hordot penigh az Scholához, talám csak ottis kaphatnának, csak hogy nem szeker számra kellene vélek alkudni, hanem eöl számra, mert csak hamissan rakja az szekeret, s’ az fizetést ugyan fel veszi”³⁶. Ugyanebben a levélben már elkészült épületek ablakainak üvegezéséről is intézkedik³⁷, majd december 21-i levelében írja, hogy üvegest is küldött Munkácsról³⁸.

Bővebben ír Lorántffy Zsuzsánna 1653. május 6-án Klobusiczkynek az építkezésekről: „az Schola allapattyarol... hogy beszelgethettünk volna kegdel nem érkeztünk rea. Az mi azért az Scholaj állapotot illeti, mint hogy mi aligh váránánk jo karban valo állatását, mindenképpen igyekezzék kegd rajta (az deakok keözeött valo igazítást kiualképpen) de az melly ház a’ keretésen beleöl esnék ki feleöl az el mult napokban volt emlekezet hogy az Scholához kell foghlalni, annak addigh békét kel hadni migh mi haza nem megyünk, s’ nemis kell a’ keömivéseket arra fordítani, mivel elég dologh vagyon most eleötteök, s’ lássanak ahoz. Az melly házat penigh az Nemesek számára csinaltattunk, mi ugy remélleneök a’ felett

egynehány kamoracska lehetne: kihez kepest küldgyeön föl kegd a' Padgyára ahoz érteo embereket az uykeresztyenekben, s' intezzék el ha alkalmatos lészené, s' osztan kellé az belseő Scholában más rend házakot epettetni, mindazáltal mig haza nem megyünk, s' derekasban nem beszélgetünk feleőle kgddel, addig egyeb építéshez nem kell kezdeni"³⁹

Következő adatunk már 1654-ből való. Március 16-án a fejedelemszony nyilván a Tolnai, majd Comenius által javasolt osztályokkal kapcsolatban tudakozódik: „az Deakok Classisokra rendeltetteke, s — minthogy tanitnak, épülneke azokis”⁴⁰. Az 1653. évi levélben említett „belseő Scholában más rend házak” és az itt említett *Classis*ok talán az udvarban állott későbbi osztálytermes épület elődjét jelentik, és annak helyén is állt. Erre vagy esetleg a kollégium kerítésfalára vonatkozik 1654. április 23-i rendelkezése: „Az Schola keőfalánakis a' mi heja vagion, vegezzék el”⁴¹.

Lorántffy Zsuzsánna 1654. aug. 23-i levelében ismét az itteni építkezéseket szorgalmazza: „kegd az Scholaban kívántatando eppitesekhez fogasson mindgyárást: meg hadtuk Bodo Mihalynak, az Szekeres lovakonis keövet hordasson. Az váraasiakis talam meg segítik az Schola epítését... Csak az Schola epitesehez lassanak”⁴². Aug. 25-én ismét ezekről ír: „Az mi a' Schola eppitese felől valo kegd irasat illeti, csak legien alkalmatos építés, ha meg kellis vennünk azt az Papsághoz valo házat, nem gondolunk véle, csak ollyant kívánnyanak érette, az mi illendeő, teőbbet ne”⁴³.

1654. szept. 2-án további építkezésekről ír prefektusának: „Az Oskolaban az Nemessek szamara az (Convictus félet) [áthúзва] also hazak ha kőből lesznekis, az felső hazakot fabol csináltassa ha teczik k(egelmedne)-kis (fa hazakot) [áthúзва] mivel ugi itéllyük, hogh ott az sok kő az varnak artalmarais lehet, oda szinten jok lesznek az fa hazakis, az haz helyért aggion kd hasonló helyet, az epületért az ki rajta vagion, ha epületet nem adhat, böczültesse megh kd tetese le az arat”⁴⁴. A fejedelemszony tehát újabb diákszallások építéséről intézkedett, és ezekhez volt szükség két, a korábbiak szerint a kollégium telkébe benyúló, beépített telek megvételeire. Érdekessége a levélnek, hogy a nemesek számára épülő földszinti kőfalazatú szobákkal ellentétben a közrendűeknek szánt emeleti szobákat fából rendelte meg Lorántffy Zsuzsánna, amiben gazdasági megfontolások mellett más gondolat is közrejátszott: „az sok kő az varnak artalmarais lehet”. Ezekre a kérdésekre még visszatérünk.

A kollégium építkezéseire ezután csak 1656-ban találunk újra adatokat. 1656. febr. 18-án Lorántffy Zsuzsánna az időközben elhunyt Klobusiczky helyett az annak helyi feladatait ellátó Székely András belső vári főporkolábnak írja: „Az Scholaban levő új hazaknak is ramait megh csináltassa (im küldöttünk) [áthúзва] im megh hattuk volt hogy mennyen egy fabul munkalkodo üveges, melly mind az által ha oda Mente nem tudgyuk, hanem affelőlis tudosiczon bennünket az kemenczetek penigh ugyan azon hazakban megh csináltassa mivel mar delben meleg vagyon van ardon fazekas nem köl teni (?) az Ujat.”⁴⁵ A levél arról tanúskodik, hogy az 1654-ben említett diákszallás elkészült, és már csak az ablakok üvegezése és a kályhák rakása volt hátra. Az üvegtárcsák fába foglalását

ólom helyett, nyilván takarékosági szempontok indokolták, amire már az 1652. dec. 20-i levélben is találunk utalást.⁴⁶

A szóbanforgó épület helyét illetően a telegkiszajátításokra vonatkozó utalásokból arra következtethetünk, hogy ez állhatott az 1758-ban épült Paradicsomi-sor helyén, és ez vált száz év múlva tűz- és omlásveszélyessé, amint azt Bányaí és Bernát válaszában olvashattuk.

Még további építkezésekről szól a következő, 1656. márc. 7-i levél: „Minekünk ez jden Isten advan érnünk, nem leszen nagj ob munkánk mint az Toroni es az iskola . . . Troiat el rontvan nem czinaltatunk mi itt igen nagi epületet, Nem kell más Várat czinalni, hanem csak anyi Apro boltos hazakat, s — alatt, fennis, kiben az köniveket tarczák, Egiebarántis az mi az epülethez szükseges azokra viselljen gondott, tudositson is felölle, ez utánnis magha gondgia leszen az ollian. Öl számos kömiveseket foghadgianak mihelt az jdeó engedi mindgiarast hozzá foghianak az Iskolahoz Sarralis io leszen az a' munka.”⁴⁷ Április 14-én a fejedelem-asszony egyik erdélyi tisztségviselőjének is ír erről az építkezésről: „Az Troia epiteset, s — egiebetis az mire Isten seghit el nem mulattiu, az migh költseön kérésre nem szorulunk.”⁴⁸

Meglepő, hogy Lorántffy Zsuzsánna a *Trója* lebontásáról rendelkezik, hiszen éppen 20 évvel korábban épültek ebben új kamrák, amint az akkori levelekből idéztük. Az építkezésre azonban valóban sor került, amint a következő évi levelekben látni fogjuk, és így a keleti épületszárny közep-részét, esetleg egyik vagy másik oldalszárnyát is ekkor építhették, bár — mint említettük —, az 1858-ban készült homlokzati rajzokon látható festett homlokzati díszítések inkább a XVI. századra vallanak, mint a XVII-re, hasonlóan más részletek is. A levelekből egyébként úgy tűnik, hogy a tervezett kétszintes épület boltozatos szobáiban a fejedelemasszony a kollégium könyveit kívánta elhelyezni. Miskolczi Csulyak István már 1638. nov. 26-án feljegyzi: „Az bibliothecának bolt csinálását kívánják az deákok praefectus Uramtól.”⁴⁹ Ennek megépüléséről akkor nincs adatunk, de az 1657. évi levelek szerint nem könyvtár, hanem diákkamarák épültek 1656-ban. Figyelemre méltó még, hogy a fejedelemasszony, — ha helyesen értelmezzük —, sárba rakott kőfallal is megelégedett ennél az építkezésnél, talán nem is annyira takarékoságból, amire a „migh költseön kérésre nem szorulunk” mellékmondat utalhat, hanem inkább azért, mert nem akart „más Várat czinalni”.

Az előző évi és újabb munkákról ír Lorántffy Zsuzsánna 1657. jún. 8-án Székely Andrásnak: „hat bérestis küldöttünk hogy annál inkab mind az belseő Epültre s, mind penigh az Schola epületire Jobban hozza erkezhessenek . . . az béres szekereket ugyan csak az Scholára fordíttassa, s, ha mi hija van még az Tavali kamoráknak azokatis megh czináltassa, mivel Forgaczne Asszonyomis ha az Fiát be küldi azt akarnánk, hogy tisztességes helyek lenne, az tüb uj kamorakis epülhetnenek.”⁵⁰

Még újabb szállások építéséről intézkedik június 15-i levelében: „jmmár az Scholahoz hordgianak elégshéghes keövet es valahol mi olly alkalmas heliet talalnak kamoráknak valot, csak czenallianak mennel teöbb kamorakat; Forghaczné Asszoniom fiának szállása Pathainé Asszoniomnál fogh lenni, miczoda ház az a' Kantor Mihálié, addigh az migh

kamora készül, avagi jut valahol ollj alkalmas ugian Patainé Asszoniomnál alkalmasabb lészen Forgacz Urfi szállása". Az utóiratban a fejedelemasszony még hozzáfűzi: „Az Forgacz Urfinak az felseő kamorakban kell leni valahol, addighis penigh az migh kamora készül, nem lehet kiuül az Eskolan, az a' ház penigh másrais kelletik. Az Süteő ház az ki volt aztis megh meszelliék, kívül fütő kemenczet czenallianak, mivel Forgaczi (?) Uramis megh jeövé; Prinyi Uramis be viszi fiát s — az ollian ember gjermekit, a' felseő kamorakban kellene szállítani, az deakok ide alá az Ui kamorakbanis el lakhatnának.”⁵¹

Az idézet első sorait olvasva önkéntelenül azokra az egy-két szobából álló házacskákra kell gondolnunk, amelyeket az 1765 táján készült helyszínrajz a kollégium telke déli oldalán és más helyein ábrázol. A helyszínrajzon a levélben említett Patai-házat is megtaláljuk az északi telekhatár mellett, amelyet még a fejedelem adományozott udvari emberének, és amelyben ekkor a fejedelemasszony a Zelemérik révén rokon Forgács úrfit és az ugyancsak rokon Perényi-fiút kívánta elszállásolni.

Az utolsó ismert levél, amelyben a fejedelemasszony a kollégium építkezéseiről intézkedett, 1657. okt. 10-én kelt: „Tán az Tóth keömvivesek az Scholában eöl számra nem akarnak dolghozni . . . jnkáb az eöl számtul valo fizetést, ha csak az három kamorátulis megh kell teöbbiteni valamivel.”⁵² A levél három újabb kamara építéséről tudósít, de mint a korábbiaknál is, itt sincs biztos támpontunk arra, hogy ezek a kollégium-együttes melyik részén épültek.

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna levelezése főbb pataki tisztségviselőikkel és az itteni lelkészekkel, nemcsak a kollégium építkezéseiről, hanem ezek céljáról, körülményeiről, és a kollégium egyéb viszonyairól is tájékoztatnak. A levelekből szembeötlő, hogy a fejedelmi házaspár a kollégiumot mindenekelőtt a nemesség fiai számára fejlesztette és bővítette, nyilvánvalóan politikai céljai szolgálatában és az erősödő ellenreformációval szemben, amely a szaporodó jezsuita kollégiumok és más katolikus iskolák segítségével is igyekezett a protestáns nemességet és gyermekeit a katolicizmus és a Habsburg uralkodó oldalára visszahódítani. Törekvésük tehát az volt, hogy a főként papi vagy tanítói pályára készülő „deákok”, köznemes és közrendi tanulók mellett minél inkább a lényegében politikai pályára felkészülő nemesi gyermekeket iskoláztassák református szellemben és a kor tudományos igényeinek megfelelően minél nagyobb számban, és ezt a kollégium építkezéseivel, egyben az oktatás színvonalának emelésével igyekeztek elérni.

Chernel György prefektus panaszolja 1631. szept. 8-i levelében: „En Nemis lathok most Nemes Ember Giermeket az Pataki Scholaban.”⁵³ Kedvezőbbnek látja a helyzetet 1637. július 6-i levelében Tolnai István pataki főprédikátor: „Az deakok vannak hetuenen Nemes ember gyermekeis ugian szamassan uannak hala legyen az Ur Istennek.”⁵⁴ Debreczeni Tamás reálisabban ítéli meg a helyzetet, és nemcsak a nemesi származású tanulók hiányát veszi észre, hanem ennek okait is felismeri, egyben rávilágít a fejedelem említett politikai célkitűzéseire, amelyekkel azonosítja is magát. 1638. szept. 18-i levelében írja a fejedelemnek: „Pataki Schola mes-terek mint járnak el az deakok tanitasaban, azt en kegielmes Vram nem

Visgalhatom... az Nemes emberek gyermekeihez való idegensegert eleget Zugolottam eginehani eztendeoteol fogwa, Tolnay Vramon az mi áll, latom... eleget busult busulis rajta, mert iob volna egy praedicatornak 100 Patronussanak lenni (azmint sokzor montam) mint 100 praedicatornak Egi Patronussanak etc. Taualis 8 kamarakat cinaltatek keobeol Nemes emberek gyermekeinek, megh hagiwan hogy mast ne engedgienek bele menni, de annak az Niolcznak eggikebennis nincien Nemes ember gyermeke mind ciak deak, ez idennis hatot iot cinaltatam keobeol megh ebben nincien deak hanem Nemes ember gyermekeinek tartiák, ugi vezem ezemben kellene az iob tanitasis, de nagio bocioelletis, mindazaltal az meszterek miat sem az nem tanitas miat az Nemes ember gyermeke innel el nem idegenednek, ciak az aztaltartas lehetne, de gazdát nem talal es soha el nem gjeozí az Nagi fizetett aztala tartasatol, eggiet sem tudok innel Nemes ember gyermeket nem hogj Negiuenet hogy mesterek nem tanitasok miat homonnara vagy Lelezre Vittek volna, bizoni dologh hogy igen el vonzák az sok hizelkedessel igerettel, Zep Szowal es sok gazdalkodassalis eoket, mert eok io Collegiumokat cinaltatnak ingien valo gazdalkodasokatis sokat cielekeznek, de mi arrul sohu Nagodon kiweol bizoni semmit sem vigiazunk, Nagnak volna modgia it benne... meli ha ugy lenne, tudom bizonnial megh szaporodnek az Nemes ember gyermeke Patakonnis.”⁵⁵

A helyzet csak lassan változhatott. 1645. jan. 30-án Verécsi Ferenc főpédikátor írja Lorántffy Zsuzsannának, igaz, Rákóczi Habsburg-elleni hadjárata második évében, Patak kétszeri katonai körülvárása után és pestisjárvány idején: „Megh a’ Nemes emberek gyermekys semmit nem lattjuk hogy gyülnének.”⁵⁶ A nemesek pártfoglalását fejezi ki az ifjú Rákóczi Zsigmond 1647. aug. 18-i levele apjához: „Az Pataki Scolara ugyan kegs Uram szükség az gondviselés, kivalképpen az fő ember gyermekire, az kik eleiben Szölösit fogják allatni.”⁵⁷ Lorántffy Zsuzsánna idézett leveleiből is újból meg újból kicsendül, hogy az épülő szállások közül a jobbkat a nemesek gyermekeinek szánta (1653. máj. 6.; 1654. szept. 2.; 1657. jún. 15.).

Debreczeni 1638. szept. 18-i levele szerint a nemesek ugyan elsősorban a rossz ellátás miatt nem küldték szívesen Patakra gyermekeiket, de közrejátszott — legalábbis a levélírók szerint — az oktatás nem megfelelő színvonala, a tanárok rossz megválasztása és gyakori változása is. Ilyen értelemben ír Chernel 1631. okt. 29-én a fejedelemnek: „Az Schola allapatiarul én nem tehetek kges Vram, en böcsöletben tarthom eo keket, Igazan megis fizetetek Nekik, de ha jól nem tanitnak... arul nem tehetek. Ha botrankozastul nem tartanek, En bizoni az fiaimatis Leleszre adnam, mert tudom ott Esztendeig tebet proficiálnának hogi sem itt hatt Esztendeig. Nem solok Bakai Vramra, de ha it teob Mennél teob Mester leszen, annal alab valoul tanitnak.”⁵⁸

Számos levélrészletből megállapíthatjuk, hogy az 1620-as évektől rendszeresített három, utóbb négy tanári állás betöltésénél, az egy évre szóló konvenciók meghosszabbításánál a fejedelem és tisztségviselői, különféle egyházi hatóságok és illetékes személyek gyakran erősen eltérő szempontjai, felfogása és érdekei érvényesültek. A már beiktatott tanárok működésének elbírálásánál világi és egyházi feletteseikkel szemben tanúsított

magatartásuk, a diákokhoz való viszonyuk, tanításuk anyaga, tartalma, módszere jött számításba, és ettől függött évenkénti marasztásuk, vagy menesztésük. Másrésről a két szerény tanári lakás, a kollégiumbeli tanári szállás, a megszabott fizetés és az éves szerződés meghosszabbításának bizonytalan volta nem tehetette nagyon vonzóvá a tanári állásokat jól képzett, külföldi egyetemeket is járt teológusok számára, akik csábítóbb meghívást kaphattak gyakran gazdag egyházközségektől is a lelkipásztori tiszt elvállalására.⁵⁹

Mindez magyarázatául szolgál a mesterek gyakori változásának, aminek kiküszöbölésére Debreczeni 1645. okt. 28-i levelében a következőket javasolja a fejedelemnek: „Valamigh it eoreokeos mester nem lezen, nem lehet addig derekas io tanitas, ha azert immar Nagtok ennire eleo vitte minden kegielmessegewel az Scholanak mind szamat az tanuloknak, s mind ertekeket, Egi Eöreökeös mestereis had legien, azis nem kiwan semmivel teob fizetett azmint en ertem.”⁶⁰

A kollégium oktatási rendszerének megszilárdítására, színvonalának emelésére hívja meg Lorántffy Zsuzsánna Comeniust, és aggódva várja működésének eredményeit, ahogy 1652. dec. 21-én Klobusiczkyhez írt leveléből láthatjuk: „Az Pataki Schola mint vagyon tudositson kgd, Comenius Vramis mint tanit, bannok mi azt ha csak ugy volna mint a' Vak, hogy másnak tartya a' gyertyát, s' maga nem lát, másnak vilagoskodnék, s' a' kinek kellene annak nem használna.”⁶¹ Ezért is járul hozzá nehezen Comenius távozásához 1654-ben a neves pedagógus ismételt sürgetésére.⁶²

A fejedelemasszony igényességét és határozott álláspontját a tanárok kérdésében jól tükrözi 1653. dec. 26-i levele: „my Eöt mestert nem tartunk hanem Negiet. . . Az teob mesterekis penigh vgy taniczanak, mint annak hasznos modgya kivannya, mert mi az Scholanak eleömenetelére, hasznára tartiuk eö kegmeket, egyebaránt az Scholanak karaual mire nezve kellene tartanunk nem tudgiuk.”⁶³

Az oktatás ingadozó színvonala, az érdekeltek politikai, vallási és pedagógiai nézetkülönbségei, de mindenekelőtt — a fejedelmi házaspár tagadhatatlanul bőkezű gondoskodása ellenére is — szűkös ellátás és elszállásolás, esetenként a diákság ellátására biztosított jövedelmek jogtalan megvonása, általánosságban a diáktestület, a coetus autonómiájának mindennemű megsértése a diákság gyakori elégedetlenkedését eredményezte, ami kisebb-nagyobb forrongásokhoz, megmozdulásokhoz vezetett. A diákság jövedelmét biztosító borkimérés megakadályozása miatt robbant ki pl. 1618-ban összeütközés a kollégium és a város között, amelynek a diákok között halálos áldozata is lett.⁶⁴ Komolyabb megmozdulásra utal Debreczeni 1648. jún. 15-i levele a fejedelemhez: „Pataki deakok ez napokban mit cielekedenek, tudom az Ur eo Nga megh írta Nagnak.”⁶⁵

Amint az 1667. évi sárospataki zsinat deklarációjából ismeretes, 1649 nyarán a diákság lázongani kezdett, kivonult a kollégiumból, és Olaszliszkára bújdosott, állítólag tiltakozásul is, Tolnay Dali János újbóli beiktatása és az általa javasolt osztályokba sorolásuk miatt. A forrongás egyik oka azonban a diákok nyomora lehetett, amelyről egy, a kollégiumból Erdőbényére szökött diák, Dobolyi István 1649. jún. 13-i levele atyjafiá-

hoz, a pataki főporkoláshoz, jellemző képet ad: „miel hogy az Scholaban valo állapot csak nyomora it mi nekünk mivel hogy az egész Coetusnak is csak aligh találkozik egy Szolgaia oly Ehsegeben vagyok immar mostan neha hogy harmad napigh is nem eszünk eleget. s. 1 Causa. 2 Causa ez hogy Ruhatalan vagyok hogy szinten csak rossz mind Mentem s mint Dolmányom. Ez helybe nem szerezhettek mast ha mas modon nem fordítottam magamat. 3 Causa. Ez is ismét nyilván vagyom hogy három rossz darab szőlőnk vagyom. s csak annak járunk művelesere, s semmit nem tanolunk. hanem csak munkalkodunk mint az szakvanyosok, s így ennekem semmi-keppen nem tesz az állapot hanem ugyan felette kerem kegydet hogy valami keppen saudeallyon kegyd valamit ennekem, mert ez mellett szinten bizony ruhatalan maradok. Benjamin Uram az Tolczvaj Pap Amanuensisnek hina... egy esztendeigh .s. de en nem attam semmi keppen Valaszt addig valamigh keld(et nem tudositom felőle, ha Pedig kegyd nem javallana azt akar hova szerezen el kegyd... Inasnak akar pedig olyan helyre ahova enis gyakorolhatom az... [lyuk]... en iszonian szeretem az Irast, hogy csak irnek en mikor oly emberrel Lakozhatnam; Mert Scholaban is szeretnem lakni mikor modom volna benne, de Latom en hogy Magyar Országban bizony csak szegeny Deak az, az kit valamivel nem taplálnak. Exempli gratia. Mint szinten magam. Hanem ezekre az Questionokra ugyan kerem kegydet hogi adgyon választ kegyd. mert en bizony soha nem leszek Pap. mert azt mondgyak az Deakok, hogy Omnia tempus habet. Azert en nekem is szinten most vagyom, üdöm az mire akarom magamot fogni.”⁶⁶

Újabb megmozdulásra került sor 1652 novemberében. Mint Lorántffy Zsuzsánna írja nov. 19-én Klobusiczkynek: „ismét uyaban busulasunk volt tegnap az Deakok miat, igen meg indultak volt, noha már ismét csendesedtenek, s — arra halasztottuk ha kegyd meg Jún, akkor osztan derekasson el kell vegezni dolgokat.”⁶⁷ A megmozdulásban nemesek gyermekei is részt vettek ellátásuk hiánya miatt, ha helyesen értelmezzük a fejedelemszony 1652. dec. 26-i levelét: „Az mint halljuk az Nemes ifjak magok viseletlenségét, meg’ tettzik nem használ nekik az engedetlenség’, tudositson arrolis asztalok mint állathatik helyben.”⁶⁸ Az ügy kivizsgálása és a szervezők megbüntetése elhúzódott, s közben a diákok a fejedelemszonyhoz is fordultak, bocsánatát kérve. „Az Deakok mit supplicáltak, s — mi válaszok vagion, ez előbbi leuelünkben knek meg küldtük; Azért ha teörüenyek leszen, s- meg sententiaz benne, el hiszük ismét megh találnak, kegyd osztan tudositson teörüenyeknek ki meneteliről, s- arrolis mennyre legyünk engedelemmel nekik” — írja Lorántffy Zsuzsánna 1653. febr. 22-én Klobusiczkynek.⁶⁹

Talán ezekkel a megmozdulásokkal magyarázhatók a fejedelemszony idézett leveleiben az „ottan az sok kő az varnak artalmarais lehet” (1656. febr. 18.) és a „Nem kell Várat czinalni” (1656. márc. 7.) kitételek. Mintha a fejedelemszony attól tartott volna, hogy a bőkezűségből létrejött épületek a diákság ellenállási fészkeivé is válhatnak, amelyekben adott esetben elsáncolhatnák magukat.

Ebben az évben utazik át Patakon egy svéd követség titkáráként a német Conrad Jacob Hildebrandt, aki emlékirataiban a kollégiumról és

nyomdájáról is megemlékezik, és leírja a diákokat is röviden: „Itt egy szép gimnázium is volt. Magyarországon nincsenek akadémiák, de van néhány szép gimnázium, amelyek között ez a pataki minden bizonnyal a legelőkelőbb és leghíresebb. Debrecenben, Váradon, Nagyszombatban és Besztercebányán is van gimnázium. A diákok nagyjából részben szakállas fickók voltak, az említett fejedelemszony gondoskodik eltartásukról. A kollégiumban egy szép nyomda is volt, a tizedik tehát Magyarországon... Comenius uram dolgait itt nyomtatták magyar és latin nyelven, mesélte a herceg, és a fejedelemszony is nagy kegyben tartotta Comenius urat. A diákok éppen ebben az időben (augusztus eleje) seprőket szedtek, ezek nagy örömcserjék voltak”⁷⁰.

Amint Szombathy megírja, 1660-ban tört ki újabb forrongás a kollégiumban, majd 1667-ben a diákok fegyvert is fogtak, mert a rektor a coetus borkimérését magának foglalta le.⁷¹

A pataki Schola mozgalmas hőskora 1671-ben zárul le, amikor I. Rákóczi Ferenc birtokain megtiltja a kálvinisták szabad vallásgyakorlatát, és számúzi a kollégiumot. „Anno 1671 a fejedelmek parancsára kiutasítottak Patakról a predikátorok és diákok, és Akadémiájuk kegyesen nekünk adományoztatott (hatalmas épület ez, de a mi használatunkra még teljes egészében nem alkalmazható), amelyet Magyarországon a kálvinista pestis legnépesebb szemináriumának tartanak, odagyűlvén tömegével a nép az egész városból, kíváncsiságból-e, vagy hogy az igazságot hallja.” — jegyzi fel a pataki jezsuiták.⁷²

A Thököly-szabadságharc idején a reformátusok visszafoglalták a kollégiumot, de 1686-ban újból elűzték őket. A jezsuiták azonban nem tudták saját céljaikra hasznosítani az épületeket, és ezért lakásul szolgáltak, főleg új bevándoroltak számára, amint az 1689. évi urbárium tanúsítja: „Schola Ez most Jesoviták hatalmuk alatt vagon cum ad Pertinentys mostan ugyan sokan Laknak Extraneusok és Advenak kik is mind oda szolgálnak es Taxalnak.”⁷³

Csak 1705-ben, II. Rákóczi Ferenc rendeletére kényszerültek a jezsuiták arra, hogy az épületeket a visszatelepülő kollégiumnak átadják, amely a szabadságharc alatt Patakról száműzött, de 1711-ben visszatérő jezsuiták több évtizedes harca ellenére is gazdájuk marad, és ismételt királyi rendelet ellenére sem hajlandó többé visszaadni. Amikor utoljára, 1714. június 23-án biztosokkal és karhatalommal próbálnak a jezsuiták a rendeletnek érvényt szerezni, képviselőiket a „porta minornál” a diákok és a botokkal, baltákkal, villákkal és kövekkel felfegyverzett lakosság fogadja, és kényszeríti távozásra.⁷⁴ Röviddel ezután III. Károly engedélyezi és törvényesíti a református kollégium működését. A jezsuiták ennek ellenére feloszlásukig harcolnak a kollégium ellen, és különösen az újabb kollégiumi építkezések alkalmával fordulnak panasziratokkal a hatóságokhoz, hogy visszaszerezzék részben a középkori ferences kolostor, részben az 1671-es adományozás címén a kollégiumot és birtokait.

Ilyen beadványt szerkesztettek 1729. jún. 27-én is, amikor ifj. Csécsy János megépítette az udvarban a hat tanteremből és könyvtárból álló épületet. A tényállást rögzítő irat 1671-től sorakoztatja fel a kollégiummal kapcsolatos eseményeket, hogy végül rátérjen a legújabb sérelemre: „Vak-

merőségükben most már arra vetemedtek, hogy a nevezett Kollégiumban tágas, kétszintes, új épületet emeltek az alapoktól kezdve és kőből falazva Universitas céljára.”⁷⁵

Hasonló alkalmat nyújtott 1758—59-ben a Paradicsomi-sor felépítése, hogy az ismertetett vizsgálatot megindíttassák, amelynek az 1765 körül készült helyszínrajzot és a tanúvallomásokot köszönhetjük. A hosszasan elhúzódó eljárás során 1765. dec. 15-én Tersztyanszky János jezsuita káplán házfőnöke távollétében ügyük vereségét sejtve sürgetőleg az egri püspökhöz fordult, hogy az újabb „fenyegető veszéllyel szálljon szembe”, mert „a kálvinisták ügyüket már odáig vitték, miután a vizsgáló bizottság ügyirataiban kimutatták épületeik szűkös voltát, hogy abban reménykedhetnek, Ófelségétől tágasabb épületek létesítésére is elnyerik a hozzájárulást.”⁷⁶

Mint tudjuk, e remények valóra váltak néhány évvel később, és fél évszázad leforgása alatt így változott át a kollégium képe az 1765 körüli helyszínrajzon ábrázolt állapotából az 1819. évin láthatóra.

JEGYZETEK

1. A Tiszáninnen Ref. Egyházker. Tudományos Gyűjteményei sárospataki levéltárában őrzött helyszínrajzot közölte *Román János: A sárospataki kollégium c. könyvében* (Műemlékeink sorozat, Bp.1956. 7.).
2. M. Orsz. Levéltár (OL), Tervtár, Acta Jesuitica Irregistrata, Misc. Delineationes, fol. 5. 69,9x46,8 cm méretű lap. A fontos dokumentumra *Holovics Flórián* ny. főisk. tanár, tudományos kutató hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.
3. OL. Pü. ig. lvt. Acta Jesuitica Irregistrata, fasc. 1. új átrendezésében a Protetáns ügyek feliratú palliumban a kívül A° 1759. Acta in negotio Calviniani Saros-Patakiensis Collegii megjelölésű irat foglalja össze az 1759. dec. 3. és 7. közötti napokban lefolytatott helyszíni vizsgálat lefolyását.
4. A kérdéseket, továbbá Bányai és Bernát írásbeli, majd szóbeli válaszait és a jezsuiták előbbiekkal kapcsolatos észrevételeit tartalmazó irat u. ott, *Puncta Investiganda de Scholis Patakinensibus* felirattal.
5. A *Puncta Investiganda* iratnak a *Puncta explanatoria* részében a jezsuiták megjegyzése a 3. kérdéssel kapcsolatban: „restat adeoque tantum in Delineatione probe adnotari curandum, quot, et quae in Specie et in quos usus sint, quae autem et cujus auctoritate primaevio statui Superinducta”. Az Acta in negotio Calv. S-p. Coll. iratban: „Post haec revisum est per I. Deputationem neo-erectum Scholare aedificium, advocatisque Murariis, tam id, quam reliqua aedificia Collegii periphéria dimensurata, ex totoque ejusdem Delineatio Murariis comissa, operi huic cum designatione aedificiorum adjungenda”.
6. Kossuth András válaszai a keltezetlen, de aláírásával ellátott *Observationes ad Puncta Investigationis circa Scholas Patakinenses* feliratú iratban u. ott. Csécsy válaszai a *Declaratio Dni Joannis Csécsy antehoc Professoris S. N. Patakiensis punctatim deducta* feliratú, aláírás és keltezés nélküli iratban u. ott. Az iratoknak a Zemplén vármegyei levéltárban lerakott példányaiból idéz *Szombathy János* a *Historia Scholae seu Collegii Ref. Sárospatakiensis c. művében* (Sp. 1860).
7. „aedificia Monastery adaptarunt pro Scholis addendo, demendo, ruinando, et vicissim reaedificando. in auditory moderni septemtrionali pariete exstabit adhuc janua muro clausa cum postibus lapideis jam caemento obducta, talis formae, et structurae, uti in antiquis Templis vel Monasterijs Sacristiarum postes solent esse” (idézi *Szombathy* i. m. 3. o.).
8. „Clastrum Sanctimonialium, quarum Cellarium usque ad modernum Collegium protensum fuisse observavit”. Idézi és pince felfedezéséről Csécsy elbeszélését

közli *Szombathy* i. m. 8. o. Csécsy a Széldombon álló XV. századi Pálóczi-várkastély romjait véle az apácakolostor romjainak.

9. Acta is negotio.
10. Az említett iratok között Jabroczy 1766. febr. 12-i válaszirata hét kérdőpontra. A 6. kérdésre adott válaszbán: „Quod vero in Loco hodierni Calvinistarum Collegii floruerit Caenobium Franciscanorum... passim narratur sub quodam dicti Collegii Promptuario hucdum jacere Franciscanorum vestibus tecta mortuorum cadavera, a quibusdam etiamnum superstitibus visa”.
11. „Ad 4^{tum} Pars illa Collegii quae Boream versus ultra portam sita est, adjecta habetur a Francisco Dobo”. Idézi *Szombathy* i. m. 67. o. Ezt tehát Csécsy is csak mint hagyományt említi.
12. „Classes vero vel Scholas Georgius Rakoczy primus et uxor Susanna Lorántffy 1638 una cum Typographia excitavit”. A korabeli levelek ezt a hagyományt nem igazolják.
13. „ruinata vero 31 annorum Solitudine maxima collegii parte majores ejus partes, classes nunc dictas. aliaque annis 1728.1729 Joannes Csécsy factus Professor restauravit; reliqua post ejusdem exilium a quibus addita, nescit. Eodem omni hoc tempore ab annis 26 ne semel Scholas intrante”.
14. „NB hic est appromista aliorum etiam aedificiorum specificatio, quando videlicet eadem aedificata, aut restaurata sint”. Az irat végén: „F. Antiquis aedificiis superinducta aedificia in Schola S. P. Reformatorum. A. Ubi classes puerorum sunt Anno 1726. B. A parte meridionali aedificium superinductum est Anno 1728. C. A parte septemtrionali Anno 1743.”
15. „Ad 1um Novum aedificium, quod intra limites Scholae est erectum... a fundamentis est inchoatum et in finem deductum, loco tamen alterius supra memoriam humanam ex lapidibus erecti aedificii pene desolati et propter decidos imbres, metum ignis, et imminentis ruinae inhabitabilis, volendo Togatos nostros propter meliorem regulationem intra cincturam Scholae habitare, ex materialibus lapideis loco destructi aedificii lapidei, quante longitudinis, latitudinis, et altitudinis dimensionem submittimus.” Az ebben és a többi iratban, valamint a helyszínrajzon használt „togatus” kifejezés valószínűleg a „studiosus” kifejezéshez hasonlóan a diákok, tanulók gyűjtőelnevezése, és nem gondolhatjuk, hogy ez kizárólag a „togába” beöltözött, tehát papi vagy tanítói pályára készülő, szorosán vett „togatusokra”, hanem a „non-togatusokra” is vonatkozik.
16. „Ad 1. Aedificium in Schola novum est a Fundamentis proxime praecedentibus annis inchoatum, et anni elabentis vere, pars haec, quae est exstructa, ad perfectionem deducta... duarum Contignationum, in Superiori et Inferiori Contignatione per quinque cubicula in quorum singulis quinque, vel sex studiosi habitant... habet etiam aedificium dentes relictos utrinque pro continuatione.”
17. *Kandra Kabos*: Adatok az egri egyházmegye tört. II. k. 548—9. o. „Item Bona Monastery Monialium In Sarospatak existentium... Monasterium integrum non dirutum sed in scholam Lutheranorum conversum. Item Bona Monastery Franciscanorum per eundem gabrielem Peryny dirutum in oppido Sarospatak existentis.”
18. Mon. Vat. I. 4. 315. o. és Mályusz: Zsigm. k. okl. II. 980.
19. Leleszi konvent Prot. I. pag. 47. 1492. máj. 20. OL. Filmtár, C 40 doboz.
20. Leleszi konvent Acta anni 1503. fasc. 111. ann. 1503. no. 5. OL Filmtár, C 170.: „Capellam illam siue sacellum in honore et titulo Sancti Spiritus quoque deuotissime dedicatum, et Claustum ipsum, quod videlicet et quam ipsa domina dorothea In oppido Sarospatak, a plaga scilicet occidentali in opposito claustru Beatissime marie virginis Religiosorum fratrum minorum de observantia sancti Francisci confessoris pro Religiosis dominabus tertii ordinis eiusdem sancti Francisci... non sine magnis sumptibus, decenti structura et edificio ex Lapidibus et vbi opus fuisset ex sectis quidem arteque egregia a fundamento praepulcre fundauisset et construi fecisset”.
21. Jósavay Péterné Dankó Katalin (Sárospatak, Rákóczi Múzeum) szíves közlése, amelyért ezúton is őszinte köszönetet mondok.
22. Lásd 10. jegyzet.
23. OL Pü. ig. lvt. Archivum Familiae Rákóczi de Felsővadász (a továbbiakban AFR).
24. *Szombathy* i. m. 194—195.

25. Történelmi Tár, 1906. 98—99. o. Közölte *Zorányi Jenő*.
26. *Szombathy* i. m. 191.: „*Traditio quoque fide non indigna habet, Georgium II. Rákóczi I. filium, una cum paedagogo suo N. Szétsi habitasse in ordine Czigány superiori, camera a gradu orientali prima*”.
27. OL. Pü. ig. lvt. *Lymbus* I. sor, fasc. 1. fol. 303—304.
28. AFR fasc. 3. No. 51
29. I. h.
30. AFR fasc. 8. No. 57. Közölte *Szilágyi Sándor*, Tört. Tár, 1875.
31. AFR fasc. 8. No. 67. *Csulyak István* 1638. nov. 26-i jegyzőkönyvében írja: „Az deákok és az nemesek igen szaporodnak, kevés az kamara”. (Tört. Tár, 1906, 293. o.).
32. *Román János*: Források és regesták Sp. település- és építészettörténetéhez. (Sp. 1965, 60. o. 98. sz.)
33. Míután a déli oldalán a kollégiumot a Pap-sor és telkei határolták, valószínűbbnek látszik, hogy a kisajátítás az északi oldalon történt, esetleg a kollégium telkébe benyúló házas telkekről is szó lehetett, amire *Lorántffy Zs. 1653. máj. 6-i* levelében is van adat.
34. AFR fasc. 21. Pall. E. fol. 479—480. LZs—Klobusiczky A. *Fogarás*, 1652. ápr. 13.
35. LZs—Klob, *Balászfalva*, 1652. máj. 5. U. ott, fol. 483—4.
36. LZs—Klob. *Munkács*, 1652. dec. 20. U. ott, fol. 525—7.
37. „Az Ocolaban való Ablakokat meg kell csináltatni, de a' keözit nem ónból, ha nem fabul kell, az ott valo üvegthesis talám tud ahoz, ha penigh az nem tudna, innen kell küldenü arra valot.”
38. LZs—Klob. *Munkács*, 1652. dec. 21. u. ott, fol. 528—30.: „Ollyan ember a' ki fabul tudgya az ivegh ablakra való Tanyérok keözit csinálni, oda küldgyük”.
39. OL. Pü. ig. lvt. Kam. missilisek. LZs—Klob. *Vencsellő*, 1653. máj. 6.
40. LZs—Klob. *Fogarás*, 1654. márc. 16. AFR fasc. 22. Pall. E. fol. 39—40.
41. LZs—Klob. *Fogarás*, 1654. ápr. 23. u. ott, fol. 51—52.
42. LZs—Klob. *Munkács*, 1654. aug. 23. u. ott, fol. 111—112.
43. U. ott, fol. 113—114.
44. LZs—Klob. *Helmec*, 1654. szept. 2. u. ott, fol. 119—120.
45. LZs—Székely, *Munkács*, 1656. febr. 18. AFR fasc. 23. Pall. C. fol. 216—217.
46. Hasonló XVI—XVII. századi fába foglalt üvegtárcsás ablaküvegezés maradványait tárta fel 1961-ben *Pazárné Szilágyi Éva* a baktalórántházi rk. templom befalazott szentélyablakaiban (*Geróné Kramer Márta*: A b.-i rk. templom, Műemlékvédelem, 1962. 238.).
47. LZs—Székely, *Munkács*, 1656. márc. 7. AFR fasc. 23. Pall. C. fol. 225—226.
48. LZs—Szentpáli (2), Sp. 1656. ápr. 14. u. ott, fol. 238—239.
49. Tört. Tár, 1906, 293. o.
50. AFR fasc. 24. Pall. C. fol. 181—182.
51. LZs—Székely, *Munkács*, 1657. jún. 15. AFR fasc. 24. Pall. D. fol. 280—281.
52. LZs—Székely, *Helmec*, 1657. okt. 10. u. ott, Pall. C. fol. 213—4.
53. *Chernel—RGy*, *Zboro*, 1631. szept. 8. AFR fasc. 3. No. 31.
54. AFR fasc. 7. No. 57.
55. AFR fasc. 8. No. 67. *Debreczeni szemléletére jellemző 1642. ápr. 3-i* levele *RGy*-hez: „*Reoti Vram* talam az fiachkaja bezedé után írta, hogy *Pataki Scholaban* igen hálnak a deakok, en megh nem tudok teöbbet *Egi Eoregh* deak es *Egi mendicans* holt megh. *Nemes ember* giermeket eggiet sem”. OL. Kam. Miss.
56. *Verécsi—LZs*, Sp. 1645. jún. 30. AFR fasc. 12—13. Pall. D. fol. 782—783.
57. *RZs—RGy*, Sp. 1647. aug. 18. AFR fasc. 16. Csal. lev. fol. 31—32.
58. *Chernel—RGy*, Sp. 1631. okt. 29. AFR fasc. 3. No. 43.
59. A legélénkebb vitákra minden oldalról *Tolnai Dali János* szolgáltatott okot 1639 és 1642 közötti első *pataki professzori* működése alatt. A rávonatközö sok levél közül itt csak *Debreczeni 1640. okt. 28-i* leveléből idézzük jellemzését: „*Tolnai Janos Vram* tudos ember, feo praedicator, de igen kar, hogy az eo allapatiaigh, mikor miben lezen, s, mostis vagion, nem ismerheti magát, senkit nem akar agnoscalni fellieb valot” (OL Kam. Miss.). A tanárok sűrű váltakozására jellemző *Benjámín István* esete, akinek *Váradról Patakra* helyezését sok levélben szorgalmazza *Debreczeni* is a fejedelelemnél, így 1645. okt. 28-án: „Az scholaban ide gklmes *Vram* felette zwkseges volna *Beniamin Vram* az ki *Waradon* kezdet volt

- tanítani" (AFR fasc. 12—13. pall. D. fol. 282—283.). 1647. aug. 18-án Rákóczi Zsigmond már így ír apjának: „szükség az gondviseles, kivalképpen az fő ember gyermekire, az kik eleiben Szőlősit fogják allatni... csak hogy Beniamin Uramat nem tudgyuk hova tenni, az toczvaiaknak igen nagy kedvek volna hozza" (AFR fasc. 16. csal. lev. fol. 31—32.).
60. DT—RGy, Sp. 1645. okt. 28. AFR fasc. 12—13. Pall. D. fol. 282—3.
61. Lzs—Klob. Munkács, 1652. dec. 21. AFR fasc. 21. Pall. E. fol. 528—530.
62. LZs—Klob. Fogaras, 1654. márc. 16.: „Comenius Vramat Penig menny ideöre kellessek marasztanunk, s- miczoda fogjatkozás keövetkezhetnek az utan ott nem lakasa miatt, tudositson kegmed, mert addigh mi eő kegmenek nem irunk... kgd intimallia, meghis olyan Istenes Jo dologban valo igyekezetit ne hadgia felben, hanem Continuallya" (AFR fasc. 22. Pall. E. fol. 39—40.). 1654. ápr. 7.: „Comenius Vram allapatiát a' mi illeti, magais irt Nekünk mentegetuén magat, hogy bizonyos okokra nezve meg nem maradhat, s- igeretesis teszen, hogj a' mi még hatra volnais, kész Jo rendel irasban venni hazajaban, és kezünkheöz ki küldenü, de my mostis irattunk, ha lehet s- tovaab nemis, bar czak Szent Haromsagnapig valo maradasat ne neheztellye talam meg cselekeszi" (u. ott fol. 41—42.).
63. Lzs—Klob. Munkács, 1653. dec. 26. OL Kam. Miss.
64. *Román János*: A sárospataki szőlőművelés története 16—17. századi forrásai stb. (Sp. 1964. 50. 83. sz.)
65. DT—RGy, Sp. 1648 jún. 15. AFR fasc. 17. Pall. C. fol. 134—5.
66. Dobolyi István—Székely András, Erdőbénye, 1649. jún. 13. AFR fasc. 18. Pall. D. fol. 340.
67. LZs—Klob. Sp. 1652. nov. 19. AFR fasc. 21. fol. 519—520.
68. LZs—Klob. Munkács, 1652. dec. 26. u. ott, fol. 535—536.
69. LZs—Klob. Munkács, 1653. febr. 22. OL Kam. Miss.
70. *Conrad Jacob Hildebrandt* s Dreifache schweidische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen etc. ed. Franz Babinger, Leiden, 1937. 18.
71. *Szombathy* i. m. 197. o.
72. BP. Egyetemi Könyvtár kéziratára, ÁB 95.I. Hist. Domus Residentiae S. N. Patakiensis.
73. OL Pü. ig. lvt. Acta Jesuitica, fasc. 1.
74. OL Pü. ig. lvt. Acta Jes. Irreg. fasc. 1. Protestáns ügyek feliratú Pallium, 1714. jún. 23. keltezésű irat.
75. U. ott, 1729. jún. 27. keltezésű Species facti feliratú irat: „Maxime cum jam eo audaciae venerint, ut in dicto Collegio amplum duarum contignationum aedificium ex lapidibus erexerint ex fundamentis novum pro Universitate”.
76. U. ott, 1765. dec. 15. keltezésű irat: „Calvinianos eo causam provexissem ut edoctis per Acta Deputationis aedificiorum hic suorum angustiiis, sperent se obtenturos a Sua Maestate veniam ampliora construendi, cum universa antehac erecta sint citra ullum annutum Regium, atque adeo in obversum legitime factarum Contradictionum. Fidedigna haec zelosorum illorum relatio sollicitos nos fecit, qua ratione imminente periculo occurreremus”.

Beiträge zur Geschichte des kalvinistischen Kollegiums von Sárospatak

(A u s z u g)

Als älteste Darstellung der alten Gebäude des nahezu 450 Jahre alten kalvinistischen Kollegiums von Sárospatak, die durch Neubauten des späten XVIII. und des XIX. Jhs. beseitigt wurden, galt bisher ein Situationsplan von 1819. Eine bisher unveröffentlichte Vermessungszeichnung vermutlich von 1765 gibt uns über den um mehr als fünfzig Jahre früheren Zustand des Kollegiums Auskunft. Der Grundriss stellt sämtliche Gebäude der Hochschule dar, die seit ihrer Gründung um die Mitte des XVI. Jhs. besonders während ihres Aufstiegs im XVII. und ihrer Wiederbelebung in der ersten Hälfte des XVIII. Jhs. errichtet wurden, und in 1819 zum Teil nicht mehr bestanden. Auf diese Weise bietet die Zeichnung ein charakteristisches Bild der berühmten und traditionsreichen Lehranstalt und eigenartigen Studentenrepublik.

Auf dem mit Erläuterungen versehenen Situationsplan erblicken wir das älteste, aus einem mittelalterlichen Kloster oder an dessen Stelle entstandene, dreiteilige Gebäude mit Schlafräumen im oberen Geschoss, ein um 1626 errichtetes, zweigeschossiges Gebäude ebenfalls mit Studentenkammern und anschliessendem, damals einzigem, grossem Auditorium, worin auch eine Orgel stand, zwei weitere zweigeschossige Wohngebäude für die Studenten von 1751 und 1758, sowie ein Schulhaus mit sechs Klassenräumen und dem Bibliotheksaal von 1726, welche drei Bauten frühere aus dem XVII. Jh. ersetzten. In einer Gruppe stehen vierzehn kleinere, aus je einem Heizvorraum und ein oder zwei Studentenkammern bestehende Häuschen und weitere finden sich auch verstreut an anderen Stellen des Grundstücks. Um den westlichen Teil des Hofes reihen sich die zur Verköstigung der Studenten dienenden Wirtschaftsgebäude: Backstube, Küche, Weinkeller und Kelterhaus, Fleischbank, sowie Stallungen, Werkstätte und Tenne. Bemerkenswert ist der kleine botanische Garten des Professors der Naturgeschichte.

Der Situationsplan wurde anlässlich einer 1759 begonnenen amtlichen Untersuchung verfertigt, die auf die Anklage der hiesigen Jesuiten wegen der Errichtung des zweigeschossigen Gebäudes mit zehn Studentenzimmern verordnet wurde. Bei dem Verfahren wurden Professoren und andere Personen hinsichtlich Entstehung, Geschichte, Personal und Tätigkeit der Schule verhört. Die im Archiv der Jesuiten erhalten gebliebenen Protokolle sind auf diese Weise wichtige Quellen zur Geschichte des Kollegiums und enthalten auch erläuternde Angaben zum Situationsplan.

Leider sind die in den Zeugenaussagen enthaltenen historischen Daten lückenhaft und auch nicht immer authentisch. Doch können diese durch bisher unveröffentlichte Dokumente aus den Archiven der Gutsherrenfamilien von Sárospatak, vor allem der Familie Rákóczi ergänzt werden.

Daten über den Ausbau der Schule im XVI. Jh. sind bisher leider nicht bekannt. Doch konnte aus Urkunden festgestellt werden, dass

— im Widerspruch zu den Aussagen von 1759 — die ursprünglich lutheranische Schule um die Mitte des XVI. Jhs. nicht im früheren Minoritenkloster, sondern in dem gegenüber gestandenen Beginenkloster, das um 1500 errichtet war, eingerichtet wurde. Ausführlichere Berichte über Bautätigkeit am Kollegium finden wir erst von den 1620-er Jahren an in der Korrespondenz des Fürsten Georg I. Rákóczi und seiner Gemahlin Susanna Lorántffy. Rákóczi liess um 1626 das zweigeschossige Gebäude mit Studentenkammern und anschliessendem Auditorium bauen, sodann zwischen 1636 und 1638 weitere 22 Studentenkammern für etwa 110 Studenten. Nach seinem Tod liess seine Wittve weitere Unterkünfte für die Studenten errichten, doch können wir die damals entstandenen Gebäude mit den auf dem Situationsplan dargestellten nicht identifizieren, umso weniger, weil im Laufe des nächsten Jahrhunderts sehr vieles umgebaut wurde.

Aus den Briefen erfahren wir, dass das fürstliche Ehepaar vor allem für die Kinder des Adels Unterkunft zu schaffen bestrebt war. Ihr politisches Ziel war damit, den protestantischen Adel, den die Gegenreformation auch durch katholische Schulen und neugegründete Jesuiten-Konvikte für die Habsburg-Dynastie zurückgewinnen versuchte, in seinem Glauben und seiner Treue zum Fürsten und zu seinen nationalen Unabhängigkeitsbestrebungen zu bewahren. Das Niveau des Unterrichts wurde oft durch die nicht immer günstige Wahl und den häufigen Wechsel der Professoren, übrigens meistens an deutschen, holländischen oder englischen Universitäten absolvierten Theologen, beeinträchtigt, was auch die Fürstin veranlasste, Comenius zur Reorganisierung des Kollegiums 1650 nach Sárcspatak zu berufen, wo er bis 1654 wirkte. Der zeitweise unzulängliche Unterricht, unpopuläre Reformen, doch vor allem Eingriffe in die Autonomie des Kollegiums und drückende Armut führten häufig zu Unruhen und Aufständen der Studentenschaft.

Die Heldenzeit des Kollegiums endete 1671 mit der Vertreibung der Professoren und Studenten zugleich mit dem allgemeinen Verbot der freien Ausübung der Religion der Calvinisten. Die Gebäude des Kollegiums wurden den Jesuiten übergeben, die diese jedoch für Schulzwecke nicht gebrauchten. Erst 1705 durfte das Kollegium endgültig nach Sárospatak zurückkehren und seine früheren Gebäude wieder in Besitz nehmen. Auch gelang es trotz wiederholten Protestes seitens der Jesuiten die Genehmigung des Königs zu erlangen, und nicht nur die Wiederherstellung der alten Gebäude, sondern auch die Errichtung von neuen durchzuführen. Der Situationsplan von 1765 stellt bereits die Bauten dieser Epoche dar, doch vermittelt es auch vieles aus der früheren Geschichte des Kollegiums.

Mihály Détszy

SZALONNA FEUDÁLIS FŐÚRI SZÁLLÁSHELY ÉS KERÉK TEMPLOMA

DÉNES GYÖRGY

A Bódva bal partján emelkedő Szár-hegy vagy Hármashegy — a középkori Háromhegy, Trimons — déli nyúlványának, a Dunna-tetőnek meredek lejtője a mai Szalonna község szélénél lankássá válik, majd egy szakaszán, ahol a Bódva valaha alámosta, mintegy 8 m-es letöréssel ereszkedik alá a Bódva-parti vizenyős lapályba. Azon a szakaszon, ahol a letörés a legmarkánsabb, fut le a hegyoldalból a Bódva felé a Nádas-patak, amelynek kis vízere a letörés szélén, hátráló erózióval mély árkot vágott magának. A meredek partszakasz, a Nádas-patak bevágódott árka és egy tőle nyugatabbra húzódó völgyecske három oldalról egy, a Bódva lapálya fölé kiemelkedő, a legmagasabb vízszint által sem veszélyeztetett, jól védhető földnyelvet ölelnek körül.

Ezt a biztonságos lejtőorrot már az őskor embere is telephelyül választotta, amit azok az őskori cserépedény-töredékek igazolnak, amelyeket a mai szalonnai református templom apszisa mellett, a kerítőfalon belül, 1972 őszén ásott meszesgödör földhányásában találtam. (A gödör helyét az 1. képen a templom apszisa és a tőle északra külön álló fa harangláb között eredményvonallal kihúzott négyszög jelzi.) Ugyanebből a középkori temetkezési szint alá mélyített gödörből kohósalak darab is előkerült, ami a XI. századi templom építése előtti, tehát legkésőbb X. századi vagy XI. század eleji vas (?) kohászatra utal. Szalonna és különösen a szomszédos Martonyi határában számottevő metasomatikus ércelelőfordulások vannak. Ezeken az ércelelőhelyeken valószínűleg már az őskorban is ércbányászkodás, környékükön pedig fémfeldolgozás folyt, amit — többek között — a martonyi ércbányában felszínre került bronzkori tokosbalta lelet is bizonyít¹. Hogy ezeket az ércelelőhelyeket a magyar középkorban is művelték, és az érc feldolgozása, a vastermelés a X—XII. században is virágzott, azt a Martonyival határos és a XIII. századra már valószínűleg elnéptelenedett Kovács-pusztai birtok (ma Kovács-pusztai) neve és az ugyancsak szomszédos Barakony község határában felszínre bukkanó

kohósalak-maradványok igazolják, valamint egy 1474. évi oklevél, amelylyel a felvidéki ércbányákért versengő Bebekék Csetneki ága a királytól ércbányajogot nyert Szalonna és Martonyi területére. Ezt a bányajogot a Csetnekiek nyilván azért kérték a királytól, mert ha talán a környékbeli bányákat nem művelték is folyamatosan, de a korábbi ismeretek alapján Szalonna és Martonyi határának ércelőfordulásait számon tartotta a köztudat².

Szalonna múltjáról XIII. századi oklevelekben olvashatunk először, de a környék akkori birtokviszonyai ennél jóval messzebbre mutatnak vissza. A magyar honfoglalást követően a Bódva-völgy környékét az Őrsur nemzetség szállta meg³, valószínűleg a Szalonna és Perkupa közötti hegyszorosig (attól északra, egészen a mai Hídvégárdóig a Felső-Bódva-medence mocsaras lapálya húzódott).

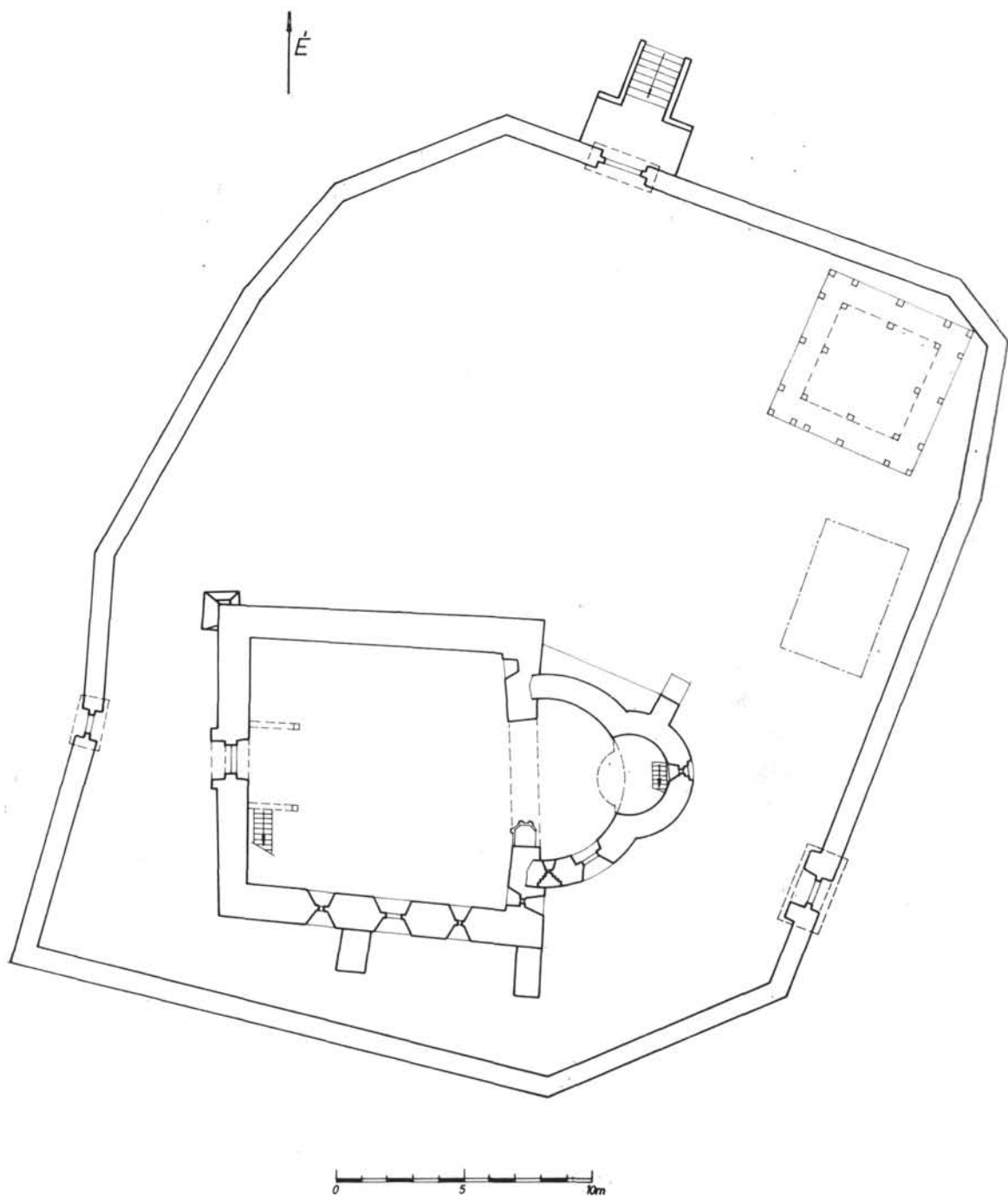
Hogy pontosan mikor szállta meg az Őrsur nemzetség Szalonnát és környékét, arra vonatkozólag nincs okleveles adat, de hogy az ősfoglaló nemzetség Géza és István uralkodása alatt és azt követően inkább birtokot veszített, mintsem szerzett, azt *Györffy György* kutatásai valószínűsítették⁴. Az Őrsur nem nevében rejlő *ur* méltóságnév — amely eredetileg törzsfőt jelenthetett — arra utal, hogy ez a nemzetség a középkori magyar krónikákban is szereplő honfoglaló Őrs vezér családja.

Anonymus szerint Őrsur a Nyárad-patak forrása felett, tehát a Bükk lábánál, a mai Kács és Sály községek északi határában épített várat magának⁵. A krónikák Őrs vezért és népét a Sajó vidékére helyezik⁶. Ezek az adatok nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Ugyanis az Őrsur nembélieknek még a XIII. században is egyaránt kiterjedt birtokaik voltak Kács—Sály—Őrsurvára környékén, a Tisza partján a Sajó torkolata közelében, valamint a Bódva mentén, Szalonna körül⁷.

A nemzetség egyik ága, amely a környező területet birtokolta, Szalonnát választotta valószínűleg rezidenciául, ott telepedett le, ott épített magának feltehetőleg udvarházat és az előbbieken leírt és már az őskorban is települést befogadó földnyelven a XI. században kerek templomot is. Hogy Szalonna szálláshelye volt a környéken birtokos Őrsur nembélieknek, azt számos oklevél is alátámasztja, amelyekben a nemzetség egyik ága magát következetesen Szalonnainak (de Zalona) nevezi⁸.

A tatárjárás során, 1241-ben, a muhi csatavesztést követően, IV. Béla király a hagyomány szerint a Bódva völgyén át a Torna-völgyi Görgőre menekült⁹, ahol udvarháza volt¹⁰. Az üldöző tatárok a nyomában voltak és sorban feldúlták, felégették az útjukba eső falvakat. Szalonnát el sem kerülhették. Valószínűnek látszik *Leszih Andor* feltevése, hogy a falut és templomát is kirabolták, felégették¹¹. Ez érthetőbbé is teszi, hogy az Őrsur nembéliek több ága eladta 1249-ben a valószínűleg feldúlt, elnéptelenedett és számukra jelentőségét veszített Szalonna föld öket illető részét templomával együtt, Tekus sárosi ispánnak és fivéreinek¹².

Tekus comes neve a tatárjárás után jelenik meg okleveleinkben és mint IV. Béla bizalmas embere emelkedik ispáni rangra és jár el számos birtokbaiktatásban, határjárásban és más közügyekben. Valószínűleg ez idő tájt kap a királytól a tornai királyi erdőuralom területéből terjedelmes birtokot, amit további vásárlásokkal egészít ki. Így szerzi meg,

1. kép. A szalonnai Árpád-kori templom, a mellette épült XVIII. századi fa harangláb és a középkori kerítőfal alaprajza. — Felmérte és szerkesztette Schönerné Pusztai Ilona

2. kép. A szalonnai Árpád-kori templom 1906. évi képe. Az alacsonyabb tető a XI. századi kerek templomot és apszisát fedi, a magasabb tetőszerkezet alatt húzódik a XII—XIII. századi bővítés. — Pörge Gergely rajza

3. kép. Antiochiai Szent Margit életét és vértanúságát ábrázoló XIII. századi falkép a XI. század második felében épült szalonnai kerek templom déli falán

4. kép. Tekus ispán
családja
Tornai ágának címere
Tornai János 1406. évi
sírkövén
a tornai róm. kat.
templomban

talán éppen rezidencia céljára, az Örsur nembéliektől a valószínűleg már korábban is udvarházzal rendelkező, de a tatárjárás során feltehetőleg romossá vált Szalonnát, valamint a hozzá tartozó — és akkor talán néptelen — Martonyit.

Tekus ispán családjával együtt hűségesen szolgálta IV. Béla királyt akkor is, amikor azzal István fia fegyveres összeütközésbe került. Tekus comes fivére Bács (Baach) a király és fia közötti háborúskodás idején a király embereinek kezére adta Szádvárat¹³. Ezzel a családra zúdította az ifjabb király haragját, aki elkobozta a Tekus család összes birtokait. Szerencséjükre V. István király rövid életű volt és fia, IV. (Kun) László már

nem firtatta, hogy apja és nagyapja háborúskodásának idején melyik főúr ki mellé állt. Így a Tekus család valamennyi birtokát visszakapta¹⁴, és ezért László király lelkes hívei lettek. Tekus comes fiai a királyi szolgálatban gyorsan emelkedtek a ranglétrán.

Szalonna szempontjából a valószínűleg ott letelepedett Tekus fia István mester sorsa lényeges. Ő 1273-ban már királyi szekérnagy és emellett beregi és pataki ispán¹⁵, 1277-ben örökös tornai ispán¹⁶, 1279-ben kucsói bán¹⁷, 1280-ban erdélyi vajda^{17a} és 1284-ben palatinus¹⁸ vagyis nádor, a király után az első ember az országban. Tekus fia István nádor halála után fia, Loránd követte a szalonnai birtokon, de ő úgy látszik nem vállalt közhivatalokat. 1340-ben Tekus fia István fia Szalonnai Loránd és öccse István a jászói káptalan előtt megosztottak unokatestvérükkel, a Tornán élő Tekus fia László fia Szalonnai-Tornai Jánossal a családi birtokon. Az osztály a Tornai ágnek juttatta Torna várát és 17 falut, a Szalonnai ágé lett Szalonna és a szomszédos Martonyi Borsodban, Perkupa, Dobódél, Szín, Petri, Jósvafő, Borzova, Korotnok-Ardó, Szilice, Zsarnó és Újfalú Torna megyében, Toka[y] Abaújvár megyében, Zsadány Zemplénben és Királytelke Gömörben¹⁹.

5. kép. A XI. századi kerek templom apszisának déli falán 1900-ban feltárt és azóta elpusztult XV. századi falképtöredék. — Pörge Gergely 1906. évi másolata

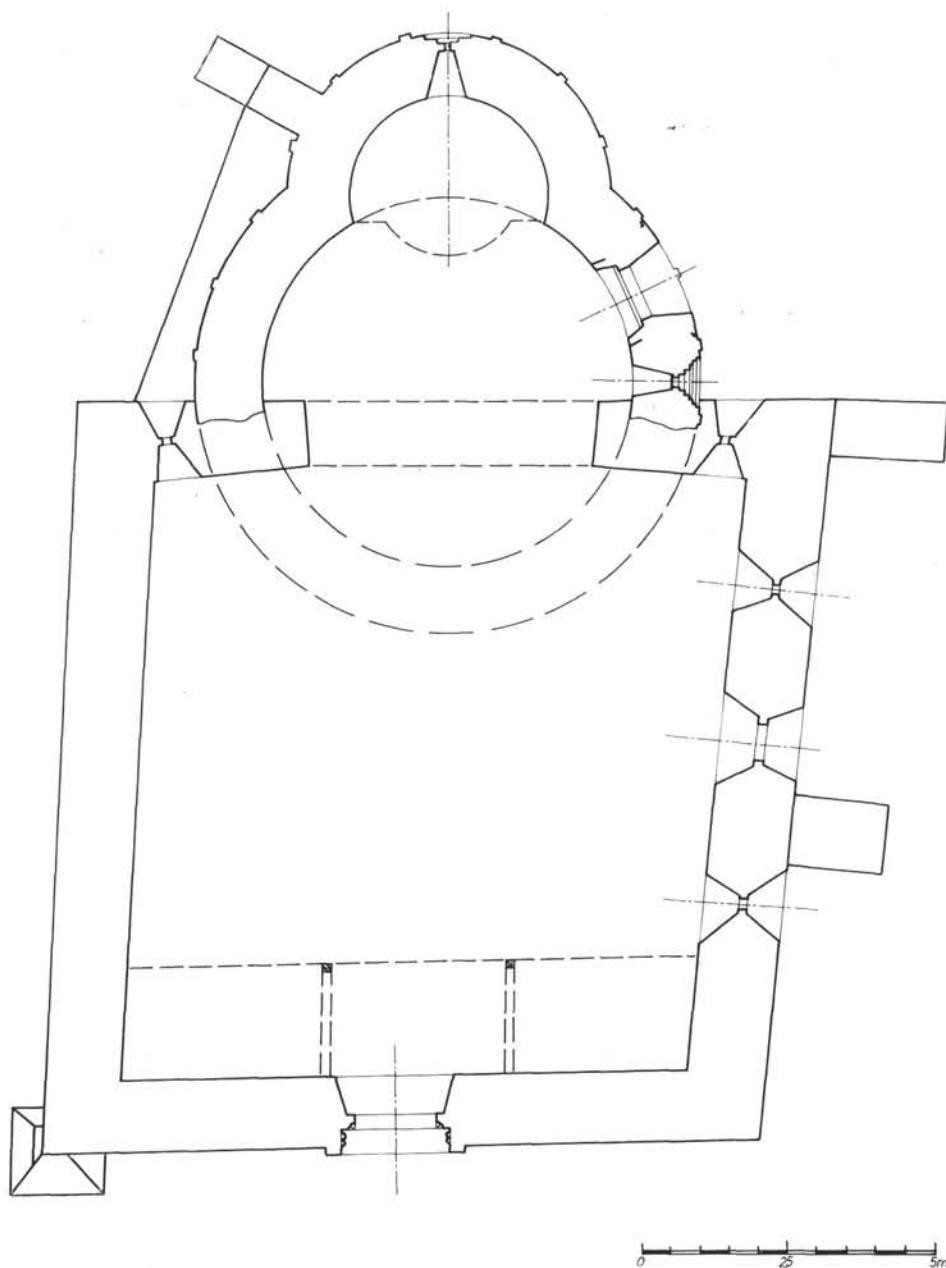
6. kép. Az Árpád-kori templom didalívének 1922-ben feltárt XV. századi falképei

Szalonnai Loránd halála után fia István személyében még egyszer jelentős egyéniség lett Szalonna ura. Nevével először egy családi birtokper kapcsán születt oklevélben találkozunk és ugyanitt egy meglepő adattal is: midőn az országbíró 1358-ban utasította a jászói káptalant, hogy Szalonnai Loránd fia Istvánt a perben hallgassa ki, a káptalan jelentést tett az udvarnak, hogy erre nincs lehetősége, mert Szalonnai István hosszabb idő óta Padovában tartózkodik, ahol tanulmányait végzi²⁰. Ezek szerint Tekus fia István nádor utódainak családja továbbra is rangos főúri család maradt, ha nem is vállalt minden tagja hivatalt a királyi udvarban, de adtak rangjukra, a család tekintélyére és jövőjére is. Szalonnai István Lorándnak legfiatalabb fia volt, akit valószínűleg papi pályára szántak és föltehetőleg azért küldtek ki tanulni a padovai egyetemre, hogy rangjának megfelelő főpapi szék betöltésére felkészülhessen. Úgy látszik azonban, hogy három bátyja aránylag fiatalon és gyermektelenül hunyt el, így Szalonnai Istvánra a főpapi hivatal helyett a nagyhatalmú család fenntartása hárult.

Szalonnai Loránd fia István tehát az akkori Európa egyik leghíresebb egyetemén, a trecento, a protoreneszánsz Olaszországának, a tudományok és művészetek szeretetére nevelő, rangos főiskoláján végzett tanulmányokat és onnan hazatérve vette kezébe a Szalonnai család kiterjedt birtokait. Hogy Szalonnai István valóban pompa- és művészetkedvelő, az olasz trecento szellemében nevelkedett, igazi Anjou-kori főúr volt, azt talán az bizonyítja legkézzelfoghatóbban, hogy nevéhez fűződik 1383-ban a Szalonna fölött emelkedő Hármashegy (Trimons), Martonyi határában, egy pálos kolostor alapítása és a kolostor — még ma romjaiban is megkapó szépségű — gótikus templomának felépíttetése²¹. A pompakedvelő főúr nyilván nemcsak a barátok, hanem maga számára is építtetett. Valószínűleg az ő nevéhez fűződik a család szalonnai udvarházának várszerű, igényes kiépíttetése, csipkés védőoromzatú, pártázatos várfallal övezett kőépületekből való kialakítása, továbbá Szilicén másik kúria építtetése. Számos kőtemplom épült a XIV. században a Szalonnaiak falvaiban és ezeknek többsége valószínűleg István birtoklása idején.

1399-ben Szalonnai Istvánnak és családjának akkor már 18 falura kiterjedő birtokait oklevél rögzíti és ebben szerencsére az épületek felsorolása is benne áll. A család ekkor magának mondhatta a romos Solyomkő várát; Martonyi határában a háromhegyi pálos kolostort; Szalonnán a már említett pártázatos kőfalakkal övezett kőépületekből álló várszerű kúriát, és a ma is fennálló ősi templomot, valamint egy vízimalmot; Szilicén másik udvarházat és kőtemplomot; Jósmafőn, a család Jósmafői ágának lakhelyén is kőtemplomot, két malmot és egy hármot (!); Szinben, a család Szini ágának lakhelyén toronnyal épült kőtemplomot; továbbá kőtemplomokat még Meszesen, Perkupán, Borzován és hét másik faluban fakápolnát²².

Az akkor már romos Solyomkő várát nyilván nem Szalonnai István építtette, de a háromhegyi (martonyi) pálos kolostort bizonyosan ő. A szalonnai udvarház bizonyára már korábban is állt, de várszerű kiépítése és a szilicei kúria építtetése az ő nevéhez fűződhet. A hét kőtemplom közül csak egyről, a szalonnairól állíthatjuk bizonyossággal, hogy már

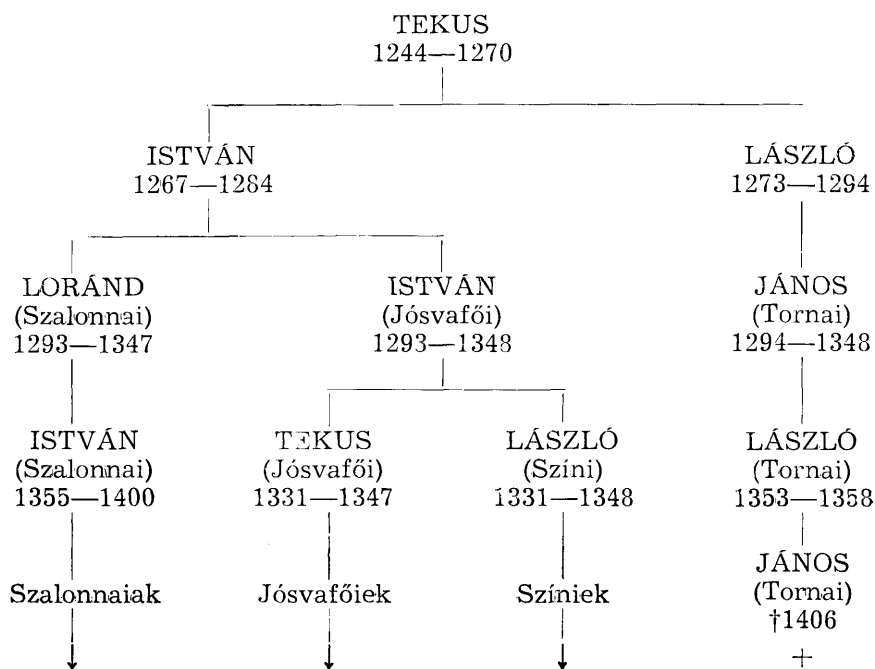
7. kép. Az Árpád-kori templom alaprajza, a XI. századi kerek kápolna XIII. századi bővítésekor elbontott falszakaszának feltüntetésével. — Felmérte és szerkesztette Schönerné Pusztai Ilona

Loránd fia István születése előtt fennállott, a többi hat valószínűleg, de többségük föltétlenül az ő életében épült, amint talán a malmok egy része és a hámor is. Joggal feltételezhetjük, hogy a nagy építető, pompakedvelő főúr saját rezidenciájának templomát is javíttatta, gótikus stílusban alakíttatott rajta, talán újabb falképekkel is gazdagította.

Szalonnai István nevével egy 1400-ban kelt oklevélben még találkozunk, de 1402-ben már nem él²³. Vele a Tekus ispántól származó Szalonnai család utolsó nagy egyénisége távozott az élők sorából. A most már végérvényesen három ágra, a Szalonnaiakra, Színiekre és Jósvafőiekre oszlott család tekintélye ezután rohamosan csökkent. 1402-ben Bebek Detre nádor már országbírói ítélettel lehasít egy földrészt a hiába tiltakozó Szalonnaiak szilicei és feketefüzi birtokából és azt szomszédos hozsúrési birtokához csatolja²⁴.

A legsúlyosabb csapás a családra, hogy amidőn a Tekus-leszármazottak másik nagy ága, a Tornai család 1406-ban kihalt, Zsigmond király nem engedte, hogy Torna vára a hozzátartozó 18 faluval együtt, az akkori jognak megfelelően, a Szalonnai, Színi és Jósvafői családokra háramolják, hanem az igazukat okleveleikkel előtte igazolni akaró Tekus-leszármazottaktól okleveleiket elkobozta²⁵ és Torna várát összes tartozékaival együtt rövidesen másnak adományozta²⁶. A közel vármegyényi kiterjedésű XIII. század végi Szalonnai Tekus birtok egyik fele tehát végképp kicsúszott a család kezéből, a birtok másik fele pedig megoszlott a család három ága, a Szalonnaiak, Színiek és a Jósvafői Tekusok között.

A Tekus ispántól származó Szalonnai, Jósvafői, Színi és Tornai családok XIII—XIV. századi nemzedékrendje
(Az áttekinthetőség érdekében az utódok nélkül elhalt fivéreket, valamint a nőtestvéreket nem tüntettem fel.)

Szalonnának, mint birtokközpontnak a jelentősége ezzel nagymértékben csökkent. Szalonnai István három fia ugyan tovább vitte a családot és a Szalonnaiakról még a XV. század második felében is említés esik, de már nem nagyhatalmú főurak többé, hanem jómódú, nagybirtokos nemesek csupán.

Ezzel Szalonna virágkora is véget ért. Az ősi templom falára még a XV. században is újabb, kvalitásos falképeket festetnek ugyan, de nagy-szabású építkezésekre már nem kerül sor.

A Szalonnai család birtokainak egy része, köztük Szalonna és Martonyi birtokrészei is, a XV. század második harmadában anyai ágon a Csetnekiek kezére kerülnek²⁷. Ezután kérnek és kapnak ők a királytól 1474-ben ércbányászati jogot Dobsinával együtt Szalonna és Martonyi területére is²⁸. De ekkor Szalonna már nem főuri birtokközpont többé, hanem a hatalmas kiterjedésű Csetneki birtoknak egyik faluja csupán.

A középkorban oly szépen virágzó Szalonna sorsát a törökdúlás pecsételte meg. 1544-ben a török feldúlta Miskolcot és környékét, tíz évvel később, 1554-ben végigpusztította a Sajó völgyét és betört a Bódva-völgybe is²⁹. 1562. szeptember 10-én pedig Zangzacchus füleki bég nagyszámú lovasaival lecsapott Szalonnára, a falut teljesen fölégette és lakosságát elhurcolta³⁰. Ekkor leéghetett a falu ősi temploma és nyilván elpusztította a török a pártázatos várfalakkal övezett pompás udvarház kőépületeit is, amelyek feltehetőleg a legvédelettebb és legmesszebbre tekintő helyen, a templom közvetlen szomszédságában állhattak³¹. Talán ekkor került a szétdőlt romokkal a templom mellett a földbe az a középkor végéi vagy újkori zöld zománcos kályhacsempe-töredék is, amelyet az 1972-ben a templom mellett kiásott meszesgödör földhányásában találtam. 1567-ben már csak üszkös romok voltak a Szalonnai István építtette gótikus háromhegyi pálos kolostor helyén is³².

A törökdúlás után Szalonna megmaradt lakossága visszatért és újból megindult az élet a romokon. Egy 1576. évi dézsmajegyzékből már egy közepesen jómódú falu képe rajzolódik elénk^{32a}. A falu határa utóbb egyre több család kezén oszlott meg. A XIX. század közepén már tizenöt nagyobb birtokos osztozott a falun³³. A középkorban oly virágzó feudális főuri birtokközpont, amely egy időben vármegyényi birtokot uralt, a XIX. század végére számos kis- és középbirtokos kezén megoszló falucskává szürkült, amelynek változatos múltjára, történetére is — hosszabb időre — a feledés homálya borult.

*

A mai szalonnai református templom szentélyéről már évtizedekkel ezelőtt megállapították a szakemberek, hogy az eredetileg önálló kerek templom volt³⁴, amelynek építését az újabb irodalom a XI. századra datálja³⁵. E korai rotundát később, talán a XII—XIII. század fordulóján, de mindenképpen még a XIII. század vége előtt négyszögletes hajóval bővítették³⁶ és utóbb falfestményekkel ékítették. A korábbi kerek templom a kibővített templomépület szentélye lett (7. kép).

A középkori Magyarország rotundáinak problémáit *Gervers-Molnár Vera* dolgozta fel a közelmúltban megjelent könyvében³⁷. Szerinte a kö-

8. kép. A XI. századi kerek templom díszes téglafalának déli oldala és a későbbi nagy ablak által részben áttört korai román ablakok befalazott maradványai kibontakoznak a vakolat alól az 1972. évi műemléki falkutatás során

9. kép. A XI. századi kerek templom apszisának korai román ablaka, díszes téglafalának északi oldala és a hozzáépített XII—XIII. századi négyszögletes bővítésnek a gótikus sekrestye építésekor befalazott román ablaka kibontakozik a vakolat alól az 1972. évi műemléki feltárás során

10. kép. A szalonnai református templom festett fa szószéke, koronáján 1801 évszámmal; fölötte, a diadalív oldalán az elpusztult gótikus boltozat bordaíndításának maradványa. — Pörge Gergely 1906. dec. 3-án készült ceruzarajza

zép kori Magyarország területén — a román korban — nagy számban épültek centrális egyházak: kerek templomok, kápolnák, karnerek. Eredetük Nagy Károly valószínűleg konstantinápolyi példa nyomán épült palotakápolnájára, illetve az azt követő Karoling- és Ottó-kori uralkodói centrális kápolnákra vezethető vissza. Magyarországra a körtemplom, mint építészeti forma, de egyben mint uralkodói hatalmi szimbólum is, cseh, esetleg lengyel és morva területekről került, bár centrális templomok építésében a bizánci egyház befolyása is érvényesülhetett.

A legkorábbi rotundáink a Karoling-típusú kerek templomokhoz nemcsak formailag hasonlóak, hanem funkciójukban is: *fejedelmi*, illetve *királyi kápolnákként* épültek a királyi várakban és királyi szálláshelyek, udvarházak mellett. Valószínűnek látszik, hogy kb. a XI. század második felétől kezdve a kerek templomok nem épülnek már többé királyi várak kápolnáiként sem Magyarországon, sem a környező közép-európai államokban. Típusuk mégsem tűnt el, sőt tovább élt az egész román korszakban. Először valószínűleg a feudális urak kezdték másolni a királyi pél-

dákat, így a XI. század közepétől feltehetően feudális urak várkápolnáit épültek kerek alaprajzzal — írja *Gervers-Molnár Vera*. A rotundák eredeti rendeltetésének hagyománya és jelentősége eszerint valószínűleg tovább élt néhány főúri várkápolnában, s akik ilyet építettek, azok nyilvánvalóan az uralkodói előképeket követték és másolták. A főurak ezzel a királyhoz hasonló fontosságukat és hatalmukat kívánták jelképezni. A XI. század végét követően, a XII—XIII. században a kerek templomok a *falusi plébániatemplomok* egyik kedvelt típusává válnak.

Az utóbbi évek feltárásainak eredményeként három kerek királyi kápolnát is ismerünk: az esztergomi fejedelmi-királyi központ palotakápolnáját, a veszprémi vár rotundáját és a Sárospatakon előkerült körtemplom-alapozást, amely valószínűleg a korai pataki királyi udvarház kápolnájának maradványa lehet.

Amilyen meggyőzőek a királyi kerek kápolnák feltárt példái, olyan bizonytalanok a feudális urak várkápolnáiként számításba jöhető lehetőségek. *Gervers-Molnár Vera* hangsúlyozza, hogy Magyarországon ma még kevés olyan emlék ismeretes, amelyet teljes bizonyossággal ebbe a csoportba lehet sorolni és a következő áttekintést adja: A Vág-völgyi Ducó X. századi rotundája eredeti funkciójának kérdésében a kutatások teljes befejezése előtt nem lehet véglegesen állást foglalni. Lehet, hogy kerek

11. kép. A templom belső tere és festett deszkamennyezete 1625. évszámmal, 1777-ben készült festett fa karzata és 1801-ben készült szószéke. A diadalív mindkét oldalán látható az elpusztult gótikus boltozat bordaíndításának maradványa. — Pörge Gergely 1906. nov. 12-én készült ceruzarajza

várkapolna volt, de a körülötte feltárt nagyobb méretű temető inkább az épület plébániatemplom jellegére utal. A kishánai és keszthelyi kerek templomok eredeti rendeltetése nem várkapolna volt, szabadon álló plébániatemplomok lehettek, melyeket csak később kapcsoltak az erődítményrendszerbe. A pozsonyi vár területén feltárt rotundának feltűnően kicsiny mérete miatt még templom funkciója is kérdéses. A Nagykanizsa melletti Mórchely várának XVI. századi alaprajzán látható rotundáról régészeti kutatás hiányában nem lehet tudni, hogy korai kápolna-e vagy XIII. századi építkezés, de az is lehet, hogy egy eredetileg magában álló kerek plébániatemplomhoz épült később a vár. Csanád várának feltételezett kerek templomát megbízható források hiányában aligha lehet a várkápolnák között számon tartani.

Az eddig ismert és itt felsorolt adatok alapján az látszik valószínűnek, hogy Magyarországon a máshonnan jól ismert kerek főuri várkápolnák csak igen csekély számban vannak képviselve, aminek okát a nem királyok által épített korai erődítmények hiányában látja *Gervers-Molnár Vera*. A XI. század végétől kezdve épült kerek plébániatemplomokra az ország minden tájáról meggyőző példákat sorol fel.

Van tehát több kétségtelen kerek királyi kápolnánk a X. század végétől, a XI. század elejétől és van számos kerek falusi plébániatemplomunk a XI. század végét követő időkből. A középső lányszem azonban hiányzik, vagy legalábbis igen-igen bizonytalan. A királyi kápolnák mintájára a XI. század második felében kétségtelenül feudális főuri családok szálláshelyén, a főuri várakban vagy udvarházak mellett épült rotundákat eddig nem tartott számon *ilyenekként* a szakirodalom. A szalonnai templom és a település előbb ismertett története közötti kapcsolat feltárásának ezért tulajdonítok jelentőséget.

A szalonnai kerek templomot a falusi plébániatemplomok közé sorolta eddig a szakirodalom, de miután megismertük a település középkori történetét, ezt az álláspontot esetleg revideálni kell. Utalok rá, hogy Szalonna és környéke az Őrsur nembéliek szállásbirtoka volt és a nemzetség egyik ága feltevésem szerint Szalonnán telepedett le, ott rendezte be rezidenciáját, udvarházát.

A XI. század második felében épült szalonnai kerek templomot az ott letelepedett Őrsur nembéliek építhették udvarházuk mellé, erre utal a téglából épült templomfal külső oldalának rendkívül kvalitásos, díszes kiépzése is (8—9. kép).

Az Őrsur nembéliek esetében az építetők nem egyszerű feudális nagybirtokosok, hanem honfoglaló vezéri-törzsfői család, nemzetség tagjai. Jelentőségük, legalábbis a saját maguk által hangsúlyozni kívánt jelentőségük jóval nagyobb lehetett a XI. században, amikor még éltek a honfoglaló törzsek és vezérek hagyományai, mint a királyok által kreált főuraké. Egy olyan nemzetség, amely éppen úgy a hét vezér egyikéről eredeztette magát, mint a király, talán éppen a királyi családdal való egyenrangúságát kívánta hangsúlyozni az udvarháza melletti kerek kápolna építésével, hiszen őket, a vezérek nemzetségeit nem a király tette azzá, amik. De lehetséges, hogy őket is egyszerűen csak a fölöttük állók utánzásának törekvése vezette.

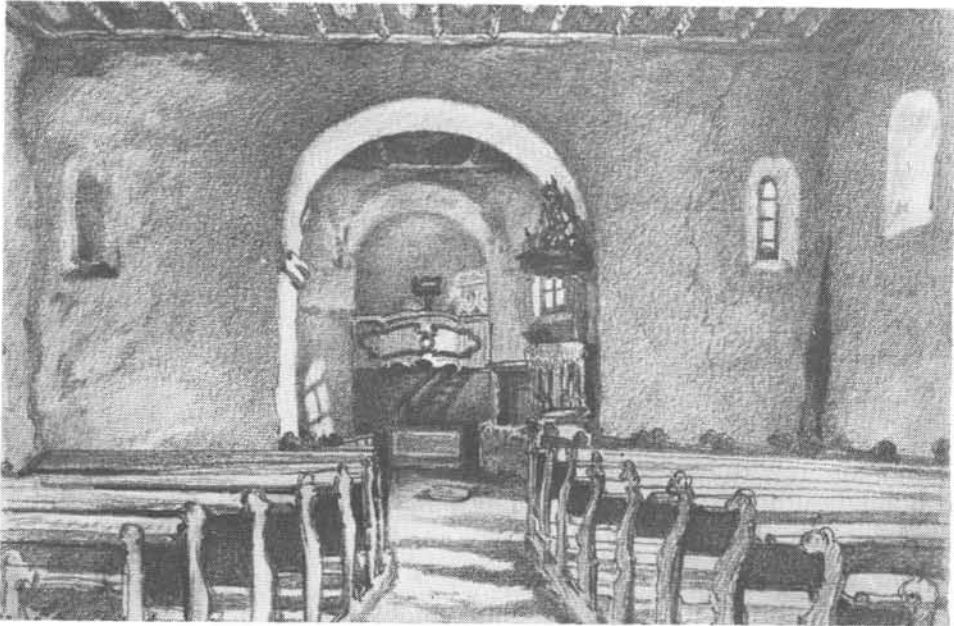
A szalonnai rotunda építésekor példaként talán a közeli sárospataki királyi udvarház kerek temploma szolgált, amelyhez alaprajza és méretei is hasonlóak. Centrális templom építésére esetleg a keleti egyháznak ezen a vidéken akkor érezhető befolyása is ösztönözhetett. A pataki rotunda építését a szakirodalom I. András korára, a XI. század közepére datálja³⁸. Hatott talán a szalonnai építőkre a bizánci hatást sejtető karcsai kerek templom is, amellyel téglá építőanyaga és falköpenyének külső díszítése révén mutat rokonságot, sőt titulusuk is megegyezik, mindkettőt ázsiai Szent Margit tiszteletére szentelték. A karcsai körtemplom építése 1050 utánra tehető³⁹. A két említett kerek templom tehát a XI. század közepén vagy röviddel utána épülhetett, a szalonnai pedig a XI. század második felében.

A szalonnai rotunda, feltevésem szerint, az Örsur nembéli feudális főúri család és udvarházának népe számára épült. Csakhogy míg a királyi várak rotundái valószínűleg az uralkodó és családjának kizárólagos használatára épült magánkápolnák lehettek, addig az ilyen főúri udvarházak és várak rotundái talán már eleve a főúri család mellett az udvarház vagy vár háznépének is templomul szolgáltak, hiszen valószínűtlen, hogy egy kis településen külön templom épült volna az uraság és egy másik a szolgálónép számára. E főúri templomocskák jellegét és építészeti kiképzését azonban nyilván a főúri családi használat szabta meg, mert a vár vagy az udvarház szolgálónépeinek istentiszteleti céljait az kezdetben csak másodlagosan, alárendelten szolgálta. Csak utóbb, amikor az udvarház körül már faluvá nőtt a település, kerülhetett előtérbe a rotunda plébániatemplom szerepe, ami később megkövetelte az épület befogadó-képességének növelését is. A szalonnai rotunda négyszögletes hajóval történt kibővítését — mint már említettem — a XII—XIII. század fordulójára datálja a szakirodalom.

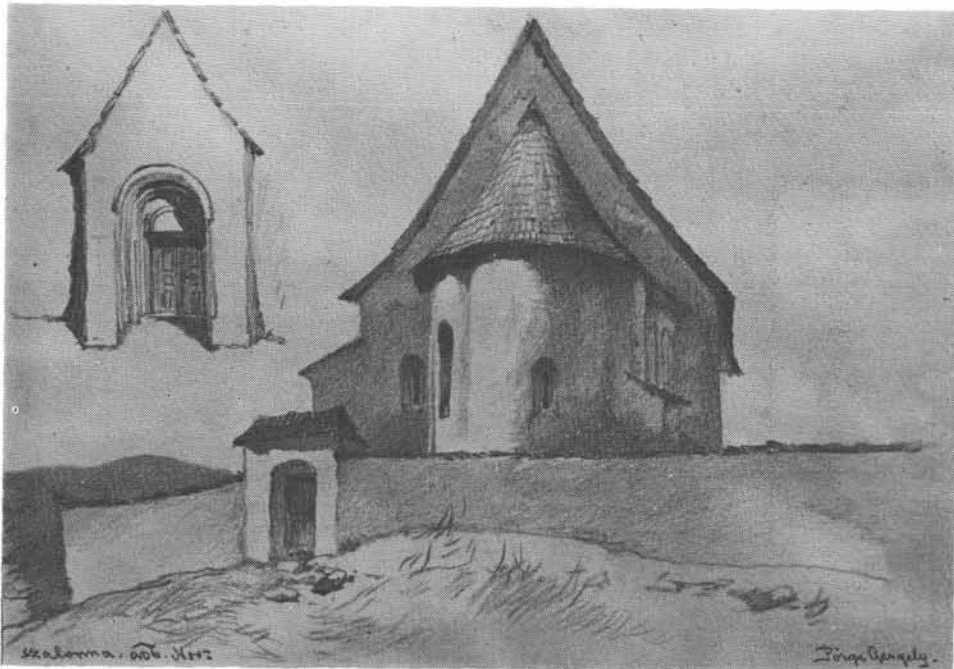
A bővítés alkalmával vagy talán a templomnak a tatárdúlást követő helyreállítása nyomán kerülhetett sor az Antiochiai Szent Margit életét és vértanúságát ábrázoló falképcsoport festésére is a korábbi körtemplom falának belső felületén⁴⁰ (3. kép). Lehetséges, hogy a két nagyhatalmú főúrnak, Tekus ispánnak és fiának, István nádornak is része volt a templom helyreállításában és falképekkel ékesítésében.

A padovai egyetemen tanult és a háromhegyi pálos kolostor igényes gótikus templomát is felépíttető Szalonnai Istvánnak tulajdoníthatjuk a szalonnai templom részleges gótikus átépítését és ezt követően újabb falképek festetését. Ez utóbbi munkát azonban már valószínűleg fiaii fejezték be, hiszen a templom falán feltárt felirat szerint a falképek egy részét Szepesi András festette 1426-ban⁴¹ (5—6. kép).

A XIV. vagy XV. században, tehát a gótikus építkezési periódusban épülhetett sekrestye a templom északi oldalához. A szentély északi falának a tetőszerkezetig felnyúló támpillére a sekrestye falának lecsonkolt maradványa lehet. Nyilván a gótikus sekrestye építésekor falazták be a XII—XIII. századi négyszögletes templomhajónak keleti falában a szentélytől északra nyíló román ablakot is. Ennek az elfalazott ablaknak a létezése bizonyítja, hogy a templomnak a négyszögletes hajóval való bővítéskor itt sekrestye nem épült, annak falait csak utóbb, feltehetőleg a

12. kép. A templom XII—XIII. századi bővítésének a reformátusok által fehérre meszelt falú belső tere, két funkcionáló és egy befalazott román ablakával. A diadalíven túl a XI. századi kerek templom szentélye látszik. — Pörge Gergely 1906 novemberében készült ceruzarajza

13. kép. A szalonnai Árpád-kori templom XX. század eleji, zindelytetős képe, keletről. Az alacsonyabb tető alatt a XI. századi kerek templom és szentélye, a magasabb tető alatt a XII—XIII. századi bővítés, a kép bal felső sarkában pedig a templom nyugati falában levő román kapu látható. — Pörge Gergely 1906 novemberében készült ceruzarajza

XIV—XV. században húzták fel. A sekrestye maradványa lehet a szentély északi falához simuló egyenes falszakasz is, amit valószínűleg azért építettek a volt kerek templom oldalához, hogy annak falgörbülete ne hasasodjék be a sekrestyébe. Fel kell tételeznünk egy, a vakolat alatt ma megbúvó átjáró ajtó létezését is, amelyet a sekrestye építéskor a volt kerek templom falának északi oldalába törtek; ezt a műemléki helyreállítást megelőző újabb falkutatás nyilván fel fogja tární. Hogy sekrestye bizonyosan volt, azt a Szalonnai Ev. Ref. Egyházközség Consistorialis Jegyzőkönyvébe 1808. nov. 13-án bevezetett feljegyzés egyértelműen bizonyítja: „A Segrestyének mint hasznavehetetlennek, sőt a Templomra nézve káros épületnek el-hányása meg-állapított. Akkor mindjárt el is hányatott.”

1562-ben, midőn a török feldúlta és felperzselte Szalonnát, leéghetett ősi temploma is; tetőszerkezete elpusztult, a korábbi kerek templomból kialakított szentély gótikus boltozata beomlott, ma már csupán két vállkő jelzi a szentély falában a korábbi boltozat bordaíndításainak helyét (10—11. kép). Szalonnának a törökdúlás után visszatért lakói a faluval együtt nyilván a templomot is rövidesen helyreállították, így értékes falképei nem pusztultak el. Az épület festett, sík deszkamennyezetet és hangulatos zsindeletet kapott. A templomot 1598-ban már a reformátusok kezén találjuk⁴², és azóta is református templom, így falfestményeire utóbb fehér meszelés került^{42a}, ez óvta is azokat napjainkig a pusztulástól (12. kép).

A falu évszázadokon át zsindeellyel fedett ősi templomát 1922-ben renoválták, ekkor bádogtetőt kapott (15. kép), korábban ismert falképtörödékei közben elpusztultak, viszont előkerült a sokáig meszréteggel eltakart Szent Margit falképcsoport és a diadalív apostolképei (3. és 6. kép).

1972-ben az épület falának műemléki megkutatása során Valter Ilona régész és Schönerné Pusztai Ilona építész feltárták a szentély, a korábbi kerek templom téglafalának külső, részben ugyan lefaragott, de jól felismerhető, díszes kiképzését és megállapították, hogy a templom belső falának meszrétegei alatt még feltáratlan középkori falfestmények rejtőznek⁴³.

A szalonnai középkori főúri szálláshely felvázolt történelmi sorsa összhangban áll az ősi templom építési periódusaival és egymást kölcsönösen értelmezik.

E tanulmányom kéziratának tisztázása közben, 1972 novemberében Gádor Judit, a miskolci Herman Ottó Múzeum régésze a szalonnaihoz hasonló méretű kerek templomocska alapfalait tárta fel Sály község északi határában, feltehetőleg a honfoglalás utáni Örsurvár mellett a középkorban virágzott Váralja falucska helyén⁴⁴.

Amint az előzőekben tárgyaltam, itt volt a honfoglaló Örsur nemzetiségének egyik számottevő településhelye és nyilván udvarháza is a korai középkorban. Az itt feltárt rotunda is talán főúri udvarház mellett épült kerek kápolna lehetett. Ezek szerint az Örsur nembéliek kora középkori falvaiban, éspedig valószínű rezidenciáik, udvarházaik mellett már két kis méretű kerek templomot ismerünk, amelyek feltevésem szerint eredetileg e feudális főúri család kápolnáik lehettek. A szalonnai és az örsur-váraljai kerek templomok talán a hiányzó láncszemet jelentik a centrális

14. kép. A templom képe délkeletről, a XVIII. századi fa haranglábbal. — Pörge Gergely 1906. november 9-én készült ceruzarajza

15. kép. A szalonnai református templom bádogtetős képe az 1922. évi renoválás után

királyi kápolnák és a kerek falusi plébániatemplomok között. Csakhogy ezek nem várkápolnák, hanem feudális főúri szálláshelyek, udvarházak kápolnái lehettek.

Főúri várkápolnák építésére valóban viszonylag kevés lehetőség volt a XI. század közepének és második felének Magyarországon, hiszen váraink akkor jórészt királyi kézen voltak, de amint kerek királyi kápolna is épült erődítmények nélküli királyi udvarház mellett Patakon és valószínűleg egyebütt is, úgy a szalonnai és sályi (váraljai) rotundák arra utalnak, hogy a királyi példa nyomán talán főúri szálláshelyek, udvarházak mellett is épülhettek kerek kápolnák, amelyek eredetileg a birtokos főúri család és házanépe, udvartartása számára készültek, de utóbb nyilván befogadták a szálláshely, az udvarház körül felnövekedett falu népét is. A funkcióváltás, vagy a kettős funkción belül a funkcióeltolódás a plébániatemplom irányába, előbb-utóbb rendszerint bővítést igényelt.

Az előbbieken leírt hipotézis arra a feltevésre alapul, hogy a szalonnai és sályi, illetve váraljai kerek templomcskák egy főúri család, az Őrsur nembéliek rezidenciái, udvarházai mellett épültek. Hogy ez valóban így volt-e, azt a további régészeti-történelmi kutatások eredményei döntik majd el. Nem tartanám meglepőnek, ha későbbi kutatások nyomán más XI. századi rotundánkról is kiderülne, hogy az valamelyik főúri család szálláshelye, udvarháza mellett épült. A díszes szalonnai középkori templom tervezett műemléki helyreállításával nemcsak a magyar műemlékállomány gazdagodik majd, de Észak-Borsod és a hozzá kapcsolódó tornai területek középkori történetének ismerete is.

JEGYZETEK

1. *Kemenczei Tibor*: Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (a továbbiakban: HOMÉvk.) VII. (1968) 20.
2. *Dénes György*: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrás ikerszentélyes templom. HOMÉvk. XI. (1972) 83—103.
3. *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966. 736—741.
4. *Győrffy* i. m. 740—741.
5. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vindobona, 1746. 21. Anonymi Belae regis notarii, Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae.
6. Uo. 85. M. Johannis de Thwroc Chronica Hungarorum.
7. *Győrffy* i. m. 740—741.
8. 1249: Dl. 64007; 1269: Dl. 83129; 1270 körül: Dl. 84214; 1279: Dl. 75836; 1292: Dl. 98409; 1300: Dl. 1565. Az említett oklevelekre hivatkozik *Győrffy* i. m. 803—804.
9. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Bp., 1896. 309.
10. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. Strigonii, 1874. 497. — *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae. IV/3. 126—128.
11. *Leszih Andor*: A szalonnai templom XIII. századbéli falfestménye. HOMÉvk. I. (1957) p. 141—143.
12. Dl. 64007. Közli: *Hazai Okmánytár*. VI. 50—53.
13. Dl. 89257. Közli: *Szentpétery Imre*: Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. 35—37.
14. *Szentpétery* i. m. 58—59.
15. *Szentpétery* i. m. 58.
16. *Szentpétery* i. m. 189.
17. *Szentpétery* i. m. 189.

- 17a. *Wertner Mór*: Az Árpád-kori bánok. Századok XLIII. 1909. 479.
18. *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. III. 285.
19. *Fejér* i. m. VIII/4. 469. Az oklevélben szereplő „Tokaj in comitatu Ujwar” nem lehet azonos sem a Zemplén megyei Tokajjal, sem a borsodi (Kis-) Tokajjal, mert ezek egyikében sem volt — tudomásunk szerint — birtokos a Tekus család; talán inkább a valóban Abaujvár megyében fekvő Toka faluról van szó, Forró határában, ahol Alméra — Encs — Kelecsény — Ináncs falvak körül a Tekusoknak kiterjedt birtokaik voltak.
20. *Anjou-kori okmánytár*. VII. 621.
21. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története. Bp. 1909. 50.
22. *Mályusz Elemér*: Zsigmond-kori Oklevéltár (a továbbiakban: Zs. O.) I. 677—679. — A jósvalói hámor régészeti kutatásának eredményéről *G. Vastagh*: Metallurgische Folgerungen aus den Ausgrabungen der Eisenverhüttung des XI—XII. Jhs. Acta Archeologica 24 (1972) 257—260.
23. Zs. O. II/1. 19, 198.
24. Zs. O. II/1. 138—199.
25. Zs. O. II/1. 564, 584, 588—589, 595—596.
26. Zs. O. II/2. 212—213.
27. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp., 1890. 242. — *Iványi Béla*: A Márkusfalvi Máriássy család levéltára. Lőcse, 1917. 96—97. Szalonna és Martonyi falvaknak Borsod helyett Bars megyébe helyezése nyilvánvaló elírás.
28. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 373.
29. *Borovszky* i. m. 84—86.
30. *Verancsics Antal összes munkái*. VIII. Pest, 1868. 374—375. A szomorú eseményt Verancsics Antal egri püspök Hruztán budai pasához intézett 1562. szept. 26-án kelt levelében írja le.
31. Szalonnán köztudott, hogy a ref. templomtól északnyugatra, a ref. paplak épülete és a mellette álló ház telkén, az ott húzódó műútszakasz helyén, de főképp annak túloldalán, a Dorony család telkén és annak szomszédságában valaha nagy épületek álltak, amelyeknek falmaradványai, alapfalai, új építkezések alapozásakor napjainkban is felszínre kerülnek. Több beszakadás is történt ezen a területen, üregek nyíltak fel (talán a régi nagy épületek pinceboltozatai szakadoznak be?); a beszakadások nyílásaiba hosszú karokat mélyen be lehetett dugni, de soha senki sem mászott be az így felnyílt üregekbe, hogy megnézzék azok belsejét, hanem betömték azokat. Adatközlő: Nyárádi László (szül.: 1934. Szalonna) szalonnai lakos. — Dorony Dezső (szül.: 1891. Szalonna) szalonnai lakos úgy tudja, hogy az ő házuk helyén valaha vár állott. A földből még kiáll az ő nemrég lebontott régi házuk falmaradványa, tudomása szerint az is ősi épületek alapfalaira épült.
32. *Kisbán Emil*: A magyar Pálosrend története. Bp. 1938. 199.
- 32a. *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. 227. és 263.
33. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. IV. Pest, 1851. 61—62.
34. *Szabó Ferenc*: Borsod megye Árpád-kori templomai. Miskolc, 1936. 29. — *Gerovich Tibor*: Magyarország román kori emlékei. Bp., 1938. 33.
35. *Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Bp., 1972. 34.
36. *Gervers-Molnár* i. m. 34.
37. *Gervers-Molnár* i. m. passim.
38. *Gervers-Molnár* i. m. 30.
39. *Gervers-Molnár* i. m. 51—52.
40. *Leszih* i. m. 141—143.
41. *Szabó* i. m. 37.
42. *Szuhay Benedek*: Az egyházlátogatás. Miskolc, 1900. 145.
- 42a. A Szalonnai Ev. Ref. Egyházközség Consistorialis Jegyzőkönyvébe (az Egyházközség birtokában van) 1808. aug. 20-án a következőket jegyezték fel: „Végeztetett, hogy a Templomnak belső része ki-fejérríttessék, mely haladék nélkül végben is vitetett.” Valószínűleg ekkor meszelték le a középkori falképeket, de nem lehetetlen, hogy ez a bejegyzés már egy újrameszelés végrehajtását rögzíti.
43. *Schönerne Pusztai Ilona* építész és *Valter Ilona* régész szíves szóbeli közlése.
44. *Esti Hírlap*, 1972. nov. 21., valamint *Gádor Judit* régész szíves szóbeli közlése.

Die feudalfürstliche Residenz Szalonna und ihre Rundkirche

(A u s z u g)

In Nord-Ungarn, am Ufer des Bódva, liegt die Gemeinde Szalonna. Im Jahre 1972 wurden bei Ausgrabungsarbeiten neben der mittelalterlichen Kirche Tongefässreste aus der Urzeit gefunden, die zeigen, dass an der Stelle der heutigen Gemeinde schon in der Urzeit eine Siedlung bestand. 1249 wird das Dorf zum ersten Mal urkundlich erwähnt, als die Sippe Örsurs, eines der ungarischen Landnehmer — deren einer Zweig wahrscheinlich bis dahin auch dort gewohnt hat — den Besitz Szalonna an Comes Tekus verkaufte. Tekus und seine Nachkommen erwarben in den darauf folgenden Jahrzehnten grosse Besitztümer und erlangten grosses Ansehen im Lande. Tekus' Sohn Comes István wurde 1284 Palatinus, nach dem König der erste Würdenträger im Land. Die Residenz der Familie war länger als zwei Jahrhunderte in Szalonna, wo sie eine von Zinnmauern umgebene glänzende Kurie errichten liessen. Am Rand des Nachbardorfes wurde ein pompöses Kloster, auf den ausgedehnten Besitzungen Burgen, Kurien und Kirchen gebaut. Seit Beginn des XV. Jahrhunderts verlor die weitverzweigte Familie immer mehr an Macht. Ihre Kurie in Szalonna und das ganze Dorf wurden 1562 von den Türken niedergebrannt.

Das Andenken der Nachkommen des Landnehmer Örs' und die Familie des Comes Tekus' bewahrt in der Gemeinde Szalonna heute nur ein einziges Gebäude, eine mittelalterliche Kirche, die — laut Forschungsergebnissen — in zwei Abschnitten gebaut wurde. Als erstes wurde — wahrscheinlich in der 2. Hälfte des XI. Jahrhunderts — eine Rotunde im romanischen Stil mit einer kleinen Apside gebaut. Am Anfang oder spätestens in der Mitte des XIII. Jahrhunderts wurde mit einem viereckigen Schiff ebenfalls im romanischen Stil erweitert, die frühere Rotunde wurde das Chor. An den Wänden der Kirche wurden Wandbilder aus dem XII., XIII. und XIV. Jahrhundert freigelegt.

In Ungarn wurden Rundkirchen — vielleicht nach dem Vorbild der Palastkapelle Karls des Grossen und wahrscheinlich mit tschechischer Vermittlung — zuerst vom Ende des X. bis zur Mitte des XI. Jahrhunderts für die Königsfamilie in deren Burgen und Residenzen (Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár, Sárospatak) gebaut. Von der Mitte des XI. Jahrhunderts begannen die Fürsten wahrscheinlich die Könige nachzuahmen und liessen sich Rundkirchen bauen. Dafür gab es bis jetzt keine eindeutig überzeugenden Beweise. Ab dem XIII. Jahrhundert wurden auch viele Rundkirchen als Dorfkirchen gebaut.

Die Szalonnaer Rotunde wurde wahrscheinlich neben einer Residenz der Nachkommen des Landnehmer Örs' gebaut, und wenn das so ist, könnte sie ein Beispiel für die Rundkirchen sein, die von der Mitte des XI. Jahrhunderts neben den fürstlichen Residenzen errichtet wurden.

György Dénes

A DIÓSGYŐRI PÁLOS KOLOSTOR

JOÓ TIBOR—SÓLYOM DEZSŐ

Megyénk egyházi műemlékeinek ismertetése során viszonylag ritkán szerepelnek a kolostorok, de még azok körében is nagyon kevés szó és méltatás jutott a pálosok által alapított felső-győri (diósgyőri) pálos kolostorra és tartozékaira, sőt nevét hallva nagyon kevesen tudják azt, hogy az avasi templom és a diósgyőri vár mellett a jelenlegi Miskolc legrégebb középkori épülete és onnan kiemelkedő értékű művészeti emlékanyag került eddig is elő.

Diósgyőr városközpontjának 2992 lakásos, új lakótelepével kapcsolatos építkezések és tervezések erre a műemlékre is felhívták a figyelmet, hiszen a még megvalósításra váró 564 lakás telepítési területén — az észak felől az Erdész utcai új családi házas lakóterület, délről az Árpád és a Hegyalja utcák, illetve a Szinva patak, keletről a már megépült új lakótelep 40. számú épülete és a 24. számú Általános Iskola, nyugatról pedig a Hegyalja utcának a volt majláthi jegenyesorhoz való bekanyarodása képezi a terület határát — fekszik az egykori pálos kolostor XVIII. századi maradványainak épülettömege, s a ma is meglévő nagyobb méretű kertés részen — takartan — vannak a XVIII. századi újjáépítések fel nem használt nagyobb méretű kolostoregyüttes feltételezhető maradványai.

A kolostor története

A szakirodalomban sem egységes a vélemény a kolostor alapítási, építési időpontjáról, a XIV. század első évtizedének legkülönbözőbb időpontjait jelölik meg alapítási időpontként.¹⁻⁵ Mi az 1304. évbeli kiépítettségre vonatkozó álláspontot fogadjuk el, hiszen 1304. április 5-éről már egyértelmű hiteles oklevél van,⁶ mely szerint István nádor 1304. április 5-én halastavat adományozott a remetetestvéreknek, akik ekkor már a Diósgyőr község végénél Krisztus Szent Teste tiszteletére alapított egyházban laktak. A pálosok a XIV. század elején még a Szent Ágoston szabályai alapján kialakított intézmények szerint éltek, s ezért is hívták őket ágostonos

remetéknek, míg a Szent Kereszt remetéi megnevezés az alapítási helyhez — Pilisszentkereszthez — igazodott.

A kolostort alapító és támogató István nádor az Ákos nembéli Ernye bánnak, IV. Béla kedvelt hívének volt a fia, s igen magas tisztségek viselőjeként — gömöri főispánként, országbíróként, majd ismételtén nádorispánként — szerepel a XIII. század végén és a XIV. század elején. Igen nagy vagyonáról, családja helyzetének előnyös házasságokkal való megerősítéséről sok forrás tesz említést, s őt tekintik a középkori diósgyőri vár első építtetőjének is.

István nádor 1315-ben halt meg, de haláláig jelentős adományokkal támogatta még a kolostort, hiszen 1313-ban a Győr község mellett fekvő Chenik birtokát, valamint az ugyancsak Győr melletti „Papréte” nevű földet, szőlőt és Felthó nevű halastavát adományozta a remetéknek⁷. 1315-ben a maga, neje és hét fia nevében megerősíti az 1313. évi cheniki adományt, meghatározva, hogy arról a birtokról van szó, mely egyrésről Győrrel, azután Gulkuka hegygel, a Zakariás patakával, a Szinva vizével, a dédesi úttal, Rakattyással, a Békás tóval, a Stan-főre vezető úttal, a Csókáskővel és végül a Galya hegygel határos⁸. István nádor alapította 1312-ben a dédesi erdőségben a „Szentlélek” tiszteletére létesített pálos kolostort is⁹, mely kolostor gótikus templomának maradványai ma is láthatók a Bükk-hegység közkedvelt — Szentlélek elnevezésű — kirándulóhelyén. E kolostort a későbbiek folyamán sokszor emlegetik együtt a diósgyőri kolostorral és számos adomány szolgált mindkét kolostor remetéi javára. A diósgyőri pálos rendházat és priorját 1317. és 1318. évbéli oklevelek is említik¹⁰.

1333. június 17-én Avignonban kelt protekcionális bullájában XXII. János pápa is megerősítette és oltalmába vette őket¹¹. 1339. december 6-án az egri káptalan a diósgyőri pálosok részére az 1313. augusztus 15-i, az 1315. évi és az 1333. június 17-i oklevelet átírja¹². 1343. január 25-én a Szinva folyón egy fél malomrészt és két szőlőt adományoznak részükre¹³. 1348. február 10-én a pálosok generálisa ad engedélyt arra, hogy egy család a pálosokhoz tartozó malomépítési helyen malmot létesítsen¹⁴. 1354-ben ugyanez a család a Szinván álló malmát térítés ellenében átengedte a pálosoknak¹⁵. Nagy Lajos király 1355. március hó 26-án kelt oklevelében¹⁶ megerősítette a pálosokat a még István nádortól nyert javaikban, melyek Chenik földjén a Sztán-pataka felett terültek el, továbbá a Szinva folyón levő malmaik birtokában. 1358. május 12-i oklevél igazolja az 1355. március 26-i oklevél megerősítését¹⁷.

1364-ben csereszerződés jött létre I. Lajos király és a Diósgyőrt akkor birtokló Szécsi-család között, s ezen időtől kezdve Diósgyőr királyi birtok, ahol Lajos király mind államügyek intézése, mind pihenés céljából nagyon sokat időzött, különösen 1371. november 17-től, lengyel királlyá koronázása után. 1373. szeptember 1-én Diósgyőrben kelt adománylevelével I. Lajos király több erdőt adományozott a pálosok Krisztus testéről nevezett kolostorának¹⁸, de ugyanezen évben Szidon Mihálytól újabb szinvai malmot örökölték¹⁹, 1376-ban pedig a miskolci Szentgyörgyhegyen szőlőt hagyományoztak nekik²⁰. Nagy Lajos feleségének — Erzsébet királynénak — a támogatását bizonyítja az az adat, mely szerint évi java-

dalmazásul fél mázsa olajat és 10 sertést utalványozott nekik²¹. 1381. augusztus 24-én a velencei köztársasággal évek óta folyó háborúnak vetett véget a torinói békekötés, melynek okmányait 1381. november 26-án Diósgyőrben hitelesítették és cserélték ki és ennek a békekötésnek az emlékére küldte el Velence Lajos királynak ajándékol Remete Szent Pál ereklyéit, melyeket Budaszentlőrincen helyeztek el. (Remete Szent Pál volt az első keresztény remete, aki 60 éven át élt remeteéletet a thébai sivatagban. Általában pálmalevelekbe öltözve ábrázolják, mellette egy — csőrében kenyeret tartó — hollóval. A hazai alapítású pálos szerzetnek ő volt a patrónusa.)

A diósgyőri pálosok közben tovább gyarapodtak, 1381-ben Miskolcon örökölték egy házat és két szőlőt²². Nagy Lajos 1382-ben bekövetkezett halála után özvegye — Erzsébet — és leánya, Mária királynő — Zsigmond király felesége — gyakran fordultak meg Diósgyőrben és huzamosabb időszakot töltöttek ott²³. A kegyes visszavonultságban élő pálos szerzetesek ebben az időben — a rendi instrukciókban meghatározott egyházi tevékenységen kívül — elsősorban a malomipar, a gyümölcsstermesztés, haltenyésztés meghonosításával és fejlesztésével foglalkoztak. Miskolc történetírója — *Szendrey János* — hangsúlyozza a pálosoknak a gyümölcsstermesztésben elért eredményeit és példamutató hatását²⁴, s reámutat arra is, hogy munkájuk nyomán lett Győr a gyümölcsös, diós kertjeivel Diósgyőrre, s körülötte a vidéken szintén dús gyümölcsösök, szilvás és meggyes kertek terültek el; így Visnyón és Szilváson, s ilyenek nyomai láthatók még a szentléleki kolostor romjai körüli vad rengetegekben is.

Mária királynő 1390-ben adományozott a diósgyőri kolostornak gyümölcsösökkel szomszédos kerteket²⁵, s 1392. május 1-én utasítást ad a várnagyoknak, hogy a pálosokat ne háborgassák a malom birtokában. 1406. január 26-áról Zsigmond királynak a diósgyőri vár parancsnokához intézett szigorú parancsa ismeretes, melyben meghagyja, hogy akadályozza meg „a Győrben élő gonosz és igen bűnös jobbágy népnek... a kolostor igen nagy pusztulására... és veszedelmére... való jogtalan cselekedeteit”²⁶. Ezt az oklevelet a magyarországi parasztság osztályharca egyik legkorábbi dokumentumának minősítik²⁷. 1406-ban Zsigmond király megerősítette Mária királynőnek az 1390. évi kertadományát²⁸, majd 1407. május 12-én az Ernyefia István nádor által 1304., 1313. és 1315-ben tett adományok okleveleit²⁹. 1416. április 11-én Kiss Miklós miskolci polgár által hagyományozott miskolci ház birtokába vezették be a pálosokat³⁰, 1451-ben pedig újra miskolci Szent György hegyi szőlőt örökölték³¹. 1453-ban további Szentgyörgy-hegyi szőlőrészekkel gyarapodtak³², s ugyancsak szőlőket hagyományoztak nekik a szikszói határban és a Szentgyörgy-hegyen az 1458. november 28-i oklevél tanúsága szerint is³³. Mátyás király is kedvelte és támogatta őket. 1460-ban jobbágytelket adott nekik, majd 1471-ben megengedte, hogy a diósgyőri vár erdeiben szabadon makkoltathassanak³⁴, több ízben pedig borárusítási jogot is adott nekik. 1478. december 6-i diósgyőri adománylevelében harkányi birtokukat, valamint Miskolcon és Csabán létező malomtelküket mindennemű adó, vagy más fizetés alól felmentette³⁵. Beatrix királyné kiváltságlevelében engedte meg nekik, hogy az alamizsnaként természetben begyűlt sőt, — melynek árusítása

királyi jog volt — ők a piacon szabadon árusítsák³⁶. 1480-ban Monaki András zálogosította el a diósgyőri pálosoknak szadai birtokrészét³⁷.

1526-ban Serédy Gáspár, Ferdinánd király híve és kapitánya — több más pálos kolostor mellett — a diósgyőri kolostort is feldúlta, állítólag azért, mert a perjel Szapolyai János-párti volt³⁸. 1549 körül Balassa Zsigmond pusztítja el a „diósgyőri remetebarátok klastromát”³⁹. 1563-ban már elpusztult monostorként („desolatum monasterium”) tartják nyilván⁴⁰ és a következő 170 évben tulajdonképpen csak a kolostor birtokainak bérbeadásairól vannak adataink. Az oklevelek szerint a XVI. század utolsó évtizedeiben és a XVII. században az elpusztult diósgyőri és a környező pálos kolostorok birtokai feletti rendelkezési jogot a sátoraljaújhelyi pálosok gyakorolják. 1570-ben Enyingi Török Ferenc a diósgyőri pálosok két — Miskolc városban levő — kőből épült malmát és házát, valamint szőlőjét veszi bérbe 1000 magyar forintért, majd ezt a bérletet 1572-ben az újhelyi pálosokkal megújítja⁴¹. 1576-ban az újhelyi pálosok a diósgyőriek harkányi birtokát zálogosították el és erről oklevél van még 1580-ból és 1618-ból is⁴². 1628-ban 3000 forint kölcsönért elzálogosítják a sátoraljaújhelyi birtokokat, Alaghy Menyhérnek a ládi kolostort, Köröm, Sajókeresztúr, Diósgyőr és Szentlélek kolostorait, hogy Bécsben telket és házat vásárolhassanak ottani kolostor-alapítás céljaira⁴³. Ugyancsak 1628-ban Chernel Györggyel is szerződnek, akinek 120 arany kölcsönért a diósgyőri Baráthegy nevű szőlőjüket kötik le⁴⁴. Rupp Jakab arról is hírt ad, hogy a diósgyőri kolostor erdeinek birtoklásáért 1696-ban viszály keletkezett és ezek miatt Lánczy Ferenc diósgyőri tiszttartó a közbirtokosság ellen pert indított⁴⁵.

A XVIII. század elején a pálosok megkezdik elvesztett birtokaik visszaszerzését és az elpusztult kolostoraik újratelepítését. Ezért kéri már 1703-ban az egri káptalantól a XIV. század elejei diósgyőri adománylevelekről 1339-ben készített átirás másolatát és az egri káptalan 1703. június 5-én ki is adja azt⁴⁶. Krisztolovecz pálos rendfőnök a rend javai visszaadása ügyében 1708-ban a királyhoz intézett beadványában a diósgyőri kolostort is említi⁴⁷.

Az egykori diósgyőri kolostorhoz tartozó Csenik és Szilvásmesgye birtokokat III. Károly adománylevele alapján visszakapják a Szentlélekről elnevezett kolostorral együtt, 1737. április 3-i beiktatással, azzal a feltétellel, hogy a Krisztus Szent Testéről nevezett kolostorban lekipásztorkodásra két atyát kell hagyni⁴⁸. A kolostor és templom újjáépítése Kotnaki Fülöp sajóládi perjel buzgóságából indult meg⁴⁹ és az 1739-ben elkezdett munka az 1742. május 27-i ünnepélyes beiktatással fejeződött be⁵⁰. A beiktatási jegyzőkönyvből — melyet jegyzetben ismertünk⁵¹ — megtudjuk, hogy az egykori kápolnából helyreállított templomocska, valamint a négyzetes tömb formájú épületek újjáépítése 10 000 rajnai forintba került, továbbá, hogy mind a templomot, mind a kolostort ellátták a szükséges felszerelésekkel, többek között még 70 könyvvel is. A beiktatott adminisztrátor Felsőbüki Nagy Vince páter — a királyi alnádor fia — lett.

1742. május 28-án részletes leltár is készült⁵². A templom és rendház berendezéseiről készült leltár — többek között — ismerteti a három új, aranyozott oltárt tíz kandeláberével együtt. A nagyobb oltár Krisztus

Szent Testének oltára, az egyik kisebb Szent József halálára, a másik a Fájdalmas Szűz tiszteletére lett szentelve. Ismerteti a színezett, aranyozott szegélyű karzatot, a hét változatos orgonát, a tornyocskát, melyben két megáldott harang van (a nagyobb Szent József, a kisebb a Boldogságos Szűz tiszteletére elnevezve), a templom kapujához helyezett, faragott kőből készült szenteltvíz-tartót; a tölgyfából faragott padokat, az új kriptát sírfelirati kővel; a függő lámpákat, a vörös damasztból készült templomi zászlókat. A sekrestyében elhelyezett felszerelési tárgyakat, az ünnepi és használati miseruhákat, miseingeket, szentségtartót, kelyhet, szertartási keresztet stb. A leltár felsorolja a szobák berendezéseit, a refectorium felszerelését és még azt is megtudjuk, hogy a folyosón az órákat és a negyedekeket zenélő állványos óra volt. 1745. augusztus 9-én szerződést kötöttek a pálos atyák Hans Georg Gilmer alsógyőri kőműves mesterrel pince és ovális borház építésére⁵³, s 1747-ben részletesen elszámolnak egymással⁵⁴. Ismeretes még egy 1766-ban öntetett harangjuk is⁵⁵, mely jelenleg a majláthi temető délkeleti részén, a déli kerítés mellett felállított haranglábban áll, az alábbi felirattal: „FUDIT ME JOSEPHUS JOHEL AGRIAE ANNO 1766”. A harang odalán — a FUDIT szó alatt — ülő Krisztus alakja látható egy ciprusfa alatt, kezét felemelve; az alaktól kiindulva fríz fut körbe a harangon. A jelenlegi harangláb 1914-ben készült. A kolostor növekedett létszámmal és kedvező gazdasági helyzetben működött, s 1784. augusztus 19-i számadásából⁵⁶ tudjuk, hogy birtokának jövedelme ekkor 1821 forint 24 krajcár volt, összes évi jövedelme pedig 4137 forint 46 krajcár, s ebből 310 forintot fordítottak az egyházi épületeik karbantartására⁵⁷.

1786. március 20-án II. József a pálos rendet is feloszlatta és akkor ingó-, ingatlan vagyonukat felleltározták. A feloszlatast a diósgyőri kolostornál Szöllősy Ferenc diósgyőri korona-uradalmi prefectus és Molnár András hajtotta végre⁵⁸. A feloszlataási iratokból⁵⁹ ismerjük a kolostor akkori alaprajzát és beosztását, a gazdasági udvart és építményeit, a hozzátartozó létszámszéket és a fogadót, két akkori malmukat, a kásamalmot, a kereszt alaprajzú pajtát, a sörházat, a pincéket, valamint a Boldogasszony oszlopot. A helyszín áttekintését az 1. kép szerinti vázlattal kívánjuk előmozdítani.

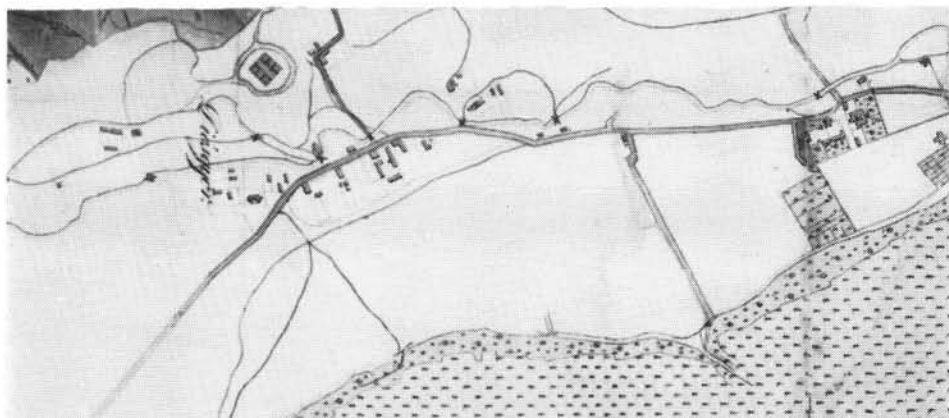
A kolostor és gazdasági épületei kincstári (erdészeti) kezelésbe kerültek, a felszereléseket különböző plébániákra, templomokba szállították. A diósgyőri római katolikus plébánia „Historia Domusa”-ból⁶⁰ és az Egri Érseki Levéltárban őrzött Canonia Visitatióból⁶¹ ismerjük, hogy a kolostor-épület mely részét használta az erdőmester és mely rész volt az erdészeti számvevő lakása, illetve hogy a szentély lebontása után a kis templomból alakították ki az erdészeti irodát. Voltak kisebb belső átépítések is, s eközben több helyen találtak a korábbi építményekre utaló részeket (a sekrestye átalakítása során sírboltot; a refectorium padozatának feltöltése során két és fél láb mélységben teljesen ép, négyszögletes téglából álló padlózatot; az új kocsiszín helyén 5 láb mélységben két helyiséget stb.) az északi szárny alatt és mögött pedig temetkezési helyeket (a hajdani kamra alatti kis pince bővítésekor; az észak felé kivezető folyosó végénél való konyha-kialakítás során és a számvevő kertje felé történt bővítés,

szobaépítés alkalmával; a pincebejárat áthelyezését végezve). 1817-ben építették a számvevő istállóját is.

1817-ben helyezték el a számvevő kamrájának ablaka fölött — ahol korábban a kolostor folyosójának bejárata volt — azt a kőbe vésett feliratot, melyet fényképünk is (4. kép) ábrázol és amelyet az 1940. évi újabb átépítés során az Erdész utca 1—3. szám alatti — a kolostor déli szárnya helyén épült — épület déli főhomlokzatának a közepére helyeztek át. A főépület tömege tulajdonképpen ekkor változott, amikor is az, előbb 1936. január 15-én, majd 1939. június 7-én elkészített átépítési tervek alapján a „Bányabükki M. Kir. Erdőhivatal tisztalakjaként” átépítették, s az átépítés során a déli és keleti épülettömeget lebontották, s az eredeti alapfalak többségét felhasználva felépítették a ma is álló erdészeti iker-lakóépületet, a különválasztott északi és nyugati épülettömbben pedig további három lakást alakítottak ki, s válaszfalak beépítésével további részekre osztották fel a korábban egységes szerkezetű és kapcsolatú térrendszert.

A hajdani déli épületszárnyban jelenleg egy négy szoba, előszoba, konyha, éléskamra, fürdőszoba, külön WC, pincelejáróból; egy három szoba, előszoba, konyha, fürdőszoba, éléskamra helyiségekből; egy három kisebb szoba, konyha, előszoba, fürdőszoba, éléskamra, pincelejáró helyiségekből álló és egy szoba, konyha, előszoba, fürdőszoba, éléskamra helyiségekből kialakított lakás van. A hajdani nyugati szárnyban egy darab szoba, konyha, fürdőszobás; egy darab három szoba, előszoba, konyha, éléskamrás, WC-s; az északi szárny maradványában pedig egy darab három szoba, konyha, előszoba, éléskamra, fürdőszobás lakás található.

Az Erdész utca 5. szám alatti — volt istálló — épületben egy két szobából, konyhából, előszobából, fürdőszobából és éléskamrából álló lakást találunk. A kolostortól délre állott néhány melléképületet 1950-ben — a megnövekedett forgalmú lillafüredi út forgalma biztonságának érdekében — lebontották⁶². A kolostoregyüttes kerítésfalinak egy részét még ma is láthatjuk és a keleti oldalon levő XVIII. századi pálos címeres kapu is áll. Külön kerítésfal övezte a kolostor gazdasági udvarát, majorságát is, amelynek főépülete a mai Erdész utca 4. szám alatti — jelenleg lakásoknak használt — épület volt. A kerítésfalak itt nagyobb hosszúságban és összefüggően, figyelemre méltó kiépítettséggel maradtak fenn. A korábbi istállóépületet az Árpád utca 128—130. számú épületben, a kocsiszint az Erdész utca 2. szám alatti épület egy részében lelhetjük fel. A majorsághoz tartozó kert volt a mai Erdész utca 6. szám alatti óvoda területe is, amelyet teljes egészében eredeti kerítésfalak határolnak ma is. Fennáll még a Baráthegyen a pálos pince, valamint megállapítottuk azt is, hogy a Baráthegy utca 24. szám alatti, jelenlegi lakóépületben volt a pálosok présháza. A pálosok XVIII. századi fogadóját a ma Hegyalja utca 27. szám alatti falatozó-italbolttal azonosíthatjuk. A Hegyalja u. 53. szám alatti épületben — a daráló helyén — volt az egyik pálos vízimalom. Az Erdész utca 22. szám alatti épületben sikerült megtalálnunk a XVIII. századi kereszt alakú pajta egyik szárnyát, keleti végfalán nagy méretű barokk kapukerettel, zárókövén 1751-es évszámmal. Az 1786. évi leltárban szereplő „zschaba”-i malom feltehetően azonos a Hejőcsaba, Malom utca 5. szám alatti malommal. A következő fejezetben részletezendő alaprajzi ismertetések, ösz-

1. kép. A Diósgyőről készült erdőtérkép (XIX. sz. eleje) részlete

szehasonlítások könnyebb értékelése, valamint a zárófejezetben közölt felhasználási elképzelések és javaslatok megvilágítása érdekében a képanyagban (17. szám alatt) a volt pálos épületek Diósgyőrben jelenleg is meglévő maradványaira vonatkozó méretarányos helyszínrajzot is közlünk.

A kolostor és tartozékai alaprajza

A kolostorépület — melyet a körülötte levő gazdasági rendeltetésű területeitől külön kerítésrendszer választott el — mintegy 71 méter szélességű, 111 méter hosszúságú, téglalap alakú, parkos területen helyezkedett el. Az építmény szélessége a déli oldalon 32 méter, a nyugati oldalon 32,5 méter, a toldalékoknál 38,5 méter. A nyolcszög három oldalával záruló keleti szentély zárófalától a nyugati homlokzatig mért távolság ugyancsak 38,5 méter.

A felozlatási anyagban talált kolostoralaprajz német nyelvű magyarázó felirata (szerzők fordításában és zárójelben közölt magyarázataival kiegészítve) a következők szerint ismerteti az épület részeit és helyiségeit (2. kép): 1. Bejárat az előudvarba. (Ez a bejárat azonos a ma is látható, pálos-címer-maradványos keleti kiskapuvall). 2. Az előudvar (melyet a kerengőfolyosóval körülzárt belső, vagy kisudvartól való megkülönböztetésül nagyudvarnak is neveznek). 3. A porta. 4. A folyosó. (Ezzel a kerengő déli és nyugati szárnyát, valamint az épület délkeleti szárnyában levő cellák előtti folyosószakaszt jelöli.) 5. A cellák (az alaprajz 8 cellát, szerzetesi szobát jelöl meg), melyek általában 5x3 méteres alapterületűek. 6. A sekrestye (a templomhajótól délre fekvő, 6x5 m-es alapterületű helyiség, melynek a hajóból és a déli épületszárny kerengőfolyosójáról van bejárata). 7. A refectorium (az épület délnyugati sarkán levő, 11x5 méteres alapterülettel kialakított közösségi terem). 8. A konyha (5x4 méteres alapterülettel és a refectoriumba, valamint a nyugati szárny kerengő folyosóira vezető kijá-

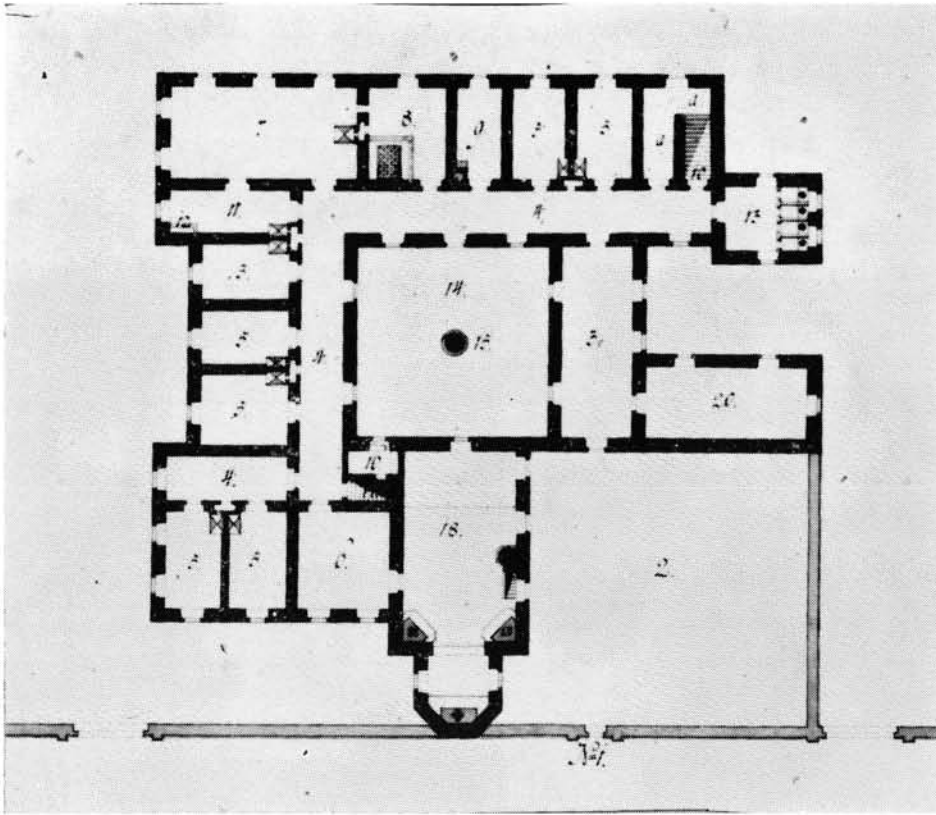
ratokkal). 9. A kulcsár szobája (a konyha mellett). 10. Lejárát a pincébe (a nyugati szárny folyosójának északi végén). 11. A tálaló- (előkészítő) szoba (a refectorium mellett, a folyosóról és a refectoriumból való bejárattal, 7x3 méteres alapterülettel, korábbi folyosószakaszból leválasztva). 12. A be- és feljárat a padlásra. 13. Az árnyékszék előtere és négy fülkéje (a folyosó északi végén). 14. A belső (vagy „kis”) udvar. 15. A kút (a belső udvar közepén, tipikus „quadrum-kút”). 16. Egy tároló helyiség (a sekrestye előtt). 17. Feljárat a karzatra (a sekrestye előtti folyosószakaszból). 18. A templom (hajója 11 méter hosszú, 6 méter széles; a szentély pedig 5 méter hosszú és 4 méter széles). 19. A szószek (a templomon belül, feljáróját is jelölték). 20. Az éléskamra (9x4 méteres alapterületű helyiség az építmény északi folyosójából nyílóan. A felosztási alaprajz nem jelzi, de egy másik alaprajzról és a mostani felmérésekből felismerhető, s a Historia Domus is leírja, hogy ez a helyiség is részben alá volt pincézve.) 21. A kert (mely a kolostorépületet három oldalról veszi körül és a keleti oldalról két kocsibejárattal rendelkezik. Az egyik a kolostor déli homlokzata előtt vezetett be, a másik az északi oldalnál, az előudvar északról lezáró és a toldaléképületig kiépített, belső, az udvar felé ülőfülkével ellátott fal mellett.) Az „ülőfülkés” fal magassága 2,11 méter, hosszúsága 19,04 méter.

A folyosók által körülzárt belső udvar 11x11 méteres alapterületű volt, míg az előudvar 16x16 méteresnek tekinthető, a szentélyzáródás melletti kisebb méretű kibővüléssel. A folyosók szélessége 2,50 méteres volt. A déli szárny északi oldala alatt 123 m² alapterületű pince volt ismeretes az 1930-as években, amit az újabb átépítésnél lecsökkentettek, a nyugati szárny alatt viszont 55 m² alapterületű pincerészt kibontottak és 40 m² alapterületű pince található jelenleg az észak felé nyúló (hajdani kamra) épületrész alatt.

Kutatásaink során igen érdekes, látszólagos ellentmondást találtunk a hivatalos felosztási anyagban levő alaprajz és a 3. számú képünkön ábrázolt másik — a Borsod megyei Levéltár vegyes rendezetlen anyagából előkerült —, ugyancsak XVIII. századi (de valószínűleg a század negyvenes éveiből származó) alaprajz között egyes részletek tekintetében.

Az inventárium hivatalos alaprajza a diósgyőri kolostorépületet szabályos derékszögű rendszerűnek ábrázolja, míg az előbb említett másik — véleményünk szerint felirat hiányában is kétséget kizáró módon ugyancsak a diósgyőri kolostort ábrázoló — alaprajz a nyugati épületszárny szobasorát észak felé keskenyedőnek mutatja, az udvari nyugati fal és folyosó nem merőleges a délire. A jelenleg még meglévő barokk kori épületszárnyrészek és a barokk kori alapokon felépült jelenlegi iker-lakóépület déli és nyugati frontvonalai között ma is található a derékszögtől való kisebb méretű eltérés és ez is alátámasztja a másodikként említett alaprajz hitelességét.

Az előzőekben vázolt tervrajzi ismeretek után szükségszerű és célszerű az összehasonlítások elvégzése, a további kutatások érdekében is kívánatos következtetések rögzítése. A középkori eredetű pálos kolostor-településeknek sajátos alaprajzi sémája volt, amely alapvető sajátosságai-
ban a koldulórendi kolostor- és templom-alaprajzokat követte. A diós-

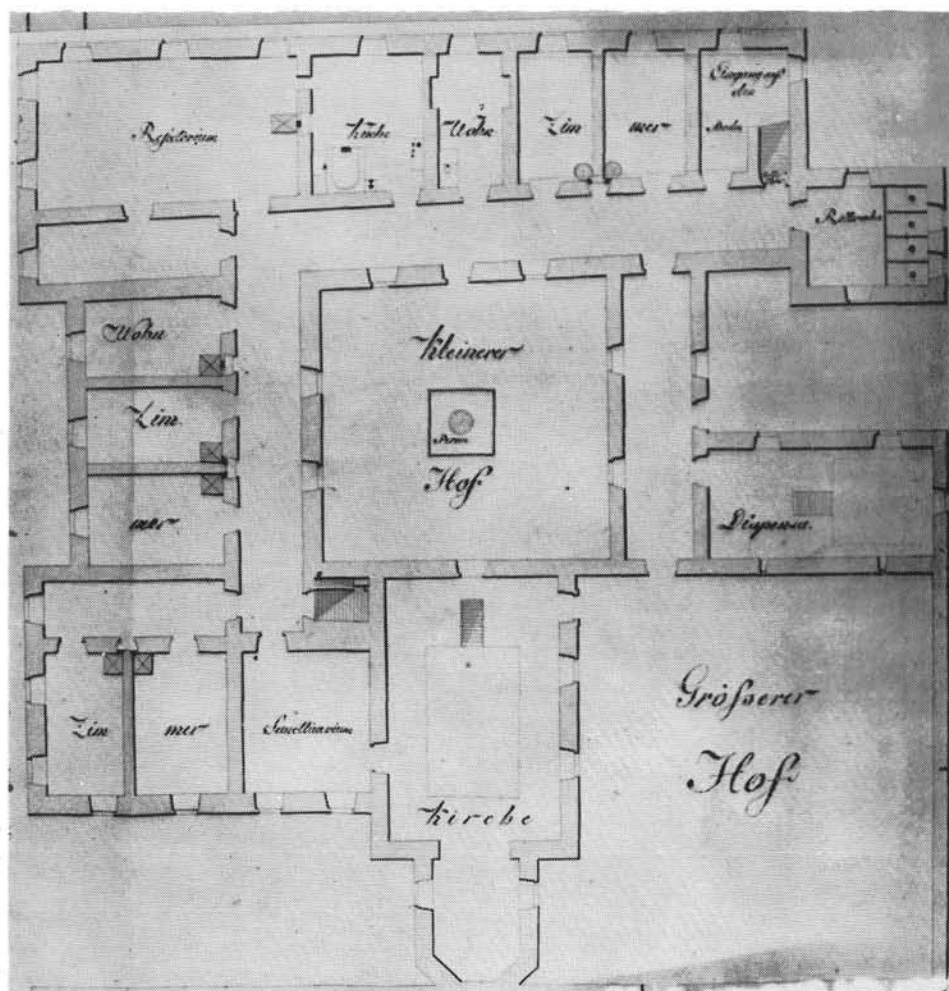
2. kép. A diósgyőri (felsőgyőri) pálos kolostor 1786. évbéli alaprajza

győri kolostort elég nehéz e típussal összehasonlítani, mert — miként azt az előzőekben is vázoltuk — a középkori kolostor maradványainak csak részbeni felhasználásával épült újjá a XVIII. században a középkorinál kisebb méretben és egyes részek elhagyásával, s bár az újjáépült kolostor temploma is keletelt, adottak a közepén kúttal ellátott négyzetes udvar három oldalról kerengővel körülzárt szárnyak is, szokatlan módon a templom nem a kolostor déli oldalán áll, hanem az udvar keleti oldalán közepén, mellette délre is kiépített cellasort stb. találunk, a kis templomnak nyugati főhomlokzata az udvarra néz. Az újjáépített kolostor azonban még így is kétségtelenül a XVIII. századi pálos építési normákban ismertetett megoldásoknál⁶³ korábbi jellemzőket mutat. Az ismertetett alaprajzok is nagyon sok rendi sajátosságot mutatnak, bár a minden téren megnyugtató megítéléshez és összehasonlításához feltétlenül szükségszerű lenne a tervezett feltárás, a középkori — több mint két évszázadon át működött — kolostor teljes kiterjedésének és elrendezésének tisztázása, a szerzők által feltételezett középkori pálos templom és a XVIII. század

harmincas éveinek végén helyre nem állított többi rész hajdani alapjainak legalább néhány kutatóórákkal való feltárása.

A keletelt templomocska, a belső zárt kolostorudvar, a quadrum-kút, s a gazdasági részeknek a kolostor északi szárnyán való elhelyezése így is igazolja a pálos rend középkori építészeti gyakorlatának itteni érvényesülését. A XVIII. század végi adatokból és az építmény maradványokból rekonstruálható mintegy 50x40 méteres kiterjedésű zárt épülettömeg is megfelel a jelentősebb pálos kolostorok szokásos alaprajzi méreteinek. Hiányzik azonban a középkori pálos kolostorok legjellegzetesebb eleme, a déli oldalon álló templom, amely általában sokszögzáródású szentélyével mintegy 4 méterrel szokott a kolostor keleti homloksíkjából kiugrani, nyugati főhomlokzatával pedig a kolostor nyugati homloksíkja mögött marad és az így keletkező beszögellő kis térségről szokott nyílni a kolostor déli homlokzatszakaszán a kolostorbejárat. A jelenlegi építmény déli oldalán ez esetben is kiadódik egy kolduló rendi alaprajzi típusú szerzetesi templomnak a helye, s a feltételezett templomot valószínűsíti az is, hogy annak nyugati végéhez vezetne ki a még a barokk alaprajzokon is megvolt nyugati kerengő folyosó, s a kolostor ettől nyugatra eső déli homlokzati falszakasza, valamint a templom nyugati főhomlokzata behatárolja a szokásos kis teret, s meghatározza a kolostor főbejáratának a helyét is (éppen a kerengőfolyosó végén). Hiányzik az eddig ismert és ismertetett alaprajzról az észak—déli kerengőfolyosó egyik része és az előzőekben templomnak, kis templomnak nevezett résztől északra — a leltárban nagy udvarnak, vagy előudvarnak nevezett részen — korábban nyilvánvalóan kiépített rész is. Meg kell említenünk azt is, hogy a kolostortemplom közvetlenül csatlakozó déli elhelyezésének ellene mond a XVIII. századi alaprajznak a déli cellasora, amely a kerengőfolyosó és a déli templom közötti elhelyezésben nyilvánvalóan nem létezhetett. Hangsúlyozzuk azt is, hogy a XVIII. századból ismert kolostorépület tömegétől északra is jelentős (?) falmaradványokra utaló nyomok találhatóak, amelyek eredete és mivolta csak a feltárás során tisztázható.

Alapos vizsgálatot igényel az a körülmény is, hogy a barokk kori templom — bár kétségtelenül középkori eredetű keleteltsége és a nyolcszög három oldalával való záródása alapján — sem méreténél, sem helyénél fogva nem tipikus középkori pálos kolostortemplom, hanem csak kápolna, temetkezési kápolna, mint amilyen ismeretes a nagyvázsonyi, a márianosztrai pálos kolostor alaprajzáról és feltételezhető az újhelyi kolostor keleti oldalán is. Mind elhelyezkedését, mind méreteit tekintve ezekkel azonosítható, hozzáfűzve azt, hogy a XVIII. századi újjáépítéskor nyugat felé meghosszabbodott azáltal, hogy az észak—déli irányú kerengőszárny csatlakozó részét hozzákapcsolták, északi ablakokat és északi bejáratot kapott, dél felé pedig a folyosóra vezető részt elfalazták. Figyelembe kell venni azt is, hogy a pálos templomok hajója — különösen a korai építésű kolostoroknál, márpedig a felsőgyőri azok közé tartozik — rövid, a szentély viszont hosszú, hiszen nem plébániai célra, hanem szerzetesliturgia számára épült. A nyújtott szentélyben helyezkedett el konventmiséken a szerzetesközösség. Csak 1401-ben kapták meg a pálosok IX. Bonifác pápától az oktatás jogát, majd 1417-ben engedte meg V. Már-

3. kép. Az eltéréseket mutató (ugyancsak XVIII. sz.-i) másik alaprajz

ton, hogy nyilvános szentbeszédeket tarthassanak templomaikban. A pálos templomok szentélye általában 8—15 méter hosszúságú volt, 6—10 méteres szélességgel, s hajójuk hosszúsága is kb. ennek felelt meg, szélessége viszont 1—2 méterrel nagyobb.

Az ismert diósgyőri (XVIII. századi) pálos templom még megnövelten sem éri el a szokásos arányokat és ha levonjuk a kerengőfolyosó szélességét és az eltávolított fal vastagságát, akkor éppen a szokásos pálos temetkezési kápolnaméretnek felel meg. Az ismert méretű szentély semmiképpen sem lehetett alkalmas a szerzetesi közösség elhelyezkedésére sem, márpedig a középkori diósgyőri kolostor létszáma magasabb volt, mint

a barokk korié. A középkor templomainak ablakai általában délre néztek és legfeljebb a keleti szentélyzáródáson és a délkeleti oldalfalon volt még ablaknyílás. A középkorban nagy jelentősége volt az égtáj-szimbolikának. Észak a sötétség birodalma, a halál országa, abba az irányba a temetőkaptat nyitották. (A *Historia Domus* 60. jegyzetben idézett szövegéből láthatjuk, hogy a jelen esetben is az északi oldalon kerültek elő mind rendezett sorokban, mind egyébként is nagy tömegben csontok, temetkezési maradványok; a szerintünk temetkezési kápolnának minősített helyiség mellett — külön boltozattal védetten elhelyezve — csak egy ember csontjainak előkerüléséről tudunk, s azt tartják, hogy az alapító István nádor e kolostort temetkezési helyül építtette. Az alapítót temették általában a temetőkápolna hajójába, oldalfalába, vagy külön sírkamrába.) A templomok főbejárata dél felé, később nyugat felé nézett.

Bár a barokk kori újjáépítés idején a helyreállított kápolna már a lelkipásztori munkát rendszeresen végző szerzetesek mellett a hívek céljait szolgálta és így a megközelítés az ő számukra közvetlenül is biztosítandó volt, s ezt oldották meg az északi előudvarról való beközlekedéssel, semmi sem valószínűsíti azt, hogy ezen az oldalon és az éléstár melletti beközlekedéssel volt kialakítva régebben is a pálos kolostor főbejárata. Szerzőknek a temetkezési kápolna templomként való újjáépítéséről kifejtett véleményét egyébként alátámasztja még a tanulmány lektorának jóvoltából megismert oklevéli adat (lásd: 51. jegyzetet) is, mely szerint a templomocskáról úgy vélekedtek 1742-ben maguk a pálosok is, hogy egykor a halottak kápolnája lehetett. („*Ecclesiola quae olim Capella mortuorum censetur fuisse.*”)

Szükségyszerűnek tartanánk a hajdani kolostorépület nyugati szárnyának egy része alatt ma is meglevő, 1x1 méteres pillérekkel alátámasztott boltozatú, 5x10 méteres alapterületen ismert pincerész továbbkutatását is, mert annak mind keleti, mind déli és északi oldalán eifalazások, feltöltések határozott nyomai láthatók, s a falazásmódból, a látható konzolmaradványokból a középkori rész maradványaira lehet következtetni. A régészeti feltárás fontos feladatát képezi még természetszerűleg a déli oldal feltételezett templomhelyének, a volt kápolna (a 3. számú felvételen azon belül fel is tüntetett kriptát is beleértve) területének, az északi oldalon tudott több temetkezési helynek, a quadrum-kútnak a kutatása is.

A kolostorterülettől keletre fekvő, ugyancsak kőkerítéssel körülzárt gazdasági udvarról, majorságról, s a telek közepén álló, az utcára merőleges épületről az alábbiakat közli a felvételi rajz (5. kép): 1. Bejárat az udvarba. 2. Előszoba, benne konyha. 3. A szakács szobája. 4. A béresek szobája. 5. A pintérműhely. 6. A kertész szobája. 7. A konyha előterével együtt. 8. A kertész ültetvényező szobája. Az udvaron álló épület: 9. a lovak istállója. 10. Az ökrök istállója. A déli telekhatáron: 11. a nyeregkamra. 12. A kocsiszín. 13. A kút. 14. A kert. 15. Az árnyékszék. A kolostorhoz és a gazdasági udvarhoz bevezető rész előtt: 16. A Boldogasszony-oszlop. A kolostorterület és a gazdasági udvar között volt egy — délen nyitott, keleten és nyugaton a meglevő kerítésekkel határolt és északon ugyancsak kerítéssel lezárt, kocsibejáróval és kis kapuval ellátott — elválasztó és közlekedő terület.

4. kép. A volt kolostorépület helyén emelt épületen elhelyezett XVIII. századi tábla

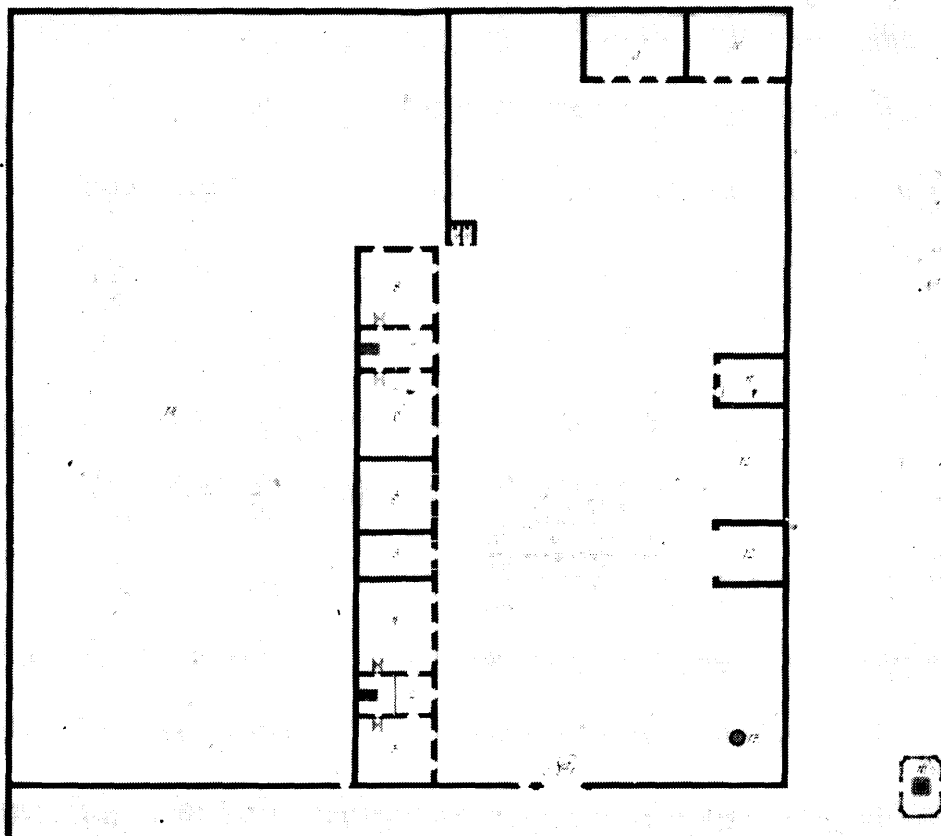
A 3. számmal jelölt rajzon (6. kép) két épület alaprajza látható, mégpedig A) jelzéssel a hússzék és B) jelzéssel a fogadó. A hússzék alaprajzán: 1. az előtér a konyhával, 2. a mészáros szobája, 3. egy kamra, 4. a mészárszék. A fogadó rajzán: 1. az előtér, 2. a vendégszoba, 3. a konyha, 4. lejárát a pincébe, 5. a fogadós szobája, 6. egy további szoba.

A malom beosztása a 4. számú rajzon: 1. Az előtér a konyhával. 2. A molnár szobája. 3. Egy további szoba. 4. Bejárát a malomba. 5. Az őrlőhelyiségek. 6. Árnyékszékek (7. kép).

Az 5. rajz a keresztalakú pajta alaprajzát mutatja. A keleti és nyugati szár végén van egy-egy bejárát (8. kép).

A 6. számú rajz a pincék alaprajzát tartalmazza: 1. A préház. 2. Lejárát a pincébe. 3. A mulatóhelyiség. 4. Lejárát a pincébe. 5. A pinceág. 6. A szilvaaszaló alaprajza (9. kép).

A 7. számú rajzon 3 üzemi épület alaprajzát és ismertetését láthatjuk. A bal alsó (A jelű) épület (egyébként ez a csabai malom) jelzései: 1. A bejárát. 2. A molnár szobája. 3. Egy mellékszoba. 4. A malomház. 5. Egy kémény. 6. Bejárát a malomba. 7. Feljárát a padlásra. 8. Árnyékszékek. 9. A kásamalom. 10. Feljárát az őrlőműhöz. 11. Bejárát a malomházba. 12. A vízfolyás. A középső felső felirat a fogadóra vonatkozik: 1. A bejárát. 2. Az előtér. 3. Lejárát a pincébe. 4. A vendégfogadó helyiség. 5. Egy konyha. 6. A fogadós két szobája. Jegyzetben meg van jelölve, hogy a vendégfogadó helyiség alatt van a pince. A jobb alsó felirat a sörházra vonatkozó adatokat részletezi, a C és D rajzokra vonatkozóan: 1. Bejárát a sörházba. 2. A sörház. 3. A katlan (kazán). 4. Az aszalónak a fűtése. 5. A tűzszító. 6. A pálinkafőző katlan. 7. A malátaaszalók. A szöveg feltűnteti még, hogy a sörház alatt pince van. F és 9. sorszám alatt jelzett rajz egy — egyetlen helyiségből álló — hússzékre vonatkozik (10. kép).

5. kép. A kolostor gazdasági udvarának alaprajza

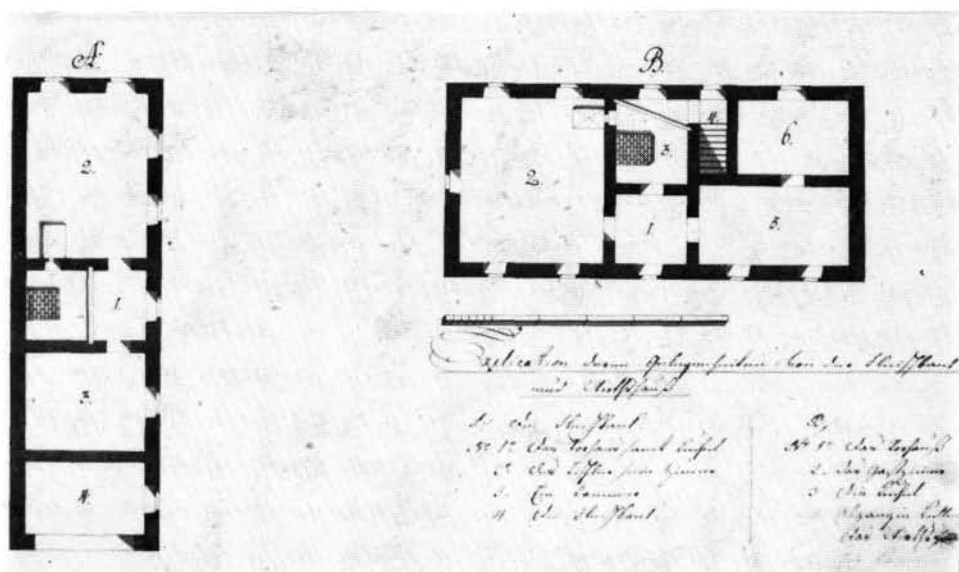
A kolostorból előkerült értékek

A barokk kori diósgyőri (felsőgyőri) pálos kolostor már nem tartozott a leggazdagabbak közé. Az 1526. évbeli lerombolás és az 1742. évben történt használatbavétel közötti több mint 210 év veszteségeit nem pótolhatta be a 44 éves újabb működés.

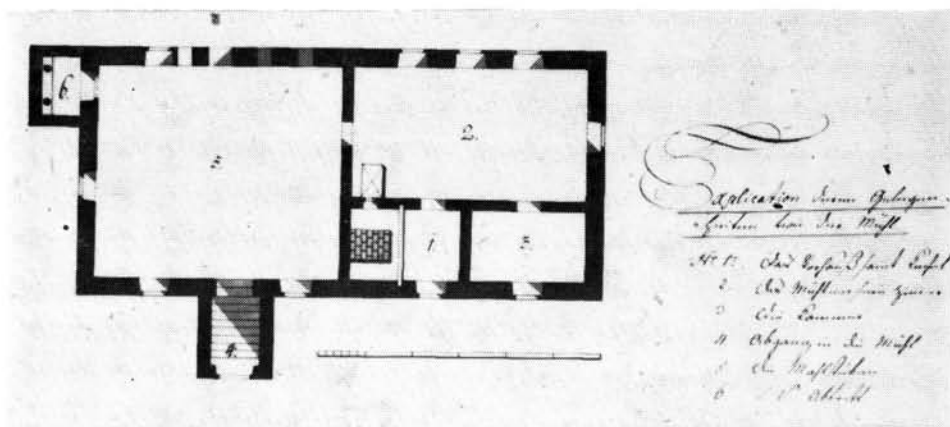
1786. március 20-án bekövetkezett a feloszlítás és az ekkor elvégzett leltározás során megállapított vagyon szerint az erdélyi kolostorok nélkül számított hazai 25 kolostor közül csak a huszadik⁶⁴. Egész vagyonukat ekkor 82 799,37 Rf-ra értékelték, melyből 8557,47 Ft volt az épületeik értéke, 44 556,45 Ft-ra becsülték a földbirtokaikat, 3771,04 Rf-ra értékelték az ingóságokat (naturáliákat és instrukciókat) és 1320,41 Rf-ra a templomi értéktárgyakat.

A feloszlítási leltárból⁶⁵ az alábbi néhány érdekes adatot emeljük ki: 295 darab könyvük volt ekkor (1742-ben még csak 70 könyv volt lel-

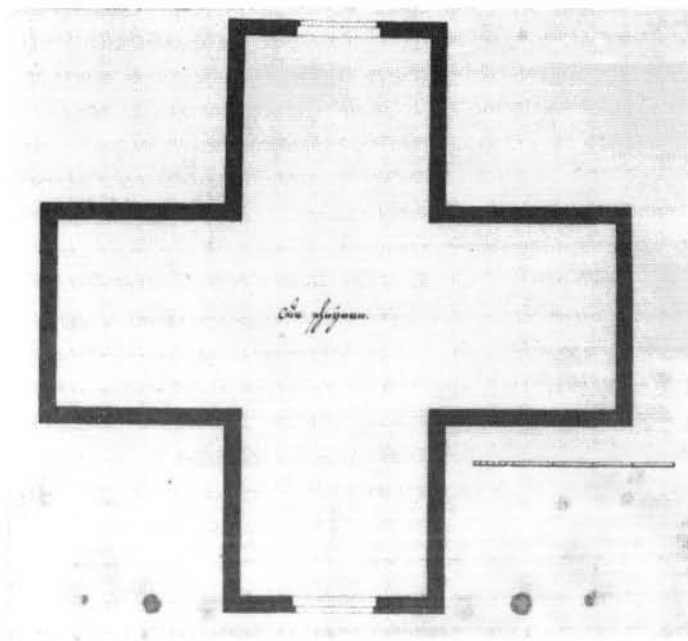
tárban), közöttük több a XVI. század közepéről. A megoszlásból kiemelve: 69 db teológiai, 20 prédikációs kötet, 13 imakönyv, 26 filozófiai mű, 9 orvosi könyv, 9 jogi munka, 51 db történelmi, földrajzi. A könyvtári anyagot összesen 145 Rf 4 krajcárra értékelték. Felsorolja a leltár⁶⁶, hogy a folyosón például 10 kegyes kép, 41 darab térkép, geográfiai rajz volt elhelyezve. Az étkezdei ezüstjeik értéke 196,15 Rf volt⁶⁷.

6. kép. A hússzék és a csárda alaprajza

7. kép. A Hegyalja u. 53. sz. alatti malom alaprajza

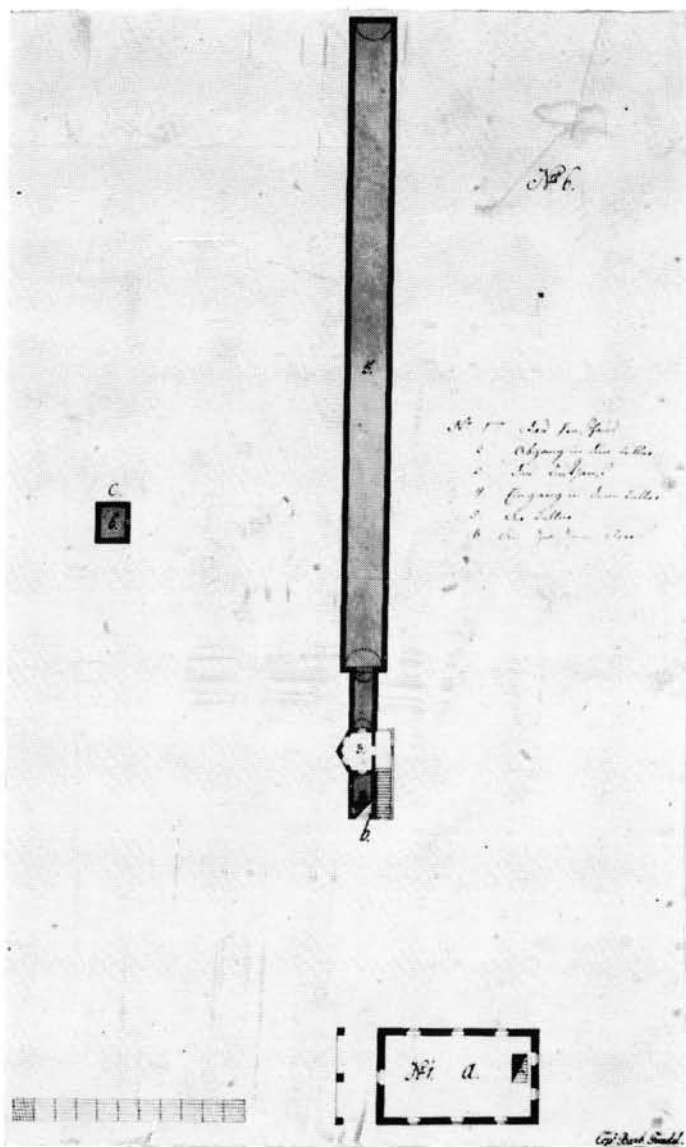

8. kép. A kereszt alakú pajta alaprajza

A 142 lapból és 8 tervrajzból álló leltár 95 tételben sorolja fel az értéktárgyakat és azok között van olyan monstrancia (szentségtartó) is, melyet 70,52 $\frac{1}{2}$ Rf-ra becsültek⁶⁸. Egy ezüst feszületet ezüst kálváriával 31,30 Rf-ra értékelték⁶⁹. A miseruhák, papi szertartási ruhák, miseingek, füstölők, kandeláberek stb. részletesen fel vannak sorolva⁷⁰. A tornyocskában levő két harang értéke: 80 Rf⁷¹. Ugyancsak 80 Rf-ra értékelték a 6 változatos orgonát is⁷².

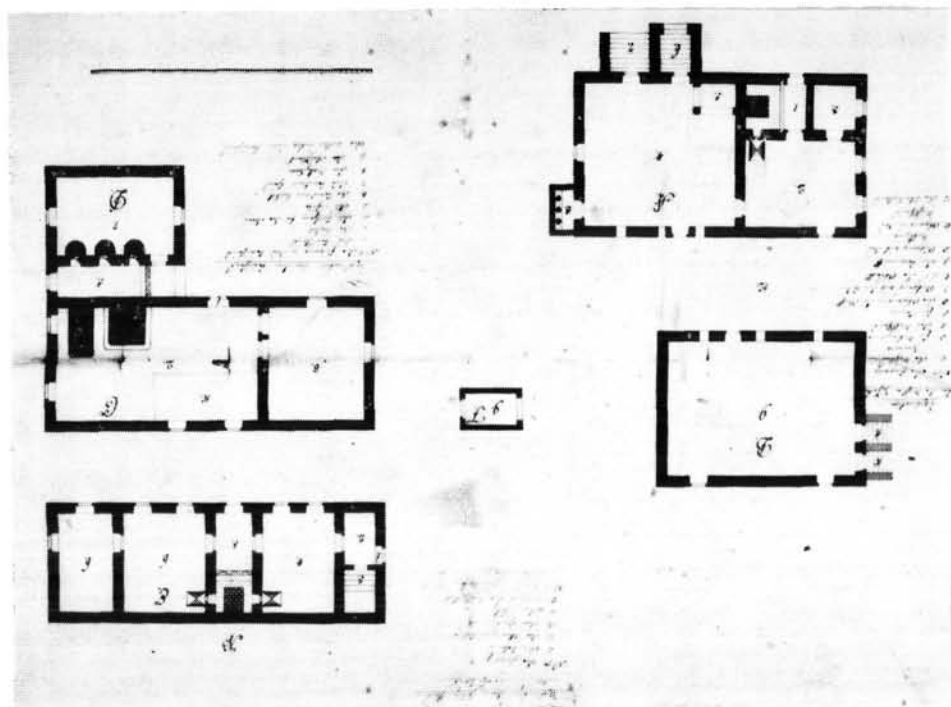
A nagy oltár teljesen fából készült; régi festéssel, illetve 8 aranyozott nagyobb szoborral, 6 oszloppal, 6 piramiddal, 6 kandeláberrel, 2 imádkozási táblával, 2 párnáskával, 1 festett tartóval, 1 tabernakulummal, az oltár közepén Krisztus Szent Testének képmásával volt leltárba véve. 160 Rf-ra értékelték⁷³. A kisebb mellékoltár a haldokló Szent János tiszteletére van szentelve; teljesen fából, régi festéssel, 4 oszloppal, 2 piramiddal, 2 kandeláberrel, 4 fából faragott szoborral, 1 párnáskával, 3 imádkozási táblával, 1 festett antependiummal — 80 Rf-ra volt értékelve⁷⁴. A másik mellékoltárt a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelték. Fából készült, 4 oszloppal, 2 piramiddal, 2 fakandeláberrel, 4 fából faragott szoborral, 1 párnáskával, 3 imádságos táblával, 1 festett antependiummal, ugyancsak 80 Rf-os értékelést kapott⁷⁵. A szószéket 24 Rf-ra értékelték a bizottság⁷⁶.

A 60. jegyzetben ismertetett háztörténeti idézet leírja, hogy a templom felszerelése a helytartótanács rendeletére a körömi templomba — a girincsi plébánia leányegyházába — kerültek. Egy vöröseskék miseruhát a diósgyőri plébános cserébe visszatartott. A többiek ekkor a cserére nem

9. kép. A présház és a pinceág alaprajza

voltak érdekesek, nagyon avítottak voltak; a jobbkat már a felosztás alkalmával Budára szállították az ezüst edényekkel együtt. Az orgona és a szószék az újhutai (most: bükkszentkereszti) templomban van. A Szent József-mellékoltárt a lépcsőzetével együtt a helytartótanács („magas kamara”) a bábonyi kápolnának adta, a Szűzanya-oltár pedig Körömsre került⁷⁷. A Krisztus Szent Testéről elnevezett főoltár — szobraival együtt —

10. kép. A sörház (szeszfőzde), a csabai malom és a kásamalom alaprajza

a sekrestyéből előbb a prefektusi raktárba került, majd átadták az újnúi plébániának melléktárként.

A leltárban az alábbi adat is szerepel: „A Boldogságos Szűz Mária kőszobra a templom és a kolostor kerítésén kívül, három másik szobrával, lámpával, teljesen hamuszürkére megfestett színű kőkerítéssel övezve. Egy része bearanyozva. 60 Rf⁷³. Erről a szoborról az 1929-ben készült miskolci monográfia⁷⁹ azt írta, hogy 1803-ban vitték a pálos kolostorból a római katolikus plébánia elé, viszont a plébániái háztörténet szerint⁸⁰. 1811. szeptember 9-én helyezték át és szeptember 21-én — a Boldogságos Szűz Mária nevének ünnepe előtti szombaton — a restaurálás is készen volt.

Adataink szerint a pálosrend feloszlatása után a majláthi, illetve felsőgyőri erdőgazdaság kötelezettsége volt a diósgyőri templomhoz hozott és a Szinva közelében felállított „Immaculata” szobornak a konzerválása, de a szobor és rácszat helyreállítására 1868-ban a hívektől való gyűjtés után került sor⁸¹. Ekkor, „hogy az idő viszontagságaival dacolni jobban képes legyen, nem egy, de háromszori kemény befestése” is sorra került. 1878-ban ugyancsak adakozásból kijavították és újrafestették a szobrot is⁸². 1884-ben „a hívek közadakozásából a templom mellett levő Mária-szobor csinos új farácszattal vétetett körül”⁸³. Sajnos a háztörté-

11. kép. A Mária-szobor talapzatán levő tábla

13. kép. A Mária-szoborcsoport mellékalakjai közül Szent János és Szent László

12. kép. A Mária-szoborcsoport mellékalakjai közül Szent János és a két kis angyal

net a továbbiakban nem közöl adatot a szoborról. Ismerjük (és közöljük a 11. képen) viszont azt a táblát, amely a mohácsi vész 400. évfordulója — tehát az 1926. év — alkalmából való restaurálását tünteti fel. Ez a tábla tartalmazza még a korábbi — a pálos kolostor melletti — elhelyezésre utaló szöveget is, mely szerint: „Itt áll, aki a pálos atyák minden üdve és reménysége. Fogadalomból áll és állni fog.” A chronostichonban megírt latin szöveg⁸⁴ az 1739. évbéli készítést is mutatja.

A szoborcsoport jelenleg is áll, műemlékjellegüként tartják nyilván, az utóbbi két évtizedben is végeztek rajta megóvási munkákat, azonban állaga most már erősen veszélyeztetett, mielőbbi restaurálást igényelne. A (12—13.) képből is láthatóan szép megoldásokkal, kvalitásos módon kidolgozott szoborcsoport, mely Szűz Márián kívül Nepomuki Szent Jánost, Szent István és Szent László királyokat ábrázolja. A szobrot díszíti még két kis angyal is.

1811. június 17-én a felsőgyőri feloszlatott pálos kolostorból a diósgyőri plébániatemplom új tornyába — a plébánia két harangja közé — átvitték a nagyobb harangot⁸⁵. Az 1816. évi plébániai feljegyzések szerint⁸⁶ a kolostort alapító István nádornak az atyák refectóriumából származó képmása — amely a diósgyőri plébániaház előszobájában, az ebédlő ajtaja fölött helyeztetett el 1812-ben — iratszalogján ez a felirat volt olvasható: „Vero facit virtus QvoD et Hic post fVnera ViVaM”. (Igazi erény cselekedte, hogy itt temetésem után is éljek.) A kép fölött két aranyozott táblán a következő felirat volt látható: „Jeles Borsod István comes, Ernye fia alapította ezt a monostort 1313-ban. A ládi atyák a leromboltat újjáépítették 1739-ben és az első alapító tiszteletére helyezték el.” (Tudniillik ezt a képet és felírást.) Sajnos, ez a kép is elkallódott.

A XVIII. századi alaprajzokról tudjuk, hogy valamennyi cella és a refektórium is kívülről (fűtőfolyosóról) kezelhető kályhával volt felszerelve. A feloszlatásról szóló jelentésben leírták azt is⁸⁷, hogy „Felsőgyőrött, ahol a prior szobájában szarvas és farkas bőrök borították a padlót, két falóra is figyelmeztette a mulandóságra; a falon szép képek és mindenféle porcellán, ezüst készletek váltakoztak, ajtót, ablakot függöny zárt el.”

Sajnos, a középkori tárgyi emlékegy nagyban szűkös és hiányos, viszont amiről tudunk, az mind rendkívüli művészeti és kultúrértéket képvisel és sejteti a XIV. és XV. századi királyaink és a diósgyőri várat birtokló királynők által oly nagyon kedvelt és támogatott kolostor nagy gazdagságát, berendezéseinek művészi színvonalát.

Legjelentősebb és magában a diósgyőri pálos kolostorban talált lelet a „Diósgyőri Madonna” néven ismert, 1,20 méter széles, legnagyobb ismert magasságában 83 centiméteres és 9 centiméter vastagságú márványtöredék, amelyet Bartalos Gyula egri áldozópap és lelkes régiségbűvár talált 1898-ban. Ez a töredék először a Magyar Nemzeti Múzeumba, majd a Szépművészeti Múzeumba került és reneszánsz művészetünk egyik legszebb emléke. Rendeltetésén és alkotó művészen, valamint készítőjén már a múlt század végén élénk vita volt, s ez felújult akkor, amikor a diósgyőri pálos kolostortól kb. 1 kilométernyire levő diósgyőri vár hajdani rondellájának anyagából 1958-ban azonos márványanyagból, hasonló stí-

14. kép. A „Diósgyőri Madonna” töredékei (OMF—Dobos L. felv.)

lusban és megmunkálásmóddal készített újabb töredék került elő. Az újabban talált töredéket a korábban előkerült nagyobb töredék kiegészítő részének tekintik és ezt az elgondolást és bemutatást ábrázolja szöveg közötti (14.) képünk is.

A „Diósgyőri Madonnát” legkorábban és eddig legrészletesebben ismertető Éber László is kifejtette⁸⁸, hogy a domborműnek mind az alakí-

tása, mind a szerkezete olyan, hogy akár az olasz kora reneszánsz művészetben előforduló falioltárokhoz, akár a siremlékekhez sorolható. Az első feltevés mellett szól az ábrázolás tárgya, a másikat a címer kiemelkedő helyen és méretben való alkalmazása támogatja.

Czeglédy Ilona — a diósgyőri várról szóló 1971-ben megjelent művében⁸⁹ — a leghatározottabban oltár maradványának minősíti a két töredéket, s úgy véli, hogy ezek a találási helytől függetlenül feltétlenül összetartoznak, a diósgyőri vár kápolnájában állott oltár részeit képezik. Ezzel a felfogással nem érthetünk egyet, hiszen a diósgyőri vár kápolnáját egészen 1776-ig használták egyházi célokra; többek között 1736-ból, 1742-ből, 1746-ból vannak leírások az egyházi felszerelésekről, ekkor még állnak az oltárok stb., sőt még azt is feljegyezték, hogy a sekrestyében berendezett Szent György-kápolnában vörös márvány oltár volt. Amennyiben a vitatott nagyméretű reneszánsz márványoltár ott lett volna, azt feltétlenül feltüntetik a leírások. A pálos kolostort pedig 1739—42-ben állították helyre, a viszonylag kisméretű templomába (bővített kápolnájába) nem építettek be új, máshonnan hozott márványoltárt; az ott levő faoltárokat pedig az 1742. évi és 1786. évi leltárokból ismerjük. A középkori pálos kolostor viszont már 1526-ban elpusztult, amikor a vár még épségben állt és királyi birtokban és használatban volt. A vár XVIII. században bekövetkező pusztulása és elhanyagoltsága időszakában miért helyezték volna át a több mint két évszázadon át használatlanul, romban álló pálos kolostorba a nagyobb „oltártöredéket”? Nem fogadjuk el ezen kívül a várbeli oltárra vonatkozó feltételezést azért sem, mert egy királyi-királynői vár kápolnájának oltárán semmiképpen nem ékeskedhetett volna a középrészen egy 50—60 cm-es szélességben és kb. hasonló magasságban kiképzett idegen címer, még egy püspök cimere sem, márpedig a jelen esetben egy infulás (püspöki) címer maradványai láthatók kétséget kizáróan a dombormű középrészének az alján.

A két töredék hasonlósága szembetűnő, de önmagában ez éppenúgy nem bizonyítja az összetartozást, mint ahogyan az sem, hogy *Balogh Jolán* a „Magyarországi Művészet Történeté”-ben⁹⁰ mindkét töredéket Giovanni Dalmata (más néven Ioannes Duknovich de Tragurio) saját kezű hiteles művének minősíti, hiszen ugyanakkor felveti azt is, hogy a várbeli töredék feltehetőleg Beatrix, vagy valamelyik olasz várnagyának a megrendelésére készült, míg a régebbi — a diósgyőri pálos templomból származó — töredék valószínűleg Szakolyi János csanádi püspök alapítása. Szakolyi élete végén ebbe a kolostorba vonult vissza, s az „oltárt” nyilván még püspök korában rendelte meg a szeretett kolostortemplomnak. Szakolyi (de Zokol) János személyével kapcsolatban Éber László leírta, hogy „1494-ben halt meg Diósgyőrött az ottani rendház perjeljeként, s mint csanádi püspök lépett a pálosok szerzetébe, visszautasítván a neki Ulászló királytól felajánlott kalocsai érsekséget. Szent élete miatt általános bámulat tárgya volt és így lehetséges, hogy halála után rendtársai egykori méltóságának jelvényével ékített díszes siremléket állítottak neki”⁹¹.

A pálosoknál talált domborműtöredék közepén a Madonnát látjuk, ölében a kisdéd Jézussal, mellette két női szent alakját, mégpedig jobbra

alexandriai Szent Katalin vértanúságának jelvényével — a szöges keréssel és a pálmaággal —, balra pedig valószínűleg Szent Lúciát, aki bal kezében egy csészét tart, melyben kiszűrt szemeit hordja. A Madonna alakja van a legjobban megrongálódva, a mellétől felfelé terjedő rész teljesen hiányzik. A ruha és a köpeny redőzetei kifejezően ráncoltak, részletekben kidolgozottak. A kisded Jézust meztelenül ábrázolta a művész. Nagyszerű a gyermeki test arányainak ábrázolása, a gyermek épen maradt bal combja. A Madonna bal kezével fogja a gyermek bal lábát, a jobb kezével átölelte a kis testet. Sajnos, csak az ujjak maradtak meg, de azok finoman elrendezettek. Sajnos, a két mellékalak lába is hiányzik a dombozmű alsó és felső részével együtt, arcuk is le van törve, de állásuk, tartásuk, ruházatuk és atribútumaik kifejezőek. A részletek igen gondosan ki vannak dolgozva. A püspöki címer fennmaradt részletei Mária lábai alatt, a keret profilján és a talapzaton láthatók. A címernek szinte csak a rajzolata látszik, de épebb a címert tartó két angyal, különösen a bal oldali angyal törzse és szárnyai. A szárnyak különös gondossággal vannak kidolgozva. A jobb oldali angyalból csak az ugyancsak nagy gondossággal kidolgozott szárnyak maradtak meg.

A vita teljesen megnyugtató eldöntését segíthetné elő az, ha a kívánatos és tervezett régészeti feltárás során, vagy a korai templom helyén, vagy a XVIII. században is működött kápolna környezetének kutatása során újabb töredékek kerülnének elő.

A gótikus magyar faszobrászat egyik legremekebb alkotása — az 1480—1490 között készült — másik „Diósgyőri Madonna”, mely az 1950-es években került elő a diósgyőri plébániáról, barokk koronákkal és díszítményekkel kiegészített és átmázolt formában (15. kép)⁹². A letisztított, eredeti formájába visszaállított és restaurált Madonna-szobrot most a diósgyőri plébániatemplomban őrzik (16. kép)⁹³. Ez a 133 centiméter magas, hársfából faragott szobor is egyik tanúsága a pálosok nagy Mária-tiszteletének.

A miskolci Herman Ottó Múzeumban a kolostorból származó (állítólag XVII. századi?) két faszobrot és faragott templompadot őriznek⁹⁴. Szerzők a szobrok XVII. századi eredetét kétségesnek tartják, hiszen a kolostor a XVII. században romos állapotban és lakatlan volt, viszont nem kizárt az, hogy a *Leszih Andor* volt múzeumigazgató által XVII. századnak minősített szobrok máshonnan kerültek a XVIII. századi újjáépítés után a diósgyőri pálosok tulajdonába.

A pálos atyák kiemelkedő szintű kódexmásolási és festési tevékenységet is folytattak; diósgyőri viszonylatban igazolja az az egrői érseki levéltárban őrzött misekönyv, amelyet László mester 1394-ben a diósgyőri pálos kolostorban illusztrált Mária királynő rendeletére és a miskolci avasi templom számára⁹⁵.

Tanulmányunk korlátozott terjedelme nem teszi lehetővé, hogy akár a barokk kori és felosztási leltározás során számbavett nagyszámú berendezést és felszerelést még részletesebben ismertessük, akár a korábbi emlékanyaggal kapcsolatban részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozzunk. Az előzőekben közölt részletekből is megállapítható azonban, hogy a középkorban létesült kolostorok nemcsak az egyházi élet sajátos centrumai, ha-

15. kép. A diósgyőri
róm. kat. templomban levő
Madonna-szobor
restaurálás előtti
állapotban

16. kép. A gótikus
Madonna-szobor
restaurálás után

nem a tudományok terjesztői és a kézművesség számos fajtájának művelő központjai, belterjesen gazdálkodó gazdasági szervezetek is voltak és ilyen területeken is hatottak a környékbeli települések lakóira, fejlődésére is. Minden ilyen kolostor feltárása, emlékanyagának kutatása szélesíti az elmúlt évszázadok gazdasági és kulturális életére vonatkozó ismeretanyagunkat és az utóbbi évtizedek ilyen irányú rendszeresebb kutatómunkája az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend — a pálos rend — szerepét is egyre inkább tisztázza a hazai kultúrmunkában, iparművészetben, képzőművészetben, gazdasági hatásokban, valamint oktatásban. Éppen a Her-

man Ottó Múzeum legutóbbi évkönyvében megjelent egyik tanulmány hívta fel a figyelmet olyan összefüggések lehetőségének kutatására, amelyekkel eddig nem foglalkoztak és amelyek az ércbányák és vastermelőhelyek, valamint a pálos kolostorok közelségén, esetleges kölcsönhatásán alapulnak⁹⁶. A hivatkozott tanulmány 10 pálos kolostor vonatkozásában említi az összefüggés lehetőségét.

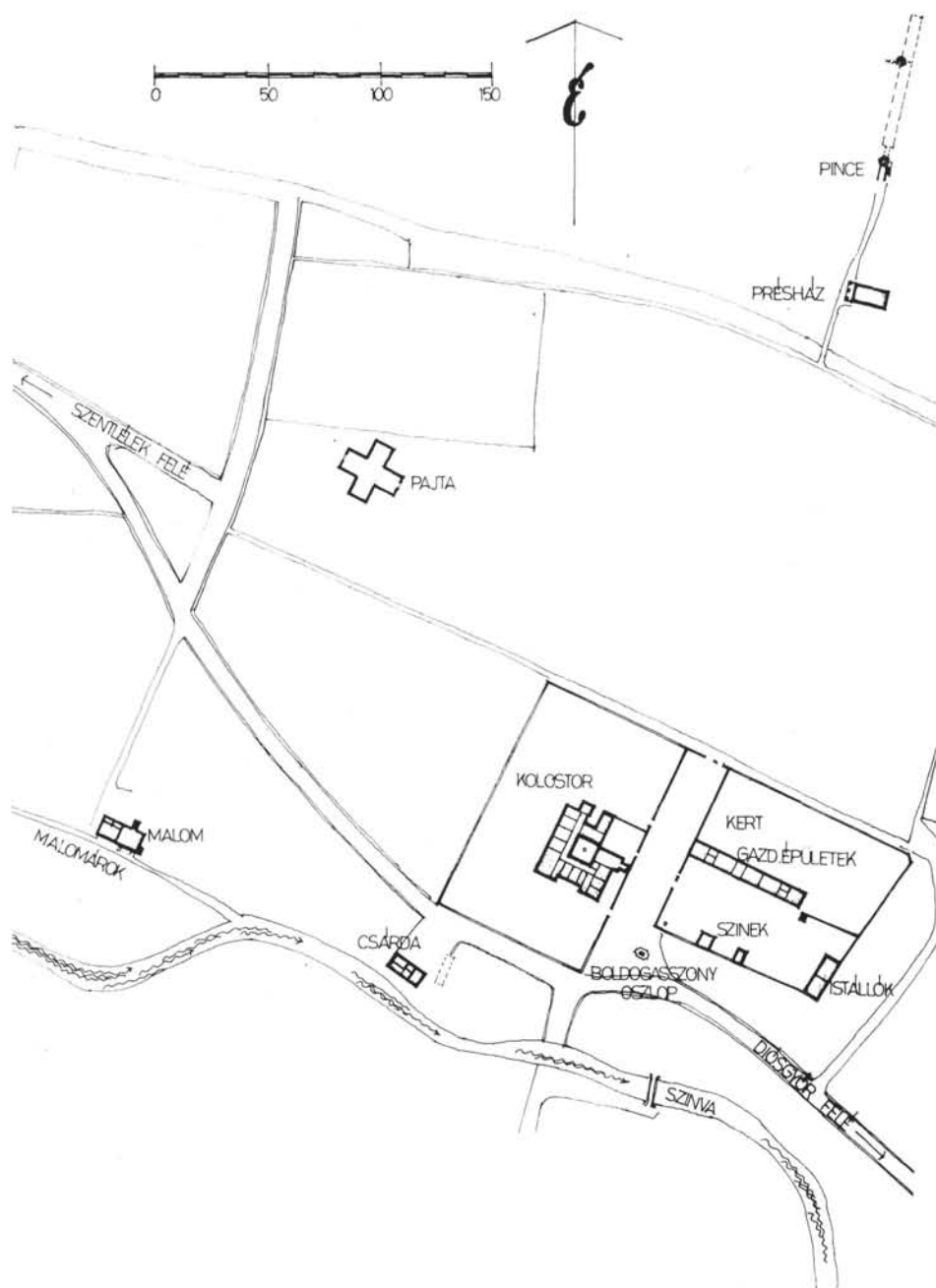
Megóvási és felhasználási javaslatok

Az ismertetett műemlékkel és hajdani tartozékaival részletesen foglalkozik a Miskolci Tervező Vállalat által 54/22-2962. törzsszám alatt készített beépítési terv és a Miskolc III., Diósgyőr—Majlát 564 lakás berruházási programja is⁹⁷. Mindkettő ügyében állást foglalt az Országos Műemléki Felügyelőség is, s a hatósági előírások, valamint a lehetőségek figyelembevételével az alábbi elgondolások érvényrejuttatása lett megtervezve.

A létesítendő magasház sor bővített ívével megkerüli a történelmi épületkomplexumot és annak bemutatását a mindkét oldalon tervezett útvonalak felől és zöld környezetben lehetővé teszi, egyben a Baráthegyi pálos pincével és préházal gyalogúttal is összeköti. A jelenleg műemlékjellegüként nyilvántartott Hegyalja u. 2. és Erdész u. 4. (volt 6.) számú épületeknek, mint a XVIII. századi kolostor és majorsága maradványainak műemlékké nyilvánítását az illetékes miniszterek elé terjesztik és egyúttal a kolostor déli szárnyának maradványait — amelyek az 1939-ben ráépített lakóépületben (és feltehetőleg előtte is) fellelhetők és a földben rejlő falmaradványokat a Hegyalja u. 2. szerves tartozékaként ugyancsak védelemben fogják részesíteni; hasonlóképpen a még fennálló többi barokk majorsági épületet és a kerítésfalakat is. A XVIII. századi térfékek és a kerítésfalak alapján a kolostor és majorsága területét műemléki környezetként védelemben kívánják részesíteni. Az épületek hasznosításánál az új lakónegyed és az idegenforgalom igényei jönnének számításba. A kolostor 1939-ben lebontott szárnyai helyén a falmaradványok bemutatásával célszerűen — a műemléki elveknek megfelelően megoldott —, a régi tömeget rekonstruáló épület készülhetne, csatlakoztatva a fennmaradt épületrészhez. Az épületben művelődési otthont, klubot, könyvtárat lehetne elhelyezni, hasznosítva a régi pincéket is. Megfelelő, esetleg az előbbiekhez kapcsolódó — a későbbiekben részletezett — rendeltetést lehetne adni az Erdész u. 4. sz. alatti épületnek is. A Baráthegyalja u. 24. sz. alatti volt pálos préház és a barát-pincét, valamint a Hegyalja u. 27. szám alatti volt fogadót, továbbá a Hegyalja u. 53. szám alatti malmot idegenforgalmi és vendéglátóipari felhasználásba lehetne bevonni. A kolostor — meglevő kerítésfalakon belüli — területe különleges kertészeti kialakítást kapna, s a meglevő faállomány segítségével fokozott esztétikai igénytel alakítanak ki ezt a zöldterületet, hogy a műemlékek és a régészeti anyag bemutatásához megfelelő keretet adjon. A jelenleg meglevő diósgyőri pálos építménymaradványok helyszínrajzát és a térbeli arányokat is kifejező vázlatot 17. képünk ábrázolja. A diósgyőri várhoz való

17. kép. A jelenleg is meglévő diósgyőri pálos építmények helyszínrajza

18. kép. A diósgyőri XVIII. századi pálos építmények rekonstrukciós helyszínrajza

térbeli viszonyt és Diósgyőr XVIII. század végi kiépítettségét a 18. képünk szemlélteti.

A kolostorkert és a hajdani gazdasági udvar két kerítésfala közötti területet gyalogos közlekedésre használnák, előtte — délen — a magas épület lábakra állítva valósulna meg úgy, hogy az alatt a főgyalogút töretlenül haladhasson a Szinva-parttól a barát-hegyi pinceépületig. Ez a gyalogos tengely képezné az idegenforgalmi bemutatás fő vonalát, ezen helyezkednek el és erről közelíthetők meg a műemléki jelentőségű épületek, építmények (a volt kolostor, címeres kapu, tornácos lakóház, présház, pince, zöldterület). A lakóépületsor íve a nyugati végén az egy oldalra tájolható épületekre vonatkozó előírás szerint 10 fokkal hajlik el keletre az észak—déli iránytól, s így az a tervezett északi tehermentesítő útról Eger felől érkezők számára mintegy városkapu jelleget ölt. Az azon „át-haladók” az épületsor kitáguló öblében, szép növényi környezetben pillanthatják meg a kolostoregyüttest, amihez egy biztosított keleti leágazáson keresztül kényelmesen visszatérhetnek, a megépítendő gépkocsiparkolóban leállhatnak és gyalogos séta keretében az egész együttest végiglátogathatják.

Kívánatos és szükségszerű lenne, hogy a magasház sor alapozásának megkezdése előtt a kolostorral szomszédos beépítési területen a leletmentő ásatásokat, kutatásokat a múzeumi szervezet elvégezze, a későbbi ütemben helyreállítandó épületek területét az építkezések tartamára megfelelő védőkerítéssel vegyék körül és itt a feltárásokat a lakóházak építkezése után végezzék el, mert az esetleg feltáruló maradványok védelme kellően csak akkor biztosítható. A korábban már említett vendéglátóipari hasznosítás során például a Hegyalja u. 53. szám alatti malomépületből presszót, a Hegyalja u. 27. szám alatti jelenlegi „vendéglátóipari egységből” színvonalas csárdát, a korábbi két évszázados múltját reprezentáló vendégfogadót lehetne kialakítani. A Barát-hegyalja u. 24. alatti nagy dongaboltozatos pincéjű volt présházból és a közelében levő barátpincéből hangulatos vacsorázóhelyet, nyári kertvendéglőt és pinceborozót képezzenek ki, s ezek szőlőterületén bemutató szőlőparcella kialakítására is mód nyílna, ahol a régi miskolci—diósgyőri szőlőművelés módjait, eszközeit, szüreti szokásait is bemutatathatnák az érdeklődőknek. A kolostorépület együttese alkalmas lehet egy helytörténeti gyűjtemény és kiállítóhelyiség létrehozására is, a szemközti (Erdész u. 4. sz. alatti) tornácos lakóépületben pedig létesíthetnének egy szeszmentes „szörp-bárt”, tej-, kávé-, kakaó-ivót.

A meglévő és feltárható épületek a magyarországi barokk viszonyoknak megfelelően egyszerű, puritán megjelenésűek, a gyakorlati szempontok alapján létesültek a mindenkor kis anyagi lehetőségekkel rendelkező hazánkban, az egyetlen magyar alapítású — tehát a külföldiekhez képest szegény — szerzetesrend létesítményeiként. Ennek következtében a feltárható és felhasználható pálos-komplexum ereje és értéke főleg az együttesében van, ezért viszont csakis valamennyi épületet és csakis komplexen szabad kezelni. Ezzel az alapelvvel kell számolni valamennyi — a helyreállításban érdekelt — szervnek.

Bízunk abban, hogy ez a tanulmányunk is elősegíti azt a célt, hogy műemlékekben szegény városunkban az avasalji műemlékegyüttesen, valamint a diósgyőri váron kívül egy további — az utóbbihoz történelmi összefüggéseivel is jól kapcsolódó — műemlékegyüttes nyerjen fokozott védelmet, összefoglaló helyreállítást és bemutatást.

JEGYZETEK

1. *Czeplédy Ilona*: A diósgyőri vár. Bp. 1971. 6.
2. *Szendrei János*: Miskolc város története. II. Miskolc, 1904. 21.
3. *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963. 774—775.
4. *Kisbán Emil*: A magyar pálos rend története. I. Bp., 1938. 78.
5. *ifj. Horváth Béla*: Miskolc II., III., IV. kerületének kialakulása, városképei és műemlékei. Különlenyomat a miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. december havi számából. 8.
6. Anjou-kori Okmánytár I. 76—77.; *Wenzel Gusztáv*: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest, 1872. 8., illetve 25—26. „...Proinde ad vniversorum noticiam harum serie volumus peruenire; quod nos pie et prouide vigilantes de nostrarum remedio animarum, ob reuerenciam et deuocionem Ecclesie in honorem Sancti Corporis Christi fundate, prope finem ville Dyosgewr existentis, in qua fratres Eremite Sancte Crucis Ordinis Sancti Augustini de Eremo Deo militantes habitant, quamdam piscinam nostram ewren vocatam, vltra rippam Tiza a parte orientali adiacentem, ob salutem animarum nostrarum, voluntate spontanea ac mente deliberata, ex permissione omnium fratrum nostrorum, videlicet Nicolai, Johannis, Jacobi, Gregorij, Ladzlai et Philippi, qui personaliter aderant, duximus et ordinauimus Ecclesie dicte et fratribus in eadem commorantibus conferendam, et iure perpetuo possidendam et habendam; tali tamen libertate, quod nullus filiorum nostrorum seu officialium, sibi aliquid abstrahere possint vel valeant de eadem. Insuper obligamus nos...”
7. *Fejér*: Codex Diplomaticus VIII. 1. 531. 1.
8. *Szendrei János*: Oklevéltár Miskolc város történetéhez. III. Miskolc, 1890. 32—34.
9. *Szendrei* i. m. II. 21.
10. *Szendrei* i. m. II. 22. oldalán hivatkozott forrás.
11. *Szendrei* i. m. III. 39—40. oldalán: „... Joannes episcopus servus servorum dei Dilectis filiis priori et conventui monasterii corporis Christi de Geór per priorem soliti gubernari, ordinis sancti Augustini agriensis diocesis salutem et apostolicam benedictionem...”
12. *Szendrei* i. m. III. 41. 29. sz.
13. Anjou-kori Okmánytár IV. Bp. 1884. 299. 182. sz.
14. Anjou-kori Okmánytár IV. 168—169.
15. *Szendrei* i. m. II. 22. oldalon hivatkozott forrás.
16. Országos Levéltár Dip. Oszt. 4719. sz. *Szendrei* i. m. II. 49.
17. Anjou-kori Okmánytár VI. kötet (Bp. 1891.) 210., 111. sz.
18. *Szendrei* i. m. III. 62. 38. sz.
19. *Szendrei* i. m. III. 62. 37. sz.
20. *Szendrei* i. m. III. 63—64. 39. sz.
21. *Szendrei* i. m. II. 59.
22. *Szendrei* i. m. III. 65.
23. *Márki Sándor*: Mária, Magyarország királynéja, 1370—1395. Bp., 1885.
24. *Szendrei* i. m. II. 52.
25. *Wenzel* i. m. 41. 83. sz. (1390. febr. 20-ról.)
26. *Marjalaki Kiss Lajos—Ferenczy Károly—Leszih Andor*: A diósgyőri vár. Miskolc, 1961. 14—15.
27. *Komáromy József*: A diósgyőri jobbágycok harca 1406-ban. „Észak-Magyarország”, 1970. március 15-i száma, 7.

28. *Wenzel* i. m. 44. 95. sz.
29. *Wenzel* i. m. 44. 98. sz.
30. *Szendrei* i. m. III. 89. 55. sz.
31. *Szendrei* i. m. III. 93. 57. sz.
32. *Szendrei* i. m. II. 80. — megjelölt forrás.
33. *Szendrei* i. m. III. 115—116.
34. *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története... Pest, 1872. II. 55.
35. *Szendrei* i. m. II. 115. 73. sz.
36. *Rupp* i. m. II. 55.
37. *Kisbán* i. m. I. 123.
38. *Halmai Béla*: Miskolc. Bp., 1929. 465.
39. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégebbi időktől a jelenkorig. Bp., 1909. I. 81. o.
40. *Baranyay Béláné* 1972. X. 8-i szíves közlése: O. L. Urbaria et Conscriptioes, fasc. 5. No. 1. (1563. V. 19-i összeírás.)
41. *Szendrei* i. m. II. 120. (O. L. NRA. fasc. 1190.)
42. O. L. Acta Ecclesiastica, 51. fasc. no. 23.
43. O. L. Acta Ecclesiastica, 51. fasc. no. 34.
44. O. L. Acta Ecclesiastica, 51. fasc. no. 35.
45. *Rupp* i. m. II. 55.
46. *Szendrei* i. m. III. 406—407. 272. sz.
47. *Kisbán* i. m. II. 79.
48. *Kisbán* i. m. II. 81.
49. *Kisbán* i. m. II. 17.
50. O. L. Kamarai Lt. Acta Paul. Fasc. 170. Conv. Sajó-Lád. Fol. 119—121. Num. 37. (OMF—Gyéressy.)
51. Diósgyőr, 1742. május 27. Fol. 120.: „Informatio de Diósgyőr... Ecclesiola (quae olim Capella mortuorum censetur fuisse) una cum Residentiola quadri aedificy formam referente, intra tres annos zelo... R. P. Philippi Kottakni Conventus Ladiensis Prioris ac ejusdem V. Conventus expensis feliciter exstructa et perfecta sit, una cum adjunctis Hortis et Allodio, omnibusque utensilibus necessarys ac supellectili sacra, tam ipsa Ecclesiola, quam Residentia sufficienter et decenter provisae exiterint, quae omnia ferubrt constitisse 10.000 Rhen. flor., qui praecipue ipsam Ecclesiolam variorum colorum Casulis, tum festivalibus, tum ordinarys, cum suis antependis, a lysque requisitis, uti Ciborio, Monstrantia, Thuribulo, tribus calicibus etc. adornavit. Bibliothecam etiam egregie instruxit: libros enim Num. 70. utiles et necessarys bonorum Authorum procuravit etc. Tandem Anno 1742 Die 27 Mensis May, Dominica infra Octavam Sacratissimi Corporis Chiristi (qua die hujus Ecclesiae celebrata est... prima Patrociny festivitas) post duo a Clade Mohacsiana saecula, sedecimque amari exily annos, primus per A. R. P. Paulum Fejér... Provincialem... ad avitam Stephani Borsod Regni Hungariae Palatini Fundationem introductus est e Conventu Ladensi pro Administratore R. P. Vincentius Nagy, Spect. ac Generosi condam Domini Stephani Nagy de Felső-Bük Regni Hungariae Vice Palatini Filius...”
52. „Inventarium Residentiae SS. Corporis Christi de Diós-Győr PP. Eremitarum O. S. Pauli I. Erem. occasione Introductionis Patrum ad eandem noviter exaedicatam...” — O. L. Kam. Lt. Acta Paul. Fasc. 170. Conv. Sajó-Lád. Fol. 122—125. Num. 38. (OMF—Gyéressy.)
53. Diósgyőr, pálos építkezések 1745—47-ben: O. L. Kam. Lt. Acta Paul. Fasc. 114. Conv. Diósgyőr. Fol. 77—78. (OMF—Gyéressy.)
54. Előző jegyzetben idézett levéltári anyag, fol. 4—7.
55. *Halmai* i. m. 465.
56. O. L. Kam. Lt. Acta Paul. Fasc. 114. Conv. Diósgyőr. Fol. 11—12. (OMF—Gyéressy.)
57. Előző jegyzetben hivatkozott levéltári anyag. Fol. 212—222.
58. *Császár Elemér*: A pálos rend felosztatása. Századok 1901. évf. 413.
59. Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster, Pauliner Klostere. Felső Diósgyőr, Országos Levéltár. A. 2756. No. 278. No. 63.

60. Diósgyőri római katolikus plébánia: Történeti jegyzetek 1797-től. 1816—17-i bejegyzések a 10—11. oldalakon. A bejegyzéseket a következőkben idézzük (az Egerben nyilvántartott anyagra vonatkozó jelzet után).

61. A 60. jegyzetben ismertetett adatok megtalálhatók az 1829. évi canonica visitatio jegyzőkönyveiben is. Egri Érseki Levéltár, 3462. r. sz. Ad. 60: A diósgyőri róm. kat. plébánia Történeti jegyzeteiből: „A^o 1816. Jussu Excelsae Camerae Conventus PP. Paulinorum in Felső-Győr est in Domicilium Sylvanalis officiolatus Conversum. Major ejusdem aedificii pars est pro parte Sylvarum Magistri, alia autem pro parte Rationistae Sylvanalis adaptata. Ecclesiola in sua quantitae permansit, et diruto ejusdem Sanctuario in Cancellarium Sylvanalem conversa. Advicinatum ipsi duarum fenestrarum Cubiculum fuit Sachristia, vicina huic duo Cubicula fuerunt Cubicula Prioris Paulinorum. Culina mansit in suo statu. Ex Refectorio Patrum deest solum spatium illud, quod pro Dispensa Sylvarum Magistri adcomodatum est. Conventus totus est super fundamenta antiqui Monasterii exstructus. Quod ingentis fuisse quondam molis fundamenta exhibent. Ea enim sicut cinctura ex asseribus aream Sylvarum Magistri ab ejusdem Hortos separans usq. ad murum se extendunt. Imo ipsa Cinctura super fundamenta est erecta. In loco autem (?) moderni Currulis Ejusdem Dni Sylvarum Magistri, ad profunditatem quinque pedum reperta sunt duo cubicula. Ita quoq. dum ex Refectorio terra egeretur fine melioris in locum ipsius inferenda, vix ad medium tertium pedem fodiatum est, et ecce totum pavimentum optimis quadratis tegulis stratum expositum reperitur.

Ex puibus pro memoria duas ad Parochiam attuli. — Apparamenta Ecclesiae jussu Excelsi Consilii accepta ad Körömiensem Ecclesiam, Filialom Parochiae Girintsensis. Una Casula rubro caeruela per comutationem retenta. Lubens reliquas etiam clam permutassem ast permutationem non merebantur, siquidem omnes erant attritae, quippe meliores occasione abolitionis omnes Budam una cum argenteis vasis transpositae. Organum, Chatedra est in Ecclesia Uj-Huttensi. — Ara lateralis Spancti Josephi una cum scamnis data est ab Excelsa Camera ad Sacellum Bábonyense. Alia lateralis Beatae Matris accepta ad Köröm. Ara autem Major Corporis Wti, eum suis Statuis et Sachristiae Armario est in Conservatorio Praefecturali. Haec q(uo)q. ara tradita Ecclesiae Uj Huttensi pro laterali ara.

Ut autem ad Sachristiam in Cubile Sylvarum Magistri transformatum Fornax erigi, aoque comode calefieri queat, ambitellus dirotu muro formatus, et dum fundamentum pro novo foderetur, in Fornituram quampaim impingitur, quae perrupta, reperta sunt in ea ossa unius hominis. (Num non Palatini *Borsod* haec fuerunt?) ...

Observandum praeterea venit, quod modernus Sylvarum Magistri Antonius *Lakosil* Dispensam ex Refectorio PPrum Paulinorum parte una formatam, in Cubile Familiae conventerit. Familiae autem Cubile in Dispensam. Penes Ecclesiam, modo vero Cancellarium Sylvanalem erat Porta, seu Introitus ad ambitum Conventus ejusdem, ubi modo Rationista Slyvanalis Dni Pauli Tahy de Eadem, est Dispensa, et ex parte Culina. — In Contiguitate penes Dispensam Dantur modo duo Cobicula, ex antea PP. Paulinorum dispensa efformata. Infra Dispensam hanc fuit exiguum Cellarium. Ad hoc ingressus patebat ex Dispensa. Modo vero ampliatur. In quo posteaquam terra egeretur, copiosa ossa Humana alternatim lapidibus, et caemento pluribus in ordinibus opleta, copiosioris quantitatis reperta, exceptaque sunt.

Ubi pro nunc ipsa Culina, et ambitus, versus Aream structus proexistit, erat exitus ad Hortum. Dum pro muro Ambitum et Culinam distingvente Fundamenta foderentur, etiam ubique Humana ossa egerebantur. Imo profulcrox Culinae lapideo fundamentum ad profunditatem unius et mediae orgiae dum foderetur, aequae ossa Humana eruta fuerant in magna Copia. In relique ubi Famulitii Cubiculum modo est, ibidem fuit Conventualis Secessus, versus Hortum autem Rationistae majus Cub ile ex uno exiguo Cubiculo ejecto laterali muro, gui gradus ad Podeum, et Cellarium distingvabet aedificatum est. Eidem autem adlateratum Cubile in angulo Claustrali in Horto ex fundamentis exsturtum habetur. — Introitus ad moderni Sylvarum Rationistae Cellarium ab extus ex moderna area apertus est.

Est posteawuam pro grabidus struendis terra egesta fuisset, versus Hortum seu modo Aream, a sinistris in introitu moderni Cellarii, inventa sunt solida fundamenta, et Penes Haec ubique ossa Humana. — Rationistae Stabulum Ao 1817 ex Fundamentis erectum est. E regione Hujus Stabuli et per totam modernam aream Rationistae Sylvanalis existebant per modum *Alee* pulcherrimae proceres arbores Castaneae, deservientes pro distractione et refocillatione PP. Paulinorum. — Area vero Rationistae, et Sylvarum Magistri, ac moderni ab utriusque Horti effermabant in iccuitu unum Hortum Conventualem. — Ex Castaneis memoratis Nonnllae jan sunt excisae. ob necessariem areae commoditatem. Supra Fenenstram Dispensae Rationistae Sylvanalis, ubi prius porta seu ingressus ad ambitum Conventus exstiterat, sequens Inscroptio in Tabula lapidea legebatur:

D. O. M. H.

Conventus Elxmi Corporis Wti De Diós-győr, ordinis S Pauli Primi Eremitae. Fundatus olim A. MCCCXIII Sub Carolo I H Rege Per Stephanum Borsod Regni Hungariae Palatinum Dotatus. Dein: Per Divos Hungariae Reges Ludovicum I, Mariam et Sigismundum. Sed Ao MDXXVI Iniqua Caspari Szered Manu everusus. Tandem: Sub Carolo Sexto Justo Piom victore Felici Hungariae Rege Reaedificatus Ao MDCCXXXIX."

Effigies Stephani Borsod ex Refectorio Patrum accepta, et in atrio Domus Parochialis Diós-Gyóriensis supra portam Coenaculi apposita. Ao 1812. In Cujus Lista Haec existit Inscriptio: „vera facit virtus Quol et Hic post funera VIVAM. — Infra Iconem in duabus tabellis inauratis sequens inscriptio continetur. — „Illustris Comes Stephanus Borsod Filius Irenaei fundavit hoc Monasterium Ao 1313. Patres Ladenses demolitum reaedificarunt 1739. et in memoriam Primaveraevi Fundatoris psuerunt."

62. *ifj. Horváth—Marjalaki Kiss—Valentiny* i. m. 242.
63. A pálosrend tervrajzai. O. L. Tervtár, T/16. 13—37.
64. *Császár* i. m. 422. 25. tételszám.
65. Az 59. jegyzet alatti felosztatási anyag No. 10. jelzésű katalógusának 2—7. l.
66. Hivatkozott leltári anyag 7. jelű része „Inventárium Mobilium, a domus utensilium penes Clastrum PP. Paulinorum Felső-Gyóriense Comitatus Borsodiensi...” 52. o.
67. Előző jegyzetben hivatkozott leltár 52. lapjának hátoldalán.
68. A leltár 9. sz. részében: „Demonstratio Omnium in Ecclesia Anno 1786. 20° Marty aboliti, Comitatus Borsodiensi Adjacentis” 63—69. o., 95. tétel.
69. Előző jegyzetben hivatkozott leltár 6. tétele.
70. Uo.
71. Uo. 81. tétel.
72. Uo. 82. tétel.
73. Uo. 71. tétel.
74. Uo. 72. tétel.
75. Uo. 73. tétel.
76. Uo. 84. tétel.
77. A 60. jegyzetben idézett *Historia Domus* részlet második bekezdése.
78. A 68. jegyzetben hivatkozott leltári rész 95. tétele a 67. oldalon: „Status B. V. Mariae extra Cinturam Ecclesiae a Monastery e lapide Sculpta Cum alys tribus Statuis Sanctorum lampade, a cintura lapidem totaliter Cinereo Colore tincta, A in parte Deaurata... 60,— Rf.”
79. *Halmay* i. m. 466. o.
80. 60. jegyzetben hivatkozott háztörténet 5. o. 8. bek.
81. Idézett háztörténet 24—25. o.
82. Idézett háztörténet 31. o.
83. Idézett háztörténet 32. o. 6. bek.
84. A Mária-szobron levő tábla chronosztichonos része:
HIC STAT
In qVa P; P; PaVLInorVM
tVta saLVs spesqVe
DeVota stat stabit.
85. Idézett háztörténet 5. lap, 3. bek.

86. Idézett háztörténet 60. jegyzetben ismertetett részének az 1817. évi bejegyzéseiből.
87. *Császár* i. m. 321.
88. *Éber László*: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. *Archaeológiai Értesítő* 1898. 206—214.
89. *Czeplédy* i. m. 13.
90. *Fülep Lajos—Dercsényi Dezső—Zádor Anna*: Magyarországi Művészet Története. Bp. 1970. I. kötet 201.
91. *Éber* i. m. záró bekezdés.
92. *Komáromy József*: A diósgyőri várban 1958—60-ban végzett ásatások régészeti és építéstörténeti vonatkozásai. Miskolc, 1961. 19. és a 10., 11. oldalakon közölt képek.
93. A 15. és 16. számú felvételeket a hivatkozott képek reprodukciójaként közöljük, s *Komáromy József* szíves hozzájárulását ezúton is köszönjük.
94. *Halmay* i. m. 310. és 317. Képek a 315., illetve 317. oldalon.
95. *Szendrei* i. m. II. 56. oldalt követő I. képtáblája, s *Komáromy* i. m. 7.
96. *Dénes György*: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrásii ikerszentélyes templom. *HOMÉvk.* XI. Miskolc, 1972. 88, 99.
97. 1973. IV—VIII. hónapokban részleges régészeti feltárások folytak és 1973. IX. hónapban módosították a beépítési tervet és az új lakóépületek jellegét is.

Das Diósgyőrer Paulinerkloster

(A u s z u g)

Das Diósgyőrer Paulinerkloster ist eines der am frühesten entstandenen oberungarischen Paulinenklöster. Es wurde 1304 vom Palatin Stephan, Sohn von Banus Ernye, erster Bauherr der Diósgyőrer Burg, gegründet. Das Kloster gedieh bis 1526, und wirkte zu dieser Zeit auch besonders auf die Mühlenindustrie und den Wein- und Obstbau der benachbarten Ortschaften. Das über 200 Jahre lang nicht genutzte, in Ruinen liegende Kloster wurde 1739—1742, unter teilweiser Verwendung des alten Baues, aber in kleineren Ausmassen neugebaut. Es funktionierte bis zum 20. März 1786, als es von Joseph II. aufgelöst wurde.

Es blieben wenige Sachen von den mittelalterlichen Andenken der Nachwelt erhalten, von denen aber mehrere einen beachtlichen Kunstwert besitzen. So ist das Fragment des Marmorreliefs von Giovanni-Dalmata bedeutend, über dessen Funktion noch heutzutage diskutiert wird. Es ist noch nicht geklärt, ob es sich um Altarreste oder ein Grabdenkmal handelt. Von bedeutenden Wert ist auch das Messebuch im erzbischöflichen Archiv von Eger, dessen Illustrationen in dem Diósgyőrer Paulinerkloster im Jahre 1394 gemalt wurden.

In der Diósgyőrer katholischen Kirche befindet sich die gotische Madonna aus den 90-er Jahren des 15. Jahrhunderts. Sie wurde während der Restaurationsarbeiten 1950 von ihren barocken Details befreit.

Von den barocken Andenken sind noch eine steinerne Marie-Statuengruppe aus dem Jahre 1739 bekannt, die von den Verfassern in mehreren Bildern gezeigt wird. Weiterhin sind noch zwei Statuen im Miskolczer Museum, geschnitzte Kirchenbänke, Altäre und andere kirchliche Ausrüstungen in Bükkszentkereszt und Köröm, sowie Glocken bekannt.

Die Verfasser schildern den Zustand nach dem Neubau, aufgrund der Grundrisse und Lagepläne aus dem 18. und 20. Jahrhundert, und den zur Zeit vorhandenen Ruinen. Aus den Pauliner-Bauschemen, lokalen Aufzeichnungen, sowie aus dem Vergleich von Denkmälern folgern sie auf den früheren Ausbau des Klosters. Damit geben sie Ausgangspunkte für die archäologischen Untersuchungen und Erschliessungen.

Der Aufsatz beschäftigt sich detailliert auch mit Schutz- und Verwendungsvorstellungen, und betont die Bedeutung für das an Baudenkmalern armen Miskolc, und dass die vorhandenen Pauliner-Bauten mit ihren Grünanlagen zusammen als Denkmalgruppe geschützt und nach dem Aufbau des neuen Stadtviertels gezeigt werden soll. Das dem Aufsatz beigefügte Bildmaterial gibt Auskunft sowohl über die Gebäude als auch über ihre Lage innerhalb der Siedlung, und zeigt auch die räumlichen Zusammenhänge auf.

Tibor Jóó—Dezső Sólyom

A KIRÁLYI HALÁSZÓVIZEK ÁRPÁD-KOR VÉGI FELÜGYELŐI, A VÍZÓVÓK

DÉNES GYÖRGY

Böjte vízóvó és családjának története

Böjte és társainak emlékét, valamint a vízóvó foglalkozásnevet XIII—XIV. századi oklevelek őrizték meg számunkra. Az általam vizsgált oklevelek Gömör és Torna megyék határán, valószínűleg a királyi erdőuradalom keretében működő vízóvókról vallanak. 1270-ben V. István király szolgálati érdemeiért Böjte vízóvónak (Buhte dicti Wyzouow) és örököseinek adományozta Kovácsi (Koachy) földet, amely Torna megye határszélén, a külföldi telepésekkel benépesített Ardó (Hordo), a későbbi Szöllősardó falu mellett terült el¹. Kovácsit — nevéből következtetve — valaha királyi vastermelő szolgálónépek lakhatták, de nyilván már jóval az adományozás előtt elnéptelenedett. 1272-ben a Kovácsi birtokból (dicti Vyzou) kihalított Teresztenye földrészt V. István híveinek, az Abaújvár megyei Kacsiki (Kachuzi) Mokud fiainak adományozta². Böjte ez ellen nem tiltakozott, úgy látszik, hogy ő már Teresztenye területe nélkül kapta meg Kovácsit.

1290-ben (vagy röviddel előtte) Tekus sárosi ispán fivérének, Bácsnak fia Thekus megkísérelte a vízóvó birtokát (terram Buhte, exploratoris aquarum) magának megszerezni. Félrevezette a királyt, azt állítva, hogy a birtok gazdátlan és adománylevelet szerzett rá. Böjte kérésére azonban III. Endre 1290-ben hatályon kívül helyezte ezt az intézkedést³.

1295-ben a Kurittyániak megvásárolták a Bejei—Trizsi családtól a Kovácsival határos Noak birtokot és annak határjáró oklevelében több helyütt is olvashatjuk a szomszéd Böjte vízóvó nevét és foglalkozásának megjelölését (Buthe dicti Wyzow, másutt: terra Buthe)⁴. 1299-ben újabb főúri kísérlet történt Kovácsi megszerzésére: a Ráthold nembéliek több falujukat elcserélték a Sártványveche nembéliekkel, s ezek között nagylelkűen átengedték a Torna megyei Bójteföldét is (possessionem Buchtefulde)⁵. Böjte ismét a királyhoz fordult, aki újabb oklevelével újból meg-

védte birtokában a vízóvót (Buhte exploratorem aquarum suarum) minden erőszakoskodóval szemben⁶.

Böjte azonban védtelen kis hal volt a ragadozó nagy halak között. Zavaros évek következtek az Árpád-ház kihalása után és ez kedvezett az erőszakoskodóknak. Ezekben a zavaros időkben gyilkosok támadtak a vízóvó Böjtére és Kovácsi birtokán megölték őt⁷. Fiai, testvérei és azok fiai tovább végezték vízóvó munkájukat és dolgoztak Kovácsi birtokukon, de Károly Róbertnek Csák Máté és híveivel szemben folytatott háborúja idején őket is megtámadták, birtokukat, házaikat kirabolták, családjukkal együtt földönfutóvá tették őket⁸.

Sem igásállatuk, sem gazdasági felszerelésük nem maradt, földjüket nem tudták megművelni, hajlékuk is elpusztult, így kénytelenek voltak máshová költözni. Porch fia Domokos, aki az akkori háborús-zavaros időkben nádor volt, foglalta el az elhagyott birtokot és nyilván, hogy a föld megszerzésének jogtalanságát elködösítse, és a birtokukból kiforgatott tulajdonosok jogos igényét vitathatóvá tegye, átkeresztelve azt, Égerszögnek nevezte el⁹; de az ő birtoklása sem volt tartós.

Az elhagyott birtokra rövidesen új gazda költözött. A nagyhatalmú Lőrinc fia Miklós zólyomi ispán leánya egy vagyonatlan Abaújvár megyei kisnemes, Tomori Elus János felesége lett¹⁰, és nyilván a főúri család eszközölt ki 1321-ben, illetve 1323-ban a szegény sógor, Elus János számára — aki a Csák Mátéval vívott háború idején a király híveinek oldalán harcolt — adománylevelet Károly Róberttől Böjte elhagyott földjére, azon a címen, hogy az örökös nélkül elhalt emberé volt. Az adománylevelél a birtokot Égerszögnek nevezte¹¹.

1324-ben, határjárás keretében, a szomszédok jelenlétében be is iktatta az egri káptalan kiküldötte az új birtokost¹², aki családjával együtt nyomban oda is költözött, és valószínűleg a gazdag rokonság segítségével a birtokon gyorsan berendezkedett. Nyilván jobbágyokat is telepített a család az új birtokra és pár éven belül kőtemplom is épült Égerszögön¹³, amely rövidesen plébánia lett¹⁴.

Mindennek híre eljutott Böjte utódaihoz is, akik az egri káptalannál 1331-ben írásba foglaltatták tiltakozásukat a birtokukba való jogtalan betelepítés miatt¹⁵.

Másfél évtizeddel később megkíséreltek a vízóvók a helyszínen is meggyőződni a távollétükben kialakult helyzetről, de a birtok új urai tudomást szereztek erről és Tomori Elus János fiai üldözőbe vették őket. A vízóvók a szomszédos Kánói nemesekhez menekültek, akik befogadták régi szomszédaikat. Az Elus-fiak erre felgyújtották a Kánóiak házát és a lángok közül menekülő vízóvókat elfogták, megkötözve elhurcolták és kegyetlenül megkínózták¹⁶.

A vízóvók 1347-ben panaszukkal a királyhoz fordultak. Ügyükben Pál országbíró ítélezett. Megvizsgálta mindkét fél okleveleit, majd tanúkihallgatásokat rendelt el, hogy megállapítsa, hogy kinek van igaza? A vízóvóknak-e, akik azt állítják, hogy a vitatott birtoknak Kovácsi a neve és azt elődjük, Böjte nyerte adományul a királytól, vagy Tomori Elus János családjának, akik szerint a birtok neve Égerszög, az sohasem volt a vízóvóké és azt ők kapták jogszerűen a királytól.

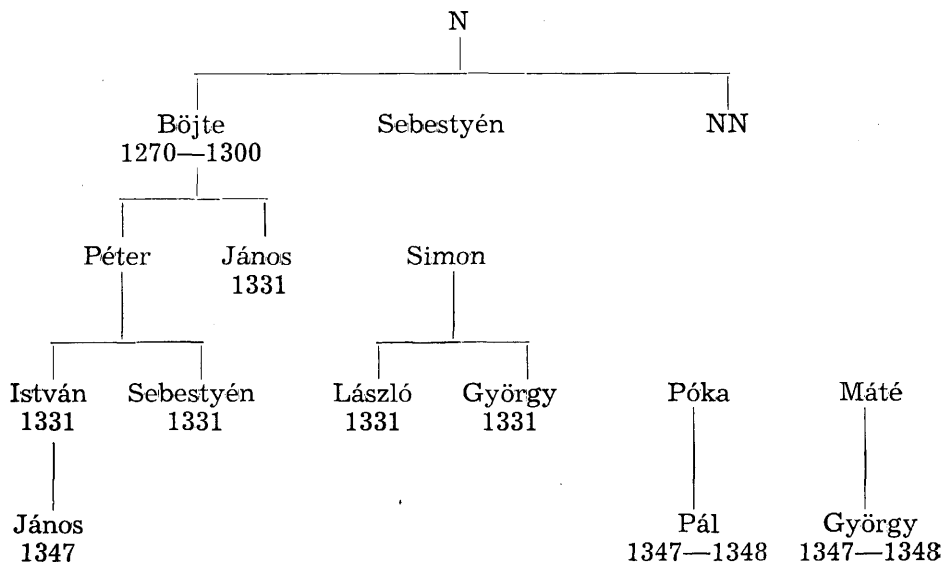
Mindkét fél felvonultatta tanúit. Elus Jánosék mellett állt ki — nyilván főúri rokonságuk közbenjárására — Abaújvár, Borsod, Torna és Gömör megyék számos nagy- és középbirtokos családja, akik ugyan az ügyet nem ismerték, de ez a kor jogszokásai szerint nem számított.

A vízóvók mellett állt ki becsületesen a helyzetet jól ismerő szomszédok nagy része: a szőlősardói külföldi vendégtelepesek — egy család kivételével — a Kánói nemesek és még a nagyhatalmú főúr, Tekus fia István nádor Jósfaón lakó István fia is. A szomszédok közül csak egyetlen szőlősardói hospes család tagadta meg a vízóvókat, valamint azok a Kurittyáni—Noaki nemesek vallották azt, hogy sohasem hallottak Bőjtéről és a vízóvókról, akiknek alig néhány évtizeddel előbb kelt és nyilván féltve őrzött birtokszerző oklevelében több helyütt is benne állt a szomszéd Bőjte vízóvó neve és foglalkozása is.

Ezekután Pál országbíró, szemforgató részrehajlással, az ellentmondó vallomásokra hivatkozva, perdöntő bajvívást rendelt el, ami gyakorlatilag a nagybirtokosok burkolt támogatását jelentette, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a gazdag főúri rokonság támogatásával az Elus család a legjobb bajvívók egyikét tudja felfogadni, míg a szegény vízóvóknak legfeljebb osztályon aluli vitéz felfogadására telik.

Így is történt. 1348-ban a vízóvók vitéze alulmaradt a perdöntő bajvívásban, ezzel ők elveszítették a pert, elveszítették birtokukat és felemelkedési lehetőségüket is¹⁷. Ezután a vízóvók el is tűnnek a szemünk elől.

Bőjte vízóvó családjának nemzedékrendje

*A vízóvók munkája és társadalmi helyzete
a XIII—XIV. század fordulóján*

Böjtéről és a vízóvókról az előbbieket során hivatkozott nyolc oklevélben esik szó. De hogy miben állott a munkájuk, mi volt a feladatuk a vízóvóknak, arról keveset beszélnek a birtokok megszerzésével, megvédésével, illetve az ezekkel kapcsolatos pereskedésekkel foglalkozó oklevelek.

Vegyük sorra, amit a vízóvókról mégis megtudunk belőlük. Az 1270. évi oklevélben azt olvassuk, hogy „Buhte dicti Wyzouow ob merita serviciorum” kapja a királytól Kovácsi birtokot. Az 1272. évben kelt oklevélben „terra Kovachy, dicti Vyzou” áll. 1290-ben a király „terram Buhte exploratoris aquarum suarum”-ként említi a vízóvót, illetve birtokát; az 1295. évi keltű szerződés „Buthe dicti Wyzow”-ról ír. Az 1299. évi oklevélben „Buchtefulde in comitatu de Thurna” áll. 1300 körül a király Böjtét ismét „exploratore aquarum suarum”-ként említi. Az 1331. évi oklevélben „Buhte dicti Wyzouow”-t olvashatunk. Az 1348. évi periratokat lezáró ítéletlevél többször említi a pereskedő vízóvókat: „Paulus et Georgius condicionary regales videlicet exploratores aquarum piscancium regali maiestati proveniencium”.

Ezek után vizsgáljuk meg először a vízóvók munkakörét.

Támpontjaink:

1. a „vízóvó” foglalkozásnév (1270, 1272, 1295, 1331, 1348).
2. ennek latin megfelelői:
 - a) explorator aquarum [regis] (1290, 1300),
 - b) explorator aquarum piscancium regali maiestati proveniencium (1348),
3. esetleg Buhte — Böjte neve is.

A vízóvó tehát a királyi vizek, pontosabban a királyi halászóvizek, a király számára halat szolgáltató vizek *exploratora* volt.

A halászóvizek jelentették nyilván a természetes halászóhelyeket: folyók, morotvák, tavak és mocsaras területek halászatra alkalmas részeit, szakaszait, de jelentették a gátakkal mesterségesen visszaduzzasztott halastavakat is. Természetes, vagy annak hiányában mesterséges halászóvizek akkoriban jóformán minden vár, udvarház és kolostor körül voltak, hiszen a vallás által előírt nagyszámú böjtnapokon halétel kellett azok asztalára, akik nem akartak koplalni, és a halászóvizek szolgáltatták a böjti vagy böjtös eledelt, a halat.

A vízóvó foglalkozásnév arra utal, hogy feladata a királyi halászóvizek óvása volt. „Óv” a szótárak szerint azt jelenti: őriz, féltve véd, valaminek gondját viseli, törődik valamivel; illetve valamit valakitől, valamitől, valami ellen, valami várható vagy lehetséges rossztól épségben megtartani, céltudatos cselekvéssel megvédeni igyekszik. Nevük magyar változatának értelmezése alapján tehát a vízóvóknak a királyi halászóvizet őrizniük, védeniük, gondozniuk kellett, törődniük azok állapotával, nyilván a megközelítési lehetőséggel, a gátak karbantartásával; céltudatos munkával épségben kellett megtartaniuk pl. az elmocsarasodás veszélyével, vagy kellett megvédeniük az orvhalások pusztításával szemben.

Vízóvóink latin neve is segít megismerni munkájukat. Míg a királyi uradalmak erdőővőit mindig *custodes*-nak, tehát öröknek nevezik a korabeli oklevelek, addig vízóvóinkat következetesen *exploratores*-ként emlegetik. Feladatuk ezek szerint a halászóvizek felderítésére, tehát felkutatására, megismerésére, kipróbálására, figyelésére, felügyeletére is kiterjedhetett. Éspedig *halászóvizekről* lévén szó, nyilván nemcsak a vizek védelme, hanem a halállomány figyelése és őrzése, az orvhalászat megakadályozása és talán a királyi halászok, a hallal adózó királyi szolgálónépek munkájának felügyelete, a halászat irányítása is hatáskörükbe tartozhatott.

Hogy vízóvóink a halászattal szoros kapcsolatban álltak, sőt Bőjte maga is eredetileg halászember lehetett, arra — úgy vélem — a neve is utal. A korai középkorban a személyeket gyakran jellemző tulajdonságukról, a kézműveseket, szolgálónépeket foglalkozásukról nevezték, vagy foglalkozásukkal kapcsolatos neveket kaptak. Jó példákat nyújt erre a tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Lássuk ebben a Bács megyei Besenyő falu halászáinak névszerinti felsorolását: „Isti sunt piscatores: filius Bodor, Cuche; filii Syguer, Buhte, Botos; filius Euuen, Silleu; filii Hecu, Tenke, Hede”¹⁸. A felsorolt nevek némelyikéből már a Magyar Oklevél-szótár is megállapította, hogy hal-név: Syguer = sügér, Euuen = ön és a Silleu = süllő¹⁹. A számunkra ismerős Buhte = Bőjte név, amely az általunk vizsgált oklevelekben a halászóvizek őrzőjét, a halászok felügyelőjét jelölte, a tihanyi apátság birtokán egy halász neve volt.

Ez a találkozás aligha véletlen. A két XIII. századi ember személyében a *neve* közös és foglalkozásának tárgya a *hal*. Vajon lehet-e összefüggés a Bőjte név és a halak között? Ugy vélem, igen: a Bőjte név, bőjt szavunk és a halak között kell valamilyen nyelvi összefüggésnek lennie²⁰.

De hátravan még, hogy a vízóvók társadalmi helyzetét, a XIII. század végi, XIV. század eleji feudális társadalomban elfoglalt helyét vizsgáljuk.

Bőjte vízóvónak „ob merita serviciorum” adományozta a király Kovácsi birtokot. Ezek szerint már hosszabb idő óta szolgálta a királyt, és pedig valószínűleg előbb mint halász, majd mint vízóvó, azaz mint a királyi halászóvizek gondviselője és a királyi halászok felügyelője. Feltehetőleg a királyi halász szolgálónépek sorából került ki. Mint vízóvó talán a királyi halászok főnöke is lett, de mindenképpen valamiféle vezető, főember a királyi szolgálónépek egyik csoportjában; erre éppen a birtokadományozás ténye utal, hiszen a szolgálónépek tagjai közül kevesen kerülhettek a király olyan közelségébe, hogy az személy szerint megismerje, megkedvelje és szolgáló helyzetükből kiemelve őket, birtokot adományozzon nekik.

Bőjte ezek szerint valószínűleg valamelyik királyi vár (Gömör?), vagy királyi udvarház (Görgő?) körül elterülő királyi halászóvizek felügyelője lehetett, akinek korábban talán a halászok falujában volt telke és háza.

A birtokadományozás folytán ő és családja kivételes helyzetbe került. Ha nem ölik meg Bőjtét és családja meg tud kapaszkodni Kovácsi birtokon, akkor a birtokos nemesek sorába emelkedhetett volna. Minthogy azonban őt meggyilkolták, családja pedig elmenekült Kovácsiból (talán vissza a királyi halászó szolgálónépek valamelyik falujába), utódai mint királyi kondicionáriusok jelentkeznek az 1348. évi periratban. Így Bőjte vízóvó

utódai, mint nyilván a többi vízóvók is, utóbb az egységes jobbágyság tagjai lettek.

Befejezésül még egy kérdést vizsgáljunk meg. Miért esik szó a korabeli oklevelekben gyakrabban erdőóvókról, vízóvókról pedig jóformán csak a vizsgált esetekben? Hogy lehet az, míg az erdőóvók foglalkozásnevét nagyszámú Ardó falunév őrizte meg (*Heckenast Gusztáv* könyvében 17-et sorol fel)²¹, addig a vízóvók foglalkozásneve egyetlen helynevünkben sem szerepel.

A magyarázatot abban látom, hogy az óriási kiterjedésű erdők őrzőit, gondozóit, tehát a nyilván nagyobb számú erdészeket egységesen *erdőóvóknak* nevezték a korai középkorban. A királyi halászvizeken dolgozó szolgálónépek viszont a *halászok* voltak, és csak felügyelőiket, a halászóvizek és gátak kisszámú felvigyázóit nevezték *vízóvóknak*. Míg tehát erdőóvók akár egész kisebb települést is benépesíthettek, vagy egy-egy településre jellemző szolgálónépek lehettek, és így ezek a települések joggal nyerhették az Ardó, vagyis erdőóvók földje, faluja elnevezést, addig egy halászfaluban vagy egy-egy királyi vár, illetve udvarház környezetében valószínűleg csak néhány család látott el vízóvó munkakört és miután így tevékenységük nem volt jellemző egy-egy településre, településnevek, földrajzi helynevek ezért nem őrizték meg számunkra ezt az ősi magyar foglalkozásnevet.

A kivételes helyzetbe került Bőjte családjának települése talán kivétel lehetett volna, ha a könyörtelenül érvényesülő társadalmi törvények, a feudális nagybirtokosok sorozatos erőszakoskodásai nem fosztják meg ezt az egyetlen vízóvó családot is birtokától. De így a vízóvók nevét ma már csak a vizsgált középkori oklevelek sorai őrzik.

JEGYZETEK

1. Zichy Okmánytár (a továbbiakban ZO) II. 330., Vö.: *Heckenast. Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp., 1970. 108.
2. ZO. I. 28.
3. ZO. II. 331.
4. *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae. Tom. VII. Vol. 5. 527—530.
5. *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. V. 202—203.
6. ZO. II. 331.
7. ZO. II. 336.
8. ZO. II. 337.
9. ZO II. 337. — Birtoknevek ilyen célú megváltoztatásának gyakoriságára utal *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1971. 134.
10. Lőrinc fia Miklós zólyomi ispán fiai 1322-ben az Abaujvár megyei Csenyete falut adták leánynegyedbe nővérüknek, Elus János feleségének. D1. 75852. Idézi *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966. 76.
11. ZO. I. 218. — Az égerszögi birtokadományozás időben annyira egybeesik az előző jegyzetben hivatkozott leánynegyed-kiadással, hogy a királyi adománylevél rokoni kieszközöléséhez alig fér kétség.
12. ZO. I. 254.
13. ZO. II. 331.
14. *Monumenta Vaticana Hungariae*. Bp., 1887. Series I. Tomus I. 182.
15. ZO. II. 331.

16. ZO. II. 329—330.
17. ZO. II. 329—340.
18. *Erdélyi László*: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. X. A tihanyi apátság története. Bp., 1908. 430—431 és 509—510.
19. *Szamota István—Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelv-történeti Szótárhoz. Budapest, 1902—1906. 724., 865. és 866. hasáb; ön, sügér és süllő címszavak alatt.
20. Erre utalhat az az adat is, hogy 1211-ben a tihanyi apátság szakácsai közül az egyiknek neve Buhtus, azaz Böjtös volt (Erdélyi i. m. 130—131. és 503.). Talán ő volt a böjtös-étkek, a halételek mestere. — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967. 359—360. böjt címszó alatt elsőként éppen a tihanyi apátság 1211. évi oklevelében szereplő Buhtus személynévre utal és böjt szavunkat ismeretlen eredetűnek írja.
21. Heckenast i. m. 91—93.

*Die Wasserhüter, die Aufseher der königlichen Fischereigewässer
am Ende der Zeit der Árpáden*

(A u s z u g)

Nur in einigen Urkunden aus der zweiten Hälfte des XIII. und der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts werden die „Wasserhüter“ erwähnt. Diese Urkunden geben einerseits Einblick in das Schicksal einer Wasserhüterfamilie, die durch eine königliche Belehnung zu Landgut kam und aus den Reihen des königlichen Knechtvolkes herausgehoben wurde; in die Machenschaften der Feudalherren, die zur Ermordung des Familienoberhauptes, zur Vertreibung der Familie von Haus und Hof und zu ihrer völligen Verarmung führten, andererseits geben sie Aufschluss über einen bisher nicht untersuchten mittelalterlichen Beruf, über die Arbeit der „Wasserhüter“, über ihre Aufgaben, ihre Tätigkeit und ihre gesellschaftliche Zuordnung. In den Urkunden werden sie auf ungarisch „vizóvók“, auf lateinisch „exploratores aquarum regis“ oder an anderer Stelle „exploratores aquarum piscancium regali maiestati proveniencium“ genannt. Aus der ungarischen und lateinischen Version des Berufes der Wasserhüter kann die Schlussfolgerung gezogen werden, dass es ihre Aufgabe war, zur Fischerei geeignete Gewässer in den königlichen Ländereien aufzufinden und den königlichen Fischern die besten Fangstellen anzugeben; wahrscheinlich haben sie die Gewässer vor der Versumpfung bewahrt, die Wehre der Teiche gewartet und den Fischbestand vor Fischdieben und Schädlingen geschützt. Vielleicht haben sie auch die Aufsicht über die königlichen Fischer geführt. Letztmals werden sie in einer Urkunde aus dem Jahre 1348 als königliche „condicionarius“ erwähnt. Demnach sind sie im Laufe der Entwicklung der Feudalgesellschaft Mitglieder der einheitlichen Leibeigenschaft geworden.

György Dénes

A XVII–XVIII. SZÁZADI ISKOLAI SZÍNJÁTSZAS SÁROSPATAKON

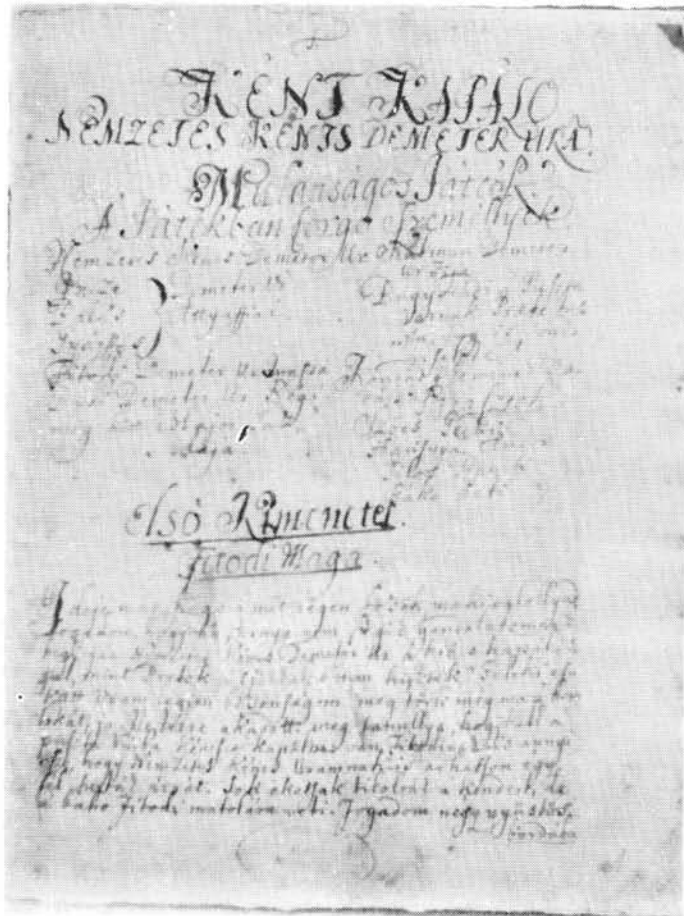
KILIÁN ISTVÁN

Sárospatak katolikus iskolájának történetéről a szakirodalom alig tud valamit. *Polgár László*, a magyarországi jezsuita bibliográfia legjobb ismerője csak három olyan tanulmányt ismertet¹, amelyben per tangentem helyet kap Patak katolikus iskolájának története². Utal többek között a pataki iskola alapító okmányára³. Teljességében azonban erről az iskoláról, amely az ellenreformációs harcok egyik legtipikusabb példajaként élt tovább és működött, tanulmány nem jelent meg. A fentiekén kívül természetesen másutt is helyet kap az iskolatörténet⁴. Legutóbb *Szántó Erzsébet* kutatott fel az egykori pataki iskola történetéről, könyvtárának hollétéről számunkra is érdekes adatokat⁵. A legteljesebb feldolgozást azonban mindeddig *Korcsmáros Istvánnak* köszönhetjük⁶.

II. Rákóczi György halála után Báthory Zsófia 1661-ben rekatolizál, s vállalja a magyarországi ellenreformáció egyik észak-magyarországi vezéralakjának nem túlságosan népszerű tisztét. Nem különös, hogy céljai elérése érdekében az ellenreformációs harcok egyik legképzettebb csapatát, a jezsuitákat akarja megnyerni Sárospatak számára. Amíg azonban az ősi iskolavárosba be is tudja telepíteni őket, mintegy két esztendőnek kell eltelnie. A jezsuiták Patakra költözéséig Báthory Zsófia a sátoraljaújhelyi pálosokat bízta meg az „eretnek” város megtérítésével⁷. 1663-ban a jezsuita generális két papot, Sámbar Mátyást⁸ és Nemezani Miklóst küldi Patakra, hogy itt missziót alapítsanak. A tehetséges Sámbar — az adatok szerint — hamarosan munkához is lát. Már 1664-ben a jezsuitáknál, egyébként később általánossá vált, a látvány erejénél fogva is ható vízkeresztii, nagypénteki és úrnapi processziókat rendez. 1663-ban pedig a jezsuita Sámbar és a kálvinista Ósaházi a templom előtti téren nyilvános hitvitát rendeztek. Ezek a látványos certamenek azután még kétszer megismétlődnek. 1664-ben és 1665-ben vívtak a jezsuiták és a kálvinisták a nagy nyilvánosság előtt késhegyig menő hitvitát. Sámbar propagandájának, Báthory Zsófia hatalmának hamarosan meg is lett az eredménye. 1663-ban 14, 1666-ban a jezsuiták már 85 gyermeket kereszteltek meg.

Valamelyest hasonló emelkedést mutat a házasságkötések száma is¹⁰. 1666-ban Báthory Zsófia a külső várban házat is adományoz a jezsuiták részére s alapító okmánnyal erősíti meg szándékát: „... Mostan és örökre egyszersmind megmásíthatatlanul Jézus Társaságnak elébb megnevezett rendházat jól megfontolt lélekkel és ítéllettel megalapítjuk...”¹¹. Az okmány azután felsorolja azokat a szántó-, szőlő-, ház-, erdő-, korcsma-, halastó-, rét- és egyéb ingatlanokat is, amelyeket a nagy pártfogó a jezsuitáknak adományoz¹². 1667. július 6-án kelt Lipót császárnak az említett adományozást megerősítő levele, s rendelete, amelyben Sámbar beiktatását elrendeli. Sámbar beiktatása, de különösképpen a hatalmas méretű birtokadományozás érthetően nagy ellenkezést váltott ki, hiszen a mérhetetlen birtokból származó jövedelmek oly erős pozícióhoz juttathatnák a jezsuitákat, amelynek ellensúlyozására aligha nyílt volna lehetőség. A tiltakozók között jeles közjogi méltóságokat is találunk¹³. Sámbarra mindezek ellenére beiktatják, a jezsuiták a javadalmakat meg is kapják. Az alapító oklevél és a császári megerősítő okmány is határozottan feladatként jelöli a jezsuiták számára az iskolaalapítást¹⁴. A jezsuiták a feladatnak eleget is tettek, már 1663-ban megindítottak egy négyosztályos alsófokú iskolát. Az iskola azonban, mint majd alább látni fogjuk, sohasem emelkedhetett oly nagy rangra, mint néhány más magyar város jezsuita iskolája, hiszen 1741-ben, tehát majdnem egy évszázaddal az iskola alapítása után, mindössze 60 tanulót számlálhattak akkor, amikor Kassán 500, Pozsonyban 553, Nagyszombaton 792, Egerben 398 tanuló járt a jezsuita iskolába¹⁵. A jezsuiták sohasem tudták a pataki iskolát komolyan megerősíteni. 1663-ban tehát tovább folytatódik Sárospatakon a katolikus iskoláztatás az 1591-ben megjelent jezsuita Ratio atque Institutio Studiorum szellemében¹⁶. Patak mindvégig csak alsófokú katolikus iskolával rendelkezett. Ha a jezsuitáknak meg is lett volna a szándékuk, hogy felmenő rendszerben kiépítsék a felsőbb osztályokat, a történelem bizonyára megakadályozta volna őket ebben, hiszen Patak mindig a felső-magyarországi függetlenségi harcok központja volt.

1671-ben Stehlerberg szállja meg a várat. A katolikus templom egyben védelmi funkciót is betölt, s a várba is csak a templomon keresztül lehet bejutni¹⁷. 1683 júniusában Thököly csapatai veszik a várat birtokukba. Természetesen a jezsuita rendház és javadalmi is a felkelő csapatok tulajdonába kerül. A jezsuitáknak Szatmárra kell menekülniük Thököly csapatai elől, s csak három esztendő múlva térhetnek ismét vissza. 1686-ban visszakapják a rendházat, sőt megszerzik a maguk számára a református főiskola épületét is, ahol 1697-ig tudtak tanítani. 1697-ben a Tokaji Ferenc és Szalontai György vezette hegyaljai felkelés miatt kell menekülniük. Hárman a felkelők fogságába is esnek. Néhány hónap múlva azonban ismét a császáriak tulajdonában van a vár. A jezsuiták tehát ismétellen visszatérhetnek¹⁸. 1703-ig ismét nyugalomban tanítanak. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1703-ban azonban a reformátusok visszakapják a kollégium épületét. Kénytelenek tehát iskolájukkal ismétellen háttérbe vonulni. Patak várnagya, Halápi Márton Rákóczi utasítására nyilatkozatot írat alá a pataki jezsuitákkal. A nyilatkozat értelmében Sárospatakról levelet nem írhatnak, a rendházat csak földjeik megművelése

A Kéntkapáló
komédia címlapja

végzett hagyhatják el, új tagot nem fogadhatnak, s Patakon tartózkodó rendtag más jezsuita rendházba el nem távozhat. Az aláírók csak bizonyos megkötések mellett voltak hajlandók a nyilatkozat szellemében cselekedni¹⁹. 1707 áprilisában azonban elhagyják a várost a jezsuiták, s csak a szatmári béke után térnek vissza Patakra²⁰. Ezután nyilvánvalóan megtesznek mindent, annak érdekében, hogy korábbi tényleges vagy vélt birtokaikat, intézményeiket, jogaikat visszaszerezzék. Ekkor szinte évtizedekig tartó ádáz harc indul meg a kálvinistákkal a kollégium épületének megszerzéséért. Legelőbb Görgei Imre jezsuita vezetésével jött létre egy „bizottság”, amely az iskolaépületet „visszakövetelte”. Füleky Andrásnak azonban, aki ekkor a református iskola rektori tisztét látta el, sikerült a királytól oltalomlevelet szerezni. A második „bizottság” vezetője Rajcsányi János, a rendház superiorja volt. Ő ismételten próbálkozott az iskolaépület visszavételével. A Rajcsányi vezette küldöttség elől a kálvinista ifjúság zárta

el a bejárati ajtót, hogy az épületben ne nyíljon a jezsuiták és a reformátusok között az épület átadásáról semmiféle tárgyalási lehetőség. Így a kollégium rektora csak az épület előtt tudott szót váltani a jogtalanul követelőző jezsuitákkal. Rajcsányi ezután a megcsúfoltatás után sem tett le terveiről. Most már az udvarhű főispánt kérte tervei megvalósításához pártfogóul, aki azonban ugyancsak eredménytelenül távozott a kálvinista iskolából. 1714-ben a jezsuiták ismét összehoztak egy újabb bizottságot. Tagjai között Lehner Ferenc udvarbíró, valamint Kassovics Márton alispán voltak a legelőkelőbbek. A kálvinisták ekkor már a kollégium fizikai erővel történő megvédésére is felkészültek. Lehner parancsára a vár hajdúi körülférték a kollégiumot, majd erőszakkal be akarták venni. Az eltorlaszolt hatalmas kapu azonban nem engedett a hajdúk erőszakának. Ekkor a kálvinista ifjak a városból kaptak segítséget. A fiaikat féltő és a városban levő kálvinista asszonyok határozott fellépése, a tettegességig is menő inzultusa mentette meg az iskolát a betolakodó jezsuitáktól. A református kollégium igazgatója az eset után újabb oltalomlevélért folyamodott a királyhoz, s III. Károly utasította is Zemplén megyét, hogy a református kollégiumot törvényes helynek tekintsék, s „a sárospataki tanárokat és tanulókat templomuknak, iskolájuknak használatában, vallásuk szabad gyakorlatában ne háborgassák”²¹. A jezsuiták tehát semmiféle praktika ellenére sem sikerült a kollégiumépületet megszerezniük. 1722-ben még egy újabb támadást szerveztek, de ez az akció is kudarcba fulladt. Ezután már nagyjából nyugodtan taníthattak, az iskola számára azonban sem épületet nem tudtak építeni, sem másik épületet nem tudtak szerezni. Így az iskolát kifejleszteni nem tudták.

A pataki iskola története egyébként egy külön stúdium tárgya lehetne, s ebben nyilvánvalóan fényt lehetne deríteni arra, hogy a jezsuiták miért nem fejlesztették tovább iskolájukat. Az iskolaépület hiánya mellett ugyanis egészen bizonyosan más okokra is bukkanhatnánk. 1663-ban — feltehetőleg a kor gyakorlatának megfelelően októberben vagy novemberben — a historikusok adatai szerint is megnyitották Patakon az iskolát. Újabb iskolatörténeti adatunk csak 1669-ből van. Ebben az esztendőben november 8-án nyitották meg az iskola kapuit. Az első években a jezsuiták világi tanítókat alkalmaztak. A tanulólétszám gyarapodását sejtethetjük akkor, ha már két tanító látja el az iskola oktatási és nevelési feladatait. 1728-ig csak néhány esztendőben (1670, 1697, 1701, 1702, 1704, 1727) fordul elő, hogy ketten tanítanak. 1729 után viszont már általában két tanítót foglalkoztatnak. Ezek közül az egyik a syntaxistákat és a grammatistákat, a másik az elementaristákat tanította. A tanulók létszáma is ingadozott. Ennek elsősorban a Patakon átviharzó hadi események sorozata volt az oka. 1713-ban csak 10 tanulót foglalkoztattak, 1716-ban már 15 tanulójuk volt. Úgy tűnik, hogy a tanulók száma csak 1729 után emelkedett. Ebben az esztendőben 72, 1731-ben 80 tanulót tanítottak. Az arány azonban ebben az esztendőben is minden bizonnyal azonos volt az 1733. évben tapasztalható arányokkal: 80 tanulóból 63 elementarista, s a felső két osztály csak 17 tanulóból állt. 1770-ben még az elementaristák nagy száma is lecsökkent. A syntaxisták és a grammatisták létszáma 20, a parclistáké

13. Néhány világi tanítónak, vagy még világi, de papi pályára készülő magisternek a nevét is feljegyezték a historikusok²².

Minthogy a jezsuitáknak nem sikerült a pöetikai és rhetorikai osztályokat kifejleszteni, ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy a református iskolában ugyanezek az osztályok megszűnjenek. Az újabb — most már csak a református iskola ellen szervezett — támadások azonban sorra meghiúsultak. 1722-ben még egy újabb támadást szerveztek a kollégium birtokainak megszerzéséért, de sikertelen volt ez az akció is²³. 1711-től 1773-ig, a jezsuiták a rendet feloszlató pápai rendelkezésig viszonylagos nyugalomban, zavartalanul működtek Sárospatakon. A református iskola, annak birtokai, épületei ellen indított többrendbeli agresszív fellépésük miatt népszerűtlenné váltak, s az utódoknak mindent meg kellett tenniük, hogy önmaguk vagy talán az egész katolikus egyház iránt megrendült bizalmat valamelyest helyreállítsák. Az eszközökben nem válogató jezsuita ellenreformáció itt is az ellenkezőjére fordult. A kicsiny iskolaváros lakóinak száma egy 1749-es Canonica Visitatio adatai szerint mindössze 1210 lélek, s ebből 816 református. Az összlakosságnak tehát több mint kétharmada megőrizte protestáns vallását, minden jezsuita praktika ellenére²⁴. 1772-ben 677 katolikus, 1231 kálvinistát, 18 luteránust és 43 zsidót számláltak Patakon²⁵. Az arány tehát még két évtized múltán sem változott. A jezsuiták tehát sohasem tudtak komoly eredményeket elérni. Népszerűtlenségüknek több jelét fedezhettük fel. 1762-ben, mint alább látni fogjuk, iskolai törvényekkel kellett szabályozniuk a betlehemezést és a májusfa-állítást, mert mindkét gyakorlat ellenkezést szült a kálvinisták körében. Az alább többször idézett diáriumban²⁶ jónéhányszor találkozunk a historikus elégedetlenségével, amiért nagyon kevesen jártak misére, s nagyon gyakran, még nagy ünnepeken sem áldozott senki az iskolai ifjúságon kívül. A tanulók alacsony számát ez a népszerűtlenség okozta, de egészen bizonyosan más okai is voltak. Patakhoz mintegy 15 kilométerre fekvő Sátoraljaújhelyen a pálosok nyitottak iskolát. Kassa távolabb fekszik ugyan, de híre messze földről csalta a jó pedagógiai módszerrel tanító jezsuiták iskolájába a katolikus nemesek fiait. Így természetes, hogy egy nagy hírű jezsuita iskola szomszédságában, egy közvetlen közel fekvő pálos iskola mellett, kálvinista közegben nem sok jövője volt a Patakon népszerűtlen jezsuiták iskolájának, pedig ők mindent megtettek feladatuk sikere érdekében²⁷.

Az iskolai színjátzás

A XVI. század végétől a katolikus egyház mindent megtett az ellenreformáció sikeréért. A tridenti zsinat rendezte az európai katolicizmus helyzetét. A XVI. század végétől a jezsuiták a magyar városokban egymás után alapították a missziós feladatokat is betöltő iskoláikat. Nagyszombat, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Turóc és Selye házainak XVI. század végi meg-alapítása után a XVII. században sorra hozzák létre missziójukat, majd kollégiumaikat és iskoláikat²⁸. A jezsuiták iskoláikat alaposan felszerelték, pedagógiai módszerüket a kor színvonalának megfelelően kidolgozták,

kötelezően előírták a tanítás tárgyát, s évekre bontották a tantervet. A Ratio atque Institutio Studiorum olyan oktatási és nevelési rendszert dolgozott ki, amely a XVII. században modernnek számított. Köztudott, hogy a színjátszást oktatási rendszerükbe iktatták. Az iskolai színpad a jezsuita iskola természetes tartozéka volt²⁹. A XVIII. század közepére Magyarország legjelentősebb városaiban már messze földről látogatott, jól felszerelt iskolákkal rendelkeztek³⁰.

Nyilvánvaló, hogy az elsők között alapított pataki iskolában is megteremtették a jezsuita tanárok a színjátszás lehetőségét, s ezzel a lehetőséggel, mint adattárunkból kitűnik, igen bőségesen éltek is. A színjátszás igen fontos szerepére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a jezsuita tanárképzés egyik tantárgya a dramaturgia volt, s külön intézkedtek a színjátszás minden körülményéről, helyéről, a szereplő személyekről, a színjáték évenként megengedett számáról, a játszható témákról stb.

A sárospataki jezsuita színjátszás adataira legelőször a magyar irodalomtörténetben Nagy Sándor figyelt fel³¹. Ballagi Aladár 1892-ben közzölt egy Sárospatakon előadott magyar nyelvű iskoladráma tervezetét³². Bayer a XVIII. századi sárospataki iskolai színjátszásról már sokkal többet tud. Megemlíti, hogy a jezsuiták színjátékait a reformátusok is látogatták, ismeri a drámai mű előadásának helyét, utal arra, hogy Sárospatakon a jezsuita gyakorlatot figyelembe véve a szokásosnál több volt a magyar nyelvű színjáték³³. A kis létszámú iskola XVII—XVIII. századi színjátékairól pedig már pontos adatokat nyújtanak Jablonkay, Juharos és Takács, akik egyre bővülő anyaggal tettek arra kísérletet, hogy a magyarországi jezsuita drámarepertoárt összegyűjtsék³⁴. Az adatok lappangására és előkerülésére jellemző, hogy Jablonkay 1927-ben még csak 29 sárospataki iskolai színdarab címét ismeri³⁵. Takács viszont 10 esztendővel később már 62 pataki drámacímét közöl. A sárospataki katolikus gyűjteményben végzett kutatásaink során újabb, eddig nem ismert drámacímek birtokába jutottunk. Székesfehérvárott pedig — mint alább majd részletesen beszámolunk róla — a *Ként kapáló* című, Sárospatakon is előadott magyar nyelvű komédia szövegére bukkantunk. A pataki iskolai színjátszás irodalomtörténeti, történeti szempontból is figyelemre méltó. Jellemző a jezsuita tanárok gyorsaságára, politikai reagálóképességére egy adat: 1666-ban I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona házasságkötése tiszteletére a pataki diákok Comoedia Epithalamicát mutattak be³⁶.

1663-tól adtak színjátékot a pataki diákok. Ettől kezdve — ittlétük alatt — minden esztendőben „színre” kerül valamiféle dráma. Általában nem lépik túl a vonatkozó instrukciókban megszabott határt³⁷. Évente legfeljebb egy vagy két színjátékot mutattak be. Előfordult azonban néhányszor, hogy egy-egy tanévben három alkalommal (1695, 1706, 1767), négyszer pedig csak 1750-ben és 1771-ben léptek fel.

A drámai előadások általában nem szakadtak el a liturgiától. Ezért egy-egy „előadás” címe alapján joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy sorolható-e mindegyik egyértelműen a drámai műfajok közé. Ha a dráma alatt csak színpadon előadott, valamiféle zárt cselekményt fel-táró, párbeszédes művet értünk, akkor nagyon le kellene csökkentenünk a pataki színjelőadások számát. Ha azonban az iskolai színjátékok eseté-

ben a drámai műfajt tágabban értelmezzük, s értjük alatta a szavalókórusszerűen előadott vagy elrecitált, tehát „színre” vitt, a liturgiához szervesen kapcsolódó dialogikus műveket is, akkor a pataki színgyakorlat igen nagy időszakaszt fog át, s eléggé sokrétű. A drámai műfajnak ezt a tágabb értelmezését tartjuk elfogadhatónak. Így értelmezi az iskoladráma műfaját az irodalomtörténeti gyakorlat, másrészt pedig a fogalomkör szűkebb értelmezése esetén csak a drámacímek birtokában alig lehetne különválasztani a misztériumjátékot a szertartás közben „bemutatott” dialogikus versustól. Nehéz lenne elkülöníteni a kifejezetten iskolai vizsgafeladatul kapott certament a declamatiótól. A certamentnek minden esetben csak két szereplője volt, a declamációban azonban rendszerint több diákszereplő lépett a színre, s a dráma cselekménye valamilyen fiktív vita. A függelékben adott drámacímeket ilyen értelemben gyűjtöttük össze.

Patakon az iskolai színjáték igen erősen kapcsolódott a liturgiához, s itt elsősorban propagandisztikus feladatot töltött be. A vízkereszti háromkirály-járáásra vonatkozóan 5 adatot ismerünk³⁸. A pataki fiatalság iskolaszíni működését „betlehemes játékkal” kezdte. A betlehemezés szokása azonban a XVIII. század második feléig nem halt ki Patakon, hiszen a szokást 1762-ben és 1768-ban le kellett állítani³⁹. A tilalom szövegezéséből kiderül, hogy a pataki katolikus diákok egy saját maguk készítette jászollal járták körbe a várost, s kopogtattak be minden ház ajtaján. 1663-ban is betlehemi jászolt készítettek, ekkor azonban még csak a templomban mutatták be ezt a magukfaragta, nyilván némajátékkal is kísért készítményt, később azonban házról házra jártak. Előbb papok és diákok, néhány év múlva már csak a diákok hordták körbe jelmezbe öltözötten a betlehemet. Úgy tűnik tehát, hogy az előbb kifejezetten liturgikus célokat szolgáló betlehemezés fokozatosan folklorizálódott. Az 1762-ben született tilalomnak nem lehetett foganatja, mert a helytartótanácsnak újabb tilalmat kellett szövegezni a kálvinistáknál botrányt okozó betlehemezés ellen⁴⁰. A későbbi tilalom azonban a szokásos („more solito”) karácsonyi éneklést is megtiltotta. A tilalom szövegéből nem derül ki, hogy a „cantus”-ra korábban a templomban került-e sor vagy a házaknál. Ha a házaknál is kántáltak, akkor a tilalom csak a jászol vagy a betlehem készítésére, illetve ezek körbehordozására vonatkozhatott.

A liturgiához kapcsolódott Sárospatakon a nagypénteki misztérium is, hiszen az Újszövetségnek talán egyetlen története sem alkalmasabb a dramatizálásra, mint éppen a szenvedés története⁴¹. Ehhez a történethez alkalmazkodott a liturgia is. A nagyhét (a húsvét előtti hét) egy-egy napján a szertartás közben a kánoni sorrendben felolvasták a szenvedéstörténetet. Nagyon gyakran ugyanazt szereplőkre osztva mondatták el. Énekelt, dialogizált változatai a passiózásnak évszázadok óta még ma is közismertek⁴². A magyar drámatörténetben szinte a kereszténység felvétele óta ismert a húsvéti ünnepkör köré fonódó dramatikus szokásanyag. A XI. századból való az első Officium sepulchri⁴³. A szokás végigkísérésére itt nem kerithetünk sort, annyit azonban meg kell mondanunk, hogy a XVII—XVIII. század jezsuita iskoláiban a nagypénteki szertartáson nemcsak a szenvedéstörténetet, hanem egyéb, a passióhoz allegorikusan vagy tema-

tikailag kapcsolható drámákat is előadtak. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi gyakorlatot követték. A német jezsuita provinciákban inkább csak a feltámadás történetét dramatizálták. A nagypénteki misztérium, tehát maga a szenvedés háttérbe szorult⁴⁴. A dramatizált feltámadástörténet rokon a magyar *Quem quaeritis* játékkal. Egyéb témák a német provinciákban 1617-től 1768-ig található meg⁴⁵. Magyarországon nemcsak a bibliai történetet, hanem a középkori keresztény szimbolikát felhasználva egyéb témákat is színre vittek. Leggyakoribb a nagypénteki *jelmezes processio* volt, amely többnyire flagellatióval is párosult⁴⁶. Demonstratív hatásokról, a spectaculumjellegéről, a propagandacélról kétségeink nem lehetnek. A diákok Jézus korát megelevenítő jelmezekben és kellékekkel felszerelve, feretrumokat, azaz bibliai történeteket bemutató festett táblákat vive vonultak végig a városon. A drámatörténet igen sok ilyen látványos körmenetről tud⁴⁷. A másik nagypénteki „drámai műfaj” a *misztériumdráma*. Témája azonban nem minden esetben bibliai eredetű, hanem lehetséges az ünnep szimbolikájába illő bármilyen más téma is⁴⁸. Hasonló gyakorlatot valószínűleg meg a piaristák s a csiksomlyói ferencesek is⁴⁹. A harmadik nagypénteki témacsoportban az *Oszöveltség egy-egy történetét hozták kapcsolatba a szenvedő Krisztussal* vagy általában Krisztussal. „Kötőelemnek” itt is a középkori szimbolikát használták fel⁵⁰. A misztérium és a moralitás keveredett a harmadik nagyheti témacsoportban⁵¹. A témák igen vegyesek. A negyedik csoportra a *teljes tematikai heterogenitás* a jellemző⁵². Így szerepelhetett nagypénteken a klasszikus emlékeket idéző Daphnis, a pásztor, aki az Olajfák hegyén kereste elvesztett juhait. Servatort keresztre feszítették, jól megsiratták, s a gonoszok kinevették. Nicaetos kitépte nyelvét, hogy bűnbe ne sodorja. Feltűnő, hogy igen kevés a jezsuita drámagyakorlatban a kifejezetten nagyheti téma, a szenvedéstörténet. Patakon nem nagyon rendezték meg nagypénteken ezeket a látványos körmeneteket. 1664-ben a körmenet kapcsán mutattak be drámát. Ilyen kis actiunculákra került sor más esztendőknagy-pénteken is (1666, 1668, 1706). Ahogyan az általános jezsuita gyakorlatban nincs hagyománya a passiózásnak, úgy itt sem kerítették arra sort, hogy Jézus szenvedéstörténetét dialogizálva előadják.

Amilyen ritka nagyhéten a spectaculum jellegű processzió vagy bármilyen témacsoportba tartozó nagyheti actiuncula, annyira kedvelt az úrnapi vagy nagycsütörtöki látványosság (1664, 1665, 1667, 1668, 1669, 1699, 1701, 1703, 1705, 1706, 1716, 1719, 1720, 1721, 1722, 1723, 1736, 1741, 1754, 1771). Az egyház ünnepei sorában tehát a legtöbbször áldozócsütörtökön és úrnapiján szerepeltek a pataki diákok. Ritkábban léptek fel karácsonykor és a nagyhéten.

Nyilvánvaló, hogy az irodalom- és a drámatörténet számára a profán elemek az izgalmasak. Az *új esztendőt* két alkalommal köszöntötték actiunculával (1670, 1746). A *farsang* kedvelt színi alkalom lehetett. Igen sok adatot gyűjtöttünk össze a farsangi komédiázásról (1669, 1725, 1726, 1727, 1729, 1731, 1746, 1750). A XVIII. század második harmadában jöhetett divatba a *majális* és az ezzel kapcsolatos színjátás (1742, 1745, 1750). Ez az „ünnep” bizonyos excessusokra is ösztönözhetette az ifjúságot, hiszen a fentebb már említett 1762. évben született iskolai szabályzat azt is meg-

tiltotta, hogy a házban májusfát állítsanak⁵³. Gyakran léptek fel a pataki diákok az *iskolai év végén* is, hiszen a drámajátszás egyben vizsgafeladat is volt (1729 nyarán, 1733. aug. 30-án, 1740. szept. 4-én, 1748. július 2-án, 1764. július 22-én, 1768. augusztus 30-án). Nem volt szokatlan az alkalmi vagy protokolláris színjátszás sem Patakon. 1666-ban Rákóczi György és Zrínyi Ilona esküvőjén mutattak be egy *Comoedia Epithalamicát*, 1695-ben Rákóczi Ferenc és két nappal előbb érkezett felesége tiszteletére játszottak a várban. 1728-ban színdarabbal lepték meg névnapján a ház-főnököt, 1767-ben a Zrínyi című magyar nyelvű drámával, 1768-ban a Tök Mac Filko című komédiával szórakoztatták a környékről összesereglett lelkészeket, papokat és egyházi előkelőségeket⁵⁴. Az alább közölt Ként kapáló című komédiát pedig a várban a környék notabilitásának jelenlétében mutatták be. A színjáték tehát Sárospatakon vagy része a liturgiának vagy az iskolai gyakorlatnak megfelelő vizsgafeladat. Néha névnap ajándék, máskor egy előkelő személynek szóló megtiszteltetés. A karácsonyi kántálás, a vízkereshti háromkirály-járás, vagy a május-ünnepelés az ifjúság kezdeményezéséből született, ezért tehát egyre inkább profanzálódhatott, s el is különülhetett a szervezett iskolai színjátéktól.

Témaválasztásuk szokványos. Természetes, hogy inkább kedvelték a bibliai eredetű vagy az erkölcsstanító témákat. Ezek között volt a betlehemezés, a háromkirály-járás az úrnap négy oltárnál, a liturgiához kapcsolatosan elmondott ó- vagy újszövetségi, biblia ihlette *actiuncula*, amely a keresztény szimbolika útvesztőjében valahogyan kapcsolható volt az ünnephez. Feltűnő, hogy míg éppen az egyházi szertartásokon a latin nyelv használata természetes, itt Patakon legtöbbször magyar nyelvű a szertartáshoz kapcsolt *versus* vagy *rithmus*. S míg az általános tapasztalat az, hogy a jezsuita színjáték csak a XVIII. század második felében vált magyarrá, addig itt már az alapítást követő esztendőben, tehát már 1634-ben magyar nyelven hangzott el iskolai színdarab. Az anyanyelvet itt gyakrabban használták, mint más jezsuita iskolákban⁵⁵. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a kicsiny városkában nagyon kevés volt azoknak a száma, akik beszélő fokon ismerték a latint, s a tanulóképzés is megakadt annál a foknál, amikor már meg lehetett volna követelni a latin megértését s magát a beszédet is. *Bayer* külön ki is emeli⁵⁶, hogy Sárospatak a magyarnyelvűség tekintetében sokkal előbbre járt, mint más korabeli jezsuita iskola. A sárospataki magyar nyelvű előadások korai megjelenését *Takács* is ismeri⁵⁷.

Ha nem is túlságosan nagy, mégis mintha az átlagosnál több lenne a profán nem történeti drámatémák száma. Ezek közül a nyitány rögtön felkelti a figyelmet. 1705-ben a fukar pénzsóvár embert viszi pellengérré az ismeretlen szerző. Címe: Nincs semmi hamisb, mint a pénzt szeretni, mert az az ő lelkét is áruban bocsájtja. A dráma témáját *Juharos* az alábbiak szerint idézi: „Hyppolitus gyermekkorától fogva idegenben él, nagy vagyonra tett szert, sok kincssel hazatér hazájába. Egy Cyrallus nevű katona Hyppolitus atyjához megy, hogy az ő fia. Hyppolitus megérkezve atyja házához, nem ismerván meg szülőit, azok sem őt, szállást kér. Pénzért megölik, csak azután ismerik meg egy jegy által, hogy az elbujdosott fiukat ölték meg”⁵⁸. A gátlástalan pénzvágy témája 1729-ben ismétel-

ten színpadra került. Ezúttal azonban komikus formában. Jellegzetes farsangi témák a *Bakhus*-témák. 1725-ben, 1746-ban és 1750-ben kerül színre a klasszikus mitológia féktelen istene, valószínűleg egy kicsit ruszticizálva, mint a sátoraljaújhelyi *Borss-féle Bakhus*. A rusztikus *Bakhus* itt olyanná válhatott, mint amilyennel nagy eszem-iszomok alkalmával bőségesen találkozhatott a XVIII. századi magyar néző. A Bacchus-alak tehát egy kissé a XVIII. századi magyar, írni, olvasni nem, de enni és inni annál jobban tudó szegény nemes tipikus figurájává vált. Bacchusból *Bakhus* lett. A Bacchus-témák általánosan ismert jezsuita témák⁵⁹, mint ahogyan a részegség, a bor és a víz vetélkedése is ismert irodalomtörténeti és drámatörténeti téma⁶⁰. Bacchus mítikus élettörténetét megelevenítő magyar komédiák közül egy magyar nyelvűnek a szövege maradt ránk, s jellemzően ez is a Sárospataktól csak néhány kilométerre fekvő Sátoraljaújhely paulinus iskolájából⁶¹. A sátoraljaújhelyi pálos iskolában 1765-ben előadott *Bakhus*- és a sárospataki *Bakhus*-téma kölcsönhatása természetesenek tűnik. Az egymástól mintegy 15 kilométernyire fekvő városok pálos, illetve jezsuita paptanárai között igen eleven kapcsolat állott fenn. A sárospataki *Historia Domus* és a már többször idézett iskolai *Diarium* írói jónéhányszor kitértek arra is, hogy a patakiak Sátoraljaújhelyen vagy az újhelyiek Sárospatakon jártak. Az adatok egyikéből-másikából az is kiderül, hogy kölcsönösen meg is tekintették egymás diákjainak komédiáit, iskolai színjátékait⁶². A két város paptanárai között tehát kialakult egy jó szokás, egymás előadásait megnézték, s nyilván az ott szerzett tapasztalatokat a maguk iskolájában hasznosították. Színre kerül kétszer is Terentius darabjának, az Andriának egy-egy magyarországi travesztíája (1726, 1731). 1741-ben, míg a *Syntaxisták* a római Manliusok egyikéről mutattak be történeti drámát, addig az infimisták *Mammliusról*⁶³ komédiáztak ugyanebben az esztendőben. A patakiak által előadott komédiák közül azonban szinte bizonyosra vehetően a XVIII. század hatvanas éveiben előadott komédiák jelentik a csúcst. 1767-ben került színre a *Ként kapáló*, 1768-ban a *Tök mac Filko* kétszer is, s még ugyanebben az évben *Metastasiótól* egy magyar nyelvű darab.

A történeti drámatémák teljesen elsikkadtak. Ennek egészen bizonyosan az az oka, hogy Sárospatakon sohasem voltak felsőbb osztályok, amelyek tanulmányai sorában történeti studiumok is lettek volna. Az 1666-os *Comoedia Epithalamica* is csak az *Oszösvetségből* vett históriák burkában ábrázolta a Zrínyieket. Az allegória pedig — ki értette, ki nem — mindig csak sejtetett és soha nem közölt. Így tehát valószínűbb az, hogy a közönség egy része nem értette meg a színpadon látottak mögött az igazi jelentést. 1748-ban II. Béla királyunk története kapott helyet Sárospatak iskolai színpadán, de mint a farsangi, komikus témáknál is, úgy a történetiek esetében is a csúcspont az 1760-as évek termése. 1767-ben kétszer is színre kerül Zrínyi Miklós, a szigeti hős — magyarul, ami megint csak nem különös, hiszen hasonló témájú történeti drámát a magyarországi iskolákban bemutattak már. Nem kizárt, hogy a pataki Zrínyi-dráma a Friz András írta darab megmagyarított változata⁶⁴.

Mit tudunk a pataki diákszínpad „színházáról”, díszleteiről, jelmezeiről, színpadtechnikájáról? Köztudott, hogy a XVII—XVIII. század jezsuita

iskolai színpada rendkívül fejlett volt. Díszleteiről, színpadtechnikájáról a soproniak díszletkönyve árulkodik⁶⁵. A színpadtechnikai bravúrokra, a díszletezésre, a jelmezekre, a kellékekre csak a drámaszövegekből vagy a drámacímekből vagy a hozzájuk kapcsolt néhány szavas megjegyzésekből lehet következtetni. Nagyjából ugyanezek a pataki diákszínpad berendezésére vonatkozó forrásaink is. A jezsuitáknál a legtermészetesebb az volt, hogy az iskola udvarán, a kvadrumban építették fel a falakkal ugyan körbe zárt „sub Jove” színpadot. Ezt az ideiglenes alkotmányt három oldalról ülték körbe a nézők. Ilyen egyébként Comenius sárospataki iskolai színpada is⁶⁶: a pataki református kollégium udvarán készítették egy emelvényt. A jezsuitáknál ebben a korban divatos, igen sok szereplőt mozgató, reprezentatív drámák számára a kor legmodernebb színpadát építették meg. 1692-ben Pozsonyban emeltek legelőször nemcsak színpadot a szabad ég alatt, hanem színházat is. Nagyszombaton Eszterházy Pál építtet a jezsuita diákoknak színházat⁶⁷. 1754-ben Egerben épül ugyancsak adományból iskolai színházterem⁶⁸. Trencsénben 1727-től a kollégium III. emeletén levő nagytermet rendezik be színházzá⁶⁹. Azt tartanánk természetesnek, hogy Sárospatakon a protestánsok állandó jelenléte, a felekezeti érdekektől vezérelt jogos vagy jogtalan kritika⁷⁰ arra készítette volna a pataki jezsuitákat, hogy darabjaikat itt is látványosan rendezzék meg. Ahogyan azonban sohasem sikerült egy, a kor minimális követelményeinek megfelelő iskolai épületet építeniük, úgy nyilvánvalóan sohasem tudtak egy valamirevaló iskolai színpadot sem építeni. Sem állandó színpadot, sem színháztermet, sem különálló színházépületet nem építettek, nem rendeztek be. Az ideiglenes színpadokról, a színjáték helyéről, a jelmez- vagy kelléktárról csak a függelékben közölt drámatörténeti adataink vannak. A vízkereszti vagy karácsonyi misztérium helye a templom vagy egy-egy magánház. A legfőbb látványosság a processzió volt. Ez, mint tudjuk, nem hiányzott Patakról. Nyilvánvaló, hogy az úrnapi magyar versek színhelye a templom vagy a körmenet útvonalán felállított oltárok egyike-másika lehetett. A templomi látványosságok közül figyelemre méltó az 1663. évi körmenet, amelyen feretrumokra állítva hordozták körbe a jelmezekbe öltözött diákokat. A nézők az előbb mozdulatlan alakokat szobornak hitték, s csak akkor, amikor megszólaltak, döbbenek rá, hogy a „hordszéken” élő személyeket látnak. 1741-ben pedig már szobrokkal rendeznek látványos „produkciót” a templomban. A Krisztus mennybemenetelét ábrázoló szobrot a magasba emelték a templom boltozatán levő lyukon lebecsátott kötél segítségével. Ezzel a magasba emel Krisztus-szoborral szemben ugyanilyen módon angyalszobrokat is a magasba vontak. Az angyalok kezében égő gyertyát helyeztek el. Míg a szobrok a magasba emelkedtek, megszólaltak a különféle hangszerek. Ezután pedig a boltozat nem használt nyílásain keresztül különféle ajándékokat dobáltak a hívek közé⁷¹.

Előfordult néhányszor, hogy a színjáték helye a tanárok ebédlőterme volt. Rendszerint népes vendégsereg jelenlétében került sor az ilyen bemutatásra. Néhány adatunk szerint a várban is „vendégszerepeltek” a diákok. Rendszerint egy-egy világi előkelőség ott időzését akarták a színjátékkal kellemessé tenni. A most közreadott *Ként kapáló* című komédiát

is a várban mutatták be. Előfordult, hogy a város főterén (foro, in publica platea) építettek ideiglenes színpadot, s ott mutatták be a város közönségének a színjátékot (1664, 1666). Igen gyakran az iskolaépületen belül kerül színre egy-egy szindarab. A máig is meglévő első emeleti széles, nyitott folyosón építettek egy ideiglenes színpadot (1768: „in theatro extracto in ambitu; 1769: in ambitu; 1771: ambitu Residentiae; 1768: in ambitu... Extemporali theatro...”), s egy-egy színjáték alkalmával ide gyülekeztek a nézők, a szülők és a diákok.

Igen kevés a színpad technikai berendezésére vonatkozó adat. Tény az, hogy az alkalmi színpadok, ideiglenes emelvények sohasem voltak alkalmasak arra, hogy színpadtechnikai bravúrokkal ámítsák el a közönséget. A technikai hiányt díszletekkel, jelmezekkel, a rendezés mesterfogásaival kellett pótolniuk. Mindenesetre jelmeztárának kellett lennie az iskolának. Innen biztosították a különféle liturgikus cselekményeket kísérő, vagy ahhoz szervesen hozzá tartozó spectaculumok jelmezeit. A betlehemeshez királyok, pásztorok, angyalok, parasztok jelmezei kellettek. 1745-ben 8 diák komikus jelmezben, 8 diák pedig katonaruhába öltözve mutatja be Endymion pásztor históriáját. A jezsuiták feloszlata után az ingóságokat átvevő hatóság különféle inventáriumokat készített. Felvették nemcsak az intézmény közös vagyonát, hanem a tanárok celláiban talált bútorokat, el nem vihető használati tárgyakat is. 1773-ban külön szekrényben talált a bizottság öt rend színi öltözéket, néhány kelléssel, melyeket, mint mondja a jegyzőkönyv, a nyilvános színelőadásokon szoktak használni⁷². A hangszerek a templom birtokában maradtak⁷³.

Az előadások helyére vonatkozó részadatok, a darabok korhű vagy témahű megjelenítését szolgáló jelmezre vonatkozó utalások, a korabeli jezsuita iskolák közismert színi pompaszeretete, a színjátéknak a hittérítés szolgálatába való állítása miatt nem lehet arról kétségünk, hogy a pataki iskola is mindent megtett a maga módján annak érdekében, hogy reprezentatív módon rendezte meg színjátékait. Az objektív körülmények azonban nem tették lehetővé csak a technikai minimum megvalósítását. Felőbb osztályok sohasem voltak Sárospatakon. Színházat nem tudtak építeni, s általában a jezsuitákat ottlétük idején inkább lekötötte a protestantizmus elleni, eszközeikben nem válogató harc, mint a nyugodtabb körülményeket igénylő oktató-nevelő munka. A jezsuitáknak ugyanis nemcsak a hit vonalán, hanem az oktatás-nevelés vonalán is komoly vetélytársuk akadt. Comenius pataki működése — az 1656-ban kiadott, de 1654-ben már bemutatott Comenius-dráma — nyilván komoly konkurrenciát jelentett⁷⁴. Ezért nem különös, hogy Sárospatakra a kor egyik legképzettebb magyar jezsuita papját, Sámbar Mátyást küldte a provinciális. Comenius után ugyan nincs adatunk a pataki protestáns alkalmi színjátéokra, arra vonatkozóan azonban jó néhány adatot találtunk, hogy a kálvinisták alkalmanként részt vettek egy-egy színelőadáson. 1663-ban a reformátusokat a kíváncsiság hozta el a száz éve nem látott karácsonyi jászolhoz. 1666-ban a Rákóczi és Zrínyi Ilona esküvőjére rendezett Comoedia Epithalamicán is részt vettek azért, hogy pontos értesülést szerezzenek arról, nincs-e a drámában valami utalás, jelzés, felhívás, amely a protestánsok üldözésére, a protestantizmus megszüntetésére, kiirtására vonatkoznék⁷⁵. 1706-

ban a jezsuita historikus szerint a kálvinista ifjak rútol kicsúfolták a katolikusok színi próbálkozását. 1728-ban csak annyit jegyzett le a *Historia Domus* írója, hogy a reformátusok irigykedve nézték a színelőadást. Ezután már csak 1767-ből van adatunk arra, hogy előkelő kálvinista urak megtekintették a *Ként kapáló* komédiát, s közülük néhány hazamenni már nem tudván, bent aludt a jezsuita kollégiumban. A szórványosan előforduló adatok alapján lehet arra következtetni, hogy a színdarabokat a kálvinisták is megtekintették, az ilyen esetek azonban a XVIII. század második felében már annyira általánossá válhattak, hogy a historicus nem is tarthatta említésre érdemesnek. Azt azonban már különösnek tarthatta, hogy a jezsuita rendházban benn is aludt egy vagy két „eretnek” hiten levő világi előkelőség.

A Patakon előadott iskolai színjátékok *szerzőiről* semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy 1754-ben Biderman egy darabja, 1768-ban pedig Metastasio valamelyik drámája került színre. Bidermannak egyébként az *Opera Comica* című drámagyűjteményét a felosztás után még leltárba vették⁷⁶. A katalógus-bejegyzés szerint Biderman drámakötete 1695-től volt az iskola tulajdonában. 1731-ben Chremes címmel egy Terentius-travestia került színre⁷⁷.

Az iskola névtelen historikusai igen gyakran emlékeztek meg a színjátékok *közönségéről* is. Az első karácsonyi jászolhoz mindenünnen nagy tömeg gyűlt össze, 1664-ben sokan megindultságuknak is kifejezést adtak, az úrnapi látványosság sokak szeméből még a könnyet is kicsalta. Szinte valamennyi drámatörténeti adat mellett ott találjuk a közönség reagálására való utalást. Az úrnapi spectaculumokat a környék egyházi és világi előkelősége, a szülők, alkalmanként még a reformátusok is látogatták. A meglepetésül szolgáló színelőadások közönsége sokszor egészen kicsiny volt. A kis létszámú protokolláris közönségnek szánt színdarabokat ezért tartották az ebédlőteremben vagy a ház folyosóján. A körmenetek esetleg százakat vonzottak. Mindenesetre a pataki iskola színjátszásának többkevesebb kisugárzó hatása volt a környék lakosságára. 1745-ben a tanulók Endymion történetét akarták színre vinni. A syntaxisták magistere által rendezett darab azonban nem tetszett a superioriornak, s ezért nem engedélyezte a darab nagyközönség előtt való bemutatását. Úgy tűnik tehát, hogy a bemutatásra kerülő darabot előbb egy szűkebb körű bíráló bizottság is megtekintette, s ennek a véleményétől függött az, hogy a „kísérleti” darab közönség elé kerülhet-e.

Sárospatak iskolaszíni kultúrája tehát igen gazdag. A látványos körmenettől a jóízű magyar nyelvű komédiáig a korabeli műfajskála minden válfaja színre került. A jezsuiták darabjaikat, ahogyan ez megszokott volt, a nemzetközi vagy a hazai drámarepertoárból vették. A jezsuita misszió alapítása első esztendejében már létrejött a sárospataki iskola és az iskolában megjelent a színjáték is. Az alapítást követő első esztendőkből a jezsuitákat elsősorban a propagandafeladatok kötötték le, s ezért drámáikat, recitált verssel színesített processzióikat a hittérítés szolgálatába állították. Feltűnő, s ez teljesen idegen a jezsuita gyakorlattól, hogy szinte az alapítástól kezdve magyarul szólalnak meg a színjátszó diákok. Igaz ugyan, hogy ezek a magyarul recitáló, deklamáló pataki kisdiakok

tanáraik „hittérítő” feladatait is ellátták, mégis, a témától függetlenül, a magyar nyelvet fejlesztették, s tették egyre alkalmasabbá irodalmi gondolatok kifejezésére. A nyelv pallérozásának szándéka aligha élt a jezsuita rendezőkben, amit azonban tettek, azzal akarva, akaratlan a magyar nyelv és irodalom ügyét is szolgálták. A pataki színjáték gyakori magyarnyelvűségének több oka lehet. A liturgikus cselekmény elsőrendű célja az „eretnekek” megtérítése, a rekatolizáció. Patak társadalmának, mint fentebb már utaltam rá, csak egy tört része ismerhette a beszéd fokán a latint. Ezért hát a latin nyelvű színjáték csak üres deklamálás lett volna a kisvárosból és a környékről összesereglett nézők előtt. Nem tudott azonban a pataki kisdíák sem még jól beszélni latinul. Nem maradt más hátra, minthogy magyarul szólaltassák meg a jezsuiták tanítványait. Működésük utolsó évtizedeiben vagy inkább csak évtizedében a pataki katolikus színjátszás már szinte teljesen profánná vált, s mintha inkább protokolláris célokat szolgált volna, mint az iskolai színjáték elsőrendű célját, az ifjúság nevelését és tanítását. Mi a témák profanizálódásának az oka? Nyilván a felvilágosodás lassú és késői magyarországi terjedése, amely miatt az iskola, még a szerzetesi iskola is, már elsősorban oktató és nevelési intézménnyé lett. A rekatolizálás esetleges szándéka ekkorra már túlhaladott, elavult szint is nyerhetett, s az ilyen rekatolizálni akaró pap vagy világi, alkalmanként nevetségessé is válhatott. Különösképpen érvényes lehet ez a tétel éppen Sárospatakon, ahol a jezsuiták és a kálvinisták eszközökben nem válogató harcában a jezsuiták maradtak alul. A felvilágosodás tehát itt inkább hatott, mint a Felvidék jezsuita orientációjú városaiban. Ha ez nem lenne igaz, akkor alig képzelhetnők el, hogy 1767-ben egy jezsuita színpadról hangozzék el — mint alább majd látni fogjuk — egy, a maga korában nyilván közkedvelt és közismert szólásmondás: „a keresztény mind fősvény”.

A kincskapáló vagy a Ként kapáló

1971 nyarán a székesfehérvári püspöki levéltárban bukkantunk az eddig lappangó Ként Kapáló című kéziratot iskoladrámát tartalmazó füzetre öt iskoladráma-füzet együttesében⁷⁸. Az újonnan előkerült, XVIII. század második feléből való színdarabok leglényegesebb adatai az alábbiak.

1. Címe: *Ként kapáló. Nemzetes Kénts Demeter Uram. Mulattságos játék*. A komédia egy, 22,4x17,3 cm méretű 16 a—b lapot tartalmazó füzetben található. A keletkezés vagy az előadás körülményeire (szerző, rendező, hely, idő) semmiféle külső adatot nem találtunk. Magyar nyelvű.

2. *Boldisár király*. A címet a margón találtuk. A magyar nyelvű kéziratot komédia egy, 22,5x16,9 cm méretű, 20 a—b lapot tartalmazó füzetben található. A füzet 1 a—b, valamint a 16a laptól kezdve teljesen üres. Ugyanebben a drámafüzetben található a dráma 1761-es előadatasának színlapja vagy nyomtatott programja: *Boldisár király jeles játék, mellyet a' Jesus Társaságának egri oskoláiban tanuló nagyságos, nemes és tisztos Iffjuság M.D.C.C.L.X.I. . . . Barkóczi Ferentz Urnak . . . alázatos tiszteletére folytatott*. Ezt a tragédiát egyébként 1754-ben Rosnyón, 1766-

ban Székesfehérvárott is előadták⁷⁹. A nyomtatott színlap és a kéziratos tragédia szövege közti minimális különbséget a szerkezeti bontás összehasonlítása után könnyen fel lehet fedezni. Magyar nyelvű.

3. A harmadik magyar nyelvű kéziratos dráma az *Imre és Konrád Esztoráz* című tragédia. A darab egy 16,9x20,2 cm-es méretű, 14 a—b lapot tartalmazó füzetben található. A kéziratos dráma két kéz munkájának tűnik. Címét az analógiák ismeretében mi adtuk. Az 1a lap jobb felső sarkán egy évszám: 1835. A 2b lap alján a drámaszöveg tetemes részétől idegen írású bejegyzés: *Producta Cassoviae 1765. honoribus Ex. Ill. Eszterházi ep. Agriensi Tempore visitationis a MM. Emerico Rakoczi Rhet. et Laurentio Heiszler poeta*. Az Esztoráz témájú drámák igen kedveltek voltak. Bayer külön ki is emeli, hogy az Esztoráz dráma már csak ezért is érdekes, mert ebben szerepel első alkalommal Bánk bán⁸⁰ a magyar színpadon. A Függelékben közli is a Kassán 1765-ben előadott variáns nyomtatott programját. A jezsuiták iskoláiban csak Budán (1753)⁸¹ került színre ez a tragédia. A kéziratos füzetben egy betétlap (mérete: 23,1x17,8 cm) található, amelyen a témától független *Panegyricus Tyrnaviensis* című latin nyelvű vers van.

4. A negyedik füzetben található dráma címe: *Clementia Davidis erga Semei* címet viseli. A 7 a—b lapterjedelmű füzet lapjainak mérete: 18,6x13,8 cm. A 7 a—b lap üres. A darab prologusa külön lapon áll. A jezsuita drámatörténetben eléggé ismeretlen cím, bár 1766-ban Székesfehérvárott szerepelt egy David Victor⁸² című dráma. Nyilvánvaló azonban, hogy a téma rokon a nagyszámban előforduló Absolon-drámákkal⁸³.

5. Magyar történeti témájú az 5. füzetben fellelhető latin nyelvű dráma, melynek címe: *S[anctus] Stephanus Rex Ungariae*. A Szent Istvánról szóló iskoladrámák sorát az 1587-ben Kolozsvárt bemutatott munka nyitja meg. 1616-ban Zágrábban, 1626-ban a nagyszombati diákok előadásában Bécsben, 1679-ben Kassán, 1743-ban Nagyszombaton, 1747-ben Szakolcán, 1754-ben Nagyváradon került színre. A most előkerült színművet Székesfehérvárott 1756-ban játszották, 1757-ben és 1758-ban Ungváron, 1764-ben Trencsénben, 1769-ben pedig Nagyváradon adtak elő hasonló című darabot⁸⁴. Az I. István királyról szóló dráma egy 10 a—b lapterjedelmű, 20,9x16,9 cm méretű füzetben található. Az 1a lapon olvasható a cím. Az 1b lap, valamint a 9 a—b lapok üresek. Betoldott lap a 2—3. a—b lap. A darab Argumentummal és a szereplők felsorolásával kezdődik. A betoldott 2—3. a—b lapokon olvasható a cselekményösszefoglalás, az a szöveg, amely a nyomtatott programokra is rá szokott kerülni. A cselekményvázlat és a dráma között kicsiny különbséget vettünk észre.

6. A hatodik füzetben olvasható latin nyelvű kéziratos dráma a *Xumus* címet viseli. A jezsuita drámarepertoárban teljesen ismeretlen a cím. A *Xumus* című darab egy 1—12. a—b lapterjedelmű füzetben található. Az 1a lapon olvasható a cím. Üresek az 1b és a 12 a—b lapok. A 11b és a 12b lapokon gyermeki ceruzafirkálást találtunk.

A fent röviden bemutatott, a XVIII. század második feléből származó színjátékok közül Székesfehérváron a Boldisár című darabot 1766-ban, a Sanctus Stephanus Rex Ungariae címűt 1756-ban adták elő. Egye-

lőre azonban a többi négy dráma székesfehérvári előadásáról nincs semmi értesülésünk. Fehérvárra úgy kerülhettek ezek a drámák, hogy valamelyik jezsuita tanár vihette magával azért, hogy új állomáshelyén is előadják a diákok. A darabok egyébként a most közreadott Ként kapáló című komédia keletkezési körülményeinek felderítésében további adatokat nem nyújthatnak. Elképzelhető, hogy mind a hat színjátékot bemutatták a székesfehérvári diákok is, de az a tény, hogy egy nagyszombati verses panegyricus, egy Kassán előadott családörténeti témájú dráma, egy Gyulafehérvárott is ismert komédia (Ként kapáló) Fehérvárt került elő, elegendő adat annak a ténynek a megerősítésére, hogy a jezsuita drámarepertoárban gyakran objektív okok miatt is, s nyilván szubjektívek miatt is, nagyon gyakori a vándortéma. A szerző, a rendező vagy egy szereplő (de későbbi tanár) magával vihette a kéziratot iskoladrámát. A jezsuita pap-tanárokat pedig igen sűrűn diszponálták. A drámatémák nemzetközi vándorlására vonatkozóan nemrég mutattuk be az addig ismeretlen XVII. század végi, XVIII. század eleji Kézdivásárhely—Kántáról származó kéziratot iskoladráma-gyűjteményt, amelyben egy belga-flamand, egy bécsi, trencsényi, kassai jezsuita drámákat is találtunk⁸⁵. A drámatémák nemzetközi és országon belüli vándorlása tehát közismert tény. Végző soron ugyanezt a tényt bizonyítja a most, itt kiadott Ként kapáló című komédia is.

Jablonkay szerint⁸⁶ évjelzés nélkül Gyulafehérvárt fennmaradt egy *Kéncskapáló Nemzetes Kénts Demeter Uram* című „mulatságos” játék, amelynek végén két, 3 strófás „ária”, azaz dalbetét szöveg is található. Semmi kétségünk nem lehet, hogy a Sárospatakon is előadott Ként kapáló komédia fő vonásaiban azonos a gyulafehérvári variánssal. Nemi szövegmódosítás azonban elképzelhető, hiszen már a címet is módosította a pataki variáns írója. A komédia erdélyi eredetét bizonyítják a szövegben előforduló erdélyi helynevek, vagy a ma már ismeretlen jelentésű, s a maguk korában is talán csak Erdélyben közismert szavak. Az is bizonyos, hogy ezt az Erdélyben keletkezett komédiát Sárospatakon 1767. február 26-án, farsang idején mutatták be. A pataki diáriumban a következő bejegyzést találtuk: „Ma a syntaxisták P. professzora egy farsangi, magyar nyelvű igen jó actiót mutatott be a várban levő palotában. Újhelyt a nagyszámú nemességből nem kevés hallgató képviselte, akiket a Professor és a Praefectus hívott meg. Legelőkelőbbek voltak a főtisztelendő Prépost úr, tekintetes Szirmai Tamás úr, aki nagy kísérettel érkezett. Ketten voltak a paulinus atyáktól is. Valamennyi férfi a rendházban ebédelt meg, s ezután befejezve az ebédet, amelyen a mieink közül csak négynek jutott hely, az urakat Kossuth úr látta el. Az actio körülbelül fél négykor kezdődött el, s hat órára befejeződött. A máshonnan érkező vendégek nálunk töltötték az éjszakát. Közöttük kálvinisták is voltak jószándékuk jeleként. Szirmai úr a szereplőknek 1 aranyat ajándékozott kegyesen.” A syntaxisták professzora ebben az esztendőben Ürményi István volt.

A komédia témája röviden így fogható össze: Kéncs Demeter állandóan nagyobb vagyon után vágyakozik. Azt hallja, hogy a Pusztavárba óriási kincseket rejtettek el. Ezt a kincset azonban csak az találhatja meg, akinek a vár a tulajdonában van. Ezért a pénzsóvár öreg nem törődve

fia érdekeivel, megvásárolja Pusztavárt. Az örökös, Kálmán és apja inasa, Fitodi cselet határoznak el. Ki akarják a pénzsóvár öreget csúfolni, másrészt pedig arra akarják a fukar apát rávezetni, hogy a Pusztavárra fordított pénzt adja fiának, a csel egyik végrehajtójának. Fitodi, a ravasz, minden hájjal megkent inas, remeteruhába öltözik, s titkon a kincs ársára érkező Kéncs Demeterrel és Buxival is elhiteti, hogy a kincs megszerzésének módját egyedül ő ismeri. Igaz ugyan, hogy azt veszedelmes lények őrzik, a titkon elárult varázsige azonban — hazudik Fitodi — minden problémát meg fog oldani. Míg a fukar, pénzsóvár Kéncs Demeter uramat és Buxit a közeli tölgyfa alá küldi a ravasz inas, hogy arca borulva engeszteljék a kísértő lelkeket, utasítására a parasztok elrejtőznek Pusztavár pincéjében, készen arra, hogy a kincsesókat, néhány parasztot, s természetesen Demetert és Buxit is jól elverjék. Az alkalmilag kigondolt és jól megszervezett „haditerv” kiválóan sikerült. A pénzéhes Buxit jól elagyabugyalják, s minden porcikáját fájlalva tér vissza a kincsepincéből, Demeter uramat pedig Bugyorádi, Pusztavár prefektusa jól megleckézteti. A felsült fukar öregúr, belátva hibáját, kifizeti a felfogadott parasztokat, Fitodi ravaszága révén darabokra szaggatja a hamis adásvételi szerződést, s azt a pénzt, amit a vár és a hozzátartozó dominium megvásárlására szánt, fiának ajándékozta. Az álnok Fitodi, bár már eredeti öltözékében jelenik meg, szint nem vall, s még azt is eléri, hogy Demeter a „remetének” adott pixist, órát és erszényt is neki adja. A megcsúfolt Kéncs Demeter tehát belátja hibáját és boldogan kiált: „Ez az én esetem ennek utánna Engemet okosabbá tészen: soha többé olly haszontalan gondolatoknak helyt nem adok... Ennek utánna tsendesebben élek, mert te Engem Oh Pusztá Vár! oh kéntses pincze! drága szép okosságra hoztál.”

A komédia erdélyi eredetéről kétségeink nem lehetnek. Emellett szólhat esetleg az a tény is, hogy — mint fentebb mondtam — a gyulafehérvári könyvtárban *Jablonkay* kutatása idején még megvolt a dráma egy kéziratos példánya. Bár sem a szerzőre utaló, sem a keletkezés körülményeit meghatározó egyéb külső adatot nem találtunk, a belső adatok sora azonban azt bizonyítja, hogy Erdélyben kellett keletkeznie. Két erdélyi helységnév fordul elő a komédiában. Az első kimenetelben a ravasz kópé, Fitodi, amikor Kéncs Demeter elleni összeesküvését feltárja a nézők előtt, fogadkozik, hogy mert Demeter uram neki igen sok borsot tört az orra alá, ő azt visszaszolgáltatja: „De nem *bányabükki* kupával mérem vissza” — hőködik. Bányabükk Kolozs megyei község, Kolozsvártól délre, mintegy 15 kilométerre fekszik⁸⁷. Ugyanebben a kimenetelben ugyancsak Fitodi szájába adja a szerző a második helységnévet: „Az utat itt el nem vesztheti, hiszem égy és egyenes a' *szoporba*, ha vak volna is hídba botlanék.” Szopor ugyancsak erdélyi, Kolozs megyei község, amelyet később közigazgatásilag Szilágy megyéhez csatoltak. Tasnádtól nyugatra, mintegy 10—15 kilométerre, Szilágysomlyótól északkeletre az Ér patak völgyében fekvő község⁸⁸. Nem kizárt, hogy a szövegben előforduló *monostori* („hogy a monostori erdön túl legyen a temetőd”), valamint a *Fitodi* szereplőnév is erdélyi helyneveket jelöl⁸⁹. Ezekon kívül is előfordul néhány erdélyi vonatkozás. Andor és Geczi az álruhás Fitodit *csiki túró-*

vel és fenyővízzel⁹⁰ akarják megvendégelni. Másutt egy ugyancsak Erdélyre utaló szólásmondásra akadtunk: „... mert ég benne a' kéncsnek kívánsága, mint az *Enyedi Asszonyba a' Pálinka*”⁹¹. Nem ismeretes a biztos olvasatú *istutz* szó csak *stutz* változatban. Ez azonban éppen Mikesnél fordul elő⁹². A fenti adatok alapján úgy hisszük, hogy az ismeretlen szerző Erdélyben, közelebről Kolozsvárt vagy Gyulafehérvárott írta komédiáját⁹³. A darab ízes nyelvezete alapján azt a feltételezést is meg merjük kockáztatni, hogy a szerzőnek erdélyi származásának kellett lennie, hiszen az erdélyi eredetű közmondásokkal, szólásokkal, Erdélyben használt szavakkal úgy bánik, mintha azt anyanyelvével együtt tanulta volna.

Hogyan került a komédia Kolozsvárról vagy Gyulafehérvárról Sárospatakra? A kérdésre vonatkozóan semmiféle adatunk nincs. A Székesfehérváron talált hat iskoladráma keletkezési és előadási helyei annyira sokféle vezetnek, hogy aligha képzelhető el, hogy valamennyi egy szerző vagy rendező személyi hagyatékából került volna a levéltárba. Nyilvánvaló, hogy ezt a komédiát is, mint a többi, egy valaki, egy erdélyi jezsuita rendházból hozta Patakra. A keletkezési időt 1767 elé kell tennünk, hiszen ebben az évben Sárospatakon már be is mutatták. Egy belső adat adja a terminus post quem-et. Demeter Buxinak különféle „történeti bizonyítékokat” hoz fel a kéncsnek a várban való rejtőzésére. Ezek között így hangzik az alábbi: „In anno 1686. Bundás Gáspár az uraság juhászsza hallotta, mikor itt pénzt olvastak.” A komédiának tehát bizonyosan 1686 után és 1767 előtt kellett keletkeznie. Minthogy azonban az iskolai színjátás magyar nyelvűvé válásáról, tematikájának profanizálásáról csak a XVIII. század második felétől beszélhetünk, ezért aligha tartjuk valószínűnek, hogy a komédia 1750 előtt keletkezett volna. Így születését a XVIII. század második felének legelejére tehetjük csak, korábbi keletkezését mindenképpen kizártnak tartjuk — legalábbis ezét a variánsét.

Volt-e forrása az ismeretlen XVIII. századi szerzőnek. Megszokott jelenség, hogy egy-egy iskolai színjáték szinte bejárja az egész országot. Kutatás közben az azonos drámacímek sokaságával találkozhatunk. Ennek a komédiának azonban — s ez szinte hihetetlen — sem a német szakirodalomban, sem a magyar jezsuita drámák sorában nem lehet nyomára bukkannunk. Úgy tűnik tehát, hogy nem fordítás, nem is valamiféle travesztia, nem a maga korában közismert témájú darabok kompilációja, hanem eredeti munka. Ez pedig — ismerve a kor drámáinak keletkezési körülményeit — igen nagy érték.

Úgy hisszük, nem érdektelen a téma folklorisztikus alapjainak felderítése. *Bán Aladár* 1915-ben számbaveszi azokat, a nemzetközi népmeseirodalomban Európa-szerte ismert meséket, amelyeknek a témája a kincskeresés. A kiindulópont a kincsmesék tipizálásához az észtek nemzeti eposza, a *Kalevipoeg*⁹⁴. Ezután sorra veszi az észtek⁹⁵, a finnek⁹⁶, a lappok⁹⁷, a poroszországi vendek⁹⁸, a lausitzi vendek⁹⁹, a lausitzi vendek és németek¹⁰⁰, az osztrákok¹⁰¹, a szászok¹⁰², a litvánok¹⁰³, a norvégek és a csehek¹⁰⁴, a sziléziai poroszok¹⁰⁵, a magyarországi svábok¹⁰⁶, a szászok¹⁰⁷, a lengyelek¹⁰⁸, valamint a magyarok kincsmeséit¹⁰⁹. Megkeresi bennük az azonos vonásokat, s ezek alapján a kincsmesék tematikai fedéseit feltárja, a témamotívumokat tipizálja. Nincs arra lehetőségünk, hogy *Bán Aladár*

ismertetése alapján a különféle etnikai csoportoknál élő kincsmesék jellemző jegyeit kiemeljük, arra azonban sort kerítünk, hogy a különféle népektől gyűjtött kincsmesék közös vonásait feltárjuk. A mese cselekményszála az alábbi: Háború folytán egy váromladékba, egy útkereszteződés alá vagy valamilyen más helyre a hajdan volt elődök vagy egy fukar pénzkuporgató óriási mennyiségű kincset rejtettek el. Ezt a kincset csak igen körülményesen és nem mindenki szerezheti meg. Meg van szabva, hogy mikor lehet a kincset feltalálni. Rendszerint bizonyos sátorosünnepeken, nagyobbára nagypénteken vagy valamelyik szent napján, s majdnem mindig csak éjszaka lehet hozzájutni. Különleges lények, szellemek vagy „kísértetek” őrzik a pénzt. Ez a kísértet lehet jó- vagy rosszindulatú. Mindenesetre a kincs megszerzése érdekében szükség van arra, hogy az őrző jóindulatát megnyerjék. A kincs helyéről, az eredményes kincshasás idejéről többféle módon értesülhet a legilletékesebb. Többnyire álmában jelenik meg a kincset őrző ósz ember, törpe vagy más különleges élőlény, s adja tudtul, hogy hol, mikor és milyen körülmények között lehet az elásott mérhetetlen kincshez jutni. Minthogy a kincs megtalálása még a viszonylagosan pontos leírás esetén is nehézzé válhat, a pontos helyet a helyszínen újabb különös jelek jelölhetik. Ezek között közismert a lidércfény vagy általában a fény, esetleg szén-, rongy vagy rozsdás vasdarab található a föld felett. A kincs megtalálását bizonyos feltételekhez is köthették. Ilyen volt többek között a keresés közbeni szótlanóság, varázsszövegek ismétlése. Máskor kötelezően előírt véráldozatot is követelhetnek az ásótól. Társadalomkritikai tendenciát sejtet a mesének az a vonása, amely szerint a kincset a kapzsi ember el nem nyerheti. Gyakori a mesékben az átváltozás motívuma: a talált vas, szén, vagy rongydarab pénzzé, arannyá változik. Ugyanez könnyen elképzelhető fordítva is, ha a kereső nem felelt meg a kívánt feltételeknek.

Az alább közölt Ként kapáló című komédia témaalapja ez az Erdélyben is élő kincskereső mese. A XVIII. században nyilván országszerte közismert mese szolgáltatót az ismeretlen szerzőnek alapot arra, hogy ezt a társadalomkritikai mondanivalót is sejtető komédiát megírja. A mese „erdélyi variánsa” a komédia alapján rekonstruálható. Pusztavár pincéjében nagy mennyiségű kincs rejtőzik, amely Dárius kincse. Egy más adat szerint évszázadokkal ezelőtt egy háború alkalmával rejtette el azt az egykori gazdag tulajdonos. Ezt a kincset csak a vár tulajdonosa nyerheti el. A kincs rejtőzésének „történeti” bizonyítékai vannak. 1200-ban igen sok holló járt a vár körül, 1675-ben, mikor Füstfaragó Gyurka elaludt, nagylábujját valaki megfogta, s felébredvén öt gyertyát látott a lábfejenél égni. 1686-ban Bundás Gábor a várban pénzt hallott olvasni. 1698-ban Pépavakaró Kozma egy halom szénre akadt ugyanitt, ami másnapra kincscsé változott. Jó néhány jele van azonban a jelenben is annak, hogy Pusztavár pincéjében kincs található. Létére utal a gyertyavilág és a két fekete macska is. A vár tulajdonosának, a kincs megkeresőjének a Kos csillag jegyében kell születnie. Csak holdtőltekor lehet kikapálni. Idegen kézben a kincs eltűnik. Különleges élőlény őrzi. Ez egy kis fekete ember, a feje mint a szelindek kutyáé, szarva olyan, mint az ördögé, nyelve két ölnyi hosszú, 20 kimeredt szeme van. Testét, mint a medvét, sűrű szőr-

zet fedi, lába pedig olyan mint a disznóé. Ez a törpe képes óriássá is nőni. Megjelenése általában nagy zörgéssel, zakatolással jár. A kincskapálás előtt sem arany, sem ezüst, sem papír, nem lehet az ásóknál. A kincset őrző lelket a szent Kristófhhoz mondott imádsággal lehet megengesztelni. A kincskeresőnek ismernie kell bizonyos varázsszöveget is. Imádság közben a föld úgy gőzölög, hogy az imádkozók attól majd megfulladnak. Hitvány vas vagy szén formájában található a felszínen. Az egykori tulajdonos valamiféle ládában rejthette el. A kinczsásás módját legjobban az „istenes” életű remete tudhatja. Demeter uram nem nyerhette el a kincset, ehelyett csúful meghurcolják, inasát pedig elagyabugyalják, mert a pénzsóvár nem nyerheti azt el soha.

Az Európa-szerte ismert kincsmese szinte minden motívuma megtalálható ebben a komédiában. Sőt, mintha egy-egy mozzanat sűrítettebben, részletezettebben jelennék meg. Ilyen a kincstre utaló jelek sokasága. A szerző külön elválasztja a történetieket és a jelenkoriakat. A motívumok keveredésére is találhatunk példát. A kincs őrző szelleme nemcsak a fentebb bemutatott különös emberi-állati alak, hanem valamiként a garabonciás is az őrző mellé kerül, sőt a jóindulatú remete is. Lehetetlen volna azt megállapítani, hogy az itt fellelhető mesemotívumok melyik magyar területen keletkeztek. A székely népmesében is megtalálhatók ezek az elemek. Ott is gyertyával keresik a kincset, varázsfogások ugyan nincsenek, de van varázsszöveg. A kincs helyét fény jelzi s éjszaka lehet megtalálni. A szent Kristófhhoz való fohászkodásnak azonban nyoma sincs az erdélyi néphitben¹¹⁰. Lehetséges, hogy a szent Kristóf motívum a komédia szerzőjének csak pillanatnyi ötlete volt, s semmi köze sincs a folklórhoz. Nem lehet még csak sejtetni sem, hogy a szerző erdélyi vagy esetleg osztrák népmesei anyagból merítette-e forrását. Tehát a forrás etnikai helyhezkötése nem segíthet a szerző kilétének megközelítésében. Minthogy azonban korábban már bebizonyítottuk, hogy a szerző erdélyi volt, nyilvánvaló, hogy a kincsmese valamelyik erdélyi variánsát használta forrásul. Egyébként, hogy mennyire erős volt a hit abban, hogy kincset lehet találni, nincsen jobb példa, mint a *Balássy* által is elmondott történet. *Balássy* emlékszik arra, hogy gyerekkorában Fenyeden (Udvarhely megye) egy fanatikus tekintetű emberrel találkozott, akiről kiderült, hogy családjával (felesége és két fia) már négy hónapja a Rez oldalában kincset keres. Az eset a XIX. század közepén történhetett. Ime tehát az adat, hogy a XIX. században még élt a hit a kincs meglelésében. Nyomaira még recens folklórgyűjtésben is bukkanhatunk¹¹¹.

A kincsmese az irodalomban is lecsapódott. Erre legelőször *Bán Aladár* hívja fel a figyelmet sokszor idézett tanulmányában. Megemlíti Vörösmarty *Kincskereső* című drámáját, Tompa Mihály két költői elbeszélését: *A kincskereső* és *A kereszt-útról* címűeket¹¹². Nem tesz azonban említést Kármán: *Kinczsásó* című novellájáról, s természetesen nem említi Goethe: *Schatzgräber* című költeményét¹¹³. *Bayer* a Magyar Játékszíni darabok Lajstromában lehozza többek között Kazinczy Miklós egy négyfelvonásos komédiáját, amelynek a címe: *A Kinczsásók vagy Tornynos Péter*. Eredeti címe Peter Zapfl. A komédiát a lajstrom szerint 1792-ben adták elő¹¹⁴. A „Nemzeti Magyar Játzó Társaság” 1790 és 1796 közötti időben is eljárt-

szotta ezt a darabot¹¹⁵. Nyilvánvaló, hogy a két komédiacím azonos szöveget jelent.

A kincskeresés témája tehát a magyar irodalom legjobbjait is megihlette. Az csupán a kérdésünk, hogy mi volt a kincskereső téma első magyarországi változatának forrása. A magyar irodalomban ezzel a témával — mi komédiánk után — legegőbb Kármán novellája jelent meg. *Weber Antal* úgy véli, hogy Kármán forrása a német lovagdráma volt¹¹⁶. *Gálos* úgy nyilatkozott, hogy egy „régí krónika” szerint írta Kármán a történetet. *Tóth Dezső* szerint Vörösmarty is a német romantika hatása alatt állott¹¹⁷. Vörösmartyval kapcsolatban ugyanezen a véleményen van *Pintér* is¹¹⁸. *Horváth János* a Vörösmarty-tragédia egy-egy cselekmény-motívumának rokontémáira ad feleletet: „Több inspiráló hatás állapítható meg. IV. Béla kincse még folyvást a tatárjárás témaköréhez (Kisfaludy Károlyhoz, saját első komoly darabjához) fűzi gyenge szállal. Zágony és leánya Gyulai szerint mintha nemesített kiadásai volnának Raupach Molnár és gyermekének (Vörösmarty életrajza 205.). Zágony kivált a talált kincs ellopása után, Harpagonra emlékeztet; egyszeri nagy csalódása után világgýűlöletbe esése Shakespeare Athéni Timonjára”¹¹⁹.

Végző soron azonban egyik szerző sem említi, hogy Kármán is, Vörösmarty is, Tompa Mihály is a német romantika mellett a magyar nép körében szélteben-hosszában közismert és hitt kincskereső mondák hatása alatt is állhatott. *Némedi Lajos* a Kármán-novella forráskutatásának történetét is ismerteti, s végül megnevez egy osztrák szerzőt Cajetan Tschincket, aki egy 1796-ban megjelent novelláskötetében adta közre a *Der Schatzgräber* című novelláját, amelynek hű, de magyaros fordítása Kármán novellája¹²⁰. Kármánnál nyilván szó sem lehet arról, hogy egy ilyen vagy ehhez hasonló kincsmonda ismeretében írta volna meg A kinczsásó című novelláját. Az azonban már könnyen elhíhető, hiszen ezen a véleményen van *Gálos* is, *Waldapfel* is¹²¹, hogy a felvilágosodott Kármán éppen a kincskereséssel, a kincstalálással kapcsolatos rendkívül szövevényes néphit bírálatának szándékával „írta” meg novelláját. Ha Kármánról ez a szándék joggal feltételezhető, még inkább állítható ez a most bemutatott komédia ismeretlen írójáról. A komédia alapos elemzése után nem kételkedhetünk abban, hogy a szerző ezt a maga korában általános hitet akarta nevetségessé tenni. Jezsuita szerző részéről ez nagyon könnyen elhíhető, hiszen az egyház mindig hivatalosan elítéli a hiedelmeket, a népi hitvilággal kapcsolatos cselekményeket, amelyek a Rómából irányított tanításon kívül estek. A jezsuita szerző tehát kétségtelen tehetségét felhasználva állította pellengérré a hiszékenységet.

Olyan alakokat formált meg, amelyek a maga korában közismertek lehettek. Nem volt ismeretlen a pénzvágó, a harácsoló, a mérhetetlenül fukar földesúr, aki még saját gyermekétől is képes megtagadni az anyagi érvényesülés lehetőségét. Plautustól vagy Terentiustól szerzett karakter *Fitodi*, a ravasz, minden hájjal megkent szolgál, akiben azonban a kisemizett irányában a jóindulat nem szűnik meg. Nem kétséges, hogy *Fitodi* karakterének mintáját Plautus *Aululáriájában* kell keresnünk. Annál is inkább igaz lehet ez az állítás, mert a „motskaitól megtisztított” plautinák és terentianák játszása ebben a korban már általánossá vált. A XVIII. szá-

zad magyar társadalmának nem ismeretlen, s a nevetségessé tételre mindenképpen alkalmas alakja Buxi, a szolga, aki szervilis a végtelenségig. Jellemző alak Bugyorádi, Pusztavár prefektusa, aki hivatali hatalma biztos tudatában akar eljárni a várba törvénytelenül behatoló, fel nem ismert Kéncs Demeterrel szemben. Amikor azonban megérkezik Demeter uram atyafisága, s Kéncs Demetert felismeri, a „causa iudicialiter megrostáltatása” helyett csendesen elbocsátja a póruljárt uraságot. A komédia parasztfigurái is megérdemlik a figyelmet. Demeter úr úgy tájékoztatja őket, hogy salétromot kell ásniuk, a veszély hallatára azonnal tiltakoznak, amikor pedig Demeter felsülése után a fizetségtől is elestek volna, bérüket azonnal követelik.

A szerző tolla nyomán kissé komikussá válik szent Kristóf, nevetségessé a remete életforma, hiszen az álruhás remete becsapja a kincsvágyó Demetert. Az *Aria prima* harmadik strófájában Andor és Geczi közösen — mint az antifónát zoltározáskor — éneklük a vers lényegét: „Mert a keresztény tsak nem mind fősvény”.

A jótollú, ügyes szerző remekel a szereplők névadásában is. Ilyen nevek, mint Bugyorádi, Szőcs Geczi, Harisnya Andor, Csákö Peti már nyilvánvalóan komédiát sejtetnek, de a kincs történeti bizonyítékainak felsorolásánál is előfordul a már említett Pépa vakaró Kozmán kívül, *Füst faragó Gyurka* neve is. Másutt *Farmatring Gáspár* neve mosolyogtatja meg az olvasót vagy a nézőt.

Tagadhatatlan, hogy gyakorlott szerző munkája ez a komédia. Ragyogó komikus helyzeteket tudott teremteni. Lehetetlen nem nevetnünk a történeti bizonyítékok felsorolásánál, vagy Buxi és Kéncs Demeter úr párbeszédénél: Buxi Demeter parancsára csak ismétli a bűvös ígéket: hátha éppenségesen úgy vagyon a dolog. Demeter pedig már dühében a legdurvább szitkokat szórja szolgájára, míg az mindig csak a betanult varázsigéket mondja. Nyilvánvaló, hogy ezt a komédiában oly gyakran visszatérő „műfogást” jobban is fel lehetett volna használni. Megjelennek a komédiában az Aristophanestól a középgörög komédián át, Plautustól, Terentiustól örökölt, s a középkorban továbbhagyományozott jellegzetes figurák, speciális komikus helyzetek. A vígjátékok visszatérő vonása a ve-rekedés. Ez természetesen innen sem hiányozhat.

Ehhez a maga korában nagyon is aktuális témához az ismeretlen szerző nagyon jó nyelvet is tudott teremteni. Az *Actio Curiosaban*¹²² már ismert, a XVIII. század iskoladráma-termésében pedig már állandóan használt szólások, közmondások sorával találkozhat az olvasó. S ezek a közmondások általában mindig „ülnek”, mindig fején találják a szöveget, mindig helyénvalók. Nyilvánvaló, hogy egy-két szólásnak az eredetét, ma már a jelcátését is alig értjük, mégis a kontextusban oly jól illeszkednek még a XX. századi olvasó előtt is, hogy mosoly nélkül alig lehet túlhaladni rajtuk. Ezek közül csak néhányra szeretném a figyelmet felhívni: Úgy jár Demeter úr a kincskapálással, mint Bertok a csikkal. Még ma is közismert: Lassan siess, tovább érsz. A szerző stíluskészségének igen sok jelét adja. Megtudjuk, hogy a görényfog-kovácsolás, az álomhüvelyezés, a róka farknak az ember markába való szakadása a XVIII. században mit

jelentett. A dorongot meg az ügyes tollú szerző jó stílusérzéssel *famennykőnek* nevezi.

A darab előadatására vonatkozóan a belső adatokat kivéve semmi forrásunk nincs. Fitodi remeteköntösben, Incze és Gyárfás a környékről kölcsönzött kormos szénégető ruhában, Balás és társa pedig a malomból kapott lisztesmolnár öltözékben jelentek meg a színpadon. Megint egy nagyszerű szerzői vagy rendezői fogás a jelmezekben rejlő komikum kihasználására. Az egyik pár kormosan, piszkosan, a másik pedig fehéren jelenik meg a színpadon. A színhely mindvégig azonos. Valamennyi jelenet a vár pincéjének az előterében játszódik le.

A komédia olyan feltételeket szabott a rendező elé, amelyeket már a legszerényebb körülmények között is elő lehetett teremteni. Nem kellett sem túlságosan sok szereplőt betanítania, nem kellett drága jelmezeket készíttetnie, nem volt szüksége látványos diszletekre, nem kellett azon gondolkodnia, hogy a nagyjelenetekhez hogyan biztosítson megfelelő világítást, s azon sem kellett törnie a fejét, hogyan valósítson meg a színpadon technikai bravúrokat. Pusztán egy dolog volt a gondja: úgy kellett a diákokkal megtaníttatnia a „szerepeket”, hogy még a meglehetősen művelt, iskolázott előkelő urak is jól szórakozzanak a darabon, s alkalmanként jót kacagjanak is.

Az írói szándék azonban itt is felbukkan. Ezt a darab egyébként utolsó jelenete árulja el. Erre a megcsúfoltatásra vezet a mérhetetlen pénzvágy és a fösvénység. Akit elkapott a gazdagság utáni vágy, azt az élet rútul ki is játszhatja. Nem véletlen tehát, hogy a meggyalázott, megszégyenített Kéncs Demeter ezentúl már semmit sem óhajt hallani („oh bár a' kéncsről soha semmit se tuttam volna!”).

A jó komikus helyzetekre épített, pergő cselekményvezetésű, helyesen motivált cselekmény a komédia színvonalát egy kicsikét lerontó erkölcsi példázattal végződik. Kéncs Demeter és Buxi elnyeri büntetését. Kéncs levonja a tanulságot: „Ez az Én mai Esetem ennek utánna Engemet okosabbá téssen; soha többé olly haszontalan gondolatoknak helyyt nem adok. En már erről a' helyről, melly engemet rutul meggyalázott ugyan, de éegyszer s' mind üdvösséget adott; Ennek utánna tsendesebben éelek, mert te engem Oh Pusztá Vár! oh kéntses pincze! drága szép okosságra hoztál.”

Még szerencse, hogy az erkölcsi tanulságot a maga számára oly példásan levonó Kéncs Demeter soha nem tudja meg, hogy az, akinek ravaszkodása, kópésága révén „drága, szép okosságra” jutott, az nem volt más, mint maga Fitodi. Így a néző — s ez a komédia javára szolgál — egy kicsikét beavatottnak érezheti magát, hiszen többet tud, mint akit rászedtek, s aki ráadásul még a tanulságot is levonta.

A vázolt erkölcsi komédia főszereplője rokon Molière Harpagonjával, s rokon azokkal az Avarusokkal, akikkel a Lázár-témákban, a Chremes-és Aululária-témákban már találkozhattunk. Itt az avaritiat, mint a hét főbűn egyikét előadó, azt elítélő téma köre cselekmény sűrűsödött, s itt a szerző a pénzvágyat nevetségessé téve akarja nevelni nézőit, az iskolai ifjúságot.

A most bemutatott és közreadott komédia a keletkezési idő tekintetében egy bokorban van a Kocsonya Mihály házassága, a Bakhus, Pállya István Ravaszgy és szerencsésével, s talán még a kézdivásárhelyi—kantai Borka asszony és György deákkal is¹²³. Témája azonban elűt a felsoroltakétól. Ez a darab még nem profanizálódott annyira, hogy benne már nők is megjelentek volna. Ettől függetlenül azonban ennek a jóízű magyar komédiának az ismeretlen szerzője olyan, az iskolai színpadra alkalmazott komédiát teremtett, amely újabb bizonyítéka az iskolai színpad elvilágiasodásának, a jezsuita szerzők komikum felé való fordulásának, s az általános igénynek, hogy a dráma szakadjon el a templomtól és a liturgiától, s töltsse be elsőrendű feladatát — a kisebb vagy nagyobb közönség, a felnőttek vagy a diákok szórakoztatását.

Úgy hisszük, ezt az igényt az ismeretlen nevű, de bizonyára erdélyi szerző meg is tudta valósítani. Jó adat ez a dráma arra is, hogy a szerzők mindinkább törekedtek, hogy darabjaikat a helyhez és időhöz alkalmazták. A szerzőnek sikerült a magyar társadalom legtipikusabb alakjait megformálni. Hibái az iskoladráma korlátozott voltából adódnak. Ezeknek a dráma fejlődését gátló tényezőknek az átlépése azonban már csak idő kérdése, s csak keveseknek megadatott lehetőség. Ez a komédia Sárospatakon is hathatott, hiszen az észak-magyarországi kisváros társadalma alig állhatott másokból, mint a tudálékos és fukar földesurakból, kisbirtokosokból, a hivatali hatalmukkal visszaélő várprefektusokból, ravasz szolgákból, s a bérüket megkövetelő parasztokból, apjuk birtokából kisemmitett fiatalokból. Egy szóval: ez a komédia a XVIII. század második felében élő magyar kisváros társadalmának reális rajza, márcsak az ilyen kisvárosokban élő céhmesterek, céhlegények és inasok hiányoznak ebből a komédiából, pedig Erdélyben a XVIII. század elején a diákszínpadon már megjelenik ez a figura is¹²⁴.

Úgy hisszük, sorra véve a közreadott, ismeretlen szerzőtől származó komédia erényeit és hibáit, sikerült olyan magyar nyelvű komédiát közreadnunk, amely joggal foglalhat helyet a társadalomkritikai tendenciákat is sejtető vagy társadalomkritikai kérdéseket feszegető, a XVIII. század második feléből való magyar nyelvű komédiák között.

JEGYZETEK

1. *Ladislaus Polgár*: Bibliographia de Historia Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis (1560—1773). Róma, 1957. 60.
2. *Visegrádi János*: Az 1697-i parasztmozgalom lefolyása Sárospatakon. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 15. évf. (1910) 65—71, 175—180; 16. évf. (1911) 70—74, 165—169. *Visegrádi János*: A kegyesrendiek sátoraljaújrhelyi házikönyvtárának ismertetése. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 15. évf. (1910) 227—273. *Dongó Gyárfás Géza*: Jezsuiták volt szölei és ingatlanai a Tokaj-Hegyalján. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 14. évf. (1909) 318—320.
3. *Weiser Fridericus*: Literae authenticae exhibentes origines scholarum Hungariae, quas pro informanda iuventute post cladem ad Mohács viri catholici condiderunt et dotarunt, merget apostolici confirmarunt. (Kalocsa 1882—1885.) fasc. 3. XXIV—192, 343, XV—424—LV. Tanulmányunk kéziratának lezárása után jelent meg *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XVI. század végi sárospataki iskola (Budapest, 1972.). Ebben *Mészáros* (i. m. 18—31.) részletesen elemzi a pataki városi iskolának az általunk tárgyalt időszak előtti történetét.

4. *Gulyás József*: Sárospatak és vidéke. Budapest 1933. (49.); *Nagy András*: A sárospataki római katolikus plébániatemplom története. Sárospatak, 1935; *Borovszky Samu* (szerk.): Zemplén vármegye története. Bp., 1906. 258—259, 427—428.
5. *Szántó Erzsébet*: Kutatás I. Rákóczi György és III. Rákóczi Zsigmond könyvtárának töredékei után a sárospataki római katolikus egyházi gyűjtemény anyagában. (Képesítő dolgozat az OSzK KMK középfokú könyvtárosképző tanfolyamán, 1969.) Kézirat a sárospataki Katolikus Egyházi Gyűjteményben, jelzet nélkül.
6. *Korcsmáros István*: A sárospataki római katolikus egyház története. Kézirat. Sárospatak. Rákóczi Múzeum. Adattár: 4743.
7. Vö.: *Korcsmáros* i. m. 50—51.
8. Sámbar az északkelet-magyarországi ellenreformáció egyik vezéralakja. Vö.: *Horváth Lajos*: Sámbar Mátyás élete és művei, Budapest, 1918.; *Biró Lajos*: Neves jezsuita plébánosok és írók a székely anyavárosban. Székelyudvarhely, 1937.; *Zoványi Jenő*: Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái és az ezekkel egyidejű hitvitázó művek. Theol. Szemle, 1925. 264—271.; *Bán Imre*: Udvari jellegű egyházi irodalom. In: *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története. II. Budapest, 1964. (A továbbiakban: MIT.) 218; *Borovszky* i. m. 259.
9. Vö.: *Gulyás* i. m. 49. Sámbar munkái között nyilvántartanak egy munkát, amit éppen Pósházy ellen írt 1666-ban: Tök, makk, zöld tromfjára, Pósházynek veres tromf. *Bán Imre* i. m. (MIT) II. 218. Vö.: *Takács József*: A jezsuita iskoladráma 1581—1773. Budapest, 1937. 27. (A továbbiakban: TJ.); *Gulyás* i. m. 50. 1663-ra teszi ezt az úgynevezett „látványos színi előadást a templom előtti téren”. Vö. még itt: Függelék.
10. A jezsuiták 1663. június 4-től vezetnek különféle anyakönyveket. Az adatokat idézi: *Korcsmáros* i. m. 53. Kereszteltek száma: 1663-ban 14, 1664-ben 28, 1665-ben 31, 1666-ban 85; házasodottak száma: 1663-ban 10, 1664-ben 19, 1665-ben 22, 1666-ban 28. Anyakönyv II. 210. Sárospatak. Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Jelzet nélkül.
11. Idézi: *Korcsmáros* i. m. 53—54. Vö.: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 9. évf. (1904) 106.
12. Sárospatak határában 12 köblös föld, föld a petrahói határban. Csernahó községből szőlő. Tized Kispatakon. Szabad major Ibrányban. Korcsmajog a váron kívül. Legeltetési jog a közös földeken. Makkoltatási jog a közös erdőben, szabad halászat. A Kis Éri Ér nevű halászhely. Vajdácska mellett a Csonkásalja nevű rét. A Mendulás nevű kert Sárospatak Királyhelyen. 1 nagy és 2 kisebb szőlő a Zsadányi-hegyen. Szőlő Erdőbényén az Éreztvény nevű hegyen. A sárospataki ferencesektől örökölt Abaúj-Homok puszta, amely mintegy 900 holdat tett ki. A nevezett birtokokra vonatkozó különböző iratanyagok még megtalálhatók: Sárospatak. Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Rendezetlen levéltári anyag.
13. Vö.: *Korcsmáros* i. m. 55. Tiltakoztak a beiktatás ellen: Olchváry István, Szemere László alispán, Apáczay Tamás szolgabíró, Bornemisza Mihály, Radics István, Beszerményi Péter, idősebb Tolesvai Dajka István Zemplén vm. küldöttje.
14. Részlet az adományozó levélből: „... Miután az isteni kegyelem révén áttértünk a római katolikus anyaszentegyházba... látván ennek a lesújtott hazának a hitvallás dolgában való veszedelmét..., hallván, látván is a Jézus társaságbeli tisztelendő atyáknak a lelkek visszatérítésében eléggé soha nem dicsérhető, nappal mint éjjel ernyedetlen iparkodását, nem különben azt is, hogy a tanuló ifjúságot minden tudományra és keresztény áhítatosságra dicsérendő és buzgó serénységgel oktatják, tetszett nekünk őket mihozzánk meghívni, és a meghívottaknak, hogy a mi eltökélt szándékunkat hathatósan megvalósítsák, és a mi sárospataki várunkban rendházat alapítani...” *Korcsmáros* fordítása, i. m. 55.
15. Vö.: *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon. Budapest, 1881. 156—157.; Vö.: *Hets J. Aurelián*: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938. 17—18.
16. Ezt tudja *Gulyás* i. m. 50.: „alsóbb fokú 4 osztályú gimnáziumot is tartottak fenn”.
17. *Borovszky* i. m. 731.

18. Vö.: *Szántó* i. m. 24.; *Román János*: Források és regeszták Sárospatak telepítés- és építéztörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezőgazdasági protokollumokban. Sárospatak, 1965. 93—94.
19. Vö.: *Korcsmáros* i. m. 58. Idézi: *Dessewffy Sándort*: Patak vára és birto-
kosainak ott lejátszott történetének néhány adata. Temesvár, 1901. 33, 51.;
Szántó i. m. 24—25. Idézi: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 15. évf.
(1910) 65—71.; *Borovszky* i. m. 232—233, 404—405.
20. Vö.: *Korcsmáros* i. m. 57.
21. Vö.: *Korcsmáros* i. m. 60—61.
22. Leglényegesebb iskolatörténeti adatok az alábbiak: 1663: iskolaalapítás; 1669:
az iskolai évet november 8-án kezdik; 1670: 2 tanító; 1671: 1 tanító; 1672: 1 ta-
nító; 1673: 1 tanító; 1677—1681: 1 tanító; 1687—1690: 1 tanító; 1693—1696: 1 ta-
nító; 1697: 2 tanító; 1700: 1 tanító; 1701: 2 tanító; 1702: 2 tanító; 1704: 2 tanító;
1712: 1 tanító; 1714—1715: 1 tanító; 1720—1725: 1 tanító. Közülük háromnak
a neve ismerős: Csiriaki Ferenc, Liptay György és Olasz Ferenc. 1727: 2 tanító;
1728: 2 tanár; 1729: 2 tanár: Jónás András és Paubuch Antal; 1731—1732: 2 ta-
nító; 1764-ben: M. Georgius Jakubicska, az infimisták és elementaristák. 1767-
ben a grammatisták és a syntaxisták magistere Ürményi István; 1768-ban a
syntaxisták magistere Waxm-an Antal; 1768: a principisták magistere: Stephanus
Placskó; 1769-ben a syntaxistáké Stephanus Rezner; 1771-ben a principisták
magistere Paulus Koppani. *Tanulólétszám-adatok*: 1713: 10; 1716: 15; 1729: 72;
1731: 80; 1732: 80; 1733: 17 synt., 63 elem.; *Historia domestica S. N. Patakiensis*
S. J. Annales Diarii. Tom. I. 1663—1753. Tom. II. 1711—1732. Tom. III. 1733—
1757. Tom. IV. 1753—1772. Egyetemi Könyvtár kéziratár. Ab. 95. *Historia*
Domestica ab anno 1694—1707. S. N. Patakiensis S. J. Egyetemi Könyvtár kéz-
iratár Ab. 96. Az 1662 utáni adatok: *Diarium Pro P[atre] Praeside Congregationis*
a concionatore Festivali Praefecto Scholarum 1762 in 1763. Sárospatak.
Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Rendezetlen irattára. Jelzet nélkül. (A
továbbiakban *Diarium Sp. S.J.*) Valamennyi adat a vonatkozó évszámnál.
23. *Borovszky* i. m. 428—429.
24. *Katolikus* felnőtt (sacramentorum capaces): 295, gyermek: 99. *Református* fel-
nőtt: 592, gyermek: 224. A katolikus iskola tanulóinak létszáma 64, a református
akadémiáé 300. Ezek azonban a Canonica Visitatio szerint többnyire vidékiek.
Az adatokat idézi: *Korcsmáros* i. m. 63. Hivatkozik a katolikus gyűjtemény ren-
dezetlen iratanyagára. A Canonica Visitatio jegyzőkönyvét nem találtam meg.
Kutatásaimban *Kuklai Antal* volt szíves a legmesszebbmenőikig segítséget nyúj-
tani, akinek ezért itt is köszönetet mondok.
25. *Diarium Sp. S.J.* 41b.
26. *Diarium Sp. S.J.* 1a.
27. A sárospataki jezsuita iskola története további feldolgozásra szorul a sárospataki
historia domus felhasználásával. Az itt nyújtott iskolatörténet nem a teljesség
igényével készült.
28. Vö.: *Ravasz János, Felkai László, Bellér Béla, Simon Gyula*: A magyar nevelés
története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Budapest, 1961. 24.
29. A jezsuita nevelési rendszert illetően vö.: *Georg Mertz*: Die Pädagogik der
Jesuiten nach den Quellen von der ältesten bis in die neuste Zeit. Heidelberg,
1898. 6—23. Vö. még: *Bernhard Duhr*: Die Studienordnung der Gesellschaft
Jesu. Freiburg, 1896.
30. A kérdéssel kapcsolatban vö.: *Hets J. Aurelián* i. m. 17. Közli a jezsuita iskolák
1741. évbéli látogatottsági adatait: Buda: 222, Eger: 398, Kassa: 500, Kolozs-
vár: 400, Kőszeg: 500, Győr: 450, Lócse: 185, Besztercebánya: 110, Pozsony: 553,
Bécs: 300, Sopron: 290, Szokolca: 246, Trencsén: 263, Nagyszombat: 272, Varasd:
343, Ungvár: 130, Zágráb: 537, Komárom: 349, Eperjes: 240, Gyöngyös: 332,
Nagybánya: 20, Sárospatak: 60, Rozsnyó: 130, Selmecbánya: 200, Szepes: 68,
Zsolna: 160, Esztergom: 158, Nagyvárad: 170, Udvarhely: 124, Pozsega: 56, Szé-
kesfehérvár: 167 (1744-ben), Vásárhely: 25 (1739-ben), Gyulafehérvár: 72 (1746-
ban), Liptószentmiklós: 59 (1745-ben). A rendkívül nagy számoknak az az oka
Hets szerint, hogy igen sok az elementarista. Vö. még: *Molnár Aladár* i. m.
156—157, 169, 184.
31. Magyar Könyvszemle. 1884. 53.

32. Irodalmi Közlemények. 1892. 108—109.
33. *Bayer József*: A magyar drámai irodalom története a legrégebb nyomokon 1867-ig. Budapest, 1897. I. 55—57. uo. II. Függelék 385, 395.
34. *Jablonkay Gábor*: Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. Kalocsa, 1927.; *Juharos Ferenc*: A magyarországi jezsuita iskola-drámák története. Szeged, 1933.; TJ. Többször sikerült megbizonyosodnunk arról, hogy még az alaposnak hitt *Takács* sem tudta a teljeset nyújtani, s ezért újabb és újabb adatok, iskoladráma-kéziratok felbukkanására mindig számíthatunk. Legutóbb éppen *Staud Géza* gyűjtötte ki az *Annuae Litterae* magyar iskoladráma-történeti adatait. Így várható, hogy az eddig ismert drámacímek száma sokszorosára növekszik, ha *Staud* adatait feldolgozza és közreadja.
35. *Jablonkay* i. m. 13. *Takács* adatait lásd itt a Függelékben.
36. *Tarnai Andor*: Udvari jellegű egyházi irodalom. MIT II. 216. Vö. még TJ, 28—29.
37. *Juharos* i. m. 16—17.; idézi a *Ratio Studiorum* (1599) vonatkozó szabályait: „csak ritkán engedjek meg a komédiák és tragoediák játszását...” Az előadások számát pontosan a *Forma et ratio gubernandi academias et studia generalia S. J. in Provincia Austriae* (1623 és 1658) szabta meg, amely szerint évente két előadásra kerülhetett sor.
38. Egyébként már mindhárom adatot idéztük. Vö.: *Kilián István*: Latin nyelvű pástorjáték a XVIII. század elejéről. Ant. Tan. 1968. XV. 2. 304—320. A történeti betlehemes további bibliográfiáját vö. ott.
39. *Diarium Sp. SJ* 1 a: „Nec nocte, nec die Nativ[itatis] D[omini] N[ostri], nec sequentibus diebus, nec in [domo], nec extra praesidium, aut civitatem sinantur praesepe a se constructum circumferre studiosi adolescentes propter non parvos excessus. Absolute denique nihil horum eis admittatur, nam Calvinistis etiam scandalum creatur... Nec in Epiphania D[omini] sinantur quidquam circumferre.”
40. *Diarium Sp. SJ* 24 b. 1768. dec. 24. „Facultas circumferri praesepe ante et per festa Nativ[itatis] nulli omnino concedant ob varias causas. Cantus more solito indulgeri p[ot]uit. Nec cantus amplius indultus ob recentem prohibitionem Consilii Locumtenentis.”
41. Vö.: *Máté*: 26—27. *Márk*: 14—15. *Lukács*: 22—23. *János*: 13—19.
42. A történeti passiójátékokat feldolgozta: *Bárdos Kornél*: Die Variation in den ungarischen Passionen 16—18. Jahrhunderts. *Studia Musicologica*. IV. 3—4. 289—323.
43. Szövegét közli *Kardos Tibor* (szerk.): Régi magyar drámai emlékek. Budapest, 1960. (A továbbiakban: RMDE.) I. Nr. 257—261. Vö. még: *Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek, népi színjátás. Budapest, 1964. 108. *Hont Ferenc* (szerk.): Magyar Színháztörténet. Budapest, 1962. 42. *Hont Ferenc*: Az eltűnt magyar színjáték. Budapest, 1940. 146—147.
44. *Johannes Müller*: Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang (1555) bis zum Hochbarock (1665). Augsburg, 1930. 99.
45. Vö.: *Müller* i. m. 102. 1617. München; *Müller* i. m. 61. 1633. Wien; *Müller* i. m. 70. 1638. München; *Müller* i. m. 72. 1657. Brünn; *Müller* i. m. 83. 1667. Nauburg. 1671. Hildesheim. 1679. Regensburg. 1680. Augsburg. 1692. Eichstädt. 1730. Hildesheim. 1734. Graz. 1739. Köln. 1768. Koesfeld. Valamennyi a Chosroes című szó alatt. A könyv címének megfelelően *Müller* az 1665 utáni adatokat csak a mutatóban szerepelteti. A lapszámot ezért nem tüntettük fel.
46. 1647. Zágráb. TJ 23; 1665. Selmecbánya. TJ 28; 1666. Selmecbánya. TJ 29; 1688. Trencsén. TJ 35; 1694. Zágráb. TJ 36; 1697. Zágráb. TJ 38; 1698. Trencsén. TJ 38; 1698. Ungvár. TJ 38; 1698. Zágráb. TJ 39; 1699. Ungvár. TJ 39; 1699. Zágráb. TJ 39; 1699. Trencsén. *Vlahovics Emil*: A Trencsényi Kir. Kath. Főgymn. története 1649—1895. (Trencsén, 1895.) A trencsényi kir. kath. gimn. értesítője. 1700. Trencsén. TJ 40; 1701. Trencsén. TJ 40; 1701. Zágráb. TJ 40; 1702. Zágráb. TJ 42; 1703. Zágráb. TJ 42; 1704. Zágráb. TJ 43; 1709. Kolozsvár. *Juharos* i. m. 102. TJ nem ismeri; 1710. Zágráb. TJ 45; 1713. Pécs. TJ 47; 1714. Nagyszombat. TJ 47; 1715. Nagyszombat. TJ 47; 1715. Zágráb. TJ 48; 1716. Pécs TJ 49. *Juharos* i. m. 103. 1716. Nagyszombat. TJ 48; 1716. Zágráb. TJ 49; 1717. Zágráb. TJ 50; 1723. Eperjes. TJ 56; 1724. Eperjes. TJ 58; 1748. Rozsnyó. TJ 90.

47. Ezekon a körmenetekon nemcsak jelmezekbe öltözött diákokat csodálhatott a hívők serege, hanem feretrumokra helyezett, alkalmilag készített, különféle anyagból levő szobrokat, festményeket is. Ezeket a különféle, nagyobb tárgyak hordozására alkalmas eszközöket a diákok a vállukra vették, s így a rajtuk elhelyezett tárgyat már messziről is látni lehetett. Nem idegen a körmenettől a zenei produkció sem, sőt még arra is van példa, hogy az ifjúság a körmeneten mimikus láncot lejtett.
48. 1627. Nagyszombat. Passiójáték. TJ 20; *Juharos* i. m. 101; 1650. Selmecbánya. TJ 25; 1651. Trencsén. TJ 25; 1663. Trencsén. TJ 27; 1664. Sárospatak. TJ 27; 1665. Trencsén. TJ 28; 1678. Trencsén. TJ 34; 1680. Kassa. TJ 34; 1694. Trencsén TJ 36; 1696. Eperjes. TJ 37; 1701. Komárom. TJ 40; 1709. Kolozsvár. *Juharos* i. m. 101; TJ nem ismeri.
49. Vö.: *Prónai Antal—Császár Elemér*: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéke. ItK 1915. 114—122. 1672-ben Berzeviczy Valerián a templomban előadható darabot készített nagypéntekre; *Alszeghy Zsolt—Szlávik Ferenc*: Csiksomlyói iskoladrámák. Budapest, 1913.
50. 1655. Trencsén. TJ 26; 1659. Trencsén. TJ 27; 1661. Trencsén. TJ 27; 1663. Trencsén. TJ 27; 1666. Trencsén. TJ 29; 1667. Trencsén. TJ 30; 1668. Trencsén. TJ 30; 1672. Szokolca. TJ 31; 1673. Szokolca. TJ 31; 1674. Besztercebánya. TJ 31; 1674. Trencsén. TJ 32; 1675. Szokolca. TJ 52; 1676. Szokolca. TJ 32; 1676. Trencsén. TJ 33; 1677. Trencsén. TJ 33; 1685. Selmecbánya. TJ 34.
51. 1668. Sárospatak. TJ 30; 1670. Trencsén. TJ 30; 1671. Trencsén. TJ 30; 1672. Selmecbánya. TJ 31; 1688. Zágráb. TJ 35; 1712. Pécs. TJ 46; 1717. Selmecbánya. TJ 50.
52. 1648. Zágráb. TJ 24; 1666. Zágráb. TJ 29; 1698. Szokolca. TJ 38; 1722. Zágráb. TJ 56; 1710. Privigye (piarista). *Prónai—Császár* i. m. A Nicaetos-téma bibliai eredetű is lehet. Amikor Jézust elfogják, egyik tanítványa levágja a főpap szolgájának a fülét. (*Márk* 14, 47; *Máté* 26, 51.) Jézus ezt látván azonnal visszahelyezi és csodálatosan meggyógyítja a szolga fülét (*Lukács* 22, 50—51). A tanítvány Simon Péter volt, a főpap szolgálja pedig Malchus (*János* 18, 10). Ez a Nicaetos-téma köthető más bibliai helyhez is: „Quod si oculus tuus dexter scandalizat te, erue eum, et projice abs te; expedit enim tibi, ut pereat unum membrorum tuorum, quam totum corpus tuum mittatur in gehennam.” (*Máté* 5, 29. Vö.: *Máté* 18, 8—9. *Márk* 9, 42—46. A Daphnis-témához bibliai alap: Ha száz juh közül egy elcsatangol, a pásztor megy, s otthagynán a kilencvenkilencet, keresi az elveszett egyet. Vö.: *Máté* 18, 12—13. *Lukács*: 15, 4—7.
53. Diarium Sp. SJ 1 a. 1762 63-as tanév elején: Non detur facultas Studiosis inferendi Betulas in Praesidium pro 1, ma Maji erat consuetum. Hoc anno sublatus est mos pessimus.
54. Ezek valószínűleg esperesi kerületi gyűlések lehettek, amelyeket köznyelven koronának is hívtak. Ilyen koronagyűléseken 1767-ben, 1768. január 25-én és ugyancsak 1768. május 4-én, valamint 1769. január 31-én is szerepeltek diákok.
55. Az alábbi években játszanak szakrális drámát magyarul: *vízkeresztkor*: 1667, 1695, *úrnappor*: 1699, 1701, 1703, 1705, 1716, 1719, 1720, 1721, 1722, 1723, 1736.
56. *Bayer*: i. m. 57. „vannak helyek, hol sűrűn találkozunk magyar előadásokkal, mint Nagy-Szombatban és a XVII. évszázad kezdetén Sárospatakon, de mindez kivétel, s földolgnak a latin nyelv cultusa marad”. Nem értjük, miért beszél Bayer a XVII. évszázad kezdetéről, hiszen az első „színjáték” bemutatására csak 1663-ban került sor Patakon. Vö. még: *Dömötör Tekla*: Drámai szövegeink története a XVII. században. RMDE I. 203.
57. Vö.: TJ 168. A városok között a magyarnyelvűség tekintetében az időrendi sorrend az alábbi: 1628. Pozsony; 1637, 1642. Nagyszombat; 1664. Sárospatak. Tehát eddigi adataink szerint Patak a magyarnyelvűség tekintetében a negyedik helyen áll.
58. Vö.: *Juharos*. i. m. 100. Vö. még: *Ballagi Aladár*. i. m. 108—109. *Nagy Sándor*: Magyar Könyvszemle, 1884. 53. A drámatervezet a Collectio Fűsianában van. A gyűjteményt 1938-ban Budapestre vitték s ott elveszett. *Újszászi Kálmánnak* a gyűjtemény sorsáról nyújtott szíves tájékoztatásáért ezúton is köszönetet mondok.
59. Erre egyébként korábban már rámutattunk: *Kilián István*: Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban. (Voluptas a deluso adolescente delusa.)

- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. X. (1971.) Miskolc, 1971. 219—253. uo: 28, 33. sz. jegyzet.
60. Vö: RMDE II. nr. 45. 397—423. További bibliográfiát uo.
61. Vö: *Bayer*: Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból. Budapest, 1897. A közjáték címe: Bakkhus. 39—79.
62. A kölcsönös látogatásra vonatkozóan két adat egészen figyelemre méltó: Diárium Sp. SJ 12 a. 1767. febr. 26. Nomen actionis Kincs Kapáló. Ujhelinum de frequenti sua Nobilitate non parce auditores suppeditavit, invitatos autem ab eodem Professore et Praefecto... Praecipui erant R[everendissimus] D[ominus] Praepositus; spectabilis D[ominus] Thomas Szirmai, qui magnam secum traxit catervam, duo e P[atribus] Paulinis... etc." Diárium Sp. SJ 14 b. 1767. július 5.: Catechesis omissae sunt Dom[inica] [Quarta] post Pentecostem]. P[ater] enim Catechista cum R[everendo] P[at]re Super[iore] et P[at]re Prof[essore] syntax[istarum] Ujhelini comoediae P[atribus] Paulinorum interesse coacti sunt.
63. A *mamlasz* szó egyébként 1803-ban jelenik meg nyelvünkben. Vö. *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1891. (A továbbiakban: MNyTSz) szerint. II. 833. Ha feltételezésünk helyes, a szónak már a XVIII. század hatvanas éveiben meg kellett nyelvünkben lennie.
64. 1738. Pozsony. TJ 75; Nyomatott programja publikálva. MKSzeml. 1883. 325. Szerző: Friz András; 1740. Kassa. TJ 77; 1749. Trencsény. TJ 92; 1750. Kassa TJ 93; 1753. Nagyszombat: Az 1738-ban Pozsonyban előadott Fríz András írta darab magyar fordítása; TJ 99. Nyomatott programja megjelent: MKSzeml. 1884. 53. Teljes magyar nyelvű szövege Gyulafehérváron a Batthyány Könyvtárban; 1754. Ungvár TJ 101; 1771. Nagyvárad: TJ 132. A Zrínyi-darab cselekményét vázlatosan ismerteti: *Juharos*. i. m. 113—115. 1786-ban Baróti Szabó Dávidnak a Zrínyi Szigetvárnál című drámai költeménye megjelent. Talán érdeemes volna felderíteni, hogy Baróti Szabó Zrínyi-dramája nem vezethető-e vissza Fríz darabjára.
65. Vö: *Csatkai Endre*: Soproni iskolai színjátékok a 17—18. században. Színpad. 1936. 265.
66. Vö: *Dömötör Tekla*. i. m. RMDE I. 211—213. *Juharos*. i. m. 18.
67. Vö: *Dömötör*. i. m. RMDE I. 212. Vö. még: *Bayer*. i. m. 1897. I. 56.
68. Vö: *Kasuba Domonkos*: Az egri főgymnásium A cisterci rend egri kath. Főgymnásiumának Értesítője 1894—95. 25. Vö. még: *Kilián István*: Adatok Eger XVIII. századi iskolai színjátszásának történetéhez. ItK. Sajtó alatt.
69. Vö.: *Vlahovics Emil*: A trencsényi kir. kath. Főgymnásium története 1649—1895. Trencsén, 1895. Gimnásiumi Értesítő, 5—20.
70. 1706-ban a nagypénteki actiók után a kálvinista diákok kicsúfolták a jezsuita színjátszást. Vö: itt. Függelék. A vonatkozó évnél.
71. Érdemes volna megvizsgálni, hogy ennek a szacrális célokat szolgáló óriás méretű bábjátékoknak milyen kapcsolata van a bábos betlehemezés szokásával.
72. Sárospatak. Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Rendezetlen levéltári anyag. Felosztási inventarium. 1773. die 7-o Mensis Novembris: „Erant insuper in certa lignea cista quinque ordinis nonnullis aliis apparatus Occasione Publicarum Actionum annue bis terne productarum adhiberi solitae ex Ordinaria duntaxat colorata tela adaptatae diversi coloris ligulis ornatae...”
73. Conscriptio Mobilium et Immobilium ad Ecclesiam Romano Catholicam Sáros-Nagy-Patakiensis spectantium medio infra-scriptorum Politici et Cameralis Commissariorum anno 1774. peracta. Sárospatak Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Rendezetlen levéltári anyag. „Quem admodum superius attacta instrumenta Tubae utpote, et tympana aenea, et diversa chorales parte in Bibliotheca inter libros reperta... repositae perhibent pro decore Ecclesiae antea hic loci sumptibus Residentiae necessarii musici asservabantur...”
74. Vö: *Varga Imre*: A protestáns iskoladráma. MIT II. 260—264. Vö. még: *Komor Ilona*: Iskoladráma és utópia. Filológiai Közöny. 1958. 3—4. 600—617. Komor Ilonának igaza van abban, hogy Sárospatakon Comenius előtt nem mutattak be iskoladrámát.
75. Az esetet TJ (29) az alábbiak szerint magyarázza: „A horvát bán fiának nevelője Bécsben kiadott egy Carmen Epitahalamicumot, amelyben Rákóczit biztatja, hogy fegyverrel pusztítsa ki a protestánsokat az országból. Sokan, főleg a pro-

- testáns körökben a jezsuitákat tartották a költemény szerzőinek, ámbár a szerző neve ki volt nyomtatva. Sok rágalom keletkezett ebből, még a korcsmákban is gúnydalokat énekeltek a jezsuitákról, mire ők egy ellendallal feleltek.”
76. Ludi theatrales sacri, sive opera comica posthuma. Monachii. Wagner. 1666. Possessor jegy: 1695. Residentiae Patakiensis 1695. Vö. Szántó i. m. 41.
 77. Terentius magyarországi népszerűségét illetően vö.: Maróti Egon: Terenz in Ungarn (Separatum) Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae VII.1. 1961. A magyarországi jezsuita iskolákban egyébként a terentiusi Andria „motskailól megtisztított” változatát játszották 1697-ben Eperjesen, 1702-ben Zágrábban, 1708-ban Kassán, 1719-ben Selmecbányán, 1722-ben Komáromban, 1741-ben Rozsnyón. Vö: TJ 35, 41, 44, 52, 55, 61, 68, 79.
 78. Lelőhelyük: Székesfehérvár, Püspöki Levéltár. Jelzet nélkül. A kézirat felderítésében, a vonatkozó szakirodalom felgöngyölítésében a segítségemre siető *Sulyok Ignác*nak ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.
 79. 1754. Rozsnyó: Balthasar Babyloniorum. Rex. TJ 101. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár Ab 100. 1766. Székesfehérvár: Boldizár. A Jesus Társaság Nemes Ifjúságától Székes Fehérvárt Magyar Nyelven tartatott Szomorú-Játék Gyurkovics Ferenc úrnak tiszteletére.” Nyomtatott programja Pesten készült. Vö: TJ 125. Magyar Kszeml. 1883. 319. Német Nyelvű Programja uo. 330.
 80. *Bayer* is említ ilyen témájú darabokat, i. m. 1897. I. 53—54. II. Függelék 401—404. Vö. még: TJ 122. Magy. Kszeml. 1883. 319.
 81. 1753. Buda: Infimisták. „...innocentis eloquii lepore binos fratres e patrio Mausoleo Conradum et Emericum Eszterhazios ob bonorum divisionem mutuuis odiis misere discissos ferta spectantium accalatione feliciter reconciliavit. TJ 98.
 82. Supr. Med. David Victor. TJ. 125.
 83. 1657, 1677, 1668. Trencsén, 1672, 1676. Szokolca, 1747. Nagyvárad, 1748. Trencsén, 1750. Kassa, 1764. Nagyszombat. 1766. Sárospatak. TJ 26, 30, 31, 32, 88, 90, 93, 121, 125.
 84. 1597. Kolozsvár: „historia S[ancti] Stephani Regis acta est per speciem fabulae in scena. TJ 16. 1616. Zágráb. S[anctum] Stephanum Ungariae Primum Regem, divisa in duos dies Actione Regni Proceribus ad Comitia congregatis in scenam dederunt. TJ. 18.
 85. Vö: *Kilián István*: Ismeretlen iskoladráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. Nr. 5. Miskolc, 1967. 10—11. *Kilián*. i. m. 1968; A magyarországi Miklós-kultusz első drámatörténeti emléke. Múzeumi Kurir 5. Debrecen, 1971. 22—28. Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a miskolci levéltárban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. X. 383—433. (Miskolc, 1971.)
 86. *Kilián*. i. m. 12. Jelzete: Gyulafehérvár, Batthyány-könyvtár. MSS K5V20. 63. 7. sz.
 87. Magyarország helységnévtára, 1944. (Budapest) című kötetben: A Magyarországtól elcsatolt területek községeinek és városainak névjegyzéke. 1944. (Budapest) 1. A község neve ma: Valče. A továbbiakban: Helységnévtár.
 88. Vö.: *Czuczor—Fogarasi*: A magyar nyelv szótára. Pest, 1870. V. 1422. A község később felvette a *Mezőszopor* nevet. Mai neve: Soporul de-Campie. Helységnévtár, 1944. 92.
 89. Monostor: Temesvár megyei község. Helységnévtár (1944). 66. Fitod: Csík megyei pusztának a neve. Czuczor—Fogarasi. II. 856.
 90. VII. kimenetel. A *túró tűrő* variánsa ismert. *Czuczor—Fogarasi*. i. m. VI. 530. A fenyővíz fenyőmagból készített pálinka. Különösképpen Csík megyében volt ismeretes. Vö: *Szinyei József*: Magyar Tájszótár. Budapest, 1897—1901. I. 575.
 91. Nyilvánvaló, hogy *Nagyenyedről* van szó. X. kimenetel.
 92. MNyTSz. III. 1605. *Mikes*: Törökországi levelek. 1794. 255.
 93. Kolozsvárt 1579-ben, Gyulafehérvárt ugyancsak 1579-ben alapították a jezsuiták missziót. Vö: *Csiky Miklós*: A gyulafehérvári róm. kath. főgymnásium története. 1579—1896. Gyulafehérvár, 1896. Gimnáziumi Értesítő. 8—95. *Erdélyi Károly*: A kolozsvári r. kath. Főgymnásium története 1579—1898. Kolozsvár, 1898. Gimnáziumi Értesítő. 8—76.
 94. *Bán Aladár*: A kincskeresés a néphitben. Ethn. XXVI. 1915. 28—40. 86—93.

95. Forrása: Raha-augu jutud. Szerk.: *Toimetanud* Magiszter A Nooli. Dorpat. 1906. 78 mese.
96. Forrása: *Häyhä*: Kuvaelmia Itä-suomalaisten vanhoista. III. 1898. 43–44; *Atero Pelkonen*: Entisajan muistoja Rantasalmenkihlakunnasta. 1902. 20 mese. Ezen kívül még szerzett tipikus finn kincsmese kéziratot. Összesen: 33 mese.
97. *Halász Ignác*: Népköltési gyűjtemény a Pite Lapmark arjepluogi egyházkerületéből. Budapest, 1893. 4. mese.
98. Forrása: *Wilibald von Schulenberg*: Wendische Volkssagen und Gebräuche aus dem Spreenwald. Leipzig, 1880. 204–216. 12 mese.
99. *Edm. Veckenstedt*: Wendische Sagen, Märchen und obergläubische Gebräuche. Graz, 1880. XXXV. Schatzsagen. 356–374.
100. *Karl Haupt*: Sagenbuch des Lausitz. (Leipzig, 1862.) 46 mese.
101. *Adolf Ferd. Dörler*: Schätze und Schatzhüter in Tirol. Zeitschrift für österreichische Volkskunde. 1898. 37 mese.
102. *Eugen Mogk*: Aberglaube und Volksmeythen. Sächsische Volkskunde című kötetben. Kiadta: R. *Wutke*. Leipzig, 1903. 320–321.
103. *Julius Lippert*: Christentum Volksbrauche. Berlin, 1882. 612.
104. *Lippert*. i. m. 648–649.
105. *Richard Kühnau*: Schlesische Sagen. III. Eigentliche Schatzsagen. 554–725. II. 1961–2133 szám és IV. Regiszter. Leipzig, 1912–13. 172 mese.
106. *Richter M. István*: Évi szokások és babonák Német-Prónán és vidékén. Ethn. IX. 81.
107. *Balássy Dénes*: Székely kincsasó babonák. Ethn. VIII. 296.
108. *Mamula János*: Árva megye lengyel ajkú lakosainak néprajzi leírása. Ethn. XI.
109. A magyar kincsasó mesékre vonatkozó legfontosabb bibliográfia: *Kuun Géza*: Kincsasók és bányászok. Ethn. 1890. I. 179. *Wieder Gyula*: Kincsasó babonák és ráolvasások. (Régi kéziratból.) Ethn. 1890. I. 247–252. *Balássy Dénes*. i. m. *Szívós Béla*: Alföldi kincskeresők. Ethn. 1912. XXIII. 29–36.
110. *Wieder* (im.) a kincsasás „tudományát” feltáró füzetet közli, s ott nyoma sincs a Szent Kristófhhoz mondandó imádkozásnak. *Wieder* egyébként közli a teljes kéziratot, amelyben fel van jegyezve: „micsoda napokon kell próbálni, a szerencsés és szerencsétlen napok...”
111. *Balássy*. i. m.
112. *Bán Aladár*. i. m. 89–91.
113. Goethe költeményére *Gálos* hívta fel a figyelmet. *Gálos Rezső*: Kármán József. Budapest, 1959. 110.
114. Magyar Játékszíni darabok lajstroma. A Magyar Fordítók és Szerzők Neveik Rendgyében Három Szakaszokra osztva. Mérey által Pesten, 1796. Az eredeti kézirat *Bayer* tulajdonában volt, aki közli az egész kéziratot. I. m. II. Függelék. 414.
115. *Bayer*. i. m. II. 428.
116. *Weber Antal*: Kármán József: MIT III. Budapest, 1965. 139–147.
117. *Tóth Dezső*: Vörösmarty Mihály. MIT III. 459. „A Kincskeresők (1833) a német romantika hatása alatt áll; témája a felvilágosodásnak (és Kőlcseynek) a kincskeresést elítélő elbeszéléseivel rokon.”
118. *Pintér Jenő*: A magyar irodalom története. V. (É. n.) 655–656.
119. *Horváth János*: Vörösmarty drámái. Budapest, 1969. 100–101.
120. *Némedi Lajos*: Kármán József. A kincsasó című elbeszélésnek forrása. Itk. LXXV. 1971. 481–488.
121. *Waldapfel József*: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Budapest, 1953. 227–229.
122. Teljes címe: Actio curiosa Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése. 1678 körül. RMDE II. nr. 44. 353–396.
123. A felsorolt vígjátékokat újból kiadta: Dömötör Tekla: Régi magyar vígjátékok. Budapest, 1954.
124. Egy 1732-ben a kantai minorita iskolában már ismert iskolai latin nyelvű vígjátékra gondolunk, amelyben két „iparos” a főszereplő. Az egyik a Sartor, a szabó, aki azt hiszi, hogy a másik főszereplő, a Sartorculus, a szabóinas hadat készül indítani ellene. Vö: *Kilián István*. i. m. 1971.

FÜGGELEK

Drámatörténeti adatok

Alább azokat az adatokat adjuk közre, amelyek a sárospataki katolikus színjátszás történetét dokumentálják. Felhasználtuk a fentebb már többször említett Takács József könyvét, s ezt újabb adatokkal egészítettük ki. Adatainkat részben a sárospataki jezsuita Historia Domusból, részben pedig az iskola most előkerült Diáriumából gyűjtöttük ki. Az adatokat kronológiai sorrendben közöljük. Ha egy esztendőn belül több színjátékot mutattak be, itt is az időrendet vettük figyelembe. Azokat az előadásokat, amelyek bemutatásának pontos dátumát nem tudtuk meg, a vonatkozó évben utoljára tettük. Néhány előadás címéből kiderül, hogy milyen ünnepen, vagy melyik napon adták elő. Ebben az esetben is az időrendhez alkalmazkodtunk. *Takács* a dráma címét közli csak. A magunk gyűjtötte adatokban a drámai előadás minden vonatkozását fontosnak tartottuk. Egy-egy bejegyzés ugyanis nemcsak a dráma címét, hanem az előadás helyét, a közönség összetételét, a közönség tetszésnyilvánítását, alkalmanként a szerzőt, vagy a rendezőt, néha műfaját vagy nyelvét is rögzíti. Egy-egy adat közlésénél vagy *Takács* könyvére, vagy az eredeti forrásra hivatkozunk. Ha az adatot *Takács*tól vettük, a *Takács* által feltárt forrás jelzetét nem adtuk. Adatait ugyanis a tanulmányunkban itt már közölt jelzetű Historia Domusokból meríti. A közlésnél a megszokott jeleket alkalmaztuk. Az eredeti szövegben is előforduló zárójelét (:) megtartottuk. Az eredetiben áthúzott szövegrészeket () zárójelben, saját szövegkiegészítéseinket pedig [] zárójel között hoztuk. A kiolvashatatlan szavakat kipontoztuk. Helyesírási következetlenségekre (!) felkiáltójellel, érthetetlen tényekre (?) kérdőjellel hívtuk fel a figyelmet. A drámatörténeti adatokat is, a magyar nyelvű komédiát is eredeti helyesírással közöljük. Megőriztük általában még a következetlen interpunkciót is. Ez alól csak abban az esetben tettünk kivételt, ha egy-egy írásjel a szöveg megértésében vagy értelmezésében zavart jelentene.

1663: Etiam scholasticae juventutis institutionem inchoavimus feliciter... Admiratis subinde Juvenum dexteritate in declamando pro publicis supplicationibus, quibus alte scholares Nostri circumlati in feretris symbolicis, existimati sunt pro status, nec agniti prius quam ex alto caepissent loqui... HD Sp SJ I. 5. 1663.

Conclusimus annum felicissime transactio Festis Natalitijs maximo undique hominum concursu, et accursu etiam Calvinianorum ad praesepe Domini, hic a 100 annis haud spectatum oculis... HD Sp SJ I. 5. 1663.

1664: Nagypénteki körmeneten: Comoedia publica de Crucis Christi imitatione. TJ 27.

Január 6: Permoti etiam multi... spectaculo processionis, qua itum est ad Domos benedicendas in Epiphania Domini adornatis tribus Regibus ductu Angelorum procedentibus et vernaculis rythmis rem explicantibus. TJ 27.

Úrnap nyolcadán: spectata foro Comoedia elicuit lachrimas: visa operatione Panis Gedeonici in Castris Paganorum et intellecta applicatione ad Eucharisticum panem, qui olim eadem operabatur apud Hungaros Catholicos. TJ 27.

1665: [Úrnap], Christus in Josepho venditus figuratus. TJ 28.

1666: Aliae solennitatibus Parascevalis et Corporis Christi actiunculae publicae... [placuerunt]. HD Sp SJ I. 29.

Comoedia Epithalamica... res in materia Nuptiali tantis Principibus dignissima et honestissima, raris inventionibus admixtis figurae veteris Testamenti, ubi Patriarcha Jacobb (!) et Rachel sponsum et sponsam repraesentabat. — Excell[entissim]um Comitem Petrum Zrinium, qui etiam est Filium cum Genero Principe Patakinum usque solemniter prosecutus. Et sicut Laban cum Jacob extruxerant (!) tumulum sic ab invicem dimissi: ita et comici nostri turrim Zrinianorum insignium construxerant saltando supra quam Aquila Rakocziana nidificans gaudium singulare excitavit in Hungaria superiori projecto etiam praemiorum distribuendorum Schediasmate ad theatrum. Singulare fuit et valde suspectum ab omnibus, quomodo Maternis Draco Bathorianus harum nuptiarum inimicos atque invidos omnes in aere devoraverit quam dexterrime. Quae omnia singularis benevolentiae erga Societatem nostram testificatione declarant sibi placuisse et Celsissimi Principes et Ecell[entissim] Banus cum Banissa Ill[ustriss]i ma Aliis vehementer admirantibus summam puero-

rum dexteritatem supra aliorum capita saltantium et Neo-Sponsis applaudentium. — Interfuere etiam Comoediae nostrae Epithalamicae duo terribiles Aristrachi haeretici, qui observarent, an aliquid simile illis carminibus sanguinem spirantibus notaretur; sed iidem loco detractorum facti laudatores facundissimi in publica platea.” TJ 28—29.

1667: Vízkereszt: „Processio fit cum Clero, Choro, tubis, tympanis, tribus Regibus, Angelis et Pastoribus, omnibus subinde recitantibus versus Hungaricos.” TJ 29.

Úrnap nyolcadán: Comoedia de Cananaeo botro per terriculamenta inani Judaeorum praefigurans veritatem Sacramenti Venerabilis. Kétszer is előadták. TJ 29.

1668: Úrnapkor. Actio de Juvene a Caementariis in ardentem fornacem injecto.” TJ 30.

1669: Újévkor: „...excepti sunt in fine mensae recreativa actiuncula oblatusque illis novus annus in precibus...” HD SP SJ I. 57.

Úrnap nyolcadán: Gedeon cum pane subcinericio figurante Venerabile. TJ 30.

Karácsonykor: In festis Natalitijs pro praesepti expositus in fiscella Moyses figurans Christum in praesepti gratum fecit spectaculum. HD Sp SJ I. 56.

1695: Vízkereszt: stella duce tres Reges personati atque Pastores patrio sermone producti fuere...” TJ 36.

A diákok a várba mentek, s ott II. Rákóczi Ferenc és 2 nappal előbb érkezett felesége részére actiuncula-t adtak elő. TJ 36.

„...in Celso speculum Adolescentibus commendavit”. A syntaxisták adták elő. TJ 36.

1699: Úrnapkor: „...pueri comice vestiti, qui ad quamlibet stationem versus Ungaricos dixerunt...” TJ 39.

1701: Úrnapkor: „...juvenes Venerabile ungarico rythmo salutantes...” TJ 40.

1703: Úrnapkor: rythmi ungarici... TJ 42.

1705: [Farsang]: Nincs semmi hamisb, mint a pénzt szeretni, mert ez az ő lelkét is áruban bocsátja... Az kik ez Világi hívságos gazdagságot igen szeretik és annyira keresik, hogy nemcsak a jószágos Cselekedet érette hátrateszik, sőt néha gyermekeket és magokat is szörnyű halállal kegyetlenül e világból kivégzik. Melynek egy történet dolga Az nemes és Nemzetes Sárospataki Papista Oskolában tanuló Iffiuságból röviden előhozatik 1705. esztendőben. Február hó 24-napján. Nyolc kimenetel.” TJ 43.

Úrnapkor: „...pueri Vemacula lingua Eucharistiam salutantes.” TJ 43.

1706: Nagypéntek: „...pro populo devotione et haeticorum confutione productae sunt geminae actiones scenicae, ... in Templo die Parasceves cui occasionem dedere Calvini studiosi quia post D[omi]nicam Passionis foedam... nobis injuriosam produxere comoediam... vestium ornatu, sed sicut passim incedunt nudipedes in nostro theatro campestri inclamante...” HD Sp SJ I. 137.

Úrnapkor: ... in publico theatro... Salamon Sapientiae domum aedificans cum columnis 7 ponensque mensam panem et vinum. TJ 44.

Június 3-án: Actiuncula de Christi Corpore. TJ 44.

Divina Misericordia et Justitia super peccatore altercantes ubi et flagellatio Christi per umbram exhibita est.” TJ 44.

1716: Úrnapkor: Dicti versus de Sanctis[s]imo Sacramento Hungarico idiomate. TJ 49.

1719: Úrnapkor: ... versus de Venerabili Sacramento Ungarico Idiomate. TJ 52.

1720: Úrnapkor: versiculi lingua vernacula... TJ 53.

1721: Úrnapkor: a Juvenibus comice indutis versus Ungarico idiomate recitati. TJ 54. HD Sp SJ I. 154.

1722: Úrnapkor: ... versus Ungarico idiomate... TJ 55.

1723: Úrnapkor: versus de realitate Corporis Christi nativa lingua. TJ 57.

1725: Farsangkor (febr. 13.): Declamtiuncula de Baccho. TJ 60.

1726: Farsangkor. Március 4: Chremes (Terentius-darab) TJ 61.

1727: Farsangkor: Demiphon. TJ 62. Suprema et Grammatices Classis. Bacchiferrii Demiphonem comite etiam hoc anno spectandum dedit. HD Sp SJ I. 168.

1728: Nobilis Syntaxeos de Soloecismo et Barbarismo triumphus. TJ. 63. Grammatisták és Syntaxisták.

Theatro in arce interiori Celsissimi Principis Trauthson adornato magna laude Societatis et Magistri nostri commendatione, Juvenumque applausu quos secunda

admurmuratione non tantum catholici sed et a nobis alieni avidè spectaverunt... [comoediam]. HD Sp SJ I. 170.

1729: Farsang: ... non inerudito dente vellicavit quorundam avaritiam... TJ 65. Grammatisták és Syntaxisták.

Nyáron: ... gloriosa Thomae Mori pro justitia religione Christiana mors. TJ 65. Grammatisták és Syntaxisták. Non exigua utrobique Societatis laude, magistri commendatione, juvenum emolumento, quos non modo Christo autoritati verum ab his alieni avidissime declamantes exceperunt... HD Sp SJ I. 175.

1731: Farsang: Chremes. TJ 68. Pallas literaria ad octoginta Juvenes literis infecti Syntaxis juncta grammaticae bis in theatro visa est ne stimulus progressum desideraretur. I-mum damnavit Chremetis avaritiam, in Bacchiferiis...

Nyár: ... dein aestate Mundi detexit illicia... HD Sp SJ 182.

1732: Justi et Pastoris fratrum adolescentum e ludo redeuntium Heroicum et illustre certamen... TJ 69.

1733: augusztus 30. Genius cum Cliente suo. TJ. 70. Principisták és Parristák.

1736: Úrnap: versus Ungarico Idiomate. TJ 73.

1740: szeptember 4-én. Pueri comice vestiti comitabantur Angelum Custodem. TJ 77.

1741: Áldozósütörtökön. 1741. máj. 11. Délután a pap a ministránsokkal a kö-zépütt felállított asztalkához megy, melyen Krisztus mennybemenetelét ábrázoló szobor van. Itt beszéd, ezután „... sensim statua elevabatur medio funis sursum versus foramen fornicis templi, ex quo obviam statuae prodiverunt angeli lignei cereis ardentibus instructi; dum sensim statua Christi elevabatur, tubae et tympana et reliqua musica resonabant usque dum disparuisset statua; hac sublata demittebantur ex foramine varia munera, quae avidè populus rapuit.” TJ 79.

1742: [Május]: Regem Majalem produxit. TJ 81.

1745: május 2. P[ater] Prof[essor] Syntaxeos ad finem mensae induxit ad triclinium 8 juvenes comices indutos et octo more militari indutos, per quos volebat exhibere historiam Endymionis pastorculi. Gyengének találták, s a superior a darab bemutatását csak igen szűk közönségnek engedélyezte. TJ 84.

1746: Újévkor: ter felix faustumque Novi Anni Auspicium precata Syntaxis omnibus... TJ 86.

[Farsangkor]: Bacchus quo insanum ventris auditores dedoceret... TJ 86.

1747: ... exhibito Manlio Romano in Parentibus filiorum incuriam damnavit... TJ 88. Syntaxisták.

Studium Literaturum Mammlio commendavit. TJ. 88. Infimisták.

1748: július 2-án: Bela secundus. Syntaxisták.

1750: Bachus. TJ 94. Syntaxisták.

április 28-án Regem Majalem lusit. TJ 94. Syntaxisták.

május. in septem verticibus coronatis septem pemata (?) lethifera. TJ 94. Syntaxisták.

Puer Crescentinus pro fide orthodoxa ergastulo inclusus, dura passus ac ne ipsam quidem mortem, si sors ita tulisset, detractaturus. TJ. 94. Elementaristák.

1753: Fridericus Saxoniae Dux deserta haeresi ad Romana sacra transiens. TJ. 99.

1754: Infelix Larvatorum Furum Trias a Bidermanno memoriae tradita. TJ 101. Infimisták.

Josephus Aegyptus Pro-Regis munere insignitus. TJ 101. Supramedisták.

1755: május 20. Actio idiomate Ungarico. TJ 103. Principisták.

1757: Hercules Atlantis vices in sustineeda terra supplens. Supramedisták. TJ 107. Negligentia puerorum. Elementaristák. TJ 107.

1764: július 22-én. Hora 4 ta Actionem suam produxit M[agister] Parv[istarum] et Principistarum]. A parvisták és a principisták magisztere ebben az esztendőben Georgius Jakubicska. A darab címe: Hadingus. TJ 121.

1766: Absolon. TJ 125.

1767: január 15: Festum S[ancti] Pauli primi Eremitae; onomasticus R[everendi] P[atris] Superioris. Pridie P[ater] Spiritualis eloquentiam suam exprompsit et vota communia obtulit. Ipsa die circa horam quam P[atres] Professores suos oratores stiterunt et vota studiosae Juventutis setulerunt. Prandio excepti D[omini] officiales Militares ac Domini P[atres] Trinitarii et D[ominus] Kossuth, quorum magna gratia Pater Prof[essor] Syntax[istarum] Hungarice produxit Zrinium. Diarium. Sp. SJ 12 a.

január 27: Celebrata est in domo nostra Congregatio Parochorum districtualium. Circa horam quam habuerunt Veni Sancte et Sacrum, quod fecit deputatus de gremio Eorundem; postea sacer senatus in refectorio consedit ad medium usque primam. A prandio Zrinius iterum honoribus Eorum actus est a studiosa juventute. Diarium. Sp. SJ 12 a—b.

február 26-án: Pinguis dies Jovis. Farsangkor. Praecedentibus nihil praeter ordinaria occurrerat (!). Hodie P[ater] Professor Syntaxist[arum] Bacchanalisticam actionem vernaculam sane quam lepidam exhibuit in Arcis palatio. Nomen actioni: Kincs kapáló. Ujhelinum de frequenti sua nobilitate non parce Auditores suppeditavit, invitatos autem ab eosdem Professore et Praefecto. Praecipui erant R[everendi]ss[i]mus D[ominus] Praepositus; spectabilis D[ominus] Thomas Szirmai, qui magnam secum traxit catervam; duo e P[atribus] Paulinis etc etc. Viri omnes prandio in Residentia excepti, adeo refecto triclinio, ut nunquam alias; nostris quatuor non pluribus relictum spatium: D[omi]nos P[er]i[[ustr]is D[ominus] Kossuth tractavit. Actio caepit circa quartam, ad mediam circiter 6^{am} protracta. Praecipui exterorum hospitium noctem etiam apud nos egere, quos inter etiam Calvinistae, egregio benevoli animi indicio. D[ominus] Szirmai aureum unum Actoribus distribuendum liberaliter donavit. Diarium. Sp. SJ 12 a. A syntaxisták professzora: Stephanus Ürményi volt. Takács adata: Kétszer adtak magyar darabot. TJ 126. Adata vagy a két Zrínyi-darabra vonatkozik, vagy a Zrínyi-témára és a Kéncs-kapálóra.

1768. január 25-én: Festum Cons[ervationis] S[ancti] Pauli. Divina more consvetus. Hospites in prandio sat numerosi. Sumpto prandio P[ater] Praefectus Syntax[istarum] Ungaricum Actiunculam ex Metast[asio] Ver ... (in Theatro) extracto in ambitu Reside[n]tiae extemporeano theatro exhibuit n[on] sine approbat[i]one spectatorum. Diarium. Sp. SJ 17 b.

február 11-én: Dies Jovis, quem pinguem apellant. In prandio Hospites non pauci ex utroque statu saec[ul]l[ari] et Eccl[esi]astico. A meridie In Arce Hospites recreavit P[ater] Praefectus Principistarum] producto Ungarico Dramate, cui titulus Tök Ma[c] Filko. Gratiam, et commenda[tio]nem haud modicam retulit actio. Diarium. Sp. SJ 18 a.

május 4-én: Hodie celebrata est Congregatio Parochorum Districtualium. Hora 9 na decantatum Veni S[an]cte, dein sacram lect[i]onem, cui interfuere o[mn]es congregati, post sacrum in refecto[ri] consedenant (!) ad 12-mam fere (?) duravit (?) concessio (?), dein prandium. Sumpto prandio in Ambitu ... Expemporali theatro a professore] Principiorum reproductus est Tök Mag Filko magna cum approbatione praesentium Congregatorum. Diarium. Sp. SJ 20 a.

augusztus 30-án: Multum conducunt hae postremae Exercitationes ad acuendam Juvenum Industriam, et ad repetenda illa quae per anni decursum audierunt ad majores tamen stimulos addendos in fine scholarum. Actio aliqua producenda esset, sub qua Nomina Victorum, ut alibi fieri solet, vulganda essent. Hoc anno fieri hoc non potuit. Diarium. Sp. SJ 22 a—b.

1769. január 31-én: Recreatio. Congregatio Administratorum R[everendorum] D[omi]nor[um] Parochor[um] hujus distinctus hic celebrabat. Post prandium in Ambitu residentiae producta est Comaedia a P[at]re Professore syntaxeos. Diarium Sp. SJ 25 b.

1771 áprilisában: Hoc mense P[ater] P[ro]fessor] Pricipiorum in Ambitu Reside[n]tiae praemissa ad rem accomoda Declamat[i]one coram Ill[ust]ris[sim]o Auditori]o Tentamen ex Historia cum Principistis produxit Magna cum sui Disptor (?) approbat[i]one. (Hoc item mense 17 Apr[il]is] Congregatio Parochorum hic celebrata fuit, reproducta declamatiuncula supra nomi) nata eos non parum recreavit. Nem tudni, hogy az április 17-én újból bemutatott declamatiunculáról szóló adatot miért törli. Lehetséges, hogy a hónapban tévedett a historikus. Májusban ugyanis az alábbi bejegyzést találtuk: Mense Majo, ut annis prioribus O[r]dinari]a a 14 Maji Congregatio D[omi]norum] Par[ochorum]. Diarium. Sp. SJ 39 a.

Mense Junio P[ater] Professor Syntaxeos produxit Comaediam Ungarico Idiomate in Arce coram Nobili auditorio applaudente. Diarium. Sp. SJ 39 b.

Josephi ex Aegyptio carcere liberatio. TJ 132. Supramedisták.

KÉNT KAPÁLÓ

NEMZETES KÉNTS DEMETER URAM

MULATSÁGOS JÁTÉK

A' Játékban forgó Személylek.

Nemzetes Kéncs Demeter Ur Kálmán Demeter Ur Fija
 Incze
 Balás } Demeter Ur Attyaffiai.
 Gyárffás }
 Fitodi Demeter Ur Inassa
 Buxi Demeter Ur Régi meg hitt Major Gazdája
 Bugyorádi a' Puszta Várnak Praefectussa, vagj is Gondviselője
 Konrád ökemének Vadászsza
 Parasztok: Szócs Geczi
 Harisnya Andor
 Tilos Bancsi
 Csákó Peti.

[1a]

Első kimenetel.

Fitodi Maga

Ideje már, hogy a' mit régen főzők, ma kitálollyam, fogadom, hogy ha szárnya nem szegik gondolatomnak ugj jár Nemzetes Kéncs Demeter Ur a' Kéncs kapálással, mint Bertok a' csikkal; s nem hiszitek? Feleki eskütt Uram légjen bizonságom! meg törli még ma a' homlokát, jo Mesterre akadott. Meg tanullya, hogj kell a' pusza Várba kéncset kapálni; van Fitodinak is annyi esze, hogy Nemzetes Kéncs Uramnak-is ad-hasson égy fél susták¹ árrát. Sok okossak tilolták a' kendert, de a' baho Fitodi matolára veti. Fogadom négy nyústös [1b] bordába² fogja Nemzetes Demeter Kéncs kapáló Uramot; de Buxi Major Gazda Uramnak is része lész a zsusa (!) lében³; sok tormát törtt az orrom alá, de ígérem, hogy nem a' Bányabükki kupával⁴ mérem vissza a' vén szotyornak⁵. Ez az a' derék pusza vár, a' hová ökemek Roka úgetéssel sietnek, hogy a' Darius kincset ki-kapállják. De én csak úgy vélekedem (:mert ittis van a' mi van:) meg nem üti ma tárgyát ügyekezetek. De hogy hübelé Balás modgyára ne fogjak a' dolgohoz, Fitodi uram liberijája addig a' puczikba⁶, én pedig Attyasága, Remete Attyasága lészek; Ez a' habitus, csak olly hiszemben vagyok, nem immel, ámmal segitti meg igyekezetemet, ugyé, hogy már Fitodit senki-sem isméri? ugyé, hogy meg csalhat akárkit-is? ugyé, hogy magad magadot alig isméréd? nézd meg még ettzer magadott: helyesen vagyon. De vallyon Kálmán Urffi hun szuszog oly sokáig. mert szükséges ökemével őszve szúrnöm a' levet. Akál (!) hol, akár kinél, de sokáig szimatol. Az utat el nem-vesztheti, hiszem égy, és egyenes a' szoporba⁷, ha vak volna is, a' hidba botlanék; osztán innet a' Nádas, a' monnét a' kukuricza földék.

Második kimenetel.*Kálmán Urffi, Fitodi.*

KÁLM: Fitodi! vallyon ugyan te vagy é Fitodi?

FIT: Hát nem ismér az urffi? ebet szőríról, Fitodit beszédéről. Fitodi vagyok tégnap-is, mais, holnapis, a' subában-is. Fitodi vagyok, és már kétt órája, hogj Fitodi itt vagyok; De hol sűtéd a' makkot ennyi ideig?

KÁLM: Már sok ideje mind nézlek, mind néz-[2a]llek, környős körül elnézlek, tetétől fogva talpig elnézlek, tsak nem hitethetem vala magammal ell, hogj Fitodi vol-nál, ugy meg változtatott ez a' habitus. Azt vélem vala, hogy valami Attyasága vagy: Igazán mondom, ha csak szavad járásáról meg nem ismér, téged senki Fitodinak nem mond.

FIT: Szeretem az eszemet, ne busuly Kálmán, nem első dolgom, nem is lész utolsó, hogj az Urat vizre viszem.

KÁLM: No! de Fitodi —

FITOD: Ej, éj! ne légyen réám gondod Urffi.

KÁLM: Én inkább a' magam bőrömet féltém, mindsem a' tiédet; mert ha mar-kunkba szakad a' roka fark, örök gyűlölséggel meg utál az Apám, ki tagad az örökségből, s' ugy maradok mint az ujjom.

FITOD: Ami pedig engem illet, nem fél Fitodi, Urffi! járv az én tanácsomon, ígérem te sem ütöd meg az inadt.

KÁLM: Mond ki hát, valamit kívánsz, véghez viszem.

FITOD: Meny siettséggel Incze, Balás, Gyárfás Uramékhoz Attyádfiaihoz, vedd réa, hogy könnyebben meg csalhassuk Apádot, változtassák meg Köntösseket, tegye-nek áll arczát fel, s' veled édgýűtt mennél hamarebb ide léptessenek; meg látod, hogy álmot nem hüvellyezek; Eregy már Urffi, én azomban itt meg várlak.

KÁLMÁN: Mind meg cselekszem, de meg lásd.

FITOD: No, Urffi! csak eregysze, és itt sokat ne szemetez, az én gondom a' többi. Meg látom ki csal meg, hiszen három éttzakája, hogy kovácsolom a' görény fogat. Eregy már no! de ott ne felejcsd magadt.

[2b]

Harmadik kimenetel.*Fitodi maga*⁸

A Historiának fundamentomát már meg adám, hogy a' Mester gerendákotis fel rak-jam; a' pinczébe veszem bé magamot, 's evel a' kis égő Gyertyátskával ez el rejtett Kéncsnek helyit mutatom; azután le ülök a' garádicsra, s' a' derék Kéncs kapálokat meg várom. Mert a' maszlagos vén Buxi sokat álit az ilyen jelek felől: hiszem égj⁹ néhányszor meg akarta ásni házunkat, hogy ő Kéntsre akad, hogy már! — mert a' két fekete macskánk, a' mely szűntelen a' ház körül kalandozik, nagy szeget útótt tők fejébe; És az ő eszelősködése cselekszi, hogy a' Nemzetes Uris annyira ásétson a' Kéncsre. De ugy el hitesse magával Buxi Komám, hogy ki verem én ma mind a' kettőnek fejéből a' Kéncs kapálást. Mihent a' Pinczébe mélyebben bé lépnek, nagy zörgést támosztok, bizonyoson tudom, szaladásra veszik a' dolgot. De im valami

csördülést hallék, nem kétlem, őkemek kullognak erre felé; ugy vagyon, őkemek. Héj mint sietnek, mint a' matska a' téjfelre; Már most el rejtem magamot, hogy meg ne lássanak, noha itt is bízvást meg maradhatnék, szűkön hiszem, hogj észre vennének, mivel a' kéncsnek kívánsága miat süketekis, vakokis.

Negyedik kimenetel.

Nemzetes Kéncs Demeter Ur, Buxi

DEMET: Ugyé kedves Buxim, hogy jól folynak dolgaik? csak el hiszem, hogy még senkinek orrába **[3a]** nem akadott szándékunknak szesze; meg mutattuk mű még ma Emberek[ne]k, világnak, hogj lehet kéncset kapálni, tsak embere légyen a' dolognak. Nézzedsze! Ezen a' helyen fekszik a' temérdek nagy kéncs.

BUXI: Ej még is olyan koroba¹⁰ valo beszédeket beszéllenek az emberek, ha elő hozodik a' kéncs ásás, mintha semmi kéncs nem volna az egész világon, de én tsak azt tartom, hogj az olyanokat a' félsz bántya, s a' veszedelem, mellyel szokot járnai, a' mint ők vélik a' kéncs kapálás.

DEMET: En pedig el nem hitethetem magammal kedves Buxim, hogj itt kéncs ne volna; Ide halgas csak égj kitsiddég: Ezt a' Várat hajdon Duzs gazdag emberek lakták, meg szálván azt az ellenség, tüzzel, vassal, utolsó romlással fenyegette, ilyen állapotban bizony nem hatták a' pénzt az ágy alatt heverni, hanem elébb állították¹¹ az ellenség orra elől, s' kétség kívül a' földbe el ásták. Már te jól Várat ostromlotta a' valo, Tehát a' pénzt a' földbe el ásták a' valo, Az ellenség a' Várat ostromlotta a' valo, Tehát a' pénzt a' földbe el ásták a' valo, ugyé? hogj helyes kötéssel¹² hozám ki. Innet gondolóm, hogj nem más okra nézve hánta kardra a' föld népet, s pusztította el a' Várat az ellenség, hanem hogj a' pénzt fel nem markolhatta. A vár lakossi sem nyelték el a' pénzt, az ellenség-sem emelte ell réa nem akadhatván; tehát nyilván valo a' következés, a' pénz a' föld alatt vagjon.

BUXI: Mi helyesen okoskodol Nemzetes Uram. mi szép, mi éles elméd vagjon Tekintetes Uram! nincs, nem is lehet külön- **[3b]** ben a' dolog.

DEMET: Várj tsak tovább: Veszedi (!) észre mi táplallya leg inkább az én reménységemet.

BUX: Ki nem-találom, ha tsak meg nem mondod.

DEM: Ide vigyáz tehát, Minek előtte Contractust¹³ irnék a' Várnak meg-vételéről, égj kőtés régi írásokat adának kezembe, a' mely Leveleket mihent el-olvastam, minden kételkedésem el tűnt az el-rejtett kéncs felől: mert elébb¹⁴ égy kitsit kételkedtem, de már semmitse kételkedhetem. Ide a' Gyertya világot; égy, két dolgot néked-is el olvasok. In A°¹⁵ 1200 még sem ugy van. In Anno 1465. A vár körül sok hollokat láttak, a' mellyeket semmiképpen el-nem kergethettek, miglen régi ó, rongyos Calendariomból tsinált fujtással töltött puskákkal nem bővölködtek, lövődöztek.

BUXI¹⁶: Bizonyára álmélködásra méltó dolog!

DEMET: Te magad jól tudod azt, hogj a' hoilok kapnak a' pénzen, és olyan helyen raknak fészket is, a' hol pénz van el-ásva. Ej ide-is, hogj nem más okból gjülekeztek, nagj bizonság az a' csudálatos mesterség, mellyel el kergettettek.

BUXI: E valob[an] bizonyos jele az el ást kéncsnek.

- DEMET: Tovább In An[n]o 1675. Ezen által menvén Füst farago Gjurka, az őifa vágás után fárattan le dől, s el aluszik. Alvásában lába nagyobb ujját az Embernek valaki meg-fogja, s' fel költi, fel serkenvén Gyurka, láttya, hogj kerekbe rakott őtt gyertyátska égne, ezt látván, meg éjedvén, elszalada, [4a] és tsak semminek tartotta a' Látást.
- BUXI: Mitsoda? Semminek tartotta a' Látást! no annak az embernek nem kereszténynek, hanem hitetlen Pogánynak kellet lenni.
- DEMET: Valoban nagj bükfa¹⁷ volt.
- BUX: De Tekintetes Ur jól esett, hogj ásni nem kezdett, mert ma kéncs nélkül maradtunk volna.
- DEMET: In An[n]o 1686. Bundás Gáspár az uraság juhászsa hallotta, mikor itt pénzt olvastak.
- BUXI: Elég ez már nékem, nosza tsak fogjunk hozzá a' dologhoz.
- DEM: ha! ha! Buxi még nincs vége. In An[n]o 1698. Ezt a' Várat ell járván, égj haszontalan rakás holt szénre akada vitézljő Pépa vakaró kozma Vram fel vészen abbol édgjet, haza érkezvén, ki veszi azt a' zsebéből, s' láttya, hogy a' holt szén arannyá vált, látván ezt, őszve gyűjti tselédgjit, nagy siettséggel, vissza tér a' várba, hogy a' szenet mind fel szedgye, de már semmitsem találta. En azt itilem, hogj másnak volt elszánva az a' kéncs.
- BUXI: De Nemzetes Uram nekünk vané szánva az a' kéncs?
- DEMET: s' hát kételkedel? nézz csak ebbe a' czédulába, tudé mi van abba irva?
- BUXI: Azt én Uram nem tudhatom.
- DEMET: o! drága czédulám! oh minden aragnál drágább czédulám! ugy szeretlek, hogj tsak meg nem eszlek. Hallodsza mi van benne. Ebben a' Várban el rejtett kéncs annak van el szánva, a' ki azt birja. Es én vagyok az. Másodsor: a' ki Kós Csillag jegyében született: És én vagyok az harmadszor Aki hóld tőtivel kezdi azt kapálni [4b]. Es én vagyok az. Es az oka, miért sürgettem én annyira tégnap, hogy adgyák által Contractusomra a' Várat.
- BUXI: Mit késedelmeskedünk tehát? fogyunk az ásáshoz; olyba tartom mintha már markomba volna a' kéncs.
- DEMET: Lassan siess, tovább érsz; mert én magam két kapást fogattam, a' kik ki ássák; azt mondám nekik, hogj tsak salitromot akarunk ásattatni, ostobák nem érik fel az eszekkel szándékunkat. Reménlem nem sokára itt léznek. Jól vigyáz réá; erre kell a' pinczébe le menni, és az mely helyen a' garádics mellet gyertya világot lác, ott ásattas. Hogy ha hólt szénre vagj régi rozsdás vasakra akadnak, tústént küld el őkök. Mert bizonyosson a' lesz az a' kéncs. Én azomban a' kereszt utra menyek, s' buzgon el mondom a' Sz. Kristoff Imádságát, hogj szerencsés légyen minden dolgunk.

Ötödik kimenetel.

Kéncs Demeter Ur, Szócs Geczi, Harisnya Andor Buxi.

- DEM: Hát hol a' patvarba jártok olyan sokáig.
- GECZI: hát hallya ked, a' sőtétben ásnak hallya ked: hiszem hallya ked a' Hóldvilágnál nem látunk halla (!) ked?
- BUXI: Ne darály! van nékem gyértja világom.

DEMET: Mennyetek Atyámfiái, mennyetek, majd meg mutattya ez az ember néktek, hol kell a' salitromot ásni.

ANDOR: Örömet meg látom, mitsoda gükér (!) az a' salitrom.

BUX: Nem [5a] gyükér az jó jámbor, nem hanem feje föld, a' mely igen könnyen meg gyul, abból tsinállyák a' puskaportt.

GECZI: ugyé? Köszönöm a' kemetek kénáját¹⁸, hogj minket fel vessen? ugyé.

BUXI: Ne féllyetek Legények, ne, hiszem ez a' Lámpás arra valo, hogy a' tűz ne árthasson. Jertek csak utánnam.

Hatodik kimenetel.

Kéncs Demeter, Buxi, Geczi, Andor.

DEM: Már én tsak a' kereszt útra mégyek, s mennél buzgobban lehet, el mondom Imadsagomot. Vajha már égyszer Istenes szándékimot segitthenék meg az Egek.

BUXI: Jaj, Jaj, Jaj szaladgyunk! Jaj szaladgyunk.

DEM: Mi dolog ez? ugj teczik, hogj Buxi sikt¹⁹, nem tanátsos itt mulatozni: nyakunkban a' veszedelem.

BUXI: Uram! Uram!

ANDOR: Vallyon ezek mit tsinálnak?

GECZI: Ezek vagy bolondok, vagy bizony helylén nincs az eszek.

ANDOR: hová levének?

GECZI: Ezeket mü akármint, s' akár hol zaklassuk fel, mert ki fizet meg nekünk?

Hetedik kimenetel.

Fitodi, Geczi, Andor.

FITOD: Hát ti itt miben mesterkedtek?

GECZI:Hát ez vallyon mit akar?

FITO: Mitsoda temérdek mérészség birt réá titeket, hogy éttzakának idejében ebbe a' várba jőjjetek?

ANDOR: Szócs Geczi nékem ugy tedczik hogj ennek az embernek meg veszett a' sűtni valoja, félre beszél.

FIT: Hát ilyen vakmerő bátorsággal méreszlitek ti háborgatni a' meg holt Lelkeket?

GECZI: Ah há! mi gondunk nekünk a' meg-hólt Lelkekkel, hagyé békét nekünk.

FITOD: Tü itt kéncset akartok ásni?

GECZI: Mit beszélsz? kéncset ásni!

ANDOR: Nagjjobban kérdezd mit akar.

GECZI: Eregjsze te közclebb [5b] hozzá, a' te géged sokkal hangossabb.

FITOD: Mit tettetitek haszontalan magatokat, minden szivetek ágát jól tudom.

ANDOR: Hallodé héj ugyan csak mond meg már nekünk igazán mit akarsz?

FITOD: Azt, hogy meg ne probálljatok többé ebbe a' Várba bé lépni, hogj kéncset kapálljatok.

GECZI: Barátom nem úti meg a' vágást a' te kereked: minket nem kincs, (!) hanem salitrom ásásra fogattak meg.

FITODI: Ne hidgyétek, kincs kapálásra hittak ide benneteket.
 ANDOR: No hát Geczi kincs kapálökká tették minket.
 FITOD: s' ugy meg tudjátok, hogy e' Garbonczás²⁰ Lámpátt Academiából hozták, és ugy olvastak reá, hogy a' Késértetek ne árthassanak.
 GECZI: Ugyan ugyé! ha úgy van. Eregysze Burgundiába szidom születte²¹ garbonczás Lámpássa! soha nem tudhatom vala, mi csiklandya a' kezemet? ha tovább hor-do-zom vala, talám kezemet-is el vesztettem volna.
 AND: Hoszszas életet kívánunk, hogy ezt nekünk ki-nyilatkoztattad.
 GECZI: Ha pedig felénk akarsz jönni, tapasztalni fogod emberségünkett.
 FITOD: Köszönöm az emberséget, de semmiteksem kell.
 ANDOR: Ha nem kell is, de tsak ugyan égy kis Csiki tűrő s' égy ital fenyővíz béli²² emberségünket tsak meg mutattyuk.
 FITOD: Köszönöm, de nem iszom, hanem égyre kérlek.
 ANDOR: Uram, ne kérj, hanem parancsoly.
 FITOD: Mennyetek kérlek ennek a' Várnak Gond viselőjéhez, jelencsétek, had kül-gyön mennél hamarébb égy csoport izmos parasztságot, hogy kössék nyakon ezeket a' gonosz emberek[et]²³ és hamisságok szerént büntetődgyenek.
 GECZI: Hallya ked Uram, ha ugy akarod, mi itt maradunk, fogadgyuk, hogy mint a' csik a' varsából, ki nem csuszna kezűnkéből.
 FITOD: Nem ugy jo. Jámborok. A nyil- [6a] vándóság gonosság nyilván való Törvény szerént büntetődgyenek.
 ANDOR: Elis hitesd magaddal, hogy eljárunk pontig a' dologban.
 FITOD: De tsak hamar utánna lássatok. Mert bizonyossan égy ora alatt vissza tér-nek a' maszlagra. En azomban kunyhotskámba rejtem magamot.

Parasztok Eneke Következik

Nyolczadik kimenetel.

Kéncs Demeter Ur, Buxi

[KÉNC S DEMETER]²⁴: Ugyan beszéld elé kérlek hogj jártál? te hát égy szótse fatsarhatok ki belőlled? Buxi²⁵ ideje már, hogj eszedre térj.
 BUXI: Jaj Nemzetes Uram!
 DEM: Hát mit láttál?
 BUXI: Egy kisdéd, de a' szerencsennél feketébb embert.
 DEM: Jaj, halgas, halgas!
 BUXI: A feje olyan vólt, mint a' mészáros szelindek kutyának. —
 DEM: halgas! elég már —
 BUXI: szarvai mint az őrdógnak.
 DEMET: Kérlek halgas már égyyszer.
 BUXI: A nyelve két ólnyire le nyult.
 DEM: Nem hallok már, semmit sem hallok.
 BUXI: Huszig valo ki meredett tűzes²⁶ szemei. —
 DEM: Kutya egye meg beszédedet, az imént harapofogoval sem tudok vala égy szot ki-huzni a' szájadból; már vége, hossza nintsen locsogásodnak.
 BUXI: Borzos szórú mint a' medve.

DEM: En már semmit-sem akarok többet hallani, de hová lettek a' kapások?
 BUXI: A' lábai olyanok voltak mint a' disznoknak.
 DEM: Ide vigyáz! hol vannak az áсок? azt akarom tudni.
 BUXI: Azután lassan lassan nőni kezdett, még harmincz könyökni oriás lett belőlle.
 DEM: No! mind el hiszem mind, tsak fogd be már égyszer a' szájadot' s' mond meg,
 hol vannak a' parasztok?
 BUXI: Azután utánnam rugaszkodot meg akart fogni, s' el szagatni.
 DEM: Ahhá! Semmire valo ostoba embere! egészen el remitte esztelen darálásával,
 és tsak nem el idegenítte a' kéncs kapálástol. [6b].
 BUXI: Nemzetes Uram, azt gondolám, hogy már meg is holtam, de engem sem
 veszen soha senki többé réá, hogj ide jőjnek, ha mindgyárt a' Tündér Ilona
 kéncsét ígérne is nekem.
 DEM: Hol maradtak hát a' Kapások!
 BUX: Azt én nem tudom.
 DEM: Hát őkis elszaladtak:
 BUX: Mit tudok én belé! feiejtettem viszszá nézni.
 DEMET: s' hát a' Lámpás hová lett?
 [BUXI:]²⁷ A valoban a' pinczében maradt.
 DEMET: No akár mint, s' akár hogy de a' Lámpásnak elé kel kerülni, ettől fűg
 nekem minden szerencsém, néked megint bé kel menned a' pinczébe.
 BUXI: Uram tsak azt ne.
 DEM: Meg kell lenni.
 BUXI: Uram! áh Tekintetes Uram! könyörűly — —
 DEM: meg kel lenni.

Kilenczedik kimenetel.

Fitodi, Kéncs Demeter Ur Buxi

FITOD: Hát ti itt mit küszkódtók?
 DEM: Jaj Buxi! késértet, Buxi-késértett (!). ha-ha oda vagyok — —
 FITOD: Mit félték, hiszem ember vagyok.
 DEMET: Ha ha édes Buxim! élsze? vagy meg holtál?
 FITOD: Jól nezzetek meg, ám húsom és tsontyaim vannak.
 BUXI: Jaj! már kezd nőni — —
 FITODI: Kellyetek fel vessétek ki szivetekből a' félelmet. A kit láttok, En remete
 vagyok, had szolhassak veletek, mert segítségtekre jöttem.
 DEMET: Ha tsak a' szemem nem szikrádzik, e' nem késértet.
 FITOD: Kely fel, ne fély, megint mondom, hogy Remete vagyok. Imé mely hirtelen
 meg változtattya az éjetttség az embert.
 BUXI: Bizonyosson már félig meg holtam vala.
 FITOD: Mi hozott ide benneteket, itten mit kerestek?
 DEMETER: Eppen semmitsem.
 FITOD: Ebbe a pusztaságba ha- [7a] haszontalan jöttetek?
 DEM: (:bár csak hamar takarodnék el innet, mert tsak múlik az üdő:) tsak szemfü-
 lességből jöttünk ide.
 FITOD: Mitsoda gyermeki szemfülesség az?

- DEM: (:már ezt az embert tovább nem tűrhetem, majd valami uttal, s moddal tsak ki adok rajta:) Jo Atyámfia botsánatot kérek.
- FITOD: Ellenem tudtomra nem vétettetek.
- DEM: Nem az, hanem már alkalmasint bé alkonyodott, hogy éjjeli nyugodalomhoz készüllyünk.
- FITOD: Nem oda, nem odala' gyeplőssel, engem ugjan meg nem tsaitok, hát ti ebben a' Várban nem kécncset kapálni — —
- DEM: Mit beszélsz bolondságot, mi kécncset jöttünk kapálni? Kinek volna az esze ágában-is?
- FITOD: Joltudom (!), hogy már égyszer probáltatok.
- DEM: Ki mérészlene abba a' gödörbe bé menni.
- BUXI: En ugyan ha az egész világ kécncsét nékem adnák-is, fel nem merném arra tenni a' fejemet, hogy oda bé mennyek.
- FITODI: Ismérem ezt a' mérész férfiakat, a' ki mihent meg láta, meg futamodék, Sűvegét, Lámpássát, és sok más egyebet-is ott hagyta.
- DEM: Buxi! talán ez az a' fekete kis ember?
- BUXI: Nem az Uram!
- DEMET: A kinek kutya feje, diszno lábai valának.
- BUXI: Az éjettség miat éppen jól nem láthattam.
- DEM: Hol vannak szikrázó szemei, két ólynyi nyelve.
- BUX: Nem nem ez az.
- DEM: Nem látom a' szarvait, nem a' vállaira le-nyult fűleit.
- FITODI: Nem irigy lettem néki a' kécncset, tsak azt fájlalom — —
- BUX: Vallyon nem tudhatnoké meg ennek a' te szánakodásodnak okát?
- FITOD: Hogj a' kécnc nem másnak, hanem ennek a' Várnak Törvényes Urának tartatik.
- DEM: Hallod ezt Buxi! Es ugyan én vagyok az, nincs haszna, ki kel már magamot néki nyilatkoztatnom.
- BUXI: (:várjon égj kitsiddég a Nemzetes Ur, és magam meg mondom [7b] néki:) Atyasága! a' Tekintetes Ur, hanem tudgya ked, ennek a' Várnak Törvényes Ura;
- FITOD: Mást huzzatok orránál fogva, a' ki könnyen hiszen, igen-is jól tudom én, hogy Kécnc Demeter Ur birja Törvényessen ezt a' Várat.
- DEM: Es ugyan én vagyok az.
- FITOD: Ti talám én belöllem tsúfot akartok úzni?
- DEMET: Ha nem akarsz nékem hiteld (!)²⁸ adni, nézsze²⁹ a' Contractust.
- BUXI: ez a' dolog hogy tedczik néked.
- BUXI: ugy tettzik, hogy égy kitsint jobban érzem magamot.
- FITOD: En szivemből őrvendek, hogj a' Tekintetes Ur igaz, Törvényes Ura ennek a' Várnak, mondhatom, hogj még ma fel talállyák a' kécncset, még magam is minden tehetségemmel azon lészek;
- DEMETER: Nem de meg jóvendőlém Buxi, hogj mégma kezúnhöz kerittyúk a' kécncset.
- FITOD: De a' ki ezen a' helyen bátorságoson akar járni, annál se arany, se ezüst, se papiros ne légyen.
- BUX: Most tudom már miért vesztettük rajta, tizenöt fél potura³⁰ vagyon a' zsebbe, s' a' Németh varga Auszcziglije³¹ is nállom vagjon. Erre a' pénzre nékem szükségem nintsen, vegye magához az Auszczigit is kedves Remete Uram.

- DEM: Nállom is van égy ezüst ora, égy arany pixis, s' a' pénzes erszényem, ved magadhoz ezeket is.
- FITOD: Az aranyhoz, ezüsthöz nem merek nyulni, mert mindgyárt el tűnik a' kezemből.
- DEM: Hát mitévők lészünk a' kéncs el osztásban, ha tölled mind el tűnik.
- FITOD: En égy fillért-sem kévának, tsak titteket akarlak boldoggá tenni.
- DEM: (:E bizonyára tiszta igassággal bánik velünk:) hiszem a' téged illető részt kunyhotskádba [8a] ell tehettyük.
- FITOD: Ebbe a' kosárba rakjátok tehát portékáitokat.
- DEM: Tegyük³² ide hát a' Levelekétis.
- FITOD: Nem tudom, ha bátorságos helyen léznek é nállam?
- DEM: Bátorságosabb helyen nem lehetnek.
- FITOD: Már a' van hátra, hogj a' késértő Lelkeket meg engesztelleyétek.
- BUX: Az én Tekintetes Uram már annak modgjárol gondoskodik.
- FITOD: Nem ugj, láttjátok am tölgy fát, a' kire az hóld világ szolgál, az alá megnyetek, és ott arczra borullyatok, a' mig én elé nem szollitlak. En azomban itt maradok, s mindeneket szorgalmatossan ell rendelek.
- DEM: Ez az ember ezt a' mesterséget derekason tudgya. Hát a' kereszt utra nem szabad lesz menni.
- FITOD: Amit mondok, ahoz lássatok, itt ne késsetek.
- DEM: Még édyet tsak nem ell felejték vala. Ihon az ezüst gyűrűm is, ved el eztis, hogj semmi ne légyen nállam, a' mi a' szándékomat meg akadályozhassa.

Tizedik kimenetel.

Fitodi, Kálmán, Incze, Balás, Gyárfás.

- FITOD: Ha van ezeknek égy pénz ára eszek? ugj meg szédítette fejeket az arany-nak füstye, mindenre készek az esztelenek. Izzacz most Dobozi³³ Demeter. Izzacz Buxi, de várj tsak, több vagyon még hátra. Buxit ugyan emberségemre fogadom oly formán meg rakják, hogj oldal tsontyainak is hirével leszen. A Tekintetes Ur pedig noha fába nem fut, szárazon mindazáltal el nem mégyen, a' szégyent, s' gyalázatot tsak ugyan nyakába kerittem. Bártsak Kálmán Urfi ne késne Attyafiaival. Valami zörgést hallok. Talám ugyan az Urrfi? [8b] Eppenségesen ökeme. De jokol³⁴ érkezel édes Kálmán Urfi.
- KÁLM: En a' te tanátsodon jártam, de ha rajta vesztjük, azután te lássad. —
- FITOD: Semmit sem fély, a' Nemzetes Ur, a' mint Fitodi fuja ugy járja, mert ég benne a' kéncsnek kévansága, mint az Enyedi Aszszonyba a' Pállinka.
- INCZE: Mi ketten a' mi köntösünköt a' szénégetöktől, ezek a' malomból költsönöztek.
- FITOD: Nem lesz vala annyira szükség.
- BALÁS: Ugye? hogj evel az áll arczával helyesen el titkollyuk személyűnket?
- FITOD: Felettéb igen jól.
- KÁLM: Be hogj juthatunk a' Levelekhez?
- FITOD: Bezzeg itt a' bekkenője. Urfi várj tsak, ő a' garabonczás Leveleket kezemhez attá, talám azok által valamire mehetünk.
- KÁLM: Bolondság a' dolgod.

GYÁRFÁS: Szabad belé nézni ugye? ugy tedczik, hogy ezek azok?

FITOD: Valamie volt, mindenét reám bizta ,még a' Pixissit is.

KÁLM: Sies, mond meg hamar, mit akarsz, ne hogy Apám rajta kapjon, s' minden-
nel ell süllyünk.

FITOD: Szél Pálkodgyál³⁵ Urfi, meg tudd, hogy valameddig én nem szollittom, ide
nem jó.

INCZE: Hol vagyon tehát?

FITOD: Ezt mászszorra hadgyuk? Most már mennyetek le a' pinczébe.

BALÁS: De hogj mennyünk le a' sötétbe? ötsém könnyen nyakunk szakad.

FITOD: Ott hattam én a' gyertya világot. Mennyetek, s' ketten égy felől, más ketten
más felől állyatok a' garáditson, a' gyertya világot pedig középre helyheztessétek,
de a' tarisnyámra, s' kóntósómre, mellyeket ott hattam, jo gondot visellyetek.

GYÁRFÁS: Hát osztán ott mit tsinállyunk?

FITOD: En előbször bé menyek, s' a' tarisnyámat ki [9a] hozom. Azután Buxit a'
Tekintetes Urral bé küldöm. Mikor meg jelennek, ti a' mint vékony tehetségtek-
ből ki telhetik Buxi Uramot ugyan Lelkesen rakjátok meg, hogy ugyan meg-
szenteltessék benne a' kénecsnek kívánsága. A Nemzetes Urat szalaszszátok meg,
de ne bántsátok, de Buxiból tsak³⁶ egészszen ki verjetek a' Lelket, ismérjék
meg, s' vallyák meg végre, hogy ök-is emberek.

INCZE: Mind helyyesen van, de hát ha tserbe³⁷ maradunk? meg tud, hogy a' te
fejedre sültyűk a' fa menykővet³⁸.

Tizenédgyedik kimenetel.

Fitodi, Kénecs Demeter Ur, Buxi.

FITOD: Kész már a' kelepcze, de eléis lehet ököt szollittani, mert különben meg
fulladnak. Héj, héj! kellyetek fel immár, kellyetek fel, siassetek, el jött az üdó!
(:Ennye micsoda serények! a' kakuk sem repül sebesebben, de ha tudnák mitsoda
levest készítettem nékik oly mohon nem kapnának rajta:) Meg engeszteltétek a'
Lelkeket? Ha még égy kevésse továbbátska³⁹ tart vala ez az engesztelés, tsak
meg fulattunk volna belé.

FITOD: Mitsoda? s' ti még ez ellen az engesztelés ellen zsembelődöttök?

DEM: Nem zsembelődünk bizony mi, a' kénecs kedvéért akármitis el szenvedünk.

FITOD: Hát miért panaszkodtok, hogy nehéz volt?

DEMET: Mi nem panaszkodunk, hogy nehéz volt, hanem hogy nem volt könnyű a'
földre arczal fekünni, mikor ugy gőzölög.

FITOD: A ki szereti a' kénecset, nem [9b] árt annak a' gőz.

BUXI: Nemzetes Uram! ne versengjünk sokatt, mert telik az üdó.

FITOD: Most már én előre le menyek, meg töröm magam a' jeget ki hozok a' mennyit
ki hozhatok, a' többit azután hozzátok ki magatok, maradgyatok itt azomban.

DEMET: Ezt az embert az Istenek küldötték nékünk.

FITOD: Mind az által, ha valami Lélek meg szollittana benneteket, ne hebehurgyás-
kodgjatok.

DEM: Mit beszéll? tehát a' Lelkekkel kellett nékünk szollanunk! Buxi én ebben az
elsőséget örömet néked engedem.

FITOD: Mit sopánkodtok. Semmi rossz nem ér benneteket, Akármit mondgyanak néktek, egyebet semmit-se felellyetek, hanem ezt. *Hát ha éppenségesen úgy vagyon a' dolog.*

DEM: s' hát ugjontsak ezekkel az igékkal megengesztelődnek a' késértő Lelkek? *Hátha éppenségesen úgy vagyon a' dolog.* Jól fejedbe vetted é Buxi?

BUX: *Hátha — hátha —* hát osztán tovább hogj vagjon?

DEM: *Hátha, hátha — ép — éppenségesen — éppenségesen úgy — va — úgy vagyon — a' dolog.* No jól van tudom már, tsak jőjjön a' Lélek.

FITOD: En el menyek, ti el ne felejtsetek szavaimot.

Tizenkettődik kimenetel.

Kéncs Demeter Ur, Buxi.

DEM: Tsak meg kell vallani, hogj ez valósággal égy igaz szívű ember.

BUXI: tsak sokáig oda ne lenne, hogj én is mennél hamarább le mehetnék.

DEM: Lám ökeme most mit mond? hiszem te az egész világ kintsiért le nem mennél?

BUXI: Uram! mind másként van most a' dolog.

DEM: Ugyé, hogj kegyetlen a' ki téged megint **[10a]** a' le menetelre kényszerit?

BUXI: Igen mert el hitettem vólt magammal, hogj megint oly rettegés környékez meg mint előbb. De minek utánna ki tanultam miben állot az akadály, a' bémeneletre őrmest réa adom magamot. A Németh Varga Auszcziglije, a' tizenött fél potura; ezek voltak az akadályok; másik az, hogj a' késértő Lelkeket nem engeszteltük, most ez is meg van, pénzem sincs, papirossam sincs, a' verset-is tudom. *Hát ha éppenségesen úgy vagjon a' dolog.* De már talám jó.

DEM: Nem még. Buxi ide állj, azonban próbálgassuk magunkot, ne hogj el véttsük az ugrást, ha valami Lélek hirtelen meg jelenik, bártsak most égszser essünk által szerentsésen rajta. No! én most Lélek lészek, te felely: DEMET: Kik vattok tü, a' kik ebbe a' Várba mérészlettetek bé lépni?

BUXI: En Uram Buxi vagjok, ökelme pedig Nemzetes Kéncs Demeter Uram.

DEMET: Ahhá! Tök kolop⁴⁰ nem úgy még égszser. Hát ezen a' pusztá helyen mit akartok?

BUXI: Kéntsét akarunk kapálni.

DEM: Oh számár! mit mondott a' Remete? miért háborgattyátok a' Lelkeket?

BUXI: Mert a' Remete mondotta.

DEM: Tök a' tronf, veled én ma semmire-sem mehetek. Azt mondd a' mire a' Remete tanított. Távozzál innét, másként mindgyárt megeszlek (:fugit:)

BUXI: A Tekéntetes Ur alig hogj meg nem éjlesztett.

DEM: Hát még sem jut eszedbe, a' mire tanított a' Remete bennünket?

BUX: úgy bizon most jut eszembe, azt kell vala mondanom. *Hátha éppenségesen úgy vagyon a' dolog.*

DEM: Igy nem igen sokra, vagy talán semmire sem menyünk.

BUXI: Hátha éppenségesen úgy vagyon a' dolog.

DEM: Hogy hogj beszélsz tők mag' s mak filko!

BUX: Hát ha **[10b]** Eppenségesen úgy vagyon a' dolog?

DEM: Látom már, hogj ugyan meg látogattak veled engemet az Istenek.

BUXI: Hát ha éppenségesen úgy vagyon a' dolog?

DEM: s' hát még te nékem ilyen szerentsétlenséget kívánsz?

BUXI: Hát ha éppenségesen ugy vagyon a' dolog.

DEME: Eiletemnek minden napjaiban olyan ostóba állatra nem találék, a' millyen te vagy.

BUXI: Hát ha éppenségesen ugy vagyon a' dolog?

DEM: Eregy a' tatárba⁴¹ a' te hát ha éppenségesen ugy vagyon dolgoddal.

BUXI: Hiszem (:hogy így szollyunk :) arra tanitta a' Remete.

DEM: ugy mikor a' késértő Lelkekkel, de nem mikor velem kell szollanod.

BUXI: Hiszem a' Tekintetes Ur ugj tett mint a' késértett.

DEM: Igen elébb, de nem most. Ha-ha Buxi! mitsoda zörgés, zakatolás ez? Ihol jó a' késértet, a' késértett jó!

MIND A' KETTEN: Hát ha éppenségesen ugy vagyon a' dolog? (:saepius repetunt:).

Tizen Harmadik kimenetel.

Fitodi, Kénts Demeter Ur, Buxi.

DEM: Lád! Lád! hiszem a' Remete! te talán azt gondolod, hogy ezek tsak régi ringy rongy fosok⁴², és hogy ezek tsak rozsdás vasatstkák? majd meg látod holnap, hogj tsupa finom arany, ezüst, és mind tisztádan tiszta⁴³ drága arany lánczok.

FITOD: En a' mit meg ígértem, véghez is vittem.

BUXI: Ezer', s meg ezer köszönetekkel hálállyuk.

FITOD: Mármost ti mennyetek le mindgyárt a' pincze torkába, meg láttyátok az égő gyértyát, ide, s tova ne tekingesetek. Az Igéket, melyre tanitottalak, elne felejtésétek.

BUXI: Hát ha [11a] éppenségesen ugy vagyon a' dolog.

FITOD: Valamennyit el birhat az erőtök, annyival terhellyétek meg magatokat.

BUXI: Uram, Uram! Nemzetes Uram ma kéttzer annyi erőm leszsz, mint mászszor.

DEM: Eregy te előre Buxi.

Tizen Negyedik kimenetel.

Fitodi, Kéncs Demeter Ur.

FITOD: Mennyetek tsak, mennyetek! fogadom, hogy kinek kinek ki adgyák az ő részit.

DEM: Jaj segittsetek! Tolvaj! Tolvaj! segittsetek!

FITOD: Mi dolog?

DEM: Jaj szerentsétlenül!

FITOD: hogy hogy szerentsétlenül? —

DEM: Négy —

FITOD: Mitsoda négy?

DEMET: Négy iszonyatos késértet Lélek réánk rohant.

FITOD: s' hát Buxi hol vagyon?

DEMETER: Jaj a' szegény Buxi, eddig talám ki adta a' Lelkét, mert mind a' négyen mind a dűhös kutyák réá tudulának, En hálá az Egeknek kőrmők közzül szeren-

tsésen meg szabadulék, mert eddig talám belöllemis ki verték volna a' Lelket. Az az egész hát ha éppenségesen úgy vagyon a' dolog sem mitsem használt.

FITOD: Mi lehet ennek az oka? lám én bé is mentem, kiis jöttem minden veszedelem nélkül, nagy dolog, ha valamelyiknél közülletek arany, vagy ezüst marha nem maradt.

DEM: Eh semmi efféle nincs nállam.

FITOD: Hát e' mitsoda?⁴⁴ ez az oka a' szerentsétlenségnek.

FITOD⁴⁵: En a' szegény Buxinak se- **[11b]** gittségére megyek.

DEM: Hát én mit tsinálljak? Egjedül maradgyak itt?

FITOD: hamar tehát, tsak hamar eregysze ama bokrok közé, ved bé magadot (:Által láttam én azt, hogy ennek a' dolognak ilyen vége lészen:) De jól eszbe kell venni hová rejtette el magát. Ha már ez nem nagy Bahó, az közelebb való fátska alá le dőlt.

Tizen Ötödik kimenetel.

*Fitodi, Bugyorádi, Szócs Geczi, Harisnya Andor, Tilos Bancsi,
Csáko Peti Konrád.*

FITOD: Ahon la! ihon jönnek a' Parasztok, soha bizon, né hogy vannak fel fegyverkezve! Némellyek fejszével, baltával, némellyek cséppel, kapával, mások vasvillával, isztuttzal⁴⁶, mind, mind fegyveresek. Eppen jól akadtam szembe vitézljő Bugyorádi Praefectus Urammal.

BUGYORÁDI: Mi féle Ember ez?

KONRÁD: Uram én ezt az embert soha sem láttam, pedig éjjel, nappal itt alá s' fel koslatok.

FITOD: Abban sokat ne törjétek a 'fejeteket, hogy meg tudgyátok ki légyek én.

GECZI: Uram, Nemzetes Praefectus Uram! mi jól tudgyuk, ki légyen ökeme, ökeme az, a' ki azt a' két garbonczas embert ki nyilatkosztatta.

BUGYOR: Hát gaz emberek, miért nem kellett ezt elébb meg jelteni he?

FITOD: En ma történet szerént erre által mentem, mikor az a' két Ember a Vár-**[12a]** allyát ásni kezdette.

BUGYOR: s' hát hol vannak?

FITOD: Uram igen meszsze nem lehetnek.

BUGYORÁDI: Tü Geczi, és Harisnya Andor ezt a' tserét⁴⁷ zaklassátok fel. Tü pedig hol vattok Tilos Bancsi, Csáko Peti a' keresztt ut felé menvén azokat a' bokrokat emberül megvisgallyátok, ha füttyentek, vagy kiáltok, tústént itt teremjete!

ANDOR: De ki mér hozzájok nyulni, ha garbonczás Deákok? En ugyan nem.

BANCSI: Hiszem azok olvasni is tudnak az emberre.

PETI: Ki fogja az én tulkaim mellett az eke szarvát, ha engem meg babanáznak?

ANDOR: Mit féltek sogor, mikor az Uraság fogattya meg az olyanokat nem árthatnak semmit.

BANCSI: Ni, ni! ez az én tarisnyám! nézd még lopok is ezek az emberek.

BUGYORÁDI: A mit parancsoltam vigyétek véghez, hol nap mindeneket el végezünk. Ha valamelyik azok közül kézre kerül, s' meg nem akarja magát adni, főbe ne verjétek, de másutt valahol éritek, tsak lássatok hozzá, hogy a *moderamen inculpatae tutelae*⁴⁸ meg tartassék. Te Konrád mellettem maragysza;

FITOD: En mindgyárt küldök édgyet.

PETI: De a' Praefectus Uram fűttyent é, vagj kéált az Ur? mondgya meg nékünk, had tudgyuk magunkot mihez kellessen tartani.

BUGY: Oh ti ostobák!

KONRÁD: Halgas! mind égy akár fűttyentsen, akár kéáltson.

GECZI: Jol van meg fizetitek ti ma a' salitrom arát, a' melynek kapállására ide tsaltatok. [12b]

Utolsó kimenetel.

Minnyájon.

BUXI: Elig tudom, ha magam vagyoké itt, vagy tsak az árnyékom? Jaj, Jaj fájdalom! Jaj derékom! Jaj oldalom! Jaj Lapaczkám! Jaj egész testem! ugy el potyoltak, úgy el vertek, ugy össze törtek, hogy szükön hidgyem, ha vané tsak égy ép oldal tsontom; a' mi kevés életet hagyott vala meg bennem a' rettegés, azt-is ki kergette a' pokolbéli verés. Azok a' telhetetlen torkos kutyák, még késértetekké tették magokat. Az az átkozot Remete, hogy a' Monostori csűrön fellyül légyen temetése⁴⁹, réa szede, hogy másodsor is le mennék a' pinczébe. Valo ugyan, hogy azután ki szabaditta a' hohérok karmai közzül, de még is (:az mint sajdított:) edgyütt ő az Urral a' kigyó követ⁵⁰. Ah én szegény nyavallyás, annyi ütésekkal meg nyomorittatott Ember! már mihez fogjak? azt sem tudom hová lett az Uram? eligendő tanátsot nem adhatok magamnak, el mennyek é, vagy itt maradgyak? ha itt maradok, meg esznek a' farkasok, ha el menyek valahol az uton maradok. De még-is tanátsosbb ell menni, megyek a' meddig mehetek. De vallyon igaz utat veszeké előmbe? ugy tedczik, hogy erre jöttünk. Jaj Tolvajok, Tolvajok!

GECZI: Ahá kézre kerülél jo madár!

BUGYOR: Te Vakmerő Ember mit [13a] tsináltál te itt?

BUXI: Uram a' Remete tsalt meg minket, én semmitsem tselekedtem.

BUGYORÁDI: Istentelen! nem akarod meg vallani gonoszságodat?

BUXI: Uram! Uram meg vallom! meg vallom! tsak égy kis irgalmasságot kérek!

BUGYORÁD: Hol a' társad?

BUXI: A Remete? oda bé vagyon.

BANTSI: Még sem akarsz menni! meg érzed már a' kezemet, tudom, hogy haza is viszed a' kékit.

BUGYOR: Hurcollyátok ide ökemit.

DEM: Meg halok inkább, hogy sem ebből a' helyből ki mozdullyak.

ANDOR: Praefectus Uram ez az, a' ki minket salitrom kapálásra fogadott.

DEM: Micsoda? Hiszem ez az én Jozságom Gondviselője, és még is ilyen gyalázatall (!) mérészel engemet illetni! igazán tetétől talpig gazember.

BUGYOR: Ide vezessétek őtet.

DEM: Hitetlen jobbágyok, hát így kell bänni földes Uratokkal? hallod é te e' szempillantástol fogva nem vagy Praefectusom, titteket pedig más rámára húzlak!

BUGYORÁDI: Mit beszélsz? még a' Magisztrátussal szembe állasz? Biráddal ujjat akarsz vonni?

FITOD: (:cum lucerna:) Tekintetes Uram mi patvar dolog ez?

DEMETER: oh kedves Fitodim bár itt lész vala, soha illy nyomoruságra nem jutottam volna!

FITOD: Én Méltóságodat Nemzetes Ur! sok ideje már, hogy hegyen, völgyön, Erdőn, berken mindenüt keresem, vadászom, nyomozom, s' végre itt s' így találok. Praefectus Uram, botsássa el az Ur eő [13b] K[e]lmét, mer az én Uram Tekéntetes Kincs Demeter Ur.

BUGYOR: Halgas mit avatod magadot a törvény dolgába? Ennek a' Causának Iudicialiter kell meg rcstáltatni.

FITOD: Hát hiszem az én Uram ennek a' Várnak, s' Dominiumnak földes, örökös, Törvényes Ura.

BUGYORÁDI: En semmit-sem tudok a' Demeter Uram földes Urasága felől, azt tudom, hogy Tekintetes, Nemzetes Farmatring⁵¹ Gáspár Ur Praefectussa vagyok.

FITOD: De mégis — — —

KONRÁD: Már eléggé meg hallotta, mit arczátlankodol? Ajj férre!

FITOD: Láttya Tekintetes Uram, semmire sem mehetek.

DEMETER: Tsak had abba; jut még neki is a fekete léből. Tsak azon légy kérlek, hogj a' Fiam ebből semmit meg ne tudgyon.

FITOD: Az Urffi Engem előre küldött, maga-is mindgyárt itt terem.

DEMET: Ah mindgyárt me; halok szégyeltembe! el nem túrhetem Fiam előtt ezt az éktelen gyalázatot.

FITOD: A három Attyaffi Urakis jönnek Kálmán Urfival; minnyájon félelemben vannak, ne hogj valami szerencsétlenség érje a' Nemzetes Urat, látván, hogy az Erdő felé mégyen.

KÁLMÁN: Egek! mit látok? az én Édes Attyám meg kötötzetett! Ki vólt az a vakmerő vad paraszt, a' ki azt mérészlette tselekedni?

FITOD: Az Ur Bugyorádi Praefectus Uram;

KÁLMÁN: Mitsoda bátor vakmerőség birta arra Kegyelmedet, hogy az én Tekintetes Uram Atyámat meg köttetné? [14a] ezt ell nem nyelhetem, vagy az én Uram Atyámat szabadon botsássa ked, vagy kednek meg kell halni.

BUGYORÁDI: En tartozom eleget tenni köteles hivatalomnak.

INCZE: Praefectus Uram! engemet ismér ked, En Demeter Uramnak Attyaffia vagyok, ez a' fija, ha mit vétett, mü érette kezesek leszünk.

BUGYORÁDI: Igenis En ismérem jól Incze Uramot, és nagy respectussal viseltetem az Ur személyéhez; ha annyiban van a' dolog, én ökemeket ell botsátom. Oldozátok fel.

DEMETER: Mitsoda gonosz vakmerő Emberek ezek.

KÁLMÁN: Uram Attyám ezt okozta a' Kéntsnek kívánsága la!⁵²

DEMETER: Halgas! a' kéncsről edgyet se szoly, bár a kéncsről soha semmit se tuttam volna!

KÁLMÁN: Hányszor ellenzettük mi Uram Attyám! hányszor mondtunk, hadgyon békét a' kéncs kapálásnak?

DEMETER: Semmit sem akarok tudni már e' felől; Praefectus Uramnak is mindenek meg vannak botsáttatva.

ANDOR: De hát a' mi fárattságunkat ki fizeti meg?

GECZI: De hát az én tarisnyámat?

KÁLMÁN: Nesztek égy néhány susták⁵³, oszszátok ell magatok közt.

DEMETER: Azt a' Rémetét, azt a' korhelt hólnap nékem Praefectus Uram állitsa elé, hólnap lesz a' napja, hogy fel köttetem.

FITODI: De biz a' Remete meg változtatta már a Voca [14b] tíoját, s' a' subáját is.

BUGYORÁDI: Hogj állítsam én őttet elé, ha nincs a' mi földünkön s' Dominiumunkban,

DEMETER: Hogy, hogy! hát nem lehetne őtet kézre keríteni? meg vallom rendes dolog volna! Hiszem Pixissem, orám, erszényem mind nálla vadnak, de tsak a' Contractusom volna kezem közt.

FITODI: En majd utánna nyargalok, talám utol érem.

DEMETER: Eregj kedves Fitodim! eregy sies!

BUXI: De a' Németh Varga Auszcciglijét is hozd el.

FITODI: Ha a' botozást el nyógheted, halgas az Auszccigliről is.

DEMETER: Eregy tsak. Ha kézhez kaphatom a' Contractust, ezer darabokra szaggatom, s' a' mi alkunk füstbe mégjen.

FITODI: Ehen a' Level, ezt ő az uton ejtette ell.

DEM: Ad ide (:Lacerat:) kedves fiam! a' mely pénzt ennek a' Várnak s' Dominiumnak meg vételére szántam, azt a' te hivségédért néked ajándékozom; De hol van a' Pixis, az ora, az erszény a' pénzell?

FITODI: Azt ő minden bizonynyal ell nem vesztette.

DEMETER: Fitodi ha te ki keresed, mind azokat igaz, hiv szolgálatidért néked ajándékozom.

FITODI: En azomban a' Tekintetes Ur Gratiáját minden ki telhető alázátossággal, s hálá ado szivel köszönöm. Abbol a' Remetéből igazán tudom, [15a] hogy szolgálta lett, én őtet maga szolgálattában, s' Gazdájánál minden kétség nélkül fel találom.

DEMETER: Ez az én mai Esetem ennek utánna Engemet okosabbá tészen; soha többé olly haszontalan gondolatoknak helyt nem adok. En már erről a' helyről, a' melly Engemet rutul meg gyalázott ugyan, de égszer s' mind údvösséget adott; Ennek utánna tsendesebben élek, mert te Engem Oh! Pusztá Vár! oh kintses pincze! drága szep okosságra hoztál.

Finis coronat Opus.

Et haec cedant ad Dei ter Optimi, Maximi que Magnam GLORIAM
Atque beatae, sine labe conceptae MARIAE Virginis HONOREM

[15b]

Aria Prima

AND: Ennek fele sem barátság, miért hagytak
minket itt?

GECZI: Jere Andor, ebb kapályon, hadgyuk
miis ókett itt!

AN: De nagy szégyen lesz!

G: Ha nem jósz ide vesz! tsak te jere hiszem — —

AN: Igy nem lenne eszem.

A. és G: Innét mennyünk bár, késő panasz már. Rep[etitio]

2.

AND: Ejjel salitromot ásni e' bizony nagy
tsalárdság
GE: Semmi jutalmát nem várni, e' még nagjob
bolondság!
AN: Engem bánt a' félsz.
GE: Jere, ha még élsz. Kapádat szed fel.
AN: Jobb innét mennyünk ell,
AND GE: Kinek pénze nincs, ásson ott a' Kéncs. Rep[etitio]

3.

A: Magunk magunkot meg tsalni e' volna
esztelenség!
GE: Jobb lesz vala othon alunni, nem kell il-
lyen nyereség!
AN: Várj meg fűzetnek.
G: Te hisz³⁴ ezeknek? mit várhatunk itten?
AN: Igazok mind ketten,
AN. GE: Mert a' keresztény tsak nem mind fősvény. Rep.[etitio]

[16a]

A r i a 2 d a.

A: Akár mint, s' akár hogy igaz köz mondás:
nem kár az, a' mi szép haszonnal jár.
G: Soha-sem kell nékem a' kéncs kapálás
de ha réá akadnék nem bännám már
A: Ej Gécsi tsak hidd el e' jo salitrom
G: Jo Andor de méllyen van a' Talentom.
A. G: A Pénz hogy jo dolog, ezt el hinni kell,
szerezhez te azon valami tsak kel.

2.

A: Hallád e' mit monda a' két bolond esz?
veszszen ell a' kéncsre ki többé néz.
G: Az még is nékik tsak nagy hasznok lett,
hogy a' két bolondból okossat tett.
A: Ha lehet illy módon bolondból okos,
G: Geczi-is Andor-is lehet így orvos.
A. G: Hogy bolond a' világ abba hiba nincs
tsak ásson majd eszet meg adgya a' kéncs.

3.

Néked kegyes Püspök térd és feő⁵⁵ hajtást
nyujt ez a' kis csoport, s' nagy hálá adást.
mert ez már második szép kegyességed
hogy nekünk mutatod drága személlyed.

E kis tréfával-is érted mulattuk⁵⁶,
ha kegyes szemet nyert bőv a' jutalmunk,
ha nem kis hiba volt (:gondold.): kegyes vagj.
hogy volt az akarát fiaidban nagy. f i n i s.

Jegyzetek a szövegkiadáshoz

1. *susták* a latin *sex* vagy a német *sechser*-ből eredeztethető, a székelyeknél (Marosvásárhely, Udvarhely, Kovászna és Csikmadaras) közhasználatban levő szó. Jelentése pénzdarab (négy vagy hat krajcáros). Vö. Czuczor—Fogarasi. V. 931; Szinyei II. 448.
2. *Tilolták, matolára, nyüstös, bordába*: a vázonszövéssel kapcsolatos, országszerte használatos műszavak. Vö. Szinyei I. 1484, I. 1567, I. 163, II. 731.
3. *zsusa lé*. Valószínűleg ugyanaz, mint a *zsufa lé*. Az olvasata biztos. *Zsufa lé* jelentése: disznóhússal vagy báránnyel főzött, tárkonyos, savanyú leves. (Udvarhely és Háromszék megyében ismerik. Kassa környékén a felforralt és már túrósá vált aludtjeget értik alatta. Vö. Szinyei. II. 1083. MNyTsz III. 1313.
4. *Bányabükki kupa*: Község Torda-Aranyos vármegyében. Mai neve: *Valcele*. Egyébként valószínűleg Erdélyben közhasználatú XVIII. századi szólással van dolgunk. Jelentése: nem kevésel mértem vissza a rajtam esett sérelmet.
5. *Szotyor*: gyékényből készített hosszúkás tarisznya. Háromszék és Csik megyében használatos. Szinyei. II. 500.
6. *Puczik* (Pucok, Pucék.) Kötöltés a tűzhely ürege mellett, a kemence padkája. Tágabb értelemben: hely, ahová ruhát el lehet rejteni. Vö.: Czuczor—Fogarasi: V. 361. Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára (Budapest é. n.) 451. Szövegünkben elképzelhető a *pucék* jelentés is: *butyu, butyor, bugyor*, ez megfelel a ma általánosan használt *batyu* vagy *bugyor* szavunknak. A *pucék*-nak *ilyen* jelentésbeli használata Szentgálon fordul elő (Veszprém megye) Vö. Szinyei. II. 220.
7. *Szopor*: Falu Erdélyben, Kolozs megyében. Vö. Czuczor—Fogarasi: V. 1422. Tasnádtól nyugatra, Szilágysomlyótól északkeletre, az Ér patak völgyében fekszik. Lakóinak többsége román lehetett. A közeli Kraszna vize árterületén esetleg bőséges nádasterületek lehettek, a szöveg így tökéletesen értelmezhető.
8. *Harmadikkimenetel. Fitodi maga*: Megtalálható a 2 A lap alján is.
9. *égy*: az mint *egy*. A szerző vagy másoló a *gy*-hang jelölésében nem következetes. Néha *gj*-vel, néha *gy*-nal jelöli.
10. *koroba valo beszéd*: talán annyit jelent, hogy semmitmondó, üres beszéd. Vö. MNyTsz II. 578.
11. *előbb állították*: annyit jelent: *eldugták*.
12. *kötéssel*: tudniillik gondolatkötéssel.
13. *Contractus*: adás-vételi szerződés.
14. *mert előbb*: utólagosan, ráírással javított szó. Az eredeti olvashatatlan.
15. *A°*: anno.
16. *Buzi*: nyilvánvalóan másolói, vagy szerzői hiba. *Buxi*-ra értendő.
17. *bükfa*: jelentése: esetlen, faragatlan ember. *Bitfa-ember*: Vas megyében, *bükfejes*: konok, makacs ember. Vö.: *Kriza János*: Erdélyi tájszótár. Budapest. 1926. *Szinyei*. i. m. I. 207. MNyTsz. I. 402.
18. *kénáját*: valószínűleg a *kin* szavunk archaikus *kén* változatának egy rosszul írt, vagy rosszul ragozott alakja. Vö. Czuczor—Fogarasi. i. m. III. 503. Elképzelhető azonban az is, hogy a *kinál* — *kénál* variáció rosszul másolt alakja. Helyesen így

- lenne: *Köszönöm a'* kemetek kéná[lat]ját. A harmadik lehetőség: a *kén*, a puska-por egyik alapelemét olvashatjuk a *kénáját* szóban. Az olvasat biztos.
19. *sikot*, az mint *sikolt*.
 20. *Garbonczás*: a varázsláshoz értő titokzatos diák, a *garabonciás*, aki a szöveg tanúsága szerint a ráolvasáshoz is ért. A *Garbonczás* variáns *Székelyföldön* honos. Vö. *Szinnyei*. i. m. I. 676—677. *Czuczor—Fogarasi*. i. m. II. 1030—1031. MNyTSz I. 1027.
 21. *Szidom születte*: Esetleg a szid[al]om szavunk rosszul másolt alakja, vagy a neves főnőicai város, Szidon rosszul írt változata. Nem kizárt, hogy egy káromkodás fajta, mint például az *ebugatta*.
 22. *Csiki túró*: Csik megyei túró. A *túrós túrós* variánsára utal *Czuczor—Fogarasi* i. m. VI. 530. A *fenyővíz* fenyőmagból készített pálinka, Csik megyében ismeretes ital. Vö. *Szinnyei* i. m. 1575.
 23. Az eredeti szövegben *emberek*, értelemszerűen *embereket* kíváncsoznék. A szövegben kijavítottuk.
 24. A szereplőnév kimaradt. Értelemszerűen *Kéncs Demeter*-re kiegészítettük.
 25. *Buxi*: előbb aláhúzva, majd az aláhúzás törölve. Másolói hiba.
 26. A *tüzes* a *meredett* és a *szemei* közé és fölé beírt szó.
 27. A *Buxi* szereplőnév a szövegből kimaradt. Másolói hiba.
 28. *hiteld* helyett *hitelt* kellene a szövegben. Másolói hiba.
 29. *nézsze* az mint *nézzedsze*, azaz *nézzed*.
 30. *potura*, az mint *poltura*. I. Lipót, I. József, II. Rákóczi Ferenc és Mária Terézia korában kiadott pénznem. Vö. *A Pallas Nagylexikona*. XIV. Budapest, 1897. 90.
 31. *Auszzieglí*: német eredetű (ausziehen) cipész szerszámnév, amelynek segítségével a bőrbe bedugott tűt kihúzták.
 32. A *tegyük g*-je helyett a másoló eredetileg *l*-t írt.
 33. Talán egy nem ismert szólásmondás: *Izzacz most Dobozi Demeter*.
 34. *Jokol*, az mint *jókor*.
 35. *Szél Pálkodgyál*. *szél pál*, szeles, szeleburdi fiú, vagy legény. Vö: *Szinnyei*. i. m. II. 517. MNyTSz. III. 138—139: Illetí-e az giermikeket ruhaiokat ala bocziatatuán szelle pallal iarni. *Erasmus*: Az erkölcsnek tisztességes dolga. Szeben. 1598.
 36. *tsak*: a bal margóra írt szó, s a másoló + jellel utalja a kívánt szöveghelyhez.
 37. *tserbe maradni*: „Ebben nem csak hátat ad, de ugyan cserbe is marad immár Calvinus” (*Pázmány*: Kalauz. Pozsony, 1613.) MNyTSz. I. 411—412.
 38. *fa menykővet*: nyilván dorongról van szó.
 39. *Továbbátska*: *kissé tovább*. Szolnok—Doboka megyében használatos. *Szinnyei*. i. m. I. 773.
 40. *tök kolop*: üres tök, amelynek belét kivájták, s csak a héj marad meg. *Szinnyei*. i. m. II. 777.
 41. *Eregy a tatárba* jelentése annyi, mint *eredj a pokolba*. Vö: *Czuczor—Fogarasi*. i. m. VI. 142.
 42. *fosok*: híg sár (Háromszék megye). *Szinnyei*. i. m. I. 627.
 43. *tisztádan tiszta*: jelentése: *teljesen tiszta*. (Udvarhely megye.) *Szinnyei*. i. m. II. 738.
 44. A szövegből nem derül ki, hogy Fitodi mit talált Demeternél.
 45. Egymásután kétszer szólaltatja meg a szerző Fitodit. Másolói hibának tűnik.
 46. *isztuttzal*: bizonytalan jelentésű szó. Legvalószínűbbnek a német (*Stutz*-ből való származtatása látszik, ami elé egy ejtéskönnyítő *i* került volna az *iskola*, *ispotály* mintájára. A *Stutz* magyar változata előfordul éppen Erdélyben: „A tsászár kastélya és Skutari között a tenger egy jó *stutz* lövésnyi szélességű.” *Mikes*: Törökországi levelek (1799) 255. MNyTSz. III. 1065.
 47. *Tsere*, az mint *cserjés*. MNyTSz. I. 506.
 48. *moderamen inculpatae tutelae*: nem jogtalan önvédelem.
 49. *Hogy a Monostori csűrön fellyül legyen temetése*: tréfás szitkozódás, amelynek az a jelentése valószínűleg, hogy a temetőn kívül, vagy nagyon messzire temessék. A mondatból — úgy tűnik —, hogy kihagyta a másoló a *fujja* állítmányt. Helyesen így hangoznék a szöveg: *Edgyüt [fujja] ő az urral a' kigjo követ*. Jelentése: együtt ármánykodik, együtt forral valaki ellen valami rosszat. Vö. MNyTSz. IV. 74. *Czuczor—Fogarasi*. i. m. 744. *Szinnyei*. i. m. I. 1128.

51. *Farmatring*: a lószerszámnak az a része, amely a hátgerincen fut végig, egészen a ló farka tövéig. *Czuczor—Fogarasi*. i. m. II. 612. MNyTSz. I. 848.
52. A *la* a *látod, ládd* igealakok lerövidített változata. Vö: MNyTSz. II. 698.
53. *susták*: vö. itt a nr. 1. jegyzetet.
54. *hisz*: a *hiszesz, hiszel* rövid változata.
55. Olvasata bizonytalan. Lehetséges, hogy valaminek a rövidítése, amit feloldani nem tudunk. Metrikailag ide egytagú szó kívánkozik. Az sem kizárt, hogy a *feő* a *fő*-nek egy archaikus helyesírású változata.
56. *mulattuk*, tudniillik az időnket.

Megjegyzés: Az *Aria prima* helyét a 7. és 8. kimenetel között jelöli a másoló. Az *Aria secunda* feltehetően a darab legvégére került. Erre utal talán a „*Finis coronat Opus*” bejegyzés, másrészt pedig az *Aria secunda* harmadik versszakában a jelenlevő püspöknek szóló megjegyzés.

Schultheater in Sárospatak im 17—18. Jahrhundert

(A u s z u g)

Der erste Abschnitt unseres Aufsatzes analysiert detailliert die Geschichte und die Schülerschauspielkunst der Jesuitenschule in Sárospatak, der nordungarischen kalvinistischen Kleinstadt. Wir stellen die Entstehungsumstände, das Thema und die möglichen Quellen der im episkopalen Archiv zu Székesfehérvár gefundenen, ungarisch geschriebenen Komödie „Ként kapáló“ vor. Im Anhang werden Angaben über Schauspielkunst der Schule im 17—18. Jahrhundert mitgeteilt. Der dritte Abschnitt enthält den Text der genannten Komödie „Ként kapáló“, mit textkritischen und sachlichen Bemerkungen.

Die Sárospataker Jesuitenschule wurde von der im Jahre 1661 rekatholisierten Zsófia Báthory gegründet. Auf ihre Bitte versetzt der Jesuitenprovinzial 1663 die Jesuiten Mátyás Sámbar und Miklós Nemczani nach Sárospatak, um dort eine Mission zu gründen. Der aus der ungarischen Literaturgeschichte auch bekannte Sámbar fängt umgehend die Rekatholisierung der Stadt an. Von Zsófia Báthory erhielten sie riesige Grundstücke und verschiedene Dotierungen, um ihre gegenreformatorischen Pläne zu verwirklichen. Sie gründeten schon 1663 eine Jesuiten-Grundschule in Patak. Diese Kleinstadt war aber entweder Zentrum oder Durchzugsgebiet in den oberungarischen Unabhängigkeitskriegen Ende des 17., Anfang des 18. Jahrhunderts, so mussten die kaisertreuen Jesuiten sehr oft aus ihrer Residenz fliehen. Sie konnten erst nach 1711, nach dem Szatmárer Friedensabkommen endgültig in ihre Häuser zurückkehren. Die Geschichte der Sárospataker Jesuitenschule könnte Thema eines gesonderten Studiums sein. Die Jesuiten konnten aber wie in der Rekatholisierung so auch auf dem Gebiet der Entwicklung der Schule kein bedeutendes Ergebnis erreichen. Die Schule zählte in der Mitte des 18. Jahrhunderts noch immer zu den wenigsten besuchten Jesuitenschulen, bedingt dadurch, dass Sátoraljaujhely in der Nähe liegt, wo die Pauliner eine Schule unterhielten, etwas weiter, aber noch immer in erreichbarer Entfernung liegt Kassa, wo eine der meistbesuchten Jesuitenschulen bestand. Die Ursache der auffallenden Unbeliebtheit der Pataker Jesuitenschule war höchstwahrscheinlich der starke kalvinistische Widerstand. Deshalb kamen die Jesuiten nie zu einem Schulgebäude, obwohl es ihnen gelang, die Nobilitäten des Bezirkes für die Sache zu gewinnen.

In der Sárospataker Jesuitenschule wurde schon im Gründungsjahr irgendein „Schauspiel“ vorgeführt. Es ist auffallend, dass die Schülerschauspielkunst von Patak sich stark an die Liturgie anschließt. Dieses, am Ende des 17. Jahrhunderts noch an die Liturgie angeknüpfte Mysterienspiel konnte sich später profanisieren und folklorisieren, denn schon 1762 hatte ein Schulgesetz das Bethlehemspiel für die Pataker Jesuitenschüler verboten. In dem Pataker Repertoire sind Karfreitags-Mysterienspiele, häufigen Maskenprozessionen am Fronleichnam zu finden, wobei

schon am Ende des 17. Jahrhunderts die liturgische Versus oder Rhythmus sehr oft in ungarischer Sprache gesprochen wurden. Gewöhnlich treten die Schüler auch an nicht kirchlichen Festen auf, so z. B. wurden Neujahr, der Fasching, manchmal sogar der Mai mit einer Dramavorstellung gefeiert. Charakteristisch ist es, dass das obengennante Schulgesetz aus dem Jahre 1762 nicht nur das Betlehemspiel, sondern auch das Aufstellen von Maibäumen verbot.

Von der wenigen profanen Themen gibt es erfahrungsgemäss die meisten in den Jesuitenschulen. Ein unbekannter Autor prangert den geizigen, geldgierigen Menschen 1705 in ungarischer Sprache an. Die hemmungslose Geldgier kommt noch manchmal in der Geschichte der Schule vor. Die geschichtlichen Dramenthemen, die z. B. in Eger oft vorkamen, gingen hier in Patak verloren. So wie bei den profanen Faschingsthemen die 60-er Jahre des 18. Jahrhunderts die Blüte bedeuteten, wurden die geschichtlichen Dramen auch in diesem Jahrzehnt vorgeführt.

Die Sárospataker Schule hatte kein Theater, auch keinen Theatersaal. Die Bühne wurde immer von Fall zu Fall aufgebaut. Oft gab die Kirche dem Schauspiel ein zu Hause, wenn es ein sakrales Thema hatte. Die Schüler traten im Speisesaal der Lehrer, in der Burg, oftmals auf dem breiten, offenen aber überdachten Korridor des Gebäudes auf. In dem nach der Auflösung gemachten Inventar (1783) fanden wir eine Angabe, wonach die Schule auch über einige wenige Requisiten verfügt hat.

Am 26. Februar 1767 wurde die Komödie „Ként kapáló“ vorgeführt. Ihr Thema: Demeter Kéncs glaubt zu wissen, dass in der Pusztaburg vor Jahrhunderten riesige Schätze versteckt wurden. Den Schatz bekommt aber nur derjenige, der auch die Burg besitzt. Demeter Kéncs, die Interessen seiner Söhne nicht beachtend, kauft die Pusztaburg. Fitodi, Demeters lustiger Diener und Kálmán, Sohn von Demeter, bereiten dem wie besessen schatzsuchenden Vater eine List vor. Der listige Diener (Fitodi) legt Einsiedlerkleidung an und bringt seinen Herr und dessen ebenso geldgierigen, verängstigten Diener, Buxi, mehrmals in lächerliche Situationen. Endlich gelingt es Fitodi, Demeter Kéncs und Buxi so zu betrügen, dass sie ihm die Schätze (Edelmetall, Kaufvertrag usw.) übergeben. Zum Schluss erreicht er es, dass Buxi anständig verprügelt, Demeter Kéncs von dem Perfekt gefesselt wird. Der überlistete Herr nimmt sich danach vor, statt der Schätze seinen Sohn zu bevorzugen.

Die indirekte Quelle der Komödie war vermutlich das im ganzen Europa bekannte Schatzmärchen. Zahlreiche Motive der Fabel sind in der rezenten Folklore zu erkennen. Die Literaturgeschichte hält in der Gyulafehérvári Batthyány-Bibliothek eine den gleichen Titel tragende Komödie in Evidenz, deren Text vermutlich mit der genannten Komödie identisch ist. Aufgrund der in der Komödie erwähnten siebenbürgischen geographischen Namen und der nur in Siebenbürgen bekannten Dialekte, soll der Entstehungsort der Komödie in Siebenbürgen sein. Es ist möglich, dass sie in Kolozsvár entstanden ist, und zwar vermutlich in den 50—60-er Jahren des 18. Jahrhunderts.

Das Schatzsuchen bekam seinen Platz auch in der Literatur. In der deutschen Literatur machten Goethe und Cajetan Tschink das Thema bekannt. In die ungarische Literatur führt es József Kármán, nach Cajetan Tschink, mit seiner Novelle „Kincsásó“ (Schatzgräber) etwa ein Viertel Jahrhundert nach der Entstehung der jetzt beschriebenen Komödie ein. Später beleben Vörösmarty (mit seiner Tragödie „Kincskereső“ — Schatzsucher) und Mihály Tompa (mit den poetischen Erzählungen „A kincskereső“ — Schatzsucher und „Keresztútról“ — Kreuzweg) dieses Thema.

Die komischen Situationen und die gut gewählten Namen weisen auf einen guten Autor hin. Die hier vorgestellte und veröffentlichte Komödie ist von gleicher Art wie „Kocsonya Mihály házassága“, „Bakhus“, „Pállya István, Ravaszy és szerencsés“, eventuell wie „Kézdivásárhelykantai Borka asszony és György deák“, obwohl ihr Thema anders ist, als das der aufgezählten. Unserer Meinung nach besitzt unser Stück nicht nur literaturgeschichtliche, sondern auch ethnographische werte, da aus der Handlung der Komödie die ungarische Variante des 18. Jahrhunderts, bzw. die siebenbürgische Variante der neuen Schatzmärchen genau rekonstruiert werden kann.

István Kilián

A DIÓSGYŐRVASGYÁRI SZÍNJÁTSZÁS 1919-IG

ZÁDOR TIBOR

A diósgyőri vasgyár 1890-ben termelés tekintetében hazánk első vasgyára volt. A nyereséges termelés lehetővé tette a lakótelep fejlesztését, ami a lakosság gyarapodásával járt együtt. A régi *gyarmat* (vasgyári kolónia, 1870—75 között épült fel, az új pedig 1885-ben nyert befejezést. Ekkor a telep lakossága — becslés szerint — mindössze 885 személy volt. Ez a szám azonban a nagymérvű bevándorlás következtében rohamosan emelkedett és az 1890-es népszámláláskor már 1879-et tett ki¹. Így kialakult egy olyan csoport, amelynek tagjai elkezdtek foglalkozni a különböző művészeti ágakkal. Ennek eredményeképpen alakult meg 1885-ben a *Diósgyőrvasgyári Alkalmazottak* (később *Tisztviselők*) *Dalegylete*, majd 1893-ban a munkások *Jószerencse Dal- és Önképző Köre*; ugyanekkor fúvószenekar is alakult, amelynek *Disógyőrvasgyári Zenekarrá* szervezését a vasgyár vezetősége 1893 őszén kezdte meg.

E nagyszerű fejlődés közepette megtaláljuk a színjátszás nyomait is. Ennek első művelői, úttörői a vasgyári pedagógusok és alkalmazottak közül kerültek ki. A diósgyőrvasgyári színjátszás kezdete 1885-re vezethető vissza, amikor a „diós-győri vasgyár tisztviselői Szylveszter estvéjén nagyon sikerült műkedvelői előadást rendeztek, amelyen előadták az »Angolosan« című vígjátékot”. A vígjáték szerzője *Görner Karl August*, fordította: *Komlóssy Ferenc*.

A hosszú munkaidő, egyórás ebédszünettel napi 12 óra, és az állandó túlórázás nem adott lehetőséget arra, hogy a munkások kezdettől bekapcsolódjanak a műkedvelő színjátszásba. A kémények okádták a füstöt, serényen folyt a munka. A rendszer urai nem tartották szükségesnek, hogy a munkások szellemi igényeinek kielégítéséről gondoskodjanak. Megváltozott a helyzet, amikor 1889-ben a gyár főnöke Teutschl (később Técsy) Ferenc lett, aki a dolgozók életét nemcsak a gyáron belül, hanem azon kívül is figyelemmel kísérte. Felfigyelt arra, a jelenségre, hogy a dolgozók kevés szabad idejüket főleg a kocsmában töltik el. Maga bátorította a félénkeket, erősítette a gyengéket, barátságos egyéniségével központja és irányítója lett a művészetek meghonosítására irányuló társadalmi moz-

galomnak. Hatalmával és befolyásával nagymértékben hozzájárult a diósgyőrvasgyári színház s ezáltal a színjátszás megteremtéséhez.

A diósgyőrvasgyári közönség már régóta keresett magának a kocsmánál vonzóbb találkozóhelyet, ahol a szellem, a kedély és kedvtelés otthont találjon, ahol egy közös cél: a művészetek ápolása érdekében minden rendű és rangú ember összeforrjon. Ez a cél vezette a gyár dolgozóit és vezetőségét, amíg végül elhatározták, hogy a modern fiú-, majd évtizedeken át leányiskola első emeletén levő nagytermet fogják erre a célra felhasználni. Ebben a teremben színpadot létesítettek, amelyet a művészet szolgálatára szántak. A diósgyőri hatalmas állami gyártelep, miután két évtizeden át az ipari alkotások csodáit lerakta, s művét betetőzte a modern technika legújabb vívmányaival, hajlékot emelt a művészetnek és ezen keresztül saját dicsőségének is. A színpad vasszerkezete, amely Budapesten készült, célszerű, izléses, könnyed volt; természetesen sok alkatrész helyileg készült.

A kicsi, de állandónak nevezhető színházat 1891. április 25-én avatták fel. „A szereplő személyek, akik — bár magukat műkedvelőknek mondták, azonban művészt nyújtottak, mind a vasgyár lakótelepén éltek. Nézzük végig — írta a Borsod-Miskolci Értesítő — a megnyitó előadás műsorát: a prolog költője, annak lelkes szavalónője, a bájos énekesnők, akiknek hangját és iskolázottságát nagy színházak irigyelhetnék, a zongoraművész, az énekkar, a színjátszók, mind-mind helybeliek.” A riporter a vasgyárban élő emberek tevékenységét, életkedvét, alkotni vágyását dicsérte. Az egykori miskolci krónikás, aki a színházavató műsort látta és hallotta, feltette a következő kérdést: „Van-e a szászorta öregebb és hússzorta népesebb Miskolcon annyi művészi erő, mint itt?” Úgy éreztük, fején találta a szöveget, amikor a következő mondatban meg is adta erre a választ: „Ha van is, de a művészeti kedv ezerszerre csekélyebb”². Az elmúlt nyolc évtized távlatából sokban igazat tudunk adni ennek a megállapításnak, mert a diósgyőrvasgyári műkedvelő színjátszók, a dalárdák, s a szimfonikus zenekar művészi teljesítményeikkel az idők folyamán igen sokszor értek el országos sikereket és az említett területeken igen gyakran megelőzték a miskolciakat.

A színházavató ünnepélyen a közönség zsúfolásig megtöltötte a termet. Sokan jöttek Diósgyőrből, Miskolcra még többen. Felment a függöny és a színpadon megjelent Müller Gizella, aki elszavalta Borsodi Kovács Béla, vasgyári tanító alkalmi Prologját. A szavalat alatt kint, a hátsó termekben a gyári dalárda halkán a Himnuszt énekelte, e lágy, zsongó kíséret még fokozta az ünnepi hangulatot. Az est fénypontja az az énekszám volt, amelyet Weber: *A bűvös vadász* c. operájából Hnilitschka Gyuláné (szoprán), Pildner Alfrédné (alt) és Róth Miksa (tenor) énekeltek Szebenyi József tanító zongorakíséréte mellett. Mindhárman óriási sikert arattak gyönyörű, erőteljes és iskolázott hangjukkal. Sikerükben nagy része volt Szebenyi Józsefnek is: az ő érdeme volt, hogy a három énekesből oly szép, művészi együttest alkotott. A közönség mindhármukat kitapsolta, s a hölgyek a „Sajka dal”-t, Róth Miksa pedig magyar dalokat énekelt. Róth Miksát, aki a vasgyári fogyasztási szövetkezet alkalmazottja volt, szép, erőteljes hangjáról a miskolci közönség jól ismerte.

Ezután következett a vasgyári színjátszók újabb kísérlete, „Az egyetlen leány” c. egyfelvonásos vígjáték előadása. A vígjátékot *Fredro Alexander* írta, fordította: *Radnótfáy Sámuel*. Meregalli Ehrenreich, vasgyári tisztviselő tanította be a műkedvelő színjátszókat és rendezte a darabot: „*Neki mint szintén műkedvelőnek — írta a Borsod-Miskolci Értesítő — becsületére válik a minden tekintetben meglepő siker.*”

Kötelességünk, hogy az első szereplőknek, a diósgyőrvasgyári színjátszás úttörőinek nevét feljegyezzük, akik ennek, a később oly magas fokot elért művészetnek a meghonosításával megpróbálkoztak. A főszerepet, Szumbalinszky földbirtokost Schréder Gyula játszotta; leányaiként Beczási Gusztávné, Istváncsics Matild, Brodreisz Róza, Hnilitschka Gyuláné és Csellár Matild léptek fel. A leányok férjeiként és udvarlóiaként Mikovényi Zsigmond, Gaál Kálmán, Obholczér Béla, Brodreisz János szerepeltek; Bódinak, a vén szolgának a szerepét Ocsenás János játszotta³. Végül a gyártelepi Alkalmazottak Dalköre a „Nemzeti zászló” c. kardalt adta elő Szébenyi József vezénylete alatt.

Így kezdődött meg az a dicséretre méltó társadalmi mozgalom, amely Diósgyőrvasgyár közönségének szórakoztatását és irodalmi nevelését nyolcvan éven át végezte. Mi hozta össze az első színjátszókat? Szépen megfelel erre a kérdésre Borsodi Kovács Béla a vasgyári színház felavatási ünnepére írt Prológjában:

*Azt akarjuk elérni csak,
Ez képezi leghőbb vágyunk,
Ne oszoljék annyifelé
Úgy is kicsiny társaságunk.
S ez lesz — talán — az a kapocs,
Mely — miként a Polyp karja —
Társadalmi életünket
Szorosabban összetartja.*

*Hadd mondja el, aki látja,
Hogy e gyárnak minden népe,
A szorgalom, a barátság
Elérhetetlen mintaképe.*

A cél, az eszme, amelyért fáradoznak, szintén nemes: a maguk mulatsága és társaik mulattatása:

*Nem esdünk mi tapsviharért,
Nem vagyunk mi hírkeresők,
Hanem csupán dilettánsok,
Egytől-egyig műkedvelők.
Célunk nem más, mint a magunk
És Társaink mulatsága.*

A vers írója szerint sokszor szeretnének színházat játszani, ahol a tánc, a dal, a zene és a szellem az emberek érzelmeit fejezik ki:

*Hisz az, amit költő leír,
S melyekben szív, lélek vagyon,
Azokat mind egytől-egyig
Látni fogjuk e színpadon.
Legyenek hát üdvözölve
Mi általunk kedves Múzsák,
Kik az ember gyönyörére
Színészetet s dalt alkották⁴.*

A költő jóslata nagyrészt bevált, mert — amint látni fogjuk — a diósgyőri színjátszók sok kellemes órát szereztek mind maguknak, mind dolgozó társaiknak, amikor egy-egy színdarabra készültek s azt előadták.

1892. február 14-én *Tóth Ede: Falu rossza* c. népszínműve került bemutatásra. (Göndör Sándor szerepét Róth Miksa, Finum Rózsiét Hnilitschka Gyuláné játszotta. 1. kép.) 1892 áprilisában a *Közügyek, Egy szelleműs hölgy* című egyfelvonásosokat adták elő. Mindkét színdarabot *Barczik Árpád* írta. 1894. december 8-án *Szentpétery Zsigmond: Tündérlak Magyarhonban* című háromfelvonásos színművét mutatták be. Szereplők: Pákh Erzsébet, Faller Gizella, Brodreisz Róza, Mikovényi Zsigmond, Ocse-nás János. Rendezte Meregalli Ehrenreich.

A vasgyári színjátszás megindításában a pedagógusok nagy szerepet játszottak, mert az első szereplők közül Szebenyi József, Borsodi Kovács Béla, Müller Gizella, Brodreisz Rózsa és Csellár Matild tanítók voltak. A pedagógusok azonban nemcsak maguk mutattak jól példát személyes szereplésükkel, hanem a gyermekekben is kedvet ébresztettek a színjátszás iránt. A vasgyári iskolák egyik értesítőjében azt olvassuk, hogy a karácsonyfa ünnepélyén, amikor a vasgyár igazgatósága az összes árva és szegény tanulót ruhával és lábbelivel, valamint egyéb ajándékkal megajándékozta, „*az iskolás gyermekek a fiúiskola dísztermében felállított színpadon egy kis színdarabot játszottak, énekeltek és szavaltak*”⁵.

Ezek a színielőadások hagyománnyá váltak és 1898-tól 1907-ig az iskolás tanulók már 3 felvonásos színműveket, pásztorjátékokat, karácsonyi történeteket adtak elő. Az ünnepélyeket ekkor már a közben felépített Munkáséteremben rendezték meg, ahol az iskolás gyermekeken kívül a szülők is részt vettek, s jelenlétükkel nagyban buzdították a kicsiny színjátszókat. Ezek a szereplések szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a szereplők kikerülve az iskola padjaiból, az első szárnypróbálgatások után mint fiatalok is vállalkozzanak a szereplésre, kedvet kapjanak a színjátszáshoz.

Az iskolában megépített színpad nem maradt állandó jellegű, mert a termet protestáns imaházzá alakították át, a színpadot pedig a vasgyári vendéglő emeleti nagytermébe helyezték át. Ez a színpad a Tisztviselők Dalegyletének a birtokába került és 1956-ban bekövetkezett lebontásáig számtalan előadást, műsoros estet mutattak be rajta. A vasgyári társadalom tisztviselő rétege itt, a Kaszinó nagytermében tartotta meg össze-

1. kép. Hnilitshka Gyuláné Richter Laura
Finum Rózi szerepében

jövedeleit, multságait, irodalmi estélyeit, kisebb zenei koncertjeit, tánc-
tanfolyamait.

Felállítása nagyban elősegítette Diósgyőrvasgyár színjátszásának fej-
lődését, mert a tisztviselők és munkások közt fennálló rivalizálás — kül-
nösen a századforduló utáni tízes évektől — mindinkább tökéletesedő pro-
dukciók bemutatására sarkallta mind a rendezőket, mind a szereplőket.
Az egyik fellegvár tehát a vasgyári Kaszinóban épült ki, míg a másik,
a munkásoké az 1893-ban megalakult Jószerencse Dal- és Önképző Kör
keretében jött létre. Egy ideig közösen használták a Kaszinó színpadát, de
ebben az időben az előadások még igen ritkák voltak.

A munkásszínjátszás kezdete

A *Jószerencse Dalkör* tevékenysége kezdetben csak a dalárda meg-
szervezésére, s a dalpróbák megtartására szorítkozott. 1894 októberéig
műkedvelői megnyilvánulással nem találkozunk. A *Jószerencse* színjátszói
révén 1894. október 28-án Ocsenás János elnök rendezésében *Tóth Kál-
mán: Az ördög párnája* c. szindarab került bemutatásra. Szereplők: Suhári
Ignác, Pobožsny Gyula, Deckelmann Anna, Krammer Miklós, Kiss Kálmán,

Korbacska Tóni, Kovács Ferenc. Ezek a személyek voltak a diósgyőrvasgyári munkásszínjátszás úttörői. Az előadást 1895. január 27-én megismélték.

1895 februárjában egyszerre 17 budapesti, főleg fiatal munkásember jött munkát vállalni Diósgyőrvasgyárba, köztük Vanzsura (névváltoztatás után Vágó) Ferenc, Hölcz Konrád, Brünnich János, akik később művezetők lettek. Ezek a munkások a már meglévő Jószerencse Dalkör működésébe pezsgőbb életet vittek. Az egyesület keretén belül *olvasókört* szerveztek és közel 1000 kötetből álló könyvtárat alapítottak^{5a}. Ezt a könyvtárat az ekkor épülő Újdiósgyőr egyik kávéházában, a Magyar Királyban (ebben a helyiségben van ma a fényképész szövetkezet boltja) helyezték el.

A vasgyári dolgozók létszáma a XIX. század utolsó évtizedében rohamosan emelkedett, s 1895-ben már majdnem elérte az ötezret. A lakásépítkezések szüneteltek és a dolgozók élelmezése súlyos gondot jelentett. Ezért a vasgyár vezetősége a munkások számára ezer személy befogadására alkalmas éttermet építtetett, ahol a gyár déli szünetében megédelelhettek. A favázas, egysortéglás épületterem — nagyságánál fogva — alkalmassá vált arra, hogy nagyobb tömegek számára különböző műsoros esteket szervezzenek benne. Az ünnepélyes megnyitás 1895. november 17-én volt⁶.

Amikor a Munkásétterem felépült, a munkások szorgalmazni kezdték, hogy ott a *Jószerencse* részére színpadot építsenek. Amíg a színpad el nem készült, pódiumot állítottak fel, s ezen rendeztek kisebb előadásokat, önképzőköri estélyeket, amelyek műsorán szavalatok, monológok, magánszámok, páros jelenetek, ének- és kóruszámok szerepeltek. Ezeket a kulturális alkalmakat Andorfi (Andrejoff) Rezső, a Jószerencse akkori alelnöke rendezte⁷.

A Budapestről jött fiatalok a Jószerencse keretében a színjátszó szakosztály élénkebb működését szorgalmazták. Fáradozásuknak meglett az eredménye, a vezetőség hozzájárult tervük megvalósításához. A rendezői tisztség vállalására az első vasgyári előadás rendezőjét, Meregalli Ehrenreich szállítási tisztviselőt kérték fel, aki e felkérésnek készségesen eleget tett. Az első próbákat a vasgyári bádigos műhelyben, majd az 1. sz. kapunál levő orvosi rendelő előszobájában tartották meg. Ezeknek a próbáknak az volt az előnyük, hogy munkaidő alatt tarthatták meg, s nem este kellett próbálniuk. A műszaki vezetők szemet hunytak. Mivel a színpad még nem készült el, a Kaszinó színpadát kérték el, s 1895 őszén ott mutatták be *Tóth Ede: A tolonc* c. énekes népszínművét.

Az előadásnak nagy sikere volt, s többször meg kellett ismételni. A szereplők közül kimagaslott alakításával Zina Ferenc (2. kép), akinek Mravcsák szerepében megérdemelt, nagy sikere volt. Működése, sajnos, tiszavirágéletű volt, mert a próbák alatt meghült, s néhány hónap múlva elhunyt. Halálával nagy veszteség érte a munkás színjátszókat, komoly színésztehetség volt. A darab másik főszereplője a kitűnő hangú énekesnő, Jablonka Ilona (3. kép) volt, aki a színműben Liza szerepét nagy sikerrel játszotta. A zsidó fiú szerepét Vanzsura (Vágó) Ferenc, a zsidó lány szerepét Faragó Mária játszotta. E két szereplő a próbákon ismerkedett meg egymással, s szerepük nemcsak a színpadon, de az életben is házassággal

2. kép. Zina Ferenc

3. kép. Jablonka Ilona

végződött. Ez szerencsés tényezőnek bizonyult a diósgyőri színjátszás jövője szempontjából, mert a kitűnő színjátszó házaspár még évtizedeken át sok nagyszerű alakítással lepte meg a vasgyári közönséget s szerzett sok elismerést a vasgyári színjátszásnak. Főleg azért kell nyereségről beszélnünk, mert Vanzsura (Vágó) ekkor az Ózdra való távozás gondolatával foglalkozott, a házassága azonban ittmaradásra készítette.

Az elért siker fellelkesítette a színjátszókat és még ebben az évben bemutatták Csiky Gergely: *A vadrózsa* c. népszínművét is, ugyancsak a Kaszinó színpadán.

A színjátszó együttes lelke Meregalli volt, aki a próbákra mindig feleségével jött, és egy csokor virágot is hozott, amelyből a nőszereplőket kivétel nélkül megajándékozta. Ezzel rögtön megszerezte a szereplők rokonszenvét. A baráti légkör megteremtésében nagy érdeme volt Meregalli feleségének is, aki lánykorában hivatásos színésznő volt. Mint asszony, már nem játszott szerepeket, tanácsai sokban hozzájárultak az előadott színdarabok sikereihez. A Meregalli házaspár vasárnaponként uzsonnára hívta meg a szereplőket, akik rövidesen szoros baráti közösségé kövacsóldtak össze^{7a}.

A Munkásétterem színpada 1896-ban épült fel és a diósgyőrvasgyári munkás színjátszás dologi feltétele biztosítást nyert. Ettől kezdve ez a hely lett a Jószerencse Dalkör műkedvelő dalosainak, színjátszóinak, to-

4. kép. Vágó (Vanzsura) Ferenc

5. kép. Kiss Ferenc

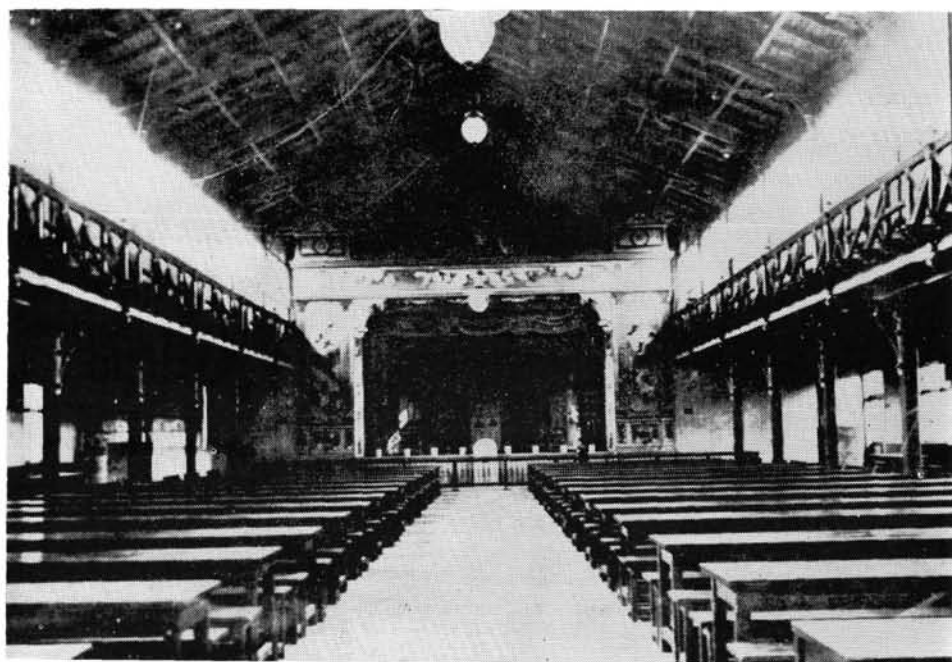
vábbá a munkásfiataloknak, sőt az iskolás tanulóifjúságnak működési helye. Itt alakult ki a munkásság kulturális fellegvára. A színpad felavatásakor a *Leánykérő* c. egyfelvonásos népszínművet adták elő. Írta *Rákosi Jenő*, zenéjét szerezte *Erkel Gyula*. Közreműködött az 1893-ban Diósgyőr-Vasgyári Zenekar-rá szervezett fúvószenekar is, amelyet Havasi József karnagy vezényelt. Ugyanis 1896-tól a zenekar már vonózenekari összeállításban is szereplőképpé vált, s ettől fogva mindig hűséges segítőtje volt a színjátszóknak. A megnyitó beszédet Vanzsura (Vágó) Ferenc (4. kép) tartotta. Beszédében elmondta, hogy a munkások nehéz munkával, sok-sok verejtékcsepp hullatásával keresik meg mindennapi kenyerüket. Fáradságtól remegő izmokkal, elcsigázott testtel térnek nap mint nap pihenőre, lelkükben csak a gondolat él, hogy a felkelő nap jöttével újra és újra kezdjék nehéz munkájukat. S míg ez így tart évek hosszú során át, ezalatt nagyon sokan megfélekedeznek szellemük és művészi tehetségük műveléséről. Az élet rohamosan fejlődik, a tudomány és művészet óriási tért hódított, az ipar és kereskedelem soha el nem képzelt mennyiségű árut állít elő és szállít. S ebben a rohamos fejlődésben vérző szívvel kell látniuk az elparlagiasodott lelkű munkatársaikat, akik a súlyos munkától elcsigázottan, szabad idejükben nem gondolnak lelkük művelésére, hanem azt a boros- és kártyaasztalok mellett töltik el.

Ezzel a jelenséggel számolt a Jószerencse Dalkör vezetősége, amikor elhatározta, hogy a Munkáséteremben (6. kép) a munkásság közművelődésének fejlesztésére színpadot épített. A gyár igazgatósága engedélyezte

a színpad felállítását. Legyen ez a színpad a művelődés otthona, s a fálya, amelyet ma meggyújtanak, lobogjon örökké a magyar munkásság dicsőségére⁸. E színpadavató ünnepélyen énekelte el először nyilvánosság előtt a Jószerencse dalárdája a Dalkör jeligéjét, amelynek szövegét Veres Miksa írta, zenéjét Szebenyi József karnagy szerzette. Szövege a következő:

*Ércnek, vasnak életet ad az erős karunk,
Szeretni e drága hazát, lelkesít dalunk.*

A színpad berendezése a kor igényeinek megfelelt: nagyméretű volt, zsinórpaddal, villanyvilágítással, férfi- és női öltözővel. Csupán a zenekari árok hiányzott, amelyet a zenekar részére később építettek meg. A színpad építési költségeit a vasgyár fedezte, az egyesület hozzájárulás címén formálisan 108 K-át fizetett. A színpad építését Bartók Ferenc, az asztalosműhely művezetője, a Jószerencsének ugyancsak lelkes tagja irányította. A modern színpad akkor vált tökéletesen használhatóvá, amikor a következő évben gazdag ruhatárral is ellátták. A Jószerencse ugyanis Tiszay Dezső színingazgatótól színházi ruhatárának megvételére ajánlatot kapott. Tiszay előzőleg Miskolcon, s ekkoriban Nagybányán szerepelt. Tiszay Dezső tönkrement, ruhatárát árverés útján a vasgyáriak vásárolták

6. kép. A munkáséterem, a diósgyőri munkásság kulturális életének fellegvára
(Már lebontották)

meg. A négy vagonnyi ruháért és a díszletekért 400 K-t fizettek. Ezzel a beruházással a színpad működését tökéletesen biztosították, sőt ruhák ekkor gazdagabb volt a miskolci társulaténál. Gyönyörű ruháik, jelmezeik, díszleteik a siker előidézésének hathatós eszközei voltak.

Ebben az évben, 1897-ben került előadásra *Szigeti József: A vén bakancsos és fia, a huszár* c. népszínmű. A vén bakancsos szerepét Kiss Ferenc (5. kép), a huszárét Vágó Ferenc, Lidit Markl Mariska, Szepit Mitterpach István játszotta. Néhány hónap múlva *Szigeti József: Csizmadia mint kísértet* c. bohózatát adták elő. Csizmadia Regdon Lajos, leányasszony Faragó Mariska, inas Vágó Ferenc. Ez volt Meregalli utolsó rendezése, utána lemondott tisztségéről. Úgy látta, hogy most már jó merderben haladnak a felkészülések és tudják nélkülözni.

Ebben az időben a műkedvelők már szoros egységgé kovácsolódtak össze. A jó szellem kialakulását jelentősen elősegítette az a tény, hogy a próbák után Szebenyi József karnagy leült a zongorához, táncdarabokat játszott, amire a szereplők táncoltak. Így próbák után jól elszórakoztak, amiért a próbák vonzókká váltak. Szebenyin kívül gyakran Szepelt Ferencné zongorázott. A próbák hangulata igen családias volt, mert ezekre eljöttek a szereplők családtagjai, hozzátartozói, ismerősei is, akik részére ugyancsak szórakozást jelentettek a próbák. Sok fiatal ember ezeken a próbákon ismerkedett meg későbbi feleségével; komoly érzések keletkeztek, amelyek a minél jobb szereptanulásra és alakításra ösztönözték a szereplőket. Ugyancsak ez volt az oka annak is, hogy szerepeiket legtöbbször mély átérzéssel játszották, s alakításaikat sok siker koronázta.

A gyakoribb szereplések a diógyőrvasgyári társadalomban megbecsülést, elismerést, boldogulást jelentettek. A vasgyár magasabb és alacsonyabb rangú vezetői támogatták a színjátszókat. Eberhardt Károly felügyelő Vágónak megígérte, hogy jövőjéről gondoskodni fog. Ez a legjobb pillanatban történt, mert Vágó a távozás gondolatával foglalkozott.

Meregalli lemondása után Jankovits Béla főművezető vette át a rendezői teendőket. Az ő rendezésében adták elő 1897-ben és 1898-ban a *Veres sapka* c. népszínművet, továbbá *Brandon Thomas: Charley nénye és Rónaszéky Gusztáv: Méltóságos csizmadia* c. vígjátékát⁹.

A vasárnapi felolvasások hatása a színjátszásra

A századforduló előtt, 1898 novemberében Diógyőrvasgyárban egy olyan szerv alakult meg, amely a színjátszás további fejlődését és kiszélesítését nagymértékben lehetővé tette, s magasabb szintű művelődésének megindulását megalapozta. Eddig ugyanis a kulturális előadások ritkák voltak. Ekkor válik lehetővé, hogy a késő őszi és téli hónapokban vasárnap délutánonként évente 12—14 alkalommal felolvasásokat, ismeretterjesztő előadásokat tartsanak. Ezek megindítását politikai okok idézték elő. A század végén megélénkülő szocialista mozgalom mind a munkásság, mind a parasztság soraiban olyan eredményeket ért el, hogy a Bánffy-kormány csak a legnagyobb erőszakkal tudta uralmát fenntartani. A kormány arra törekedett, hogy a szocialista mozgalommal egyszer s minden-

korra végezzen. Az erőszakkal nem sokra mentek, ezért a munkásokat más módon akarták távol tartani a pártgyűlésektől, s más irányú elfoglaltságot, szórakozást akartak számukra nyújtani. Az alapgondolat be nem vallottan ez volt, de a kormány úgy igyekezett feltüntetni a dolgot, hogy a munkásság szellemi helyzetén, kulturális igényein akar segíteni.

Létrehozták az *Ipari munkások képzésére szervezett bizottságot*, amely vidéken is létesített szerveket. Az 1898. november 13-án megtartott értekezleten megalakult a bizottság Diósgyőr gyártelepi helyi bizottsága. A vasgyári tanítók és orvosok vállalkoztak arra, hogy vasárnap délutánonként a Munkáséteremben az itteni munkásoknak és családtagjaiknak népszerű előadásokat, felolvasásokat tartanak. A bizottság elnöke Pittroff Kálmán iskolagondnok, jegyzője Szebenyi József tanító lett. Tagjai: dr. Soltész Károly főorvos, dr. Zakariás János gyárorvos, Nagy Lajos, Keresztes Vencel és Baán István tanítók lettek¹⁰.

Az első előadást 1898. november 13-án tartották meg. Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a pedagógusok a nevelés gondolatának voltak hívei és a 17 éven át, az első világháború kitöréséig rendszeresen megtartott előadásokon politikai tárgy nem került szóba. Annál többet szerepeltek irodalmi, történelmi, földrajzi, természettudományi és egészségügyi előadások, amelyek érdekesek voltak. A kiváló pedagógusok sok esetben önálló tanulmányokat írtak, s azokat ismertették. A vasgyári tantestület tagjai „*predesztinálva voltak arra, hogy csökkentsék azokat a távolságokat, amelyek nálunk erősen ki vannak fejlődve*”¹¹. Az itteni társadalom harmonikus együttműködését igyekeztek biztosítani. A tanítók jól szervezték meg az előadásokat. Megfeleltek a hozzájuk fűzött várakozásnak, emelték a munkások szellemi és társadalmi életszínvonalát, előmozdították művelődésüket és tisztességes, nemes szórakozást nyújtottak a hallgatóknak.

A felolvasások rövid idő múlva valóságos irodalmi délutánokká fejlődtek, mert amíg kezdetben a felolvasás mellett csupán szavlatok és néhány zeneszám szerepelt, később a 12 számból álló műsorban csak egy szavlat fordult elő, a többi pedig magánszám, énekszám, monológ, párbeszéd s 1907-től minden felolvasás végén egy, de néha ugyanazon délután két egyfelvonásos színdarab is szerepelt. Ez a keret lehetőséget adott a színjátszás erőteljesebb fejlődésére, mert most már vasárnapról vasárnapra szerepelhettek.

A fejlődésről azonnal meggyőződhetünk, ha két ilyen, egy korábbi s egy későbbi műsort összehasonlítunk. Olvassuk el pl. az 1898. november 13-án megtartott első felolvasó előadás műsorát.

1. Hymnus. Előadta a gyári zenekar.
2. Szózat. Énekelte a „Jószerecse Dalkör”.
3. Erzsébet királyné élettörténete. Előadta Szebenyi József tanító.
4. Alkalmi zenedarab. Előadta a gyári zenekar.
5. Ah, távozol hát tőlünk. Énekelte a „Jószerecse Dalkör”.
6. Király induló. Előadta a gyári zenekar.

A jelen voltak száma 1500¹². Figyeljünk fel már az első vasárnap délutáni előadás résztvevőinek létszámára.

Most pedig vegyünk egy későbbi műsort, amit 1907. április 7-én mutattak be:

1. Romantique nyitány. Előadta a gyári zenekar.
2. A házinyúl tenyésztéséről. Felolvasta Migály Károly tanító.
3. La Susana. Spanyol keringő. Előadta a gyári zenekar.
4. Kuruc ábránd. Előadta a gyári zenekar.
5. Szárnykürt szóló kürt nélkül. Előadta Holub Kálmán.
6. Vilja dal a „Víg özvegy”-ből. Előadta a gyári zenekar.
7. Párbajhős. Monológ. Salamon Ö.-től. Előadta Szabó D.
8. Tavaszébredés. Mazurka. Előadta a gyári zenekar.
9. Bekvártélyozás. Monológ. Herczeg Ferenctől. Előadta: Schulek Albina.
10. János vitéz egyveleg. Előadta a vasgyári zenekar.
11. A miniszterelnök bálja. Vigjáték I felvonásban. Írta: Almási Tihamér. Súlyó: Dévai Jenő.

S z e m é l y e k

Kovács, városi tanácsnok	Dudás László
Lotti, neje — — —	Stefko Irén
Eliz, lányuk — — —	Szlama Mariska
Tollagi, hírlapíró — — —	Deckelman Géza
Házmester — — —	Hajnik György
Inas — — — —	Loukota Ernő
1. hordár — — —	Bimbó Gyula
2. hordár — — —	Révai Rezső

12. Víg özvegy. Induló. Előadta a gyári zenekar¹³.

A fejlődés szembeötlő. Kezdetben a felolvasások mellé illesztett költeményeket iparos tanoncok szavalták, később inkább felnőtt gyári munkások. A szépen előadott szavalatok nagy jelentőségűek voltak, mert a tiszta, magyaros kiejtést hangoztatni kellett, ugyanis a vasgyári lakosság ezekben az években még sokféle nemzetiséggel erősen kevert volt.

Nagyszerű szavalók hírében álltak: Kiss Ferenc, Vágó Ferencné Faragó Mária, B. Kiss Sándorné és Fuchs Győző. A szavalatok művészi értéke fokozatosan növekedett s egyik-másik szavaló hihetetlennek hangzó sikert ért el. Így az 1903. március 15-i ünnepélyen Vanzura (Vágó) Ferencné Inczédi: A nővér c. költeményét szavalta. E költemény elszavalásával nagy hatást lehet elérni, viszont a szavalóval szemben nagy igényt támaszt, ezért előadásra csak a legkiválóbb szavalók vállalkoztak. A sors szeszélye folytán budapesti színházi szakemberek is jelen voltak ezen az ünnepélyen, akik annyira értékelték Vanzuráné művészi teljesítményét, hogy színházhoz szóló szerződést ajánlottak neki. Az viszont a diósgyőrvasgyári színjátszás nagy nyeresége lett, hogy nem fogadta el ezt az ajánlatot¹⁴.

A XX. század elején divatosak voltak a magánszámok, páros- és hármasjelenetek. A szavalók előbb-utóbb monológokkal léptek fel, majd

páros- vagy hármásjeleneteket adtak elő, s ezek a szereplések egyenesen a színjátszók körébe vezették őket. A magán-, páros- és hármásjelenetek alkalmasak voltak arra, hogy a szereplők, az előadók mozgás- és alakító-készségét csiszolják, finomítsák. A fejlődés céljából jó iskolát jelentettek. Az eredmény lassan mutatkozni kezdett és amíg 1907-ig a vasárnapi népszerű előadások műsorában csak elvétve találkoztunk egyfelvonásos színművekkel, addig 1907-től nem múlt el egyetlen felolvasódélután sem, hogy legalább egy, de néha két egyfelvonásos színdarabot elő ne adtak volna. Így 1907-ben pl. *Abrányi Emil: A végrehajtó*, vígjáték; *Tolnai Andor: A kiadó szoba*, énekes bohózat; *Póruházi betegek*, bohózat; *Almási Tihamér: A miniszterelnök bálja*, vígjáték; *Kisfaludy Károly: Szeget szeggel*, vígjáték; *Karperec*, bohózat; vagy 1908-ban *Sulyovszky Ignác: A házasság politikája*; *Falk Zsigmond: A csokor*, vígjáték; *Potier: Hol a férj?* vígjáték; *Braha—Klein: Kritika*; *Murai Károly: Huszárszerelem*, vígjáték 2 felvonásban stb.¹⁵

Az egyfelvonásos színdarabok műsorba állítása a legnagyobb érdeklődést váltotta ki. Az ingyenes vasárnap délutáni ismeretterjesztő előadásokon 2000—3000, néha 3500 személy vett részt, ami a gyártelep lakosságának egyharmadát jelentette. Éppen ezért a helyi sajtó azt javasolta, hogy a 11 éves aluli gyermekek csak szülőikkel vagy hozzátartozókkal látogassák az előadásokat, mert a gyermekek lármája az előadások érthetőségét zavarja¹⁶. A színjátszók a hétről hétre jelentkező igényeknek csak úgy tudtak eleget tenni, hogy több csoportot alakítottak, s ezek — egymással versengve — egymás után szerepeltek. A szereplők közül sok színésztehetség bukkant fel, akik a Jószerencse vagy a Tisztviselő Dal-egylet, majd az első világháború után a különféle nőegyletek színelőadásain szerepeltek. Különösen a vígjátékok, bohózatok örvendtek nagy népszerűségnek; színművek, népszínművek ritkábban fordultak elő.

Az első világháború előtti időben magánjelenetekkel Zeislerné Auer Margit tanítónő, Schulek Mariska, Baán Lenke, Nándori Károly, Obholczér Károly, Sükös József, Krupcsinszky István, Garzsi Lajos, Josefovics Jakab, Kachnits Rezső, Fuchs Arnold, Holub Kálmán sok sikert arattak.

A vasárnapi felolvasásoknak a színjátszás kifejlődésére való nagy hatása még abban is megmutatkozott, hogy lehetőséget nyújtott a jó hangú énekeszínészek és szölisták kibontakozására. Nem múlt el felolvasás, hogy legalább egy énekszám ne szerepelt volna a műsorszámok közt. A századfordulón igen népszerűek voltak a dalok, a kuplék, a tréfás énekszámok. Ez utóbbiak sikeres előadása nemcsak iskolázott hangot, hanem színészi képességet is megkövetelt. Rövidesen ezen a területen is figyelemre méltó sikereket értek el a vasgyáriak.

Több mint két évtizeden át kedvelt tagja volt a műkedvelő csoportnak Veres (Róth) Miksa, aki kiváló magyarnóta-énekes volt. Veres a Vasgyári Consum alkalmazottja, aki gyönyörű bariton hanggal rendelkezett, s a Tisztviselő Dalkörnek lett tagja. Családjának több tagja szintén jó énekes volt. Veres apja diósgyőri mészáros, a bátyja, Sándor is apja foglalkozását követte. Sokszor legeltette a teheneket, s ilyenkor énekelgetett. A budapesti Állami Operaház tagjai egy alkalommal hámori kiránduláson vettek részt, s meghallották a fiatal fiú énekét. Felfigyeltek hang-

jára, beszédbe elegyedtek vele, s rávették, hogy menjen fel Budapestre, s képeztesse ki magát énekessé. Róth ezt megfogadta, nevet változtatott és Veres Sándor néven az Operaház kitűnő basszistája lett. Felesége szintén operaénekesnő volt. 1895-től 1910-ig mindketten sok alkalommal szerepeltek a vasgyári előadásokon. Veres Miksa — bátyjához hasonlóan — szintén gyönyörű hangú énekes, aki mindenkor készségesen szórakoztatta Vasgyár közönségét.

Veres Sándor operaénekes gyermekei: Ernő és Ili, valamint Veres Miksa fiai: József, János és Andor, továbbá két leánya igen sokat műkedvelősködtek. Különösen Veres Ernő és unokatestvére, Andor nagyon sok sikert arattak a tót, sváb és zsidó zsargóban előadott versekkel, magán- és párosszámokkal. Veres Miksa gyermekei gyakran felutaztak nagybátyjukhoz Budapestre, ahonnan a legfrissebb számokat hozzák haza, amelyeket rövidesen előadtak. Akkoriban így ismerkedtek meg az emberek a kuplékkal. Előfordult, hogy a Veres család valamennyi férfitagja egyszerre lépett fel¹⁷.

A kupléénekesek közül kiváltképpen Veres Ernő, Kachnits Rezső, Vanzsura (Vágó) Ferenc, Ivanits László, Nándori Károly, Szegedi Sándor, Alagi Vilmos értek el sikereket.

Meg kell még említenünk azt is, hogy a színjátszás egyik igen fontos feltétele, a vonószekerek a század elején már igen jól felhasználható együttest jelentett. A vasárnapi felolvasó délutánok műsorának felét jóformán a zenekar számai tették ki, így a zenekar fejlődése is biztosítva volt.

A vasárnapi felolvasások arra voltak hivatva, hogy tanítsanak, neveljenek, elhítsék a kultúra magvait, és hogy az embereket közelebb hozzák egymáshoz. Mindamellet a rendszer politikai célját szolgálták, mert az Újdiósgyőrben megjelenő *Diósgyőr és Vasgyári Szemle*¹⁸ a következőket írta: „A vasgyár tanítói testülete az első perctől fogva azt a célt tűzte szeme elé, hogy az itteni társadalom harmonikus együttműködésével elejét vegye mindazon tévhiteknek, melyek elszivárogtak hozzánk is”¹⁹.

A szocialista eszmék a munkások körében terjedtek, azonban a szervezkedés mozzanatáig nem jutottak el, mert a kezdeményezőket a vezetők eltávolították a gyárból. A munkásoknak a gyárban aránylag jobb kereseti lehetőségük volt, mint bárhol a vidéken, s kenyerek feltétele miatt alig mertek szervezkedni. A vasgyári társadalom életét 1910-ig bizonyos patriarchalizmus jellemezte. A gyár vezető szakemberei sokat fáradoztak azon, hogy a dolgozók részére kulturális lehetőségeket biztosítsanak és a társadalom akkori egyensúlyi állapotát továbbra is fenntartsák. Eredményeiket annak is köszönhatték, hogy emberi magatartásuk nem változott. A századforduló előtti és utáni években a Ládi erdőben majálisokat rendeztek. Ezeken a multságokon többször előfordult, hogy pl. Técsey (Teutschl) Ferenc, a vasgyár igazgatója, aki jó hegedűs is volt, kivette a primás kezéből a hegedűt és a zenekar élén ő játszotta a talp alá valót, amire mind a munkások, mind az alkalmazottak és hozzátartozóik táncoltak. Sőt, táncrea kérte fel a munkásfeleségeket is. A vasgyári társadalom élesebb polarizációja 1911 táján kezdődött meg.

Meg kell állapítanunk, hogy a kezdetben nehézkesen induló felolvasásoknak nagy érdemük volt az, miszerint tíz évi folyamatos munka után valóságos irodalmi délutánokká fejlődtek. „Napjainkban zsúfolásig megtelik a munkáséletterem — írta a Diósgyőr és Vasgyári Szemle —, hol szórakoztató és tanulságos dolgokat adnak elő. A jól szervezett zenekar operett-darabokat játszik, a műkedvelők lelkes és kedves csoportja víg egyfelvonásos bohózatokat ad elő nagy ügyességgel; szavalatok, kuplék és a program változatos összeállítása tanúskodnak az ügyes előadásokról. Megbecsülhetetlen munka volt ez. Műveltséget terjeszteni, annak szeretetét belevinni a nép legsalsóbb rétegeibe, őket nemesre képezni”²⁰. 1907 körül minden feltétel megvolt ahhoz, hogy a színjátszás elérje első virágkorát.

Az első virágzás (1907—1914)

A virágzásnak korábbi bekövetkezését késleltette a XX. század elején jelentkező ipari pangás, amely Diósgyőrött is éreztette hatását. A külföldi versenyre annyira kiélesedett, hogy azzal a küzdelmet csakis anyagi veszteséggel lehetett felvenni. Ez a körülmény a diósgyőri vasgyárra is kedvezőtlen hatással volt. 1901-ben az egész éven át tartó munkahiány miatt az igazgatóság kénytelen volt 1000 munkást véglegesen elbocsátani és sok munkást rövidebb-hosszabb időre szabadságotolni²¹. A gyár munkásainak létszáma 1900. december 31-én 6119, egy év múlva 5161-re lecsökkent²². A fellendülés csak 1906-ban következett be, amikor a munkáslétszám újból elérte az 1900. évi létszámot.

A nehéz gazdasági helyzet sztrájk kitörését eredményezte, és mert nem vezetett eredményre, sokan elhagyták a telepet és más vidékre vagy külföldre távoztak. Ez a körülmény a színjátszásra is kihatással volt, mert a színjátszók közül többen elhagyták Diósgyőrt; így Lóborik Ferenc Budapestre, Domonkos Pál Franciaországba, Deák Ferenc, Gázsó Nándor és József, Regdon Lajos és Krupcsinszky Mariska az USA-ba, Hrahovina Ede Budapestre távozott²³.

A játékoskedv is hanyatlott ebben az időszakban, mert 1900-tól 1907-ig az egyfelvonásos színművek hiányoztak a felolvasó délutánok műsorából. Lassan elmúlt a válság és a termelés emelkedésével a színjátszók kedve is visszatért. A népszerű előadásoktól függetlenül, amelyeket a vasgyári tantestület rendezett, a Jószerencse és a Tisztviselő Dalegylet is rendeztek színelőadásokat, önképzőköri estélyeket, amelyeket rendszerint táncmulatság követett. Ezeken az előadásokon belépődíjat szedtek, a közönség mégis tömegesen látogatta ezeket a műkedvelő előadásokat, mert igényeit nagyon jól kielégítette. A Jószerencse dalosai és műkedvelői azonban már nemcsak saját rendezvényeiken szerepeltek, hanem igen gyakran felléptek a népszerű vasárnapi előadások műsorában is.

Jankovits után a Jószerencsénél Veres József, Veres Miksa fia, lett a rendező, aki mint műkedvelő igen tevékeny szerepet játszott. Az ő rendezésében mutatták be 1899-ben *Nestroy Johann: Lumpacius Vagabundus* c. 3 felvonásos, énekes népszínművet, amelynek főbb szerepeit Vágó Ferenc, Janiczki József és Regdon Lajos játszották. Veres másirányú elfog-

laltsága miatt a rendező tisztségről lemondott, amit még 1899-ben Vágó (Vanzsura) Ferenc vett át. A Jószerencse együttese a századforduló után kezdett gyakorlottá, rutinossá válni. Az addigi előadások között még akadnak merevek, ridegek, mert a szereplők nem vittek elég életet a szerepekbe. Ettől kezdve élvezetesebbek lettek az előadások, a szereplők élni kezdtek a színpadon, jobban jelenítettek, a színjátszás fejlődött.

1907-től a szereplések egyre gyakoribbá váltak és ekkor a Jószerencsénél mint legöregebb és legtapasztaltabb műkedvelő színjátszót, Reismann Sámuelt választották meg Vágó mellé társrendezőnek. A két rendező az első világháború kitöréséig felváltva rendezte a színelőadásokat és egymás darabjaiban is kölcsönösen szerepelt.

A XX. század első éveiben előadtak néhány háromfelvonásos színművet, azonban a komoly értékű előadások sorozata 1907. november 16-án a Jószerencse rendezésében előadott színdarabbal, *Szigügeti Ede: Szökött katona* c. színművével kezdődött meg. A darabot Vágó rendezte. Főbb szereplők: Kiss Ferenc, Balázsfalvi Kiss Sándorné, Bartha Béláné, Lipták Gyula, Morován Miklós, Vanzsura Ferenecné, Reismann Samu és Révay Aranka voltak. A dalokat Becht József, a Jószerencse karnagya tanította be, a kíséretet a vasgyári zenekar látta el. Alig egy hónap múlva *Molnár Gyula: Papa lánya* c. énekes bohózatot adták elő, amelyet Reismann Samu rendezett. Az előadás érdekessége az volt, hogy a színmű zenéjét Klima Mihály zeneoktató, a vasgyári zenekar tagja szerezte.

A következő év nagyobb előadásai közé tartozott a Jószerencse rendezésében 1908. április 19-én bemutatott *Ingyenélők* c. háromfelvonásos mű, amelynek *Vidor Pál* a szerzője, továbbá a novemberben előadott *Naf-talin* c. háromfelvonásos, énekes-táncos bohózat, amelyet *Heltai Jenő* írt, s zenéjét *Szirmay Albert* szerezte.

Ez a fejlődés tapasztalható volt a következő években bemutatott *Meyer—Förster: Heidelbergi diákélet*, *Moser Gusztáv: Ibolyafaló*, *Móricz Zsigmond: Sári bíró*, *Szigeti József: Csókon szerzett vőlegény*, *Molière: A szeleburdi* c. színművek előadásain. Ezek az előadások már mind igen magas színvonalúak voltak.

A diósgyőrvasgyári színjátszás virágzását az is fokozta, hogy hivatásos színtársulatok 1910-től kezdve az első világháború kitöréséig a nyári időszakban egy-két hónapon át naponként színelőadásokat tartottak Diósgyőrvasgyárban. Így Halász Alfréd társulata 1910. május 22-től egy hónapon át vendégszerepelt a „Vasgyári Színház”-ban. A társulatban neves színészek léptek fel, mint Tarnay Leona asszony, aki a miskolci közönség kedvence volt, Szilasi Etelka, Kállai Jolán, továbbá az ország legjobb komikusai: Rátkai Márton, valamint Heltay Hugó és Magyar Lajos²⁴.

Az említett művészek a nyári szünet tartama alatt három-három estén át felváltva szerepeltek legjobb szerepeikben. Bemutatták többek között a *Varázskeringőt*, *Strauss Oszkár* bájos zenéjű operettjét, *A kis babát*, *Pusztai Béla* bohózatát, az *Elvált asszonyt*, *Fall Leo* operettjét.

A vasgyári, de a nagy számban érkező diósgyőri és miskolci közönség igen melegen pártfogolta ezeket az előadásokat. A legszorgalmasabb látogatók azonban a műkedvelő színjátszók voltak, akik tanulmányozták a művészek játékát, alakításait. Megbeszélték a művészek szövegkiejtését,

mozgáskészségét, öltözködését és nagyon sokat tanultak. Igen érdekelte őket, hogyan tudnák magukat továbbképezni, játékaikat tökéletesebbé tenni. Az elkövetkező szerepeikben pedig igyekeztek a tanultakat és látottakat hasznosítani.

Diósgyőrvasgyár dalkultúrája 1909-ben már országos viszonylatban az élre került. A Tisztviselők Dal- és Műkedvelő Egylete énekkara a kecskeméti országos dalosversenyen az I. csoport 2. díját nyerte el. Rhúz Pál személyében az ország egyik legjobb tenoristájával rendelkeztek. Hermanné Hnilitschka Marcsa operaénekesnek szerződött az Operaházhoz, azonban férjhezmenetele következtében Vasgyárba került. Faragó Józsefné, Veres Miksa és Veres Irén szintén a jól képzett énekesek közé számítottak. A zenekar ugyancsak kiváló erővel rendelkezett, de karmestere már súlyos beteg volt.

Az említett lehetőségeket nagyszerűen használta ki a Tisztviselők Dal- és Műkedvelő Egylete és 1911. július 1—2. napján 25 éves fennállásának jubileuma alkalmából nagy ünnepséget rendezett, melynek fénypontját *Pietro Mascagni* egyfelvonásos operájának, a *Parasztbecsület*nek az előadása jelentette. A *Parasztbecsület* első diósgyőrvasgyári előadása már 1911. március közepén az Evangélikus Nőegylet mulatságán megtörtént, s akkor még Havasi József, a vasgyári zenekar karmestere vezényelte az előadást. A siker miatt az előadást rövidesen megismételték. Ez után 6 hét múlva elhunyt Havasi.

Ekkor a karnagyi teendők ellátására Szent-Gály Gyulát, a miskolci zeneiskola igazgatóját kérték fel, aki 1910 óta Miskolcon már Beethoven-szimfóniákat adott elő e zenekarral. A rendezői teendőket Lauday János és Jankovits Béla végezték. A főszerepeket: Santuzza — Hermanné Hnilitschka Marcsa (8. kép), Turiddu — Rhúz Pál, Lucia, Turiddu anyja — Faragó Józsefné, Alfio — Veres Miksa, Lola, Alfio felesége — Veres Irén játszották. A munkásokból szervezett jó képességű zenekart megerősítették a Miskolc-Diósgyőr Vasgyári Kamarazene Egyesület vasgyári tagjaival, akiknek zenei tudása művészi színvonalat képviselt. Részvételükkel megnövelték a zenekar vonósainak játékerejét és hangszínét. Az operaelőadás szereplői óriási sikert arattak, amit a miskolci sajtó is elismert. „Elsősorban — írta a miskolci Ellenzék — a vasgyári társadalomból az opera előadására összeállt zenekart kell megdicsérnünk, amely abszolút zenei biztonsággal, kiváló készültséggel, művészi tudással és az ebből következő helyes ritmusérzékkel fényesen oldotta meg feladatát. Szent-Gály Gyula fáradhatatlan szorgalommal munkálkodott az előadás sikere érdekében. Az előadás kitűnően, a művészi siker jegyében folyt le”²⁵.

Igen nagy jelentőségű esemény következett be 1911 nyarán, ami ugyancsak a vasgyári színjátszás igen magas fokának eléréséhez vezetett. A Miskolci Nemzeti Színház karnagya, aki a szaksajtó megállapítása szerint a vidék legjobb karmestere volt: Senger H. Gusztáv (7. kép) elvállalta a vasgyári zenekar karnagyi állását és rövidesen ő vette át a Jószerencse dalárdájának vezetését is. Otthagytá a miskolci színházat és végleg letelepedett Vasgyárban. A nagy színházi rutinnal és kiváló szakmai tudással rendelkező kitűnő karnagy teljes tudásával a vasgyári kulturális élet szolgálatába állt. Hamarosan beilleszkedett a színészek, zenészek, dalosok

7. kép
Senger H. Gusztáv
karnagy
és gordonkaművész

közé és alapos tudásával, iskolázott zenei műveltségével abszolút tekintélyt vívott ki magának.

Ezekben az időkben, de még Senger letelepedése előtt a vasgyári műkedvelők pompás hangú énekesekkel szaporodtak Rhúz Pál, Ivanits László és Janiczki József (13. kép) személyében, akik számos alkalommal szerepeltek énekszólókkal, magánszámokkal, sőt esetenként a szindarabok főszerepeiben is.

A műkedvelők a próbákat komolyan vették, s az elért sikerek arra ösztönözték őket, hogy most már olyan színművek előadásával is megpróbálkozzanak, ami képességeiket komoly feladat elé fogja állítani. Ilyen

8. kép
 Hermann Imréné
 Hnilitschka Marcsa
 Mascagni
 Parasztbecsület c.
 operájának
 Santuzza szerepében

előzmények után került sor 1911. december 21-én a Jószerencse rendezésében *A molnár és gyermeke* c. ötfelvonásos dráma bemutatására. A mű szerzője *Raupach*, kinek szövege *Szerdahelyi* fordításában került a hazai színpadokra. Vágó vállalkozott a darab rendezésére. A dráma előadása mind a szereplőket, mind a rendezőt nehéz feladatok elé állítja, s ezért igen kevés műkedvelő társulat vállalkozott ennek a műnek a bemutatására. Dicséretükre válják a vasgyári műkedvelőknek, mert sikeresen megoldották ezt a feladatot. A szereplők megérdemlik, hogy nevüket s szerepüket feljegyezzük. Rainchold Kristóf, gazdag molnár: Kiss Ferenc; Mária, leánya: Vanzsura Ferencné; Kunigunda, Rainchold testvére, özvegy

9. kép. Kusnyir Iona
és partnere

bíróné: Kusnyir Ilona; Konrád, fia: Ivanits László; Reimen, kocsmáros: Littera Miklós; Ewald, lelkész: Zombori Imre; Brünningné, szegény özvegy: B. Kiss Sándorné; Margareta, neje: Rudinszki Emma; Jakab, gazdag serfőző ifjú: Nyitrai Lajos; John, sírásó: Bimbó Gyula.

Igen hangulatosak voltak a dalkör önképzőköri estélyei, a kabaré-estek és a szilveszteresték. Ezeken az akkori népszerű énekszámokat, kuplékat adták elő, amelyek zongorakiséretét Senger Gusztáv látta el.

Meg kell még azt is említenünk, hogy a gyárvezetőség a színjátszókat mindenben a legkészségesebben támogatta. Bármilyen anyagra, kellékre stb.-re szükségük volt, díjmentesen megkapták. A gyárvezetőség hálás volt, hogy a gyakran nehéz időben gondoskodtak a helyi közönség szórakoztatásáról.

Az előadásokhoz igen gyakran Budapestről kellett díszleteket, ruhákat beszerezniük. Így kerültek kapcsolatba Bentheim Róberttel, a Vígszínház főfestőjével, aki nyári szabadságát évről évre Hámor községben töltötte. Bentheim ilyenkor — felkérésre — mindig szívesen elvállalta a díszletek festését.

A próbák szorgalmasan folytak, a kisebb-nagyobb színművek közt mindig akadt egy-egy, ami kivételes sikert ért el. Ilyen volt pl. *Follinusz Aurél: Náni* c. háromfelvonásos népszínműve. Zenéjét *Erkel Elek* szerezte. Ezt 1912. december 25-én mutatták be a Jószerencse betegsegélyző pénztára javára rendezett színelőadáson²⁶. A dalokat Senger Gusztáv karnagy vezetése alatt a vasgyári zenekar kísérte. A darab szereplői Szilágyi Aladár, Kusnyir Ilona, Ivanits Lászlóné, Bimbó Gyuláné, Reismann Samu, Janicki József, Bimbó Gyula, Rudinszki Emma, Kiss Ferenc, Kolozsvári Gyula és Littera Miklós voltak.

Ugyancsak kivételes sikert ért el *Kálmán Imre* háromfelvonásos operettje, az *Obsitos*, amelyet többször meg kellett ismételni.

Az első világháború előtti időszak legnagyobb sikerű színdarabjai közé tartozott még: a *Pillangókisasszony*, *Belasco* egyfelvonásos, énekes drámája; *Az almaja*, *Bokor József* egyfelvonásos vígjátéka; ezt a két művet mindig egy műsorban adták elő; továbbá *A Gyurkovics lányok*, *Herzeg Ferenc* négyfelvonásos vígjátéka és *Szigligeti Ede: II. Rákóczi Ferenc fogsága*²⁷.

A virágzás csúcspontján

Az első világháború kitörésének évéig a vasgyári műkedvelők közül kitűnő szavalók, énekesek, táncosok és színjátékosok kerültek ki. Ekkorra már annyi tehetséges énekes is kibontakozott, hogy igen merész elhatározás született meg: meg kellene kísérelni egy újabb opera előadását. A helybeli tehetségekből Lauday János perecesi igazgatótanító és Senger Gusztáv karnagy személyében még a szerzők is kikerültek, ugyanis *Lauday János Mucsai posta* címen egy humoros operát írt, amelyet *Senger* zenésített meg. A darabot az 1914. január 14-i ismeretterjesztő előadáson adták elő a következő szereplőkkel: Senger Gusztávné, aki hivatásos énekes színésznő volt, Czinger János, Novák Kornél, Skripec Rezső, Vörös József, Csirmaz Béla, Kandó József, Kosáry Kálmán, Póta István, Nemky Károly, Orosz János és Barbierik Arnold²⁸.

Ez az újabb sikeres kísérlet érlelte meg azt az elhatározást, hogy egy háromfelvonásos operát mutassanak be a közönségnek. Így került sor 1914. március 7-én *Maillart: A remete csengettyűje* c. háromfelvonásos, regényes vígoperájának az előadására. Rendezője Lauday János volt, aki a Tisztviselő Dalegylet műkedvelő gárdájával vállalkozott erre a hatalmas feladatra. A betanítás igen fáradságos munkáját Senger Gusztáv végezte el. A produkció óriási sikert aratott. A hatalmas méretű Munkáséterem szűknek bizonyult a miskolci és vasgyári közönség befogadására.

A jó feltételek összehatása ebben az előadásban csúcsozott ki. A Jószerencse dalárdájának színvonala 1911-ben már kezdte elérni a Tisztviselő Dalegylet színvonalát, pedig ez a dalárda az 1909. évi kecskeméti

10. kép. Lauday János

11. kép. Rhúz Pál

országos dalosversenyen az ország legjobb kórusai közé került, mert a zsüri megállapítása szerint „... Európa bármely elsőrendű dalárdája mellett megállhat”²⁹.

Lauday János (10. kép) a XIX. század utolsó éveiben az egyik budapesti színművészeti iskolában tanult, ahol a színjátszás és főleg a rendezés számos tudnivalóját elsajátította. A gyár vezetősége is mindent elkövetett a siker érdekében. A hatalmas éttermet erre az alkalomra átalakították. A bejárattal szemben fel, egészen a mennyezetig deszkafalat építettek, melyet színpadi díszlet módjára befestettek, a terem két oldalára új deszkafalat emeltek. Ezeket az átalakításokat az akusztika megjavítása érdekében eszközölték. A célt elérték, mert a terem akusztikája kifogástalan lett és az énekhangok kitűnően érvényesültek. Újítás volt az is, hogy a színpadon a rendes függöny mellett széthúzható függönnyt alkalmaztak, sőt a zenekar jó elhelyezéséről is gondoskodtak, mert helyét ekkor süllyesztették le.

A bemutatóról szóló kritikát Koller Ferenc, a városi zeneiskola későbbi igazgatója írta. A főszereplőket megelőzve, a zenei teljesítményről és különösen Sengerről a következőket írta: „... Senger végezte a sok-sok fáradtsággal járó betanítás óriási munkáját és ő vezényelte fölényes biztonsággal, gondos körültekintéssel, helyes tempóérzéssel, színezéssel és igen sok szeretettel az előadást. A közönség az előadás során kitörő lelkesedéssel ünnepelte a szereplőket, a gyönyörű tisztasággal éneklő női és férfikart, az elsőrendű kívánalmaknak is megfelelő kitűnő zenekart...”³⁰.

„A művészestély főszereplőinek — írta a Diósgyőri Újság — Hermanné Hnilitschka Marcsának, Rhúz Pálnak (11. kép) és Czingel Jánosnak alakítása művészi értékű volt.” „Veres Iván, Czeglédi Aladár, Müller

László, Kosári Kálmán, Veres József mind kitűnő alakítást produkáltak. A férfi- és női kar éneke kifogástalan volt. A zenekar játéka pedig oly tökéletes, kiegészítő része volt az előadásnak, amely nélkül a sikert lehetetlen lett volna biztosítani³¹. Ennek az operaelőadásnak a megrendezése a legfényesebb bizonyítéka az első világháború előtti diósgyőri színjátszás fejlettségének, amely ekkor érte el első virágzásának tetőpontját.

Az a műkedvelői lelkesedés, amely a 90-es évek közepén kezdett megnyilatkozni és a századforduló után már figyelemre méltó eredményeket mutatott fel, továbbá a vasárnapi felolvasások adta lehetőségek szakadatlan kihasználása, nem kevésbé a két egyesület: a Jószerencse és a Tisztviselők Dalkörének önképzőköri versengése következtében két évtized alatt a műkedvelők által elérhető legmagasabb eredményeket megtudta valósítani. Ezt bizonyítja a műsor fejlődése is, hiszen a végén már MórícZ Zsigmondot és Molièret is adtak. A diósgyőrvasgyári műkedvelő dolgozók ragyogó bizonyítékát adták a művészetek iránti fogékonyságuknak, szeretetüknek és a közönség érdekében végzett áldozatos munkájuk-

12. kép. A legény bolondja szereplői. Fent balról 1. sor: Mihók Rudolf, Muth János, Gaál Albert, Sztraka Ede, Martinek Vilmos, Szabó László, Benyó János; 2. sor: Pavlánszki Miklós, Kachnits Gizella, Petykó Antónia, Halász Margit, Sasvári Dániel, Hórich Mária, Deák Gizella, Horváth János; 3. sor: Nagy Dezső, Pavlánszki Vilma, Klemenik Ferenc, Izsó Malvin, Krupinszki László, Simcsik Margit, Sztraka József, Bielik Erzsébet, Lőrinc Lajos; 4. sor: Gaál Ede, Károlyi Vali, Horváth Vilma, Loukota Ede, Simcsik Gizella, Bulla Elza, Karkosiák Gyula

13. kép. Juniczky József

14. kép. Kolozsvári (Kollárcsik) Gyula

nak, amellyel az emberi műveltség szellemi kincseit a dolgozó tömegek számára hozzáférhetővé tették. Bebizonyították, hogy a diósgyőriek nemcsak a termelés területén járnak az élen az országban, hanem a művelődés ügyének a felkarolását és ápolását is fontos kötelességüknek tekintik.

Az első világháború idején

Az első világháború kitörése véget vetett a további virágzásnak. Igen sok színjátszót hívtak be katonai szolgálatra. Az itthon maradók elkedvetlenedtek, egyrészt a háborús veszteségekről érkező hírek miatt, másrészt pedig azért, mert a katonai behívások a dalosok, zenészek sorait is megritkították. Sok család hozzátartozóit gyászolta, a hangulat nem kedvezett a további előadások megtartására.

Az őszi folyamán pedig elmaradtak a 16 év óta tartó vasárnap délutáni felolvasások. A gyárfőnökség nem engedélyezte az előadások megtartását, mert a Munkásétermet más célra foglalták le, a tanítók többsége bevonult, s így az előadások sikere nem látszott biztosítottnak³².

A színjátszás nem szűnt meg teljesen, mert a Vöröskereszt javára vagy különféle jótékony célra olykor színelőadásokat is rendeztek, több alkalommal műsoros esteket, amelyeknek megrendezése sokkal könnyebb volt.

15. kép. Karádi (Kutschka) István

A színjátszás az első világháború idején szinte odakanyarodott vissza, ahonnan elindult, az iparostanoncok egyesületének színjátszó szakosztályába. A múlt század utolsó éveiben az ő szerepléseik tették érdekessé, színessé a vasárnapi felolvasásokat, amelyekről később kiszorultak, illetőleg a már felnőtt, tehetséges szereplők vették át helyüket. Most azonban, amikor a felnőtt munkásokat ezrével vitték frontszolgálatra, az otthon maradók pedig még a vasárnapokon is 12 órát voltak kénytelenek dolgozni a haditermelés érdekében, ismét magukra terelik a figyelmet. Ugyanis a színjátszó szakosztály tagjai Krupinszki László tanító vezetése alatt működött és a tanév végén, amikor az utolsóéves tanoncok felszabadultak és segédde lettek, ünnepséget, este bált rendeztek, amelyeken egy-egy színdarabot adtak elő. Így került bemutatásra 1915-ben a *Vén honvéd álma*, 1916-ban *Szigligeti Ede: A cigány c. színdarabja*, 1917-ben *Perozes*, majd 1918-ban *A legény bolondja*³³.

A világháború befejezése után, a veszített háborúval járó problémák kötötték le az embereket. A nyiladozó tavasz azonban mozgásba hozta a színjátszók taborát, akik 1919. március 30-án a Jószerencse rendezésében a Munkásotthon javára előadták a *Nebáncsvirág c. négyfelvonásos operettet*, amelynek szerzői *Meilhac* és *Millaud*, zenéjét pedig *Hervé* szerzette. A régi gárda tagjai mellett új nevek, új tehetségek tűnnek fel. A háború négy éve alatt új generáció nevelkedett fel, amelynek tagjai kezdik orozslánkörmüket megmutogatni.

A darab szereplői: Lux Gyuláné, Lux Gyula, Janicki József, Bimbó Gyuláné, Faragó Gyula, Bimbó Gyula, Schulek István, Auxt János, Bimbó József, Málusz Aranka, Molnár Anna, Chvojka Anna, Pászki Ella, Schmied Etel, Nagy Berta, Dobandi Berta, Jablonovszki Gizi, Ballabás Böske, Lazuriscsák Jolán, Papp Miklós, rendező: Bimbó Gyula.

Úgy látszott, hogy a színjátszás ismét visszahódítja a háború előtti előkelő szerepet a vasgyári társadalomban. A legfiatalabbak, a Diósgyőr-

vasgyári Diákegyesület tagjai ugyancsak be akartak mutatkozni a vasgyári közönség előtt. Szorgalmas próbák kezdődtek meg, s április 26-án bemutatták *Farkas Imre: Az iglói diákok* c. háromfelvonásos operettet.

Az egyesület tagjai, akik ez alkalommal először szerepeltek közönség előtt, játékkal meleg, bensőséges sikert értek el. Évike szerepében Faragó Ducika művészi játékával, kedves hangjával bebizonyította, hogy nagy tehetség. Petki Palit kitűnően alakította Ródig Béla. Holéczy Pista szerepében sikert ért el Molcsányi Gyula. Petki Jani, csongrádi polgármestert Schulek Barna játszotta, kellemes bariton hangjával sok tapsot kapott. Odrobina Jánost tehetségesen alakította Reismann Marcell. A szereplőket Szántó János, a Miskolci Nemzeti Színház tagja tanította be³⁴.

Az előadás megismétlésére nem került sor, mert a csehszlovák csapatok megszállták a gyártelepet, két hét múlva pedig már a történelem színpadán szerepeltek a vasgyári munkások, akik a miskolci csata megnyerésével a legnagyobb sikert, az örök dicsőséget vívták ki maguknak.

JEGYZETEK

1. A diósgyőrvasgyári elemi iskolák 1890—91. évi Értesítője, 5. l.
2. Borsod-Miskolci Értesítő, 1891. ápr. 30.
3. Mikovényi Zsigmond fia, Attila a budapesti Nemzeti Színház legnagyobb ígérete volt. Bajor Gizivel 1914-ben együtt végezte az Akadémiát, majd a Nemzeti Színháznak volt egy éven át tagja, s 1915. október 2-án, alig 22 éves korában Diósgyőrvasgyárban hirtelen meghalt. (Cenner Mihály szíves közlése.)
4. *Borsodi Kovács Béla*: Prológ. Borsod-Miskolci Értesítő, 1891. április 30.
5. A vasgyári iskolák 1891—92. tanévi Értesítője, 12. p.
- 5a. *Kováts György* szíves közlése. Az 1000 kötet abban az időben igen magas számnak tűnik fel. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy évente kb. 300 K-t költöttek könyvvásárlásra, akkor ez a szám valószínűsíthető. Ugyanis 1900-ban már 4400 korona értékű állományról kötöttek biztosítást a Fonciere Általános Biztosítóval. Ez már a koronának megfelelő számú kötet állományára enged következtetni. (*Magyar András*: A diósgyőri „Jószerecske” Dal- és Önképzőkör könyvtárának története. 8—9.)
6. *Kováts György* szíves közlése.
7. Vágó (Vanzsura) Ferenc szóbeli visszaemlékezése alapján. E tanulmány készítése során többször elbeszélgettem Vágóval.
- 7a. A színjátszók között bizonyos demokratizmus alakult ki. Diósgyőrvasgyárban a „kasztszellem” csak 1911 táján kezdett elterjedni. Feltehető, hogy a szórakoztatáson felül fokozta a színjátszók művelődési igényét is a színjátszás; erre vall Mikovényi példája, aki nyilván a színjátszók között szerzett jó tapasztalatai alapján engedte vagy küldte fiát a hivatásos színészi pályára.
8. Vágó Ferenc elbeszélése alapján.
9. Vágó Ferenc feljegyzései alapján, amiket azonban nem adott ki kezéből.
10. A vasgyári iskolák 1898—99. évi Értesítője. 15. p.
11. Diósgyőr-Vasgyári Szemle. 1908. november 29.
12. A vasgyári iskolák 1898—99. tanévi Értesítője. 15. p.
13. A vasgyári iskolák 1906—07. tanévi Értesítője. 11. p.
14. *Vágó Ferenc* szóbeli visszaemlékezése.
15. A vasgyári iskolák Értesítőiben.
16. Diósgyőr-Vasgyári Szemle, 1908. november 29.
17. *Zádor Tibor*: A Diósgyőr-Vasgyári Zenekar története..., amit a zenekar hangversenyeinek műsorszámait és egyéb szerepléseit feltüntető DOKUMENTÁCIÓ egészít ki. Lásd az 1900. december 2-i műsort. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (XI.) Miskolc, 1972. 331—402.

18. A lap Újdiósgyőrben 1908. november 1-én jelent meg. Szerkesztősége és kiadóhivatala az Acél utca 16. sz. aiatt működött. Felelős szerkesztő: *Kázméri Kázmér*.
19. Diósgyőr és Vasgyári Szemle, 1908. november 1.
20. Uo.
21. Diósgyőri Magy. Kir. vas- és acélgyár története. 1765—1910. 29.
22. *Kiszely Gyula* szíves közlése.
23. *Vágó Ferenc* szóbeli visszaemlékezése.
24. Diósgyőri és Vasgyári Hírlap, 1910. május 5.
25. A Miskolcon megjelent Ellenzék 1911. július 6-i számában.
26. A színlap *Vágó Ferenc* birtokában.
27. *Vágó Ferenc* szóbeli visszaemlékezése.
28. *Zádor* i. m. 381.
29. Emlék a diósgyőri m. kir. vas- és acélgyári Tisztviselők Dal- és Műkedvelő Egylete 25 éves fennállásának jubileuma alkalmából kiadott füzet 13. lapján.
30. Miskolci Napló, 1914. március 8.
31. Diósgyőri Újság, 1914. március 7.
32. Diósgyőri Újság, 1914. december 12.
33. *Sasvári (Scsavina) Dániel* szóbeli tájékoztatása.
34. Miskolci Napló, 1919. május 1.

FÜGGELÉK

A diósgyőrvasgyári színpadokon az 1885—1919 közti időben előadott színdarabok és a bemutatás éve

(A felsorolás nem teljes, mert a Jószerencse jegyzőkönyveihez nem sikerült hozzájutnom.)

1. Angolosan. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Görner Karl August, fordította Komlóssy Ferenc, 1885.
2. Az egyetlen leány. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Fredo Aleksander, fordította Radnótfáy Sámuel, 1891.
3. Falu rossza. Népszínmű. Írta Tóth Ede, 1892.
4. Közügyek. Színmű 1 felvonásban. Írta Berczik Árpád, 1892.
5. Egy szellemdús hölgy. Színmű 1 felvonásban. Írta Berczik Árpád, 1892.
6. Tündérlak Magyarhonban. Színmű 3 felvonásban. Írta Szentpétery Zsigmond, 1894.
7. A tolonc. Énekes népszínmű. Írta Tóth Ede, 1895.
8. Vadrózsa. Népszínmű. Írta Csiky Gergely, 1895.
9. Leánykérő. Népszínmű 1 felvonásban. Írta Rákosi Jenő, zenéjét szerzette Erkel Gyula, 1896.
10. A vén bakancsos és fia, a huszár. Népszínmű. Írta Szigeti József, 1897.
11. Veres sapka. Népszínmű, 1897.
12. Csizmadia mint kísértet. Bohózat. Írta Szigeti József, 1898.
13. Charley nékje. Vigjáték. Írta Brandon Thomas, 1898.
14. Méltóságos csizmadia. Vigjáték. Írta Rónaszéky Gusztáv, 1898.
15. Karácsonyi pásztorjáték. Színmű 3 felvonásban. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1898.
16. Karácsonyi történet. Színmű 2 felvonásban. Előadták az elemi iskolák tanuló, 1899.

17. Lumpácius Vagabundus. Énekes népszínmű 3 felvonásban. Írta Johann Nestroy, 1899.
18. Barátságból. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Taylor Tamás. Fordította Csiky Gergely, 1900.
19. Valami hibája van. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Gondinet, fordította Gabányi Árpád, 1900.
20. Karácsonyi pásztorjáték 2 felvonásban. Írta Mohl Adolf. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1900.
21. A minister előszobájában. Dramolett 1 felvonásban. Írta Hahn Rezső, 1901.
22. Karácsonyi pásztorjáték 2 felvonásban. Írta Erdősi K. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1901.
23. Karácsonyi pásztorjáték. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1902.
24. Karácsonyi párbeszéd. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1904.
25. Petőfi. Színmű 1 felvonásban, 1905.
26. Részletek a szabadságharcból, 3 szakaszban, 1905.
27. A tót regruta. Színpadi jelenet a katona életéből, 1905.
28. Karácsonyi pásztorjáték. Előadták az elemi iskolák tanulói, 1905.
29. A végrehajtó. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Ábrányi Emil, 1907.
30. A kiadó szoba. Énekes bohózat. Írta Tolnai Andor, 1907.
31. Póru! járt betegek. Bohózat 1 felvonásban, 1907.
32. A miniszterelnök bálja. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Almási Tihamér, 1907.
33. Szeget szeggel. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Kisfaludy Károly, 1907.
34. Karperec. Bohózat, 1907.
35. A házasság politikája. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Sulyovszky Ignác, 1907.
36. A csokor. Vigjáték. Írta Falk Zsigmond, 1907.
37. Szökött katona. Írta Szigligeti Ede, 1907.
38. Papa lánya. Énekes bohózat. Írta Molnár Gyula. Zenéjét szerezte Klima Mihály, 1907.
39. Karácsonyi színjáték 3 felvonásban. Írta Bartha István, 1907.
40. Hol a férj? Vigjáték 1 felvonásban. Írta Potier, 1908.
41. Március 15. Alkalmi színjáték 1 felvonásban. Írta Pásztor J., 1908.
42. Kritika. Vigjáték 1 felvonásban. Írta Bartha Pál és Klein István, 1908.
43. Huszárszerelem. Színmű 2 felvonásban. Írta Murai K., 1908.
44. Szivárvány. Dramolett 1 felvonásban. Írta Botta J., 1908.
45. Törvényszéki tárgyalás. Hármass jelenet. Írta Ilosvay Hugó, 1908.
46. ingyenélők. Színmű 3 felvonásban. Írta Vidor Pál, 1908.
47. Naftalin. Énekes-táncos bohózat 3 felvonásban. Írta Heltay Jenő. Zenéjét szerezte Szirmay Albert, 1908.
48. Heidelbergi diákélet. Meyer—Förster.
49. Ibolyafaló. Írta Moser Gusztáv.
50. Sári bíró. Írta Móricz Zsigmond.
51. Csókon szerzett vőlegény. Írta Szigeti József.
52. A szeleburdi. Írta Molière.
53. Ki a nyertes? Színdarab 1 felvonásban. Írta Orbók Attila, 1910.
54. Német sógor. Alkalmi színdarab. Írta Dezső J., 1910.
55. Féltékenység. Bohózat 1 felvonásban. Írta Fodor L., 1910.
56. A bűvész bosszúja. Bohózat 1 felvonásban, 1911.
57. Reggeli gyakorlat. Katonai életkép. Írta Újházi Ede, 1911.

58. A molnár és gyermeke. Dráma 5 felvonásban. Írta Raupach, fordította Szerdahelyi, 1911.
59. A nyolcadik pont. Színmű 1 felvonásban. Írta Murger Henrik, 1911.
60. Náni. Színmű 3 felvonásban. Írta Follinusz Aurél. Zenéjét szerezte Erkel Elek, 1912.
61. Húshagyó kedd. Bohózat 1 felvonásban. Fordította Kölcseyi F., 1911.
62. Parasztszünet. Opera 1 felvonásban. Zenéjét szerzette Pietro Mascagni, 1911.
63. Az obsitos. Operett 3 felvonásban. Zenéjét szerzette Kálmán Imre.
64. Pillangókisasszony. Egyfelvonásos, énekes dráma. Írta Belasco, zenéjét szerezte Puccini.
65. Az almafa. Vígjáték 1 felvonásban. Írta Bokor József.
66. A Gyurkovics lányok. Vígjáték 4 felvonásban. Írta Herczeg Ferenc.
67. II. Rákóczi Ferenc fogsága. Írta Szigligeti Ede.
68. A bankárok. Vígjáték 1 felvonásban. Írta Urbanik Antal, 1912.
69. Az utazó. Vígjáték 1 felvonásban. Írta Urbanik Antal, 1913.
70. Holdkórosok. Bohózat 1 felvonásban. Írta Dezső J., 1913.
71. Az igazgató úr. Vígjáték 1 felvonásban, 1913.
72. Váljunk el. Bohózat 1 felvonásban, 1913.
73. Az okos Vencel. Bohózat, 1913.
74. Inkognitó. Bohózat 1 felvonásban, 1913.
75. A mucsai posta. Humoros opera. Írta Lauday János. Zenéjét szerezte Senger Gusztáv, 1914.
76. A remete csengettyűje. Regényes vígopera 3 felvonásban. Zenéjét szerezte Mailart, 1914.
77. A vén honvéd álma, 1915.
78. A cigány. Írta Szigligeti Ede, 1916.
79. Perozes, 1917.
80. A legény bolondja. 1918.
81. Nebáncsivrag. Operett 4 felvonásban. Szerzői: Meilhac és Millaud. Zenéjét szerezte Hervé, 1919.
82. Iglói diákok. Operett 3 felvonásban. Zenéjét szerezte Farkas Imre, 1919.

R e n d e z ő k

1. Meregalli Ehrenreich	1891	11. Márton Tamás	1907
2. Ocsenás János	1894	12. Dudás Lajos	1907
3. Andorfi (Andrejoff)		13. Sükös József	1908
Rezső	1895	14. Kiss Pál	1908
4. Jankovits Béla	1897	15. Dudás László	1908
5. Keresztes Vencel	1898	16. Karádi (Kutschka)	
6. Veres József	1899	István	1909
7. Vágó (Vanzsura)		17. Rusznák Ede	1911
Ferenc	1899	18. Tamás István	1911
8. Reismann Sámuel	1900	19. Krupinszki László	1915
9. Lauday János	1901	20. Bimbó Gyula	1919
10. Migály Károly	1907		

A vasgyári színpadokon 1885—1919. közti időben szerepelt színjatszók

n é v j e g y z é k e

A névsor nem teljes, mert a Jószerencse jegyzőkönyveihez nem sikerült hozzájutnom. Az évszám a forrásanyagban talált évet jelenti.

Adamovics Júlia	1905	Csellár Matild	1891
Alagi Vilmos	1913	Csermák Rezső	1905
Andorfi Rezső	1907	Csirmaz Béla	1914
Auxt János	1919	Czabán László	1912
		Czibula J.	1903
Baán Lenke	1906	Czingel János	1904
Baán István	1900	Czohlár Ferenc	1911
Ballabás Böske	1919		
Balogh Irénke	1905	Dancák Gyula	1908
Berbierik Gyula	1913	Deák Ferenc	1901
Barbierik Arnold	1911	Deák Gizella	1918
Bartha Béla	1905	Deák István	1901
Bartha Béláné	1905	Deák Lajos	1907
Bayer Pius	1905	Debreczeny Ákos	1904
Bárány Gy.	1901	Deckelmann Anna	1894
Beczássy Andor	1900	Deckelmann Géza	1900
Beczássy Gusztávné	1891	Dorányi Gy.	1899
Benyó János	1918	Dorányi I.	1899
Béres János	1905	Dobandi Berta	1919
Bielik Erzsébet	1918	Döngölő M.	1904
Bihary György	1901	Dudás József	1907
Bihary Ilona	1905	Dudás László	1901
Bieronszky J.	1908	Dudás Sándor	1907
Bieronszky György	1908	Dukát Elemér	1912
Bimbó Gyula	1907		
Bimbó József	1907	Elek Erzsébet	1905
Borsodi Kovács Béla	1891	Eib J.	1912
Bozsik M.	1912		
Böck Anna	1912	Faller Gizella	1894
Braha Pál	1908	Falzon E.	1909
Brodreisz János	1891	Faragó Ducika	1919
Brodreisz Róza	1891	Faragó Géza	1912
Bubrovszki Ede	1898	Faragó Jánosné	1905
Bulla Elza	1918	Faragó Mária	1895
Bulla János	1911	Fehér K.	1904
Buzás Benjámin	1907	Feixner János	1905
		Feixner M.	1912
Chvojka Anna	1910	Fekete G.	1905
Chvojka A.	1919	Fischer E.	1912
Cseh István	1907	Fischer József	1910
Csellár Lajos	1905	Fletzer Ferencné	1911

Fuchs Antal	1900	Jablonszky Ede	1906
Fuchs Arnold	1906	Jablonovszki Ede	1907
Fuchs Győző	1907	Jablonovszky Gizi	1919
		Jakubcsák Sándor	1900
Gaál Albert	1918	Jászai Ella	1911
Gaál Ede	1918	Jászai József	1905
Gaál Kálmán	1891	Jencsel József	1913
Gaál Magda	1911	Jeszenszki Ede	1898
Gaál Miklós	1907	Joász Tibor	1907
Gazsó Antal	1900	Jobbágy O.	1912
Gazsó J.	1900	Josefovics Ilona	1911
Garzsik István	1911	Josefovics Jakab	1904
Garzsik Lajos	1905	Josefovics J.	1911
Glódi Ferenc	1912	Josefovics Nándor	1913
Gólya Mariska	1912	Juhász Imre	1912
Góhler Alfréd	1902		
Góhler Olga	1907	Kachnits Gizella	1918
Gönczy J.	1902	Kachnits Rezső	1903
Greisiger Géza	1901	Kaiser János	1901
		Kandó József	1914
Hajnik György	1900	Kaukes Margit	1907
Halász Béla	1911	Kaiser Z.	1901
Halász József	1903	Kapitány G.	1909
Halász Margit	1918	Karkosiák Gyula	1918
Hamar Ferenc	1909	Károlyi Vali	1918
Hauer József	1899	Kaveczy Ferenc	1911
Heinisch Sándor	1911	Kempner Mici	1911
Hellebront G.	1907	Kertész M.	1912
Hellebront S.	1907	Keresztesi Sándor	1907
Herrmann Imréné		Keresztes Vencel	1900
Hnilitschka Marcsa	1911	Kiss Ferenc	1897
Hervich István	1907	Kiss Ferenc	1908
Héresz József	1913	Kiss István	1909
Hlepkó Ede	1905	Kiss Kálmán	1894
Hnilitschka Gyuláné	1883	Kiss Pál	1908
Holub Kálmán	1903	Balázsfalvi Kiss S.-né	
Horváth János	1918	Baán Lenke	1905
Horváth Vilma	1918	T. Kiss Pál	1908
Hölcz Gizella	1907	Kiss Klein Péter	1912
Hórich Mária	1918	Kisnizscky István	1913
Hrahovina Ede	1900	Kisiczky J.	1913
Hudecz Lajos	1900	Klacsmanovits Barna	1907
		Klein J.	1908
Ihring Antal	1908	Király Károly	1898
Istváncsics Matild	1891	Klein István	1908
Izsó Malvin	1918	Klemenik Ferenc	1918
		Klemenik Mária	1912
Jablonka Ilona	1895	Kohát Béla	1905

Kohlmajer János	1900	Markl Mariska	1897
Kollárcsik Gyula	1905	Málusz Aranka	1919
Kolláth Márton	1909	Márton Tamás	1907
Komár Anna	1898	Mátyás Margit	1899
Konner Katalin	1905	Medvecz József	1910
Korbacska Tóni	1894	Metzl József	1907
Kosáry Kálmán	1914	Mihók Rudolf	1918
Kossin Etelka	1911	Mikoványi Zsigmond	1891
Koszt József	1908	Miller Elvira	1913
Krajnyák Jenő	1901	Miskovszky Erzsébet	1905
Krammer Miklós	1894	Mitterpach István	1897
Kreutzer Artúr	1909	Molcsányi Gyula	1919
Kreutzerné M. Gizella	1900	Molnár Anna	1919
Kristek László	1912	Morován Miklós	1907
Krska S.	1912	Múth János	1918
Krupcsinszky István	1909	Müller Gizella	1891
Kovács Ferenc	1894	Müllner Ede	1913
Korlát József	1905	Nádai G.	1908
Kovács K.	1905	Nagy A.	1905
Kulfász Anna	1898	Nagy Berta	1919
Kusnyir Ilona	1911	Nagy Dezső	1918
Kutschka Ferenc	1911	Nagy Géza	1913
Kutschka István	1905	Nagy Gyula	1904
Lakk Viktor	1901	Nagy Lajos	1904
Lasztáv A.	1912	Nagy László	1913
Lauday János	1901	Nándori Károly	1902
Lazuriscsák Jolán	1919	Nándori Rezső	1900
Lágler Ida	1911	Náter István	1913
Lerner Rezső	1911	Nemky Károly	1914
Lipták Gyula	1907	Német J.	1901
Littera Miklós	1911	Némethy Ferenc	1907
Loborik Ferenc	1900	Novák Kornél	1902
Loukota Ede	1918	Noviczky Anna	1901
Loukota Ernő	1907	Nyitray Lajos	1910
Lőkös Lajos	1907	Oberländer J.	1912
Lőkös Sámuel	1913	Obert Aranka	1907
Lőrinc Lajos	1918	Obholczer Béla	1891
Lux Gyula	1919	Obholczer Ella	1899
Lux Gyuláné	1919	Obholczer Károly	1900
Lux Margit	1904	Ocsenás János	1891
Magyari D.	1905	Ondrovszki Zs.	1899
Majher Imre	1908	Ondrus Gitta	1911
Makkai J.	1905	Orosz János	1911
Marek Anna	1907	Ősz István	1907
Marek Rezső	1913	Pachmájér F.	1908
Martinek Vilmos	1913		

Papp Miklós	1919	Rudinszky Imre	1911
Patus Béla	1906	Rudinszky Zsófia	1905
Pavlanszki Miklós	1918	Rücker János	1907
Pavlanszki Vilma	1918		
Pákh Erzsébet	1894	Sasvári (Scsavina) Dániel	1918
Pászki Ella	1919	Sárossy Lajos	1902
Páva János	1898	Senger Gusztávné	1912
Páva M.	1912	Simcsik Gizella	1918
Pelles József	1907	Simcsik I.	1905
Petrik István	1900	Simcsik Margit	1918
Petykó Antónia	1918	Skripecz Rezső	1911
Pfenning Istvánné		Soltiszek Imre	1898
Faragó Mária	1900	Stefáni Gusztáv	1911
Pildner Alfrédné	1891	Stefkó Irén	1907
Pintér Margit	1900	Stern Géza	1913
Pittroff Erzsi	1899	Stélik Ida	1899
Pittroff Olga	1905	Stépán Mancsi	1911
Plank Miklós	1900	Suhári Ignác	1894
Planka István	1900	Sükös József	1906
Pobozsny Gyula	1894	Sükös L.	1906
Posteiner A.	1912	Schmied Etel	1919
Póta István	1914	Schmidt Miklós	1904
Potpalka Paula	1911	Schréder Gyula	1891
Pöschl Irén	1911	Schulek Albina	1906
Prokop Gyula	1910	Schulek Barna	1919
Ptácsek Mária	1905	Schulek István	1919
Puskár Artúr	1907	Schulek Mariska	1903
Puskár Ella	1900	Schwarcz Ilona	1912
		Schwarcz L.	1911
Rakitay Károly	1900	Schwarczbacher I.	1912
Rácز Rózsika	1909	Schwarczpacher Károly	1900
Rádai Antal	1907	Skultéty Irén	1900
Rechtmann J.	1902	Studnicska H.	1912
Regdon Lajos	1897	Studnicska J.	1912
Regdon Imre	1901	Szász Dezső	1906
Reismann Marcell	1919	Szabados Andor	1905
Reismann Sámuel	1908	Szabó D.	1907
Réti Lajos	1911	Szabó László	1918
Révay Aranka	1907	Szabó Piroska	1901
Révay József	1903	Szalay János	1901
Rhúz Pál	1908	Szele István	1911
Roskó L.	1900	Száraz János	1910
Rostár Gizella	1898	Szebenyi József	1891
Rotter Anna	1899	Szegedi Sándor	1908
Róth István	1913	Szelekovszky Erzsike	1911
Róth Miksa	1891	Szentiványi Sándor	1912
Ródig Béla	1919	Szerankó J.	1910

Szlama Mariska	1907	Venczel M.	1912
Sztraka Ede	1918	Veres Andor	1903
Sztraka József	1918	Veres Aranka	1911
Szuócsik József	1907	Veres Ernő	1903
Szücs János	1904	Veres Irén	1911
Talzon Ernő	1909	Veres Jenő	1911
Tamás István	1910	Veres József	1901
Tarr Mihály	1905	Veres Miksa	1903
Tauffer S.	1903	Vezér Ica	1911
Teleki Ferenc	1905	Vörös József	1910
Thom Róza	1903	Vörös Mariska	1905
Timschmied Ernő	1912	Vida A.	1912
Tics (Titz) F.	1910	Vinártsik József	1901
Tivadar E.	1904	Visotzky Eugénia	1907
Torma J.	1904	Vojnarovics József	1911
Trexler József	1898	Vrbata Ferenc	1898
Tulics L.	1905	Witthem K.	1905
Turcsányi Ida	1899	Wünsch Kornélia	1901
Tündér Lajos	1905	Wünsch Stefánia	1910
Urbanics Ilona	1899	Zajác József	1907
Urbanik Antal	1912	Zavilla Irma	1905
Uskert Mariska	1901	Zeiszlerné Auer Margit	1900
Vacsok Emil	1900	Zina Ferenc	1895
Vágó (Vanzsura) Ferenc	1895	Zoltán Rezső	1911
Vágó (Vanzsura) Ferencné		Zombori Imre	1911
Faragó Mária	1900	Zöld Antal	1907
Venczel Giza	1907	Zvarik J.	1912

Schauspielkunst von Diósgyőrvasgyár bis 1919

(A u s z u g)

Der Autor zählt die Ergebnisse der Liebhaberbühne einer der grössten Arbeitersiedlung Ungarns auf. Die Produktion des Hüttenwerkes stieg nach 1880 und ab 1890 belegt das Diósgyőrer Hüttenwerk den ersten Platz in der Produktion und auch in der Anzahl der Beschäftigten.

Der erste Arbeiter-Kulturverein wurde 1893 gegründet, er trug den Namen „Glück auf! Sing- und Selbstbildungsverein“. Neben dem Chor bedeutete die Liebhaberbühne auch eine künstlerische Tätigkeit. Einen grossen Aufschwung gab der Entwicklung der Liebhaberbühne die für die Einwohner am Sonntag Nachmittag veranstaltete populärwissenschaftliche Vortragserie. Diese Serien wurden in den Wintermonaten, von November bis März in Form von 12—14 Vorträgen durchgehend gehalten, bis zum Ausbruch des I. Weltkrieges. Seit 1905 gab es keinen solchen Nachmittagsvortrag, zu dem zum Schluss ein Stück, meist ein Lustspiel, vorgeführt wurde. Das Auftreten an diesen Vorstellungen bot viele Möglichkeiten, besonders den jungen Arbeitern, eine Rolle vor der Öffentlichkeit zu spielen. Viele spätere Diósgyőrer Arbeiterführer erwarben als Laienkünstler Routine, und entwickelten sich später zu hervorragenden Rednern. Den Anstieg des Niveaus der Liebhaberbühne begünstigte im grossen Masse die wirksame Zusammenarbeit mit dem ausgezeichneten Symphonieorchester des Hüttenwerkes, und die Tatsache, dass viele ausgezeichnete Sänger in Diósgyőr annahmen. Die Vervollkommnung der Blüte wurde erreicht, als es gelang, Gustav Senger, den besten Theaterdirigent der Provinz als Dirigent des Orchesters und des Chors zu gewinnen.

Diese Faktoren tragen zu den kulturellen Ergebnissen bei, dass die Diósgyőrvasgyärer Laienkünstler ganze Abende füllende dreiaktige Schauspiele, Operetten, sogar Opern vorführen konnten.

Tibor Zádor

FELVIDÉKI GERILLAHARCOK A KÁROLYI-KORMÁNY IDEJÉN

FOGARASSY LÁSZLÓ

Az Osztrák—Magyar Monarchia de facto még a páduai fegyverszünet aláírása előtt felbomlott. A katonák hazaszéledtek, igen sok helyőrségben csak a tényleges tisztek és a továbbszolgáló altisztek maradtak a lakta-nyákban. A bomlást követő zűrzavarban a prágai kormány hivatkozva a turócszentmártoni deklarációra, csapatokat küldött a szlováklakta Felvidékre, a magyar kormány pedig a páduai fegyverszüneti szerződés, valamint a belgrádi katonai egyezmény jogán szintén csapatokat küldött a csehek kiverésére. Mivel azonban a hadszínterekről éppen hogy hazavergődött katonák sem magyar, sem pedig cseh részről nem siettek újból bevonulni a kaszárnyákba és még nagyobb averziót mutattak egy újabb háborúban való részvétel iránt, ennek az lett a következménye, hogy Felvidéken egészen a Károlyi-kormány bukásáig nagyszabású harcokra nem is került sor. Kislétszámú egységek összecsapásai jellemzik ezt az időszakot, még később sem vonult fel egymás ellen nagyobb csapat, mint néhány zászlóalj és ugyanannyi üteg. A gerillaharcok korszaka volt ez, amellyel a magyar szerzők (*Rubint Dezső* tábornok, *Bánlaci [Breit] József* altábornagy, *Incze Kálmán* ezredes) eléggé szűkszavúan foglalkoztak, nem mérítve ki teljesen a rendelkezésre álló levéltári anyagot sem. Ezzel szemben a cseh és szlovák szerzők ezt a témát igen részletesen feldolgozták. Közülük elsősorban *Zdeněk Ježek* ezredes említendő, akit a csehszlovák haderő a cs. és kir. hadsereg vezérkarából vett át, valamint *Karol A. Medvecký*, a Šrobár-féle szlovák tartományi kormány egyik előadója.

A prágai cseh nemzeti tanácsnak (Národní výbor) nagy segítséget nyújtott a Sokol (Sólyom) nevezetű nacionalista paramilitáris tornász-szervezet, amelynek tagjai garibaldista vörösinges egyenruhájukban ellátták a karhatalmi és közbiztonsági szolgálatot. Ugyanerre a feladatra a kisebb létszámú munkás- és a katolikus tornászszervezet is készséggel vállalkozott. (A DTJ — Dělnická telovýchovní jednota és az Orel [Sas].) Ezek segítségével létesítettek tíz önkéntes szokolista katonai századot és megszervezték az 1. (prágai) önkéntes, a 2. önkéntes és a morva önkéntes

ezredet. További öt önkéntes ezredet alakítottak a felbomlott császári és királyi hadsereg cseh-morva nemzetiségű jelentkezőiből, majd pedig Szlovákia részeinek megszállása után szlovák nemzetiségű katonákból is szerveztek egy önkéntes ezredet¹. Császári és királyi altábornagy volt Diviš, a csehszlovák hadsereg első főparancsnoka. (A csehszlovák légiók még Oroszországban voltak, az olasz és francia fronton szervezett alakulataik pedig szállítási nehézségek miatt még nem jutottak el hazájukba.) 1918. november 10-én Uherské Hradiště-ban (Ungarisch Hratisch) megalakult Štika cs. és kir. vezérőrnaggyal az élén a „Szlovákiai csehszlovák haderő parancsnoksága” (Velitelství československých vojsk na Slovensku). November 26-án Schöbl ezredes vette át a parancsnokságot², aki az első világháború folyamán fel volt terjesztve a Mária Terézia rendre, és ha az összeomlás közbe nem jön, minden bizonnyal meg is kapta volna.

Az akkori Felvidék nyugati része a pozsonyi, a keleti pedig a kassai katonai kerületi parancsnokság alá tartozott. Az őszirózsás forradalom győzelme után a pozsonyi katonai kerületi parancsnokságot Czitó Károly altábornagy, eddigi honvédkerületi parancsnok vette át, akinek vezérkari főnöke Ungár utászezredes, majd Panos Alajos vezérkari ezredes volt. Amikor a tábornokokat nyugdíjazták, a pozsonyi katonai kerületi parancsnok nagyjócai Farkas Vince ezredes, helyettese pedig Kruchina Manó ezredes lett³. Kassai kerületi parancsnokká a Károlyi-kormány 1918. december elején Berzeviczy Béla tábornokot, vezérkari főnökévé pedig Ferjentsik Ottó vezérkari ezredesnek nevezte ki⁴.

Megkezdődött a hadsereg leszerelése a belgrádi konvencióban engedélyezett létszámra, illetve inkább az új hadsereg megszervezése: a pozsonyi katonai kerületi parancsnokság területén megalakult a 37. hadosztály Győr székhellyel, alája rendelve a 73. pozsonyi dandár (a 13. pozsonyi és 18. soproni honvédezreddel) és a 74. nyitrai dandár (a 14. nyitrai és 15. trencsényi ezreddel). A kassai kerületi parancsnokság alá tartozott a 39. hadosztály a 77. és 78. dandárral. A hadosztály és a 77. dandár parancsnoksága Kassán volt, ugyanott az említett dandár alá rendelt 9. gyalogezredé, míg a 11. ezredé Munkácson székel. Miskolcon szervezkedett a 78. dandár, alájarendelten a 10. miskolci és 16. besztercebányai (volt honvéd-) gyalogezredékkel⁵. Azt talán külön nem is kell kihangsúlyozni, hogy a csapatkeretek még csak feltöltés alatt voltak.

A prágai Náródní výbor, illetve az 1918. november 14-én kikiáltott Csehszlovák Köztársaság szuverenitását hadműveletekkel terjesztette ki a cseh korona országainak történelmi határáig, mivel sem a német, sem pedig a lengyel lakosság nem respektálta Prágát, helyette Bécs, illetve Varsó felé gravitált. A mai Szlovákia területén folyó harcok ezzel egyidejűleg folytak le.

Benda Jenő írta az 1918. október 28-i cseh forradalomról: „Prága városában keményfejű, józan magyarok megtagadták az engedelmeséget és nem lóttak a cseh főváros szabadságot követelő népére. És erre a csehek, akik eddig az elnyomó zsoldosoknak kijáró alattomos gyűlölködéssel néztek a köztük levő magyarokat, a mi katonáinkat végig éljeneztek az utcán s virágot szórtak a lábuk elé...” De tovább már így folytatja: „Az első mámmal elmúlt a testvériség. A gyűlölet újra éledt. Horvátország-

ból elmenekülnek a magyarok. Szlovének, horvátok, osztrák-németek egymással versenyeznek abban, hogy kifosszák és meggyötörjék az olasz frontról hazatörekvő magyar katonákat, Galiciában egymást gyilkolják a lengyelek és az ukránok. Erdélyben román tenger közepén állandó rettegés a magyarság élete. A csehek szerzővággyal fegyveres erőt küldenek Magyarország földjére. Ebben a pillanatban úgy látszik, hogy a monarchia minden népe háborúban áll a monarchia minden más népe ellen és valamennyi mind együtt szövetkezik a magyarság megrontására... (A) balkáni vérbosszú országa lettünk, ahol hiába minden béketárgyalás, európai határozat, népeknek kijáró önrendelkezési jog: a szemet szemért, fogat fogért, vért vérért kegyetlen elve száll majd nemzedékről nemzedékre”⁶.

És ezt nem sokkal azután írták le, amikor a magyar városokban állomásozott cseh ezredek katonái barátságos búcsúztatások után, a magyar himnusz hangjai mellett kísértették magukat a vasúti állomásokra.

A 25. cs. és kir. morva ezred egy század erejű különítménye, amely november 2-án Hodonín (Göding) morva városkából bevonult Szokolcára, Holicra és Egbellre, ezt a hodoníni városi nemzeti bizottság elnökének felkérésére azért tette, hogy leszerelje a Szokolca és Holic környékén garázdálkodó fegyveres bandákat. Ezek ottani katonaszökevényekből, cigányokból és orosz hadifoglyokból verődtek össze és Hodonín polgárai attól féltek, hogy fosztogatás végett átcsapnak morva területre is. Az önkéntes vállalkozókból összeállított különítmény elvégezte feladatát, hogy hogyan, annak a részleteivel a cseh forrás nem foglalkozik. (Nyilvánvalóan egy csomó fosztogató lelövésével.) Amikor azonban a különítmény vissza akart térni Morvaországba, Szokolcára érkezett dr. Dérer Iván és mint a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács megbízottja felszólította Ripka főhadnagyt, a különítmény parancsnokát, hogy csapatával maradjon vissza Szokolca környékén, mint csehszlovák állami karhatalom. Így is történt, sőt Ripka főhadnagy november 3-án rendcsinálás végett Malackát is megszállotta. Jankó Zoltán Pozsony megyei kormánybiztos főispán másnap hadikövet útján írásbeli felszólítást küldött Malackára, hogy a cseh csapatok hagyják el Magyarország területét. Ripka főhadnagy azt válaszolta, hogy ő a szlovák kormány parancsára vonult be és a megszállott területet csak annak az utasítására hagyhatja el⁷. A választ nyilvánvalóan Dérer dr. (ügyvéd, csehszlovák szociáldemokrata politikus, majd iskolaügyi miniszter) sugalmazhatta, mert ez a szlovák kormány dr. Šrobár Lőrinc orvos elnöklete alatt csak november 6-án alakult meg Szokolcán, amelyben mint katonai ügyek előadója Dérer is helyet foglalt. Ugyanezen a napon České Budějovicéből (Budweis) 100 főnyi cseh katonai osztag két géppuskával, majd egy morva csendőrszázad érkezett Szokolca —Malacka körletébe.

November 6-án már majdnem fegyveres összetűzésre került sor: a malackai vasútállomásra befutott egy magya karhatalmi századdal egy vonat, amelyet az ottani cseh garnizon hadikészültségben fogadott. Előbbiek azon felszólítást kapták, hogy tolassanak vissza Pozsony felé, mert ha a magyar katonák kiszállnak, a készenlétbe helyezett géppuskákkal tüzet nyitnak a vonatra. A magyar karhatalmi osztag parancsnoka erre elrendelte a visszafordulást⁸. November 8-án a malackai cseh különítmény

élcsoportja megtámadta Dévénytő vasúti állomás magyar őrségét és azt a marcheggi hídhöz visszanyomta. Ekkor a pozsonyi kerületi parancsnokság azt az ajánlatot küldte Malackára, hogy amíg a két kormány közvetlenül nem egyezik meg, kössenek helyi fegyvernyugvási egyezményt. Ez megtörténvén, a cseh csapatok jogot nyertek rá, hogy megszállják Dévénytőt, Stomfát és innen a Kiskárpátok gerincén át húzódó demarkációs vonalat. A Pozsonyból Dévényújfalun és Marcheggen át Bécsbe vezető vasútvonal ennek folytán magyar kézen maradt, őrségét pedig a pozsonyi, majd a kismartoni kadétiskola növendékei vették át. Ezt az egyezményt a csehek még aznap meg is szegték, mert a már említett morvaországi csendőrszázad Szenicről bevonult Nagyszombatba, amely a Kis- illetve Fehér-Kárpátoktól keletre fekszik.

November 8-án a Vlára-szoroson keresztül Trencsén megyébe is behatolt az 1. cseh önkéntes gyalogezred I. zászlóalja. Trencsén város polgárőrsége ugyan útjukat állta, Mednyánszky főispán pedig a városi tanácsal és a hatóságok vezetőivel egyetértőleg tiltakozott Trencsén megszállása ellen. Erre a cseh zászlóaljparancsnok azt a választ küldte, hogy prágai utasítás szerint vasárnap délutánig adhat megmondolási időt. Erre aztán a trencsényi városi tanács átadta a várost, ahová november 9-én délelőtt a 600 főnyi cseh zászlóalj bevonult. November 10-én ez a zászlóalj Nagybiccsére és Vágújhelyre tolt ki egy-egy különítményt. Nagybiccsén szlovák nemzeti gárdát találtak, amely hozzájuk csatlakozott, Vágújhelyen pedig magyar vasútbiztosító osztagot, amelyet lefegyvereztek, a vasútvonalat pedig Brunócnál megszakították. Figyelmet érdemel Ježek két további adata: így azt írja, hogy november 11-én (valószínűleg a nagytapolcsányi vasútvonalon) magyar páncélvonat futott be Trencsénbe, amelynek a személyzete még nem tudta, hogy Trencsént már megszállták a csehek. A helyzet tisztázása után a páncélvonatot szabadon engedték és az rögtön Budapestre távozott. Hogy miért nem használták ki az alkalmat a páncélvonat zsákmányul ejtésére, a cseh szerző nem írja meg. Valószínű, hogy a magyar parancsnok ellenállással fenyegetődött. Azon állítását, hogy Trencsénben a bevonulás idején a 15. honvéd pótzászlóalj 40 tisztje és 1150 főnyi legénysége állomásozott, mindjárt maga is megcáfolja, amikor közli, hogy „a magyar helyőrség jelentős része a (cseh) bevonulás előtt egyenként eltávozott a városból”, ami magyarárn megmondva azt jelenti, hogy hazaszéledt. Ez tehát azt jelenti, hogy a trencsényi kaszárnyákban legfeljebb a tényleges tiszték és továbbszolgáló altiszték maradtak vissza. A következő napokban a cseh zászlóaljparancsnok felhívására folytatólagosan 8 tiszt és 200 fő legénység szállingózott be Trencsénbe, hogy szolgálatba lépjen az új csehszlovák hadseregben, amelynek keretében újra megalakult a volt 71. közös és 15. honvéd ezred⁹. A Trencsén környéki pozíciók tartós biztosítása végett csak két hét múltán érkezett be Trencsénbe az 1. cseh önkéntes ezred parancsnoksága és III. zászlóalja.

Ugyanezen ezred II. zászlóalja, megerősödve a prágai 28. (volt cs. és kir.) háziezred két századával azt a feladatot kapta, hogy Prágából Bohumínba menve, folytatólagosan szállja meg az innen Zsolnára és tovább Kassára vezető vasútvonalat. Vonatuk november 12-én haladt át a jab-

lunkai szoroson és harc nélkül szállta meg Csacát, Zsolnát, Ruttkát és Turócszentmártont. Zsolnán ugyan volt egy magyar karhatalmi osztag, ez azonban a kb. hatszorosan nagyobb erővel szemben kitért Rózsahegynek. A bevonuló prágai katonák meglepődtek azon, hogy a zsolnai lakosság meglehetősen passzívan viselkedett, sőt a ruttkai munkásság kifejezetten barátságtalan magatartást tanúsított velük szemben, csak Turócszentmárton közönytől szívélyesen őket. A turócszentmártoni szlovák nemzeti gárda kezeskedett róla, hogy a rendet továbbra is fenntartja, mire az oda kitolt cseh század visszatért Ruttkára. Innen másnap vonaton folytatták útjukat a kassai vonalon.

November 13-án délben a prágaiak elővédje eljutott Kralovánig. Azonban a kralováni alagút bejáratát a rózsahelyi karhatalom géppuskákkal és két ágyúval megszállotta és a cseh katonavonatot tüzeléssel megfutamította. Az ellenségeskedések megkezdődtek! A kassai katonai kerületi parancsnokság jelentette Budapestre a hadügyminisztériumnak, hogy Kralovánba erősítésül páncélvonatot, egy csendőrszázadot és két tiszti géppuskás osztagot rendelt. A ruttkai cseh különítményparancsnok (Kurz százados), amint megtudta, hogy a magyarok páncélvonattal is harcolnak, megszállta a turáni vasútállomást és vasúti hidat, Szucsány és Turán között pedig fölszedette a síneket¹⁰.

Az a csapat, amely a kralováni alagútnál fölfogta a cseh támadást, mindössze 80 főből állott, és pedig zömmel az iglói géppuskás osztag emberei Márkus százados parancsnoksága alatt, valamint harminc 12-es huszár¹¹. A körülbelül hasonló erejű cseh elővéd 3 halottat és 10 sebesültet vesztett. Egy Šrobárnak küldött jelentés szerint a magyar csapat a kassai 9. honvéd gyalogezred embereiből állott, parancsnoka Pongrácz százados volt. Négy napig tartotta a kralováni alagutat s ezalatt a besztercebányai 16. honvéd gyalogezred Zólyomban egy-egy újonnan megszerzett gyalog- és géppuskás századdal felső Vág völgye visszafoglalására készült, Magerl Károly ezredes, pótzászlóalj-parancsnok személyes vezénylete alatt¹².

November 15-én Zsolna—Turócszentmárton környéke ellen Körmöcbánya felől a 16-osok, Kralován felől pedig a 9-esek támadásra indultak. A Pongrácz-különítmény páncélvonaton befutott Turánra, az akadálynál a legénység kiszállt és az ott álló cseh századot a páncélvonat ágyújának támogatásával megtámadta. A harc folyamán helyreállították a síneket és a páncélvonat eljutott egészen a Vág hídjáig, ahonnan a vasúti állomást lőtte. A cseh önkéntes század visszavonult Szucsányba, ahol a két prágai 28-as század Ruttkáról beérkezve sietett segítségére. A cseh parancsnok ezzel az erővel visszafoglalta eredeti állását Turánnál¹³. Turán vasútállomásánál a csehek egy üres mozdonyt teljes sebességgel nekiindítottak a magyar páncélvonatnak. Ennek azonban némi zúzódáson kívül nem történt baja, csak kborult a sínekből. De azok közül, akik nem tudtak idejében kiugrálni, két tiszt meghalt, többen pedig megsebesültek¹⁴. Ugyanakkor a turócszentmártoni szlovák nemzeti tanács segítséget kért a cseh katonai különítményparancsnokságtól, mivel a 16-osok már közeledtek Körmöcbánya felől. Kurz százados azonban nem tudott segítséget küldeni, mivel a ruttkai munkásság fenyegető magatartást tanúsított, Zsolnán pedig az újra összeverődött magyar nemzetőrség megszállotta a pályá-

udvart. Erre a turócszentmártoni szlovák gárda puskalövés nélkül letette a fegyvert. A rendfenntartást helyi magyarbarát elemekből alakult polgárőrség vette át, a magyar karhatalom pedig Ruttkát és Zsolnát utcai harcokban elfoglalta. A ruttkai munkásokból vörösgárda alakult, amely magyar oldalon avatkozott be a harcokba. A KSOD (Kaschau-Sillein-Oderberg vasút rövidítése) raktárát a cseh katonák kifosztották ugyan, de elszállítani már nem volt idejük.

Turócszentmárton gyors kapitulációja miatt Ruttkát olyan hirtelen foglalták el a 16-osok, hogy a Turánt tartó három cseh század már csak a Vág északi partján, Várnán keresztül tudott visszamenetelni Zsolnára. Időközben beállott a sötétség és ez a csoport Plesznónál támadást kapott, az emberek közt pánik tört ki és az engedelmességet megtagadva, Csacán át menekültek a biztonságot nyújtó jablunkai szoros mögé. A Kurz-féle különítményt csak Moravská Ostravában (Mährisch Ostrau) sikerült újból gyülekeztetni, azonban a katonák fele nem volt hajlandó többet harcolni és hazament¹⁵. Nemcsak halottak, foglyok és sebesültek maradtak hátra, hanem kedvezőtlen emlék is. Zsolnán a magyar csapatok letépték az egyes házakon lengő szlovák zászlókat, dr. Hálek Iván cseh származású orvosnál pedig házkutatást tartottak. Dr. Hálek volt Zsolna környéki csehszlovák érzelmű értelmiség egyik vezetője, ezért a prágai cseh katonákról Šrobárhoz küldött jelentése a leghitelesebb. Felpanaszolta, hogy a cseh katonák mindenütt raboltak, kifosztották a vasúti kocsikat és amit lehetett, elhurcoltak. „Ez egy minden fegyelemnek híjával levő csőcselék volt és az egész környéken olyan rossz benyomást keltett, hogy az egész lakosság határozottan csehellenes hangulatú” — írja róluk. Ezért kéri, hogy Szlovenszkóra, csak a legjobb cseh katonaság magvát küldjék ki, mivel az ilyen tünetek nagy kárára vannak a csehszlovák ügynek. A zsolnai polgármester a városban kidoboltatta, hogy a cseh katonai parancsnokság azon hirdetménye, hogy Zsolna a csehszlovák államhoz tartozik, semmis és érvénytelen, mivel azt katonai erőszak nyomására tették közzé. Ennek következtében a lakosság meg van zavarodva. Csacai jelentés is panaszkodik a cseh csapatokra, hogy az üzleteket is kifosztották, az élelmiszereket pedig szintén magukkal vitték. A rendet a helyi szlovák nemzeti tanács által felállított gárda tartja fenn¹⁶. A Trencsén környékét megszálló katonákról viszont azt jelentették, hogy tisztességesen viselkednek és hogy az önkéntesek toborzása a csehszlovák hadseregbe szépen halad, minden községben jelentkezett kb. 20 katonaviselt ember. Itt egyelőre nem folytatták útjukat, ellenben a malackai cseh garnizon egy osztaga (3 tiszt, 68 fő legénység, két géppuskával) a Kiskárpátokon keresztül november 12-én behatolt Bazinba és lefegyverezte az ottani nemzetőrséget. Másnap azonban arra a hírre, hogy Pozsonyból vonaton magyar katonaság közeledik, ez a cseh osztag sietve visszatért a Kiskárpátok gerincétől nyugatra, mire a bazini nemzetőrséget újra felfegyverezték¹⁷. Ez a hír igaz volt: a Heltai-tengerészászlóalj vonult Nagyszombat felé.

Gróf Károlyi Mihály miniszterelnök november 8-án Belgrádból viszatérve, telefonon tudomására adta Pozsony vármegye kormánybiztos főispánjának, hogy a Franchet d'Esperey tábornok által előterjesztett fegyverszüneti feltételekben a Felvidék kiürítéséről nincsen szó, tehát a cseh

csapatoknak nincsen joguk ott tartózkodni. Egyúttal megígérte, hogy Pozsony és a Vág völgyének védelmére csapatokat küld. Linder Béla, a világtörténelmi nevezetességű, „Nem akarok többé katonát látni” jelszónak a cseh fegyveres akció következtében dehonesztált szerzője megvált a hadügyminiszterségtől, utóda, Bartha Albert alezredes pedig felvonultatta a csehek ellen az éppen rendelkezésre álló csapatokat. Pozsonyba indult a 400 főnyi tengerésszászlóalj egy üteggel Heltai Viktor főhadnagy parancsnoksága alatt, Nagykanizsáról Gangel százados 2 gyalog- és egy géppuskás századból álló különítményét, továbbá a 37. tüzérezred egy ütegét küldte, majd pótlólag Budapestről egy karhatalmi századot. Továbbá Nyitra fedezése végett menesztett egy századot Trencsénbába, háromnegyed századot négy géppuskával Pösténbe, Bertalanffy őrnagy fél zászlóalját Lipótvárra, a 32. gyalogezred két századát és 260 nemzetőrt pedig Szeredre¹⁸. Ugyancsak Bartha hadügyminiszter rendelte ki Ruttka környékének visszafoglalására a 16-os és kassai különítményt, amiről már beszámoltunk.

A szlováklakta területek lakossága az akkori sorsdöntő időkben nagyon megoszlott a csehbarátok, ingadozók, közömbösök és a magyarbarátok között. A két ellenpólus köré gyülekezők egymást pánszlávoknak és magyarónoknak gúnyolták. Utóbbiak egykorú források szerint főleg a városokban voltak igen erősek, a feltétlenül magyarbarát szlovák lakosság Szviezsényi Zoltán becslése szerint 25 százalékot tett ki. Tempi passati. De Nagyszombat városában 1918. november 11-én még egy népgyűlés tiltakozott a cseh csapatok bevonulása ellen¹⁹. Liptószentmiklóson viszont az történt, hogy a kassai 9-es osztag parancsnoka, segédtsíztjei és harminc embere bement Liptószentmiklósról, az előtalált helybeli katonák szlovák kokárdáit letépték, egyeseket közülük fel is pofoztak, de a szlovák gárda tagjait nem bántották²⁰.

Bartha hadügyminiszter a Magerl-különítmény megerősítésére Eger-ről és Losonc-ról egy-egy gyalogszázadot akart Zsolnára küldeni, de a ki-rendelt legénység kijelentette, hogy nem hajlandó vonatra szállni. A 32-es budapesti háziezrednek csak egy százada érkezett meg Galántára, a Szeredre érkezett két század legénysége pedig a zsold kifizetése után szét-szökött. A póstyéni osztag egyik szakasza csak napi 50 korona zsoldért volt hajlandó szolgálni. Amikor e követelésüket elutasították, otthagyták helyüket²¹. Ez a magyarázata annak, hogy miért nem volt erő Trencsén visszafoglalására.

Nagyszombat felé november 13-án Heltai Viktor főhadnagy a tengerész nemzetőrzászlóaljnak csak egy részével indult el. A páncélvonattal elment részleg kivételével a többiek Pozsonyban maradtak. A nagyszombati csendőrszázad parancsnokához hadikövetet küldött, hogy hagyja el a várost. Amikor elutasító választ kapott, Heltai a tengerészeket támadásra rendelte és az újra összeverődött nagyszombati magyar nemzetőrség segítségével a cseh csendőröket kiszorította a városból. A cseh csendőralezredes is fogságba került, százada három halott, több sebesült és fogoly hátrahagyásával a nádaszi szoroson túlra menekült. Csak Hodoninban sikerült őket gyülekeztetni.

Heltai főhadnagy a cseh parancsnoktól és a többi cseh csendőrfogoly-

tól is becsületszavukat vette, hogy magyar területre többé nem lépnek és fegyverüket visszaadva, szabadon bocsátotta őket. Most azonban ahelyett, hogy a tengerésszászlóalj másik részlegével Malackát foglalta volna vissza, a pozsonyi Carltonban pezsgős dáridókat rendezett, embereinek egy része pedig állítólag az ő személyes biztatására rabolt és fosztogatott. Štika tábornok viszont a csendőrök helyett Brünnből két századot Nagyszombat visszafoglalására, másik két századot pedig a malackai őrség megerősítésére küldött. Egyúttal Holics székhellyel csoportparancsnokságot is létesített. November 14-én a Brünnből érkezett erősítés a tengerészek elővédjét Mária-Sasvárnál állította meg, majd a tengerészkülönítményt november 17-én Szenicnél harc árán szétugrasztotta. Itt 6 tengerész meghalt, 17 megsebesült, a többiek Nagyszombat felé vonultak vissza.

November 15-én Czitó altábornagy pozsonyi katonai kerületi parancsnok újra katonai szolgálatra rendelte a 18—22 éveseket, de a parancsnak a behívottak csak részben és késedelmesen tettek eleget. November 19-én a franciaországi frontról Pozsonyba érkezett a 13. pozsonyi és 17. székesfehérvári honvéd gyalogezred. Leölkes alezredes arra bízta a katonákat, hogy induljanak harcolni a csehek ellen. A fehérváriak ezt meg is ígérték, csak néhány napi szabadságot kértek, hogy fölkereshessék családjukat²².

November 20-i helyzetjelentés szerint Selpöcnél 120 tengerész harcban áll cseh csapatokkal, amely ágyúval és gépfegyverrel van felszerelve²³. Nagybicse és Dévényújfalú tájáról is érkeztek hírek összecsapásokról. November 21-én egy cseh század Trencsénből bevonult Trencsénbába, ezt azonban Steiner Béla százados Nagytapolcsány felől beérkezett százada a helyi nemzetőrség támogatásával a községből rövid harc után kiszorította²⁴.

November 24-én egy cseh csoport Búzafalva felől Csacára tört be, ahonnan a Magerl-különítmény 50 főnyi osztága harcban kivetette Sziléziába²⁵. Nagyszombatot ugyanezen nap késő este kombinált cseh-morva zászlóalj támadta meg. Mivel a tengerészkülönítmény elhanyagolta a biztosítószolgálatot, a támadás váratlanul érte a várost. Súlyos veszteségekkel zárult utcai harc után a tengerészkülönítmény 150 embere elmenekült Pozsonyba, a többiek fölkapaszkodtak az éppen induló lipótvári vonatra, a nagyszombati magyar nemzetőrség pedig feloszlott²⁶. Fényes László, a nemzetőrség kormánybiztosa Heltai főhadnagyot tulajdon különítményének két tagjának följelentésére letartóztatta, a különítményt pedig Fiala százados parancsnoksága alá rendelve visszahívta Budapestre²⁷. A tengerészek visszahívása után Pozsonyban rendelkezésre állt 3 1/2 gyalog- és 1 géppuskás század, összesen 512 ember, 1/2 árkász század (60 ember) és egy üteg (83 ember)²⁸.

A Nagyszombatot elfoglalt cseh zászlóalj csak november 28-án folytatta előnyomulását Pozsony felé, ámde Cifernél a nagykanizsai Gangel-különítmény és az 1/37. üteg útjukat állta. Rövid csatározás után a csehek visszatértek Nagyszombatba²⁹. Több sikerrel járt a Vágújhelyről kitört portyázó cseh csapat, amely Verbót és Nagykosztolányt elfoglalta. November 29-én Cifernél ismét visszavertek egy cseh támadást, aminek lezajlása után a pozsonyi katonai kerületi parancsnokság a Gangel-csoportot a Bánó-különítménnyel (a 13. honv. gy. e. két százada), az 1/37. üteget

pedig az érsekújvári 2/37. üteggel váltotta fel. November 30-án Pöstyén magyar parancsnoka embereinek állandó fluktuációja és a lakosság barátságatlan magatartása miatt önként adta át a fürdőhelyet. Nagykosztolányt ugyanakkor egy Lipótvár felől támadó magyar század vissza akarta foglalni, ámde az ottani, időközben már megerősödött cseh elővéd a községet megvédte és még aznap Lipótvárt is megszállta³⁰. Erre Radosnánál és Galgócánál a nyitrai nemzetőrség (50 fő) parancs nélkül elhagyta a helyét, úgy, hogy ez útvonal biztosítása megszűnt. Ugyancsak otthagya helyét a trencsébáni csoport is, kivéve az oda beosztott lövegszakasz felét, de az is kérte felváltását³¹. Ennek a helyébe egy hírszerző különítmény ment Trencsénbába, a Bertalanffy-csoportot pedig a 4/37. üteg egy lövegszakaszával megerősítették. Ezek után érthető, ha december 1-én a pozsonyi katonai kerületi parancsnokság azt jelentette a hadügyminisztériumnak, hogy a csehek ellen működő csapatok teljesen megbízhatatlanok!

December 2-ra virradó éjjel egy század erejű cseh különítmény Ripka főhadnagy személyes parancsnoksága alatt eredménytelenül megtámadta a marcheggi hidat. Délután ismét megkísérelték a marcheggi híd elfoglalását, de most is kudarcot vallottak. Mind a két támadást a pozsonyi és kismartoni katonai főreáliskola növendékeiből alakult, Pokorny János tüzérszázados parancsnoksága alatt álló század verte vissza. Ugyancsak visszaverte a Bertalanffy-különítmény a Nagyszombat—Lipótvár vonaláról Szeredre támadó cseheket³². December 4-én a Ciffernél álló 13-as különítményt a 20. gyalogezred két százada váltotta fel³³.

December 5-én Nagybiccséről egy-egy cseh tengerészszázad és őrszázad Zsolna felé támadva, Nemeskotessónál (Nemeskutas) az útját álló Görgey-féle osztagot szétverte, részben elfogta. A magyar halottak közt volt a parancsnok és fivére is. Maga az összecsapás nem lett volna sorsdöntő jelentőségű, azonban a Magerl-különítmény legénysége az újságokból már értesült, hogy a magyar kormány föl fogja adni a felvidéki szlováklakta területeket. Ennek következtében az engedelmességet megtagadva, december 6-án vonatra szállt és hazament, a megmaradtak visszavonultak Ruttkára, de ezek is menekülőben voltak, úgy, hogy a kassai kerületi parancsnokság egy tiszti szakaszt rendelt oda a visszavonulás biztosítására³⁴. A cseh csapatok december 7-én vonultak be Zsolnára és Csacára, 8-án pedig Ruttkára. Zsolnán újból megalakult a szlovák nemzetőrség.

Ugyanebben az időben zajlott le a galgóci ütközet, amelyet Rubint és Breit nem is vettek figyelembe, a pozsonyi kerületi parancsnokság pedig csak annyit jelentett, hogy magyar csapatok december 6-án visszafoglalták Galgócot és sikeresen visszaverték a cseh páncélvonat támadását. Jézek sokkal részletesebben ír, közölve, hogy Lipótvárt és Galgócot az említett időpontban az I. cseh önkéntes ezred két százada tartotta megszállva. Galgócot a magyarok december 6-án egy zászlóaljjal (csak két század volt — a szerző megjegyzése) és egy üteggel megtámadták. A Galgócon megtámadott cseh század 5 halott, 10 sebesült és 17 fogoly hátrahagyásával nemcsak hogy a Vág jobb partjára hátrált, hanem visszafutott egészen Pöstyénig. A másik cseh század Lipótvárnál azonban tartotta a közúti és vasúti hidat, amíg Pöstyénből a 2. cseh önkéntes ezred teljes

I. zászlóalja egy páncélvonattal meg nem érkezett. Este 21 órakor a cseh páncélvonat át akart törni Lipótvárról Galgócra, de kudarcot vallott. Éjjélkor már sikerrel ismételte meg a támadást, a cseh gyalogság pedig közelharcban elfoglalta a vasúti hidat, ahol 3 ágyút és 8 gépfegyvert zsákmányolt³⁵. Magyar forrásból azt tudjuk, hogy a 4.37. üteg egyik lövegszaka-sza a szekérgyárnál, a másik pedig a vasúti hídnál volt állásban és a kezelő személyzet a közelharcban megsemmisült³⁶. A gyalogság a Pálmay-csoport egy részlegéből³⁷ és a nyitrai tisztiszázadból állott, tehát a nyitrai 14. honvéd gyalogezred állította ki.

További harcokra az időközben megkötött Hodža—Bartha-féle egyezmény folytán Galgócnál nem került sor. A megelőzően december 3-án átnyújtott Vyx-jegyzékről szóló újsághír volt az, amely a Magerl-különítményt demoralizálta. (Az idetartozó 16-osok legénysége nagyrészt szlovák anyanyelvű volt.) A fenti napon a cseh csapatok ezt a vonalat tartották: Turzófalva — Nemeskotessó — Trencsén — Ólved — Vágvonal Galgócig — Lipótvár — Nagyszombat — Báhony — Stomfa — Dévénytő. A Hodža—Bartha-egyezmény értelmében a cseh csapatok állásaikat (most már harc nélkül) kitolhatták a következő vonalig: Dévényújfalú — Szentgyörgy — Szered — Verebély — Bát — Korpona — Gács — Nyustya — Nagyroce — Gölnicbánya — Lemes — Gálszécs — Szobránc — Homonna — Mezőlaborc³⁸. Dr. Hodža Milán emlékirataiban nemcsak azt hangoztatja, hogy az ő diplomáciai tevékenységének eredménye volt az etnográfiai vonal elérése, hanem azt is, hogy Vyx táviróvonalán az ő siffrekulcsával táviratozott Párizsba dr. Beneš Eduárdnak — méghozzá a Barthával kötött egyezmény aláírása előtt —, hogy az etnográfiai határnak eléggé megfelelő vonaltól délebbre fekvő demarkációs vonalat igényeljen³⁹. Ő maga vallja, hogy tudott róla, hogy a csehek ellen kirendelt csapatok legénysége útközben részben megszökött, vagy éppen ki sem ment a pályaudvarra, ámde a cseh katonaság még a dezorganizált magyar csapatokkal sem bírt. Hodža budapesti csehszlovák követ diplomáciai tevékenységével foglalkozni itt nincsen helyünk, tehát újra visszatérünk a katonai eseményekhez.

1918. november 12-én, amikor az ellenségeskedések megkezdődtek, a cseheknek Szlovákiában összesen 1750 fő fegyveres és 9 géppuska áll rendelkezésükre, november 22-én pedig 4160 fő, 20 lovas, 44 géppuska, 4 löveg, 3 repülőgép és egy páncélvonat⁴⁰. 1918. december végén az egykori monarchia póttestei által kiállított és önkéntesekből alakult csapatok ereje a mostani Szlovákiában 560 tiszt, 9500 fő legénység, 91 géppuska, 20 lovas, 1 páncélvonat és 3 repülőgép volt⁴¹. Tehát eleinte egy gyenge gyalogezrednek, majd egy gyenge erejű dandárnak, végül pedig egy hadosztálynak felelt meg.

Habár a magyarok rögtön megkezdték visszavonulásukat a Hodža—Bartha-féle demarkációs vonalra, most itt keletkeztek újabb összeütközések, mivel csehszlovák vélemény szerint a demarkációs vonal egyes helyeken délebbre húzódott az új magyar állásoknál. Ezért december 12-én a Bertalanffy-csoport a demarkációs vonalon innen fekvő Nagymácsédról vert ki egy cseh századot, ugyanakkor pedig Pozsonysárfőnél is visszaverték egy cseh járőr támadását. December 13-án Dévényújfalú és Lamacs között negyventagú cseh járőrt ugrasztottak szét. További cseh járőrtá-

madást vertek vissza a marheggi hídnál, a Szenc és Bazin közti úton és Ábrahámnál⁴². Medvecký szerint a csehek magyar járőrtámadást vertek vissza Majténynél⁴³.

Schöbl ezredes Pozsony elfoglalását is tervbe vette. Erre a célra öt zászlóalj, egy-egy üteg és lovas század, valamint páncélvonat rendelkezésére állt. Azonban Diviš altábornagy, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka ezzel a tervvel nem értett egyet, mivel Pozsony megszállása az olasz legionárius csapatoknak volt fenntartva. Ezért Schöbl ezredes elhatározta, hogy a megszállt területek biztosítása után Felső-Vág völgyét fogja birtokba venni⁴⁴. A Rubint tábornok által közölt helyőrségi létszámadatok ismeretében az a benyomásunk, hogy Diviš okkal intette le merész alárendeltjét: a pozsonyi katonai kerületi parancsnokság területén levő csapatok e támadás visszaverésére elegendők voltak. Ami az olaszországi csehszlovák legionárius hadtestet illeti, ez két hadosztályra oszlott Luigi Piccione olasz tábornok parancsnoksága alatt, a magasabb parancsnokok is mind olasz tisztek voltak. Élelmezési létszáma volt 20 000 fő, közülük 500 született olasz (tiszt és legénységi állományú is), harcértéke pedig 10 000 puska, 144 gépfegyver, 60 löveg és 250 lovas⁴⁵. Az olasz legionáriusok 1918. december 4-én vonultak be Prágába és onnan tíznapos pihenés után indultak el a magyarországi harctérre. Útközben még Dél-Morvaországot pacifikálták, amelynek németajkú lakossága Ausztriához tartozónak vallotta magát és nem volt hajlandó elismerni Csehszlovákiát. Az olasz legionáriusok december 15—24. közt voltak elfoglalva a Deutschsüdmähren illetve Znaimer Kreis megszállásával, ahol idáig 6 osztrák zászlóalj 3 üteggel tartotta magát 11 cseh-morva (volt cs. és kir.) sorhadi és önkéntes zászlóaljjal és 3 üteggel szemben⁴⁶.

Mivel a monarchia felbomlását követő mozgalmas napok folyamán a katonai raktárakat általában kifosztották, a katonák felszerelése és ellátása hiányos volt. Ez a Schöbl-csoport által megszállt területre is vonatkozott. A cseh katonák egyes helyeken a rendszertelen ellátás és zsoldfizetés miatt haza akartak menni. Nagyszombaton csak azon az áron lehetett őket maradásra bírni, hogy egy ottani vagyonos pánszláv érzelmű polgár sajátjából előlegezett 10 000 koronát a zsold kifizetésére és dohánynyal is ellátta őket. A malackai cseh katonaság zsoldjára dr. Pavel Blaho ügyvéd ugyancsak a sajátjából előlegezett 16 000 koronát, mivel a katonák ezt megelőzően tizennégy napig zsold és dohány nélkül tengődtek, abból élve, amit a környékbeli lakosságtól rekviráltak⁴⁷. Schöbl hadbiztosságának nyilvánvalóan kapóra jött az a hadisarc, amelyet azért róttak ki Nagyszombat városára, mivel az ottani magyar nemzetőrség a magyar katonaság oldalán harcolt ellenük⁴⁸.

A tartósan mérgesedő helyzet illusztrálására további csetepatékat sorolunk fel. Így december 16-án és 17-én magyar járőrtámadások történtek Szered felé, a csehszlovák tüzérség pedig viszonzásul Nagymácsédot és Galántát lőtte. December 18-án egy galántai, taksonyi, vízkeleti és nemeskosúti nemzetőrökből rögtönzött század egy cseh századnak Gány elleni támadását háritotta el. A Nyugatmagyarországi Híradó december 21-i száma jelenti, hogy az 5-ös hidászok Pechtl Aladár hadnagy (Szilveszter előtt két nappal a pozsonyi vörösgárda parancsnoka lett) vezetése alatt kitün-

tették magukat a marheggi híd védelménél. December 23-án Pozsonytól északra eső területen és Szenecnél, 24-én pedig Szenc, Királyfa (Vágkirályfa?), Nagymácséd és Magyardiószeg határában vertek vissza helyi nemzetőrök csehszlovák járőrtámadásokat. December 26-án „Boidogfánál ottani nemzetőrök, 26-os század és 13-as Bánó zászlóalj (részlegei) a karácsonyi ünnepek dacára példás kötelességteljesítéssel és jó szellemmel áthatva állták meg helyüket”. Jezők adatainak figyelembevételével megállapítható, hogy a pozsonyi jelentés fogalmazójának a 26-os század (esztergomiak) után „és Récsénél a 13-as Bánó zászlóalj” szöveget kellett volna írnia. Ugyanis a bazini cseh géppuskás osztag parancsnoka önkéntes vállalkozókkal el akarta hurcoltatni a dinamitgyárnál felállított magyar lövegeket, mert úgy értesült, hogy sem a magyar biztosítás, sem a kezelőlegénység nincs a helyén. Récsénél azonban az ottani magyar század a cseh géppuskás osztagot nemcsak tüzzel fogadta, hanem Szentgyörgyön át is üldözte⁴⁹.

December 28-án Galántán nagy népgyűlés volt, amelyen a galántai járás községei azt a határozatot hozták, hogy a csehek bevonulását fegyverrel fogják megakadályozni. Itt alakult meg a „Kisalföldi gárda”, amely tiszték parancsnoksága alatt már vörös kokárdát viselt⁵⁰.

Közben karácsonyig a 7. olasz legionárius hadosztály részben Szokolca—Szenic—Sasvár körletében, részben pedig Morvaország határos területén felvonult Pozsony és Duna vonalának elfoglalása végett. Kassa felé a 6. legionárius hadosztály volt eltolás alatt, a Schöbl-csoport pedig azt a feladatot kapta, hogy a lengyel határt tartsa szemmel. Mielőtt a legionárius hadtest hadműveleteivel foglalkoznánk, be kell számolnunk a kassai katonai kerületi parancsnoksággal összefüggő eseményekről.

Közöltük, hogy Zsolnát a csehek éppen a Hodža—Bartha-féle egyezmény megkötése napján megszállották (egy tengerész- és egy őrszázaddal). December 11-én Zsolnára költözött a Šrobár-féle szlovák tartományi kormány, ugyanezen a napon a cseh csapatok Turócszentmártont is megszállották. Itt meg kell említeni, hogy a turócszentmártoni szlovák gárdának a 16-osok által elkobzott fegyvereit Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter annak idején visszaadatta, nyilván azon a címen, hogy ellenségeskedésekben semleges maradt. Tényleg nem támadta meg a Zólyom felé elvonuló magyar csapatokat sem. December 16-án Schöbl ezredes főhadiszállását Uherské Hradištéből szintén Zsolnára helyezte. A kassai katonai kerületi parancsnoksággal (Berzeviczy ezredes, illetve tábornok és Röder százados) kötött kiegészítő megegyezés értelmében a magyarok csapataikat a demarkációs vonaltól délre és keletre visszavonták, úgy, hogy ellenállásra nem került sor. A felsővágvölgyi és szepes—sárosi vidék megszállására Hrbenský alezredes alatt külön csoportparancsnokság alakult, amely december 15-ig folytatólagosan megszállta Rózsahegyvet, Liptószentmiklóst és Poprádot⁵¹. Ezen a napon a poprádi cseh csapatok parancsnoka a kassai katonai és polgári hatóságokhoz kérdést intézett, hogy vajon zavartalanul és háborítatlanul bevonulhat Kassára is. Csapataink odaérkezését másnap délelőtt 8 órára jelezte. Erre azt a távirati választ kapta, hogy Kassa nincs azon a területen, amelyre az ántánt által is tudomásul vett egyezmény értelmében bevonulhatnak. Ha ezt mégis megkísérelnék, az ebből keletkező

vérontásért és zavarokért a csehekre hárítják a felelősséget. Ezt a jelentést Kassáról megküldték a miniszterelnökségnek, a hadügyminisztériumnak és a nemzetiségi minisztériumnak is. Ugyanaznap este 18 órakor összeült a kassai Nemzeti Tanács, amely kimondta, hogy ha a csehek Kassától nyugatra átlépnék a demarkációs vonalat, fegyveresen fog ellenállni. Ennek megfelelően december 16-án Margitfalvára elindult a kassai 9. gyalogezred két százada és két géppuskás szakasza, egy ungvári gyalogszázad, a bárcai géppuskás tanfolyam részlege (azonosak a már említett iglói géppuskásokkal), egy üteg tüzérség és egy páncélvonat⁵². Ezen a napon a cseh Igló, Lócsét és Késmárkot érték el. Rubint és Breit tudomása szerint december 17-én összecsapás volt Margitfalvánál, amely után a csehek visszafordultak Poprádra. Habár az említett szerzők helyzetjelentésre támaszkodnak, ütközetről sem Molnár, sem Medvecký, sem Ježek nem tud. Legfeljebb jelentéktelen járóharcról lehetett szó. Az igaz, hogy a csehek erejük zömét visszavonták Poprádra, de páncélvonatukat Káposztafalván és őrségeiket a már megszállott helységekben visszahagyták. A valóság az volt, hogy december 15-én Lublót 500 lengyel katona szállta meg és Podolin felé vette útját. Emiatt kellett a cseh zömöt Poprádon központosítani. A köznép egy magyar helyzetjelentés szerint a csehekkel szemben indifferensnek bizonyult, inkább a bolsevizmus felé hajlott^{52a}. Podolinnál karácsony vigiliája előtt ütközet is volt a csehek és lengyelek közt. A kassai katonai kerületi parancsnokság hadikövetet küldött a Szepes megyébe behatolt lengyel csapatokhoz, hogy megtudja, mi a szándékuk. A lengyel parancsnok kijelentette, hogy meg akarja szállni Poprádot. Erre azonban már nem volt kellő ereje.

December 19-én Margitfalvánál a 9. honvédezred két századát és a bárcai géppuskás tanfolyam részlegét másik két század, illetve részleg, az ungvári századot pedig az 5. huszár pótszázad 50 embere váltotta fel, míg az üteg és páncélvonat személyzete állásban maradt⁵³.

Itt kell megemlíteni a december 11-én Dvortsák Győző által Kassán proklamált független szlovák köztársaságot. A Dvortsák-féle szervezet voltaképpen nem volt más, mint egy asztaltársaság, amely a szlovák köztársaságot a kassai városháza közgyűlési termében, a nyilvánosság kizárásával deklarálta. A Dvortsák-féle kormányba egyes szlovák politikusokat tudtak és megkérdezésük nélkül választottak be. A kassai katonai kerületi parancsnokságnak küldött egy utasítást, hogy „a szlovák köztársasági csapatokat ne helyezze el, hanem azokat az iglói Slovenská vojenská rada rendelkezésére bocsássa”, azzal, hogy „a Szlovák Köztársaság fegyveresen föllép mindazok ellen, akik függetlensége ellen támadnak. Ezért utasítja a parancsnokságot, hogy csapatait harcra készen tartsa a csehek ellen”. Aláírva: „Výbor Národnej slovenskej republiky.” Molnár Miklós, Kassa város szociáldemokrata kormánybiztos-főispánja emlékirataiban, illetve adatgyűjteménye kommentárjában maga sem tartja komolynak a Dvortsák—Bulissa-féle akciót. Operettkormány benyomását kelti, amely érdemleges működést nem is fejtett ki⁵⁴.

Ugyancsak figyelmet érdemel Molnár Miklós kormánybiztos-főispán felszólalása a kassai Nemzeti Tanács december 16-i ülésén. Előadta, hogy a kaszárnyákban csökken a fegyelem, számos katona kijelentette, hogy

nem hajlandó a demarkációs vonal védelmében életét kockáztatni. Sokan a zsold felvétele után megszöktek. Javasolja, hogy az ilyen katonákat bocsássák el a hadsereg kötelékéből, fosszák meg állampolgári jogaiktól és zárják ki a földosztásból⁵⁵. December 18-án éjjel elutazott Budapestre segítséget kérni. Beszélt több miniszterrel és Böhm hadügyi államtitkárral is, akinek elmondta, hogy a kassai helyőrség (1650—1800 fő volt a létszáma!) egy része húzódozik a fegyveres akcióban való részvételtől, további része pedig egyáltalán nem akar szolgálatot teljesíteni a demarkációs vonalon. Böhm följajánlotta, hogy a kassai csapatok megerősítésére elküldi a Pozsony megyei harcokban már részt vett tengerészkülönítményt. Molnár azonban éppen pozsonyi szereplésük miatt nem tartott rájuk igényt, mivel maga Böhm sem tudta megnyugtatni, hogy az ottani kilengések nem fognak megisméltódni Kassán. Elgondolkoztató, hogy ebben az időpontban nem volt Budapesten más csapat, amely hajlandó lett volna kimenni harcolni. Molnár feljegyzéseiből idézzük: „Főképpen attól tartottam, hogy ez a fékezhetetlen matróztársaság még azt a pár száz főből álló megbízható őrségünket is demoralizálja... esetleg a demarkációs vonal környékén lévő falvakban is rendetlenséget csinálnak... Egyébként is most már csak szimbólikus volt a margitfalvi vonal védelme, mivel a kormány ismételten és többször hangoztatta, hogy az ántánthatalmak védelme és támogatása mellett az ország belseje felé előnyomuló nemzetiségi csapatokkal (sic) szemben, kerülni kell minden komolyabb összeütközést és vérontást, mivel a megszállott területek sorsa amúgy is a béketárgyalásokon fog eldőlni⁵⁶.

A kassai kerületi parancsnokság helyzetjelentéseiből is kitűnik, hogy a karhatalmi egységek általában nem megbízhatók, fegyelmezetlenek, aminek részben oka a téli ruha és felszerelés hiánya is. Panasz volt a miskolci 10. gyalogezredre, hogy a legénység a karácsonyi ünnepek alatt nagyrészt szabadságra távozott, úgy, hogy a szükséges karhatalmi egységeket nem lehetett kiállítani. Ellenben jó volt a 10-es karhatalmi üteg legénységének fegyelme.

A Felsőmagyarország 1918. december 21-i száma beszámol a magyar páncélvonat sikeres vállalkozásáról, amely arra a hírre, hogy a csehek megszállták a 41. vasúti őrházat, elindult Margitfalváról az Istvánhuta és Igló közti 43. őrházhoz, hogy megmentse a vasúti munkások kifizetését szolgáló pénztárt. A pénzt elhozta Margitfalvára, s bár visszatérében nagy gépfegyvertűzet kapott, sértetlenül érkezett meg. A Margitfalvát tartó katonaság elkeseredését nagymértékben fokozta a kassai Munkástanács december 23-án hozott határozata: „A kassai szervezett munkásság fájdalommal látja az imperializmus erősödését, de a maga részéről a fegyveres ellenállást céltalan és felesleges vérontásnak tartja, annak hangsúlyozásával, hogy Kassa városa továbbra is a Magyar Népköztársasághoz kíván tartozni.” Ezt az álláspontot hosszas és szenvedélyes vita után a kassai Nemzeti Tanács is elfogadta⁵⁷. Az, hogy a Károlyi-kormány tudomásul vette a karácsonyi Vyx-jegyzéket, amelynek értelmében a Duna—Ipoly és innen Ungvárig húzódnó vonal, innen pedig az Ung folyó állapított meg Szlovákia történelmi határainak, csak az ünnepek után juthatott a demarkációs vonalon álló katonaság tudomására. Igló körletében Beran alezredes pa-

rancsnoksága alatt új csehszlovák csoport alakult, akinek rendelkezésére állott a karácsonyi ünnepek alatt Hernád-völgyébe szállított 30. lövész (volt Landwehr) ezred és az I/21. zászlóalj két százada. Ezenkívül alája rendelték két úteget és fél dragonyos századot. A Beran-csoport feladata az volt, hogy Kassát foglalja el.

December 28-ra virradó hajnalban Korompa felől a II/30. zászlóalj két csoportban támadott a Jekelfalut és Margitfalvát tartó 300 főnyi magyar csapat ellen. Jekelfalu magyar őrsége a megfigyelő és biztosító szolgálatot elhanyagolta, ezért hajnali 4 órakor alvás közben meglepték és foglyul eljuttették. A magyar úteget rövid kizitusa után elfoglalták és rögtön Margitfalva ellen fordították. A Szepesolaszi—Kluknón át vonuló cseh főcsoport reggel 7 órakor ért Margitfalvára, s azt egy órai harc után elfoglalta. 4 ágyút, 12 géppuskát zsákmányoltak, 12 tisztet és 90 katonát pedig elfogtak. Az Abosra hátráló és ott gyülekező magyar katonaság visszavonulását az iglói géppuskás tanfolyam példásan harcoló részlege fedezte. Ennek a másik részlege ugyanakkor Eperjésről a cseh túlerő elől (az I/30. zászlóalj és a két 21-es század) harc nélkül tért ki Abosnak. A Margitfalvánál szétugrasztott magyar katonák egy része egyenesen beözönlött Kassára és a lumpenproletár elemekkel együtt nekiesett a raktáraknak. Ugyanakkor a kassai karhatalom is felmondta a szolgálatot úgy, hogy Molnár kormánybiztos Berzeviczy tábornok katonai kerületi parancsnok hozzájárulásával felszólította Beran alezredest, hogy csapataival ne Szilveszterkor szállja meg a várost, mint ahogyan már megegyeztek, hanem december 29-én. Ennek következtében a katonai kerületi parancsnokság Kassán beszüntette működését, nyiregyházi kirendeltsége pedig működését megkezdte⁵⁸.

A számokkal könnyedén dobálódzó Medvecký szerint Margitfalvánál kétezer magyar katona lett volna, amit Molnár 300-ra korrigál. Még a legtárgyilagóbb becslés szerint sem lehetett több négyszáznál!

Sokkal kedvezesebb körülmények között folyt le Zólyom megye megszállása. Turócszentmártonból egy kombinált zászlóaljat, amely nagyrészt a volt monarchia cseh nemzetiségű tengerészeiből állott, december 14-én Körmöcbányára rendelték. A zászlóalj parancsnoka 15-én egy szakaszt előreküldött Garamberzencére, hogy foglalja le azt a vasúti szerelvényt, amely a selmecbányai dohánygyár készleteit és felszerelését volt hivatva Budapestre szállítani. A cseh tengerészszakasz Jálnánál el is fogta a vonatot és mindjárt nekilátott a kifosztásához. Ekkor azonban egy magyar katonai járőr a szakaszon rajtaütött és az egy halott hátrahagyásával megfutott. A jelentéktelen csetepaté híre erősen felfújva érkezett Körmöcbányára, abban a formában, hogy a város visszafoglalására erős magyar csapatok közelednek. A cseh kombinált zászlóalj parancsnoka elrendelte az előnyomulást Zólyom felé, azonban legénysége föllázadt, parancsnokát foglyulejtette és visszatért Turócszentmártonba. Itt lefegyverezték őket és helyettük december 19-én egy másik zászlóaljat küldtek ki Körmöcbányára⁵⁹.

Selmecbányán és környékén ebben az időben karhatalmi szolgálatot végzett az ottani bányászati és erdészeti akadémia hallgatóiból alakult zászlóalj, amely fegyverrel akarta védeni a bányavidéket. Lehet, hogy

szándékuk híre is eljuthatott Körmöcbányára, ahol a cseh tengerészek nem akartak harcolni. Végeredményben a főiskolások engedelmeskedtek a budapesti parancsnak és tanáraikkal együtt elvonultak Sopronba⁶⁰.

Besztercebányát 1918. december 21-én üritette ki a 16. honvédezred, amely a városban kb. egy századdal rendelkezett. (Két további csoportja Balassagyarmaton és a szintén kiürítésre ítélt Jolsván állomásozott.) A szlovák tartományi kormány katonai előadója (abban az időben Houdek Fedor) telefonon tudtára adta a besztercebányai szlovák nemzeti tanácsnak, hogy a 16-os honvédek csak fegyvertelenül vonulhatnak el. A szlovák nemzeti tanács fel is szólította a 16. gyalogezredet a fegyverek átadására. Soltész főhadnagy erre azt felelte, hogy a fegyvereket nem adja. Ezeket három vasúti kocsiba rakatva a vasúti szerelvényhez csatolta és az ezred Zólyomon át Losonc felé eltávozott. Ugyanebben az időben a már említett cseh zászlóalj Körmöcbánya—Garamberzence körletében várakozott, telefonon érdeklődve Besztercebányán, hogy elmentek-e már a magyar csapatok⁶¹. Csak azután, mikor megnyugtató választ kapott, december 22-én bevonult Zólyomba és Besztercebányára, majd ezt követően megszállotta Selmecebányát is.

Trencsénből, illetve Ólved—Felsőmotesic vonaláról december 8-án két cseh zászlóalj egy lövegszakasszal vonult Trencsénbán felé. A magyar hírszerző osztagot rövid csetepaté után Podluzsánynál visszaverte és még aznap Trencsénbánt megszállotta. Ezt követően december 10-én Nagytapolcsányba, következő napon pedig Nyitrára vonult be anélkül, hogy útját állták volna, egyik részlege pedig Privigyé—Nyitrabánya (Handlova) felé vonult el⁶².

A helyzetjelentésekből megállapítható, hogy a csehszlovák hadsereg a Hodža—Bartha-féle demarkációs vonalat általában karácsonyig megszállta, éspedig kizárólag volt cs. és kir., valamint önkéntes (főleg szokolista) alakulatokkal. Az újabb demarkációs vonal megszállását, — amely eléggé hasonlít a mostani állami határokhoz —, már a legionáriusok eszközölték volna. Luigi Piccione tábornok Kromerížben (Kremsier) útve föl főhadiszállását, december 26-án adta ki a parancsot, hogy a legionárius hadtest csapatai a Schöbl-csoportot fölváltva, manőverezéssel, lehetőleg vérontás nélkül szállják meg az új demarkációs vonalat. A 6. legionárius hadosztály Kassa megszállásáról már elkésett. Pozsony ellen a 7. legionárius hadosztály 33. és 39. ezrede vonult fel, előbbi Riccardo Barecca ezredes parancsnoksága alatt mint élcsoporthoz, megerősítve egy üteggel, összesen 1500 puska és 4 löveg, utóbbi pedig mint tartalék. Az élcsoporthoz együtt hadikészültségbe lépett a Schöbl-csoport malackai százada és szentgyörgyi helyőrsége is⁶³.

A Pozsonyban levő magyar katonaság ereje ebben az időben 6 század és 12 géppuska, 1142 fő és 526 fegyvertelen, egy árkászszázad 75 fő és 5 üteg volt 21 löveggel. Mind a katonaság, mind pedig a lakosság a város kiürítése ellen tiltakozott. A 72. pótzászlóalj és az árkászszázad legénységéből vörösgárda alakult. December 30-án délelőtt a lumpenproletár elemek kifosztották a malomligeti élelmezőraktárt.

1918 szilveszterén indult meg a csehszlovák támadás Pozsony ellen, amelyet a demarkációs vonalon a következő magyar csapatok védtek: Dé-

vényújfalun egy század két géppuskával és egy löveggel, Lamacsnál két század géppuskákkal és fél üteggel, a pozsonyi hegyekben járőrök, Récsén és Szöllősen egy-egy szakasz. A 33. legionárius ezred támadása hajnali 5 órakor tüzérségi előkészítés után kezdődött meg. Egy zászlóaljjal a marcheggi híd és Dévényújfalu felé nyomult, a másik zászlóalj Lamacs felé támadt, a harmadik pedig a Kiskárpátok erdős terepén át nyomulva Zergehegyet és Récsét igyekezett elfoglalni. A marcheggi híd szívós magyar ellenállás után reggel 9 órakor esett el, Lamacsot pedig fél 12 órakor szuromrohammal foglalták el, 2 ágyút, 5 géppuskát és egy páncélvonatot zsákmányolva. Pozsonyból Lamacs felé csak két szakasz erősítést tudtak irányítani, mivel a legénység nagy része szabadságon volt. A tölténygyár, Vöröshíd és környéke 15 órakor került cseh kézre. Szívósan védekezett Dévényújfalu magyar őrsége, főleg a mészégetőnél és cementgyárnál. Az ottani csoportnak géppuskák és egy löveg állt rendelkezésre. Itt csak 13 órakor szűnt meg az ellenállás, miután a védők nagy része elesett, vagy megsebesült. 14 órakor foglalták el a legionáriusok Dévényújfalu vasútállomását, 15 óra után pedig a falut, mire a megmaradt védők Dévényen át vonultak vissza Pozsonyba. Zergehegyet és Récsét 16 órakor foglalták el a legionáriusok. Leölkes alezredes délután parancsot kapott a hadügyminisztériumtól, hogy űrítse ki Pozsonyt. 17 órakor mindkét részről megszűnt a lövöldözés, hadikövetként Tscheppen századost küldték ki. Barecca ezredes e napon még megszállta Kálváriahegyet és a dinamitgyárat. A 37. hadosztály- és karhatalmi parancsnokság elköltözött Győrbe. Január 1-én a pozsonyi csapatok közül a tüzérség Oroszvárra, a gyalogság pedig Magyaróvárra vonult el. A városban még visszamaradt a legszükségesebb karhatalom. E napon az I/33. leg. zászlóalj még birtokba vette a főpályaudvart, de magát a várost csak 1919. január 2-re virradó éjjel 3 órakor szállták meg. Ez alkalommal négy fosztogató, leszerelt katonát lőttek agyon. Győrből Ligetfalura, a hidfő védelmére megérkezett a 19. gyalogezred két százada és egy vadászszázad⁶⁴. A pozsonyi harcokban Rubint tábornok szerint 30 halott és 40 sebesült volt a magyarok vesztesége, míg a másik fél részéről Ježek ezredes 1 halottat és 44 sebesültet ismer be.

Abban ez esetben, ha Károlyi elutasította volna a karácsonyi Vyxjegyzéket, ennek következtében Pozsonynál csatára került volna sor, amelynél a dunántúli és kisalföldi helyőrségekből változó, illetve vegyes harci értékű 10 zászlóalj, 8 géppuskás század, 2 lovasszázad, 3 és fél műszaki század és 8 üteg állott volna rendelkezésre. A hadügyminisztérium hadműveleti osztálya nyilvánvalóan Pozsony feladása után intézkedett, amikor a tornóci Vág-híd védelmére a komáromi 12. gyalogezred által kiállított századot küldte ki, Érsekújvár védelmére a 37. tábori és 37. nehéz tüzérezred legénységéből alakított két gyalogszázadot. Léva védelmére a 14. ezred három századát 12 gépfegyverrel és három nemzetőrszázadot, Balassagyarmat védelmére a 16. ezred századát, valamint egy-egy nemzetőri és munkásszázadot rendelt ki. A Somorja—Szenc—Nagymácséd—Galánta—Tornóc—Tardoskedd—Nagysurány vonal védelmét nemzetőrségre szándékozták bízni, azonkívül önkéntes alakulatokat akartak szervezni⁶⁵. Ilyenformán egy felvidéki különítmény létesült volna a székely hadosztály mintájára. Az eddigi történelmi irodalom ennek az akciónak

a politikai hátterét ismertette, ezért az ismert politikai események (puccskísérlet) elhagyásával csak a hadtörténelmi vonatkozásokkal foglalkozunk.

Kassa és Pozsony elfoglalása után a csehszlovák hadsereg hadműveletei néhány napig szüneteltek, majd 1919. január 5-én rajtaütésszerűen elfoglalták Losoncot. Január első napjaiban zavargások törtek ki Salgótarjánban. Az ottani munkások szocializálni akarták a bányákat, a zavarosban halászó lumpenproletár elemek ezt az alkalmat fosztogatásra használták fel, ami azután pogrommá fajult. Erre a hadügyminisztérium Budapestről tengerész nemzetőrséget, 40 csendőrt és 50 határrendőrt, Hatvanból az iglói géppuskás tanfolyamot, Szatmárnémetiből pedig három székely gyalogszázadot és 8 géppuskát küldött rendteremtés végett Salgótarjánba ⁶⁶.

Január 6-án a 7. legionárius hadosztály egy-egy oszlopa Pozsonyból Galántára, illetve Dunaszerdahelyre ment, ahonnan az utóbbi másnap Medvére folytatta útját. Érsekújvárról az említett 12-es század kiment a tornóci Vág-híd védelmére. A Galántáról jövő cseh oszlop január 7-én rövid tűzharc után a híd védőit a folyón átkelve támadta meg, mire a 12-esek kénytelenek voltak visszavonulni. A híd felrobbantására már nem is volt idejük ⁶⁷. Január 9-én a legionárius oszlop bevonult Érsekújvárra és még aznap Párkányba is, mivel a magyar csapatokat visszarendelték. Ezek közt volt a Pálmay-csoport visszavonulóban Léváról, Ipolyságon át, Drégelypalánk felé.

1919. január első napjaiban Érsekújvárt és környékét rettegésben tartotta egy leszerelt katonákból összeverődött rablóbanda. Vezetője egy Virág nevű lefokozott tizedes volt, kétes egzisztencia, aki századosi egyenruhát bitorolt. Január 8-án jogtalanul viselt tiszti egyenruháját kihasználva, embereivel szekereket rekvirált és a rabolt holmit fölrakva, Komáromnak vette útját. Innen egy különítményt küldtek eléjük, amely a bandát szétugrasztotta, vezetőjét pedig agyonlőtte. A komáromi helyőrség arra a hirre, hogy a város cseh megszállás alá kerül és ezért az ottani csapatok és katonai hatóságok Tatára költöztek, feltörte a lőszer- és fegyverraktárakat, fölfegyverkezett és kisebb-nagyobb csapatokban hazafelé igyekezett, azzal az indoklással, hogy falujukat a megszállók ellen védeni akarják. Amikor aztán a katonaság látta, hogy a póttestek útnak indultak, ki-ki csatlakozott a saját póttestéhez és hajlandó volt Tatára indulni ⁶⁸. Ezek után, január 10-én egy legionárius század bevonult Komáromba, ugyanakkor Ipolyságot is megszállották. Ezt követően a 6. legionárius hadosztály Kassán összpontosulva, egy részlegével Hernádcsánynál foglalt állást, más része pedig Gálszécs, Tőketerebes, Homonna, Ungvár, végül Uzsook megszállásával zárta le a hadműveletet. Šrobár miniszter Szlovákia területén a magyarok, magyarbarátok, másrészt pedig a kommunista mozgolódások fékentartására katonai diktatúrát vezetett be ⁶⁹. A szlovák katonai alakulatok már megindult szervezését folytatták és a visszamaradt tiszteket imperatívise is felszólították a csehszlovák hadseregbe való belépésre. Ennek a megtagadása internálást vont maga után. Ezért menekült a trencsényi póttestek tisztjeinek és továbbszolgáló altisztjeinek egy része előbb Komáromba, majd Tatára.

A Duna-vonal védelmét a 37. hadosztályparancsnokság építette ki. Egyik legelső intézkedésével két 18-as századot és egy 9-es lovasszakaszt

Sopronból Köpcsénybe rendelt, az előzőleg Pozsonyligetfalura küldött győri alakulatok leváltása végett. A köpcsényi védőszakaszparancsnok 1919. január 9-én jelentette, hogy nagy számban jelentkeznek nála Pozsonyból és Csallóközből menekült katonák, akik harcolni akarnak, mire azt az utasítást kapta, hogy a jelentkezőket irányítsa Magyaróvárra a 13. gyalogezredhez⁷⁰.

Január 10-én már majdnem incidens történt az Ipoly-vonalon. Ugyanis az Ipolyságra beérkezett legionárius oszlop parancsnoka felszólította a drégelypalánki magyar helyőrség parancsnokát (Pálmay Ernő százados — a szerző megjegyzése), hogy a vasúti szerelvényüket engedje át Losonc felé. Erre azt a választ kapta, hogy a vasútvonal Ipolyon innen lévén, magyar területen fekszik, ezért csehszlovák katonai szállítmányok nem használhatják, ha ezt mégis megkísérelnék, azt fegyverrel fogja megátolni⁷¹. Erre Piccone tábornok parancsot adott a 34. legionárius ezred losonci II. és ipolysági I. zászlóaljának, hogy a Losoncról Ipolyságra vezető vasútvonal magyar területen maradt szakaszát foglalják el. Január 16-ra virradó éjjel a két cseh zászlóalj átkelt az Ipolyon, Rapon a magyar helyőrséget bekerítette és tűzharc után elfogta, mire a 16. ezred Balassagyarmat megyeszékhelyt, a Pálmay-csoport pedig Drégelypalánkot harc nélkül feladta és Magyaránódorra, illetve Nagyoroszira vonult el⁷². Bazovský Lajos losonci zsupán kijelentette Rákóczi János Nógrád megyei kormánybiztosnak, hogy Balassagyarmat és vidéke Csehszlovákiához fog tartozni. Rákóczi kormánybiztos-főispán azt valija, hogy ő volt az, aki Budapestre utazván, Stromfeld ezredes, Julier alezredes, Makkay százados, valamint dr. Ágoston Péter támogatásával rábírta Böhm hadügyminisztert, hogy a kormány szakítson az eddigi pacifista gyakorlattal és küldjön Ipoly-völgyének visszafoglalására csapatokat⁷³. Böhm tényleg, 1919. január 21-én Jankovich Ferenc ezredest, a 40. hadosztály parancsnokát szűkebb törzsével együtt Salgótarjánba rendelte, azzal a paranccsal, hogy a szénbányákat, ha kell, harc árán is, védje meg. A 40. hadosztály vette át a Salgótarjántól Ipolytorkolatig terjedő vonalszakasz védelmét, míg a Salgótarjántól keletre, Uzsokig terjedő arcvonalon továbbra is a 39. hadosztályparancsnokság rendelkezett. A Berinkei-kormány jegyzékben tiltakozott Vyx alezredesnél a demarkációs vonal legújabb megsértése ellen. Ennek az volt az eredménye, hogy január 27-én a csehek kiűritették Feledet és Bánrévét, Balassagyarmatot és környékét azonban nem⁷⁴.

A hadügyminisztérium Balassagyarmat visszafoglalása végett az Ipoly-vonalhoz rendelte Bajatz Rudolf százados különítményét (kecskeméti 38. gyalogezred százada és egy huszárjárőr), Hatvanból az iglói géppuskás századot, a 16. gyalogezred további részeit Egerből, Budapestről a 29. gyalogezred egy géppuskás századát, Szekszárdról egy 44-es géppuskás szakaszt, Salgótarjánból pedig a 23. páncélvonatot⁷⁵. Szatmárnémetiből Vén Zoltán főhadnagy parancsnoksága alatt útbaindult egy székely zászlóalj is. Balassagyarmaton ez időben forrongó hangulat uralkodott. A közhivatalnokok és vasutasok nem akartak az új államalakulatnak hűségesküt tenni, sőt a vasutasok elrejtett fegyvereikkel a megszálló csapatok megtámadására készültek. A Magyaránódon és Rétságon levő magyar csapatokkal fölveték a kapcsolatot. A Magyaránódon levő 38-as különítmény kecskeméti

önkéntesekből állott, nagy részük vörös szalagot viselt, melyet a (mellesleg szerb származású) Bajatz százados agitációjára nemzeti színű szalaggal cserélték fel. Ugyanitt volt a 16. ezred 45 tagú osztaga. Balassagyarmaton Huszár Aladár vármegyei főjegyző a kormánybiztos utasítására, titokban föllállította a polgárőrséget.

1919. január 29-re virradó éjjel indult meg a támadás. Bajatz százados vezetése alatt 18 tiszt és 173 katona indult Szügyön át Balassagyarmatra, amelynek déli kijáratánál 40 (más verzió szerint 27) vasutas csatlakozott hozzájuk. A vasúti állomást kézi harcban elfoglalták, mire a legionárius század a laktanyában eltorlaszolta magát. Parancsnoka, Lauka főhadnagy rövidesen elesett, de katonái szívósan védekeztek a heves magyar ostrom ellen. A vasutasok a később hozzájuk szegődött polgárőrökkel eredményes támadást itéztek a kővári híd felé. Közben a Bajatz-különítmény, amely a kaszárnya ostromában négy halottat veszített, hamis hírt kapott, hogy Kóvár—Szügyön át cseh támadás folyik Balassagyarmat ellen, annak bekerítése végett. Erre pánik tört ki köztük és 21 fő, egy gépfegyver kivételével, visszavonultak Magyarnándorra. Ekkor azonban a rögtönzött polgárőrség zárolta körül a laktanyát, rendőrök és pénzügyőrök támogatásával. Három polgárőr és két vasutas feküdt már holtan a kaszárnya körül, amikor délután Soltész főhadnagy parancsnoksága alatt Hatvanból megérkezett az iglói géppuskás század egy osztaga (5 tiszt, 17 katona, 4 géppuska). Soltész főhadnagy telefonon, szlovák nyelven fölhívta az elesett cseh parancsnok helyett vezénylő cseh hadnagyot, hogy adják meg magukat. Mielőtt azonban az utóbbi határozni tudott volna, az iglói géppuskások a kaszárnyát még a teljes sötétség beállta előtt rohammal elfoglalták.

Ugyanezen nap hajnalán a Pálmay-csoport (79 fő) rövid harc után, veszteség nélkül elfoglalta Dejtár, Ipolyvece, Drégelypalánk és Hont községeket. Az esti órákban Párkány felől befutott Drégelypalánkra a 2A csehszlovák páncélvonat, amelynek támadását a Pálmay-csoport visszaverte, majd január 30-án folytatólagosan megszállta Ipolyság vasúti állomását (Homok), Bernecebaráti és Vámosmikola községeket⁷⁷. Egy cseh forrás szerint Drégelypalánknál volt a legerősebb harc, ahol a 2/34. legionárius század a páncélvonat támogatásával sem tudta visszafoglalni a helységet, amit „túlnyomó számú, sok géppuskával rendelkező ellenséggel” magyarozott. Január 30-án Pozsonyból az Ipoly menti frontra küldték a 7. legionárius hadosztály I. tüzérosztályát és Érsekújvárból a 39. legionárius ezred két géppuskás szakaszát⁷⁸. Ugyanezen a napon a magyar páncélvonat visszavert egy Balassagyarmat elleni cseh támadást. Január 31-én a magyar csapatok visszafoglalták Rapot, Litkét, Nógrádszakált, Nógrádludányt és Szécsény vasúti állomását. A 40. hadosztályparancsnokság helyzetjelentéséből idézzük: „Ismét kiemelkedő a Horváth főhadnagy parancsnoksága alatt a 38. ezred kunjainak és a székelyeknek bátor és elszánt magatartása, kik a litkei és szécsényi harcokban az ellenségnek lényeges károkat okoztak... Az itteni lakosság hangulata az elért sikerek következtében igen emelkedett...”⁷⁹.

Január 31-én hajnalban Losoncra három olasz tiszt (született olasz, tehát nem cseh, vagy szlovák legionárius), mint hadikövet jelentkezett Füleken fegyverszüneti tárgyalások felvétele végett. A 40. hadosztály ki-

küldötteivel megkötött egyezményben elismerték, hogy Dunától a 278-as Magashegyig (Pinctől keletre) az Ipoly folyása a demarkációs vonal. Innen a vonal egyenesen halad Rimaszombat déli kijáratán át Tornaljára. E vonal mentén február 2-án déli 12 órakor az ellenségeskedés beszüntetendő, új ellenségeskedés megkezdése 7 napi felmondási időhöz van kötve, a hadifoglyokat pedig fejenként kicserélik. Balassagyarmat és Salgótarján hovatartozásának kérdése ezzel eldőlt.

Február 2-án azonban egy legionárius csapat Dejtár közelében megint átkelt az Ipolyon és a vasúti állomásról géppuskákkal lőtte a falut. A lakosság fegyvert ragadott, négy géppuskát, lángszórót és nagyobb trént zsákmányolt, sőt a visszavonulókat az Ipolyon túlra, Nagycsalomjáiig üldözte. Innen aztán hadikövetet küldtek Balassagyarmatra, hogy panaszt emeljen a lakosság ellen. A parlamentert, visszatérőben, majdnem meglincselte a felingerült lakosság, a magyar katonák azonban megmentették⁸⁰.

A csehszlovák csapatok az 1919. január 29—február 2. közti balassagyarmati harcokban a következő veszteségeket szenvedték: elesett 1 tiszt és 44 katona (közülük 4 az Ipolyba fulladt), megsebesült 19 katona, fogóságba esett 7 tiszt és 212 katona. A foglyulejtettek közt volt Balassagyarmaton 81 fő, Litkén és Törincsen 3 tiszt és 66 katona, Nógrádszakálon és Nógrádludányon 2 tiszt és 56 katona⁸¹. Ez volt talán a Károlyi-féle néphadsereg legszebb sikere, ezt a győzelmet az 1919-es magyar vörös hadsereg bármely hadosztálya megírgyelhette volna. Még az ellenfél — egyébként fukaron mért — elismerését is kiérdemelte. Mégis akadt olyan kutató, aki a csatának negatív részleteit domborította ki: „Le kell számolni egyszer azzal a hamis illúzióval, hogy valami nagyszabású hőstett volt a csehek kiverése Balassagyarmaton...”⁸².

Márpedig ennek a lekicsinyelt vállalkozásnak sokkal mélyrehatóbb következményei lettek, mint az, hogy sikerült rákényszeríteni az ellenfelet, hogy respektáljon egy olyan demarkációs vonalat, amelyet Párizsban saját maga sugalmazott: a losonci lakosság a balassagyarmatihoz hasonló akcióra készült, az Ipolygalsa elleni támadásban (február 6.) a magyar csapatok növekvő harci kedvének újabb bizonyítéka mutatkozott, aminek hatására a losonci fegyverszüneti tárgyalásokon (1919. február 11.) a már említett ideiglenes fegyverszüneti egyezséget lényeges módosítás nélkül elfogadták, sőt annak érvényét a szomszédos 39. hadosztály védőszakaszára (Rimától Uzsokig) is kiterjesztették. Március 8-án az utóbbi hadosztály területén a következő új demarkációs vonalban állapodtak meg: Buzita—Hidasnémeti—Nagykázmér—Hradissa—Málca⁸⁴. Éppen a losonci fegyverszüneti egyezmény értelmében vonultak vissza itt a csehek, február 12-én az Ung folyó mögé, kiürítve Vajánt és Nagykapost, amely községeket előzőleg az Ungvárra vezető vasútvonal kedvéért szálltak meg.

Tíz nappal a Buzita—málcai helyi demarkációs vonal ügyében megkötött egyezés után a csapi védőalszakasz parancsnoksága az ungvári 31. legionárius ezred parancsnokságától a következő táviratot kapta: „A hadosztályparancsnokság (tehát Rossi tábornok, Kassán) meghagyta nekem, tudassam nagyságoddal, hogy a párisi nemzetközi parancsnokságnál (sic) épen most tárgyalnak a cseh-szlovák köztársaság és a magyar kormány közti demarkációs vonal megállapításáról. Kérem a magasabb parancsnok-

ságokat erről értesíteni. Ciaffi L. s. k. ezredes, ezredparancsnok.” A távirat tartalma megfelelt a valóságnak: a Nógrádverőcétől Mátragerincen át Miskolcig és innen északkeletre, Tisza felé húzódó vonalról volt szó⁸⁵.

A balassagyarmati eseményekkel kapcsolatban tudnunk kell, hogy a lengyelek a lomnici csúcs—Magura—Ólubló vonalától északra szepességi területen állomásozó csapataikat kivonták, mivel az orosz fronton volt rájuk szükségük. A csehek most az egykori tescheni hercegséget akarták birtokba venni, amelyet a lengyelek megszállva tartottak, s erre a célra magyar frontról is vontak el csapatokat, mivel az Ipoly déli partjának sima megszállása után abban a meggyőződésben voltak, hogy magyar részről semmitől nem kell tartaniuk. 1919. január 23—30. között sikeres offenzívát folytattak Teschenért, amelynek a francia katonai misszió közbelépése vetett véget. Éppen Balassagyarmat visszavétele idején! Ezzel összefüggésben került még sor a következő védelmi intézkedésekre: a 40. hadosztály Rima völgyének biztosítására az 1. vadászrezd (a későbbi 53. vörös ezred) egy századát géppuskával kitolta a csehek által kiürített Feledre, a 39. hadosztály pedig Miskolcra a 10. gyalogezred két századát két géppuskás és egy lövegszakasszal, Egerből pedig ugyanezen gyalogezred egy századát Bánrévére küldte ki. Ugyancsak a 10. ezred Miskolcra Szendrő-Ládra küldött fél százada 2 géppuskával lezárta Bódva völgyét⁸⁶. A bánrévei magyar védőszakasz parancsnokának cseh származását neve is elárulta: Kohout Ottokár alezredes, aki a magyar vörös hadseregben egy 1919. április 29-i hadrend tanúsága szerint, mint a 10. dandár parancsnoka teljesített szolgálatot.

A csehszlovák hadvezetőség 1919. február közepén Teschenből visszairányította a 35. legionárius ezredet Hernád és Laborcz közé. A tescheni hétnapos háborúban részt vett II. és IV. dandárt szintén Szlovákiába szállították, s Schöbl-féle csoportparancsnokság hadtápparancsnoksággá alakult át, az eddig alája rendelt csapatok pedig átalakultak III. és I. dandárrá. Erre azért volt szükség, mert a két legionárius hadosztálynál legelőször a negyvenéveseket, majd májusban a 33—39 éveseket leszerelték és így létszámuk háromnegyedére csökkent⁸⁷.

Az Ipoly menti harcok idejében bomlani kezdett a salgótarjáni és egri helyőrség (itt a 10. gy. e. egy része volt). A bizalmi férfiak a hadosztályparancsnokkal szemben a legénységnek fogták pártját, aminek következtében Jankovich ezredes február 10-én távozott helyéről. A 40. hadosztály új parancsnoka Radwaner alezredes volt, ideig a váci dandárparancsnok, őt pedig Schwartzter Jenő alezredes váltotta fel eddigi beosztásában⁸⁸.

A március 21-i rendszerváltozás után a Ligetfalutól Uzsokig terjedő fronton lényegében az összes katonaság a helyén maradt: csak a nemzeti színű hadijelvények, rangjelzések és kitüntetések tűntek el. Április 8-án a csehek Lasztócot és Alsómihályit elfoglalták (Breit valószínűleg tévedésből írt Nagymihályt). Április 12-én pedig Ipolyvisknél támadtak a csehek és tűz alá vették az ipolysági vasútállomást⁸⁹. Ugyanezen a napon Ungvárnál volt összetűzés a csehek és magyarok közt, amikor a magyarok az Ung hídjától átmenetileg Ungvár főterére is benyomultak. Ebben az ütközetben 7 halott és 14 sebesült volt a csehek vesztesége. Az utcai harcok lezajlása után mind a két fél abban egyezett meg, hogy további összetűzések kikü-

szöbölése végett semleges sávot kell létesíteni. Ennek megfelelően az Ungvárnál álló magyar csapatok elvonultak Minaj községbe⁹⁰.

Ugyancsak a kassai katonai kerületi parancsnokság területén zajlott le a stanislawóvi ukrán kormány csapatainak beütése, amelynek átmeneti eredménye gyanánt 1919. január 7—23 közt a ruszinlakta vidék egy részét megszállva tartották. Ez alkalommal a magyar kormány pacifista álláspontot foglalt el és hadikövetek útján igyekezett az újabb területigénylőket távozásra bírni. Részben a lakosság barátságatlan magatartása miatt, de főleg a románok katonai beavatkozása következtében vonultak ki a már birtokba vett területről, ezért a ruszka—krajnai eseményeket az erdélyi harcokkal foglalkozó tanulmányunkban tárgyaltuk⁹¹.

JEGYZETEK

1. *Ježek Zdeněk*: Účast dobrovoiníku v bojích a Slovensko a Tešínsko v letech 1918—1919. Praha, 1937. (Az önkéntes alakulatok részvétele a Szlovákiáért és Teschenéért folytatott harcokban.)
2. *Ježek* i. m. 28.
3. *Szárazajzai Incze Kálmán*: Háborúk a nagy háború után, I. Bp. 1938. 28—29. — Az összeomlás előtt Pozsonyban és Kassán cs. és kir. katonai parancsnokság, valamint honvéd kerületi parancsnokság működött. A forradalom után e parancsnokságokat egyesítették.
4. *Molnár Miklós*: Kassától Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918—1919. évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből. Kézirat, 1942, II. kötet, 207., 256. lap. Eszerint Berzeviczy kinevezését a „Felsőmagyarország” 1918. december 7-én, Ferjentsikét pedig december 4-én hozta.
5. *Rubint Dezső*: Az összeomlás. Bp. 1922. 339. Alapul a volt honvédhadosztályok békehadrendje szolgált volna, tehát tüzérséggel kiegészítve. Azonban a volt közös pöttestek által kiállított csapatok régi hagyományaikhoz ragaszkodva, megtartották eredeti ezredszámaikat.
6. A diadalmas forradalom könyve. *Gellért Oszkár* (szerk.) Bp., 1918. 38—39.
7. *Ježek* i. m. 29.
8. *Ježek* másik könyvében (Boj o Slovensko v letech 1918—1919. Praha, 1928.) azt írja, hogy ez magyar tengerészszázad volt. Tévedés, mert a Heltai-tengerész-zászlóalj még el sem indult Budapestről. A Nyugatmagyarországi Híradó és *Medvecký* könyvének egybevetése alapján áliapítottam meg, hogy ez a pozsonyi kadétiskolások karhatalmi osztaga volt, amely előzőleg Stomfán és Zohoron csinált rendet, majd Malackára akart bevonulni. (Stomfán pláne pogrom dühöngött és a rendteremtők az utolsó pillanatban avatkoztak be.)
9. *Ježek Boj o Slovensko* . . . 79—80. A trencsényi hatóságok tiltakozását lásd *Molnár* (i. m. 10—11.) *Rubint*nek és *Breit*nek magyar levéltári dátumai tévesek.
10. *Ježek Boj o Slovensko* . . . 81—82. Hadtörténelmi Intézet Levéltára, Budapest, Polgári demokratikus forradalom iratai (továbbiakban HIL PD), 35. csomó, Kassai ker. parság 1918. nov. 12-i jelentése. Ennek alapján valószínűbbnek látszik, hogy a kralováni összecsapás november 12-én zajlott le.
11. *Molnár* i. m. II/46—47.
12. *Rubint* i. m. 237. és *Breit* szerint is a Magerl-különítmény nemzetőrökből és csendőrökből állott. Hogy valóban a 16. honvéd pótzászlóalj részlegéről van szó, lásd *Antal Zoltán*: A balassagyarmati csehkiverés története, Balassagyarmat, 1933. 20—21.
13. *Ježek Boj v Slovensko* . . . 82.
14. *Molnár* i. m. II. 46—47.
15. *Ježek Boj v Slovensko* . . . 82.
16. Státny slovenský ústredný archív, Bratislava, Šrobár miniszter iratai. Az idézett részlet eredeti szövege: „Bola to čeliadka bez všetkej kázne a učinila taký zlý dôjem na celom okolí, že celé obyvateľstvo je rozhodne protičesky naladené.”

17. Nyugatmagyarországi Híradó, 1918. november 14.
18. *Rubint* i. m. 237. Pótlólag még a 32. gyalogezred három századát és egy üteget küldtek Szeredre Budapestről.
19. *Ježek Boj o Slovensko* ... 54.
20. Idézett Šrobár-iratok. A jelentés írója szerint a lipótszentmiklósi szlovák gárda 114 puskával rendelkezett. Szerinte Lipótszentmiklóson és környékén lehetne kétszáz fegyverest összeszedni. Nemcsak puska és lőszer, de géppuskák is vannak elrejtve. További teendők vegetí utasítást kér. Arról, hogy a kassai különítmény bevonatta volna a vármegyeházán lengő szlovák lobogót, nem tesz említést. Az általa említett incidensek valószínűleg a magyar katonai osztag és lipóti leszerelt katonák közti összetűzések, máskülönben a szlovák nemzeti gárda beleavatkozott volna.
21. *Rubint* i. m. 237. Azonkívül említi, hogy Pozsonyban volt még a szervezés alatt álló 13. honvéd gyalogezred, egy repülőgép, a 2. sz. páncélvonat, 549 tiszt, 3922 ember pedig nemzetőri és 603 pedig polgárőri szolgálatra jelentkezett. Ámde november 20-i helyzetjelentés szerint 3828 pozsonyi nemzetőrből csak 450 állt rendelkezésre.
22. *Medvecký, K. A.: Slovenský prevrat. IV. Trnava, 1931. 125—136; Ježek Boj o Slovensko* ... 30.
23. HIL PD Pozsonyi ker. parság 420. karh. sz. — Ugyane jelentés szerint Pozsonyból Nagyszombat védelmére 400 tengerész, Ersekújvárból pedig egy üteg rendeltetett ki.
24. *Medvecký* i. m. 125—136. és *Ježek Boj o Slovensko* ... 80.
25. HIL PD, Kassai ker. parság iratai, helyzetjelentés nov. 25-ről. Másik, dec. 3-i jelentés szerint Magerl ezredes nov. 28—dec. 1. közt két század erősítést, azonkívül önkéntesekből szervezett kisebb osztagokat kapott.
26. *Ježek Boj o Slovensko* ... 110—111; *Rubint* i. m. 239.
27. Későbbi parancsnoka Neuberger főhadnagy. Viselt dolgaik az irodalomból kelően ismeretesek, csak azt emeljük ki, hogy „kommunista mozgalmak leszere-lése” című Salgótarjában és Szegeden is bevetették őket.
28. HIL PD, kassai kat. ker. parság iratai, helyzetjelentés 1918. nov. 27. Az említett gyalogság nyilván a 13. honvéd-, a tüzérség pedig a 37. honv. tüzérezredhez tartozott.
29. Az ütközet után az 137. üteg legénysége felváltását követelte. *Rubint* i. m. 239.
30. *Ježek Úcast* 81.; A magyar adatok alapján megállapítható, hogy a Póstényt és Lipótvárt feladó magyar csapatok a Bertalanffy-csoporthoz tartozó 32. budapesti gyalogezredhez tartoztak.
31. HIL PD, Kassai ker. parság iratai, pozsonyi karhatalmi parsági jelentés 1918. XI. 30.
32. Újsághír a Nyugatmagyarországi Híradóból, amely szerint a Bertalanffy-különítmény a sikeres ellentámadásnál Farkashidát és Vágkeresztúrt is elfoglalta.
33. *Rubint* i. m. 239. A két nagykanizsai század fölött Angyal százados parancsnokolt. Ugyanott: december 7-én a szeredi csoport fele, kb. 300 ember, zsoldfizetés után megszökött és útjában rémhíreket terjesztve, rabolt és fosztogatott.
34. HIL PD Kassai ker. parság iratai. *Medvecký* i. m. II. 177.
35. *Ježek, Úcast* ... 80—81, 126.; *Medvecký* i. m. II. 182.
36. Felvidékünk — honvédségünk. Trianontól Kassáig. Bp. 1939. 212.
37. A Pálmay-csoport. Lásd: A magyar katona. *Ajtay Endre* (szerk.) Bp., 1943. 2. kiadás, függelék 189. *Ježek* ennek alapján helyesbitendő, mert a magyarok nem Szered, hanem Nyitra felől támadtak.
38. *Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. (Az 1918/1919. évi hadműveletek katonai története.) Kézirat I. kötet 27. Cseh és szlovák szerzők egymástól átvett tévedése, amikor Dévénytő helyett Dévényt, Szered helyett pedig Peredet említenek.*
39. *Hodža Milan: Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918 (Bratislava 1929) 57—59, 65—66.*
40. *Vondráček K.: Československo—maďarská válka o Slovensko roku 1918—1919. Lásd „Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919. Bratislava, 1938. 2. kiadás, 272—273. A hadrendnek csak a főbb adatait idézzük: holicai csoport 1120 fő, 15 géppuska, 2 löveg, csoporttartalék 400 fő, 4 géppuska. Trencsényi cso-*

- port: 1470 fő, 19 géppuska, 2 löveg és a páncélvonat. Moravská Ostraván a Zsolnáról kimenekült csoport maradványa, 450 fő. A differencia általános tartalékban. Szlovák katonák jelentkeztek nemcsak Trencsénben, de Malackán és Nagybecsén is.
41. *Ježek Űcast* ... 33.
 42. A Nyugatmagyarországi Híradóban megjelent újsághírek alapján.
 43. Ez valószínűleg azonos az ábrahámí járórharccal!
 44. *Ježek Űcast* ... 31.
 45. Uo. 34. lap és 2. melléklet. Konkrétan a 7. leg. hadosztály állott a 33., 34. és 39. gyalogezredből, egy tüzérezredből, 1 nehéz tüzérosztályból, 1 lovasszázadból, a 6. leg. hadosztály pedig a 31., 32. és 35. gyalogezredből, egy tüzérezredből és egy lovas osztályból.
 46. *Coufal, P.*: Obsazení jižní Moravy. Praha, 1937.
 47. *Medvecký* i. m. II. 35.
 48. Nyugatmagyarországi Híradó, 1918. december 22.
 49. *Ježek Űcast* ... 66. szerint a boldogfai csetepatében a csehszlovák járór 4 tagja elesett, 3 megsebesült, a fogságba került járórparancsnok pedig a bántalmazásokba belehalt. A réesei eset *Ježek Űcast* ... 73.
 50. Nyugatmagyarországi Híradó, 1918. december 29. Ugyanott Jeszenszky Elek hadnagy nyilatkozata a Kisalföldi Gárda nevében.
 51. *Ježek Űcast* ... 31—32. Ezt megelőzően már lázongott a Liptó megyei szlovák lakosság.
 52. *Molnár* i. m. II. 338—343., 361.
 - 52a. Kassai ker. parság 1918. dec. 15., 16. és 19-i jelentései.
 53. *Molnár* i. m. II. 361.
 54. Kassai ker. parság iratai, Werth Henrik alezredes 1918. dec. 12-i jelentése, valamint *Molnár* i. m. II. 282—283.
 55. *Molnár* i. m. 372.
 56. *Molnár* i. m. 398—400.
 57. *Molnár* i. m. II. 448—450, 455.
 58. Kassai kerületi parancsnokság iratai, *Vondráček* i. m. 297—298.; *Molnár* i. m. 540—541.; *Padányi Viktor*: Az összeomlás. Az iglói géppuskások regénye 1918—1919., Szeged, 1942. 53—57. A géppuskás tanfolyam hallgatói a 9., 10., 11. és 16. honvédezből kerültek ki, egy század erejű különítmény volt, amely a vörösés a nemzeti hadseregben is szolgált!
 59. *Medvecký* i. m. II. 182—184. és 281., *Ježek Űcast* ... 67.
 60. Lásd bővebben *ifj. Krug Lajos*: Tüzek a végeken. Selmectől Sopronig. Sopron, 1931.
 61. *Medvecký* i. m. II. 185—186.
 62. *Ježek Űcast* ... 84.
 63. *Ježek Űcast* ... 35, 73.
 64. *Ježek Boj o Slovensko* ... 64—66.; *Ježek Űcast* ... 35.; *Rubint* i. m. 243.; *Medvecký* i. m. II. 153—163.; és IV. 80—81.
 65. *Rubint* i. m. 243—244. A szervezésben exponált Szmrecsányi György volt pozsonyi főispán, Magasházy vezérkari százados stb. Meg akarták buktatni a pacifista Károlyit, amire pedig a politikai szempontokat Erdély védelmének alárendelő székhely hadosztály parancsnoksága sem törekedett.
 66. *Rubint* i. m. 244. Ki kell emelni valamennyi katonai alakulat — köztük a tengerészek — aktív részvételét a „kommunista zavargások” letörésében. Tíz hét múltán mindannyian szolgálatot teljesítenek a magyar vörös hadseregben.
 67. *Ježek* említi a tornóci csetepatét, egyébként lásd *Rubin* i. m. 246.
 68. HIL PD 35. doboz, pozsonyi ker. parság iratai. Komáromi állomásparancsnokság jelentése 54/Kt 1919. jan. 14-ről. Lőrinczy ezredes itt közli, hogy a csapatok fegyelmetlenek, ezért hátrább kellett őket vonni, mivel a demarkációs vonalon összetűztek volna a csehekkel és kiprovokálták volna átkelésüket a Duna déli partjára.
 69. *Ježek Űcast* ... 89—90. említi, hogy a Szerenden állomásozó két morva önkéntes századot kommunista zendülés miatt 1919. január 10-én Galántáról odarendelt legiónáriusokkal kellett lefegyvereztetni.

70. HIL PD, Pozsonyi ker. parság iratai. Köpcsénybe 1919. január 4-én Horváth József százados parancsnoksága alatt indult el a később zászlóaljja bővült Horváth-különítmény. Soproni katonai állomásparancsnokság 1576. sz. 1919. I. 6. Uo. Horváth szds jelentése a menekült katonákról.
71. *Antal Zoltán*: A balassagyarmati csehkiverés története. Balassagyarmat, 1933. 20.
72. *Ježek Boj o Slovensko*... 68. Rapon 12 tiszt és 51 katona került cseh fogságba. A Balassagyarmatról kivonult 16-osok és a Pálmay-csoportok összesen két század erőt képviseltek.
73. *Antal* i. m. 74.
74. Cseh forrás szerint (*Vondráček* i. m. 280—281.) a Balassagyarmaton és vidékén levő cseh csapatok is kaptak parancsot, hogy az Ipoly jobb partját őrítsék ki, de csak a magyar támadás után, illetve az északi partra való visszatérés után értesültek róla.
75. *Rubint* i. m. 247.; *Breit József*: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I. Bp. 1925. 120.
76. *Antal* i. m. 68—82. A csehek vesztesége a foglyokon kívül 8 halott és 7 sebesült, a magyaroké 10 halott (közülük 4 38-as katona, 2 vasutas, 4 polgárőr és 21 sebesült (7 38-as és 5 16-os katona, 5 vasutas, 4 polgárőr). Egy polgárőrt az Ulé földbirtokos-fivérek egyike lelőtt, ezért bátyját majdnem meglincselték. Lásd Níckl Róbert akkori balassagyarmati postafőnök emlékezését *Medveckýnél* i. m. II. 242—248. margó alatt. Az állítólagos 250 magyar halott és sebesült a Medvecký-kompiláció túlzásai egyike.
77. A Pálmay-csoport... 189. A 40. hadosztályparancsnokság 1919. február 1-i jelentése szerint a Pálmay-csoport január 31-én délelőtt szállta meg Hontot, az ipoly-sági állomást és a hídfőt. „Cseh páncélvonat Ipolyszakállásra visszavonult, Visk felé a vasútvonalat könnyen megszakítottuk. A váci kombinált század szétugrott, legénységéből 15 ismét visszatért. Schwartzter alezredez csoportja: Balassagyarmaton rend és nyugalom van. Csapataink hangulata igen jó, a lakosság elkeseredettségének és támogatásának köszönhetőek nagyrészt az elért sikerek.”
78. *Vondráček* i. m. 280—281.
79. *Breit* i. m. I. 121—123.
80. *Breit* i. m. I. 121—123.
81. *Ježek Boj o Slovensko*... 74—75.; *Vondráček* i. m. 280—281.
82. *Bugán József*: Az imperialista cseh hadsereg kiverése Balassagyarmatról. Lásd: Balassagyarmat a Tanácsköztársaság idején. Bp., 1959. 48. oldaltól. — Amikor a 38. gy. e. Bajatz százada Balassagyarmatról eltávozott, a város közönsége fehér színű selyemzászlóval ajándékozta meg.
83. *Ježek Boj o Slovensko*... 74—75.
84. *Breit* i. m. I. 128—129.
85. *Breit* i. m. I. 128—129. Az új demarkációs vonal eléréseért folytatott harcokat szerző ismertette — amennyiben ezek az 5. (volt 39.) vörös hadosztály történetét érintették — A Borsodi Szemle 1962/6. és folytatólag 1963/1. számában.
86. *Rubint* i. m. 247. Ugyanitt említi, hogy a budapesti katonai kerületi parancsnokság a 40. hadosztály védővonalában Feled—Pétervására vonaltól Szécsény—Lóc—Zagyva vonaláig felállította a salgótarjáni védőszakaszt (2 zászlóalja, 1 lovasszázad és 1 tarackos üteg) és innen nyugatra a Dunáig a váci védőszakasz. Ennek első vonalban egy zászlóalj állt rendelkezésre, tartalékban pedig Nógrádverőcén, Rétságon és Magyarnándoron egy-egy század.
87. *Ježek Boj o Slovensko*... 76.
88. *Breit* i. m. I. 123—125.
89. Lásd *Breit* i. m. II. kötetét.
90. *Ježek Boj o Slovensko*... 75—76. Az ungvári ütközetben csehszlovák részről a 31. és 36. légionárius ezredhez tartozó csapatok vettek részt. Április 24-én a csehek még elfoglalták Abara községet. Az ezután történtek már nem a gerillaharcok gyűjtőfogalma alá tartoznak. A csehszlovák csapatok folytatólagosan csatlakoztak a román offenzívához. Április 27-én az 5. hadosztály visszafoglalta a csehek által megszállt Tornalját (*Incze* i. m. 37.).
91. *Fogarassy László*: Az ismeretlen székely hadosztály. Déri Múzeum 1971. évi évkönyve. Debrecen, 1973. 236—237.

Guerillakämpfe in Oberungarn zur Zeit der Károlyi-Regierung

(A u s z u g)

Auf dem Gebiet der heutigen Slowakei fanden von Anfang November 1918 bis Mitte April 1919 zwischen den aus Mähren eingedrungenen Truppen des tschechoslowakischen Staates und den militärischen Verbänden der ungarischen Károlyi-Regierung regelrechte Kampfhandlungen statt. Zu jener Zeit war der offizielle Waffenstillstand schon in Kraft getreten. Über dieses Thema haben einige ungarische, mehrere tschechische und slowakische Autoren beachtenswerte, jedoch voreingenommene und nicht ganz irrtümerfreie Studien veröffentlicht. Demgegenüber versucht der Autor mit Hilfe von originalen Archivmaterials einen Beitrag zur Geschichte der ungarischen bürgerlichen Revolution zu liefern. (Über die Ereignisse an der rumänischen Demarkationslinie hat der Verfasser im Jahrbuch des Déri-Museums von Debrecen 1971 berichtet.)

Nach dem Zerfall der Österreichisch-Ungarischen Monarchie begann in diesem Gebiet die Zeit des „bellum omnium contra omnes“. Man muss die Guerillakämpfe der kleinen ungarischen und tschechischen Militärverbände unter diesem Aspekt betrachten, umso mehr, als die Prager Regierung laut des Militärkonventions von Belgrad tatsächlich nicht berechtigt war, ihre Truppen in das Gebiet der heutigen Slowakei zu schicken. Die Entente hat erst nach der diplomatischen Intervention den Entschluss, gefasst, dass die Károlyi-Regierung die slowakischen Gebiete räumen soll. Die genauen Grenzen wurden allerdings nicht festgelegt. Der tschechoslowakische Gesandte in Budapest, Hodža, und Bartha, der ungarische Kriegsminister, hatten eine Vereinbarung getroffen über die erste Demarkationslinie, die allerdings nur von kurzer Gültigkeitsdauer war, weil in der Entente-Note, die Oberstleutnant Vyx zu Weihnachten 1918 übergab, eine zweite, weiter im Süden liegende Demarkationslinie festgelegt wurde. Mihály Károlyi protestierte zwar, hat aber den Entente-Befehl ausgeführt. Daraufhin hat der italienische General Luigi Piccione, der Oberbefehlshaber der tschechoslowakischen Truppen, diese Demarkationslinie willkürlich überschritten und Balassagyarmat besetzt. Die ungarischen Truppen haben in den Kämpfen vom 29. Januar 2, Februar 1919 Balassagyarmat zurückerobert. Zur gleichen Zeit hat die tschechoslowakische Regierung mit Polen einen siebentägigen Kampf um den Besitz Tešín (Teschen) geführt und deshalb Truppen vom Gebiet des Ipoly-Flusses abgezogen. So hat die tschechoslowakische Kriegsführung selbst eine örtliche Vereinbarung vorgeschlagen, infolge deren im Gebiet zwischen Donau und Uzsok relativ Ruhe herrschte. Nach der Gründung der ungarischen Räteregierung kam es bei Ungvár zu örtlichen Kampfhandlungen. Die rumänische Offensive in der zweiten Hälfte April hat dem in der Paduaer Vereinbarung unterzeichneten und mit der Belgrader Konvention modifizierten Waffenstillstand ein Ende gesetzt.

Aufflackernde Unruhen im besagten Gebiet, die stellenweise zu ausgedehnten Plünderungen und Judenpogromen ausarteten, wurden von

den tschechischen und ungarischen militärischen Einheiten gemeinsam unterdrückt. Charakteristisch für die anarchistischen Zustände ist, dass z. B. in Malacka (Malacky) ein örtlicher Waffenstillstand geschlossen werden konnte, während Rutka und Zsolna (Vrútky und Žilina) von zwei Kompanien des 16. Honvéd-Regiments mit Waffengewalt zurückerobert wurden. Nachdem letztere durch die Zeitungen von der Vereinbarung Bartha—Hodža erfuhren, haben sie im demoralisierten Zustand die beiden Städte aufgegeben. Auch die Stimmung der Bevölkerung im fraglichen Gebiet war unterschiedlich, der zugespitzte Nationalismus beider Partner war nicht mehr imstande, grössere Massen in die Kasernen zurückzulocken, weil die vor kurzem entlassenen Soldaten der Krieges schon überdrüssig waren.

László Fogarassy

A DIÓSGYŐRVASGYÁRI ZENEKAR HATÁSA A NAGY-MISKOLCI ZENEKAROK MEGALAKULÁSÁRA

ZÁDOR TIBOR

A Diósgyőrvasgyári Zenekar történetével eddig két tanulmányban foglalkoztam. Az egyik (a zenekar története a felszabadulásig) a miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvének X. kötetében, a másik (a zenekar története a felszabadulás után) a XI. kötetben jelent meg. A most közlésre kerülő, befejező tanulmányban a zenekarnak arra a hatására szeretnék rávilágítani, aminek következtében sorra alakultak meg a helyi zenekarok és terjesztették a helyi és környékbeli társadalomban a zenei műveltséget.

A Diósgyőrvasgyári Zenekar működése azért is jelentős, mert működésének hatásaképpen, valamint nagyrészt a zenekari tagok oktatómunkájának eredményeképpen Diósgyőrvasgyárban és a környező településeken fúvós- és szimfonikus zenekarok alakultak meg. Éppen ezért — ha rövid terjedelemben is — ezeknek a zenekaroknak a megalakulásával, vázlatos történetével és jelentőségével foglalkoznunk kell.

Az említett két tanulmányt az 1957. évvel zártam le, s ugyanekkor írtam meg a most közlendő részt is. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ismertett zenekarok 1957 után ne működtek volna. Sőt, éppen az a sajnálatos, hogy maga a Diósgyőrvasgyári Szimfonikus Zenekar, amelyik az ország legrégebbi munkászenekara és egyik legjobb szimfonikus zenekara volt, idestova már egy évtizede nem működik (bár a vasgyárnak most is van Arany Lant-díjas fúvószenekara), viszont az ismertetendő zenekarok legtöbbje most is tevékeny szerepet játszik a helyi lakosság kulturális igényeinek kielégítésében. Röviden ismertetem azon karmesterek életrajzát is, akik 1957-ben a tárgyalt zenekart vezették.

Rövid terjedelemben foglalkozom a Miskolci Erkel Ferenc Állami Zeneiskola történetével, viszont nem írok a Miskolci Egressy Béni Állami Zeneiskoláról, illetőleg annak jogelődjéről. Ennek az az oka, hogy amíg az előző zeneiskola létrehozásában a vasgyári zenekar tevékenysége és hatása döntő szerepet játszott, továbbá ez az intézmény Vasgyárban működik, addig a másik megalakulására a gyári zenekar nem volt hatással és ez az intézmény a régi Miskolcon működik. Tény azonban, hogy — kü-

lönösen az első világháború után — sok kiváló tudású vasgyári zenész ott szerezte meg magasabb szintű zenei ismereteit. Ez a helyzet jelenleg, 1973-ban is fennáll, mert számos vasgyári fiatal végzi részben a Bartók Béla Zeneművészeti Szakiskolában, részben a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Zene- és Énektanárképző Szak miskolci tagozatán tanulmányait.

Századunk első felében Miskolc város önmagában képtelen volt önálló, saját zenészekkel előadott, igényes, nagyzenekari hangversenyek megrendezésére. Az első világháború előtti időben az évenként egy-két alkalommal megtartott hangversenyek megrendezéséhez Szent-Gály Gyula, a városi zeneiskola igazgatója, 1910-től a vasgyári zenekar segítségét kérte¹, mert a város, illetőleg a Borsod—Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület csupán 24—26 tagú vonószekarral rendelkezett.

A Közművelődési Egyesület elnökének, Balogh Bertalannak a közbenjárására „... a diósgyőri vasgyár igazgatósága a legnagyobb készséggel bocsátotta a vasgyár fúvószenekarát a miskolci kultúregyesület rendelkezésére és ez tette lehetővé, hogy Beethoven kilenc halhatatlanjából négyet be tudott mutatni Szent-Gály Gyula dirigálásában az egyesület”^{1a}.

Az említett időtől kezdve a miskolci világi és templomi hangversenyekre rendszeresen bevonták a vasgyári zenészeket.

A vasgyári zenekar tagjai között kitűnően képzett muzikusok voltak, s közülük többet a városi zeneiskolában zeneoktatóként alkalmaztak. Így Csermák Raymond 1911-ben gordonkát, Markgráf Erazmus ugyanakkor gordont, Kókai István 1911—12-ben fuvolát és klarinétot, 1927—28-ban az összes fa- és rézfúvó, továbbá ütőhangszereket tanította. Senger Gusztáv 1911—13-ig és 1915—1918-ig gordonkát és gordont tanított a városi zeneiskolában². Működésükkel sok miskolci zenész kiképzését segítették elő.

1. kép. A Miskolci Filharmoniai Zenekar bemutatkozó hangversenye. Elöl, középen, balról jobbra állnak: Galánffy Lajos karnagy, Petri Endre zongoraművész, az első hangverseny szólistája és Rozsnyay Zoltán karnagy

A színházi zenekari teendőket az első világháború évei alatt, majd azutáni években Senger Gusztáv karnagy vezényletével a vasgyári zenekar látta el. A háború befejezése után Miskolcon megvolt az a törekvés, hogy szimfonikus zenekart szervezzenek, ehhez azonban erők elégteleneknek bizonyultak, és a vasgyáriakat ismét felkéri a közreműködésre³. Ugyancsak 1921-ben az őszi színi évadban a színházi zenekart részben a vasgyári, részben a volt színházi zenészekből szervezték meg, amely zenekar két év alatt száznál több operaelőadást szolgáltatót⁴.

1922. november 12-én szervezték meg a Miskolci Filharmóniai Társaságot, amelyben szintén részt vettek a vasgyári zenekar tagjai. Ez a Társaság 1927-ig évi 2—3 hangversenyt adott, majd megszűnt.

Hollósi Kornél, a városi zeneiskola tanára 1928-ban újra felveti az önálló városi zenekar megszervezésének problémáját és ezt csak a katonai és a vasgyári zenekar egyesítésével, valamint a Filharmóniai Társaság vonós tagjainak bevonásával véli megoldhatónak⁵. Miskolcon a gazdasági válság miatt évekig nincs nagyzenekari hangverseny, amíg végül 1936-ban dr. Hamary Géza, a MÁV miskolci üzletigazgatója, a Miskolci Vasutasok Ének- és Zenei Társasága keretén belül több mint 50 tagú szimfonikus zenekart szervezték meg, amelyet eleinte Ábrányi Kornél, majd Kenessey Jenő operaházi karmesterek vezényeltek, s amelyben igen nagy számmal képviselték magukat a vasgyári zenészek. Ez a zenekar 1943-ig működött.

A második világháború befejezése után, 1950 decemberében Fekete Sándor és Pálvölgyi József, a miskolci áll. konzervatórium tanárai kezdték meg újból egy városi szimfonikus zenekar szervezését. Pálvölgyi kiment a Vasgyárba és a vasgyáriak bekapcsolódását kérte, akik közül 33-an vállalkoztak a közreműködésre. 1951 tavaszán ez a zenekar a Filharmonikus Zenekar nevet vette fel és 1951. április 3-án Rozsnyay Zoltán vezényletével bemutatkozó hangversenyt adott a színházban. A zenekar Rozsnyay, majd Melles Károly vezénylete alatt igen nívós hangversenyeket adott a színházban és a népkerti szabadtéri színpadon (1. kép).

A Filharmonikus Zenekar alapító tagjai:

1. Acél Antal gordon	16. ifj. Fejes Imre klarinét
2. Andrejkovics István vadászkürt	17. Fekete Sándor harsona
3. Baczó Balázs né II. hegedű	18. dr. Fekete Zoltán II. hegedű
4. Balogh János gordon	19. Ficsor László vadászkürt
5. Buri Antal gordon	20. Fraknói József ütők
6. Bánhidi Zoltán gordon	21. Főgel Zoltán klarinét
7. Bánfi Kornél gordon	22. Gombás Ferenc cselló
8. Becht József brácsa	23. dr. Gyóry Nagy Lajos I. hegedű
9. Bencs Ferenc fuvola	24. dr. Hamar Endre II. hegedű
10. Birkás Károly II. hegedű	25. Heffner Mihály II. hegedű
11. Csarba Gyula I. hegedű	26. Zs. Hesz Irén I. hegedű
12. Csiki László I. hegedű	27. Horváth Gyula fagott
13. Dénes István klarinét	28. Jancsó László trombita
14. Dunai Lajos II. hegedű	29. Juza Ferenc I. hegedű
15. Fejes Imre oboa	30. Karádi Károly gordon

31. Karsa Mária II. hegedű	50. K. Szabó Miklós fagott
32. Kollár József vadászkürt	51. Szegedi Károly ütők
33. Kossin Ida II. hegedű	52. Szendi Lajos brácsa
34. Konti Izidorusz vadászkürt	53. Szepesi János tuba
35. Kövesdi József cselló	54. Szinei Magda II. hegedű
36. Krasznai Lajos cselló	55. Tárkányi Sándor klarinét
37. Lánci Henrik brácsa	56. Temesi József harsona
38. Lőkös Béla brácsa	57. Tistyán József harsona
39. Marada Imre harsona	58. Tóth Sándor I. hegedű
40. Mezei Pál vadászkürt	59. Vancsó Dezső hangversenymester
41. Mohila Károly I. hegedű	60. Wágner Lajos ütők
42. dr. Molnár Sándorné I. hegedű	61. Várszegi Kálmán I. hegedű
43. Muntyán Béla II. hegedű	62. Végvári András I. hegedű
44. Nádain Ferenc cselló	63. Vissi Géza II. hegedű
45. Névely József cselló	64. Virág Pál trombita
46. Nagy Sándor II. hegedű	65. Vógel Gáspár gordon
47. Pálvölgyi József fuvola	66. Vrana József ütők
48. Simon Dezső brácsa	67. Ujj Viktor fuvola
49. Schöppl Ferenc brácsa	68. dr. Zádor Tibor I. hegedű ^{5a}

A vasgyáriak segítsége ismét igen jelentős, mert 33 zenésszel a Filharmonikus Zenekar felét jelentik. Miskolc város elnökhelyettese 1951. június 20-án átiratban kéri a MÁVAG Kohászati Üzemek, a DIMÁVAG Gépgyár, a Nehézszerzőgépgyár és a Diósgyőrvasgyári Zenekar vezetését, hogy a Miskolci Filharmonikus Zenekar hangversenyeire és szerepléseire a Vasgyári Zenekar tagjait elengedni szíveskedjenek. A Miskolci Filharmonikus Zenekart a Népművelési Minisztérium a megyei és városi tanácsok támogatásával hozta létre. A Filharmonikus Zenekar komoly kultúrpolitikai és nevelési feladatok ellátására hivatott, ezért kéri az említett szervek vezetőit, hogy a miskolci zenekart munkájában támogassák.

Az elnökhelyettes közli a miskolci zenekar nyári programját az ütközések elkerülése céljából. Vidám, tarka est, Nagymiskolci Tömegszervezetek rendezvénye a koreai gyermekek megsegítésére, operett- és operast, zenekari hangverseny, szovjet zenei est stb. szerepelnek a műsorban. Ezek az előadásokon a legkiválóbb budapesti művészek szerepeltek^{5b}.

1953-ban megvonták a zenekartól az állami támogatást és a zenészek egy részét a színháznál létesített operazenekarhoz szerződtették le. Itt is szép számmal akadtak még vasgyári zenészek, majd 1955-ben ebből fejlesztették ki az újabb, ún. Filharmóniai Zenekart (fenntartási költségeit ugyanis az Országos Filharmónia rendező iroda vállalta), amelyben már csak elvétve találunk vasgyári zenekari tagokat. A felszabadulás után létrejött zenekarokat éveken át nem annyira a város és a megye, mint inkább az állami központi szervek támogatásával tartják fenn. A hivatásos zenészek és a zeneiskolai tanárok létszámának növekedésével a diósgyőriek fokozatosan kiszorulnak Miskolcra.

Perecesi Bányász Zenekar 1911-től

A zenekar alapítása Lauday János perecesi tanító nevéhez fűződik, aki 10—14 éves iskolás gyermekekből 1911-ben fúvószenekart szervezett. Első karmesterük Kókai István, aki a miskolci városi zeneiskolánál működött. A zenekar alapító tagjai (2. kép) a következők voltak:

Kispataki Árpád esz-trombita	Lengyel Mihály szárnykürt
Köves Imre trombon	Szenczi István vadászkürt
Debnár Sándor trombita	Oravec János klarinét
Stenczel József helikon	Klusovszki Ferenc b-helikon
Faix Antal klarinét	Soltész Béla kisdob
Kosztka József b-trombita	Parizek Vencel szárnykürt
Gazda János esz-trombita	Novák Rezső klarinét
Králik Ferenc nagydob	Zsalutka Ferenc eufónium
Madarasi László klarinét	Previtzer Béla oboa
Mayerszki József b-trombita	Králik József basszusszárnykürt
Novák Adolf klarinét	Zsalutka János esz-trombita
Gédel József vadászkürt	Farkas Miklós trombita ⁶

Elsőként megtanult zeneművek: Labski József: Castaldo és Olimpia c. indulói voltak. Majd polkákat, keringőket, mazurkákat, indulókat játszottak. A zenekar szereplései az állomással szemben fekvő erdőrészen történtek meg. Az első világháború elején vasárnaponként Kókai István vezénylése alatt hangversenyeket adtak.

2. kép. A Percesi Bányász Zenekar alapító tagjai 1911-ben

A háborúba bevonuló katonákat, több esetben a fiatal zenészek apját vagy bátyját, zeneszóval búcsúztatták el a perecesi állomáson. Leginkább a nyári kirándulásokon szerepeltek. Az első világháború alatt nem volt a zenekar működőképes, ezért a vasgyári zenekar tagjai jártak Perecesre kisegíteni. Az 1918-as polgári forradalom idején Miskolc város katonai parancsnoka a zenekart igénybe vette, amely a miskolci Tiszai pályaudvaron teljesített szolgálatot és a frontról hazaérkező katonavonásokat zenével fogadta. A Tanácsköztársaság idején, 1919-ben ismét együtt voltak és mint zenekar hangszereikkel együtt Mezőkövesdre a Vörös Hadseregbe katonai szolgálatra bevonultak. A román megszállás megszűnése után a zenekar újjáalakulása nehezen ment.

A zenekar tagjait 1920. március 10-én Kókai István karmester vezetésével hangszereikkel együtt a miskolci 13. honvéd gyalogezredhez tényleges katonai szolgálatra hívták be, ahol 1925-ig teljesítettek szolgálatot. Akkor egy részüket leszerelték, másokat különböző katonazenekarokhoz helyeztek át.

A diósgyőri vasgyár igazgatósága, ahová a perecesi zenekar tartozott, még 1922-ben elhatározta, hogy a fúvószenekart vonószenekarrá fejleszti. Erre a néma filmet játszó mozielőadások miatt volt szükség, hogy az előadások alkalmával hangulatfestő zenét játsszanak. A vonószenészeket akkor a vasgyári zenekar kölcsönözte fiatalabb zenészeiből. Igen sok, jó zenésszé fejlődött fiúnak ez volt az első iskolája, itt tettek szert zenekari rutinra. Bajor (Bauer) László, Bauer Vencel, Szigeti József, dr. Huszovszky Sándor, dr. Zádor Tibor, Sebesi (Schwarczbacher) József, Matherni Géza, Kaveczyk Ferenc, Vancsó Dezső, Bodnár István, dr. Schmier József stb. voltak azok a vasgyáriak, akik a vonószenekar kifejlesztésében szerepet játszottak.

1924-ben Wessely Ferenc, a vasgyári zenekar tagja, lett a karmester. Igen nagy lelkesedéssel fogott hozzá az ifjúság zenei neveléséhez és tanítványaiából egészítette ki a zenekar vonósait. A zenekar ekkor már 24—26 tagból állt. Műsoraik: divatosabb nyitányok, köztük néhány igényesebb is, mint Mozart: Szöktetés a szerájból, Auber: A portici néma. Ezekon kívül opera- és operett-egyvelegeket is játszottak. Hangversenyeket vasárnap délutánonként a mai Bányász Klub udvarán tartották. Wessely igen sokat fáradozott a zenekar fejlesztése körül. Az 1929-es gazdasági válság a zenekar fejlődését is visszavetette. Létszámát 18 főben állapították meg és a játékkalkalmakat is csökkentették. Wessely 1934-ig volt karmester, az utóbbi időben sokat betegeskedett és már nem tudta szolgálatát ellátni (3. kép).

Ekkor Mohila István — aki előzőleg a vasgyári zenekar karmester-helyettese volt — vette át a zenekar vezetését. Ezt a tisztséget 1940-ig töltötte be. Utána 1941-ben Hajmán László, a kassai rádió zenekarának tagja, lett a dirigens, azonban a háborús idők miatt különösebb teljesítményekre nem volt lehetőség. 1945-ben Hajmán visszament Kassára és Pogány Sándor lett a karmester.

Az öreg zenészek javaslata alapján 1945 szeptemberében Matherni Gézát hívták meg a karmesteri tisztre. Első dolga volt, hogy a zenekar létszámát 15-ről 30-ra emelte, s ezzel a zenekarral az újaknai kultúrház-

3. kép. Wessely Ferenc a zenekarral

4. kép. Mohila István
(középen álló,
bajuszos férfi)
a zenekar tagjaival

ban hangverseny-sorozatot indítottak el. Minden hónapban tartottak hangversenyt, s a jól összeállított és szépen kidolgozott műsoraikkal a közönséget hozzászoktatták a hangversenyek rendszeres látogatásához.

Műsorukon a következő művek szerepeltek: Kéler: Romantikus nyitány, Verdi: Előjáték a Traviáta-hoz, Sibelius: Valse Triste, Rossini: Sevillei borbély, Semiramis, Grieg: Solvejg dala, Weber: Felhívás a keringőre, Bizet: Carmen, Delibes: Előjáték és keringő a Coppelia c. balettből, Csajkovszkij: Diótörő szvit, továbbá ezekhez hasonló értékű művek.

A könnyűzene klasszikus műveit szintén műsorukra tűzték. Előadták a karmester szerzeményeit is, műsorra került a Kis szvit négy tételben, A dabronyi erdőben c. szimfonikus vázlat⁷.

1948-ban a megyei zenei fesztiválon a vasgyári zenekar mögött a második helyezést érték el.

1949-ben Pogány Sándor lett a karmester, aki 1954 júniusáig irányította a zenekart, amely közben 1954-ben az Országos Bányász Fesztiválon az első helyezést érte el. Nem sokkal ezután Tatabányán adtak hangversenyt.

1954 júniusától újra Matherni Géza irányította a zenekart, amely elért eredményei alapján 1955-ben elnyerte a Szocialista Kultúráért c. kitüntető jelvényt, amit a karmesternek is átnyújtottak. Ekkor a zenekar már Beethoven I. szimfóniájával is megbirkózott.

A zenekar nagyon sokat tett Perces zenei kultúrájának fejlesztéséért és nagyon sokszor együttműködött a színjászokkal, akik a magyarországi szabadtéri előadások meghonosítása terén az úttörők közé tartoztak és a zenekarral együtt igen magas fokú színjász kultúrát fejlesztettek ki ezen a bányatelepen, mikor Miskolcon, sőt Észak-Magyarországon a szabadtéri zenés színelőadások gondolata még fel sem vetődött.

Matherni Géza 1911. december 21-én Diósgyőrött született. Apja vasgyári vasesztergályos, aki a tényleges katonai szolgálatának egy részét mint fuvalás katonazenekarban töltötte, a fiú örökölte apja zenei hajlamát. Tanítói oklevelét a miskolci evang. tanítóképzőben 1931-ben szerezte meg (5. kép).

Zenével tízéves korában kezdett foglalkozni, amikor Sengernél tanult hegedülni. 1923-ban tagja lett a vasgyári zenekar zenetanfolyamának és a zenekar tanévzáró hangversenyén mint fuvalás a növendékzenekarban játszott. Senger innen kiemelte és a hegedű mellett zongorázni is tanította.

A percesi zenekarnak 1928-ban mint brácsás lett a tagja, egyidejűleg a tanítóképző vonósnégyesének volt tagja, ahol Kaveczky Ferenc, Mohila Károly és Sebestyén Zoltán voltak a társai⁸. (Valamennyi ének-zenetanári képesítést szerzett.) 1933-ban a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete 15 tagú zenekarának karmestere lett. Többször szerepeltek. Első szerzeményeit a zenekar adta elő: Felvidéki induló, Frédi gavotte, Melancholia.

Ebben az időben zeneszerzésre és orgonára Hollóssy Kornél, a miskolci zeneiskola tanára tanította. Ugyanekkor hetenként egyszer a budapesti Zeneművészeti Főiskolára járt egyházzenei tanszakra. Sokáig az állástalan diplomások keserű kenyerét ette, amikor 1939-ben Perces bá-

5. kép. Matherni Géza karnagy

nyatelepen tanítói állást kapott. A gyárigazgató a Bányász Zenekar vezetésével is megbízta, azonban a bányauzem vezetője — magas végzettségére való hivatkozással — ehhez nem járult hozzá. A bekövetkezett háborús események miatt főiskolai zenei tanulmányait nem tudta befejezni. 1941-ben a perecesi vegyes karnak lett karnagya.

A perecesi zenekarnak először 1945 szeptemberétől 1949. március 19-ig volt Matherni a karnagya. 1948 nyarán tanári oklevelet szerzett és a megyei középiskolák ének-zene tanulmányi felügyelőjévé nevezték ki. 1954 júniusában ismét átvette a zenekar vezetését és a következő évben mind a zenekart, mind őt a Szocialista Kultúráért jelvénnel tüntették ki. Zeneszerzéssel is foglalkozik. Eddig több szimfonikus vázlatot, nyitányt, zenekari szvitet, zongoraművet írt és a Hófehérke c. daljátékot szerezte⁹, amelyet Perecesen és Miskolcon 25 alkalommal adtak elő.

Diósgyőri Önkéntes Tűzoltók Zenekara (1933—1947)

Diósgyőr anyaközségben 1928-ban leventezenekart szerveztek, amelynek tagjait a vasgyári zenészek oktatták. Karmesterük Schöppl Ferenc, a vasgyári zenekar első trombitása volt. Nem sok eredményt tudtak elérni, mert a gyakori eltávozások miatt nem tudtak állandó együttest alkotni, mindenesetre több fiatal fiú megtanult fúvóhangszeren játszani. Komolyabb működést nem fejtettek ki.

Hoffmann József, a tűzoltó egyesület segédtisztje 1933 augusztusában felszólította Krasznai Lajos vasgyári zenészt, hogy az általa összeírt, volt leventezenészekből és fiatal tűzoltókból tűzoltózenekart létesítsen. A szervezés sikerült és Krasznai megkezdte a zenekar betanítását.

A zenekar alapító tagjai a következők voltak:

Nagy András	Tóth Lajos
Konczwald Imre	Krotos Balázs
Táboros (Tircs) Sándor	Dikkházy Elemér
Nyíró József	Halász József
Moszkál Elemér	Szűcs József
Zay Endre	Nagy Ferenc
Zay Imre	Bohus Dezső
Vass János	Tóth József
Hoffmann József	Vass István
Matula András	Sinka József
Mesticzki András	Hámorszki Rezső
Paluch László	

A zenekar 1933-ban lépett a nyilvánosság elé és 13 éven keresztül, 1947-ig, a tűzoltó testület államosításáig működött. Diósgyőr zenei szükségletét kielégítették. A tűzoltó ünnepélyeken, versenyeken és hazafias ünnepélyeken közreműködtek. A Miskolci Hét alkalmával rendezett ünnepélyeken éveken át szerepeltek és Lillafüreden tartottak hangversenyeket. Részt vettek a Hajdúszoboszlón megrendezett Országos Tűzoltó Versenyeken is (6. kép).

A zenekar rövid idő alatt igen szép eredményeket ért el, felfigyeltek szerepléseire, s rövidesen Borsod vármegye tűzoltózenekarává minősítették. Ez anyagi előnyt is jelentett a zenekar részére, mert ettől kezdve rendszeres vármegyei támogatást kapott. A zenekar annyira jó erőt képviselt, hogy több szerv és intézmény szerette volna a maga részére megnyerni.

A Tűzoltó Zenekar tagjai a zenekar feloszlása után nagyrészt a Lenin Kohászati Művek fúvószenekarába léptek át. A zenekarnak Krasznai Lajos volt a karmestere.

Krasznai Lajos 1903-ban Miskolcon született. Apja 40 éven át mint kovács dolgozott a diósgyőri vasgyárban. 15 éves korában mint másodéves lakatostanonc kezdett hegedűt tanulni egy gyári hadimunkástól, majd Simon Béla karmesterhelyettes kezdett vele foglalkozni. A vasgyári szakirányú tanonciskola az első világháború végén ifjúsági egyesületet szervezett, amelynek zeneszakosztálya is megalakult, ennek Krasznai (Krawczyk) Lajos lett az elnöke. Ekkor vállalta, hogy megtanul gordonkázni, amire a zenekar karnagya, Philippi Vilmos tanította. Később tagja lett a vasgyári zenekar zenetanfolyamának, ahol fúvóshangszert is tanulnia kellett, s ekkor tanult meg az eufóniumon játszani. Tagja lett a zenekarnak és továbbtanulás végett beiratkozott a miskolci zeneiskolába, ahol két akadémiát végzett. Itt főtanszakja a gordonka lett és Haydú István volt a tanára, zeneelméletre Hollóssy Kornél tanította. A zenei tanulmányaival egyidejűleg a középiskolát is elvégezte. 1925-től játszik a vasgyári zenekarban¹⁰.

Diósgyőri Lenin Kohászati Művek Fúvószenekara 1948-tól

Dely Károly, vasgyári munkás 1948 őszén hazatért a fogságból. Munkába állása után rövidesen felkereste őt Gifló László, a Szakszervezeti Ifjúsági Tanács (SZIT) titkára és arra kérte, hogy este jöjjön el egy ifjúsági gyűlésre. Ezen a fiatalok kijelentették, hogy zenét akarnak tanulni és mintegy 70 fő jelentkezett tanulásra.

Hozzáfogtak a zenekar megszervezéséhez, amit december végére befejeztek. A karmesteri teendők ellátására Dely Károlyt kérték fel. Nagy akadályt jelentett a hangszerek teljes hiánya, mégis, a következő év januárjában hozzáfogtak a zeneelméleti tárgyak tanulásához. Ez sok jelentkezőnek elvette a kedvét s a tanfolyam végére 46 főre morzsolódtak le. Az elméleti oktatást heti 3 alkalommal Dely Károly tartotta meg, s a fiatalok jól haladtak.

1949 nyara elején megkapták a hangszereket, amelyeket a SZIT szerzett be. Alig 3 hónapi hangszeres gyakorlat után már három indulót ismertek: 1. a Kaszások indulóját, 2. Egy szovjet indulót, a Májusi Moszkvát, 3. a Búcsú a szláv nőktől c. indulót.

Első szereplésük 1949 őszén a vasgyári szimfonikus zenekar egyik hangversenye alkalmával történt. Bemutatkozásuk alkalmával 32-en szerepeltek, bemutatkozásuk jól sikerült.

A zenekar alapító tagjai (8. kép) a következő zenészek voltak:

Székely Bertalan basszus	Berze Ernő trombita
Csermák Tibor dob	Jekkel László kisdob
Szunyogh István basszus	Hernádi János tenor
Hortobágyi Lajos eufonium	Brinszki László basszus
Ternák Rezső fuvola	Kiss András esz-trombita
Kovács Lajos klarinét	Bráz Kálmán trombita
Szabó Pál trombita	Guik János klarinét
Sándor József szárnykürt	Kukuruda Sándor klarinét
Grega András dob	Bráz Dezső trombita
Fazekas Zoltán tenor	Ecsegi Ernő tenor
Kláben Gyula klarinét	Németh László klarinét
Lukács Iván klarinét	Sebők Gábor fuvola
Danyluk Emil trombita	Timári Miklós bariton
Zsíros László klarinét	Lippa Bertalan klarinét
Ignácz János szárnykürt	Sipos Lajos szárnykürt
Boller András szárnykürt	Horváth Imre szárnykürt
Bánhegyi Béla klarinét	Hegedűs Gyula fuvola
Szöllősi János trombita	Tóth Katalin trombita
Tóth Éva trombita	Hupka Gyula basszus
Lukács Henrik tenor	Kerekes Lajos klarinét

1950. március 15-én a vasgyári Vendégház előtt szerepeltek, amikor egy ifjúsági küldöttséget fogadtak.

A zenekar tagjai foglalkozásukra nézve valamennyien vasgyári ipari tanulók vagy ifjúmunkások voltak.

6. kép. Diósgyőri Tűzoltók Önkéntes Zenekara

A zenekar sok esetben a párt felkérésére mind helyben, mind vidéken szerepelt. Így többek között 1950. április 2-án Sárospatakon egy nagygyűlésen játszott. Első egyenruhájuk: sűrű overall, sapka nélkül volt. Az április 4-i felvonuláson már a teljes menettávon, Vasgyártól a Béke (Búza) térig végigjátszották. 1950 júliusában tiszta fehér egyenruhát kaptak.

A tanulás tovább folyt, létszámuk szaporodott és a DISZ gondoskodott a hangszerek pótlásáról. Az indulók mellett már hangversenyműveket is megtanultak: keringőket, kisebb nyitányokat.

Amikor 1952-ben a vasgyári szimfonikus zenekar széthullott, akkor a fúvószenekart a DISZ-től átvette a kohászati művek igazgatósága és új, kék színű egyenruhával látta el őket. A zenekar ettől az időtől kezdve állandóan szerepel az üzem, a párt- és a szakszervezet rendezvényein. Az 1952. május 1-i felvonuláson fegyelmezett magatartásukkal és szép játékkal nagy sikert arattak.

A zenekar első próbáit a vasgyári fiúiskola egyik tantermében tartotta, azután a tanulóvárosban kaptak helyet. Később a vasgyári postával szemben levő Szabadságharcos Szövetség helyiségében, majd végül a zeneiskolában sikerült elhelyezést nyerniük. Itt kissé szűk helyiség állt rendelkezésükre, de nagy kedvvel folytatták a próbákat. Új szintet hozott a zenekarba két leánynak: Tóth Évának és Tóth Katalinnak a belépése.

A zenekar a szocialista munkaverseny sikere érdekében is tevékenykedett, mert a termelésben élenjáró üzemek dolgozóinak, valamint a

7. kép. Krasznai Lajos karmester

sztahanovistáknak tiszteletére és megjutalmazására az üzemekben hangversenyeket adott. Ezek voltak az ún. üzemi köszöntők, amelyeket több éven át megtartottak.

Közben a zenekarba már idősebb, gyakorlottabb zenészek is beléptek és a zenekar szerepléseinek a színvonala egyre jobban emelkedett. A zenekar tudása már megütötte azt a mértéket, hogy kulturális zenei versenyekbe bekapcsolódhatott. Ez a megmozdulás szép sikert jelentett számukra, amennyiben 1952. október 18-án dicsérő oklevelet nyertek, majd 1953. február 22-én a Művészeti Együttessel II. országos versenyének megyei döntőjén a legjobb eredménnyel végeztek. Ennek alapján májusban részt vettek az országos döntőn, Budapesten, ahol a Károlyi-kertben kiváló eredménnyel szerepeltek. Ezen az országos döntőn már 51 tagú volt a zenekar. A zenészek száma később még növekedett, ami a zenélés iránti kedv megnövekedését igazolja. A május 1-i felvonuláson a zenekar kivonuló létszáma 57 fő volt.

1953. június 26-án a Budapesten megrendezett nemzetközi békekongresszus külföldi résztvevőiből egy delegáció részt vett a vasgyári békegyűlésen, amelyen ugyancsak szép sikerrel szerepeltek.

A zenekar különösen a politikai élet eseményeiben működött közre. Így a békekölcsön-jegyzések, az országgyűlési képviselőválasztások, a helyi tanácstagválasztások alkalmával végzett jó munkát. 1955. április 2-án a szovjet hősök miskolci emlékművének megkoszorúzásán vettek részt. December 4-én, a város felszabadulásának évfordulóján rendezett ünnepélyen játékkal öregbítették hírnevüket.

8. kép. A Lenin Kohászati Művek Fúvószenekeze alapító tagjai

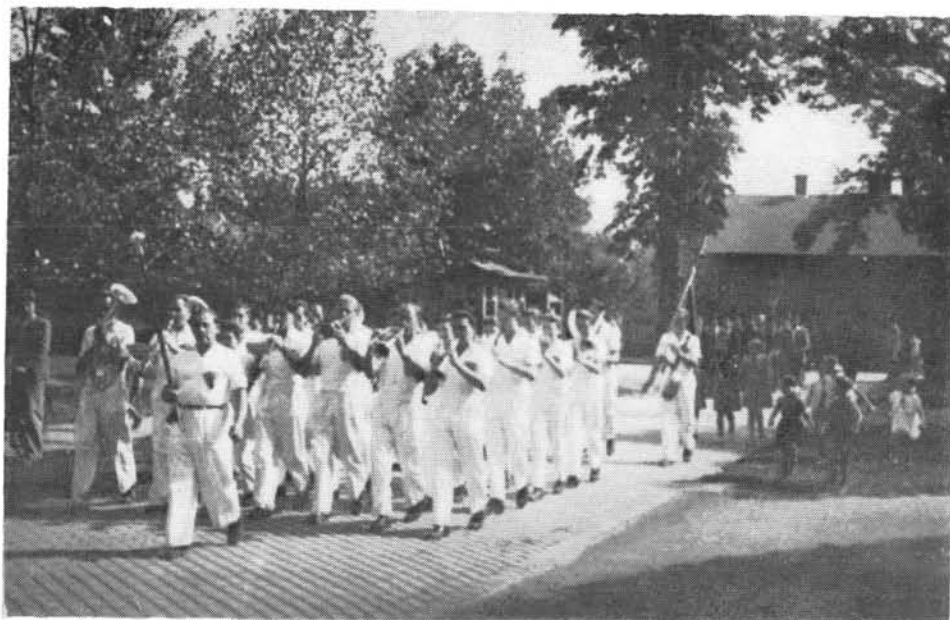
1956. február 10-én Szakácsiban egy, a munka halottjának minősített elvtárs temetésén vettek részt. A zenekar —18 C-fokos hidegben is teljesítette kötelességét. Ilyen helytállásra nem igen akad példa.

Komoly erkölcsi értéket jelentenek a zenekar munkájára nézve azok az elismerő és köszönő sorok, amelyeket a zenekar a honvédség, a párt, a pártfőiskola, különféle kultúrotthonok illetékes szerveitől, valamint a kulturális versenyek bíráló bizottságaitól kapott. A zenekar karmestere fennállásától kezdve Dely Károly vasgyári munkás.

Dely Károly (1948—1957). 1905-ben Szegeden született. Apja mézárosság, aki nehéz körülmények között iskoláztatni akarja fiát, azonban a gyermek anyja elhalálása következtében a második gimnáziumi osztály elvégzése után anyagiak hiánya miatt nem tud tovább tanulni. 1923 januárjában került Diósgyőrbe s a vasgyári zenekar öszszel meginduló tanfolyamára öccsével együtt beiratkozott. Ezután a miskolci levante zenekarban mint tenor és baritonista szerepelt.

1945-ben szovjet hadifogságba került és a kujbisevi táborban mint zenész tevékenykedett. 1948 őszén hazakerült, ekkor felkérték, hogy a SZIT-zenekar megszervezésében és tanításában vállaljon szerepet. Tudása ekkor még hézagos volt, ezért 1953-ban a Népművészeti Intézet által szervezett fúvós karnagyképző tanfolyamon részt vett, amelyet jó eredménnyel elvégzett. A háromhónapos távolléte alatt zenekarának létszáma 56-ról 11-re csökkent.

Hazatérése után Hunyadi János zenésztársa segítségével újra megszervezte a zenekart és 1954. május 1-re már kivonulóképes állapotba hozta. A fúvós karnagyi államvizsgát 1956. július 20-án letette¹¹.

9. kép. Az LKM zenekara fehér formaruhában

10. kép. Az LKM zenekara az 1952. május 1-i felvonuláson

*Diósgyőri Lenin Kohászati Művek Ifjúsági Fúvószenekara
(1949—1957)*

Diósgyőrvasgyár zenei fejlődésének lett az eredménye, hogy az anyaközségben, Diósgyőrött is megmutatkozott az a törekvés, amelynek célja volt a diósgyőri fiatalok zenei foglalkoztatása. Ennek a kezdeményezésnek az élén Balázs József tanító állt, akinek javaslatára 164 iskolás fiú elhatározta, hogy furulyazenekart alakít. Mivel pénzük nem volt, a Lenin Kohászati Művek igazgatóságához fordultak anyagi támogatásért. Az LKM vállalta a zenekar hangszerbeszerzési költségeinek nagy részét, fogyóanyagának havi ellátmányból való rendszeres pótlását és a karnagy tiszteletdíjának folyósítását. A szervezési munkálatokból oroszlánrészt vállalt Nyíró Ferenc, az LKM kulturális osztályának vezetője. Ekkoriban ritkán lehetett furulyazenekart hallani, a Művelődésügyi Minisztérium csak hetet tartott nyilván az országban.

Az egyesületté válást jelentő alakuló ülést 1950. február 25-én tartották meg. Az első tisztikar a következőképpen alakult: elnök: Nyíró Ferenc, az LKM dolgozója, ügyvezető elnök: Fialkovits Adolf iskolaigazgató, titkár-karnagy: Balázs József, gondnok: Rózsavölgyi József, választmány: Sír Pál, Csömöri Béláné, Matula Miklós, Kázár István.

A furulyazenekar 1950. március 11-én mutatkozott be először. Alapító tagok: Ács József, Barczikai Dezső, Kovács Antal, Nyíró István, Tircs István, Roosz Márton, Kubacsek Ottó, Ökrös Miklós, Kiss Bertalan, Ács Gyula, Budai Dénes, Bíró Bertalan, Doma László, Bartha László, Orliczki Róbert, Gácsi László, Krasznai Gábor, Molnár Barnabás, Berczeli Barnabás, Szép József, Kohulák Gyula, Fekete János, Weiling Károly, Barkai Bertalan, Frigyik Tihamér, Vas Ernő, Matula Miklós, Kázár István, Vas Sándor, Brunsvik László, Kemecei Sándor, Varga Miklós, Szilágyi Imre, Nemeskéri László, Fekete István, Gaál István, Varga László, Szállási Miklós, Kunszt János, Henczel Imre.

Előadott műsorok: 1. Kodály: Úttörőinduló, 2. Kodály: Gyermekdal, 3. Novikov: Egy a jelszónk a béke, 4. Alexandrov: Jubileumi induló. Sokat szerepeltek különböző iskolai, társadalmi, szakszervezeti és pártünnepélyeken, gyűléseken. A szereplésekre a zenekar rendszeres próbákon készült fel. A próbákat a nyár folyamán is megtartották, amikor mások nyári szünetüket töltötték. A fiatalokat nemcsak az új zeneművek eljátszására kellett megtanítani, hanem a próbák és a szereplések pontos látogatására, a közönség iránti felelősségre, az egyéni szórakozás háttérbe szorítására, a helyes magatartásra, a rendre, a fegyelemre és sok olyan dologra, amit az idősebb zenészek természetesnek tartanak. A fellépések előtti biztatás, utána pedig a dicséret és egy-két hibára tett megjegyzés, nevelő hatásúnak bizonyult.

A zenészek maguk másolták füzetjeikbe az egyes szólamokat, hogy ez irányú készségüket is kialakítsák.

A hibák gyors megkeresése szempontjából hasznosnak mutatkozott az ütemek megszámozása. A zenekari tagok arra kérték a vezetőséget, hogy a jövőben rézfúvós hangszerek beszerzésére törekedjék, amelyet a jövő év elejére az LKM 30 000 Ft-os támogatása révén sikerült beszerezni és 1951

11. kép. A diósgyőri Lenin Kohászati Művek Ifjúsági Fúvószenekara 1949-ben

második felében a furulyazenekar mellett már megkezdte tanulását a fúvószenekar is.

A furulyazenekar olyan gyorsan és jól fejlődött, hogy 1951. június 10-re budapesti rádiószereplésre hívták meg az együttest. Ebben az évben már 38 alkalommal szolgálták a közösséget. Az LKM vezetősége, Herczeg Ferenc igazgatóval az élén, minden támogatást megadott a zenekarnak, mely lelkiismeretes munkával, rövid idő alatt, igen szép eredményt ért el. Ekkor a zenekart két részlegre szervezték át, az egyik a Diósgyőri Úttörő Zenekar, a másik az LKM Ifjúsági Fúvós Zenekara lett, amely 1952. március 29-én mutatkozott be a közönségnek. Az úttörő zenekarnak 37, a fúvószenekarnak 28 tagja volt. Első számaik: 1. Alexandrov: Jubileumi induló, 2. Gábor Áron népdalinduló, 3. Agapkin: Búcsú a szláv nőktől. Gyakran felkérték őket és már ebben az évben 19 nyilvános szereplésük volt.

1953. február 22-én a II. Országos Kultúrverseny megyei döntőjén vettek részt. A bírálóban kiemelték a zenekar fegyelmezett magatartását, egyöntetűségét, dicsérték a tiszta játékát, az előadott művek alapos kidolgozását, a mű helyes felfogását és azt a fiatal tüzet, lendületet, amellyel Pokrasz: Májusi Moszkváját adták elő. Produkciójukkal oklevelet és a versenybizottság „Dicsérő Elismerését” nyerték el.

Jó szereplésükért 1953 nyara óta úgyszólván évente kéthetes nyári girincai, vagy balatoni üdülésben részesültek, s ezt az időt is ügyesen felhasználták arra, hogy együttesük és a diósgyőriek jó hírét öregbítsék.

Az LKM áldozatkészsége következtében 1953 novemberében egyenruhát kaptak a zenekari tagok. Ettől kezdve már komoly fúvószenekar benyomását keltették.

Tudásukat azzal igyekeztek fejleszteni, hogy tapasztalatcserére a Budapesti Államvédelmi Határőrség fúvószenekarát hívták meg, akik 1954. április 22-én látogattak el Diósgyőrbe és lejátszották nekik azokat a számokat, amelyeket eddig tanultak és azokon keresztül mutatták meg, hogyan kell azokat előadni. Ezután sor került nehezebb művek bemutatására. A fiúk igen sokat tanultak a kedves határőrzenészektől, akik egyénileg is sokat foglalkoztak velük. További fejlődésüket igen jelentős mértékben elősegítette ez a találkozás.

Még gyakrabban hívták őket szereplésekre, s ebben az évben 65 alkalommal tettek szolgálatot a közösségnek.

A zenekar tagjainak összetartása és munkája, színvonalának javítása az esztendő végén nehezebb lett. A tagság érezte, hogy tudásukat mások elismerik és a szomszéd zenekaroknál órabérigényük kielégítést nyerhet. Írásban kérték a kohászati művek kultúrosztályát, hogy munkájukat díjazzák úgy, mint a másik kohászati fúvószenekarét. Ezt a kérésüket a felettes szervek elutasították. A bajokhoz hozzájárult még, hogy a kerületi pártbizottság az 1951. november 6-án közösen használt tereméből kiutasította a zenekart, amelynek egy ideig nem volt próbaterme, majd az MNDSZ helyiségét közös használatra átengedték nekik.

A becsületes, derék munkának eredményeképpen igen szép kitüntetést nyert el a zenekar. 1955. május 28-án önálló hangversenyt rendeztek Diósgyőr-Tapolcán, mely alkalommal 20 tagú fiúkból és leányokból álló esztendőzenekaruk is bemutatkozott. Bartus András, a Borsod megyei népművelési osztály zenei előadója ez alkalommal nyújtotta a zenekarnak és Balázs József karnagynak eredményes munkájukért a népművelési miniszter elismerő oklevelét és a Szocialista kultúráért jelvényt.

A zenekarban igen nagyarányú oktatómunka folyt, mert az évenként kiváló tagok pótlásáról gondoskodniuk kellett. A kilépések néha igen nagyarányúak voltak, pl. 1955-ben 19-en váltak meg a zenekartól, viszont ugyanakkor 63-an részesültek képzésben. A virágzó zenei életet az 1956. évi, őszi politikai megrázkódtatás teljesen megakadályozta, a próbákat beszüntették. A következő év januárjában ismét megkezdték a próbákat. A bérezés kérdése újból napirendre került. Szereplésre már alig vállalkoztak és amikor 1957. július 26-án az LKM kultúrvezetői közölték velük, hogy díjazásukat nem tudják vállalni, és amennyiben nem akarnak tovább játszani, beszüntetik a zenekar működését. Sajnos, ez bekövetkezett, és ezáltal egy igen virágzó zenei együttes beszüntette áldozatos munkáját.

A vezetőség intézkedésére szeptemberben újból megkezdődött az új tagtoborzás, 30 fiú hangszert kapott és megkezdte a tanulást, hogy majd évek múlva nyomába léphessen a sok sikert megért elődöknek.

Balázs József, a diósgyőri Lenin Kohászati Művek Ifjúsági Fúvós Zenekarának karmestere a Borsod megyei Parasznya községben született 1919-ben. Apja géplakatos volt Baross-aknán. Szülei 1928-ban Diósgyőrbe költöztek. A polgári iskola elvégzése után felvették a miskolci evangélikus tanítóképző intézetbe. A kötelező hangszeren, a harmóniumon kívül, mint

12. kép. Balázs József karmester

szabadon választható hangszert, a hegedűt tanulta. Tagja volt az intézet zenekarának. Érdeklődése az orgona felé vonzotta. 1939-ben tanítói oklevelet szerzett és utána Sárospatakon megszerezte az orgonista-kántori oklevelet. A Borsod megyei Bánhorvát községbe hívták meg tanítói állásra, ahol másfél évig működött, amikor a Kassa közelében fekvő Komoróc községbe nevezték ki. Hat év múlva Székelyudvarhelyre, katonai szolgálatra hívták be, 1942-ben zászlós lett és 1943 őszén leszerelt, majd Bereg megyében, az egyik faluban igazgató-tanítónak nevezték ki. 1944 tavaszán újból behívták. 1945-ben megnősült, a háború befejezése után Lónyán tanított, amíg végül 1946-ban sikerült Diósgyőrbe visszakerülnie. Itt megbízták az úttörőcsapat vezetésével. 1949-ben a fiúiskolához került, s ekkor fogott hozzá a zenekar megszervezéséhez.

1951 óta igazgatóhelyettes. 1950-ben és 1954-ben tanácsstaggá választották, jelenleg a III. kerületi oktatási és művelődésügyi áliandó bizottság elnöke (12. kép)¹².

*Diósgyőri Gépgyárak Szinvavölgyi Népművelési Körének
fúvószenekara 1953-tól*

A zenekar 1953 februárjában alakult meg. A szervező munkában Röt István, Csörgő László, Magyar Pál és Orosz László tevékenykedtek. A zenekar megszervezését az tette szükségessé, hogy a diósgyőri gyárak különváltak és önállósultak, ezért a DIMAVAG is saját zenekarral akart rendelkezni.

13. kép. A Diósgyőri Gépgyárak Szinvarölgyi Népművelési Körének fúvószenekara

Elsősorban a DIMÁVAG zenével foglalkozó dolgozóit és a vasgyári zeneiskolában tanító Rőt István tanár növendékeit szervezték be a zenekarba, amelynek első létszáma 20 volt. Alapító tagok:

Féderer László klarinét	Orosz László klarinét
Lerch Róbert klarinét	Török Zoltán helikon
Csibi András trombita	Csávás János trombita
Hegyesi József trombita	Kugler Ferenc trombita
Fejér György trombita	Szendrei Zoltán trombita
Tatai József trombon	Hortobágyi Lajos bariton
Pintér István bariton	Szállási Miklós vadászkürt
Szabados István vadászkürt	Sziman József tányér
Magyar Pál kisdob	Csörgő László nagydob
Korsovszki Lajos helikon	

A karnagyi teendőket Rőt István látta el, hetenként kétszer két órát gyakoroltak, mert nem volt más helyiségük.

A zenekar az 1953. május 1-i felvonuláson mutatkozott be. Egyenruhájuk még nem volt, de fehér ingben és kék nadrágban, egyöntetűen öltözködtek. A zenekar rohamosan fejlődött és az 1953 nyarán rendezett kulturális zenei versenyen már szerepeltek.

Közreműködtek a gyár ünnepélyein. Első megtanult számaik indulók, keringők, egyvelegek, nyitányok voltak.

Az 1954-es kultúrversenyen már a megyei első helyezést érték el, a következő évben pedig a Vasas Szakszervezet Országos Fesztiválján nyertek díjat.

14. kép. Röt István karmester

A zenekar létszáma növekedett és 26-ra szaporodott. Játékuk színvonala is emelkedett, tisztán és szép tónussal fújtak. 1956-ban a sajkóközi bányásznapra hívták őket szereplésre. Repertoárjukban ekkor már annyi mű szerepelt, hogy indulók nélkül, kétórás hangversenyt tudtak adni. A SZOT utasítására a Vasas Szakszervezet Központja a zenekart öntevékeny zenekarrá nyilvánította.

A zenekar fejlődése szempontjából az 1957. év fordulópontot képez, mert ebben az évben a zenekar megkezdte a rendszeres hangversenyezést. Ugyanis a DIMÁVAG, a Nehézszerszám Gépgyár és a Könnyűszerszám Gépgyár kultúr csoportszervezőinek egyesülése következtében megalakult a Diósgyőri Szinavölgyi Népművelési Kör és a zenekar is ebbe a keretbe illeszkedett be. A kör tevékeny népművelő munkát fejtett ki, s így a zenekar is hangversenyzési lehetőséghez jutott.

Az első nyilvános zenekari hangversenyt 1957. április 27-én a következő műsorral, önállóan adták: 1. Suppé: Könnyű lovasság, 2. Ziehrer: Bécsi lányok, 3. Szentimrey: Magyar tánckalásis, 4. Czibulka: Stefánia gavotte, 5. Muradelli: Moszkva—Peking induló, 6. Waldteufel: Espana keringő, 7. Makorov: Két gitáros, 8. Erkel: Hazám, hazám... a Bánk bán c. operából, 9. Pécsi József: Ünnepek a háremben. 10. Eilenberg: Pétervári szánkázás.

A közönség a zenekar bemutatkozó hangversenyét nagy érdeklődéssel fogadta és közkívánatra május 11-én meg kellett ismételniük. A zenekar hangversenylétszáma 30 zenész volt.

A május 1-i felvonuláson újból részt vettek. Sok meghívást kaptak, így többek között szerepeltek a miskolci karhatalmi zászlóalj zászlóavató ünnepélyén, majd a miskolci szabadtéri színpadon adtak hangversenyt.

A zenekar tagjai közül többen a termelésben is kiváló teljesítményt értek el, így Orosz László esztergályos több alkalommal élmunkás jelvényt és oklevelet, Hegyesi József műszaki dolgozó, mint újító és kiváló műszaki dolgozó kapott kitüntetést.

A zenekar ebben az évben a kör klubhelyisége előtt és a miskolci Szabadság (Erzsébet) téren több alkalommal adott hangversenyt. Október 19-én újból sikeresen szerepeltek, amikor a Kör énekkarával együtt adtak hangversenyt. November 6-án, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából a DIMÁVAG kultúrtermében, majd a Kör klubhelyiségében megtartott ünnepélyen szerepeltek.

A zenekar a Vasas Szakszervezet zenei fesztiválján a következő műsorral szerepelt: 1. Verdi: Nabukodonozor, nyitány, 2. Berlioz: Rákóczi-induló, 3. Erkel—Geszler: DISZ-induló, a Sarolta c. operából.

A zenekar igen fejlődőképes, mert javarészen zeneiskolát végző fiatalokból áll, akik a kiadott zeneműveket komolyan megtanulják.

Rőt István 1907. augusztus 11-én Pesterzsébeten született. 1919-ben kezdett zenével foglalkozni, később a szegedi színházban, mint elsőhegedős működött. Zenei tanulmányait itt, Perényi Pál tanárnál tovább folytatta. Hatévi konzervatóriumi tanulás után hazakerült Budapestre és a Zene-művészeti Főiskolára két tanszakra: zeneszerzés és trombitára iratkozott be.

Ezután Szegeden, a 9. honvéd gyalogezred zenekaránál teljesített szolgálatot Fichtner Sándor karmestersége alatt. 1929-ben a székesfővárosi tűzoltóparancsnokságra került, ahol egy fúvószenekar megszervezésére és vezetésére kapott megbízást. Ettől kezdve rendszeresen tanította a zenekar tagjait és elég rövid idő alatt betanította.

Sokat szerepeltek a rádióban és más nyilvános hangversenyen (Károlyi-kert, Városmajor, Városliget stb.).

A Zeneművészeti Főiskolán zeneszerzés főtanszakkból dr. Kókai Rezsőnél abszolvált. Szerzeményei közül a rádió jónéhányat közvetített. Ezek a háború során elpusztultak. Újabb szerzeményei: indulók fúvószenekarra, Dal fúvószenekarra, két menüett hegedűre, zongorára és Kis hangversenykeringő zongorára.

Trombita főtanszakon Ernőházi Vilmosnál megszerezte a végbizonyítványt. 1950-ben a vasgyári Erkel Ferenc Zeneiskolához került, mint rézfúvó tanár, ahol a kürt, trombita, harsona és tuba rézfúvó hangszereket tanítja. 1953-ban a DIMÁVAG vezetőségétől megbízást kapott a gyár fúvószenekarának megszervezésére, s azóta ő a zenekar karmestere¹³.

Diósgyőri Bányász Zenekar 1954-től

A diósgyőri Márta- és Anna-bánya dolgozói a perecsihez hasonlóan önálló zenekart akartak maguknak szervezni. Ezért 1953-ban bejelentették a perecsieknek, hogy a jövőben a felajánlott félszázalékos hozzájárulást nem fizetik be a perecsi kultúralap számlájára, hanem önállóan akarják

felhasználni. A terv megvalósulását siettette az a körülmény, hogy a perecesi bányászzenekarból 1953 decemberében többen kiváltak. Ezért a diósgyőri szervek 1954. január 6-ra gyűlést hívtak egybe, ahol kimondták a pereciesiektől való elszakadást és elhatározták, hogy zenei szükségleteik kielégítésére egy kisebb zenekart hoznak létre. Az ehhez szükséges anyagi alapot biztosították.

Az alakulógyűlésen szép számmal megjelentek a muzsikuskok. A gyűlésre meghívták a perecesi zenekar két bizalmiját: Koics Jánost és Kispataki Árpádot is. A gyűlésen megkérdezték a megjelent zenészeket, hogy kik hajlandók az új zenekarban közreműködni. A válaszok után 25 taggal megalakult a Diósgyőri Bányászzenekar. A karmesteri teendőik ellátására Mentényi Ernőt, az egyik, perecesi zenekarból kilépett zenészt kérték fel.

Az új zenekar kezdetben nagy nehézségekkel küzdött. Bár a perecesi zenekarból kilépett zenészek hangszereiket magukkal hozták, azonban még hiányoztak hangszerek. Lassan beszerezték a legszükségesebb hangszereket, állványokat, kottákat, és megkezdték a munkát.

A zenekar alapító tagjai a következő zenészek voltak:

Kerner Antal	Végvári András I. hegedű
hangversenymester	Jancsó István I. hegedű
Simon Dezső I. hegedű	Lánci Henrik II. hegedű
Gantner Lajos II. hegedű	Zigány Ferenc gordonka
Ruszkó János brácsa	Takács Gábor fuvola
Karádi Károly nagybőgő	Kótay György klarinét
Szabó Endre oboa	Faix Gyula II. klarinét
Dorkó Miklós I. klarinét	Potoczky Ernő II. fagott
Kasza Mihály I. fagott	Urbán István II. trombita
Kővári Károly I. trombita	Marada József trombon
Tistyán József trombon	Andrejkovics István kürt
Takács József kürt	Fraknói József ütők
Prókay László kürt	Mentényi Ernő karmester

A zenekar egy részét a diósgyőri fiatal zenészek, másik részét a perecesi zenekarból kiváltak, a harmadik részét a vasgyári zenekarból jött kíséretük képezték.

A zenekarra rövid működése után felfigyeltek a szakemberek. Egyik jelentős szereplésük 1955 nyarán Perecesen történt, ahol a terület bányászzenekarai részére fesztivált rendeztek. Jó szereplésükért a központtól 15000 Ft-ot kaptak a zenekar továbbfejlesztésére. Ezáltal lehetővé vált a még hiányzó hangszerek pótlása. Ezek beszerzése után megalakították a fúvószenekart és a szeptember 1-én megtartott bányásznapon már ilyen összeállításban szerepeltek. Érdekes a fejlődés fokozata, előbb jött létre a szimfonikus és csak azután a fúvószenekar. Sőt a felmerült igények kielégítése céljából tánczenekart is szerveztek, amely a szombat—vasárnapi táncokhoz a bányászklubban zenét szolgáltatott (15. kép).

A zenekar tovább fejlődött. 1956-ban a megyei Ságvári emlékversenyen 14 zenekar közül a legjobban szerepeltek. A fejlődés mértékére jel-

15. kép. Diósgyőri Bányász Zenekar percesi szereplése 1955 nyarán

lemző az is, hogy minden hónapban — kiváló szólisták, karnagyok, énekesek, kórusok bevonásával — hangversenyt tudtak adni. A Diósgyőri Vegyes Kórus Vidinszky László karnagy vezetésével a zenekar több hangversenyén részt vett énekszámokkal, amelyeket a zenekar kísért.

A zenekar sokféle igényt kielégít. A rendszeresített hangversenyek tartásán kívül ellátják a temetések, köszöntések, bálók, estek, kulturális rendezvények zenei szükségleteit. A vidéken lakó bányászcsoportokat meglátogatják, részt vesznek bányászescüvőkön stb. Klubjukban magyarnóta-énekesekkel estéket rendeznek, amelyeket rendszerint társastánc követ. A minden évben megrendezett bányásznapi alkalmával a zenekar közmegelegedéssel és kiválóan szerepelt.

A diósgyőri zenekar létrejöttében nagy szerepet játszott a 65 éves vasgyári zenekar jó munkája, mert ez sarkallta a bányászdolgozókat arra, hogy önkéntesen felajánlott adományaikkal fenntartsanak egy zenekart és biztosítsák annak működéséhez szükséges anyagi alapot.

A történet teljessége szempontjából meg kell emlékeznünk még arról a nagy jelentőségű zenei eseményről, amelyet valójában a jövő fog igazolni. 1957 novemberében a percesi és diósgyőri zenekarok közt évek óta fennálló ellentétet sikerült feloldani és a két zenekar legjobb zenészeiből Egyesített Szimfonikus Zenekar néven egy olyan 54 tagból álló zeneegyüttest létrehozni, amely a helyi zenekultúrát az 1958 májusában megrende-

16. kép. Mentényi Ernő karnagy

zendő bányászfesztiválon eredményesen képviselheti és az ország legjobb bányászzenekara címért a küzdelmet a siker reményében felveheti.

A zenekar céljai közt szerepel az, hogy a Borsodi Szénbányászati Tröszt-höz tartozó bányatelepek dolgozóinak zenei művelődését magas színvonalú hangversenyek megtartásával fejlessze.

Mentényi Ernő, a diósgyőri Bányász Zenekar karmestere 1915-ben Diósgyőrben született. Apja Mentényi (Müllner) János főmozdonyvezető, valamint apai és anyai nagyapja is a vasgyárban dolgozott. Zenei hajlama korán megmutatkozott, ezért szülei már 6 éves korában hegedülni taníttatták. Először Studnicka Nándor, a vasgyári zenekar tagja, majd Senger Gusztáv tanította zenére, míg zeneelméletet Pozsga Gyulától, a vasgyári zenekar gondnokától tanult. Senger halála után a miskolci zeneiskolába iratkozott be, ahol Rákos Arnoldnak lett a tanítványa. Nála végezte el hegedű főtanszakon az akadémia I—IV. évfolyamát. Anyagiak hiánya miatt nem folytathatta Budapesten tanulmányait.

A vasgyári zenekarban 12 éves korában kezdett játszani, majd 1932-ben a zenegondnok kérésére a perecsei zenekarhoz ment kiségitőnek, mert ott nem volt elsőhegedűsben utánpótlás. Wessely, majd Mohila karnagyok keze alatt továbbfejlődött, különösen a zeneelméletben szerzett alapos gyakorlatot, mert nem értettek a hangszereléshez. A karnagy felkérésére ő próbálkozott meg ezzel a feladattal. Később nagy gyakorlatra tett szert ezen a téren.

Közben 1934-ben a miskolci fiú felsőkereskedelmiben, ahol négy éven át volt a zenekar vezetője, letette az érettségi vizsgát. Ezután 1938-ig tagja volt a miskolci MÁV Szimfonikus Zenekarnak és a Nemzeti Színház Zenekarának, amikor katonai szolgálatra behívták.

Hazakerülése után 1951-től 1953-ig a perecesi zenekarban játszott, majd kilépése után a vasgyári zenekarba tért vissza. Távozásával a perecesi zenekarban bomlási folyamat kezdődött, amelynek eredményeképpen 1954-ben megalakult a Diósgyőri Bányász Zenekar, amelynek élére Mentényi Ernőt hívták meg. Rövid működése alatt szép eredményeket mutatott fel, amikkel karmesteri tekintélyét megalapozta¹⁴.

Miskolci Erkel Ferenc Állami Zeneiskola

A vasgyári zenekar hatását, a helyi zenekarok megalakulására és működésére kifejtett hatásán túlmenően talán legjobban a vasgyári zeneiskola növendéklétszámán keresztül mérhetjük le. Nem vitás, hogy a zenét megszerető szülők — amikor erre a szocialista rendszer lehetőséget nyújtott — százával iratták be gyermekeiket a zeneiskolába, hogy ott szervezett irányítás mellett a zenei tudást elsajátítsák.

A zeneiskola kifejlesztése az 1946-ban a vasgyári zenekar által megindított zenetanfolyamból történt meg, amelynek irányítását 1949 őszén a szakszervezet vette át és 1951-ig annak irányítása alatt működött. A tanárok részben szakképzett zenepedagógusok, részben a vasgyári zenekarhoz tartozó zenészek voltak.

A zeneiskolának Diósgyőrvasgyárba történő telepítését az tette indokoltá, hogy a zenetanulás iránt megmutatkozó tömeges jelentkezés, ami a zenetanfolyamnál és a szakszervezeti zeneiskolánál már megmutatkozott, valamint Diósgyőrnek nagy munkástelep jellege szükségszerűen megkövetelték, hogy Miskolcon a második zeneiskolát is meg kellett szervezni. Jelenleg Miskolc az egyetlen város hazánkban, ahol két állami zeneiskola működik, sőt virágzik, mert a két iskolában összesen 1000 tanuló tanul.

A zeneiskola növendékeinek létszáma erős ingadozást mutat, mert az első években a tanév kezdetekor 600-nál több tanuló iratkozott be, azonban év végére 20—25 százalékos lemorzsolódás következett be. Ennek az oka, hogy akkoriban a jelentkezők még nem tettek felvételi vizsgát, azonban mióta, 1951 szeptemberében államosították az iskolát, azóta kötelező lett a felvételi vizsga, s a tanítványok lemorzsolódása minimálisra csökkent.

Kezdetben az összes létező vonós—fúvós szakokat tanították, ha volt jelentkező, ezenkívül éneket, harmonikát és pengető hangszereket is, az államosítás után csak a tantervben előírt tanszakokat tanítják.

Az ország 40 zeneiskolája közül a munkásszarmazású növendékek létszáma tekintetében a diósgyőrinek a legkedvezőbb a statisztikája, amennyiben az összlétszáma 65 százalékát teszi ki. Ez is kitűnő bizonyíték amellest, hogy a vasgyári munkáscsaládok miként viszonylanak a zenei műveltség elsajátításához.

17. kép. Kodály Zoltán
és felesége
1954. április 17-én
meglátogatja
a vasgyári zeneiskolát

Az államosított zeneiskola első tanárai, Forrai Istvánon kívül, aki 1951-ben az iskola igazgatója lett, a következők voltak: Szentimrey Magda, Zorkóczy Erzsébet, Permajer Ilona, Rőt István, akik még ma is tanítanak, dr. Bárdos Kornél, Szathmáry Endre és Furman Margit. Mint óradíjas tanárok Mikula Ferenc és Fraknói József vasgyári zenészek is tanítottak.

Jelenleg 13 kinevezett szakpedagógus és két óradíjas zenetanár látja el 450 növendék zenei képzését. Az iskola tantestülete és ifjúsága igen figyelemreméltó, jó munkát végez, mert a legutolsó szakfelügyelet alkalmával a szakfelügyeleti szerv (a miskolci szakiskola) azt a megállapítást tette, hogy a miskolci körzethez tartozó hat zeneiskola közül szakmailag, iskolaszervezés és iskolaszervezés szempontjából a legjobb eredményt felmutató és legjobban vezetett iskola. Ennek egyik bizonyítéka, hogy évente 6—10 tanulót tud a magasabb fokú zenei szakiskola felé irányítani, sőt olyan tanára is van már a fiatal intézménynek, aki itt kezdte tanulmányait.

Ma már ott tart a zeneiskola, hogy a helyi és környéki zenekarok részére jó zenészutánpótlást tud biztosítani.

Évente 5—7 alkalommal növendékhangversenyeket adnak, amelyeken a növendékek a nagyközönség előtt bizonyágot tesznek zenei fejlődésükről. Nemcsak a növendékek, hanem a tanárok is évente több hangversenyt adnak a vasgyári közönség részére. Ezenkívül a vasgyári zenekar és egyéb kulturális intézmények rendezvényein szólószámokkal szerepelnek.

A tanárok más vonalon is szerepet játszanak Diósgyőr zenei életének irányításában, amennyiben Forrai István igazgató a Diósgyőrvasgyári Művészeti Együttes művészeti vezetője és a vegyeskar karnagya, Rőt István, a Diósgyőrvasgyári Színvavölgyi Művelődési Köre fúvószenekarának karnagya.

Az iskola több tanára a Miskolci Nemzeti Színház zenekarának, valamint a Miskolci Filharmonikus Zenekarnak a tagja. A zenei ismeretterjesztő előadások tartásával kitüntek dr. Bárdos Kornél és Reményi János. A zeneiskolában tanító tanárok társadalmi munkában a miskolci zenepedagógus csoport szakfelügyeletét is ellátják.

Az iskola megindulásakor nagy nehézségekkel kellett megküzdeniük, amelyek között legnagyobbak a terem- és hangszerhiányok voltak. Kezdetben különböző kultúrintézmények szabad helyiségeiben (zenekari próbaterem, énekkari próbaterem, a vendéglő emeleti helyisége) folyt az oktatás, majd 1951-től a vasgyári fiúiskolában kapott hét tanteremben ideiglenes elhelyezést, míg végül 1955. április 4-én a kohászati művek igazgatósága a Kabar u. 4. sz. alatti helyiségeket adta át (Angyalvár), ahol ma 15 tanteremben, megfelelő felszereléssel a nyugodt oktatás menete biztosított.

A kilencedik éve fennálló iskola történetének legfényesebb napja az volt, amikor 1954. április 17-én Kodály Zoltán meglátogatta az iskolát. Az ősz Mester maga vezette le a lapról olvasó versenyt és megelégedését fejezte ki a tapasztaltak felett (17. kép).

1955 decemberében az iskola részt vett a Népművelési Minisztérium által rendezett Bartók Béla zenei emlékversenyen és a miskolci körzethez tartozó iskolák között zongora tanszakon a legjobb helyezést, de a többi tanszakon is kiváló eredményt ért el.

Az iskola célja továbbra is az általános zenei műveltség elsajátítására való törekvés és szakszerű zenészképzés révén a zenészutánpótlás biztosítása¹⁵.

Az itt közölt zenetörténeti események is azt igazolják, hogy a Diósgyőrvasgyári Zenekar tevékenysége nem csupán a gyári lakótelep területére, hanem a településen túlra is kiterjedt. Annyira meg tudta szerettetni a munkás lakossággal a zenét, hogy zenekarok alakítására tudta késztetni mind a különböző vállalati és társadalmi szerveket, mind a zenét ténylegesen művelő fiatalokat. A közölt események ékes bizonyítékai annak, hogy az itteni munkásság a zenekultúra fejlesztésében jelentős szerepet játszott.

JEGYZETEK

1. Diósgyőr Vasgyári Hírlap, 1910. febr. 7.
- 1.a. *Halmay—Leszih*: Miskolc. (Bp., 1929.) 276.
2. *Leszih Andor*: A miskolci zeneiskola 25 évének története, 55.
3. Magyar Jövő, 1921. május 1.
4. Miskolci Napló, 1921. augusztus 7.
5. Miskolci Napló, 1928. április 8.
- 5.a. A Filharmonikus Zenekar 1951. április 10-i fizetési jegyzéke alapján. Az irat dr. Hamar Endre akkori zenekari pénztáros birtokában.
- 5.b. Farkas Dezső, Miskolc város elnökhelyettesének 1951. június 20-án kelt átirata. Dr. Hamar Endre birtokában.
6. Az 1912-ben készült, a zenekari próbateremben elhelyezett fénykép alapján.
7. A műsört tartalmazó lap Matherni Géza birtokában.
8. Kaveczky Ferenc jelenleg az operaházi zenekar elsőhegedűse, Mohola Károly a miskolci Kilián György Gimnázium tanára, Sebestyén Zoltán a pécsi tanárképző főiskola tanszékvezető tanára.
9. Matherni Géza feljegyzései alapján.
10. Krasznai Lajos szíves közlése.
11. Dely Károly szíves közlése.
12. Balázs József szíves közlése.
13. Rőt István szíves közlése.
14. Mentényi Ernő szíves közlése.
15. Forrai István szíves közlése.

FÜGGELÉK

*Életrajzi adatok**a Diósgyőrvasgyári Zenekar működő tagjairól az 1957. év végén*

Ádám János. 1908-ban Zólyomban született. Felső kereskedelmiben érettségizett, jelenleg MÁV-revizor. A miskolci városi zeneiskola IV. akadémiai tagozatát 1943—44. évben végezte el. Rákos Arnold tanítványa. Mint hegedűs 1932—1937-ig a Miskolci Daloskerületi Zenekarban, 1937—1946-ig a Miskolci MÁV Szimfonikus Zenekarban, 1947—50-ig a miskolci VAOSZ-zenekarban, 1950-től a vasgyári zenekarban játszott annak feloszlásáig.

Bánfi Kornél. 1910. április 6-án Diósgyőrvasgyárban született. Négy szakirányú osztály elvégzése után géplakatos lett, jelenleg szerszámköszőrűs. Nagybőgőt Senger Gusztávtól, helikont Szepesi Jánostól tanult a vasgyári zenekar zenetanfolyamán. 1927-től tagja a vasgyári zenekarnak. A perecesi, a miskolci filharmonikus és a vasutas zenekarban is játszott.

Bánhidi Zoltán. 1901. március 12-én Parasznya községben (Borsod megye) született. Géplakatos mesterséget tanult. 1915-től a Perecesi Bányász Zenekarban, 1920—1948-ig katonazenészként, 1950-től a miskolci filharmonikus, 1951-től a miskolci vasutas, 1955-től a Diósgyőri Bányász Zenekarban működött. 1957-től tagja a vasgyári zenekarnak.

Bencs Ferenc. 1918. április 28-án Sajólászlófalván született. A négy középiskola elvégzése óta a MÁV miskolci Igazgatóságán dolgozik, jelenleg gazdasági elnök. Fuvolás, de a klarinét mellett az összes rézhangszeren megtanult játszani a miskolci 13. honvéd gyalogezred zenekaránál. Katonazenészként 16 éven át játszott a színházi zenekarban. Tagja volt a filharmonikus zenekarnak, 1947-től a vasgyári zenekarnak.

Berecz Sándor. 1916-ban született Miskolcon. A gimnáziumi érettségi megszerzése után a miskolci MÁV Üzletigazgatóságán helyezkedett el, mint előadó. A városi zeneiskolában Rákos Arnold volt a tanára. Iskolai zenekarban 1928—30-ig, majd magánzenekarban 1930—34-ig, később a MÁV szimfonikus zenekarban a második világháború kitöréséig, 1953-tól a vasgyári zenekarban játszott, mint másodhegedűs.

Danyluk Emil. 1905. október 18-án Diósgyőrvasgyárban született. Bádogos szakmát tanult, jelenleg nyugdíjas. 1920-ban Szitka Rudolfnál, majd Kókai Istvánnál tanult hegedűt és kisdobot. 1923—34-ig a 13. honvéd gyalogezred zenekarában, 1934—40-ig a vasgyárban, 1942-ben a budapesti MÁVAG-zenekarban, 1943-tól a vasgyári, majd a perecsi zenekarban mint hegedűs, illetve szárnykürtös játszott. 1957-től újból a vasgyári zenekarban játszik.

Dunai Lajos. 1897. december 12-én Lopér községben (Zólyom megye) született, Kubik Lászlónál, a vasgyári zenekar tagjánál hegedűt tanult, majd 1913-ban bevonult a katonazenekarba, ahol Lincke katonakarmesternél tanult. 1913—1945-ig katonazenekarokban, egyidejűleg, 1921—1940-ig a miskolci színházi zenekarban, 1945—50-ig a vasgyári, ezután a színházi zenekarban működött. Tagja volt a filharmonikus zenekarnak is. 1947-től mint nyugdíjas zenész, újból a vasgyári zenekarban működik.

Edőcs János. 1940. január 22-én Mezőkövesden született. Jelenleg a zenegimnázium III. osztályának tanulója. Oboára Pados Jenő tanítja. 1956-tól tagja a vasgyári zenekarnak.

Farkas László. 1940. február 7-én Újdiósgyőrben született. A villamosipari technikum III. osztályának tanulója. Hegedűre kezdetben Kerner Antal tanította, jelenleg a zeneiskola VI. osztályát végzi, tanára dr. Husovszky Sándor.

Fógel Zoltán. 1910-ben Diósgyőrvasgyárban született. A 4 szakirányú elvégzése után idomszerlakatos lett, jelenleg utókalkulátor-csoportvezető. A vasgyári zenekar zenetanfolyamán 1925-ben klarinétot, 1926-ban oboát és angol kürtöt, 1931-ben saxofont tanult. Oktatói: Handzók Béla, Somorjai Rezső, Senger Gusztáv, Dénes István és Fejes Béla. 1927-től tagja a vasgyári zenekarnak, közben a Filharmonikus, a MÁV, a színházi, a Szinivölgyi fúvós és a diósgyőri bányászzenekarban is működött.

Fraknoi (Filla) József. 1885. március 12-én született Auszigban (Ausztria). Már 10 éves korában megkezdte zenei tanulmányait, majd a IV. polgári iskola elvégzése után, 14 éves korától a volt 62. gyalogezrednél, mint katonai zenénövendék teljesített szolgálatot. Jól játszott hegedűn, szárnykürtön, trombitán, mégis az ütőhangszereknél kötött ki. A katonazenészi szolgálata után színházi zenészként működött, majd 1910-ben a diósgyőri vasgyár szolgálatába, illetőleg zenekarába lépett.

Gantner Károly. 1936. február 4-én Miskolcon született. Elektrotechnikus. A vasgyári zeneiskolában tanult hegedülni. 1957-től tagja a zenekarnak. A Diósgyőri Bányász Zenekarban is játszik.

Gánóczy Gábor. 1916-ban Sátoraljajúhelyen született. Négy polgári elvégzése után lakatos szakmát tanult. Ütőhangszeren játszik. 1943 óta tagja a zenekarnak.

Handzók Béla. 1902-ben Perecsen született. Géplakatos mesterséget tanult, jelenleg az LKM-nél anyagbeszerző. Kókai István tanította klarinéttra. 1914—20-ig a perecsi, 1920—25-ig a katonazenekarban működött. 1925-től tagja a vasgyári zenekarnak, ahol éveken át fuvolán játszott.

Halász József. 1908-ban Miskolcon született. Négy szakipari iskola elvégzése után lakatos lett, jelenleg gyártásintéző. A vasgyári zenetanfolyam hallgatója volt, vadászkürtön, szaxofonon, trombitán és fagotton játszik. 1930-tól tagja a vasgyári

zenekarnak. Mint a legtöbb vasgyári zenész, ő is egyidejűleg játszott a miskolci, perecsei és diósgyőri zenekarban.

Havasi István. 1903-ban Újdiósgyőrben született. A négy polgári elvégzése után lakatos lett, jelenleg könyvelő. Hegedűre Senger Gusztáv tanította. 1923-tól tagja a zenekarnak. Vezetőségi tag.

Heinrich István. 1901. október 23-án Diósgyőrben született. MÁV-ellenőr. 1922-ben megtanult vadászkürtön játszani. Katonazenekarokban játszott. A felszabadulás után visszatért a vasgyári zenekarba, de egy ideig a filharmonikus és a MÁV szimfonikus zenekarban is játszott.

Karádi Károly. 1898. október 25-én Diósgyőrvasgyárban született. Négy középiskola elvégzése után vas- és fémesztergályos lett, jelenleg nyugdíjas. Hegedűt, nagybőgőt és eufóniumot tanult. 1921—1925-ig katonazenekarban, 1938-ig a színházi zenekarban játszott. 1916—21. között és 1925-től mostanáig működik a vasgyári zenekarban, tagja a filharmonikus zenekarnak is.

Kerner Antal. 1922-ben Miskolcon született. Gimnáziumi érettségit tett. A miskolci zeneiskola akadémiai IV. évfolyamának elvégzése után Garay Györgynél tanult hegedűt. 1940—45-ig a Székesfővárosi Zenekarban, 1945-től a vasgyári zenekarban játszik.

Kövesdi József. 1887-ben Grácban született. Zenésznak tanult, jelenleg nyugdíjas. A bécsi zeneiskolában kezdett hegedűt tanulni, 1901—1904-ig katona zenénövendékként gordonkát, majd az összes rézfúvó hangszereket tanulta, 1909 óta hivatásos zenész. Katonazenekarban, a kassai és miskolci színházi zenekarban és a miskolci filharmonikus zenekarban játszott. Megszakításokkal újból a vasgyári zenekarnak tagja.

Krasznai Lajos. 1903. augusztus 10-én Miskolcon született. A polgári és szakirányú iskola elvégzése után lakatos lett. Jelenleg kalkulátor a DIMÁVAG-ban. Hegedűt, majd gordonkát tanult Sengertől és Haydú Istvántól. A miskolci zeneiskola akadémiai tagozatának két évfolyamát elvégezte, zeneelméletet Hollóssy Kornéltól tanult. 1925-től tagja a vasgyári zenekarnak, 1933—47-ig a Diósgyőri Tűzoltó Zenekar karmestere volt, a perecsei zenekar karmester-helyettese. Játszott a színházi és a filharmonikus zenekarban.

Lakatos László. 1902. március 1-én Govasdia (Hunyad m.) községben született. Négy középiskola elvégzése után géplakatos lett. Jelenleg szénraktárvezető. Hegedűre Kubik László, brácsára Philippi Vilmos, Esz-trombitára Wessely Ferenc tanította. 1945-től a zenekar vezetőségének tagja, 1952-ig mint titkára működött. 1945-ben a hangversenyeken előadott művekhez zenei magyarázatot fűzött, módszerét a Magyar Rádió is átvette. 1922-től tagja a vasgyári zenekarnak. A perecsei zenekarban is játszik.

Lánci Henrik. 1916-ban Diósgyőrben született. Gimnáziumi érettségit tett, jelenleg az LKM bérelszámolás ellenőrzés vezetője. Berényi és Wessely tanította hegedűre, majd a városi zeneiskola akadémiai tagozatának II. évfolyamát elvégezte. 1934 óta a vasgyári zenekar tagja. Játszott a gimnáziumi, majd a perecsei zenekarban. Most a Diósgyőri Bányász Zenekarban is működik.

Lukács Iván. 1933. december 8-án Miskolcon született. Négy polgári elvégzése után vasöntész lett. Jelenleg meo-ellenőr. A vasgyári zeneiskola növendéke. Klarinéra Forrai István tanította.

Marada Imre. 1919. január 3-án született Miskolcon. Asztalos a vasgyárban. Trombonra Szepesi János tanította, majd a miskolci zeneiskolában két éven át Fe-

kete Sándor tanár tanította tolóharsonára. 1943-tól tagja a zenekarnak, játszott a filharmonikus zenekarban is, tagja a diósgyőri bányászzenekarnak.

Mikula Ferenc. 1911-ben Újdiósgyőrben született. Négy gimnázium elvégzése után vasesztergályos lett. Jelenleg könyvelő. Hegedűre Simon Béla, trombitára Schöppl Ferenc tanította. 1927 óta a vasgyári zenekar tagja.

Nagy Ferenc. 1905-ben Miskolcon született. A gimnázium harmadik osztályának elvégzése után lakatos lett. Jelenleg szakoktató az iparitanuló-iskolában. Hegedűre Studnicka Nándor vasgyári zenész, trombitára Kókai István tanította. Műkedvelő, levente-, majd a gyári zenekarban játszott.

Nagy László. 1938. október 5-én Miskolcon született. Zenegimnáziumban érettségizett. Hegedűre Budaházy Fehér Miklós tanította. A szakiskola II. évfolyamát végzi.

Patakfalvi Mihály. 1901-ben Nyíregyházán született. Postakézbesítő. Kürtös. 1920-tól egyházi, 1923-tól 1934-ig katonazenekarban játszott. 1935-től a Budapesti Postás, 1937-től 1943-ig a miskolci MÁV szimfonikus zenekarnál, 1945-től a miskolci VAOSZ és a perecsi, most a vasgyári zenekarnál működik.

Potoczky Ernő. 1936-ban Miskolcon született. Zenei gimnáziumban érettségizett. Fagottra K. Szabó Miklós tanította. 1956-tól játszik a vasgyári és a diósgyőri bányászzenekarban.

Schöppl Alfréd. 1901-ben Diósgyőrvasgyárban született. Négy középiskola után a vasgyárban helyezkedett el, bérügyi előadó. Gordonkát és nagybőgőt tanult. 1919 óta tagja a zenekarnak. Vezetőségi tag.

Schöppl Ferenc. 1899-ben Diósgyőrben született. A tanonciskola elvégzése után lakatos lett, most nyugdíjas. Brácsázni Studnicka Nándor tanította. 1921-től a vasgyári zenekar tagja, a diósgyőri bányászzenekarban is játszik.

Simon József. 1908-ban Diósgyőrben született. A lakatos szakmát tanulta, majd elvégezte a felsőiparit. A tmk osztályvezetője. Hegedűre Senger Gusztáv, klarinétra Handzók Béla, ütőhangszerre Fraknoi József tanította. 1927-től tagja a zenekarnak. Vezetőségi tag.

Simon Dezső. 1916-ban Miskolcon született. Gimnáziumi érettségi után a Zene-művészeti Főiskolán a hegedű főtanszakon III. akadémiai osztályt végzett. Mint középiskolás diák, a vasgyári zenekarban játszott, majd Budapesten a MÁV szimfonikusoknál, azután a miskolci vasutasok zenekarában, valamint a filharmonikus zenekarban. 1947 óta újból tagja a vasgyári és 1953-tól a perecsi zenekarnak is.

Somorjai Rezső. 1902. április 23-án Perecesen született. Az elemi iskola elvégzése után lakatos lett. Jelenleg az ipari tanulók oktatója. Klarinétra, oboára Kókai István tanította. 1914—1922-ig a perecsi zenekarnál, 1922—26-ig katonazenekarnál, 1926-tól a vasgyári zenekarnál működik.

Szepesi János. 1887. augusztus 22-én Diósgyőrben született. Géplakatos mesterséget tanult, most anyagvizsgáló laboráns. Trombont, helikont és tubát tanult. 1902—1906-ig a vasgyári, majd különböző katonazenekaroknál, azután újból a gyári zenekarnál működött.

Szurowszky János. 1904-ben Diósgyőrben született. Lakatos szakmát tanult, majd zenész lett. Hegedűn, brácsán, Esz-trombitán, banjon tanult meg játszani. 1914—17-ig zeneiskolai növendék, Kubik László tanítja. 1918—19-ben a miskolci városi zeneiskolában Koller Ferenc tanítványa. 1919—1923-ig Perecsen, 1923—32-ig a nyíregyházi katonazenekarnál, 1932-től a vasgyári zenekarnál játszik. A színházi és filharmonikus zenekarnak is tagja volt.

Temesi József. 1909. március 19-én Diósgyőrben született. Négy ipari szakirányú iskola elvégzése után kovács lett. Most műszaki előadó. 1926-tól a zenetanfolyam növendéke, 1928-tól a 12. honvéd gyalogezred zenekarának tagja, 1933-tól ismét a vasgyári zenekarnál vadászkürtös, jelenleg tolóharsonás.

Tistyán József. 1910. március 28-án Diósgyőrben született. A négy polgári elvégzése után lakatos lett. A Lenin Kohászati Műveknél főművezető. Harsonát és baritont tanult id. Juza Ferencnél és Szepesi Jánosnál. 1947-ben a zenekonzervatórium III. osztályát végezte el Fekete Sándornál. A vasgyári zenekaron kívül játszott a filharmonikus és a diósgyőri bányászzenekarban.

Vancsó Dezső. 1911-ben Diósgyőrvasgyárban született. Kereskedelmi érettségi után könyvelő, majd központi könyvtáros a DIMÁVAG-ban. A miskolci zeneiskola akadémiai tagozatának IV. évfolyamát és a Zeneművészeti Főiskolán I. évfolyamot végzett. Tanárai: Rákos Arnold és Gábríell Ferenc. 1927-től a vasgyári zenekar tagja, továbbá a színházi zenekarnál és a filharmonikusoknál játszik.

Végyári András. 1916-ban Salgótarjában született. A felsőkereskedelmi 3. osztályának elvégzése után vasútügyi szállítási vizsgát tett, szállítási ügyintéző. A miskolci zeneiskola akadémiai tagozatának 3 évfolyamát elvégezte a hegedű főtanszakon. 1933—46-ig honvédzenekarban, közben 1938—48-ig színházi zenekarban, 1946—49-ig a vasutaszenekarban játszott. 1950-től a vasgyári zenekar tagja.

Zigány Ferenc. 1912-ben Diósgyőrben született. Az elemi iskola elvégzése után géplakatos szakmát tanult, most főművezető. Vasgyári zenekari tagoktól gondolkáznai tanult. 1946—54-ig a perecsesi bányászzenekarban működött, azóta a vasgyári zenekar tagja.

Dr. Zádor Tibor. 1910. augusztus 28-án Újdiósgyőrben született. Középiskolai tanári oklevelet szerzett és államtudományi doktor. 1922-től Wessely Ferenc tanította hegedűre, 1925—28-ig a perecsesi, 1936—43-ig a miskolci vasutasok szimfonikus, 1946-tól a vasgyári zenekarnak tagja. 1953—55-ig miskolci színházi hegedűs, majd a perecsesi zenekarban is játszott. 1951—55-ig a Filharmonikus Zenekar tagja volt. A hangversenyek műsorismertetője. A miskolci tanítónőképző igazgatóhelyettese.

A tanulmány az 1950-es évek végén készült.

*Der Einfluss des Diósgyőrvasgyárer Orchesters
bei der Gründung Grossmiskolcer Orchester*

(A u s z u g)

In zwei Studien hat sich der Autor mit der Geschichte des Orchesters befasst. Die eine — Geschichte des Orchesters bis zur Befreiung — erschien im X. Jahrbuch des Miskolcer Herman Ottó Museums, die andere — die Geschichte des Orchesters seit der Befreiung — im XI. Jahrbuch des Museums 1972. In der vorliegenden Studie — gleichsam als Abschluss — möchte der Autor auf die Wirkung hinweisen, auf Grund derer nach einander lokale Orchester gegründet wurden und in der Gesellschaft der näheren und weiteren Umgebung musikalische Bildung verbreiteten.

Das Bestehen des Diósgyőrvasgyárer Orchesters ist deshalb von Bedeutung, weil dank seiner und der Bildungsarbeit der Orchestermitglieder in Diósgyőrvasgyár und in den umliegenden Siedlungen Blas- und Sinfonieorchester gegründet wurden. Daher müssen wir uns — wenn auch nur kurz — mit der Gründung, der Geschichte und Bedeutung dieser Orchester beschäftigen.

Der Autor hat die beiden erwähnten Studien im Jahre 1957 abgeschlossen, zur gleichen Zeit verfasste er den jetzt publizierten Teil. Natürlich bedeutet das nicht, dass die erwähnten Orchester nach 1957 nicht musiziert hätten. Bedauerlich ist, dass das Diósgyőrvasgyárer Sinfonieorchester, das älteste Arbeiterorchester und eines der besten Sinfonieorchester des Landes, seit mehr als einem Jahrzehnt nicht mehr besteht. (Allerdings verfügt das Hüttenwerk auch jetzt über ein mit der „Goldene Laute“ ausgezeichnetes Blasorchester.) Die meisten der genannten Orchester spielen auch jetzt eine aktive Rolle bei der kulturellen Betreuung der Bevölkerung. Das oben erwähnte Ziel will der Autor mit der Festlegung von drei Faktoren erreichen:

1. Erwähnen der ideellen Hilfe, die das Diósgyőrvasgyárer Orchester mit seiner beispielhaften Arbeit und mit seiner spontanen Wirkung auf die anderen Orchester leistet.

2. Bilanz über die Unterstützung, die die Musiker des Hüttenwerkes den Orchestern der Umgebung gaben.

3. Hinweis auf die materielle Hilfe, die die Orchester der Umgebung in Form von Instrumenten, Noten und anderen Ausrüstungen von dem Vasgyárer Orchester bekamen.

In kurzen Zügen beschäftigt sich der Autor mit der Geschichte der Miskolcer Staatlichen „Erkel Ferenc“ Musikschule, berichtet aber nicht mehr über die Staatliche Miskolcer „Egressy Béni“ Musikschule, bzw. über deren rechtlichen Nachfolger, die Städtische Musikschule. Der Grund dafür liegt darin, dass das Orchester bei der Gründung der erstgenannten Schule eine bedeutende Rolle spielte, und die Schule im Vasgyárer Wohngebiet steht, während das Orchester bei der Gründung der anderen Schule, die im alten Miskolc betreiben wird, ohne Wirkung blieb.

Tibor Zádor

A TOKAJ-HEGYALJAI NÉMET TELEPÍTÉSEK TÖRTÉNETÉHEZ

BALASSA IVÁN

A Herman Ottó Múzeum egyik, nemrég kiadott kötetében Rátkáról (Zemplén m.) egy tanulmány jelent meg, mely a falu telepítésével kapcsolatban sok érdekes adatot sorol fel. A német telepítések történetét és annak következményeit jobban meg lehet érteni akkor, ha legalább nagy vonásokban áttekintjük az egész Hegyalját érintő ilyen vállalkozásokat, mert mint alább látni fogjuk, ezeket időben és jellegben jól el lehet különíteni egymástól¹.

A török háborúk befejezése után annyi ideje se maradt az elszegényedett országnak, hogy egy kicsit összeszedje magát, máris a Rákóczi-szabadságharc dicső, de sok szenvedést kiváltó éveit követték, s mikor az utolsó ellenállást is leverte az árulás és a Habsburg-dinasztia túlerője, az elnéptelenedett ország kétségbeejtő állapotra jutott. Mátyás király korában a magyarság négymilliót meghaladó számával a nyolcvanmilliót számláló Európa népei között igen előkelő helyet foglalt el. A XVIII. század elején azonban alig érte el hazánk lakossága a két és fél milliót. Ebből a magyarokat 47,5 százalékra tehetjük. Ugyanakkor Európa lakossága a számtalan háború ellenére is, a nagy XVII. századi visszaesés után 130 millióra növekedett. Így ebben a magyarság még egy százaléknyit sem tett ki. Különösen néptelenek maradtak az alföldi, de általában a keleti megyék, ahol a török állandó betöréseivel sanyargatta a népet.

A bécsi udvar politikája megakadályozta, hogy a magyar nemesség visszakapja korábbi birtokait. A hatalmas birtokokat az udvari emberek, kisebb-nagyobb hadvezérek, az udvar és a hadsereg szállítói szerezték meg. Így a magyar föld többsége idegen kézre került. Az új földesurak többnyire csak pusztá földet kaptak, s mivel valami hasznot szerettek volna abból látni vagy hamarosan túladtak rajta vagy telepéseket kerestek. Erre legalkalmasabbnak látszottak a német parasztok, mert az új földesurakhoz nyelvben, szokásban, gazdasági ismeretekben közelebb állottak, másrészt nagyjából katolikusok lévén, az akciókat az egyház is jó szem-

mel nézte. A német településeket arra is alkalmasnak ítélték, hogy a rebellis magyarokat megkössék velük. Ezért még olyan helyeken is, ahol belső telepítések lehetősége is felmerülhetett, szívesebben hoztak idegenből telepéseket².

A Rákócziak sárospataki és regénczi uradalmát Trautson János Lipót Donát herceg, Falkenstein grófja, örökös udvarmester szerezte meg. A 8 városból és 28 faluból álló uradalmat akkor kétszázezer forintba becsülték, ebből 150 000 forint volt a kegyadomány, a többit pedig vissza kellett térítenie az udvarnak. Alig hallgattak el a Rákóczi-szabadságharc ágyúí, 1711-ben a herceg már intézkedik az uradalommal kapcsolatban, sőt az az évi szüretéről már neki számolnak el³. A hivatalos beiktatás sokáig késett, ennek eleinte az lehetett az oka, hogy a Rákóczival való esetleges kiegyezés lehetőségét még nem vetette el a bécsi udvar.

A birtokot nagyon elhanyagolt, leromlott állapotban vette át a herceg, aki maga mindössze két alkalommal látogatott el ide. Azt a jogot is megkapta, hogy a birtok korábban elidegenített tartozékait visszaválthatja. „Nem meglepő az sem, hogy e korszak elején a pusztá telkek száma nagy. Magyarázatul szolgáltnak itt elsősorban az előző hadjáratos évtizedek, mikor az átvonuló hadak pusztítása vagy a családfenntartók nagy számának hadbavonulása a jobbágygazdaságok feladására vagy kereteinek megszüntetésére vezethetett, a deserta sessiók keletkezésében azonban a háborúktól független okok is nagy szerepet játszottak, elsősorban az adóügyek.” Jellemző az, hogy Sáros-Nagy-Patakon 1712-ben így alakult az elhagyott telkek száma: egész telek: 27, fél telek: 66, negyed telek: 41, nyolcad telek: 25. Ugyanez volt a helyzet Sáros-Kis-Patakon is⁴.

Németországban a parasztság helyzete e korszakban ugyancsak keservesnek mondható. A XVII. század állandó háborúi erősen megapasztották a lakosság számát, de már 1700 körül újra elérte a XVI. századi 15 milliót. Németországban nagy belső áttelepülés is megindult, mely különösen Poroszországba irányult. Ezek elsősorban protestáns kézművesek voltak, akik nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Poroszország gazdasági és politikai jelentősége a XVIII. században megnőtt. Amikor már a magyar bevándorlásra került a sor, nagyobb részt földművesek jöhettek számításba, annál is inkább, mert itt elsősorban erre volt nagy szükség. XIV. Lajos francia király rablóhadjáratai Németország jelentős részét, főleg a Rajna vidékét sújtották, ahol a lakosság nyomora nem sokban különbözött a harmincéves háborúk időszakától⁵.

Bár a XVIII. században békésebb korszak köszöntött be, és a lakosság gyors növekedésnek indult, de ez egyes kerületekben még nagyobb nyomort idézett elő. A bádeni alemann és a württembergi sváb területen a vagyont a legkisebb fiú örökölte, így a többi gyereknek másfele kellett foglalkozást keresnie. Ezek közül igen sokan kénytelenek voltak vándorbotot venni a kezükbe és új hazát keresni. A magyarországi új birtokosok természetesen ezekre a területekre küldték főleg szervezőiket, akik fűt-fát ígértek, csak hogy a telepéseket az országba tudják csalogatni, ugyanakkor kikötötték azt a szegény parasztok számára jelentős összeget, amit magukkal kellett hozniuk. A telepítés kérdésével az 1722—23. évi országgyűlés is foglalkozott és a telepések részére általánosan hat év

1. kép. Német telepek
Tokaj-Hegyalján

adómentességet állapított meg. A nagy telepítők sorában megemlíthetjük Károlyi Sándort is, akinek szatmári birtokaira betelepített svábok száma elérte a 14 000-et. E telepítések nyomán a XVIII. századi magyarországi német telepeket *svábnak* nevezték, szemben a középkori eredetű *szászok*-kal.

A magyarországi telepítések e korszakban általában kétfélék: egyrészt kincstáriak, másrészt magán földesúri kezdeményezésűek. Amint látni fogjuk, vizsgált területünkön mind a kettővel találkozhatunk.

Az általunk telepítés szempontjából vizsgált Tokaj-Hegyaljára, illetve annak közvetlen környékére három, viszonylag jól elkülöníthető hullámban érkeztek a telepések. Ezeket eltérő jellegüknél fogva külön tárgyalom.

A rakamazi német telep

Rakamaz a tokaji kamarai birtokhoz tartozott, de teljesen elnéptelenedett, ezért a kamara elhatározta németekkel való betelepítését. Meg is

kötötték a felhajtóval az egyezséget, név szerint Flack Ferenc Jánossal (Kays. Cameral Oberwalter), aki kötelezte magát, hogy saját költségén 150 német családot hoz a birodalomból Budáig, s ezért minden család után kap 4 forintot a Kamarától.

A települők részére az udvari Kamara a következőket ajánlotta fel: minden települő paraszt 20 bécsi öl széles és 30 öl hosszú házhelyet, 30 bécsi hold szántóföldet, 6 hold rétet és szabad legelőt kap. Az épületfát a *Sóhivatal* mérsékelt áron adja, s azt a települők négyévi részletben fizethetik meg. Faizásra az úgynevezett *Beregi erdőben* jelölnek ki részükre területet, mégpedig ingyen és csak az erdő kipusztítását nem engedik nekik meg. Az utazás költségei fejében a Dunán le Budáig 1 forint fizetésére kötelezték őket. Budától Rakamazig ingyenes szállításukról a Kamara gondoskodott, minden amit magukkal hoznak, vám- és harmincadmentes. A települők csak katolikusok lehetnek. Papjukat is hozhatták magukkal. A pap fizetését évi 150 forintban és 150 mérő gabonában, 15 akó borban, 15 öl fában állapították meg. A templomot és a paplakot a kincstár építteti fel. A települők kizárólag császári alattvalók és semmiféle más földesúrnak nem szolgálhatnak. Minden települő legalább 300 forint készpénzt köteles volt magával hozni. Az egésztelkes települők négy ökörrrel vagy négy lóval 30 napi robot munkát végeztek és évi 12 forint adót fizettek. A féltelkest a tehernek csak felére kötelezték. A településtől számítva hat évig semmiféle adót nem fizetnek. Ami a robotot és tizedet illeti, az első évben ezt sem szolgálhatnak, a második évben azonban már fél robottal és fél tizeddel adóznak; a harmadik évben az egészre köteleztetnek.

Flack meg is kezdte a toborzást ezen az alapon és csakhamar útnak is indított 30 családot, de korábbi földesuraik a további kivándorlóktól olyan magas elbocsátási összeget követeltek, hogy ennek lefizetése után nem tudták volna Magyarországon a meginduláshoz szükséges felszerelést megvenni. Flack a kamarához fordul és kéri, hogy a mainzi, trieri, pfalzi választófejedelemhez, a badeni örgrófhhoz, a birckenfeldi és zweibrückeni herceghez a birodalmi kancellária bocsásson ki felhívást: ne akadályozzák a kivándorlókat, hiszen azok továbbra is öfelsége alattvalói maradnak. Ez a felsorolás azért is becses számunkra, mert ebből kiderül, hogy honnan származtak a rakamazi bevándorlók. 1729. szeptember 15-én meg is jelenik a felhívás, melyet a fentiekén kívül még a darmstadti grófnak és a speieri érseknek is megküldtek, szigorúan meghagyva, hogy a 2—300 családot bocsássák el, mert azok ezen túl is „öfelsége birodalmában maradnak”⁶.

Így aztán csakhamar benépesedett Rakamaz német telepeseikkel, akik nemcsak határukat művelték meg, hanem a kamara uradalom számára a tokaji hegyen levő szőlőket is munkálták. Ma már ez a német telep teljesen elmagyarosodott és a nyelvet sem használják, így nem állapítható meg, hogy végeredményben is a feltehetően keverék nyelvből melyik nyelvjárás sajátosságai maradtak meg.

Rátka, Hercegekút (Trautsonfalva) és Károlyfalva

Rátka Tállya mellett, Szerencs közelében fekszik⁷. Eredetileg elpusztult magyar falu, s erre a telepedtek rá a *svábok*. A másik két község szinte egyforma távolságra — 4 kilométerre van Sárospataktól és településének helyét ennek határából szakította ki Trautson herceg, illetve annak tisztartója, Dujardin Károly. Úgy látszik, hogy a telepítés gondolata már 1749-ben felmerült, hiszen arra már bizonyos összeget irányoztak elő: „Inpopulatio Germanorum cum eqvatio hoc Anno 1749.no inohonta ei instituta sub sequentibus annis Dominiis Proventum feret ad minus se extendentem ad Kos . . . 700”⁸. Mind a két utóbbi község irtáson telepedett meg, illetőleg magának kellett kiirtani az erdőt, úgyhogy emiatt sokkal nehezebb körülmények között indultak az új életnek, mint az előbb tárgyalt Rakamaz.

A három falu telepítése nem kamarai, hanem Trautson herceg magánföldesúri vállalkozása volt. Érdemes ide iktatnunk a felhívás-megállapodás teljes szövegét, melyet egy 1783. évi másolatban találtam meg⁹.

Wür Johann Wüllhelm deß Heilige Römischen Reiches Fürst, Trautt Sohn, Graf zu Falckenstein, frey Herr zu Strohen, und Schrospenstein, Herr deren Herrschaft Regect und Saros Botoock, Mortiniz Karlowicz Ischachtiz Hammerstatt, gebloü Kollicht Haredka Kesisaudow, golttegg Srillahoog Freising und deß Margteß A. ggeschloes An der Donau obrist Erbland Hostmaister in Öster Reich und der Eng und obrist Erbland, Morshall in Tiroll Rither deß goldenen Vlieses, better Ehro Róms: Ks: und Kön: Mayatte Würckl geheimer Rath und Ihre Mayes: der Käuserin obrist Hofmeister thunn durch vor weiser dises außgedencken unseren in Hungarrn ligenden Herrschaften, wegen abzu nehmenden Augenschein deß Landes und ein zu Raumenden terrain dahin abgerichten und nunn mehr wider unnuzu Ruck Kommenden Kernharth hornay, anmit jeder mönige Kund wir daß wür auß dem hoch freisst: schwöbischen creiß biß 200 Ehre zur stamtt pflanzung deß Catholischen glaubens, und Teüscher Nattion in unseren protection zu nehmen sind schloßen also daß:

1mo dises in wider hollt unserer Herrschaften, auf Nemende Fammillin oder Ehre von seithen deß landes sechß, und von drithen der Herrschaft dreye frey Jahr haben sollen also zwahr, daß sie Kein Kopf geltt steyr Einß Quotie durch Marche oder Robothen zu laysten zu tragen und zu geben schulttig, sondern von allen an und auf logen frey sein werden und Noch deine

2do: Sie vor fügene un Kosten biß Ofen zu waser oder zu land ge Kommen, solche durch Einen Herrschaften: beambten einfangen, und biß an daß Orth wo selbe Ein zu setzen verordnet werden, gefirt, gefürd werden wehrende welche ihren Morsche sie von allen auf schlögen Month, zohlen und bruck gelttenen frey sein sollen, auch Ihnen

3tio gestodett Vürth, Noch Ihren einpflanzung sich von der gantzen gemeinde burgen Moister Richter geschwohrene, und solche vor stehende Persohnen zu erwöhlen, von den Herrschaft aber Einen teuschen Nottory haben werden so dann

4to Württ die Herrschaft an disem Orth wo sie ein gepflanzett werden die In uestitur licenz und Eoeultött von dem ordinarija Diacosis Einen Teüschen göüste seell sorger aller dringeß bewürcken Nicht nundern

5to durch Teische Herrschafft beambte gubernierett werde welche Ihnen bey Ihrer An Kunfft grund stücke, Acker, Wisen, wiin gärten und hofstätte, zu Ihren genug samen under Haltung An weisen sollen und damitt

6to Sie ohngehinderth bleiben mögen, sowohl von dem Königl. Kouse Hof selbst, als der hungarische Canzley, auf mit gewöhnlichen Broteclinalin Salua Quartien ver sehen werden

7mo Würth Ihnen zu ihrer häusslichen Nider laßung von seithen der Herrschaft genugsames bou holtz oder steiner zu erbauung ihrer Nötighen Wohnungen an gewissen werden, und ob wollen er Klöcke: Herrschafft waßer Mihlen vor handend sind, sollte Ihnen doch frey sein in dem Orth sie sich Nider lassen eine Trucken Muhl zu erbauen, wo von der Nuzen der gemeinde zu stehen sollen auch wirth Ihnen gestattet von solchen Ihrer gemeinde einen zum Gostwirt zu erwählen, welchen die Herrschafft den Wein in loufendem Kreiss vorläge und er daß alhin gewöhnliche auß schänck gelt in seinen Nuzen zu schärffen haben wirth, hingegen die Gemeinde ver bunden sein soll, bey solchen Hochzeiten und er laubte ostende: lustbar Koitser zu halten und da

8vo Under Ihren einige gefunden wurden welche auß gelt Mangell daß benötigte getreitt nicht er Kaufen Könden, wirth selben noch ein sehen der Herrschaft solches mit diser Contition vorgestrocket werden, daß sie Under dreu frey Jahren daß Eu... ongene Endweder noch wird noch bezohlen, oder in Natura zu Ruckgeben oder auch Abarbeiten mögen hingegen

9vo Noch verfloßenen drey freyheits Jahren wird ein Jede Haus wirth Alle jährlich drey gulthen gelttes Brestiren, und welcher ochßen oder pfferde hath, alle Jahr fünfzehn Tage solchen, welche aber Keinen Zug haben mit der Hand arbeithen eben fünfzehen Tage, zu Robothen schuldig sein sie bey auch von allem Wochs thun, auß genohmen, waß sie in Ihren hof stetten bauen werden, daß sie gewöhnlich Neundell zu geben haben, in soll aber zwey württhe auß einen Hofstatt sich behlösten sollen bette mit ein ander die Landeß und Herrschöfte: gaben und schuldigkoitten zu Tragen an zu vor Richter schuldig sein

10mo Wirth die gemeinde erlaubt von sich ein Würtshauß zubestimmen, in welchen sie von Michaelly biß zum Neuen Jahr Ihren Aügen Weinn schöncken und so dan der sie auß End Sprengende Nuzen der Gemeinde zu verschiden bestreitungen zu guthem Komen Kann so söner Selben Ihnen wein Garthen erbauen werden und da durch

11mo Einer einen edell Hof, der wüll und ser ertrögliche sind, außzulößen im stand und willens woher, wirth Ihner versprochen Nebst denan 3-frey Jahren Nach solchem auß 100 gulden geltt ein frey Jahr zu gestattet Sein und

12mo Wirth ein jeder bey denen hier in Hungaren landes Ibe urbarin sein pflicht läysten, der gestolten, dass sie die Herrschaft underthönig werden, und ohne der selbe vor wisen und bewilligung, sich oder die Ihrige einer Anderen Herrschaft nicht underthönig mochen dörfen sonder beständig zu bleiben, geholten sein sollen und damitt

Schließlichen alles Recht und Ordnung: herrgehe so sollen alles auf den Teuschen fuß, und zwahr durch Teusche Oficianden an geordnet und ein gerichtett, so dann obstehende Beumtten von auss und Unseren Nach Kömpling getreulich gehalten werden zur Ur Kund deßen fürste fördigung

Wienn D 26^L May Ano 1750

Johann Wüllhelmm
Fürst Traut Sonn

2. kép. Trautsonfalva településének térképe 1784-ből

A felhívásból néhány jellemző dolog derül ki, amit nem árt külön is hangsúlyozni: először is a telepítést három indokkal magyarázza meg: az elnéptelenedett vidék benépesítése és a munka megindítása, a katolikus hit megerősítése és végül a német nemzetiségnek a messze vidékre való elterjesztése. Kiderül, hogy a sváb kerületről összesen kétszáz családot akartak áttelepíteni. Budáig hozzák őket és itt veszik át az uradalom tisztviselői, hogy a kijelölt helyre vezessék őket. Minden tekintetben biztosítják őket, hogy a német törvények és szokások szerint élhetnek és az uradalom is német tisztviselőt biztosít a kormányzásukra. Maguk közül választhatnak bírót és általában vezetőket. Biztosítják a kocsmáltatás jogát az általános magyar szokás szerint, Szt. Mihály naptól Újévig. Malmot építhetnek és a maguk szükségére örölhetnek is. Az építkezéshez szükséges fát, követ az uraság biztosítja, amiből látszik, hogy nem kaptak előre felépített lakásokat. Azonkívül, akinek nem lesz elegendő vetnivaló gabonája, annak ugyancsak az uraság ad kölcsön. Ezt azonban vagy vissza kell adni, vagy le kell dolgozni az allodiális földeken.

Az állami adóktól hatéves, a földesúri szolgáltatás alól pedig hároméves felmentést kaptak, hogy a megindulás nehézségein átsegítsék őket. A három év eltelté után minden gazda három forintot ad és tizenöt napot szolgál, ha van jószágja, akkor jószággal, ha nincs, akkor pedig gyalog. Ezenkívül mindenből kilencedet adnak, csak szokás szerint a ház körül termeltek mentesek a kilenced-szolgáltatás alól.

Mindezeket összevetve megállapíthatjuk, hogy ez a telepítési ajánlat

másokhoz viszonyítva egyáltalán nem volt előnyösnek mondható. Éppen ezért, ahogy az eddigi adataim mutatják, nem sikerült kétszáz családot egyszerre összeszedni, illetve a letelepülés helyén megtartani.

Amint láttuk, a felhívás, amit mondhatunk egyezségnek is, mert későbbben így hivatkoznak rá a rátkaiak — Bécsben, 1750. május 26-án kelt. Az eddigi irodalom és feljegyzések jórésze azonban Rátka, Trautsonfalva (Hercegekút) és Károlyfalva letelepítését 1754-re teszi és a köztudatban elsősorban ma is ez él. Vajon valóban ilyen hosszú idő telt el a felhívás— egyezség és a megtelepedés között? Lássuk a letelepülés idejére vonatkozó legfontosabb forrásokat.

Szirmay Antal, Zemplén megye nagy ismerője azt írja, hogy a herceg 1754-ben Sárospatak határából egy nagyobb részt kanyarított ki és a Svábországból ide hozott (ex Sueuico) parasztokat itt telepítette le. Szinte ugyanezt mondja el Károlyfalváról is, melynek alapítási évét ugyancsak 1754-re teszi és megjegyzi, hogy a nevét Trautson herceg fia után kapta. Rátkáról a nevezetes zempléni krónikás azt mondja, hogy valamikor nevezetes magyar hely volt, de a különböző háborúk alatt teljesen kipusztult. Ezért 1754-ben Trautson herceg a Sváb-kerületből (Ex circulo Sueuico) új telepéseket hozatott és azokkal szállatta meg a három községet¹⁰.

Ezután nem csodálkozhatunk, hogy a későbbi irodalom teljesen átvette *Szirmay* megállapítását, s *Borovszky Samu* így ír Trautsonfalváról: „A Rákócziak uradalmához tartozott, hova Herceg Trautson János 1754-ben németeket telepített.” Majd egy másik helyen összefoglalóan így ír ezekről a falvokról: „E telepek közül Rátka eredetileg tősgyökeres magyar falu volt és a török világban pusztult el. Ebbe a faluba, valamint Károlyfalvára, herceg-Trautson 1754-ben katolikus vallású svábokat telepített”¹¹. A *Fata arcis Patak* c. névtelenül megjelent munkában is ezt olvashatjuk: „Baro Dujardin 1754-ben alapított Károlyfalvát és Trautsonfalvát Svábországból a Schwarzwaldból hozva telepéseket”¹². Nem csoda hát, ha az új és egészen új munkákban is azt találjuk, hogy „A tulajdonképpeni telepítés éve 1754”¹³. Vannak azonban olyan újabb munkák is, melyek a telepítés évét valamivel korábbra teszik. „1752-ben, Sárospatak területéről a herceg két helyen is kiszakított egy-egy részt s e területen németek benépesítésével Trautsonfalvát (ma Hercegekút, 2. kép) és Károlyfalvát alapította”¹⁴. *Oláh József* szerint „csaknem kizárólag német kolónusokból alakult Trautsonfalva (ma Hercegekút), továbbá Károlyfalva” (1750)¹⁵. *Lengyel Imre* megállapítja, hogy az általa felsorakoztatott adatokból „arra lehet következtetni, hogy a telepítés első hulláma 1750-ben érkezett Rátkára”¹⁶.

Az új adatok néhány régebbivel együtt a korábbi betelepülés mellett tanúskodnak. Így a *Kaszner—Kozma*-féle érdekes kézirat a Sátoraljaúj-helyi Állami Levéltárban, mely a betelepülés évét 1750-re teszi Rátkával kapcsolatban és megállapítja, hogy Trautson herceg „50 urbális féltelkes gazdát szállított Rátkára Németországból”¹⁷. *Pesty Frigyes* Trautsonfalváról ezeket mondja 1864-ben: „E község dicsően uralkodott Mária Terézia korában 1750^{dik} évben települt, s úrbéri viszonyokat nyert. Elődei Nagy Német Honból Schwarzwald nevű Herczegségből hozattak be”¹⁸.

3. kép. Hercegekút (Trautsonfalva) települése 1958. Dévai J. felv.

Nézzük meg most azokat a forrásokat, melyeket a korábbi kutatók nem használtak. Először is itt van az említett felhívás-szerződés, mely valóban 1750. év májusában kelt és a rátkai iratok közül került elő¹⁹. Ezek után megnéztem az anyakönyveket Trautsonfalvára vonatkozóan és az első két halálozási bejegyzés így hangzik:

1750. Die 24 July Joannes Kristoff Svevus An. 21.

1750. Die 12 Aug. Catharina Teuflerin medis alter.

Mindez azt bizonyítja, hogy az első telepések már július végén megérkeztek. Ebben az évben (1750) összesen hét halálesetet jegyeztek be Trautsonfalván, ami a kimerítő út egyenes következménye. Az első gyermek az új faluban 1750. október 3-án látta meg a napvilágot (Stegert Mihály János, apja Stegert József, anyja Barbara) és még egy keresztelésre került sor ebben az évben. Az első házasságot 1750. november 5-én kötötték az új faluban (Wenczel József és Hauszer Mária). A következő évek azt mutatják, hogy az anyakönyvi bejegyzések számát tekintve jelentősebb megtelepedett lehetett már Trautsonfalván. Az anyakönyvekben azonban 1750—51-ben Károlyfalvának nincsen nyoma²⁰.

De van más forrásunk is, mely a korábbi telepítés mellett bizonyít. A sárospataki jezsuita rendház feljegyzéseiben (*Historia Domus*) 1751-ben azt olvassuk, hogy a szomszédos község Trautsonfalva; sváb lakosainak sváb nyelven tartottak istentiszteletet a pataki jezsuiták²¹. Hadd említsem meg a bizonyítékok között azt is, hogy 1751. július 10-én Trautsonfalván felszentelik az új temetőt, melyben elsőnek Maria Knechtint temették el²². A legdöntőbb azonban, hogy a telepítés pénz- és terménybeli

költségeit 1750—51-re számolják el. E szerint a svábok betelepítése 1546,25 magyar forintba került. Ezenkívül adtak nekik 18 köből tisztabúzárt, 355 $\frac{1}{4}$ köből kétszerest, 10 $\frac{1}{2}$ köből árpát, 43 $\frac{1}{4}$ köből lisztet és 5 köből borsót, hogy az új termésig valahogy kihúzhassák²³.

Úgy gondolom, hogy ennyi bizonyíték elegendő ahhoz, hogy Rátkát, de elsősorban Trautsonfalvát 1750 nyarán telepített községnek tekintsük.

Károlyfalvával kapcsolatban az anyakönyvi bejegyzések is azt mutatják, hogy nem egyszerre települt az előbbi két községgel. Az első halálzási bejegyzés 1752-ből így hangzik:

3 Junio Joannes Carli 1 Anni Carolfal.

Az első keresztelést 1752. július 11-én jegyezték fel, az első házasságkötés is ugyanebből az évből kelt²⁴. Ezt az időpontot látszik támogatni *Ravasz János* megállapítása is, aki levéltári adatokra támaszkodva ennek a falunak a telepítését 1752. évre teszi²⁵. Mindehhez járul még az is, hogy a Sátoraljaújhelyi Levéltárban egy iratot találtam, mely megállapítja 1757. december 3-án, hogy a károlyfalviak Sváборszágból jött svábok és ők maguk építették fel Károlyfalvát. A velük kötött egyezséget L. D. Carolus Dujardin írta alá, Trautson herceg pataki jószágigazgatója. A szerződés 1752. június 11-én kelt, német nyelvű és tíz pontot tartalmaz (tehát nem azonos a rátkai—trautsonfalvival). Ez egyik pont azt mondja, hogy három éven keresztül a szolgáltatások alól felmentést kapnak, ezek az évek 1753—55 között voltak. A vármegye által kiküldött bizottság azonban megállapította, hogy a lakosok olyan szegények, hogy ha még két

4. kép. Utcasor Hercegekúton. Dévai J. felv.

évet nem kapnak (1756—1757), akkor nem tudnak semmi eredményt felmutatni²⁶. Ezzel összevág az is, hogy 1752-ben építenek Károlyfalván kocsmát (popina)²⁷.

Vizsgálódásaink eddigi eredményeképpen tehát kétségtelenül megállapíthatjuk azt, hogy Rátka és Trautsonfalva 1750 nyarán telepedett be, míg Károlyfalva csak két évvel később, 1752 nyarán. A nevek arról is tanúskodnak, hogy az előbbi faluból az utóbbiba több család települt át.

A betelepülés azonban nem egyszerre történt, hanem feltehetően hosszabb folyamat lehetett. Ezzel kapcsolatban Hercegkútra és Károlyfalvára érdekes tanulságokat rejt magában 1750—52—1760 között az anyakönyv, továbbá a két falunak 1759-ben készült összeírása²⁸.

Először is az 1750—54. közötti neveket sorolom fel, meg kell azonban jegyezni, hogy a legtöbb esetben magyar anyanyelvű lehetett az anyakönyvvezető, mert a nevek helyesírása sok esetben hibás vagy éppen ingadozó, illetve a magyarhoz való hasonulást tükrözi (pl. *Baumgartner* — *Paumgartner*, *Progli* — *Brogli*, a magyar sz-t használja), természetesen a neveket úgy közlöm, ahogy azt írva találtam. A dült betű azt jelenti, hogy a név már 1750—54 között előfordul, de megvan az 1759. évi összeírásban is²⁹. A nevek után tett számok az első előfordulási évet jelzik. Az anyakönyvekből igyekeztem elsősorban azokat a neveket kiírni, melyek valószínűleg egy teljes családot jelentettek vagy éppen a családfőt jelölték.

1750—54. Bandgartner (52), Beli (51), Bistrickager (50), Bogli (52), Braun (52), Brider (53), Czeter (51), *Dejst* (52), *Djem* (53), Digisser (52), Donacher (54), Eberli (52), Espach (53), Fejler (53), Fejtel (53), Fezer (54), Fischer (51), Fraj (52), Frer (50), Friderich (54), Friter, *Fricker* (53), Gaszpergni (51), *Götz* (53), Graff (52), Grantzer (53), Geiger (54), *Grimm* (51), Gripf (52), Guzner (54), Hajpach (51), Halbritter (51), Harmer (53), Hausser (51), Heindl (52), *Helli* (52), *Herml*i (54), Herzer (52), Hess (53), Hott (51), Hotetzpach (51), Hostreiser (52), Hirholzer (54), Histner (52), Hirtrotiz (53), Hörbli (52), *Hoffmann* (53), Hossel (53), Huimger (51), Hulm (51), Hult (53), Huberi (51), Kaufmann (52), Kapp (52), *Karly* (51), *Kelterian* (51), Kempel (52), Ketarain (51), *Keller* (53), Kiszner (51), Kienner (52), *Klemer* (52), *Klainer* (54), Krimer (52), *Krumer* (52), Knecht (51), Ladoll (54), Lauber (52), Leutner (54), Magt (52), *Mates* (51), *Martti* (52), *Mayer* (51), *Miller* (51), Morn (51), Narz (53), Neuburg (53), Oberstin (54), *Oilmayr* (51), *Ostenwald* (52), Ostrbalch (51), Pahler (51), Pauthortner (51), Pasch (52), Paschofer (53), Paumgartner (53), Patser (53), Paumter (53), Peifer (51), Peder (53), Piller (53), Prin (52), *Progli* (53), Purchard (51), *Puz* (52), Psافر (54), *Rach* (51), Riker (54), Ritin (51), Roth (51), Schent (51), Schuterni (51), *Schmid* (52), Schorer (53), Schaiblek (51), Schaub (52), Schiller (54), Spulak (51), Stoigemer (51), Strobhar (52), Straub (54), Stappert (51), Steger (54), Stolz (51), Stoller (51), Strobhauser (52), Stainother (52), Suter (54), Taifl (51), Taufler (50), Theis (53), *Tigiser* (53), Treier (52), Trimk (54), Trofster (53), *Türk* (53), Ulmayr (54), Viel (52), Volt (52), Wagler (51), Weiner (53), Weis (52), *Wenzel* (50), *Wey* (54), Weln (54), Ziegler (53).

5. kép. Hercegekúti ház a múlt század közepéről. Dévai J. felv.

Az 1759. évi összeírás Hercegekútra a következő neveket jegyzi fel: *Braun, Bugamer, Carair, Deni, Fricker, Fris, Gecz, Grimm, Guldt, Hatsrpel, Hely, Hermlí, Heger, Hoffmann, Kaltairen, Keller, Kerly, Klaner, Klainer, Kromer, Luczenlider, Lukas, Mathitz, Mereli, Miller, Marttly, Osterwald, Pucz, Pamly, Rak, Schmitt, Szibukurer, Terek, Tigirer, Weber, Wedeti, Winzler, Way.*

A nevekből a következő tanulságokat vonhatjuk le: 1759-ben összesen 38 nevet viselő családot írtak össze Trautsonfalván, ezek közül 25 már 1750—54. között is ebben a faluban élt, így minden bizonnyal az első megtelepülők közül kerültek ki, ezért e családokat nevezhetjük a falu első megszállóinak. Természetesen ezt a négy évet sem tekinthetjük a megszállás végleges befejezésének, mert egy-egy család még érkezett, mint pl. Hoffmann, Hermlí, Wey stb. Az sem lehetetlen, éppen a nevek felbukkanása alapján, hogy az első megszállás 1750-ben történt és aztán 1754-ben egy másik nagyobb csoport érkezett. Ez indokolná azt, hogy egyes történetírók az egész megtelepedést 1754-re tették, ennek azonban eddig még közvetlen írásos nyomára nem bukkantam.

Megállapíthatjuk, hogy az 1759. évi összeírásban nem dőlt betűvel szedett 13 nevet viselő család minden bizonnyal 1755—1758. között költözött be a faluba (pl. Pamly család 1758-ban tűnik csak fel). Továbbra is kérdéses marad, hogy mi lehetett a sorsa annak a 111 családnak, melyek Trautsonfalván 1750—54 között szerepeltek, de rá négy évre már nem említik a nevüket. Egy részük minden bizonnyal meghalt. A pestis,

a morbus hungaricus, az egész országban, így itt is alaposan szedte áldozatait a legyengült telepesek közül. Jellemző az, hogy az első két évben 45-en haltak meg Trautsonfalván, pedig a lakosságot 1759-ben se becsülhetjük többre 250—280 főnél.

Az első telepesek egy része 1752-ben átköltözött Károlyfalvára, ahol nagyobb lehetőséget kaptak a terjeszkedésre. Így egyes, 1750—52 között Trautsonfalváról ismert családok itt 1759-ben már nem szerepelnek, hanem Károlyfalván találjuk meg azokat (pl. Frai, Lauber, Progli, Pfaffner, Piller, Roth, Weis stb.). Ezek mellé jöhettek talán a további új betelepülők, de lényegében Károlyfalva zömében Hercegkútról települt.

Egy részük a helyi nehéz körülmények miatt csalódva visszatért Németországba, vagy éppen más német telephez csapódott hozzá. Voltak ismét olyanok, akik katonának álltak, vagy a közeli városba húzódtak be (Espák, Karaiz családok) és itt csakhamar elmagyarosodtak.

Mindenesetre jellemző, hogy az itt megfordult 136 család közül csupán 25 olyan akadt, amelyik véglegesen gyökeret eresztett, a többi eltűnt, más vidékre vándorolt. Ez azt hiszem nemcsak helyi jelenség, hanem általánosságban jellemezte a kor telepítéseinek eredményességét.

Ne higgyük azonban, hogy 1758 után valami megnyugvás és végleges helyzet alakult ki. Egyes nevek teljesen eltűnnek, de érkeznek vándorló vagy éppen újonnan betelepülő családok is. Így a ma is élő *Nahr* család őse csak 1762-ben tűnik fel Trautsonfalván: *Josephus Narr*. A ma egyik legnépesebb család a *Stumpf*, csak a következő évben található meg először: *Antonius Stumpf*, *Johannes Stumpf*. Honnan jöttek? Azt még a részletekben elmélyedő kutatónak kell majd kiderítenie.

A nevekből hosszú és fáradságos kutatás után a németországi anyakönyvekből bizonyára pontosabb és részletesebb eredményt lehetne leszűrni a kivándorlás helyének, körzetének megállapítására. Az ilyen munka elvégzése azonban pillanatnyilag aligha lehetséges. Annnyit azonban meg lehet állapítani, hogy a *Hirholzer* név kifejezetten schwarzwaldi név. A *Heli* család Maselheim Amt Biberachból származhat, míg az *Elmajer* ~ *Oilmayr* Schnurpflingenben (Krs. Laupheim) ismerős és a *Leutner* név Ochsenhausenből származhatott³⁰.

Sztrisoovszky Mihály hosszú éveken át Hercegkút plébánosaként sokat foglalkozott a betelepülés kérdésével és két alkalommal tanulmányozta Dél-Bádenben, Trautsohnban és Svájcban a történeti forrásokat és a nyelvjáráásokat. Ennek alapján arra a megállapításra jutott, hogy az első telepesek a francia gárdaezredek obsitos katonáiból kerültek ki, akiktől XV. Lajos megvonta a nyugdíjat és így ezek nagy nyomorba jutottak. Ezek katonai körzetparancsnoksága Strassburgban székelt és ide tartozott Mühlhausen, Mühlheim, Lörach, Schafhausen, Schopfheim, Ettelheim, Zug, szóval a Rajna-vidéke Dél-Bádenben. Az első hullám tehát katonailag szervezett telepítés lehetett, amit az is alátámasztani látszik, hogy a hercegkútiakkal egy katonai orvos (sebész) is érkezett, akit a források többször emlegetnek. Azt is tudjuk róla, hogy negyed telket kapott és lányával együtt valószínűleg pestisben, 1759 előtt elhalálozott³¹. Feltehetően jöhettek Lindau környékéről és az attól északra eső területekről, ahol Trautson hercegnek birtokai terültek el, ahonnan a telepítés leg-

könnyebben végrehajtható lehetett³². Mindezeknek alapvetően nem mond ellent az a vélemény, mely elsősorban Rátkával kapcsolatban erősebb sváb és gyengébb frank jellegzetességeket emel ki³³.

Most nézzük meg közelebről az egyes községek helyzetét:

Rátka. Tálya közelében, mint említettük, elpusztult magyar falu helyére települt. „50 urbális féltelkes gazdát szállítottak Rátkára Németszágból Trautson herceg” — írja az egykorú feljegyzés³⁴. Így hát az első lakosságot 200 fő körülre tehetjük. A faluról az első részletesebb összeírás 1774-ből származik, ekkor 61 család élt már benne. Ezek nagyobb része, számszerint 41, negyed telken, míg 20 család továbbra is fél telken gazdálkodott. Összesen tehát 20 $\frac{1}{4}$ telekkel rendelkeztek. A féltelkes jobbágnak 3 pozsonyi mérő belsőségre építettek és 12 bécsi hold szántóföld és egy ember vágó rét tartozott a birtokához. A negyedtelkesnek 1—3 pozsonyi mérő között változott a falusi telke, a szántója 4 $\frac{3}{4}$ —6 $\frac{1}{4}$ között ingadozott, amihez $\frac{1}{4}$ —1 ember vágó kaszáló járult. Mindezt a negyedtelkesek tartoztak 13 marhás vagy 26 kézi robotot tenni és a féltelkesek ennek a kétszeresét. A kilencedet természetben adták ki. Ezen kívül a negyedtelkesek adtak $\frac{1}{4}$ itce kifőzött vaját, $\frac{1}{2}$ kappant, $\frac{1}{2}$ csirkét és három tojást. A féltelkesek ennek a kétszeresét³⁵.

Ebben az időben már szőlőhegyeiket is betelepítették és helyenként a dohánytermeléssel is kezdenek foglalkozni. A Trautson ház kihalása után azonban a Kamara kezére jutott Rátka is és az 1750. évi egyezményel nem sokat törődtek. 1783-ban így panaszoják ezt a rátkaiak: „Wür Endes gefördigte Richter und Geschwohrene dess Ortes Ratka Aestierenn hir mit dieser Erschönigung, dass wür in Torf Rátka von unser gnädigen Ks: Kamarall Herrschaft, nicht als Urbarialisten, sondern als Taxalisten seind gehalten worthen und Allzeit nach unseren alltten Contract seind geblieben, und gelassen hatt, auch dass wür nicht Mehres Roboth und Taxen unser gnedigen Ks: Kammerall Herrschaft haben prestiren Miessen, alss nach lautt unserem Contract, welchen wür von ihre Fürst: Ceücht Johann Wilhelm Trautsonn, in Ano 1750 empfangen haben, aber noch lautt Disem Contract, in dem 5^t Bunden wirth Ihnen bey Ihrer an Kumft grundstücke, Acker, wisen, und Hofstätte zur ihrer genugsamen und Haltung angewisen sollen werden. Nbe: in dem 7^t Bunten Noch Eoutess dem Contract, würth Ihnen zu Ihrer Heusslichen Nidern lassung von Seithen der Herrschaftt genugsames bau Holtz der Steinerr zu Erbauung, Ihrer Nóthigen wohnungen an weisen werden, in welchem wür doch Mangell genug haben, erste wönig und schlöchte wisen, wir auch kein brönn Holtz, Noch vüll wöniger bau Holtz und steinerr unsere Heiser zu bauen, und zu präpperiren sondern alles vor dass geltt missen koufen, holtz und steiner zu Mehrer beKrütigung hoben wür unser gewöliches Torf in Sige bey Trucken und Nohmeris under schrift fördiegen wollen geschöhn Ratka d. 6^t Morzi Ano 1783”³⁶. Itt panaszkodnak arról is a rátkaiak, hogy mindez talpraállásukat nehezítette és éppen ezért méltánytalanak tartják, hogy a sokkal előnyösebb szerződéses jobbágyok sorából az urbáliálisták sorába akarják áttenni őket.

1785-ben újabb 29 család érkezett Rátkára, akik június és július hónapban négy csoportban szállottak meg a faluban. Ezekhez már csak egy

család járult 1786-ban. A falu Alvégén telepedtek meg az újsvábok, ahogy akkoriban hívták őket³⁷. A második telepítés kiinduló helyéről *Pesty Frigyes* annyit jegyez meg, hogy Irielből jöttek³⁸. Eleinte a beszédjüket is nehezen értették meg a régiek — emlékeznek az öregek elbeszélése alapján a mai idősebbek —, de nem sokára elkeveredtek. E csoportot már a Kamara telepítette, így bizonyos felszerelést és tízéves adómentességet is élveztek, mely 1796-ban járt le³⁹.

Fridrich Jakob *Fuker* tályai orvos e második telepítés után nem sokkal járt Rátkán és ezért fontos az a leírás, amit róla közöl: „Rátka. Eine Schwäbische Colonie, die noch nicht sehr alt ist. Die Bewohner des Dorfes haben ihre ganze Sprache noch, und sind ganz was sie zu Hause waren — Schwaben. Sie besitzen am Tokayergebürge den Zwickel zweier Hügel ohnefär eine halbe Stunde lang zwischen Mád und Tályá, welchen sie aus einem verkripelten Walde zu recht guten Weingärten umgeschaffen haben. Sie sind ein gutes, emsiges, verträgliches Volk; bauen viel Tabak, türkischen Weizen und recht guten Wein. Ihre Häuser unterscheiden sich durch bessere Bauart von ungarischen und slovakischen Dörfern; aber nicht durch Reinlichkeit; denn sie sind im höchsten Grade schmutzig. Ich fahre nicht durch dieses Dorf ohne auf Gedanke zu kommen, dass die Schwaben in Ratka sich nach Günthers Plan mögen gerichtet haben:

Wollt Ihr Ländern raten
So verplügt die Saaten
Haut die Wälder aus
macht uns ein Tobak-Feld draus
Und umzäunt es mit den Reben
Die uns Freunde geben.

Nun umgekehrt, umpflanzen sie die Reben mit Tobak, welcher nützlicher ist, und nicht den Tabak mit Reben, was Günther nicht so gut verstanden hat, als die Schwaben in Ratka. Vor einem Jahr ist dieser Ort mit dreyssig Familien vermehrt worden, deren jeder, so wie an vielen anderen Kammeralbesitzungen Haus und Hof, Acker und Vieh, und alles was zur Leibesnahrung und Notdurft, der ganzen weiten Auslegung der Worte täglich Brot in Luthers kleinem Kathechismus gemäss, gehört, unentgeltlich gegeben worden ist, mit noch einem täglichen Gehalte in baarem Gelde bis zur ersten Erndte und Weinlese. Das Etablissement einer solchen Familie kommt der königlichen Kammer auf 1000 fl. beynahe zu stehen. Auf der Insel Felsenburg hätte man sich nicht vorteilhafter niederlassen können; und Robinson Crouse ist nicht wohlfeiler zu seinen Ländereyen gekommen! — Indessen wil man beobachtet, dass diese Colonien besonders in hiesiger Gegend nicht so gut gerathen als vor ohngefähr 20—50 Jahren hinter der Theisse auf flachen Boden, und im Banat⁴⁰.

A század végén, *Szirmay Antal* 1803-ban már azt írja róluk, hogy sváb eredetűek ugyan, de már tudnak magyarul. Határuk 662 hold I. osztályú szántóföldből áll, melyhez szép kaszálók és termékeny, nemes bort termő szőlőhegyek csatlakoznak⁴¹. 1815-ben újra összeírják őket,

6. kép. Hercegekúti ház három vastáblás ablakkal az utcára. Dévai J. felv.

ekkor 89 negyed- és féltelkes jobbágyon kívül három zsellér is él itt, ami a korábbi összeírásokban nem található. Bizonyos egységesítést hajthatott végre már Bretzenheim herceg, mert a negyedtelkesek 5, a féltelkesek pedig 10 hold földet kaptak. Egyéb szolgáltatásaik nem változtak. A szántóföld azonban 796 holdra emelkedett. Ekkor már a sváb családok mellett néhány magyar is feltűnik (pl. Ács, Bodnár, Kovács Molnár)⁴². 1828-ból ismerjük egyéb statisztikai adatait is. Áll benne 98 ház, melyben 712 katolikus, 9 református és 15 zsidó lakik, ami azt mutatja, hogy a XIX. században erős fejlődésnek indult a község⁴³.

Meg kell még említenünk azt, hogy a letelepedés idején a magyarság nem valami jó szemmel nézte a rátkaiakat, mert sokan azt tartották, hogy a falu újra való felélesztését belső telepítés útján is meg lehetett volna oldani. Ennek a rosszalásnak ad kifejezést egy XVIII. század közepéről származó versezet, melyet *Ember András*, a Hegyalja versfaragója így vetett papírra:

*Puszta Rátka perel az Ország útjában,
A melly már Svábokkal sűrűdik sorjában,
Tsak konkoj és métej lészen valójában
Régi magyaroknak szíve tsomójában*⁴⁴.

A magyar parasztság s a svábok között később nem volt különösebb ellentét, de egészen a legutóbbi időkig a magyar és sváb összeházasodás mégis ritkán fordult elő.

Hercegkút (Trautsonfalva) Rátkával egy időben telepedett Sáros-patak közvetlen szomszédságában⁴⁵. Láttuk, hogy az első telepések 1750 nyarán érkeztek meg ide, de ahogy a hagyomány tartja, nem mindjárt a mai falu helyén ültek meg, hanem attól délre, fentebb a *Hosszú-hegy* vagy ahogy a hercegkútiak mondják, *Haldkepli* oldalában. Itt úgy tudják, hogy földházakban laktak és egy kemencében sütött az egész telepés csoport. „Egyszer — mondja a falu alapításáról szóló monda — egy borjú elszabadult. A gyerek kergette a surjánban, s mindig beljebb és beljebb ment, egyszer aztán egy patakra akadt, azon a borjú nem tudott átmenni. Akkor már évek óta voltak itt, de még nem tudtak arról a patakról semmit. Mivel a hegyoldalban nagyon messziről kellett hozni a vizet, ezért elhatározták, hogy leköltöznek a patak mellé és így kezdték el építeni a falut.” — A mai falu valóban a patak partjára települt és kanyarulatával még annak a hajlását is követi.

Az írásbeli források is utalnak a megtelepülés első éveire. Vitányi Gergely makkoshotykai lakos 76 éves korában, 1813-ban visszaemlékezve: „... jól tudja a Trautsonfalviaknak ide való származásokat még midőn csak föld Kunyhótskákban laktak, ugyan azt is jól tudja, hogy nékiek az egész Pataki Határban mindenütt szabad volt a legelés, sőt még a Regéti Dominiumbeli Erdőben is szintén oly szabadon legettették Marháikat és minden megkívántató fajzást is oly szabadon tettek 's mink is oly szabadon legettettünk vélek”⁴⁶.

A trautsonfalviak helyzetét nagyon jól mutatja a már többször idézett 1759. évi összeírás. Ebből kiderül az, hogy a falu lakói 62 negyed és két nyolcad telken éltek⁴⁷. Tehát a lélekszám minden kétséget kizáróan nagyobb lehetett Rátkánál, azonban a földje kevesebb volt a lakosság számarányához képest. *Szirmay* a század utolsó negyedében 543 hold szántóföldről beszél itt⁴⁸. Így a negyed telket itt csaknem egy fél évszázaddal előbb 5—6 holdnál nem becsülhetjük többre. Az összeírás idején

7. kép.
Vastábla az ablakon.
Hercegkút.
Balassa I. felv.

az egész faluban a lóállomány 9, az ökrök száma 56, a teheneké 45, a disznóké 22 és a kecskéké 31 volt, amihez járult még az uraságtól 11 ló és körülbelül ugyanannyi tehén. Mindez arról tanúskodik, hogy a családok jórésze igaerővel nem rendelkezett, de még az élelmezés is komoly gondokat okozhatott, ami a kezdeti fluktuációt jól megmagyarázza.

A fentebb már részletesebben tárgyalt állandó mozgást ebben a korszakban az is mutatja, hogy az elhagyott telkek száma 5 volt, egy pedig éppen ekkor hagyja el a telkét. Érdeemes megjegyezni, hogy az uradalomnak ebben az időben itt lehetett a méhes kertje, mert itt lakott a méhész (Joannes Vrironer), aki nem fizetett taxát. Megemlékezik arról az orvosról az összeírás, akinek a telke minden szolgáltatás alól mentes volt életében. A colonusok többsége földműves lehetett, de akadhatott köztük mesterember is, akik a pataki uradalom malmát reparálták, tetőfedést végeztek⁴⁹.

A hercegkútiaknak nemcsak a természettel, a ki nem irtott földekkel, hanem a sárospatakiakkal is meggyűlt a bajuk. Ugyanis a svábok betelepülése előtt szabadon éltek az erdőket, legeltettek, makkoltattak benne, az építkezéshez szükséges faanyagot innen szerezték be. Ha hinni lehet a tanúvallomásoknak, ezért semmit sem fizettek. A hercegkútiak meg éppen az erdők közepében települtek le és ez a patakiak korábbi jogait csorbította. 1774-ben „Jól emlékezik a Tanú, a' midőn Dusandin (Du Jardin) idejében Trautzonfalviak határa nekik ki mutattatott Patakiaknak jelen léteben az Dusandin által S akor ugyan az Patakiak semmit sem szólottak Plenipotentarius Baro Dusandinak, hogy az Pataki erdőket az Trautzonfalviaknak szabad használására S élésére mutogatta”. Igen ám, de az így nyert jogukkal élni kívánó svábokat a patakiak elfogták, fejszéjüket elvették. Az uradalom igyekezett ugyan rendet teremteni, de esetenként kénytelenek voltak a Regéci-erdőkben pénzért makkoltatni⁵⁰.

A patakiakkal való ellentétet az is fokozta, hogy az uradalom bizonyos földeket a sváboknak adott át. Számos ilyen bejegyzést olvashatunk Sárospatak városának jegyzőkönyveiben. 1770: „...regviráltatik Fonyi Jánosnak azon három szántóföld helyett, melyek elvették az Sváboknak adattak a Czinegén”⁵¹. Mindezek a magyarokkal való jó kapcsolatot nem segítették elő, de maguk a hercegkútiak is befele fordultak és általában maguk közül házasodtak. Kivétel mégis akadt, hiszen az első vegyes házasságot 1751. június 6-án jegyezték fel Stephanus Nagy és Sophia Matessin között⁵².

Egy 1779. évi irat szerint a trautzonfalviak nagyon panaszkodnak, hogy amikor őket báró Du Jardin „Svábországból” behívta, akkor azt ígérte, hogy elegendő földet és rétet fog nekik adni, de sokkal kevesebbet kaptak, mint amennyit vártak. Másokhoz viszonyítva nagyon rosszul jártak és kérik, hogy ezt a rajtuk esett méltánytalanságot, a kiküldött bizottság most már javítsa ki⁵³.

Úgy látszik azonban, nem sok minden történt az instanciára, mert 1786-ban ezt panaszolják: „Hanem kaszálló rétünk elegendő nem volt, mert egy szekér szénájánál egy egy Gazdának több nem terem. Ebben is mostanában nagy panaszkodásunk vagyon, hogy Patak várossa azon föl-

8. kép. Régi csűrök sora a kertek alatt. Hercegkút. Balassa I. felv.

9. kép. Régi és új csűr egymás mellett. Hercegkút. Balassa I. felv.

det, mellyen Marhátskáink szoktak jární el foglalta, ennek előtte faizás szabad volt az Pataki Határon, de az most tiltatott, Hanem az Regétzi Határon engedődött az Földes Uraságtól, de az is tsak dőlt Nyárfa és Hársfa." A legelő és a kaszáló mindig kevés volt a trausonfalviaknak, akik szívesen tartottak állatokat. Ezt az állatokhoz való ragaszkodásukat még a mai napig is megőrizték és minden bizonnal hazájukból hozták magukkal⁵⁴.

Mivel a határ mindenfelé szorított, így elsősorban a kaszálókkal terjeszkedtek. Nemsokára jórészt az övék lett a Radvány völgye, majd később a Longi-erdőben szereztek réteket s mikor ez sem volt elegendő, akkor egy nagyobb rétet vettek Olaszliszka közelében. Később Tiszakarád vidékén szereztek kaszálót és legelőt, ahol az egész nyarat kinn töltötte a hercegekúti gulya.

De szőlőt is vásároltak, illetve betelepítettek parlagokat. Különösen a Pogánykút és vidékét szállták meg a trausonfalviak. A sok feljegyzés közül, mely a Sárospataki városi Tanács jegyzőkönyveiben található, hadd álljon csak egy-két példa. 1775: „Városunkban Lakos iffiu Horvát György atta az Pogánykúton levő szöllejét... Traucsonfalvi *Eutebius* Albertnek...”; 1776: „Patakon Lakos N. Kovács Mihály uram özvegye atta el az Pataki Pogány kút nevü Promontoriumon situált szöllejét, melynek szomszédi egy felől Kapári István más felől Traucsonfalvi *Josz* Xaveri szölleje, ugyan Traucsonfalván lakos Henrik *Matisz*nak.” Mikor a Pogánykúti szőlőket megszerezték, csakhamar a Gombos-hegyre is sor került és sok szőlőt vásároltak a legjelesebb pataki promontoriumon a Király-hegyen⁵⁵.

A Kamarától a sárospataki Regézi-uradalmat 1806-ban Bretzenheim Ferdinánd herceg szerezte meg. Ez azonban a hercegekútiak nehéz kérdéseit a legelővel és erdővel kapcsolatban nemhogy nem oldotta meg, de még súlyosbította. A herceg tisztjei: „... folyó Julius Holnapnak 5^{ik} estvéjén bé léptek a' Biránk házába és a Kegyetlen parancsolat-tyokat úgy adták ki, hogy semmi Conditio alatt, se pénz fizetéséért, sem pedig egyéb szin alatt az erdőben ne bátorkodjon valaki menni más-képp szekere és ökre oda fog veszni”⁵⁶. Ami számukra talán még enél is több gondot okozott, hogy a szerződéses állapotból szerették volna őket megfosztani. Ezzel kapcsolatban írják 1813-ban a főbíró és az esküdtek: „Hogy mi az Urbariumról valamit tudnánk, semmit sem tudunk, ámbár eléggé erőltettek vele, de mi kezünkhöz sem vettük, 's nem is láttuk mind e' mái napig”⁵⁷. Ezért aztán a hercegekútiak mindenképpen úriszék elé szerették volna vinni a kérdést, de ez semmiképpen sem sikerült. Így aztán a megye „intette” meg a földesuraságot 1819-ben a bajok orvoslására⁵⁸. Hogy ez mit sem jelentett, annak nyilvánvaló bizonyítéka, hogy 1820-ban az egész hercegekúti gulya képében Braun József ökreit hajtották be és a legsúlyosabb büntetést akarták kiszabni⁵⁹.

A földesúri sanyargatás éppen ezen a területen a további években még csak erősödött, hiába állapítják meg 1828-ban: „Az alól írt Traucsonfalvi Colonia itt Contractus mellett telepítettett; mely szerint a Regézt Erdőkben Marháinknak Legelőt is vett, Házi szükségére pedig Tüzi fát is vett; az a Contractus most is áll; mert ezt a Törvény Székek is helyben

10. kép. Két pince a falu alatt. Hercegkút. Balassa I. felv.

hagyták és Urbáriummá tették, ma is fizetik a Nagy Méltóságú Herczeg Bretzenheimnak Esztendőrül-Esztendőre a Trautzonfalviak a ki szabot Taxát, de ha legelni oda hajtyák Marháikat, vagy Tüzi fát Onnan lopva hozni találtak a bőrökkel és pénzekkel bezzeg fizetnek”⁶⁰. Ennyi minden nehézség ellenére is a falu valamennyi német település közül va- gyonilag legerőteljesebben gyarapodott, ami lakóinak nagy szorgalmát és munkaszeretetét dicséri.

A falu lakosságát a megtelepedéskor 250—300 főre becsültük. 1792-ben a lakosok száma már felül van négyszázon⁶¹. 1828-ban a házak száma 93, róm. kat. 666, református 4 és zsidó 29 él a faluban⁶². Így tehát a megtelepüléstől eltelt körülbelül nyolcvan év alatt a falu lakossága meg- kétszereződött.

Károlyfalva, mint láttuk, 1752 nyarán települt meg. Meglehetősen rossz körülmények között élhetett eleinte lakossága, mert indokoltnak lát- szott, hogy a három évi adómentességet még további kettővel megtold- ják. A károlyfalviak földjét, akárcsak a hercegkútiakét, úgy kanyarították ki a pataki határból, hogy az mindenfelől körülvette őket. Mivel biztos határokat nem tudtak, ezért ebből a pataki lakossággal sok összetűzés támadt. „Midőn a Károlyfalusiak Károlyfalvát meg ülték volna, oda jöven Dusandrin nekik semmi bizonyos határt ki nem mutatott, hanem tsak azt mondotta, hogy a’ melly hegyeket erdőket itt látnak, azokat nékiek is szabad lészen használni, akkoron ugyan a Pataki erdőket a Károlyfalu- siaknak kimutatta”. Hordtak is az erdőből építkezésre, tüzelésre fát, ha makk termett, sertéseiket is felhajtották, ezért később már „makkbért” a patakiak kérték, de az urasági tisztek „megparancsolták a Károlyfalu- siaknak, hogy a Patakiaknak semmi bért ne merjenek fizetni”⁶³.

11. kép.
Háromlépcsős pincesor
a falu alatt.
Hercegkút.
Balassa I. felv.

A falu határa *Szirmay Antal* szerint a XVIII. század második felének közepén 252 hold elsőosztályú szántóföldből állott⁶⁴. Az 1759. évi összeírásból pedig azt tudjuk meg, hogy huszonhét fél telek mellett csak kettő a negyed telkek száma, a fél telek nagysága 8 hold körül lehetett. A huszonkilenc telekből elhagyottként ebben az időben négyet tartottak számon. Általában az a vélemény alakult ki, hogy a károlyfalvi svábok jobb módúak, mint a többiek. Az állatállományuk is ebben a korszakban ezt bizonyítja: ló 11, ökör 30, tehén 32, disznó 24, kecske 2. Mindehhez járult még 10 ökör az uradalom tulajdonában. Általában megállapíthatjuk, hogy az egy főre eső állatállomány valamivel meghaladta a traussonfalviakét⁶⁵.

A károlyfalviak csakhamar szőlőtelepítésbe is fogtak, illetve elsősorban a patakiaktól már kész szőlőket vásároltak, a körülöttük leterülő szőlőhegyeken. 1775-ben „Kis Pataki Molnár János atya el az Megyer nevű Promonthoriumon situált szöllejét... Károly falván lakos *Hósvánel Józsefnek*”⁶⁶.

A határ azonban mindinkább szűknek bizonyult. 1779-ben már nagyon panaszkodnak, hogy a régi megállapodásuk, amit annak idején báró Du Jardin Károllyal, az uradalom kormányzójával kötöttek, elegendő legelőt és földet ígért nekik, ezt nem kapták meg, ezért nagyon nehéz körülmények között élnek. Valóban, ha összehasonlítjuk a rakamazi telepekkel helyzetüket, akkor meg kell állapítanunk, hogy azok csaknem négyszer annyi földet kaptak és ezen sokkal jobb módúak is voltak⁶⁷.

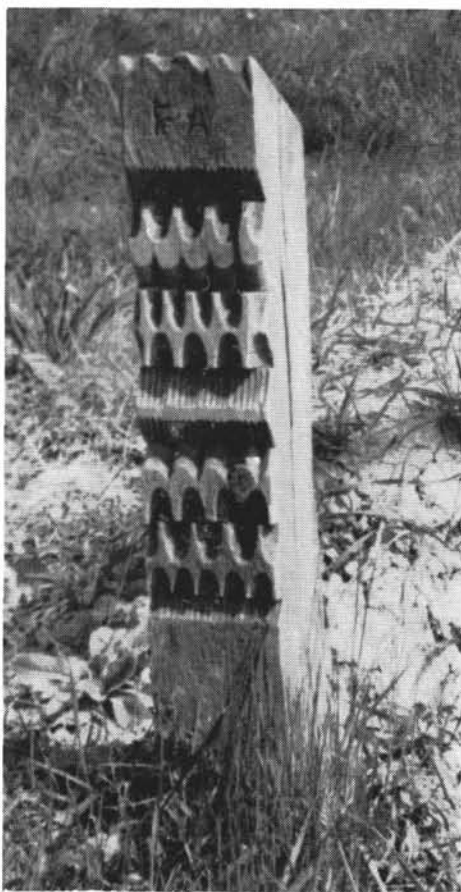
1786-ban a következőket sérelmezik: „... jollehet Mlsgos Uraság minékünk az Fajzásra Erdőt mutatott, de olyat amelybe esztendő alatt szárazon keveset lehet jární, nem különben Marháink Legelő mezeje is igen szoross volt addig is, mostanában pedig még jobban megszorított,

mivel helységünkhöz közel lévén N. Patak Várossának Erdeje, marháinknak benne legeltetése keményen tilalmaztatik, minden felől meg szorítottunk, a jószág számára majd semmi Határunk sintsen az honnét élelmének, és adónknak megszerzésére alkalmasakká voltaképen tétetődhetnénk”⁶⁸. Így aztán nem csoda, ha messze be a hegyekbe is behajtják jószágaikat és találkozunk velük az ún. füzéri Alsó-erdőben is, amit több más faluval együtt a Károlyi család birtokából béreltek legeltetésre és makkoltatásra.

A károlyfalviaknak is sok villongásuk volt a pataki polgárokkal és a tanáccsal, hiszen igazában valamilyen módon mindenképpen az új telepek megrövidítették őket. Ezért ott törtek egymás orra alá borsot, ahol csak lehetett. Így 1824-ben „a Károlyfalusi legelő és Terrenum felmértet, minthogy az is a' Pataki határon fekszik; vagy hiba történt a' mé-

12. kép. Sirkereszt 1857-ből. Hercegkút.
Balassa I. felv.

13. kép. Fejfa. Hosszúláz.
Balassa I. felv.

14. kép. Károlyfalva településének első térképe 1784-ből

résben különben is olly kitsiny Helységnek illy nagy ki-terjedésű Legelő nem Competál”. Kérik a patakiak a térkép előmutatását és a legelőt semmiképpen sem adják⁶⁹.

Két év múlva, 1826-ban pedig a patakiak foglalták el a károlyfalviak által művelt Kapitány völgyében fekvő kőbányát és megszálogolták azokat a szekereket, melyek kövel igyekeztek a falu felé. „Eleitől fogva mióta a Pataki Határban meg telepedtünk mindig ugyan azon határbúl éltünk épületeinkre nézve onnan törtünk köveket szabadon tetzésünk szerint és soha azért meg nem Károsítottunk a mint Helységünknek számos Kő Épületei nyilván meg mutattyák...”⁷⁰. Ilyen és hasonló összeütközések igazolják, hogy milyen nehezen ment az új telepes falu beilleszkedése, különösen olyan esetekben, amikor a régi környezet jogait sértve érezte.

Már *Szirmay* is megjegyzi, hogy bár a katolikus lakosok a sárospataki parókiához tartoznak, de maguknak van kápolnájuk, ahol az istentiszteletet tartani szokták. 1777-ben valóban építettek egy fából való templomot, amelyet az állandó templom építésekor lebontottak, sajnos ennek a valószínűleg érdekes templomnak nem maradt fenn semmi rajza, csak vázlatos leírása⁷¹.

A megtelepedéskor Károlyfalva lakóinak a számát 150-nél aligha lehet többre tenni, a korai halál köztük is aratott, akárcsak a trausonfalviaknál. 1828-ban a falu statisztikai adatai a következőket mondják: házak száma 56, katolikusok 416, zsidók 6. A lakosság száma összesen 422⁷². E korszakban a lakosság száma nagymértékben növekedett, amit nem-

csak a természetes szaporodás, hanem minden bizonnyal az időnkénti bevándorlás is elősegített. 1900-ban 75 volt a házak száma, míg a lakosoké 459, ami viszont már stagnálásnak tekinthető⁷³.

Meg kell említenem, hogy a három falu lakossága a magyarsággal, illetve a szlováksággal nem vagy alig keveredett. Leggyakoribb a saját falujukon belüli endogám házasság. Ezek között régebben jórészt a vagyron osztódásának megakadályozására gyakori volt a rokonházasság, amihez egyházi engedélyt kértek. Az anyakönyvek tanúbizonyosága szerint elvéve egymással is házasodott a három falu, így elsősorban Trautsonfalva Rátkával és Trautsonfalva Károlyfalvával. Későbbben, amikor a környékre újabb sváb telepések jöttek, néhány összeházasodást ezekkel is feljegyeztek az anyakönyvek.

A három sváb falu összetartozandósága megmutatkozott a búcsúk alkalmával. A trautsonfalvi búcsúra rendszerint processióval jöttek el a szomszédos károlyfalviak, de régebben a rátkaiak is mindig megjelentek, ez az utóbbi időben elmaradt. Ezenkívül a tarcali búcsúra is sokan eljárogattak régebben és pl. a trautsonfalviak közül sokan mentek a részben szintén német telepítésű Vencsellőre is.

A sváb falvakban, különösen Hercegkúton és Károlyfalván több éven keresztül rendszeres néprajzi kutatást végeztem. Ennek során azt állapíthattam meg, hogy az anyagi kultúrájuk szinte teljes egészében hasonult a környező magyar falvakéhoz. Eltérő vonások elsősorban az építkezésben nyilvánultak meg. Így többek között abban, hogy a ház utcára néző végében a nagy szoba mellett még egy egyablakos keskeny kamra is helyet kapott, melynek bejárata a konyha hátulsó részéből nyílt. Így a házak nagyobb része három ablakkal nézett az utcára, melyeken szépen díszített vastáblák védték a szobákat, ha tűz ütött ki, ami ezeket a falvakat gyakran meglátogatta. A régi házak napjainkra teljesen eltűntek és két évvel ezelőtt az utolsót is lebontották Hercegkúton. Jellemzőek az udvarokat lezáró csűrök, melyekből még számos példány ma is áll.

A társadalmi és szellemi kultúra sok jellegzetes megmaradt vonása közül csak egyet emelek ki és ez a *karikavasárnap*, amit nagyobb első vasárnapján tartottak Károlyfalván egészen 1924-ig. A gyerekek és a fiatal legények körbejártak a faluban és mondókákat ismételve mindenütt egy-egy darab fát kértek. Ezekkel a fadarabokkal a faluvégen levő pincék tetejére mentek, nagy tüzet gyújtottak belőle, mondván, hogy most égetik el a boszorkányokat. Később néhány karikát is belevetettek a tűzbe. Ezek tölgyfából készített fadarabok voltak, a közepükön néhány centiméteres lyukkal, úgy, hogy egy hosszú bot beleférjen. A legények egy deszkát vagy egy kőlapot állítottak fel ferdén az egyik végére és a botra húzott *karikát*, rácsapva minél messzebbre repítették rigmusok kíséretében. Ezután hazafelé menve betértek a kocsmába, ahol a legényavatással folytatódott az ünnepség és az avatandó három liter borral vendégelte meg a többieket. Ezt a jellegzetes szokást ugyancsak a régi hazájukból hozták magukkal⁷⁴, mint annyi más, napjainkig élő szellemi hagyományt, amit egy alkalommal ugyancsak érdemes lenne részletezni és közreadni.

II. József császár telepítései

II. József császár uralkodása idején országszerte újabb nagy telepítés indult meg. Itt azonban már inkább érvényesült az az elv, hogy kevesebbet, de jobban. Általában a telepesekről gondoskodtak és nagyobb körültekintéssel választották ki őket. Már jó előre elkészítették és kimérték telkeiket, sőt sokszor a házakat is felépítették, amelyekbe a jövevényeknek csak be kellett költözniük. Az adómentesség is lényegesen hosszabb időre, rendszerint 8—12 évre terjedt, a korábban szokásos 3—6 évvel szemben. Ezek a telepítések 1780—90 között elsősorban kamarai birtokokra irányultak, s nemcsak házat, telket, földet, rétet mértek a települőknek, hanem felszerelést is. E korszakban a kamarai birtokokon általában egy tehenet, ágyat, szalmazsákot, pokrócot, 6 zsákot, fejszét, kapát, vasvillát, rokkát, ezenkívül az egészselkesek négy lovat vagy ennek megfelelően 22 forintot és lószerszámot, szekeret és még egyéb felszerelési tárgyakat kaptak a szerződésnek megfelelően. Mindebből az látszik, hogy ezek a későbbi telepések sokkal nagyobb lehetőséggel indultak neki az életnek, mint elődeik néhány évtizeddel korábban.

1776-ban kihalt a Trautson-ház és a sárospataki—regéci uradalom visszaszállt a Kamarára. Mivel a terület megművelésére még sok munkaerő kellett, ezért újabb telepek létrehozását, illetve egy telep (Rátka) megerősítését határozták el. II. József felmérései, népszámlálása a lehetőségek és szükségletek jó alapjául szolgáltak és így a telepítéseket itt is, mint más területeken, körültekintőbben és alaposabban lehetett előkészíteni és végrehajtani.

Már említettem, hogy ebben a korban, pontosan 1785-ben *Rátka* újabb 30 telepes családdal gyarapodott, akik később egységes egésszé olvadtak össze a falu többi részével⁷⁵.

Újpaták, más néven *Józseffalva*. Első nevét onnan kapta, hogy Sárospatak déli részében, az ún. *Hustác* városrész és Petrahó (ma Bodrogfalász) között terül el, így a város új részét alkotja. Szorosan hozzáépült a sárospataki *Hustáchoz*, amelytől csak egy utca választotta el. A másik neve utalás József császárra, akinek a falu létrejöttét köszönhette.

A megtelepülés lényegében 1785 nyarán megtörtént⁷⁶, a tízéves adómentességet azonban csak 1786-tól akarták számítani. A kérdés sok vitát okozott, aminek a nyomát a vármegyei jegyzőkönyvekben is megtaláltam: „Világosságra jött az, hogy a Pataki Új Sváb Lakosok 1785 Esztben Júniusnak 16-kán szállottak meg, és hogy már Nemtsak a törvényes, de a felsőbb rendelkezések szerint meg határozott 10. Egész Esztek Még tavaly 1795 Esztben Júniusnak 16-án elteltek, azért ezekre nézve határozatotott, hogy a reájok ki vetett Köz Adót az el mult 1795-be Juniusnak 16-tól fogva fizessék”⁷⁷. Ezt az egy évet úgy szerették volna megnyerni az új telepések, hogy 1790-ben összeállították a letelepültek jegyzékét és abban 1796. június 30-át jelölték meg az adómentesség végső pontjául⁷⁸. Ez tévesztette meg *Szirmayt*⁷⁹ és a további irodalmat, mert a betelepítés évét 1786-ra tette⁸⁰. 32 féltelmes jobbágy szállotta meg a területet és a kimutatásokból az tetszik ki, hogy ezek az öt év múlva is jórészt megvoltak,

ami megint csak a jobb telepítésre enged következtetni. Később azonban úgy látszik, hogy innen is vándorolhattak el, mert ezt bizonyítja a minden valószínűség szerint *Kazinczy Ferenc*nek tulajdonítható megállapítás: „Pataknak déli végében a' Német-országból beszivárgott Svábok' számára II. József itt is egy egész úczát épített, 's a' gyülevész népet zsindeellyel-fedett házakkal, egy egy pár ökörrrel s mindennémü házi és gazdasági eszközökkel, mint sok más Kamarai jószágokban itt is megajándékozta. A' hálátlanok, kiknek hazájok sem vala szent, eiszőkdöstek, elpredálván mindent a' mit pénzzé tehettek”⁸¹. Ilyenformában teljes egészében aligha fogadhatjuk el ezt a megállapítást, mert tudjuk, hogy a viszonylag jó módba került családok jelentős része mégis megmaradt.

Egy holdnál (1100 négyszögöl) valamivel nagyobb házhelyet kaptak egy széles utca során, továbbá a Patakról vezető országút fél oldalán. A szántóföldből 10 hold körüli területet mértek ki a számukra, míg a rét területe négy embervágó körül mozgott⁸². A földjeik a pataki és a petrahói határban meglehetősen szétszóródtak, s nem egy alkalommal a magyarok telkét foglalták el, ami az alábbi két adatból is kiderül. Az ardaiak ugyanis a következőket írják: „az 1785 dik Esztendőben meg történhetett hibák iránt (igy vallanak): Mi kárunkat tapasztaljuk ebben, hogy a Méltóságos Uraság meg Trágyázott Szántó Földjeinkből egy darab plagat az *Ujj Lakosok* számára exseindelt...”⁸³. 1785: a petrahóiak panaszkodnak: „az Ujj Lakosok számára építettett Ház helyeknek el vétetett Szántó Földeikben is Helységünk 3 Lakosai oly tetemes kárt vallottakk, hogy a folyó Esztendőre való vetést meg nem teheték”⁸⁴.

Jellemző dolog az, hogy ezek a betelepült svábok a velük egy időben jöttekkel tartottak fenn kapcsolatot. Így a betelepedés után öt évre a 32 közül tíz házasodott meg, mégpedig úgy, hogy Abaújszántóról 3, Vencsellőről 5, Hosszúláziáról pedig 2 hozott asszonyt⁸⁵.

Az évek múltával, akárcsak a többi sváb telepek, a józseffalviak is elsősorban legelőben és erdőben szűkölködtek. A pataki földesúr a faizást igyekezett megszorítani és ezért a Regéci-erdőből teljesen kizárta őket. Az úriszék összehívását egyre halogatta, így a vármegye vizsgálta ki a kérdést és megállapította, hogy a Longi-erdőben kijelölt helyen dült fát már egyáltalában nem találhatnak és méltányos lenne annak megengedése, hogy „a Gyümölcsöt nem hozó élő-fákat”, vagyis tölgyeket, bükk-fákat is kivághassanak. Ezt azonban az uradalom továbbra is megtagadta és a kérdés csak az úrbérendezés után oldódott meg.

A betelepedéskor a teljes számuk kb. 200 lehetett. 1828-ban a falu 31 házában 229 római katolikus lakost számoltak és századunk első éveire 52 házra és 304 lakosra gyarapodtak⁸⁶. 1912-ben az addig külön közigazgatási egységet képező község Sárospatakba olvadt be⁸⁷.

Lakosainak elmagyarosodása viszonylag hamar megindult, mert már 1864-ben ezeket írják róluk: „Anya nyelvöket lakosainak csak idősebbjei használják általában elmagyarosodván, ifjai a német nyelvet nem bíráják”⁸⁸. A század elején már alig lehetett itt német szót hallani, napjainkra pedig nincsen németül tudó vagy értő Sárospatak e negyedében⁸⁹.

Hosszúláz. 1785—89 között telepedett meg. Maga a község közvetlen Sátoraljaújhely közelében fekszik és eredetileg annak a határához is tartozott. Ezt a helynevet korábban ismerjük már. 1623: „Az Hoszu Lázon egy darab reet”⁹⁰. A *láz* ezen a vidéken irtást, irtáson levő legelőt, kaszálót jelentett, de így hívták a szőlők végében meghúzódó néhány gyümölcsfával beültetett térséget is. Lényegében a falu egyetlen utcából áll és ezen sorakozott a 25 féltelkes jobbágy háza.

Érdemes megjegyezni, hogy a telepések közül eredetileg 16 volt földművelő, a többiek szabó, kőműves, ács, takács, kádár és asztalos mesterséget értettek. Minden bizonnyal Sátoraljaújhely közelsége indokolta az iparosok itteni megülését, mert e korszak telepítése ügyelt arra, hogy a kézművesek lehetőleg városokba vagy azok közelébe jussanak.

Egyébként a telepések is fél telket kaptak és általában másfél holdas belső telekkel rendelkeztek. A földjük tíz hold körül mozgott, holdját 1300 négyesögölével számolva, rétből pedig közel öt embervágó járt egy-egy telepésnek⁹¹.

Az adómentességük tíz évre szólt. Ennek megállapítása azonban nagyon nehéz lehetett, hiszen a betelepítés sokáig elhúzódott⁹². Igyekeztek hát minél későbbre kitolni, hogy az adómentességet minél tovább élvezhessék. *Kasznár* András Cameralis prefectus ezért állapítja meg: „... a Hoszszu-Láziak pedig Juliusban 1788ban hozódtak bé és így ezeknek szabadságok 1798Esztenőben első Augusztusban fog kitelni, ezért ezeknek az adó alól való felszabadításokat kéri”⁹³.

A megtelepültek száma eleinte aligha érte el a 150 főt. 1828-ban 34 házban 227 katolikus és 39 református lakost irtak össze. Érdekes, hogy itt néhány református család is akadt, ami a telepítés erősen keverék voltára vall⁹⁴. A századforduló táján már 54 ház áll itt, de a lakosság száma csak 251-re emelkedett⁹⁵. A XIX. század végén a vele egybeépült szlovák nemzetiségű Bányácskával összevonták és a kettőből lett a *Kazinczy* által már egy évszázaddal korábban elnevezett *Széphalom*. Jellemző továbbá itt az is, hogy a lakosság nemcsak hogy elmagyarosodott, hanem el is szlovákosodott, az idősebb generáció mind jól beszél szlovákul, de svábul már a második-harmadik generáció sem tudott. *Pesty* Frigyes ezt állapítja meg róluk: „A mi a népesítését illeti Németországból jöttek ki, azon időben tsak német nyelven beszéltek, akik halván vagy némi része vissza ment országába, azon időtől a nép öszve vegyült magyar és szláv, úgyhogy jelenleg tsak e két nyelv divatozik a községben”⁹⁶.

Vajon honnan származtak ezek a telepék, kétséget kizárólag nem tudjuk megmondani? Az eddigi irodalom, így többek közt *Szirmay* Antal is Svárországból (ex Svevia) eredezteti őket⁹⁷, de ez lehet az általános szóhasználat is, mely minden németet svábnak mondott ebben a korszakban. A hosszúláziak azt állítják, hogy ők nem is egyenesen Németországból, hanem valahonnan a Kárpátokból, Bereg megyéből jöttek. Ennek történeti alapja is lehet, hiszen tudunk arról, hogy azon a vidéken több német telep feloszlott, a telepések elszéledtek. Ezt látszik igazolni a falu szaggatott betelepülése is. Ma már a nyelv alapján hovatarozandóságukat nem lehet megállapítani.

A fenti telepek valamennyien Zemplén megye területéhez tartoztak (kivével a szabolcsi Rakamaz), azonban van két kisebb telep, mely Abaúj megyében keletkezett, mégis a Hegyaljával kapcsolatban kell megemlékeznünk róluk. Abaújszántó egyik külvárosában szálltak meg, minden valószínűség szerint 1780-as években németek. Ezek a *Huszház* nevű részben telepedtek le, illetve minden bizonnyal húsz házat építettek és szállottak meg, valószínűleg lehettek svábok *Marcinfalván* is⁹⁸. Ennek a telepnek már kevés és csak néhány névbeli nyoma akad napjainkban. A lakosság a harmadik generáció óta nem beszéli a német nyelvet.

A másik egészen kis falu Erdőbénye közelében, benn a hegyek között, egy fennsík irtásán ült meg: *Sima*. A megtelepülés éve minden valószínűség szerint 1787⁹⁹. Ez a kis község, melynek lakossága sohasem érte el a kétszázat, nagyon nehéz körülmények között szállott meg, mert magának kellett az erdőt kiirtania. Ez az egyedüli a Hegyalja sváb falvai közül, mely csaknem teljes egészében református és az erdőbényei egyházközséghez tartozik. A lakói más sváb telepekkel, tudomásom szerint, nem tartottak kapcsolatot és hamar elfelejtették régi nyelvüket, amit már a harmadik generáció nem beszél. Nevüket is magyarra változtatták.

Végigtekintettük a Tokaj-Hegyalja sváb településeinek történetét. A három hullám nagyon jól elkülöníthető egymástól. Az első és harmadik hullám nyomai ma már csak nehezen fedezhetők fel, míg a középső hullám eléggé jól megmaradt. Önkéntelenül is felvetődik bennünk a kérdés, mi lehet ennek az oka? Elsősorban úgy gondolom, hogy a kincstári telepítések nagyobb jólétet biztosítottak és a lakosság kevésbé fordult befelé, a magyarokkal, helyenként a szlovákokkal hamarabb összeházasodtak. A vagyon, ha osztódott is, még mindig inkább maradt, mint a sokkal kisebb földű magántelepeseknél.

A magántelepítésekről (Herceggút, Rátka, Károlyfalva) biztosan tudjuk, hogy a lakosság viszonylag egy összefüggő területről jött, tehát nyelvjárásában, szokásaiban közel állott egymáshoz, ami az összetartozást nagymértékben elősegítette. Ezzel szemben a kincstári telepítések (mint Rakamaz esetében láttuk is) nagy területről toborozták a telepeseket, akik között nem egyszer olyan nagy nyelvi és szokásbeli különbség tátongott, hogy a magyar segítségével kellett a megértési nehézségeket leküzdeni. Ez a két ok minden bizonnyal erősen közrejátszhatott abban, hogy a telepek egy része beolvadt, míg a néprajzi vizsgálatokra nagyon alkalmas három község: Károlyfalva, Herceggút és Rátka, nyelvében, szokásaiban, viselkedésében ma is sokat megőrzött eredeti vonásaiból¹⁰⁰.

JEGYZETEK

1. *Lengyel Imre*: A rátkai német település. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. (1969), 233—245. Az alábbi dolgozatomat először 1957-ben fogalmaztam meg, és azt betekintésre nem sokkal később *Lengyel Imrének* is rendelkezésére bocsátottam. Az azóta eltelt időben számos új adat merült fel és ezekkel kiegészítve tanulmányomat egészen átdolgoztam.
 2. *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp. 1951. 69—70.
 3. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Rákóczi—Trautson Lt. Acta Ligu. Fasc. 18. Nr. 12/4. Tályá 1776.
 4. *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938. 8—9.
 5. Magyarország története (szerk.: *Molnár Erik*). Bp. 1954. 1:372.
 6. *Takács Sándor*: Német telepítések Tokaj vidékére. Gazdaságtörténeti Szemle IX. (1902), 383—384.
 7. Rátkával kapcsolatban az ismételések elkerülésére elsősorban azokat az adatokat közlöm, melyek *Lengyel* i. m.-ban nem találhatóak meg.
 8. OL. Rákóczi—Trautson Lt. Acta Ligu. Fasc. 18. Nr. 5/2.
 9. Sátoraljaújhelyi Kazinczy Allami Levéltár (továbbiakban: SKÁL) Loc. 6. Nr. 8. 1783-ból származó, meglehetősen romlott átírású másolat, mellyel a rátkaiak jogaikat igyekeztek bizonyítani. Láthatóan németül nem tudó másolta, ezért helyenként nehezen érthető, fordítása is csak hozzávetőlegesnek tekinthető. Megköszönöm *Wellmann Imrének* a fordítás átnézésében és korrigálásában nyújtott szíves segítségét.
- „Mi Trautt Sohn János Vilmos, a Római szent Birodalom hercege, Falkenstein grófja, Schrohen és Schrostenstein bárója, Regecz és Saros Botack, Mortinis, Karlowiz, Ischachtiz, Hammerstatt geblou, Kollicht, Haredka, Kesisudow, golttegg, Srillahooq, Freising uradalmak és Aggeschloses an der Donau mezőváros ura, örökös tartományi főudvarmester az Enss-en aluli Ausztriában és örökös tartományi főmarsall Tirolban, az aranygyapjas rend lovagja mindkét területnek (?), a római császár és király öfelségének valóságos titkos tanácsosa és a császárné öfelségének főudvarmester Magyarország fekvő uradalmaink iránti gondoskodásból, az ország hanyatló állapota és hogy jól megművelt területet nyerjenek adjuk ennek előmutatója (?) által mindenkinek tudtára, hogy mi a magas szabad sváb kerületből 200 házaspárt pártfogásunkba kívánunk venni a katolikus vallás és a német nép meggyökereztetésére, azt határozzuk tehát, hogy
1. ezek az említett uradalmainkba felveendő családok vagy házaspárok az ország részéről 6, az uradalom részéről 3 mentességi évben részesüljenek, még pedig úgy, hogy nem tartoznak sem fejadót, sem beszállásolást vagy átvonulási terhet viselni, sem robotot teljesíteni, hanem minden adótól és illetéktől mentesek lesznek; ezenfelül
 2. saját költségükön vízi vagy szárazföldi úton Budáig jöven, egy uradalmi tisztviselő fogadja és arra a helyre vezeti őket, ahol megtelepülésük rendelkezik, s ez útjukban minden illetéktől, vámtól és hídpénztől mentesek legyenek; továbbá
 3. megengedtetik nekik, hogy megtelepedésük után az egész község polgármestert, bírót, esküdteket és hasonló elöljárókat válasszon, de német jegyzőt az uradalomtól kapnak; azután
 4. az uradalom sürgősen kieszközli abban a helységben, ahol megtelepítettnek, a rendszerint való egyházmegyétől egy német lelkipásztor beiktatásának engedélyét és lehetőségét; nemkülönben
 5. német uradalmi tisztektől fognak kormányoztatni, kik nekik megérkezésükkor telkeket, szántóföldet, réteket, szőlőket és házhelyeket fognak elegendő megélhetésükre kiutalni; és hogy
 6. akadálytalanul megmaradhasanak, mind maga a császári udvar, mind a magyar kancellária által el fognak láttatni a szokott pártfogó oltalomlevéllel.
 7. Házakban való megtelepedésükre az uradalom részéről elegendő épületfa vagy kő fog nekik kiutaltatni szükséges lakásaik felépítésére, és bár elegendő uradalmi vízimalmok állnak rendelkezésre, mégis szabadságukban lesz a hely-

ségben, ahol megtelepülnek, egy szárazmalmot építeni, melynek haszna a községet illesse. Megengedtetik nekik az is, hogy e községükből kocsmárosat válasszanak, kinek az uradalom a bort folyó áron átadja, azzal, hogy a szokott bormérési díjat saját hasznára fogja forgatni viszont a község köteles legyen nála az esküvőket és megengedett vígasságokat tartani; és mert

8. vannak köztük néhányan, kik pénz hiányában a szükséges gabonát nem tudják megvásárolni, ezt nekik az uradalom belátása szerint előlegezni fogja ezzel a feltétellel, hogy a kölcsönzöttet a 3 mentességi év alatt vagy utólag megfizetik, vagy természetben megtérítik, vagy le is dolgozhatják; viszont

9. a 3 mentességi év elteltével minden házzal bíró gazda tartozni fog minden évben 3 forintot pénzben fizetni és akinek ökrei vagy lovai vannak, velük minden évben 15 napot, akinek pedig fogata nincs, kézi munkával ugyancsak 15 napot robtolni, továbbá minden terményből, kivéve amit a háztelken művelnek, a szokott kilencedet megadni, ha pedig két gazda egy telken rendezkednék be (?), ketten együtt tartoznak az állami és uradalmi szolgáltatásokat és tartozásokat viselni és teljesíteni.

10. Megengedtetik a községnek, hogy magának kocsmát jelöljön ki, hol Mihály naptól újévig saját borát mérheti s azután az ebből származó hasznot a község különféle szükségleteire fordíthatja (amennyiben?) maguknak szólót telepítenek; és ezáltal

11. aki képes és akar egy telket (?) lévén az jövedelmező (?), kiváltani, annak megígértetik, hogy a 3 mentességi éven felül 10 forintból (?) egy mentességi év engedtetik; és

12. ki-ki kötelességét az itt Magyarországon szokott urbárium (?) szerint fogja teljesíteni olyképp, hogy az uradalom felsősége alá fog tartozni, és annak előzetes tudta és engedélye nélkül magát vagy övét más uradalom alá nem szabad adnia, hanem köteles állandóan itt maradni; és hogy

végül minden jog szerint és rendben menjen végbe, mindent német módra, még pedig német tisztviselők által kell elrendelni és berendezni, s ezek után a fenti pontok (?) bizonyosságául adom hercegi aláírást (?) Bécsben, 1750. május 26-án. Traut Sonn János Vilmos herceg."

10. *Szirmay Antal*: Notitia Topographica Politica in clyti Comitatis. Zempleniensis. Buda, 1803. 164, 223.
11. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város (szerk.: *Borovszky Samu*). Bp. 1906. 346, 52.
12. (*Dessöffy*): Fata arcis Patak. Temesvár 1901. 36.
13. Sárospatak és vidéke (szerk.: *Gulyás József—Kántor Mihály*). Bp. 1933. 215—216; *Dongó Gy. Géza*: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez XXIII. (1926), 151, *Szirmay* nyomán; *Dankó Imre*: Szülőföldünk ismerete. Miskolc 1955. stb.
14. *Ravasz* i. m. 18.
15. *Oláh József*: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. sz. első felében. In: Agrártörténeti tanulmányok (szerk.: *Szabó István*). Bp. 1960. 274. Itt jegyzem meg, hogy a telepések kizárólag németek voltak. Károlyfalva valamivel később települt. A 275. lapon található térképen Vámosújfalva, Sáros-Kis-Patak, Háromhuta elhelyezése pontatlan.
16. *Lengyel* i. m. 235.
17. *Dongó* i. m. 151—152.
18. *Pesty Frigyes*: Magyarország Helységnévtára. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára. Ugyanígy Rátkáról II, 93.
19. Rátkáról az első anyakönyvi bejegyzés a tállyai római katolikus egyház anyakönyveiben 1751. május 2-ről származik. *Lengyel* i. m. 235.
20. A sárospataki római katolikus egyház anyakönyvei III. és IV. kötet. Trautsonfalva (Herceggút) ugyanis 1784-ig a sárospataki parókiához tartozott. Károlyfalva néhány rövidebb próbálkozás után csak 1945 után vált önálló egyházközséggé.
21. *Historia Domus S. J. Sárospatak. I. (1663—1753)*. Egyetemi Könyvtár Kéziratára Budapest. Ab. 95. 1751: „...in Vicina Svavicum Pagum Trauczonfalva dictum nostra in Spiritualibus administrationi commitendo...” 1752: „Ad ceteras Cathedras evocati sunt binis vicibus nostri: primum in qui parochialia Germanice nationi administrabat...”

22. A sárospataki római katolikus egyház anyakönyvei III.
23. OL. Rákóczi—Trautson Lt. Acta Liq. Fasc. 18. Nr. 197.
24. A sárospataki római katolikus egyház anyakönyvei IV.
25. *Ravasz* i. m. 18.
26. SKÁL. I. terem. Fasc. 195. Nr. 66. „Ex parte vero I Dominatus sub Sigillo Illustrissimi L. D. Caroli Dujardin, Litteras Libertatis eorum Certissimi Principis a Trauczon Administratoris Ao. 1752 die 11 Juny emanentes Germanico idiomate, in 10 Punctis sonantes...”
27. OL. Rákóczi—Trautson Lt. Acta Liq. Fasc. 18. Nr. 5/1. 1776-ból.
28. A Sárospataki Kollégium Levéltára (továbbiakban: SKL) U. 44:742—747.
29. Uo.
30. Prof. Dr. W. *Künzig* hozzám intézett levelében tett megállapításai.
31. SKL. U. 44:742—747. L. a 43. pont alatti bejegyzést.
32. *Sztrisoszky Mihály* c. apát, esperes-plébános Tolcsváról 1957. II. 28-án kelt és hozzám intézett levele alapján.
33. *Lengyel* i. m. 239—240.
34. *Kaszner—Kozma*-féle kézirat a SKÁL-ban. Idézi: *Dongó* i. m. 151—152.
35. SKÁL. Urbáriális összeírások 31.
36. SKÁL. I. terem. Loc. 6. Nr. 8. Rátka sub Nr. 78. Fordítása: „Mi, Rátka helység hites bírái és esküdtjei ezen tanúsítvánnyal igazoljuk, hogy bennünket Rátka községben nagyságos császári kamarai uraságunk nem mint urbarialistákat, hanem taxásokat tartott és minden időben régi szerződésünknek megfelelően azok maradtunk és tartattunk, azt is igazoljuk, hogy a nagyságos császári kamarai uraságunknak nem kellett több robottal és taxával szolgálni, mint amit szerződésünk előír, melyet mi Trautson János Vilmos hercegségétől kaptunk 1750-ben. E szerződés 5. pontja szerint érkezésünkkor földbirtokot: szántót, rétet, udvarokat fogunk kapni, mely megélhetésünkhöz elegendő. A szerződés 7. pontja szerint letelepedésünkkor a házak építéséhez elegendő épületfát és követ fogunk kapni, de ebben hiányt szenvedünk. Először is a rét kevés és rossz minőségű, nem kapunk tűzfát, még kevésbé épületfát és követ házaink felépítéséhez és javításához, hanem arra kényszerülünk, hogy a fát és követ pénzért vegyük meg. Nagyobb hitelesség kedvéért falupecsétünket ide nyomtuk és aláírásunkkal megerősítettük. Rátkán, 1783. március 6-án.”
37. SKÁL. I. terem. Loc. 6. Nr. 8. Rátka sub Nr. 78; Uo. 790/639. Loc. 59. Nr. 158.
38. *Pesty* i. m. II. 93.
39. *Dongó Gy. Géza*: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. 1927. 104.
40. *Fuker, Friedrich Jakob*: Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges. Wien, 1790. 25—27. Fordítása: Rátka, nem nagyon régi sváb települése. A falu lakói jól bírják nyelvüket és egészében azok, amik otthon voltak: svábok. A Tokaj-hegységben, Mád és Tállya között, azoktól körülbelül félórai járásra, övéké a két domb csücske, melyet előregedett erdőből elég jól termő szőlővé alakítottak át. Jó, szorgalmas magaviseletű nép: sok dohányt ültetnek, kukoricát és jó bort termelnek. Házaik jobb építésmódjukkal ütnek el a magyar és szlovák falvaktól, de nem a tisztasággal, mert a falu nagyon piszkos. Sohasem utaztam úgy ezen a falun keresztül, hogy ne jutott volna eszembe, az, hogy ezek a svábok Günther tervéhez igazodtak: Földhöz akartok jutni — Szántások ki a vetést — Vágjátok ki az erdőket — Csináljatok azokból dohányföldeket — Kerítsétek körül szőlővel — Melyek nekünk örömet szereznek. — Csak éppen megfordítva járnak el, mert a szőlőt ültetik körül dohánnyal, mely hasznosabb és nem a dohányt szőlővel, amit Günther nem értett olyan jól, mint a rátkai svábok. Egy évvel ezelőtt a település 30 családdal gyarapodott és ezek mindegyike, akárcsak más kamarai birtokokon, házat, udvart, szántót, jóságot és mindent ami a test táplálására, vagyis a lutheri kis katekizmus szerint a mindennapi kenyérhez szükséges, napi pénzbeli fizetéssel együtt az első aratásig és szüretig minden ellenszolgáltatás nélkül megkaptak. Egy-egy ilyen család letelepítése a királyi kamarának hozzávetőleg ezer forintba került. Felsenburg szigetén nem lett volna előnyösebb letelepedni; és Robinson Crusoe sem jutott olcsóbban birtokaihoz. Ugyanakkor meg lehet figyelni, hogy ezek az új telepítések mégsem sikerültek olyan jól, mint 20—50 évvel ezelőtt Tiszántúli sík vidékein és a Bánátban.”

41. *Szirmay* i. m. 164; I. még Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1926. 151—152.
42. SKÁL. Loc. 66. Nr. 56.
43. *Nagy L.*: Notitae politico-geographico statist. regni Hungariae. Buda 1828. I, 449. L. még *Vályi Nagy András* Magyar Országnek leírása... Buda 1799. III, 180.
44. *Dongó Gy. Géza*: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1915. 364.
45. Trautsonfalva nevét hivatalosan a múlt század végén változtatták Hercegekútra. A falunév második része a *Tompa Mihály* által is megénekelt Pogánykútra utal, de ilyen nevet a „jó keresztény” község semmiképpen sem akart elfogadni. Így aztán a telepítő hercegre való emlékeztetésül lett neve: Hercegekút.
46. SKÁL. Úrbéri perek. Loc. 198. IV—8,9,12.
47. SKL. U. 44:742 kk.
48. *Szirmay* i. m. 223.
49. OL. Rákóczi—Trautson Lt. Acta Ligu. 18., 48.
50. SKÁL. Úrbéri perek. Loc. 199. IV—8,9,17.
51. Sárospataki Kollégium Kézirattára. Kzt. 1937.
52. A sárospataki római katolikus egyház anyakönyvei.
53. SKÁL. Loc. 6. Nr. 16.
54. SKÁL. Loc. 6. Nr. 22.
55. Sárospataki Kollégium Kézirattára. Kzt. 1937.
56. SKÁL. Úrbéri perek. Loc. 198. IV—8/9/12.
57. Uo.
58. Uo.
59. Uo.
60. Uo.
61. A hercegekúti római katolikus egyház anyakönyvei, külön bejegyzés.
62. *Nagy* i. m. I, 451.
63. SKÁL. Úrbéri perek. Loc. 198. IV—8,9/12.
64. *Szirmay* i. m. 223—224.
65. SKL. U. 44:746—749.
66. Sárospataki Kollégium Kézirattára. Kzt. 1937.
67. SKÁL. I. terem. Loc. 6. Nr. 16.
68. SKÁL. Loc. 6. Nr. 22.
69. SKÁL. Úrbéri perek. Loc. 198. IV—8,9/12.
70. Uo.
71. Brogli István károlyfalvi lakosnál Kovács Lajos kántortanító által talált feljegyzésekről készült másolat (birtokomban).
72. *Nagy* i. m. I, 445.
73. Zemplén vármegye és Sátoraljújhely város (szerk.: *Borovszky Samu*). Bp. 1906. 58.
74. A szokás leírását l. *Kovács Lajos*: Károlyfalva monográfiája (kézirat, másolata tulajdonomban). Károlyfalva, 1936. Megfelelőjét l. a német Encyclopedia Cinematographia által készített és Budapesten 1972. május 12-én bemutatott: Hasábdobás Buchenbachban (Baden) című filmen.
75. SKÁL. Zemplén vármegye jegyzőkönyvei 1796. 362.
76. SKÁL. Patak. Loc. 59. Nr. 158.
77. SKÁL. Zemplén vármegye jegyzőkönyvei, 1796. 361—362.
78. SKÁL. Patak. Nr. 4. Loc. 59. Nr. 158.
79. *Szirmay* i. m. 200.
80. Fata Arcis Patak. Temesvár 1901. 31; helyesen *Oláh* i. m. 274.
81. Tudományos Gyűjtemény 1818. 5:9—10.
82. SKÁL. Patak. Nr. 4. Loc. 59. Nr. 158.
83. Uo.
84. SKÁL. I. terem. Loc. 6. Nr. 22.
85. SKÁL. Patak. Nr. 4. Loc. 59. Nr. 58.
86. *Nagy* i. m. 1:144.
87. *Oláh* i. m. 274.
88. *Pesty* i. m. 1:290.

89. *Lengyel* i. m. 239. szerint másfél évtizeddel ezelőtt a legöregebbek még tudtak svábul.
90. SKL. Vizitációs jegyzőkönyvek 34.
91. SKÁL. Hosszúláz Nr. 5. Loc. 59.
92. *Oláh* i. m. 274. A betelepülést 1785-re teszi, de ez az év annak csak megindulása.
93. SKÁL. Zemplén vármegye jegyzőkönyvei 1796. 183—184.
94. *Nagy* i. m. 1:144.
95. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely (szerk.: *Borovszky Samu*). Bp. 1906. 54.
96. *Pesty* i. m. 1:255.
97. *Szirmay* i. m. 262—263.
98. *Oláh* i. m. 274.
99. Uo.
100. A fenti dolgozatot a „Hegyaljai német telepek néprajza” című könyvem bevezetőjéül szántam. Ennek további fejezeteit is részben kidolgoztam, de elkerülve e tájról, eddig nem volt lehetőségem a munkát folytatni és befejezni.

Zur Geschichte der deutschen Neusiedlung im Tokaj-Gebirge

(A u s z u g)

Am Ende des 17. Jhs. wurde Ungarn von der Türkenherrschaft befreit. Die Verheerung des Landes dauerte aber am Anfang des 18. Jhs — nach endgültigem Niederschlagen des ruhmvollen Rákóczi-Freiheitskrieges — weiter. Die grossen Besitzungen bekamen die treuen — zum grössten Teil deutschen und österreichischen — Handlanger des Habsburg-Hauses, die alsbald die Ansiedlung begannen. Selbstverständlich bemühten sie sich, Bauern erstens aus Deutschland heranzuziehen, da sie deren Arbeit besser kannten, zugleich die deutsche Sprache verbreiteten und den katholischen Glauben bestärkten. Die ungarische Umgangssprache nannte und nennt heute diese Neusiedler allgemein Schwaben, ohne zu beachten aus welcher Gegend Deutschlands sie stammten. Die Ansiedlungen waren entweder kameralische, oder aber Privatunternehmungen; im ersten Fall gerieten die Ankömmlinge in viel bessere Umstände.

In dem Tokaj-Gebirge können wir im 18. Jh. binnen fünfzig Jahren drei grosse Ansiedlungsperioden unterscheiden.

I. *Die deutsche Siedlung Rakamaz*. Sie gehörte zum Kameralgut von Tokaj und wurde in 1729, gegenüber der Stadt Tokaj, jenseits der Theiss angesiedelt. Sie bekamen neben dem Hausgrund 30 wiener Joch Acker, 6 Joch Wiese, waren aber verpflichtet 300 Gulden Baargeld mitzubringen. Die Neusiedler mussten mit 4 Ochsen oder Pferden 30 Tage Robotarbeit leisten und jährlich 12 Gulden Steuer zahlen. Auf ihr eigentliches Wohnort können wir nur folgern, da in Interesse ihrer Fortlassung der Ausbittbrief an die Kurfürsten von Mainz, Trier und Pfalz, an den Markgraf von Baden und an die Fürsten von Birckenfeld und Zweibrücken gerichtet wurde. Die Neusiedler lebten in guten Verhältnissen und zeichneten sich besonders im Kartoffelbau aus, verschafften sich am Tokajer Berg Weingärten und befassten sich auch mit Weinbau.

II. Die Ansiedlung von *Rátka*, *Hercegkút* (*Trautsondorf*) und *Károlyfalva* (*Karlsdorf*) wurde im Sommer des Jahres 1750 — angeregt vom Herzog Trautsohn — vollzogen; seinen Anruf geben wir in seiner Vollständigkeit — leider aber sehr fehlerhafter Umschrift aus dem Jahre 1783 — an. Mit Hilfe der Matrikel der Katholischen Kirche von Sárospatak kann ganz pünktlich festgestellt werden, dass die erste Welle der Neusiedler im Sommer von 1750 angekommen ist. *Rátka* siedelte sich am Ort des alten verödeten Dorfes an, Trautsonfalva und *Károlyfalva* rodete sich den Siedlungsplatz vom Walde aus. Der Überlieferung nach sind sie aus dem Schwarzwald gekommen. Aufgrund der Familiennamen und Aufzeichnungen stammt die Mehrheit aus Baden. Zwischen den einzelnen Dörfern traten aber in materieller Lage gewisse Unterschiede auf. *Rátka* siedelte sich auf den Platz eines mittelalterlichen ungarischen Dorfes an, seine Bewohner wurden nicht nur ausgezeichnete Weinbauer, sondern sie bauten auch Tabak an. Der Tabak aus *Rátka* errang sich im vergangenen Jahrhundert den Landesruhm. In 1785 kamen 29 neue Familien ins Dorf, die sich während dem Lebenslauf der zweiten Generation mit den Ersteren verschmälzten. *Hercegkút* (*Trautsonfalva*) siedelte sich unmittelbar neben Sárospatak an, seine Bewohner sind als vorzügliche Ackerbauer und Viehzüchter in der Umgegend auch heute berühmt. Mit fleissiger Arbeit haben sie sich auch in der weiteren Gegend Äcker, Wiesen und Weiden gekauft. Heutzutage befassen sie sich hauptsächlich mit Weinbau. *Károlyfalva* übersiedelte in 1752 wahrscheinlich aus Trautsonfalva. Sie haben mehr und besseres Acker bekommen und haben darum das neue Leben in besseren Verhältnissen begonnen.

In den drei Dörfern sprechen hauptsächlich die Alten noch heute deutsch. Während meinen, längere Zeit hindurch vollzogenen ethnographischen Untersuchungen konnte ich feststellen, dass ihre materielle Kultur in meisten Fällen sich der ungarischen Umgebung anpasste. Die Siedlungsform, die Verteilung der Scheunen, die Einteilung der Wohnhäuser hat aber gewisse Züge bis zu unseren Tagen bewahrt. In der sozialen und geistlichen Kultur haben sie Vieles gänzlich oder mit gewissen Umänderungen aufbewahrt. So die Kindersprüche und -spiele, gewisse Hochzeitsbräuche und den sog. *Scheibensonntag* (karikavasárnap); am ersten Sonntag der Fastenzeit warf die Jugend glühende Holzscheiben ins weite, ähnlich wie im badener Buchenbach.

III. Die Ansiedlungen von II. *Joseph* wurden zwischen 1780—1790, erstens auf Kameralgütern vollzogen. Da die Neusiedler von den verschiedensten Gegenden des deutschen Sprachgebietes stammten, haben sie einander mit Hilfe der ungarischen — mancherorts der slowakischen — Sprache viel besser verstanden, und haben darum ihre Muttersprache verhältnismässig schnell vergessen, heute spricht man sie nirgends mehr. In eine Vorstadt von Sárospatak, in *Újpatak* (*Neupatak*) d. h. *Józsefalva* (*Josephdorf*) siedelten sich in 1785 32 Familien an, welche mit den benachbarten deutschen Siedlungen auch später in enger Beziehung waren. In der unmittelbaren Nähe von Sátoraljaújhely setzte sich *Hosszúláz* zum Teil von Handwerkern zusammen, die ihre neue Heimat zwischen 1785—1789 aufbauten. Zu Abaújszántó schloss sich unmittelbar *Húszház*,

mit anderem Namen *Marcinjalva* an, wo das Andenken der 20 Neusiedler nur mehr in einigen Familiennamen weiterlebt. Oben, zwischen den Bergen siedelte sich *Sima* an, seine deutschen Bewohner waren Calvinisten, im Gegenteil zu den anderen deutschen Neubauern. Hier hat schon die zweite-dritte Generation die Muttersprache vergessen und später auch den Familiennamen gewechselt.

Die drei Siedlungswellen sind im Tokaj-Gebirge gut zu unterscheiden, bis zu unseren Tagen ist aber davon nur die Mittlere geblieben. Die Privatsiedlungen haben die Sprache und das Brauchtum länger bewahrt als die Kameralsiedlungen. Den Grund davon können wir darin finden, dass letztere in verhältnismässig bessere Umstände gerieten, weniger in sich kehrten, da ja beinahe jede Familie von anderen Gegenden stammte, andere Bräuche und Dialekt mitbrachten. Darum haben sie sich mit dem Ungarntum — mancherorts mit den Slowaken — vermischt.

Im Fall der Privatsiedlungen wissen wir ganz sicher, dass die Bevölkerung von einem gewissermassen zusammenhängenden Gebiet stammte, in Mundart und Brauchtum zu einander nahe standen, was die Zusammengehörigkeit sehr beeinflusste. Sie heirateten hauptsächlich untereinander, schon darum damit das sehr kleine Vermögen nicht geteilt wird. Darum haben sie nicht nur ihre Muttersprache, sondern auch ihre Bräuche bis zu unseren Tagen bewahrt.

Iván Balassa

ADALÉKOK A RÉGI MÉRTÉKEK FUNKCIÓ- ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁSOS TOVÁBBÉLÉSÉHEZ

DANKÓ IMRE

Közel száz esztendeje, hogy Magyarország is elfogadta és kötelezővé tette a tízes számrendszeren alapuló méterrendszert¹. A méterrendszer nálunk a vártnál gyorsabban terjedt el és vált általánossá². Ennek ellenére sok régi mérték, mértékegység még továbbra is használatban maradt. Bár számuk, hatásuk egyre csökkent, egyikük-másikuk még ma is él. Több régi mérték, mértékegység úgy él tovább napjainkban, hogy maga a mérték (mérce) funkcióváltozáson, a mértékegységet kifejező szó pedig jelentésváltozáson ment keresztül. Ezekre a funkció-, illetve jelentésváltozásokra egyetlen példát említünk. A *meszely* régen űrmérték volt. Ma a *meszely* (*meszelyes*) egy bizonyos nagyságú cserépbögrét, sőt üveg-poharat, kancsót jelent, amivel azonban már nem mérnek, hanem isznak belőle. Vagyis korábbi funkciója megszűnt, ennek megfelelően a szó jelentésváltozáson ment keresztül, mert a *meszelyen* (*meszelyes*) alatt — ahol még egyáltalán használatos ez a szó — csuprot, bögrét, poharat értenek.

A régi mértékek eléggé ismertek. A mi régi mértékeinket is több feldolgozás ismerteti, bár érdekes, hogy összefoglaló, minden mértékünkre és főleg minden tájunkra kiterjedő összefoglalónk még nincsen³. A mértékekkel leginkább történeti vonatkozásokban foglalkoztak. A mértékek történetével foglalkozó kutatók általában megállapították az egyes mértékek mennyiségi meghatározóit is. Legfőbb igyekezetük volt a különféle mértékek egymáshoz való viszonyítása, a köztük levő hasonlóság, azonosság, eltérés feltárása. Igyekeztek a régi mértékeket a mai modern mértékekhez, mértékrendszerhez mérni, és az egyes mértékeket átszámították természetüknek megfelelően literre, kilóra és méterre. A mértékek történetével foglalkozó kutatók munkáját megnehezítette az a rendkívüli nagy zűrzavar, bizonytalanság, ami a régi mértékek világában valóban fennállt. A zűrzavar, bizonytalanság oka az volt, hogy nem alakultak ki központi mértékek, hanem sok helyi mérték volt egyidejűleg használatban.

A régi mértékek napjainkban több helyről ismerhetők meg. Először is azokból a régi *mérték-könyvekből*, amelyek egykorú gyakorlati célok érdekében, a kereskedelem szükségleteinek szolgálatában még akkor jelentek meg, amikor a tárgyalt mértékek, mértékegységek érvényben voltak, kisebb-nagyobb területen kizárólagosan vagy jelentős mértékben használatban álltak. Több ilyen könyvet is ismerünk, közülük legfontosabb talán a *Pethe Ferencé*⁴. *Pethe Ferenc* igyekezett a saját korában használatos valamennyi mértéket, mértékegységet megismerni, rendszerbe foglalni, és aztán közérthetően, mindenki számára ismertté tenni. Voltaképpen ezt a célt szolgálta a valamivel későbbi *Gönczy Pál*-féle összefoglalás is⁵. Talán azzal a különbséggel, hogy *Gönczy* gyakorló nevelő, iskolaszervező, reformer pedagógus lévén, nem annyira a kereskedelem, a gyakorlati élet számára, szempontjai szerint készítette el összefoglalóját, hanem tankönyvül az iskoláknak⁶. *Gönczy*, mint pedagógus, igen helyesen gondolta, hogy az iskolai számtanórákon nem mesterkél, az élettől távol álló számtani feladatokkal kell gyötörni a tanulókat, hanem egyúttal közelebb vive az élethez az iskolát, a számtanpéldákat a mindennapi élet számolást igénylő mozzanataiból, például a különféle mértékek átszámításaiból kell venni.

Az egykorú könyveken kívül a régi mértékek még a levéltárak anyagából is megismerhetők. A régi mértékekre vonatkozó levéltári anyag három csoportra osztható. A szórvány anyag, az egyes adatok kutatása körülményesebb. Nagyon jól hasznosíthatók viszont a különböző összeírások, jegyzékek, amelyek termésről, adóról, kereskedelmi forgalomról szólnak. Ezekben sok mértékadat található együtt, méghozzá olyan környezetben, hogy nagyságukra, értékükre következtetni tudunk. A harmadik csoportot azok a jegyzőkönyvek, rendeletek, törvények, intézkedések képezik, amelyeket a különféle közigazgatási fórumok mértékügyben hoztak. Ez a levéltári anyag is igen jól használható a régi mértékek megismeréséhez. A legtöbb igazgatási jellegű, mértékekkel foglalkozó levéltári anyag a különböző mértékek egységesítésével, illetőleg egy mérték általánossá tételével foglalkozik⁷. A magyar mértéktörténetben megfigyelhető, hogy a kormányhatóságok mindent elkövettek, hogy a bécsi mértékekhez közel álló pozsonyi mértékeket országosan elterjesszék. Hogy egy példát idevonatkozóan is említsünk, felhozzuk a Pozsonyi Kamara 1590. évi felterjesztését az udvarhoz, amelyben arról panaszkodnak, hogy az 1588-ban kiadott egységesítő rendelkezéseket nem tudták végrehajtani. Egyúttal felsorolták az akkor használatos mértékeket, mértékegységeket is. A felsorolásból kitűnik, hogy a különféle mértékeket nem annyira az 1588-ban kiadott rendelkezéseknek megfelelően a bécsi (muth) mértékekhez, mint inkább a nagy területen ismert és használatos pozsonyi mértékekhez, mértékegységekhez akarták igazíttatni⁸. A magyar mértékek elterjedése szempontjából különös jelentőséggel bír a Hegyalja, ahol minden más tájunknál erősebb volt a helyi mértékek használata. Ez magyarázza azt a tényt is, hogy még az 1807-ben kiadott mérték-egységesítő rendelet is meghagyta például a *gönczi hordót* használható mértéknek⁹. A helyi mértékek kialakulása, használata és nivós továbbélése kapcsolatban áll a mezővárosi fejlődéssel is¹⁰. A Hegyalján, ezen

a majdnem monokulturás vidéken több jómódú mezőváros fejlődött ki. Felemelkedésük, gazdagságuk alapja — akárcsak sokhelyt másutt, külföldön is — a szőlőművelés, bortermesztés, illetőleg a borkereskedelem volt. Ezzel kapcsolatosan alakultak ki helyi mértékei, amelyekhez erősen ragaszkodtak. Ezek a helyi mértékek főleg bormérő eszközök, leginkább hordók voltak¹¹.

A régi mértékek az egykorú ismertetéseken és a különböző levéltári anyagokon kívül még mai vagy a közelmúltban készült feldolgozásokból is megismerhetők. A feldolgozások között külön helyet foglalnak el a lexikonok, szótárak, különösen a tájszótárak, amelyek betűrendben sorra ismertetik a régi, de neveikben még élő mértékeket. Legtöbbjük át is számítja őket a méterrendszerre. A magyar lexikonok közül ilyen szempontból legalaposabb a *Pallas Lexikon*¹². Talán azért, mert amikor készítették, még nagyon közel volt, és kevésbé tűnt el a régi, a méterrendszer bevezetésével elsorvadó régi mértékek változatos világa.

A feldolgozások jellemzője az, hogy főleg történeti vonatkozásokban foglalkoztak a régi mértékekkel, holott a történelmen, közelebről a gazdaságtörténeten kívül több olyan tudományág is van, amelyik a történelemhez hasonló eredményességgel mutathatja a régi mértékek világát a maga sajátos szempontjai érvényesítésével. Például a mérés, a mértékek kialakulására, elterjedésére, módosulásaira, tehát a mérés és a vele kapcsolatos kérdések ethnológiai vonatkozásaira a történettudománynak jobban segíthet a nyelvészet és a történeti néprajz. A mérés, a mértékek kialakulásának és elterjedésének kérdéseivel a nyelvtudomány általában behatóan foglalkozott. Csak legutóbb is *Velcsov Mártonné* szép, több részes tanulmányt írt a régi mértékek egy része kialakulásának nyelvi kérdéseiről, helyesebben a mértékek kialakulásának homályos részleteit a nyelvészet eszközeivel, nyelvi adatokkal világította meg¹³.

Sajnos, a néprajztudomány, amely ugyancsak hivatott a mértékek kialakulásával, elterjedésével, használatával, módosulásaival a saját szempontjainak megfelelően foglalkozni, kevésbé érdeklődött a kérdés, a tárgykör iránt. A *magyarság néprajza* is mindössze a korábbi lexikális összefoglalók alapján érintette a kérdést, a tárgykör néprajzi irodalmáról pedig alig szólt¹⁴. Pedig a régi mértékek megismerésének harmadik, de talán legfontosabb forrása a hagyomány. A néprajztudomány a maga sajátos eszközeivel és adatgyűjtő módszereivel az élő hagyományból még ma is számos régi mértéket, mértékegységet, sőt mértékrendszert is rekonstruálhat, és nyilvánvalóan meg is ismerhet. Ez annál inkább is szükséges volna, mert a hagyomány telis-tele van a régi mértékek, sokak számára már ismeretlen adatoknak ható említésével. A népdalok, népmesék, közmondások, népi frázisok, általában az orális hagyományok nap mint nap emlegetik például a *rőföt* (a rőfnyi kolbász), az *iccét* (Mátyás király cinkotai iccéje), a *fontot* (egyfontos ágyúgolyó) stb. Ezeknek a mértékeknek a nem ismerése homályossá teszi a szövegeket, és jelentős mértékben hozzájárul a sokszor különben is homályos anyag még inkább való elhomályosításához.

Dolgozatunk a régi mértékek egy csoportjával kizárólag néprajzi vonatkozásban kíván foglalkozni. A tárgyalt régi mértékek kiválasztása

nem önkényes, csak azokról lesz az alábbiakban szó, amelyek valamilyen formában ma is ismeretesek. Legtöbbször funkciója vesztett tárgy (használati eszköz), munkafolyamat, jelentésváltozáson átesett szó, kifejezésként.

Áttekintve a régi mértékekre vonatkozó eddigi történeti, nyelvészeti és néprajzi irodalmat, összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a mértékek az emberi test egyes részeihez viszonyítottan alakultak ki¹⁵. A kezdeti mértékek szinte kizárólagosan hossz mértékek voltak (íz, hüvelyk, ujj, láb, öl, marok, tenyér). Az a körülmény, hogy ezek a legrégebb mértékek szinte kizárólag hossz mértékek, arra enged következtetni, hogy az emberiség történetében nem egyszerre, hanem fokozatosan alakultak ki a különböző fajta — hossz-, terület-, űr-, súly mértékek —, illetve mérések. Ezt támasztja alá az is, hogy a két-, sőt háromdimenziós mennyiségek érzékelésére, összehasonlítására és főleg mérésére bizonyos fejlettebb matematikai tájékozottságra, ismeretekre van szükség¹⁶. Azokban az időkben, amikor még főleg az emberi testrészekhez való viszonyítás jelentette a mértéket, különösebben nem törődtek a területtel és a súllyal. Hiányzott még a térlátás, a súlyérzés, illetőleg ezeknek a mérési szükségessége. Ez a két mértékrendszer, a terület és a súly, később az emberi gazdálkodás differenciálódásával párhuzamosan fejlődött ki. Általános vélemény, hogy a terület nagyságot is sokáig a hosszúság határozta meg. Ennek több nyoma feltalálható még mai nyelvhasználatunkban is: *egy napi járóföld* stb. Legutoljára alakult ki a súly mérték. Eredetileg ennek az alapja is a hosszúság lehetett, azaz az egy dimenzió feltűnően észrevehető, könnyen észlelhető sajátossága. (Ennek a nyomait véljük felfedezni az ilyenszerű szólásokban, mint széle-hossza egy, se vége, se hossza, egy a vége, egy a hossza.) Súly mérték és részben terület mérték helyett jó ideig azokban az esetekben, ahol lehetett darabszámot, illetve egyes darabokból, vagy egyébként összeállított csomót (*porció*) használtak mértékül. Ennek az ősi állapotnak számtalan maradványa él még ma is (a korai cseresznyét szemenként, a vöröshagymát, a fokhagymát fejenként árulják; a túrót *marokkal* formált labdákként árulták a piacokon; és egyben mértékül is használták). A súly mértékek kialakulása szoros kapcsolatban állt az űr mértékek kialakulásával. Minden bizonnyal párhuzamosan ment végbe a folyamat, hiszen egyes, súly szerint lényeges anyagok súlya térfogatától, űr mértékétől függ. Többek között talalós kérdéseinkben ennek a felismerésnek is számos emléke él. Ide vonatkozóan is csak egy példát említenek: általánosan ismert talalós kérdésünk, hogy mi a nehezebb: egy kiló só, vagy egy kiló toll?

A mértékek, a mérés kialakulásának másik forrása az ember közvetlen természeti környezete volt. Például hossz mértékként használtak két nagy, nevezetes fát (fától fáig), űr mértékként különböző termések héjait (kókusz héj), állati testrészeket (bőrt tömlőként, hólyagot, tülköt stb.). A terület- és súly mértékek még az ember közvetlen természeti környezetének mértékéül való felhasználása idején is háttérbe szorultak¹⁷. Mindent a számolás mechanizmusának az oldaláról Kovács Ferenc támasztotta alá nagyon meggyőző módon a húszas szám kiszámolásával kapcsolatban¹⁸.

A civilizáció legfontosabb periódusai közé tartozik az az időszak, amikor az ember elkezdett egyenesen mérésre készíteni különböző eszközöket¹⁹. Ezek az eszközök kezdetben esetlegesek, egyediek voltak, és csak hosszú idő után fejlődött odáig a mértékkészítés, hogy azonos nagyságú tárgyak, mérőeszközök készítésére törekedtek. A tudatosan készített mérőeszközök (mércek) már fejlett gazdasági (termelési) és társadalmi viszonyokat feltételeznek. Olyan gazdasági és társadalmi körülményeket, amelyben már van némi, a szükségleten felüli termelés, és ennek kapcsán valamelyes árucserre, árutermelés is. Mégpedig nem is akármilyen árucserre, mert például a tényleges, közvetlen árucseréhez nem szükséges különösebben mérce. Ott magát a két anyagot, az árut cserélik el a szükséglet és nem a mérték, illetőleg a mértékkal meghatározott érték szerint. Ezek a periódusok hosszan tartó időszakok voltak az emberiség történetében. Elannyira, hogy közben a tényleges, közvetlen cserének is kialakult a maga rendszere, akárcsak a későbbiekben, a fejlettebb gazdasági és társadalmi körülmények között, a vételen és eladáson alapuló, mértékekkel megszabott, már nem tényleges és nem közvetlen árucserre esetében. Ennek a hosszú időszaknak is megvannak, a szinte napjainkig nyúló maradványai (például bizonyos terménnyel egyszer, kétszer, háromszor stb. kell cserébe teletölteni az eladó cserépedényt, teknőt vagy hordót). Ebben a hosszan tartó időszakban a továbbiak számára az a legfontosabb, hogy a mérésre készített eszközök (mércek) elnevezései, nyilvánvaló mennyiségi hasonlóság alapján megtartották a korábbi állapot mérték-elnevezéseit, azaz az emberi testrészek neveit (*íz, ujj, láb, öl* stb.). De mellettük továbbéltek az embert körülvevő közvetlen természet mértékül is használt elemei, elnevezései is (egy *kődobásnyira*, egy *fészekalja* tojás stb.).

Végezetül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a mértékek közül több kettős funkcióváltózáson ment keresztül. A mértékek legtöbbje eredetileg nem mértéknek, hanem használati tárgynak, leggyakrabban valamiféle tartónak készült, és csak idővel, a nagyjából azonos méret révén vált mércevé. Majd a mércefunkció szűnt meg, és megmaradt az eredeti, a korábbi funkció.

Az agrártörténeti érdekléssel bíró mértékeknel, főleg a területmértékeknel meg kell jegyeznünk, hogy azok eredetileg nem területi értékek, hanem a művelési egység mértékei, gyalog, vagy ígás napi teljesítménymértékek voltak. Nagymértékben függenek a természeti viszonyoktól, a talajminőségtől. A terület látszólag hosszsmértékkel való kifejezése a konkrét határrészhez területnagyságot jelöl, mert e földek *egy szélben* vannak, azaz hosszúságuk egy, nagyságtérés a szélesség mértékéhez jelentkezik.

Idővel a mérőeszközök számos fajtája alakult ki²⁰. Ezeknek a régi mértékeknek három alapvető tulajdonságuk volt. Az első az, hogy egyáltalán nem, vagy csak részben alkottak rendszert. Minden bizonnyal ezzel függ össze egy másik alapvető sajátosságuk, az tudniillik, hogy nem váltak általánosakká. Mindvégig megmaradtak egy-egy kisebb-nagyobb földrajzi táj, gazdasági egység, termelési vagy közigazgatási körzet, árucserre vonzásterület jellegzetes, mondhatni saját (helyi) mértékének. Az általánossá válást nagyban gátolja a régi mértékek harmadik sajátossága az,

hogy nagyságuk helyenként, sőt olykor esetenként is változott, más és más volt. Igazi helyi mértékek voltak.

Ez a periódus is hosszú volt, egészen a múlt század végéig tartott, de közel sem volt olyan hosszú, mint az előző, természetinek nevezhető korszakok. De tekintettel a populáció növekedésére, a közlekedés és az árucserre fejlődésére, valamint arra, a már említett körülményre, hogy az ősi, mondhatni természeti korok sok méréseljárásának, szokásának, eszközhasználatának maradványai jelentősen átmentődtek a későbbi korokba. Ez, az időterjedelmet tekintve viszonylag rövid, immár mércéket használó korszak, igen sok mérték-, méréseljárásot adott át korunknak. A mai hivatalos, és most már nemcsak országosan, hanem majdnem az egész világon egységes mértékrendszer használata mellett még ma is sok, a korábbi korokból származó mérték, mérési mód, mérce, elnevezés ismeretes.

Mielőtt tulajdonképpeni tárgyunkra, a tárgyasult régi mértékek (mércek) ismertetésére térnénk, rá kell mutatnunk egy sajátos körülményre. Ez a régi mértékek és a piaci-vásári nem tényleges, közvetett árucserre egyik sajátossága, ami a mértékek egységesítése után mindinkább háttérbe szorul; ez pedig az *alku*. A régi mértékek használata idején az *alku* méltányos és jogos, hiszen a mérték nem volt általános, hanem egyedi. Lehet az áru kisebb, kevesebb, vagy nagyobb, súlyosabb, esetleg könnyebb, mint más eladónál, vagy különösen más helyen, más városban. A régi mértékek használata idején az áru értékét még inkább a tényleges szükséglet, mintsem az áru mennyiségi, tehát mérhető tulajdonságai szabták meg. A régi mértékek világában az eladó és a vevő között sokkal közvetlenebb egyéni és esetenként változó viszonyulás állt fenn, mint ma, amikor a mérés mindinkább egzaktá, az eladó és vevő kapcsolata pedig egyre személytelenebbé válik²¹.

A sok-sok régi mérték között több olyan is van, amelyik napjainkban is ismeretes, de nevük ma már nem mértéket, hanem egy bizonyos tárgyat, legtöbbször az egykori mértéket, mérce, mérőeszközt, vagy ha újabban készített, akkor egy, a régi mérőeszközökhöz nagyságban, formában, vagy valami más tulajdonságban hasonló tárgyat jelöl. Az alábbiakban abc-sorrendben 55 ilyen régi mértékről adunk számot. Felsorolásunk nyilvánvalóan nem teljes, viszont az első kísérlet ezeknek a kérdéseknek ilyen szempontú összefoglalására.

Dolgozatunk a funkció- és jelentésváltozásokra fekteti a hangsúlyt. A felsorolt mértékekkel kapcsolatban azokat a momentumokat igyekszik megragadni, amelyeknek a révén az egykori mérték ma is él. Esetleg csak nevében, egy tárgyban, ami azonban már nem mérce; esetleg egy munkafolyamatban, tevékenységi sorban, ami azonban ma már nem mérés. Dolgozatunk a funkció- és jelentésváltozások bemutatása, elemzése révén a népelet egyik részletét kívánja megvilágítani. A régi mértékek egy részének ilyen szempontú bemutatása más néprajzi tárgykörökkel is érintkezik. Elsősorban az árucserével, a piacok és vásárok életmódalakító tevékenységével, aztán a teherhordás kérdéseivel. Dolgozatunkban igyekszünk ezekre az összetevőkre is figyelemmel lenni.

*Abrosz*²²

Valamilyen szláv nyelvből átvett szó, közismert, mindenütt asztalterítőt jelent. Rávonatköző első adataink a XV. század derekáról származnak. Mint mérték is szerepelt idők folyamán. Nagykállóban *egy abrosz* paszujt, borsót, vagy kalászt, újabban naprát, azaz ki nem vert napraforgófejet adtak egy pár csirkéért, vagy egy tojó tyúkért²³. Széphalomban a gyümölcsöt mérték abrosszal. Egy abrosz hullás alma 2 forint volt²⁴. Az abrosznak, mint mértéknek a Hegyközben való előfordulása feltételezi, hogy a *zajdát* is használhatták mértékül. De erre nincsen adataink. Az erdőhorvátai perecsütő asszonyok úgy számolták, hogy egy abrosz perec 200 forintot érő²⁵. A sárospataki szombati piacra két abrosszal vittek. A felszabadulás előtt előfordult, hogy az egyik sárospataki kiskereskedő minden piacon egy egész abrosszal megvett, és aztán tovább árusította. Hajdúböszörményben a pásztorok karácsonykor és húsvétkor az állatok tulajdonosaitól kalácsot kaptak²⁶. A pásztor felesége a kapott kalácsokat abroszba gyűjtötte és ha sok gyűlt össze, el is adta. Egy abrosz pásztorkalács 1942 húsvétjára 8 pengő volt. Szokásban volt az is, hogy a kapott kalács fölöslegét nem adták el, hanem elcserélték. Egy abrosz kalácsért egy üveg jófajta pálinkát, vagy egy demizson bort lehetett kapni. Lakodalmakkor a zenészcigányok fizetségének egy része egy vagy két abrosz kalács volt.

Az *abrosz* különböző nagyságú volt, ma is az. Általában azonban elmondhatjuk róla, hogy két szélből szőtték, és eszerint 120—140 cm széles és 2 m hosszú volt. Hajdúböszörményben érdekesen azt tartják, hogy a valódi abrosz közel négyzet alakú. Ez részben összefügg az asztal alakjával, ami ki nem húzott, illetőleg szét nem nyitott formájában, megközelítőleg négyzet alakú, részben pedig az abroszban végzett teherhordással. A nagyjából négyzetes abroszt az ellentétes sarkok összekötésével, a kötésnél megfogva hátton viszik. A nem négyzetes, hanem téglalap alakú abrosznál ugyancsak az ellentétes sarkokat kötik össze, de az egyik kötet meghúzzák, és azzal vállra vetik, míg a másik kötés összehúzódva, az abroszba tett tárgyakat, anyagokat összetartja. A *zajda*-szerű felkötésnél az a különbség, hogy mindkét kötetet meghúzzák és a vállakra vetik. Így a súly a hát közepére kerül, a teher a két vállra nehezedik.

Egy *abrosz* napraforgófej 6—8 kg, paszuj (kifejtés után) 2—3 kg, perec 9—10 kg. Az abrosznak, mint egykori mértéknek fellelhetjük a nyomait a *vetőabrosz* használatában is. Egy *vetőabrosz* maggal egy *szórás*t (szórásföldet) lehetett bevetni. A *szórás* már területmérték.

Az abrosz esetében világosan láthatjuk az idők folyamán végbement funkcióváltozást. Az abroszt ma is ismerjük, használjuk, de mérték — mérce szerepe teljesen megszűnt.

*Adag*²⁷

Bizonytalan mérték, esetenként változó és csak annyiban tárgyasult, amennyiben *egy adag* (porció, kirakás, rakás, csomó) állandósult. Piacokon, vásárokon régebben általánosan, napjainkban pedig csak elvétve, nem valamilyen mértékkel mért, hanem *adagolt* árut árulnak. Például általános, hogy a korai cseresznyéből 12 szemet összekötnek, és ez képez

egy adagot. Később, amikor már nem olyan korai és ritka a cseresznye, egy-két marokkal összetett adag kerül eladásra. Ugyancsak általános volt, hogy a tehéntúrót adagolva árulták. Sok helyen (Nagyléta, Nyírbátor, Kisvárdá stb.) öt nagy fej vöröshagyma tesz ki egy *adagot*, másutt 10 közepes krumpli (Siklós, Solt, Dunavecse) és így tovább. Az adagolásban feltehetően nincsen különösebb rendszer, hanem az adag nagyságát az áru bősége, gyakorisága, korai vagy késői volta, minőségi tulajdonságai szabják meg. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a számmisztikából leszivárgott számokat az adagképzésnél kedvelik: 3, 7, 10, 12. Miskolcon még nem is olyan régen, a be nem érett, és egyébként is sérült dinnyéket hatalmas adagokban (rakásként) árulták a hevesi és környékbeli dinnyések²⁸. Adagolási szempontból minden termelvény között legelőkelőbb helyet foglal el a fokhagyma. Ezt még ma is szinte kizárólag adagolva árúsítják. Egységnek az egy fej fokhagymát vehetjük, de legáltalánosabb adagmennyiség a három, az öt és a hét fej. A fokhagyma leggyakoribb árusítási módja a füzér vagy *koszorú*. Egy füzérbe (koszorúba) 21, 12, 33, más helyeken 13, 20, vagy 42 fejet kötnek. Általánosan elterjedt a fagyaltadag, a fagyalt adagonkénti mérése.

Az *adag*, mint mérték jó példa arra, hogy egy munkafolyamat hogyan él tovább, miután jelentésben szegényedett.

*Akó*²⁹

Valamelyik szláv nyelvből — valószínűleg a szlovákból — kölcsönzött szavunk, már a XIII. századból ismeretes. Eredetileg egy bizonyos nagyságú boroshordót jelentett, később bor-ürmértékké lett. Mint ürmérték, igen változatos nagyságúvá vált; nemcsak az egyes országokban, hanem az egyes városokban, neves borvidékeken is más és más volt a nagysága³⁰. Átlagos nagysága 50—52 liter volt. Egy akó 32 *pintet* tartalmazott. A Hegyalján egy akó 51 liter volt, és nagyjából azonosították a tizes számrendszer alapján álló *hektoliter* felével: *félhektó*. Napjainkban mint tárgy él, és továbbra is egy bizonyos, megközelítőleg félhektós nagyságú vasabroncsos hordót jelent. Amikor a bort még piacokon és vásárokon árulták, szinte kizárólag akóban vitték fel, és aztán azzal együtt adták is el, a vevők pedig szállították. Nyilvánvaló, hogy ez csak a kiszerű adás-vevésre vonatkozott, a bor-nagykereskedelem az *akónál* jóval nagyobb hordókban szállította az árut. Bár meg kell jegyeznünk, hogy sok igényes felvidéki lengyel, vagy német vásárló megkövetelte, hogy csak akóban szállítsák a bort, mert abban kevésbé tört meg, és ha meg is tört, legfeljebb egy-két hordónak romlott a minősége, nem pedig az egésznek.

*Átalag*³¹

Tokaj-hegyaljai hordófajta, illetőleg mértékegység. A 89 iccés hordókat, vagyis a megközelítőleg 75 liter nagyságú hordókat hívják *átalagnak* (*ántalag*, *antalog*). Ennek a hordófajtának a nagysága is változott, természetesen az egyes műhelyek, helyek szerint. Az ajándékborokat átalaggal, átalagban küldték. Hosszas szekér-, kocsitazásokhoz egy-egy átalag bort vittek magukkal. Erdőbényén, Tokajban ma is használatos hordó-

elnevezés, anélkül azonban, hogy mértékül használnák. A hegyaljai szőlőművelésben, illetve borkezelésben különös szerepe volt; átalagba fejtették le az érett bort. Múlt századi regényekben és egyéb írásokban sokat szerepel. Funkcióváltozáson és jelentésváltozáson ment át.

*Boglya*³²

Sok esetben a *szénaboglya*, általában a boglya mértékegységül is szolgált. Nagy ritkán még ma is előfordul, hogy mértékként említik. A boglyának, mint mértéknek a nagysága attól függöt, hogy hány *petrence* vagy *rudas* szénából állt. Tiszalúcon egy boglya 3 petrencéből áll, és nagyjából 100 kg szénát tesz ki. De Alsóbereckiben általában 5 petrence széna ad egy boglyát, jóllehet a boglyát alkotó széna súlya alig kevesebb, mint Tiszalúcon. Milotán és környékén az abarákat 3—5 boglya széna részére készítették. Hajúböszörményben a régibb *szénások* (szénatartók) 5—8, az újabbak pedig 10—20 boglya széna befogadására alkalmasak. Szénaeladásnál általában még ma is boglyában beszélnek.

*Cseber*³³

Eredetileg faedényt jelölő szláv (déli, vagy nyugati szláv) szó. Egy bizonyos nagyságban főleg Debrecen és Nagyvárad vidékén, az érmelléki borvidéken mértékként terjedt el. Nagylétán, a Mosonta szőlőskertben kétféle csebert ismertek: a *kis csebert*, ez 50 iccés, a *nagy csebert*, ez pedig 100 iccés volt. Azaz a nagy cseber mintegy 85, a kis cseber pedig 42—43 liter nagyságú. Manapság is használatos szó. Mértékként már alig, szinte kizárólag edénynévként használják. A cseber egy felül fedetlen, alul széles, felfelé keskenyülő, dongából összeállított, fűzfaháncs-abroncsos, újabban fémabroncsos, néha az egyik dongából faragott füllel ellátott edényt jelent. Szüretkor használják. A kipréselt mustot cseberrel öntik a hordókba. Így közvetve ma is használatos mértékként, mert számon tartják, hogy melyik hordóba hány cseber must fér. Hosszúpályiban nyomok vannak arra nézve is, hogy a csebert szemestermény (búza, morzsolt kukorica, árpa, köles stb.) mérésére is használták. De tartására is. Sőt, hogy az egyik szürettől a másikig ne száradjon széjjel, általában búzát tartottak benne.

*Csomó*³⁴

Közelebbről meg nem határozható mérték, voltaképpen azonos az *adaggal* (porció, rakás, kirakás stb.). Egy bizonyos termény, anyag szokásos mennyiségű csomóját jelenti. A *csomó* nyelvileg összefüggésben van a *kötéssel*, a csomóba rakott anyag összekötésével. A legtöbb csomót összekötik és ma is úgy árulják (virág, levesbe való zöldség stb.). Egyes esetekben a csomók nagysága állandósult. Csomóként mérték és árusították a gyógynövényeket. Érsekcsanádon egy *csomó* ezerjófű, ami kenderkócmadzaggal volt összekötve, 1957-ben, száraz állapotban 8 deka volt. A türkevei piacon a meszelőnek való tippant ugyancsak csomókba kötötték és csomóként árulták³⁵. Egy *csomó* egy fejű *meszelő* nagyságú volt. Legelterjedtebb csomó volt a kukoricaszár-csomó, ami általában 25—30 szárat tartalmazott, és körülbelül 6—10 kg volt³⁶. A csomó, mint

mérték a dohánytermesztésben méginkább kifejezésre jutott. A kisimított, megszáritott dohányt *csomózták*. A dohánycsomónak idővel megszokott nagysága alakult ki³⁷.

*Csupor*³⁸

A bögrét, kis füles cserépedényt jelentő szó *csup*- alapszava ősi örökség a finnugor korból. Több helyt bizonyos nagyságban mértékké vált. Különösen tej, tejföl, lekvár mérésére használták. A *tejes csupor* nagyobb úrtartalmú volt, mint a *tejfeles csupor*. Ennek az utóbbinak az általános nagysága 2 dl körül mozgott. Tavaszi piacokon nagyobb magvak árusítására is használták. Egy csupor répamag, mintegy 10 dkg, 1952-ben, a mezőtúri piacon 2 Ft volt. A szilágysági Ákoson *zsiros csupor* is ismeretes. Egy csupor tiszta sertészsír sül egy kiló, jó minőségű, érett sertésszalonnából. A debreceni piacon ma is árulnak csuporral mézet, lekvárt, zsírt, tengerilisztet, tejfölt, és mércéül használják magvakhoz, aszalványokhoz, szemes babhoz, feles borsóhoz. Manapság az egykori cserépcsuprokat gyakran zománcozott bádóg, vagy zománc nélküli bádóg, alumínium, sőt legújabban műanyag edények váltják föl. Ezeknek a neve is csupor. Miskolcon 1970-ben, a Búza téri piacon, egy gesztenyesütő nő cserépcsuporral mérte a sült gesztenyét, egy csuporral 5 Ft-ért adott. Érdemes megemlíteni, hogy a sárospataki fazekasok kétféle csuprot; *kis- és nagycsuprot* készítettek.

*Etetésnyi*³⁹

Azt, az állat korától, állapotától függő takarmánymennyiséget jelzi, amelyet a kérdéses állat egy etetés alkalmával elfogyaszt. Ez a mennyiség egy ugyanazon állat esetében is változik, fejlődésének megfelelően, de anyagában is. Például egy malac mást eszik és más mennyiségben, mint süldő korában, és megint mást és más mennyiséget, amikor hizóba fogják és aztán amikor már hizlalják. Hasonlóképpen más az anyag és a mennyiség a borjú, üsző, tehén, vagy ökör esetében is. Az állattartás egyes periódusaiban, a más és más anyagok viszonylatában, a gyakorlat alapján ehhez a mértékhez más mértékek is kapcsolódtak. Így például egy üsző egy etetésre két vonás (szénavonóval) szénát kap. Tiszaladányban egy hizóra, mikor az már hizásban előrehaladott, és jó az állat étvágya, fél vödör vízhez fél vödör tengeridarát és egy marok sót számítanak. Az *egy etetésnyi*, mint kifejezés tehát mértéket is jelöl; mégpedig egy erősen differenciált mértéket. Az állattartás egyes szakaszaiban ennek a differenciált és csak a gyakorlat által ismert mértéknek a betartása nagyon fontos. Például a hizalásnál is, de az ellős tehén esetében nemkülönben, vagy a különböző szárnyasok tömésénél. Ez a mérték, természeténél fogva a lehető legszorosabb összefüggésben áll az *adaggal*, *porcióval*.

*Fazék*⁴⁰

A fazék származékszó: *faz*- alapszava ősi örökség a finnugor korból. A csuporhoz hasonlóan, eredetileg nem mérték, hanem edényfajta. Közhasználatú cserépedény volt, általában két füllel, némelyiknek fedőt is

csináltak. A fazék nagysága, mint mérték, attól függött, hogy milyen anyagot tartottak benne, milyen anyag mérésére használták. Más nagyságú volt a *káposztás fazék*, a *lekváros fazék*, a *zsiros*, a *túrós fazék*, a *mézes fazék*. A különböző anyagoknak megfelelően, egy bizonyos nagyságú fazék, az idők folyamán mértékké fejlődött. Sőt nemcsak egyes anyagokkal, hanem egyes sajátos készítményekkel, rendkívüli alkalmakkal összefüggésben is. A *lakodalmas* vagy *csigás*, vagy *leveses fazék* általában azonos nagyságú volt. A magyarság néprajza is mértékként említi⁴¹. Ma már senki sem tekinti mértéknek a fazekat, akár csarépból készült is, akár másból. A fazék ma kizárólag edényfélélet jelent.

Font⁴²

A font régi, a mértékrendszer bevezetése előtti időben, széles körben ismeretes és használatos súlymérték volt. Az új mértékrendszerben jelentésváltozáson ment át. Mint köztudott, egy font 32 latból állt, és körülbelül 55 dkg volt. Ez a súly igen közel állt az új idők *fél kilójához*, és ezért a fontot több helyen, például Baranyában, Baja környékén, a fél kiló külön, önálló neveként is használják. Így utal rá *A magyarság néprajza* is⁴³. Nyelvünkben az egykori igen elterjedt mérték számos emléke él: *fontol*, *megfontol*, *fontolgat*, *fontos*, hogy csak a leglényegesebbeket említsük. Korábban ismeretes volt a *fél font* elnevezés is. Körülbelül $\frac{1}{4}$ kg-ot jelentett.

Gyűszű⁴⁴

A szabók és nők kézivarráshoz, az ujjukhegye védelmére használják. Kis úrtartalmú fém-, újabban műanyag kupak, amit sok helyen mértékként is használnak. *Gyűszűnyi* azt jelenti, hogy kicsi, kevés, szeszés itálról szólva pedig, hogy nem ártalmas. A piacokon a kis magokat általában gyűszűvel mérik még ma is (sok más mellett). 1972 tavaszán a miskolci piacon egy gyűszűnyi mákmag 30 fillér volt. Ugyanakkor egy gyűszű petüniamag 1 Ft, de a kaporé 2,5 Ft volt. A *gyűszű* szavunk ótörök eredetű.

Hát⁴⁵

Az emberi *hátról* van szó. Mint mérték különösen szalastakarmánnyal, szalmával kapcsolatosan szerepelt a múltban, és szerepel még olykor ma is. Hernádnémetiben a szérűskertből *hátanként* hordták haza a szalmát. Egy hát szalma általában egy fűtésre volt elegendő. A falvak szegénysége hátanként szedte össze nyaranta a tüzelőjét, akár szalma volt az, akár fagally. Mennyiségileg a kérdéses anyagból annyi jelent egy *hátat*, *egy háttal*, amennyi összekötve, hátra vetve elfért a háton, illetőleg, amennyit elbírt a hátán az ember. Ebből is láthatjuk, hogy ez a mérték is mily nagymértékben változó, eltérő nagyságú lehetett. Debrecenben a Kondorosról, a Halápról, a Nagycseréről a felszabadulás előtt hátanként hordták az öregek, a gyerekek a gallyat. Legtöbben maguk, családjuk számára, de nem egy esetben el is adták a szedett fát. Ilyenkor *egy hát gallyról* beszéltek, arra alkudtak meg, a hát ebben az esetben nyilvánvalóan mértékként szerepelt. Általánosan elterjedt vélekedés, hogy

egy másfél mázsás disznó megpörköléséhez egy jó *hát szalma* szükséges. Ha a perzseléshez a szalmát nem is háton vitték ki a perzselőhelyre, hanem szekéren, akkor is háttal mérték ki, hátanként számították. Ez a mértékfajta szoros kapcsolatban van a teherhordással. A háton hordott anyag terjedelme, súlya kisebb, kevesebb, nagyobb, nehezebb lehetett, attól függően, hogy a teherhordó milyen módon hordta.

*Hektó*⁴⁵

Ezúttal nem a méterrendszer bevezetése utáni hektoliterről (100 liter) van szó, hanem arról a mértékről, amely már az egységes mértékrendszer használata előtt is ismeretes volt. A *hektó* szó magyar fejlemény a franciában keletkezett *hektoliter* összetételből. A francia szó előtagja a görögből (száz jelentésű) származott. A régi mértékek világában minden olyan mennyiséget jelölt, amiben 100 egység volt. Ehhez képest napjainkban jelentése szűkebb körű lett, mert ma hektón csak 100 litert, azaz úrmértéket (hektoliter) értünk. Szavunk jelentésváltozása jó példa arra, hogyan élhetnek tovább régi elnevezések, jelzések.

*Hordó*⁴⁷

A hordók egy bizonyos nagyságú fajtáját, mint önálló mértéket is használták, és elvéve használják még ma is. A különböző mérték-hordók közül leghíresebb és legismertebb volt a *gönci hordó*, ami 133—136 liter úrtartalmú volt⁴⁸. Természetes, hogy a gönci hordó leginkább a Tokaj-Hegyalján terjedt el, a tokaji bor mértékévé vált. Nagy vetélytársa volt a *tokaji hordó*, ami valamivel nagyobb volt, mint a gönci⁴⁹. De kialakultak más hordó-mértékek is, így Aradhegyalján is, ahol egy hordó 120—125 litert jelentett. Ma már a hordó, mint mérték nem él, a szó jelentésváltozáson, maga a tárgy pedig részleges funkcióváltozáson ment át. A gönci hordót a sajátos edényekből mértékké vált tárgyak között említi A magyarság néprajza is⁵⁰. A *hordó* származékszó, a *hord* melléknévi igenév főnevesüléséből.

*Ice*⁵¹

A bizonytalan, esetleg latin eredetű szó folyadék, de leginkább bor mérésére használatos úrmérték. Több összefüggése volt más mértékekkel. Egy *magyar icce* 0,59 liter volt, azaz egy *bécsi pint* nagyságú. Nevezetes icce volt a *cinkotai nagy icce*. Egyes helyeken két, másutt egy icce önálló mértékként is szerepelt és *kupa* (lásd ott!) volt a neve. De önálló mérték volt a fél icce is; ez volt a *meszely* (lásd ott!). Az icce leginkább cserépből készült, de használatos volt néhány fából, üvegből készült is. Ezeket, a körülbelül félliteres nagyságú borosedényeket, ivóedényeket *iccenek* hívták. Minthogy a csárdákban, a korcsmákban a csárdások, csaposok legtöbbször iccébe mérték a bort a vendégeknek, a csárdások, korcsmárosok, csaposok neve sok helyen *icces* volt. Ma már csak az edény-név él.

*Kalap*⁵²

A férfi fejfedőt sokszor, eltérő alkalmakkor mértéknek is használták, sőt olykor még ma is előfordul, hogy mértékként használják. Zilahon 1943-ban is adtak úgy el szekérből (szekérből) szilvát, hogy a vevő kalapjával mérték ki. Általában olyan esetekben használták és használják ma is a kalapot mértékként, ha gyümölcsöt, nagyobb magokat nagy mennyiségből, ömlesztett állapotból adnak el, vesznek ki. A miskolci piacon 1971-ben egy szekeres gesztelyi árus, kis szemű diót árult kalappal. Egy kalap diót 10 Ft-ért adott. A dió a szekéren egy nagy kosárban és egy zsákban állt. Érdeklődésünkre azt mondta, hogy azért használja a kalapját mércének, mert kilója nincsen, mérleg bérelésével pedig nem akarja a bevételét csökkenteni.

*Kanta*⁵³

Eredetileg edénynév volt. Fából, cserépből, bádognál készített, egyfüles edény neve. Hasonló a korsóhoz, azzal a különbséggel, hogy széles szája van. Mint mérték a 10 iccés fajtája terjedt el, de nem általánosan. Tekintettel arra, hogy egy kanta 10 iccés volt, 8 liter volt az úrtartalma. Ahol mérték volt, ott szinte kizárólag bor mérésére használták. Ma kizárólag edénynév, és döntő többségében zománcos, vagy zománc nélküli bádognálról van szó, amiket víz (*vizes kanna*), vagy tej (*tejes kanna*) tartására, hordására használnak.

*Kas*⁵⁴

Jelen esetben *kocsi-*, *szekérből* van szó, és például nem kukoricakaszról (a göré kezdetleges fajtája). Sok helyen gyümölcsöt, aszalványt, nagyobb szemű terményt, minden külön csomagolás nélkül, kasba öntve vitték haza és aztán a piacra, vásárra. A szekérből általában egyforma nagyságúak voltak, és a beléjük helyezett termény is körülbelül azonos súlyú volt. Így aztán azok a vevők, akik nagyobb mennyiségű káposztát, uborkát, paradicsomot, paprikát, vöröshagymát, de csöves kukoricát, sütőtököt stb. akartak venni, az árut gyakran *kaszámra* vásárolták meg. Gyulán és Sarkadon ma is rendszeresen árulnak kasból, *kaszámra* a Sarkadkeresztúrról, Mezőgyánból, Kőtegyánból, Gyulaváriból való piacolóknak⁵⁵. A *kaska* elnevezés átmenetet jelöl a kosárhoz, olyan, kisebb űrméretű, vesszőfonatú tartót jelöl, amelynek füle van (*füles kaska*), karon hordható (*kari kaska*).

*Kasza*⁵⁶

Eszköznév; azt a nyeles, ívelt, egyélű vaspengét jelenti, amellyel állva, vágás közben kissé oldalt is fordulva lehajoltak, majd ismét felegyenesedtek a kaszálók. Idők folyamán a *kaszának* több járulékos eleme fejlődött ki (mankó, csapó stb.). Ezek könnyebbé, eredményesebbé tették a vele való nehéz munkát, a *kaszálást*. A kasza nálunk a XVI. században kezdett szélesebb körben elterjedni. Egyes helyeken azonban csak később, a századforduló körül váltotta fel a korábbi *sarlót*. A kasza, mint mérték, földnagyság (terület) jelölésére szolgált. Egy *kaszás föld* vagy egy *kaszalja föld* azt jelentette, hogy a kérdéses földterületet egy kaszás egy nap

alatt volt képes lekaszálni. Az *egykaszás* (föld) kifejezést általában fűkaszázással, szénagyűjtéssel kapcsolatosan használták, de előfordult az is, hogy az aratásra, gabona levágására értették. Az aratóbandák kaszásokként szerveződtek. Az aratóbandákat kaszásokként szerződttették, és a kaszásokhoz idomult az aratóbanda további munkaszervezete (marokszedő, kötő stb.). Az egykaszás vagy az egy kaszaalja föld nagyságát nagyon nehéz meghatározni⁵⁷. Függ a levágandó terménytől, a munkaidő hosszától, a kasza fajtájától, és nem utolsósorban a kaszás erőnlététől, ügyességétől. Meghatározásánál mindegyre a mozzanatra figyelemmel kell lenni. Éppen ezért például az aratóbandák munkaszervezete a kaszásokhoz igazodott. Gömör déli részén egy kaszaalja szénás általában 1000—1200 négyszöglet tett ki, Mezőcsáton pedig egykaszás aratóterület alatt 1200—1400 négyszöglet értettek.

*Kászu*⁵⁸

A *magyarság néprajza* szerint főleg Erdélyben ismeretes kéreg tartó, amit főleg erdei gyümölcsök tartására és szedésére, de egyben mérésére is használtak⁵⁹. Természetesen a *kászu* és változatai másutt is megtalálhatóak voltak; mindenütt, ahol erdő volt ismeretes, és használatos. Erdély piacain még ma is gyakran *kászuként* árulják a málnát, az epret és a szedret. 1968-ban Telkibányán láttunk egy, kászuban málnát áruló embert. A kászu málnát, ami körülbelül másfél kiló lehetett, 20 Ft-ért adta, kászu nélkül. — A *kászu* szavunk bizonytalan eredetű, talán szlovén jövevényszó.

*Kemence*⁶⁰

A kemencének több, eltérő nagyságú fajtája alakult ki. Mint mérték azt a kenyér, kalács, tők, vagy más élelmiszer mennyiségét jelenti, amit egyszerre, egyszeri bevetéssel ki lehetett sütni. A Tiszántúlon *egy kemence kenyér* általában három darab, egyenként 5—6 kg-os kenyeret jelent.

*Kerék*⁶¹

Egy *kerék föld* akkora földterületet jelent, amelynek egyik oldalán egy bizonyos, átlagos nagyságú kocsi, szekér kerekének talpa egyszer megfordult. Ennek a nagyon régi, és általánosan ismert és használt, hossz-mértékből alakult területmértéknek az az érdekessége, hogy a területet csak hosszal mérte. A terület szélességét vagy azonosnak vették a kerék-talp egyszeri fordulatával, vagy ami általánosabb volt, csak olyan helyeken használták, ahol a szélesség valamilyen okból adott volt. Mára már teljesen kiveszett területmérték, az emléke sem igen él. Mint hossz-mérték, alapeszméje a fordulat, a különféle gépjárművekkel kapcsolatosan újra kezd (fordulatszámolás) elterjedni. A keréknek, mint mértéknek a vizsgálatánál fel kell figyelniünk a „hol kerék, hol talp” szólásunkra⁶². A szólás azonos mennyiséget, állapotot fejez ki.

*Konc*⁶³

Valamelyik szláv nyelvből származó szavunk, már a XII. századból

ismert. Több jelentése volt, de mindegyik mértéket is jelentett. Az egyik jelentése *húsdarab*. Mégpedig egy bizonyos nagyságú húsdarab. Még századuk elején is Szentmihályon (Büdszentmihály, ma: Tiszavasvári) a piacon, vásáron bizonyos húsféléket *koncra vágva, konconként* árultak. A másik jelentés még egyértelműbben mérték. Az írópapiros általában száz levelét fogták össze egy koncba. Jelentésátvitel és jelentésváltozás révén ma több helyen azokat a kampókat, horgokat nevezik koncnak, amelyekre az állatvágásoknál a levágott húsdarabokat akasztják. Erre a műveletre, illetve ezekre a kampókra, horgokra vonatkozik a *koncol, felkoncol* ige is.

Kosár⁶⁴

A hántolt vagy hántolatlan vesszőkből kötött, különféle alakú és nagyságú, fedeles vagy fedél nélküli, füles vagy fületlen tartókat *kosaraknak* nevezzük. Igen elterjedtek, sok változatuk ismeretes. Kovács István hajdúbagosi kosárkötő 1972-ben közel 30 féle kosarat készített. Ezek egyike-másika bizonyos célra készült, és így hagyományosan kialakult nagysága (befogadóképessége) volt (*fás kosár, krumplis kosár, szénás kosár, szénahordó, piaci kosár* stb.). A speciális kosarak nem egy esetben a múltban is, de olykor még a jelenben is, mértékként is funkcionáltak. Tiszakarádon *egy kosár hal*, Kenézlőn, Tiszacsermelyen, Györgyartlón *egy kosár alma* mértékként szolgált. A kosarak egyik sajátos fajtájánál, a szalmakötegből vagy gyékényből kötött *szakajtóknál* a mértékként való felhasználás világosabban látszik. *Egy szakajtó pogácsa, egy szakajtó dió, egy szakajtó kenyérhaj* meghatározott és többnyire, közel egyforma mennyiség. Ez pedig onnan származik, hogy a szakajtókat a kenyértészta kiszakítására, nagyjából azonos méretben készítették és készítik, hogy a kenyerek egyforma nagyságúak legyenek, és ennek következtében együtt, egyszerre legyenek süthetők. Piacokon sokhelyt egyes termékek árusítása ma is *kosárszámra* történik; leginkább liszt, kukoricaliszt, alma, szilva, dió, mogyoró, bab stb. esetben. — A *kosár* szavunk déli szláv eredetű

Köböl⁶⁵

Még ma is közismert mérték. A *köb* szócsalád valószínűleg szláv eredetű. Végső forrása a latin *cupellus*. Már a XIII. században használt mérték, elsősorban úrmérték volt, és szemestermény mérésére szolgált, de fejlődése későbbi szakaszán másfajta mértékké is szélesedett (például területmértékké). A köböl általánosan elterjedt, és számos fajtája alakult ki. Az egyes fajták között rendkívül nagy volt a változatosság, olykor-olykor a különbség is⁶⁶. Általános elterjedtsége, változatgazdagsága következtében ez az a régi mértékünk, amelynek kialakulásával, elterjedésével, változataival legtöbbször foglalkozott a történettudomány⁶⁷. Általában két véka alkotott egy köblöt, azaz 64 liter volt. A pozsonyi mérő ennek fele volt, pedig a pozsonyi mérő 62,5 liter volt általában. Sokszor összevetették a *szapuvál* (lásd ott!) is. Volt olyan hely, ahol a szapu egyenlő volt a köböllel, másutt viszont, tekintve, hogy a szaput két pozsonyi mérővel azonosították, lényegesen kisebb volt. A köböl közvetve földnagyság mérésére is szolgált. Egy *köblös* volt az a föld, amely egy köböl vetőmagot bírt meg. Egy pozsonyi köblös föld például 1100—1200 négyszögöl, azaz egy

magyar hold volt, amelybe átszámítva, négy véka gabona ment. Ma már nem használatos az egykori mérőeszköz, a köből napjainkban mint területmérték él tovább. A Hajdúságban, Dél-Borsodban, a Nyírségben ma is *köblös földekről* beszélnek. Az egykori mérték neve személynévként is él. A hajdúböszörményi gimnázium egyik kiváló igazgatóját *Köblös Samu-nak hívták*⁶⁸.

*Kötél*⁶⁹

A köté, mint mérték, két vonatkozásban volt használatos. Az első és fontosabb a földterületet *mérő kötélről* vette a nevét. Területkimérésnél, osztásnál, birtokelkülönítésnél sok helyen egy bizonyos, hivatalosan megállapított hosszúságú kötelet használtak. *Marjalaki Kiss Lajos* éppen a miskolci *Kötél könyv* gondos áttanulmányozásából és az abból szerzett ismeretek elemzéséből állapította meg, hogy Miskolcon egy *kötél* vagy *kötél*, mint területmérték, a belsőségben mintegy 1400 négyszögölt jelentett, amihez a külsőségben még kb. 30 katasztrális holdat kitevő szántó, kaszáló és rét is járult⁷⁰. Vagyis Miskolcon egy köté körülbelül 31 katasztrális hold lehetett. Mára a kötével való mérés csak csökevényeiben él. A *kötél* viszont, mint nem mérőeszköz, általánosan ismert és használt eszköz.

*Kötény*⁷¹

A *köt* (finnugor) ige származéka, jelentése azon alapul, hogy a ruhadarabot kötéssel rögzítik. Ezt a közismert női ruhadarabot, amit a felsőruha védelmére, különösen különböző szennyeződést okozó munkák végzése közben viseltek és viselnek ma is, sok helyen férfiak is, egyes meghatározott esetekben mértékként is használták. Főleg kerti vetemény és gyümölcs mérésére szolgált. A köténnel való mérés szoros kapcsolatban állt egy bizonyos munkával, legtöbbször a kérdéses, a köténybe rakott termények szedésével (felszedésével, összegyűjtésével). *Az egy kötény krumpli, egy kötény alma, egy kötény sárgarépa, egy kötény zöldbab* kifejezések mértéket is kifejeznek. Ez legjobban akkor világlik ki, amikor egyenesen, tudatosan *egy kötényre valót* szednek vagy szedetnek valamiből, illetőleg akkor, amikor piacon, vásáron, de leginkább háznál való árusításnál az árut különben nem mérték, hanem a vevővel kötényébe szedték. Szerencsen, a piacon, 1971-ben adtak el úgy sóskát, hogy a vevő kötényébe szedték az árus előtt álló, nagy kosárból. Ha a *vetőkötényre* gondolunk, akkor is felfigyelhetünk a kötény mértékként való felhasználására. Ebben az esetben területmérték, amely szoros összefüggésben van egy munkafolyamattal (vetés).

*Kupa*⁷²

A *magyarság néprajza* is említi, mint régi űrmértéket⁷³. Latin eredetű szó, nyelvfejlődésünkben különböző, egymástól távolos jelentéseket is kapott. Az a jelentése, ami bennünket közelebről érdekel, eredetileg fa merítő-, ivóedény volt. Míg a *serleg* a talpas fém ivóedények jelzésére foglaltatott le, addig a *kupa* mindvégig megmaradt a kevésbé értékes, különösebben nem díszített fa ivóedények (füles és fületlen) jelölésére. Bár

ismeretes *ónkupa* is. Idők folyamán úrmértékké változott. Leginkább két icce nagyságú volt. Újabban a szó a sportéletben kelt új életre. De itt fémből készült, gazdagmívű díszedényt, serleget jelent. Sárospatakon még 1953-ban is találhattunk olyan túróárust, aki *kupával* mérte, illetve *kupával* adta a túrót. A régi korcsmák, csárdák általában *kupákban* szolgálták fel a bort.

*Lánc*⁷⁴

A *kötélhez* (lásd ott!) hasonlóan, a *lánc* is, illetve a *lánc* egy bizonyos, meghatározott hosszúságú darabja (föld) hosszmértékké alakult. Ugyancsak a *kötélhez* hasonlóan, a *lánccal* való földmérés területmérés volt, anélkül, hogy a szélességet különösebben figyelembe vették, mérték volna. A *lánccal* való területmérés főleg a Bánságban, Bácskában terjedt el, olyan területeken, ahol bőségesen állott rendelkezésre föld. *Egy lánc föld* általában egy bécsi holddal, vagyis 1600 négyszögöllel volt egyenlő. Ezt egy *lánctaljának*, *lánctalja földnek* is nevezték. Mára a *lánc* szó jelentése többszörös jelentésváltozáson ment keresztül. Mértéket nem jelent, a *mérőlánc* megőrizte ugyan eredeti funkcióját és jelentését is, de a *mérőlánc*-tól mind nyelvilag, mind pedig funkció tekintetében merőben, élesen elkülönült a közönséges *lánc* szavunk.

*Mázsa*⁷⁵

A régi súlymérték vitatott eredetű szó. A latin *massa* tömeg jelentésű szó átvétele, vagy szláv eredetű. Egy *mázsa* 100 font volt, azaz a font nagyságától függően, 55—56 kg. Az elnevezést átvette a tízes osztáson alapuló új mértékrendszer is, és ma egy *mázsa* 100 kg-ot jelent. De jelentí a *mázsa* szó magát a mérőeszközt is. Ilyen formában igei alakja is kifejlődött: *mázsalni* szokás a fát, az állatokat (az állatmázsaikon). Az egyik mérlegfajtat, az általánosan terjedt és ismert tízes vagy *tizedes mázsát*, mint az ugyancsak ebből a szóból származó szót, ugyancsak megemlíthetjük. A *mázsa* esete jó példa arra, hogy mértékeink körében milyen sokrétű, változatos funkció- és jelentésváltozások mentek végbe.

*Merettyű*⁷⁶

Hálófajta, általánosan elterjedt, majd mindenütt ismert. Zsákját eltérő nagyságban készítik ugyan, de nagy területekre jellemző, közel azonos nagysága több helyen is kialakult. Ilyen irányú fejlődése tette lehetővé, hogy mértékként is alkalmazzák. A *merettyű* vagy *merítő háló* mértékként szinte kizárólagosan a halárusításban használatos, másutt nem terjedt el. Itt sem mindenütt, hanem csak az olyan nagy vizeken, ahol sok halat lehetett fogni, és a kifogott halakat nagybani árusításra, nagy úrtartalmú bárkáknak kellett tartani. A haltartó bárkáknak tárolt, nagy mennyiségű halból merítették a *merettyűvel*, vagy *merítő hálóval*. Egy *merettyű* hal Mohácson 3—6, Baján 4—6, Pakson 2—4 kg. A *merettyűvel* való halmérésre, halárusításra akkor került és kerül olykor még ma is sor, ha nagyobb mennyiségű halra van szükség. 1968-ban az egyik mohácsi termelőszövetkezet 20 *merettyű* halból készített halászlevet, a zárszámadó közgyűlést követő közvacsorára. Kevésbé egyértelmű tisztai ada-

tokkal is rendelkezünk. Tiszalökön 1970-ben egy nagy társasvacsorához Tokajból hoztak tizenkét *merítés* halat. Itt a *merítés* minden bizonnyal merettyüvel, *merítő* hálóval való halkiszedést, *merítést* jelent.

*Meszely*⁷⁷

Régi űrmérték, főleg bor mérésére használták. Egy és fél iccével volt azonos, tehát 0,42 litert tett ki. Jelentésátvitel folytán a *messzely* egy bizonyos nagyságú cserépedényt is jelöl (*meszely*, *egymeszelyes*, *kétmeszelyes* stb.). Ezeket a bögre alakú, füles cserépedényeket a csárdákban, korcsmákban ivóedényeknek használták és általában négydecisnek vették őket. Egyes helyeken a *meszely*, *meszelyes* elnevezés még ma is él, használatos. A sárospataki fazekasok készítményei között is szerepelt⁷⁸. Az általuk készült *meszely* füles, bögre formájú, kívül-belül mázas, kívül virágozott, 3—4 decis cserépedény volt. —A magyar *meszely* szó bajrosztrák eredetű.

*Mérce*⁷⁹

A magyarság néprajza is említi⁸⁰. Régi mérték, aminek a neve általános jelentést kapott, és napjainkban mindenféle mérőeszközt jelent. A magyar *mérce* szó szláv eredetű.

*Mérő*⁸¹

Régi űrmérték, szemes termények mérésére szolgált. Nagysága változott, s mivel nagy területen elterjedt, használták, sok változata alakult ki. Általában egy mérő 62,5 liter volt. Valamivel kevesebb volt a legelterjedtebb magyar mérő, a *pozsonyi*. Ez két vékával volt egyenlő, és csak valamivel többet tett ki, mint 62 liter. A mérő fából készült, dézsaszerű, abroncsozott edény volt, sokban hasonlított a vékához. Hasonlóan a köbölhöz, idővel a mérő területmérték is lett. Egy *mérő* vagy *mérős föld* akkora volt, hogy egy mérő magot lehetett bele vetni. A méterrendszer bevezetésével a mérő, mint mérték, megszűnt. A nevét jelentő szó (mérő) a *mércéhez* hasonlóan, jelentésváltozáson ment át, és ma a mérő, egyesek szerint helytelenül, a mér ige jelen idejű melléknévi igeneveként minden mérőeszközt, illetőleg minden mérést végző embert jelöl⁸².

*Nyíl*⁸³

Ez, a földközösség korába utaló mérték mindmáig nem kellően ismert. Sajátos szempontunkból nem azt tartjuk a *nyíl* legfontosabb funkciójának, hogy sorshúzásnál használták annak eldöntésére, hogy ki választ előbb földet, hanem a *nyíl* szó azon jelentését kutatjuk, amely *nyílas* formában földnagyságot jelent. Bár a *nyíl* eredetileg hossz mérték volt, mégis területmértékként terjedt el. *Egynyílas* föld általában 1200 négyszögöllel, azaz egy magyar holddal egyenlő. Kaszálók esetében a rendelkezésre álló kaszálóterület annyiad része, ahány között szétosztották. Főleg szőlőket mértek *nyíl* szerint. A ma már csak a sport területén élő fegyver, míg funkcióban és jelentésben idáig jutott, alig változott. Hajdúböszörményben és a Debrecen körül vevő települések kertjeiben levő szőlők mér-

téke ma is a nyíl. Az újsághirdetések is *egynyilas, félnyilas szőlőket* ajánlanak, keresnek megvételre⁸⁴.

*Orsó*⁸⁵

A fonás fontos eszköze általánosan ismert. Eredeti funkciója a guzsalyról leszedett, és a megnedvesített két ujj között fennálló sodort kóc, szöszt felgombolyítása. Egy *orsóra* csak annyi fonalat lehet felgombolyítani, amennyit megbír, amennyi nem esik le róla, nem lazul fel, alul az orsófej jól tartja, és így nem kuszálódik össze. Ez nagyjából azonos hosszúságú orsóvessző és orsófej esetében közel azonos mennyiségű fonalat jelent. Erre a megközelítő azonosságra alapozva alakult az orsó mértékké. A megsodrandó szöszt, kócot orsókban számolták, a már elkészített fonalat szintén az orsók száma után mérték. *Lajos Árpád* A borsodi fonó című munkájában több példát említ⁸⁶. De más, a szövés-fonással foglalkozó munkák is említik⁸⁷.

*Pint*⁸⁸

A *pinctus*, azaz „jelzett” jelentésű latin melléknévből származó mértéknév (?). Már a XIV. századból ismert szavunk. Ūrmérték, amely országonosan elterjedt, és éppen emiatt sok változata alakult ki. Leginkább folyadék, különösen bor mérésére használták. Elvéve az is előfordult, hogy apró szemű gabonaféleségeket (például kölest, mákot) is mérték vele. A *pint* elvileg két iccével, vagyis négy meszellyel volt egyenlő. Általában 1,4—1,6 liter volt. Maga a *pint*, azaz a mérőedény cserépedény volt, rendszerint füles. Legtöbb kancsónk *egypintesnek* készült. Több fazekasműhelyünk elnevezésében is *pintes kancsókat*, oroszokat készített⁸⁹. Ezeknek rövidített neve *pint* vagy *pintes* volt. Ma már a *pint*, mint mérték eltűnt, és ma már mint edényféleség is ritka.

*Porció*⁹⁰

A latin *portio* osztályrész jelentésű szó átvétele és általában adagot jelent. Természetesen az adag mennyisége függ a kérdéses anyag fizikai tulajdonságaitól (kiterjedés, fajsúly stb.). Mértékké a *porció* olyan esetekben vált, amikor egy bizonyos nagyságú eszközhöz, főleg edényhez vagy meghatározott darabszámhoz kötődött. A jószágnak *porciózzák* az eledelet. Itt a *porció* nagyságát a gyakorlat alakította ki és az egy és ugyanazon állat esetében sem volt állandó. A *porciónak*, mint mértéknek (mértéknévnak) az elterjesztésében nagy szerepe lehetett a XVI—XVIII. századi katonatartási kötelezettségnek, amikor is a katonák lovainak járó szénát *porciókként* kellett előteremteni⁹¹. Az edényekhez kötődő *porciók* között sok az étel. Egy tányér kocsonya egyben egy *porció* kocsonya is. Idők folyamán az edények (tányérok, tálak, fazekak stb.) nagysága *porciókhoz* igazodott. Több fazekasműhelyben készítettek *porciós tálakat*⁹².

*Puttony*⁹³

Közismert, bognár készítette, fedetlen, lapos, fa hátiedény. Az osztrák-bajor *putten* (jelentése ugyanaz) átvétele. Leginkább a szőlőművelésben használják, de hegyes vidékeken használata szélesebb körű. Általánosabb

használatában háti teherhordási eszköz. Egyes vidékeken, főleg hegyes vidékeken, ahol szélesebb körű a felhasználása, vesszőből kötött, illetőleg hánccsból készített *puttonyok* is vannak. Noszvalyon *hátinak* nevezik. Mindkét formát egyformán a háthoz simuló oldala két-két pontján, a vállon át egy-egy pánttal a hátra rögzítik. A puttony sajátos használata a szüret, amikor a szüretelők a tőkékről leszedett szőlőfürtöket puttonyokba gyűjtik össze és puttonyban viszik a préshez. A puttonyt hordó neve: *puttonyos*. A szélesebb körű felhasználásában is döntő a gyümölcsbordás. Speciális felhasználása következtében mértékké is vált. A puttonynak, mint mértéknek egy általánosan ismert esete is van. Az aszúkészítésnél az aszú minőségét az határozza meg, hogy hány puttony aszúszemet tettek egy ászba. Ennek megfelelően az aszú *három-, négy- vagy ötputtonyos*. A puttony ezen speciális mértékként való felhasználásán kívül még ma is előfordul az is, hogy piacokon, vásárokon egyes termékeket, de főleg gyümölcsöt, puttonyszámra, puttonyokként árusítanak. 1955-ben a sátoralja-új helyi piacon rendszeresen lehetett szilvát puttonyszámra venni. 1961-ben Abaújszántón puttonyokkal árulták a szottyos körtét. 1968-ban pedig az egyik szombati nyíregyházi piacon láttunk újkrumplit puttonnyal árulni.

*Rúd*⁹⁵

A *rúd* esetében elsősorban a *mérőrúdra* kell gondolnunk. A mérőrúd, mint mérőeszköz, egy bizonyos, meghatározott hosszúságú fa-, vagy fémrúd volt. A magyar *mérőrúd* hossza 2,9 m volt. A méréstörténet érdekességként tartja számon, hogy amikor a nálunk jóval fejlettebb nyugati országokban a mérőrudat még 12 vagy 16 részre, azaz lábra osztották, addig nálunk, már az Árpád-korban tíz részre taglalták⁹⁶. A mérőrúd kezelője a *rudasmester* volt⁹⁷. A mérőrúd vagy csak röviden rúd mértékként való használata régen megszűnt. Egyedül a rőfösüzletek *méterrúdjában* él tovább az emléke. De gondolhatunk a szénamunkánál, szalmahordásnál használatos *petrencerúdra* (*rudas*) is, mint mértékre. A boglyánál részletesen szóltunk arról, hogy a boglya mikor és mennyiben volt mérték, valamint arról, hogy a boglyák nagyságát az határozza meg, hogy hány petrence, azaz rudas széna van benne. A kaszálók nagyságának megállapítása, több más mellett, azzal is történt régen, de még napjainkban is előfordul, hogy hány rúd (rudas) szénát terem. A rúd mértékként való használata más kifejezésekben is él, mint például: *egy rúd kolbász, egy rúd gyertya* stb.

*Sütet*⁹⁸

A *kemencénél*, mint mértéknél kifejtettük, hogy a kemence mikor és hogyan töltött be mérték szerepet. A kemencéhez, mint mértékhez szorosan kapcsolódik a *sütet* kifejezés mértékként való használata. Egy *sütet liszt* nem azt jelenti, hogy egy kenyérre való liszt, hanem annyi lisztet jelöl, amennyiből annyi kenyér vagy más, például kalács készíthető (*egy sütet kalács, egy sütet perez*), amennyi a kemence egyszeri befűtése mellett kisül, kisüthető. Ismeretes olyan vélemény is, hogy nem az egyszeri befűtés a mérvadó, hanem az, hogy a kenyér vagy kalács egy-

szerre, egy alkalommal beférjen a kemencébe. Szikszón egy sütet liszten 1951-ben mintegy 20—22 kg lisztet értettek. Körülbelül ugyanannyi volt az egy *sütetnyi* liszt 1962-ben Kabán is. A sütet kifejezéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a többi, ugyancsak eltűnőben levő mértéknél inkább eltűnőben van. Ebben a gyorsabb és nagyobb mérvű körpásban nagy része lehet a tüzelőberendezéseknek az utóbbi fél évszázadban történt radikális átalakulásának is⁹⁹.

*Süveg*¹⁰⁰

Posztból készített, férfi történeti viseleti darab. Mértékként ugyanazok a megállapítások vonatkoznak rá, mint amiket a kalapról már korábban elmondtunk, azzal a különbséggel, hogy a *süveg* történetisége következtében a hozzákapcsolódó összefüggések napjainkra majdnem teljesen kiestek a tudatból¹⁰¹.

*Szakajtó*¹⁰²

A szakajtóról, mint mértékről elmondhatókat már a kosárnál megemlítettük. Itt csak arra térünk ki, hogy a *szakajtónak*, mint mértéknek, elég széles körű volt a felhasználása. A szükségét szenvedő szegényeknek egy *szakajtó lisztet* volt szokás küldeni Túrkevéen, Mezőtúron. A debreceni ócskapiacra, a zibogón, szakajtóval árulták a kenyérhajat. A békéscsabai piacon pedig *szakajtósámra* adták-vették a szárított párt. Tekintve, hogy a szakajtó, mint munkaeszköz, legszorosabban a liszttel, a kenyérsütéssel áll összefüggésben, közvetve kapcsolatban áll a kenyérsütésen kívül a kemencével is, mint mértékkel. A kemence és szakajtó, mint mértékek, kölcsönös összefüggésben állnak egymással.

*Szapu*¹⁰³

A *magyarság néprajza* is többféle *szaput* említ mértékként: kassait, miskolcit, pozsonyit, sarlóit és szécsit¹⁰⁴. A felsorolásból is látható, hogy a *szapu*, mint mérték, főleg a Felvidék déli peremén, illetőleg a Kisalföldön terjedt el, ott volt használatos. A *szapu* valószínűleg honfoglalás előtti török szó és fa-, kéregedényt jelent. Nagyságra nézve általában azonos volt a kőböllel, azaz két pozsonyi mérőt tett ki, vagyis 124—126 liter volt. Használata mára teljesen megszűnt. Itt azért említjük meg, mert sokan összetévesztik a *szapollyal*, ami ugyancsak faeszköz¹⁰⁵. Lapát alakú fakanál, a csónakok fontos kelléke; vele meregetik ki a csónakokból a beszívargott vizet. Ezenkívül a szapolyt, vagy legalábbis a szapolyhoz hasonló fa merítőedényt még a molnárok használták és használják ma is lisztrakáshoz, adagoláshoz. A *szapu* eszerint a vízen járók, részben pedig a molnárok kezén vált mértékké.

*Szekér*¹⁰⁶

Általánosan elterjedt, használatos, több fajttal bíró, állatvontatású teherhordó- és közlekedési eszköz. Mint mérték részint súly-, részint pedig halmaz-, adagmérték ismeretes. *Egy szekér széna, egy szekér tucskó, egy szekér búza, egy szekér tők*, mind-mind mértéket is jelentő kifejezések. A *szekérnek*, mint mértéknek két sajátos alkatrésze is van, ami

önmagában is szerepelhet mértékként. Közülük egyet, a *kast*, már említettük. Egyes esetekben a kas helyett a *saroglyát* is mértékként használják *egy saroglyá széna, abrak*). A másik a *szekérderék*. A szekér derékig, azaz oldaláig való töltése azt jelenti, hogy a szekérben vitt anyag nem tetézett. Ha a szekérderékon felül, az abban elférőnél többet kívánnak a szekérre rakni, akkor *vendégoldalt*, *vendégrudat* használnak. 1963-ban a miskolci fapiaccon egy szekér gyökérfa 50 Ft volt. A kompokon, réveken a viteldíjat szekerek után úgy fizetik, hogy az árszabásban tükröződik a szekérnek, mint mértéknek a jelentése. A tiszalúci réven egy üres szekér átvitele 3, szekérderékig rakott szekér 5, egy szekér (vendégoldalas) széna vagy szalma viteldíja pedig 10 Ft.

*Szuszék*¹⁰⁷

A szuszéket (a szó szláv eredetű). A *magyarság néprajza* mértékként is említi¹⁰⁸, de ismeretes bútordarabként is. A házak ereszében, a tornácon álló ácsolt, fedeles ládák szemtermények tárolására szolgáltak. Néhol még ma is látható belőlük egy-egy. Általában azonban azt mondhatjuk, hogy eltűntek. A szuszékeket készítő parasztmesterek az egyes darabokat közel azonos mértékre csinálták. Arra törekedtek, hogy bizonyos mennyiségű búza, rozs, árpa vagy egyéb termény elférjen bennük. A Bihar-hegység nyugati lábánál levő faeszközkészítő falvakban csinált szuszékok, amelyek főleg Békés, Hajdú megyékben, valamint Bihar megye nyugati, Szabolcs megye déli és Csongrád megye keleti részein terjedtek el. három nagyságban készültek¹⁰⁹. A kicsibe 10, a középsőbe 18, a nagyba pedig 30 mérő gabona fért, azaz 620—630, 1100—1200, illetőleg 1850—2000 liter úrtartalmúak voltak. A szuszék, mint mérték a termés nagyságának megállapítására is szolgált (*egy szuszék búzája termett, másfél szuszékkal keresett a munkán*). Ebben hasonló a veremhez (lásd ott!). A *szuszékol*, *szuszakol* ige nyilván azt jelenti, hogy a szuszékba minél több terményt, anyagot beletegyenek.

*Tarisznya*¹¹⁰

A *tarisznya* általánosan elterjedt, ismert, vállon hordott teherhordó eszköz. Több fajtája van. A *szőrtarisznya* vagy *szeredás* szőrből készült, bőr szegése és vállpántja van. Főleg élelmiszert, fontos személyi tárgyakat, eszközöket hordtak benne az emberek. A *vászontarisznya*, ahogy neve is elárulja, vászonból készült, az akasztója (füle) is vászonból volt. Voltaképpen egy vászonzsák volt, amihez a szájánál nagy fül járult. A *vászontarisznya* felhasználása szélesebb körű volt, mint a *szőrtarisznyaé*. Ebben is hordtak személyi tárgyakat, élelmiszert, de jelentősebb mértékben teherhordásra használták. Az iskolás gyerekek *tarisznyája* is vászonból készült. Főleg gyümölcsöt, szemesterményt, lisztet, halat, csikot hordtak benne. A magyarság néprajza Tihanyból említi a *haltarisznyát*, mint mértéket¹¹¹. Természetesen, nemcsak Tihanyban használták a *tarisznyát* halhordásra és ezzel kapcsolatosan mértékként, hanem másutt is. Így például Révleányváron is, ahol 1955-ben egy *tarisznya* halat (mintegy 2—2,5 kg lehetett) 20 Ft-ért adtak. Napjainkra, amikor már a *tarisznya* is kiveszőfélben van, egykori mértékként való felhasználása is feledésbe ment.

*Tömlő*¹¹²

A finnugor eredetű *töm* ige származéka. Állati bőrből vagy bélből készített, főleg folyadék tárolására és szállítására szolgáló edényféleség. Tekintve, hogy az egyidős, egyfajta állatok termete, és ebből következően bőrük és különböző szerveik (például a *vízhólyag*) is megközelítően azonos nagyságúak, a belőlük készített tömlőket nemcsak tároló- és hordozközököknek használták, hanem mértékként is. A *magyarság néprajza* Erdélyből említi *túrós tömlőt* mértékként¹¹³. Ha történetileg nézzük a kérdést, meg kell említenünk a *pénzes zacskót* és a *dohányzacskót*, amik végeredményben egyfajta tömlők voltak. A kétféle zacskót a meglehetősen méretkülönbség különböztette meg egymástól. A pénzes zacskó egyik sajátossága az volt, hogy a pénzt nem annyira darabszámra, mint inkább zacskóként számolták és értékelték. *Egy zacskó aranyról* beszéltek, és nem 10, 50, vagy száz aranyról, bár lehetséges, hogy gondos kutatás kiderítené, hogy egy-egy zacskóba szabályszerűen, bizonyos számú, azonos értékű pénzt kellett tenni. A dohányzacskónak szintén voltak mérték-tulajdonságai¹¹⁴. Mértékként fogható fel az *egy zacskó dohány* is. A régebbi eseti pipadohány egy zacskónyi volt.

*Veder*¹¹⁵

Dongákból összeállított, a bronzos, keresztfüles faedény, amelyet régebben általánosan, napjainkban pedig alig használunk vízfordásra és víztartásra, illetőleg kutaknál vízhozásra. A *veder* szó szláv eredetű a magyar nyelvben. Főleg a Dunántúlon terjedt el úrmértékként. Egy *veder* 52 icce, azaz 30—32 liter nagyságú volt, és kizárólag bor mérésére használták. Így említi mértékként A *magyarság néprajza* is¹¹⁶. A szó zárt hangú formája: *vödör*. Ez a forma újabb keletű, már nem kizárólagos favedret jelöl, és kevésbé használták mértékként is. A *cseberből vederbe* szólásunk is a *veder* mértékjellegén alapul, illetőleg azon, hogy a *cseber* is, meg a *veder* is, bormérőeszköz, és nagyság tekintetében alig van közöttük eltérés (kis *cseber*)¹¹⁷.

*Verdung*¹¹⁸

Régi úrmérték. Nagysága kb. 2 dl. volt. A Kiskunságban így hívják a kívül kék, belül fehér zománcos, egyfülü kétdecist. Főleg tejföl mérésére, illetőleg árusítására használják. Kunszentmiklóson a *verdung* önálló mértékké alakult.

*Verem*¹¹⁹

A búza, általában a szemestermény elvetésére, tartására készített és használt föld alatti verem (gabonás verem) mértékként is szolgáltak. Erre módot adott az, hogy a verem egy-egy területen megközelítően azonos nagyságúak voltak. Biharban a legtöbb verem 100 vékás volt, azaz száz véka termény fért bele. A vermet A *magyarság néprajza* is ilyen értelemben sorozza a mértékek közé¹²⁰. Ma már gabonás verem nincsen, mértékként sem használják, ellenben készülnek más funkciójú vermek, akár csak korábban is (*krumplis, zöldséges, jég-, répás* stb.). Ezek azon-

ban különböző méretűek, esetenként más és más technikával készülnek, mértékekké nem fejlődtek.

Véka¹²¹

Eredetileg edénynév. Mint űrmértékét, főleg búza, rozs, árpa mérésére használták. Széleskörűen elterjedt mérték volt. Nagysága vidékeként különbözött, általában 25—35 liter között váltakozott. A vékát általában a *mérő* felének vették, de sok helyt harmadát, negyedét képezte csak. Más meghatározás szerint általában 40 icce, azaz 32 liter volt. Közvetve, a köbölhöz hasonlóan, területmértékké is fejlődött. *Egyvékás* az a föld, amelybe egy véka vetőmag vethető. Az 1100—1200 négyesögöles *magyar hold* négyvékás földnek felelt meg. Mint tárgy egy, a bodnárók által készített, dongákból összeállított, vasabroncsú, felül nyitott falkád volt. Egyes esetekben füles (fogós) is volt. A véka fogója, füle (*füles véka*) egy hosszabban meghagyott, és fogóként kiképzett donga volt. Némelyik vékának színtezővasa is volt. Ez a véka tetején, a felső abroncshoz illeszkedő átmérő vasrúd volt. A magyarság néprajza *liter vékáról* is tud, ez 10 liternyi volt¹²². A véka, mint mérték, napjainkban igen kis területre zsugorodott össze. Az eredeti funkciótól megfosztott vékákból mind gyűjteményekben, mind pedig a háztartásokban, gazdaságokban több is található. A megmaradt vékákat terménytartókként vagy dézsákként (disznóeledel készítése stb.) használják.

Zsák¹²³

A *zsák* szó a német *sack* átvétele. Ugyanúgy, mint a többi tartók, amelyeknek nagysága megközelítőleg megegyezik, mértékké fejlődött. A zsák szinte kizárólagosan szemestermény tartására és ebből következően mérésére is szolgált. Az átlagos *zsák* egy szélből szőtt és egy öl hosszú, tiszta búzából megtöltve kb. 80—85 kg. *Zsákszámra* mérték a szuszékokat, a hombárokat, magtárákat. Egy ötvenzsákos hombár azt jelentette, hogy ötven zsák búza fért bele, azaz 4000 kg-ot tudott befogadni. Manapság a zsák, mint mérték, teljesen ismeretlen, bár az eléggé gyakori, hogy piacokon, vásárokon bizonyos terményeket zsákonként, zsákszámra, minden más mérés nélkül adnak el, illetve vesznek meg. 1972-ben a miskolci piacon egy zsák napraforgót (kiveretlen fejeket) 30 Ft-ért adtak el. Tolcsván, ugyancsak 1972-ben, egy zsák kukoricacsuma 2 Ft volt. Különben a zsák ma is közismert használati cikk. A magyarság néprajza is említi a mértékek között. Ebből a szempontból zsák szavunk jelentésváltozáson, a zsák maga pedig funkcióiváltozáson ment keresztül.

JEGYZETEK

1. **Sándor Vilmos:** A méretrendszer magyarországi bevezetéséről. In: *Makkai László* (szerk.): *Fejezetek a magyar mérésügy történetéből.* Budapest, 1959. 129—156.
2. **N. Kiss István:** Adalékok a magyar mérésügy középkori történetéhez. In: *Makkai i. m.* 7—8.
3. **Vö.: Bendeffy László:** Középkori magyar hossz- és területmértékek. Uo. 45—97.; **Alexander Huščava:** A pozsonyi mérő fejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig. Uo. 25—44.; **Léderer Emma:** Régi magyar űrmértékek. Századok LVII—LVIII. (1923—1924), 305—312.; **Belényesy Márta:** Adat a magyarországi űrmértékek XVI. századi történetéhez. Ethnographia LXXIII. (1962), 338.; **Acsády Ignác:** Magyar mértékek az 1715—1720-iki években. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle II. (1895), 374—375.; **Illésy János:** Két adat a régi magyar mértékisméhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle IV. (1897), 538—539.; **Kropf Lajos:** A földmértékek történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle V. (1898), 479.; **Kovách Géza:** Adatok a szilágysági népi űrmértékek kérdéséhez. Ethnographia LX. (1949), 267—271.; **Finály Henrik Lajos:** A régi magyar súlymértékek. Kolozsvár, 1867.; **Reizner János:** Régi gabonamértékek. Mezőgazdaságtörténelmi Szemle, 1895.; **Jakó Zsigmond:** Az erdélyi mértéktörténet kérdéseire. Erdélyi Múzeum L. (1945), 240—243.; **Trócsányi Zoltán:** Régi városi űrmértékek. In: Régi világ, furcsa világ. Budapest, 1958. 124—125.
4. **Kiszánthói Pethe Ferencz:** Európai Mértéktár vagy Európa minden Tartományában forgó és szokásban vett Pénz, Hosszúság-, Teher- és Üreg-Mérték szoros egybe hasonlítása Mindenütt fejedelmi vagy országglószéki Végzések által megállapítva. Jäckel József mérsékléseit követve. I—II. Kolosvár, 1829—1830.; **Vö.: Gáty István:** A régi magyar mértékek esmérete. Tudományos Gyűjtemény, 1833.; **Nagy Károly:** A magyarországi mértékek. Athenaeum, 1839. január 17.; **Bányay Literáti Károly:** A méter és a régi mértékek könnyen érthető átszámítása. Kolozsvár, 1875.; **Erekly Alfonz:** Mérték-, súly- és pénzisme felsőbb kereskedelmi iskolák, bankok, takarékpénztárak, pénzintézetek, ügyvédek, tanárok, s a művelt nagyközönség használatára. Székesfehérvár, 1881.
5. **Gönczy Pál:** Utasítás a métermértékek rendszere tanulására és tanítására egy színezett táblával népiskolai tanítók számára. Budapest, 1875.
6. **Juhász Imre:** Gönczy Pál, a reformer pedagógus. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 11. Debrecen, 1969.
7. **Vö.: Magyar Törvénytar:** 1405. évi I—II. decretum, 1588. évi XVI. tc., 1647. évi XXXI. tc., 1655. évi XXXI. tc., 1715. évi LXIII. és XCVII. tc.; 1729. évi XIV. tc.; 1764. évi XXIX. tc. és az 1807. évi XXII. tc. 1622. évi XXXVIII. tc.; Az általános szempontokat illetően jó összefoglalás: **Schram Ferenc:** A levéltárak jelentősége a népszokáskutatásban. Levéltári Szemle, 1967. 1. sz. 191—193. Szempontunkból különös fontossággal bírnak a dézsmajegyzékek, dikális összeírások; Lásd: **N. Kiss István:** XVI. századi dézsmajegyzékek, Budapest, 1960.; **Makkay Ferenc:** Urbáriumok, XVI—XVIII. század. Budapest, 1959., illetőleg a Borsod megyei Levéltár ide vonatkozó anyagát: **Román János** (szerk.): Feudáliskori összeírások a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. Borsodi Levéltári Füzetek, 1. Miskolc, 1971. Itt kell megemlékezni **Román János** egyik alapvető, elsődleges levéltári adatokon alapuló feldolgozásáról, amely szempontunkból azért is fontos, mert főleg Borsod-Abaúj-Zemplén megyei mértékekről ad számot. **Román János:** Különleges jobbágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben a XVI—XVII. században. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. (1968), 115—125. **Román** részben átszámításokkal, nagyobbára levéltári idézetekkel, dolgozatunk szempontjából a következő mértékekkel foglalkozik: *abrosz* (kalács keszkenő), *asztal*, *boglya*, *cseber*, *icce* (budai, miskolci, pataki, szécsi, tolcsvai), *hordó* (tokaji), *köböl* (kassai, miskolci, pelsőci, szécsi, szikszai, szépsi), *kötél-kötél* (kis- és nagy), *kupa*, *mázsa*, *mérce*, *rakás*, *szapu* (kassai, lizskai, miskolci, szécsi, szépsi), *szekér*, *véka*, *zsák*.
8. **Huščava i. m.** 40.
9. **N. Kiss i. m.** (Adalékok) 7.

10. Vö.: *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, 1957. 463—478. és *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 37. Budapest, 1965.
11. Hegyaljai hordófajták: a *tokaji hordó* kétféle is; 176 iccés, azaz 148,9 literes és 180 iccés, azaz 152,7 literes, a *gönci hordó* 160 iccés, vagyis 135,7 literes, a *bényei hordó* nagysága közelebről nem ismert, a *liszkai hordó*, a *keresztúri hordó*.
12. A Pallas Nagy Lexikona I—XVI. Budapest, 1893—1897. A két utolsó kötet pótkötet. XVII—XVIII. Budapest, 1893—1894.
13. *Velcsov Mártonné*: Testrésznevekből alakult mértékneveink története I. *Arasz*. Néprajz és Nyelvtudomány II. (1958), 49—72.; Uő: II. *Ól*. Uo. III—IV. (1959—1960). 115—127.; Uő: Szólások az arasz és az ujj szóval. Uo. VIII. (1964), 41—47.; Uő: Tenyeres-talpas. Uo. XI. (1967), 43—48.; V. *Tenyér*. Uo. XII. (1968), 39—45.; VI. *Láb*. Uo. XIII. (1969), 45—54. és Uő: Egy szócsoport vizsgálatának tapasztalatai. Uo. XIV. (1970), 55—61. — A hét cikkből álló sorozatban a következő testrészekről van szó: *ölköl, járás, lépés, könyök, kar, markolat, ujj, hüvelykujj, arasz, öl, tenyér, talp, láb*.
14. A magyarság néprajza. II. Budapest, év n. 429—432.
15. *Childe, V. Gordon* (ford.: *Szuhay Havas Ervin*): A civilizáció bölcsője. Budapest, 1959. 93, 104—105, 191.; Birker-Smith, Kaj (ford.: *Bodrogi Tibor*): A kultúra ősvényei. Budapest, 1969. 362—363.; Lips, Julius (ford.: *Kiss Magda*): A dolgok eredete. Budapest, 1962. 212. — Vö.: *Schmidt, W.—Koppers, W.*: Völker und Kulturen. Ersten Teil: Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. Regensburg, 1924.
16. *Leroi—Gourhan, A.*: Milieu et techniques. Paris, 1945.; *Imeltzer, Donald*: Man and number. New York, 1958.; *Hankel*: Zur Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter. 1874.; *Vajkai—Wagenhuber Aurél*: Rándulás és mérés. Ethnographia XLVII. (1936), 294—298.; *Vajkai Aurél*: Népünk és a számok. Természettudomány, 1947. 27—29.
17. *Leroi—Gourhan, A.*: L'homme et la matière. Paris, 1943.; *Radcliffe—Brown, A. R.*: Structure and Function in primitive society. Glencoe, 1951.
18. *Kovács Ferenc*: A magyar hús viginti számnév etimológiájának kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények LXI. (1959), 65—78.; Vö.: Uő.: Ethnogenézis és számnévek. Ethnographia LXXII. (1961), 469—470.
19. *Fokos—Fuchs Dávid R.*: Umstandstimmungen des Masses und der Menge in der finnisch-ungarischen Sprachen. Acta Linguistica 1955. 179—226.; *Schalk*: Zur Geschichte der älteren Wiener Masse. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich, 1887.; *Tagányi Károly*: Pápa város fölmérése 1555-ben és a régi magyar királyi mérték. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IV. (1897), 193—195.
20. Magyar viszonylatban kialakult a *régi, öreg köblök* sora. Itt az „*öreg*” jelző nyilvánvalóan nem régít jelentett, hanem nagyot. Ezeknek negyedei a *quartalék*: debreceni *quartale* 53 l., váradi *quartale* 72,5 l., stb. Az *öreg köblök* nagyméretűek voltak, eredetüket tekintve a klasszikus ókorba nyúltak vissza. Helyükbe a XIV—XVI. század folyamán *újfajta*, lényegesen kisebb *köblök* léptek. Ilyenek voltak: beregi köből 20 budai icce, azaz kb. 17 l., egy másik fajtája 13 iccés, vagyis 12,7 l., telegdi köből 63,6 l., gyöngyösi köből 12,7 l., kassai köből 13,5 l., egri köből 25,4 l. stb. A köblök általában *iccéből* álltak. A budai icce általánosan elterjedt, 0,84 l volt. Az *újfajta köblök* zöme a budai icce mérrendszerébe tartozott. A *mérők* között legelterjedtebb volt a *pozsonyi mérő*. Eredetileg 64 icce, azaz 62,6 l. nagyságú volt. 1715-ben kormányrendelettel 75 iccében szabták meg a nagyságát. Nagysága azonban nem változott, mert az új iccével mérték, de a 64-es szorzószámot megtartották. A *pozsonyi mérő* nagy családot alakított ki (beregi, borsodi, esztergomi, nagyszombati, nógrádi stb. köblök). További mértékek: *kalangya* (Borsodban 30, Beregben, Biharban 26, másutt 32, 40 kévből állott); *kereszt* fele a 30 kévés *kalangyának*, 15 kévés); *boglya, lépés, mérőrúd, mérőkötél* stb.
21. *Dankó Imre*: The functions of Hungarian fairs. Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda, Redigerunt: *J. Szabadfalvi—Z. Újváry*. Deb-

- recen, 1971. 607—617.; *Kós Károly*: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972. Az árucseré néprajza. 9—51.
22. *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. Budapest, 1959. 59.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (a továbbiakban MTESZ). Bp., 1967, 1970. I—II. kötet.
23. Nagykálló, 1953. *Dankó I.*
24. Széphalom, 1955. *Dankó I.*
25. Vö.: *Bakó Ferenc*: Az erdőhorváti perecsütő asszonyok. Ethnographia LXIII. 416—432.
26. Vö.: *Benicsik János*: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Tanulmányok Hajdúböszörmény Néprajzához 1. Debrecen, 1971.; Uő: Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. Közlemények a Debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 22. Debrecen, 1969.
27. Nyelvújítási szó. Történetileg inkább a *porció*, rakás használatos.
28. Miskolc, 1966. *Dankó I.*
29. *Kniezsa i. m.* 61.; MTESZ.
30. A *pozsonyi akó* 64 icceből állt (egy pozsonyi icce 0,679 l.). A kormányhatóságok igyekeztek a pozsonyi akót országosan elterjeszteni, de nem sikerült. Mint-hogy a *tokaji hordó* mértékét is 2,75 pozsonyi akóban, azaz 176 iccebén (148,9 liter) szabták meg, az sem terjedt el. A *beregi* és a *borsodi akó* 70 icceből állt és 59,38 l. volt.
31. MTESZ: bizonytalan eredetűnek tartja.
32. Vitatott eredetű származékszó, a *bog* „csomó”-ja képzős alakja. Nem szükség-telen megjegyezni, hogy a török *bog* ige jelentése: *kötni* (MTESZ). Mint mér-ték, alig meghatározható. *N. Kiss István* összehasonlítással próbálkozik. A XVI. században 10 boglya után annyi adót fizettek, mint 7 kalangya után. *N. Kiss i. m.* (Adalékok), 12.; Vö. *Balogh István*: A gabona betakarítása a XVI—XVII. században. Ethnographia LXVIII. (1957), 270—291.; *Sándor Gábor*: A hóstá-tiak szénavontatása. Kolozsvár, 1944.; *Szabó Mátyás*: A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Néprajzi Közlemények II. (1957), 1—94.; *Ikvai Nándor*: Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. Ethnographia LXII. (1962), 26—53.
33. MTESZ; Latinul *tinna*. Főleg a beregi borvidéken és szomszédságában terjedt el. Általában 5 köbölből, vagyis 50 icceből állott, azaz 42,4 l. volt. — Vö.: *N. Kiss i. m.* 10.
34. Alapszava a *csom*, finnugor eredetű szó. 1792-ben gabonakereszt jelentése is volt. MTESZ; *Balassa Iván*: A kérébe kötött szalagabona összerakása és szá-molása. Ethnographia LXVII (1956), 401—442.
35. *Dankó Imre*: A túrkevei tippanmeszelő. Néprajzi Közlemények I. (1956), 222—236.
36. *Balassa Iván*: A magyar kukorica. Budapest, 1960. Több helyen.
37. *Takács Lajos*: Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest, 1964. Több he-lyen, de különösen 374., 400—406.
38. MTESZ.
39. *Dankó Imre*: A gyulai vásárok. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 44—46. Gyula, 1963. Az étető. 68.
40. MTESZ; *Kresz Mária*: Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekasköz-pontjaink kutatásához és összehasonlításához. Ethnographia LXXI. (1960), 297—379.
41. *Czakó i. m.* II. 431.
42. Német eredetű szó, súlymérték. Vö. MTESZ.
43. *Czakó i. m.* II. 432.
44. MTESZ; *Gombocz Zoltán*: Gyűszű. Magyar Nyelv III. (1907), 216.
45. *Gönczi Ferenc*: Az emberi testrészek elnevezései Somogy megyében. Ethn LVIII. (1947), 279—280.
46. MTESZ.
47. A *hord* ige származéka. — Vö. *Gyürky Antal*: Az előre haladt Borkezelés. Bu-dapest, 1889. A hordók használatáról: 25.
48. *Iványi Béla*: Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926. 175. A gönci hordók főleg a Berek és Borsóhegy erdeinek fáiból készültek. — Nagyságuk

- történetileg is más és más volt. A XVI. században 60 köböl = 480 budai icce, azaz 407,24 liter; a XVIII. században 180 budai icce, vagyis 152,72 liter és a XIX. században 160 icce, azaz 135,75 liter volt a nagysága.
49. A tokaji hordó nagyságára lásd a 11. jegyzetet. — Vö.: *Mezőssy László*: A tokaji butéliás hordókról. *Borászati Lapok* 1858, 36—37.; *n.*: A tokaji uradalom 1575-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* II. (1895), 135.; *n.*: Tudósítás a hegyaljai borok áráról, kereskedéséről. *Magyar Kurir* XVII. (1787), 136.; Tokaji borárulás Pesten. *Gazdasági Lapok* 1867. 473.; Tokaji borkereskedelemhez adalék. *Magyar Hirmondó*, 1783. 35. levél. 273.; Tokaji borokról és a tokaji borkereskedésről. *Tudományos Gyűjtemény* 1825. I. 65—70.; *Tardy Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798). A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 23—25. Sárospatak, 1963. Több helyen.
 50. *Czakó* i. m. II. 431.; MTESZ.
 51. Háromféle iccét említünk. A „*nagy magyar icce*” 1,27 liter nagyságú volt. A *budai icce* nagy területen elterjedt, 0,3484 liter úrtartalmú volt. A pozsonyi mérő új iccét 1715-ben állapították meg, 0,833 literben. *N. Kiss* I. Adalékok i. m. 8—9.; Vö. *Eckhardt Sándor*: Pennabor, pennapuzza nagy icceből kis icce és egyéb szádvári nyomorgatások. *Magyar Nyelv* XLIX. (1953).
 52. MTESZ.; Vö. még *Deme László*: Kalap. *Magyar Nyelv* XLV. (1949), 285—291.; *Luby Margit*: A kalapos mesterség szókincese. *Magyar Nyelvőr* LXXVIII (1949), 363—370.; *Keresztesy Sándor*: Az elpusztult miskolczi kalapos mesterségről. *Miskolczi Napló* 1911. április 16.
 53. MTESZ.: A latin alapszó bajor-osztrák közvetítéssel került át nyelvünkbe. A 10 icceből álló *budai köbölt* (8,484 liter) *kanta* néven ismerték. *N. Kiss* i. m. 9
 54. MTESZ.: A *kas* szláv eredetű szava a magyar nyelvnek. A *kas* sok jelentésű szó. A mértékek szempontjából két jelentésére kell különöbben ügyelnünk. A *kosár*, *tartó* és a *kocsikas*, *szekérfas* (lésza) jelentésükre.
 55. *Kiss Lajos*: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956, 37., 49—50. *Dankó* i. m. (A gyulai vásárok) 43.; Uő: Sarkad népének élete. In: *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerkesztette: *Komoróczy György*. Hely és év n. (Gyula, 1972.), 423—425.; *Kirner A. Bertalan*: A békési vásár. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 55—57. Gyula, 1964, 106—107.
 56. MTESZ.: A magyar *kasza* szó szláv eredetű, közvetlen forrásként elsősorban a szlovák jöhet számításba.
 57. *Kaszás föld*, *kaszaalja föld*, *kaszányi föld*. Szegeden olyan nagyságú földet jelentett, amelyről egy szekér közepes minőségű szénát lehetett kaszálni. *Reizner János*: Szeged mezőgazdasági története. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* VII. (1900), 49—52. Hasonló mérték az *ekealja*. Vö.: *Kántor Mihály*: Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz. *Néprajzi Értesítő* XVII. (1926), 83—86.; *Kósa László*: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz. *Ethnographia* LXXVIII. (1967), 22—40.
 58. *Herman Ottó*: A magyar pásztorok nyelvkincese. Budapest, 1914. 240.; *Kásztúró*. 531.; *Horváth László*: Kéretmunkák Tornyiszentmiklóson. Népünk hagyományából. Budapest, 1956, 48.; *Vlaj Zoltán*: A fakéreg felhasználása Murarátán. Uo. 49—51.; MTESZ.
 59. *Czakó* i. m. II. 431.
 60. Bizonytalan eredetű szó (MTESZ.); *Szabó T. Attila*: Erdélyi kemence-adatok a XVII—XIX. századból. *Ethnographia* LII. (1941), 71—72.; *Kiss Lajos*: A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen. *Ethnographia* LXIV. (1953), 197—218.
 61. A kerékfordulások méréséről Bendeffy L. sem ír. Legközelebb áll a kerékfordulások méréshez az *ekealja*, az *ekefordulások* (török dönüm) mérés. Vö.: *Bendeffy* i. m. 83—84., 86. és 92.
 62. *Margalits Ede*: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1896. 419. Erdélyi Jánosra (1851) hivatkozva közli értelmezés nélkül a „hol kerék, hol talp” szólást.; *O. Nagy Gábor*: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 331—332. — A 761—788. számok alatt felsorolt 36 szólás magyarázata közül egyetlen sem utal a kerék közvetlenül mérték voltára, bár több közölt szólásról is lehetne ilyen értelmezést is adni. *O. Nagy* értelmezése: a szerencse változandó. — Csak igen áttételesen utal a szólás mértéket, mérést tartalmára.

63. Szláv eredetű, több jelentésű szó. Benkő L.—Kiss L.—Papp L. id. m. 545.
64. Domanovszky György: Kosárfonás. Művészetszemlélet. 1949. 8—9. 14—15. — Vö.: N. Bartha Károly: Tyukodi népeleti és néprajzi adatok az Ecsedi-láp idejéből. Magyar Nyelvőr LXXXII. (1953), 235—241.; Kiss Lajos: Ladányi kosárkészítők. Észak-Magyarország, 1959. június 26.; Sajóvölgyi G. Péter: A dorogmai vesszőmunka ipar. Ethnographia VI. (1895), 393—395.; Kiss L.: Vásárhelyi híres vásárok id. m. 49—50.; Kirner A. Bertalan: A békési vásár. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 55—57. Gyula, 1964, 86—87.; MTESZ.
65. MTESZ.
66. Belényesy M. id. m. adatközlése az esztergomi köbölhöz viszonyítja (1558) a kakati, tyrnavai, sarlói, szentkereszti, drégelyi, tardoskeddi, tapolcsányi, galgóczi, nyárhidi és vágújhelyi köblöket. — Az esztergomi öreg köből 281 literes, a gyulai öreg köből 297 l volt. A *váradai becsű* is az öreg köblök családjába tartozott, 291 liter volt. A debreceni öreg köből valamivel kisebb, csak 215 liter volt. Az „öreg” köblök a XVI. század folyamán megszűntek, helyüket kisebb köblök vették át; telegdi köből nagy 63,6 l.; kassai kis köből 13,5 l.; gyöngyösi köből 12,7 l.; egri köből 25,4 l., kassai köből 83 l.; debreceni köből ugyancsak 83 l.; bihari nagy köből 166 l. és bihari kis köből 83 l.; ungvári köből 166 l.; miskolci köből 110 liter; sárosi köből 110 l.; vámospércsi köből 33,9 l.; királyi köből (Abaújban és Beregben, XVI. sz.) 6,78 l.; beregi köből 12,7 l.; beregi nagyobb köből 17 l.; nógrádi köből 47 l.; — Vö.: *Beke Ödön*: Köblös föld, kilás föld. Magyar Nyelvőr LXXVI. (1947), 12.
67. Vö.: *Makkai* i. m. első három tanulmányával (N. Kiss I., A. Huščava és Bendeffy L. tanulmányai.)
68. *Köblös Samu* (1875—1939). Nekrológ. A hajdúböszörményi Ref. Bocskai Gimnázium Évkönyve az 1939—40-es tanévről. 3—4.
69. A *köt* (ősi örökség a finnugor korból) ige származéka. MTESZ.
70. *Marjalaki Kiss Lajos*: A miskolci Kötél Könyv 1702-től. Miskolc ősi településű jobbágy és zsellér háztelkei. A miskolci Herman Ottó Múzeumi Közleményeiből különlenyomat. Miskolc, 1958.
71. MTESZ.; *Fél Edit*: A kötény Martoson. Néprajzi Értesítő XLIV. (1943), 3—4. sz. 56—60.; Uő: Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. Ethnographia LXIII. (1952), 408—415.; *Varga Marianne*: Sióagárdi „kenyett” kötény. Néprajzi Közlemények I. (1956), 168—169.
72. *Knieszsa István*: Kupa. Archivum Europae Centro-Orientalis II. (1936), 112.; MTESZ.
73. *Czakó* i. m. II. 432.
74. Vö.: *Bendeffy* i. m. 75. Bizonytalan eredetű, talán északi szláv eredetű (MTESZ).
75. Pallas Lexikon.
76. *Herman Ottó*: A magyar halászat könyve II. Budapest, 1887, 813. Vö.: *mérőszak*.
77. MTESZ.
78. *Román János*: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethnographia LXII. (1951), 294—350. és Uő: A sárospataki fazekasság műszókincse és szerzőkészlete. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. (1964—65), 347—397.; *Morvay Judit*: A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. Néprajzi Értesítő XXXVIII. (1955), 31—64.
79. *Herman* i. m. (A magyar halászat könyve) i. h. *mérce*.; MTESZ.
80. *Czakó* i. m. II. 431.
81. A pozsonyi mérő volt a legelterjedtebb. Elterjesztését kormányintézkedések is elősegítették. Egysége az icce volt. A pozsonyi mérő 64 iccés, azaz 62,6 liter; a nagyszombati mérő a pozsonyi mérő felét tette ki: 31,3 liter volt. Vö.: *Huščava* i. m. — Az Ormánságban súlymértéknek is használták. Ugyanott minden nyolcadik mérő gabona a nyomtatóké volt. Vö.: *Gunda Béla*: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956, 21.
82. A *mér* vitatott eredetű szó. Szláv vagy finnugor származású (MTESZ).
83. MTESZ: A *nyíl* szó ősi örökség az uráli korból.
84. *H. Fekete Péter*: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 102. Budapest, 1959. 90.; *Zoltai Lajos*: Ház és tanyaföldek osztása Debreczenben a XVIII. század első felében. Magyar Gaz-

- daságtörténelmi Szemle IX. (1902), 416—419.; Uő: Földosztásról való statutumok Debreczen város közlevéltárából. 1647—1649. Uo. XII. (1905), 294—295.; *Bendeffy* i. m. 87—88.
85. A szó őtörök eredetű (MTESZ). Fonóasszonynak egy napra kimért gyapjú-mennyiségnek is mondja.
86. *Lajos Árpád*: Borsodi fonó. Miskolc, 1965. Több helyen, de különösen: 54—81
87. *Szolnoky Lajos*: Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethnographia LXI. (1950), 29—56.
88. Kovách i. m.
89. *Dankó Imre*: A gyulai fazekasság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 48—49. Gyula, 1963, 27—28.
90. Esze Tamás két jelentésben határozza meg: 1. katonai élelmezési egység, egy emberre, illetve lóra jutó fejadag. A vármegyék, községek portiókban számolták el a hadsereg ellátására végzett szolgáltatásaikat; 2. Részbirtok. *Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Budapest, 1955, 536. Általános jelentése még a *kivetett hadiadó* is. — Jelent mindenféle meghatározott adagot.
91. Pallas Lexicon *adó* címszavát.
92. *Dankó* i. m. (A gyulai fazekasság) 23.
93. *Szabó Dávid*: Mádi hely- és eszköznevek. Magyar Nyelvőr VI. (1877), 285—286.; *Bárczi Géza*: Magyar szófajti szótár, Budapest, 1941.
94. *Gyürky Antal*: Az előre haladt Borkezelés. Budapest, 1889, 104—111.; *Kramszky Lajos*: A tokaji aszúsóló. Kísérletügyi Közlemények VIII. (1905), 461—464.; *Mezőssy László*: A tokaji aszúbor és osztályozása. Borászati Lapok 1887, 65—66., 258.
95. A Magyar Értelmező Kéziszótár (Budapest, 1972) nem jelzi mértékjelentését. habár *egy rúd szappan* példát említ. A magyar *rúd* szó bizonytalan eredetű. Vö.: *Bárczi* i. m.
96. *Bendeffy* i. m. 71.
97. *Bendeffy László*: Szombathelyi Benedek rudasmester. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez. Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 11. Budapest, 1959.
98. A valószínűleg ugor eredetű *sül* ige *-et* képzős alakja. *Bárczi* i. m.
99. *Gunda Béla*: Kenyérsütés Orosháza környékén. Néprajzi Értesítő XXIV. (1923), 102., 111.; Uő: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a Sárrét déli részén. Népi és Nyelvünk VII. (1935), 15—29., 95—101.; *Nagy Gyula*: Lakodalmas kalács sütése Orosházán és környékén. Néprajzi Közlemények III. (1958), 77—106.; *Kisbán Eszter*: A kenyér néprajzi kutatása Európában. Ethnographia LXXVI. (1965), 313—340. Alapos bibliográfiával.; *Orosz Ilona*: Adatok a Hegyköz kenyérsütéséhez. 1952. Debreceni Néprajzi Intézet Adattára, 172.; *Bodgál Ferenc*: Kenyérsütéssel kapcsolatos adatok egy 1785-ös miskolci periratban. Néprajzi Közlemények VIII. (1963), 429—431.; Uő: XVIII. századi adatok a miskolci kenyérsütésről. Borsodi Szemle VI. (1962), 4. 78—79.; *Izsóf Tihamér*: Kenyérsütés Mezőkeresztesen. Borsod megye Népi Hagymányai. Miskolc, 1966. 261—263. — A tűzhely, kemence és vele kapcsolatosan a sütés átalakulására: *Ébner Sándor*: Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyékben. Néprajzi Értesítő XXIII. (1931), 6—16.; *Dankó Imre*: Házformák Hajdúnánson. Ethnographia LXXV. (1964), 58—92.; Hajdúböszörmény népi építkezése. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966—67, 367—421.; Két homoki hajdúváros népi építkezése. Uo. 1968, 255—326.; Életmódbeli változások a dél-bihari parasztság életében a felszabadulás óta. Kandidátusi disszertáció.
100. *Réthei Prikkel Marian*: A süveg őseink életében és gondolatvilágában. Az esztergomi katolikus gimnázium értesítője az 1914—1915. tanévről. Vö.: *Czakó* i. m. I. 393.
101. Magyar Értelmező Kéziszótár i. m. 1232.
102. *Kirner* i. m. 86—87.; *Ilia Mihály—Juhász Antal*: A tápai gyékényszövés és szókincese. Néprajz és Nyelvtudomány III—IV. (1959—1960), 149—182.; *Szűcs Sándor*: A gyékény feldolgozása és eszközei a bihari Sárréten. Debreceni Szemle, 1933.
103. *Kovách* i. m.
104. *Czakó* i. m. 431.

105. A szapu egyértelműen gabona mérésére szolgáló faedény. A *szapoly* viszont „általánosan fából készült meritő, hosszabb, rövidebb nyéllal, a víznek a csónakból való kihányására”. *Herma O.*: i. m. (A magyar halászat könyve) 828. A *szapoly* rokon a *merítő*kkal, *merítő kanalak*kal, *merítő csanak*okkal. Vö.: *Bátky Zsigmond*: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906, 15., 32., 33. tábla.; *Czakó i. m. I.* 103.
106. *Csaba József*: A szekér részeinek nevei Csákánydoroszlóról. Magyar Nyelvőr LXXV. (1946), 35—36.; *Szabó Kálmán*: Adatok a régi kecskeméti szekér felszereléséhez. Néprajzi Értesítő XLIV. (1943), 182—184.; *Bodgál Ferenc*: A miskolci taliga. Ethnographia LXXI. (1960), 524—536.; *Balogh István*: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. A ló és ökör igázása a XVIII—XIX. században. Ethnographia LXXVI. (1965), 161—186.; A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. II. rész. Uo. LXXVII. (1966), 74—92.; III. rész. Uo. 229—253.
107. *Ásbót Oszkár*: Szuszék és hambár. Magyar Nyelvőr XXXI. (1902), 186—194.
108. *Czakó i. m.* 432.; MTESZ.
109. Vö.: *Kirner i. m.* és *Kiss i. m.* Vásárhelyi híres vásárok több helyét.
110. *Domonkos Ottó*: Egy tiszántúli szórtarisznás műhely. Néprajzi Értesítő LVI. (1955), 191—214.
111. *Czakó i. m.* 431.
112. *Bárczi i. m.*; *Dorogi Márton*: A juhbőr népi kikészítése és felhasználása a Hajdúságban és a Nagykunságban. Ethnographia LXVII. (1956), 301—319.
113. *Czakó i. m.* 432.
114. *Nyárády Mihály*: Pipakésziség Szabolcs megyében. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. (1959), 113—127.; *Bakó Ferenc*: Heves megyei adatok a dohányzás történetéhez. Néprajzi Értesítő XXXIX. (1957), 273—278.
115. A *veder*, *vödör* szavunk a szláv szó többes számú birtokos esetének átvétele, „mert szláv nyelvszokás szerint, mint mértékegységet jelentő szó, számnevek után legtöbbször ebben az esetben használatos”. *Bárczi i. m.* 342.; *Bátky Zs. i. m.* 104. tábla.
116. *Czakó i. m.* 431.; *Bárczi i. m.*
117. *O. Nagy i. m.* 122.
118. Magyar Értelmező Kéziszótár i. m. 1483.
119. *Czakó i. m. I.* köt. 141—151. Kezdetleges építmények.
120. *H. Fekete Péter*: Hajdúsági búzavermek. Ethnographia LIX. (1948), 157—160.; *Ikvai Nándor*: Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Uo. LXXV. (1966), 343—377.
121. Vö. *Czakó i. m. II.* 432.
122. *Bendeffy i. m.* (Középkori...)
123. *Czakó i. m. I.* 371—372.; *Bárczi i. m.*

*Beitrag zum funktions- und bedeutungsveränderten
Weiterleben alter Masseinheiten*

(A u s z u g)

Der Aufsatz stellt aufgrund von umfassender Literatur und zahlreicher Beobachtungen fünfundfünfzig solche Gegenstände und zum Teil Arbeitsprozesse dar, die früher als Masse galten. Im Laufe der Zeit erlitten diese Gegenstände, bzw. Wörter Funktions- und Bedeutungsänderungen, und haben heute ganz andere Bedeutungen, Aufgaben, als damals, als sie noch als Masseinheiten galten. In Ungarn wurde 1874

das auf dem Dezimalsystem beruhende Metersystem (Maszsystem) eingeführt. Dieses Maszsystem, das sich schneller verbreitete und verallgemeinerte, als man erwartete, hat die alten Masseinheiten, die früher in unglaublicher Vielfalt zu finden waren, fast vollkommen verdrängt. An die Stelle der lokalen Masseinheiten traten die einheitlichen, im ganzen Lande, sogar weltweit benutzten Masse.

Der Aufsatz berührt der Meinung der Sprachwissenschaft und Mathematikgeschichte entsprechend die ersten zwei Messungen, bzw. Masseinheiten, die Längen- und Hohlmasse, die sich zuerst entwickelt haben. Die Flächenmasse und Gewichtmasse sind Ergebnisse einer späteren Entwicklung. Die alten Masseinheiten illustrieren es gut, dass die Fläche lange Zeit mit Längsmassen und das Gewicht mit Hohlmassen gemessen wurde. Anschliessend zur Entwicklung der Masse berührt der Aufsatz auch die Entstehung des Rechnens, als die Grundlage des Messens. Der Aufsatz erwähnt, dass sich mit den alten Masseinheiten früher hauptsächlich die Geschichtswissenschaft und besonders die wirtschaftsgeschichte (Agrargeschichte) beschäftigt haben, obwohl auf diesem Gebiet auch die Sprachwissenschaft und die Ethnographie grosse Möglichkeiten und zugleich auch Aufgaben haben. Der Aufsatz besitzt einen ethnographischen Charakter und spricht ohne Anspruch auf Vollständigkeit über fünfundfünfzig aufgezählte Masseinheiten, die heute eine andere Funktion erfüllen und sprachlich eine andere Bedeutung haben als früher. Das heisst, die alten Masseinheiten haben ihren Namen behalten. Der Autor untersucht ihre Rollen durch ihre heutige Funktionen, entweder durch Sprachanalyse oder ethnographische Sammlungen, Beobachtungen, im heutigen Leben des Volkes.

Der Autor geht auch auf die alten Verhältnisse der Messung und Masseinheiten ein. Er erwähnt, dass die meisten Masse auf Grund der Erkennung der *ähnlichen*, *annähernden* und *gleichen* quantitativen Charakteristiken von verschiedenen Teilen des menschlichen Körpers, sowie von der unmittelbaren natürlichen Umgebung entstanden sind.

Der Aufsatz spricht auch darüber, dass die ethnographische Untersuchung der alten Masseinheiten in engem Zusammenhang mit der besseren Kenntnis des volksmässigen Warenaustausches (Markt, Messe, direkter Tausch) und des Themenkreises Lasttragen steht. Die aufgezählten Masseinheiten sind folgende: *Tischtuch* (ungarisch: *abrosz*), bedeutet nicht nur Tischtuch. Früher galt es in der Form von *ein Tischtuch Kuchen*, *ein Tischtuch Teigware* usw. als Mass. Das Tischtuch als Masseinheit tritt besonders bei einigen Arbeitsprozessen in Augenschein (sie macht ein Tischtuch Eiergraupen; Saattischtuch usw.). Im Zusammenhang mit dem Tischtuch wird das *zajda* (Tischtuch zum Lasttragen auf dem Rücken im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) auch erwähnt. Die *Portion* (ungarisch: *adag*) gehört zur Familie Bündel, Portion. Als altes Mass kann sie im Zusammenhang mit dem Verkaufen am Markt, an der Messe beobachtet werden. Verschiedene Früchte werden heute noch immer in Portionen, Bündeln verkauft. (Eine Portion Kirschen, Zwiebeln, Knoblauch usw.). Das *Ohm* (ungarisch: *akó*) war ursprünglich ein Holzgeschirr, wurde hauptsächlich zum Messen von Wein gebraucht. Heute ist es der

Name eines Fasses bestimmter Grösse. Eine ähnliche Entwicklung ist bei dem *átalag* zu merken. Heute bedeutet es unabhängig vom Mass eine bestimmte, ähnlich dimensionierte Fassart. Der *Schober* (ungarisch: *boglya*) enthielt eine bestimmte Menge Heu (mit bestimmter Anzahl von Heuhäufeln oder Stangen), deshalb galt er früher als Mass, und zwar zugleich als Gewichts- und Flächenmass. Der *Zuber* (ungarisch: *cseber*) bedeutete ursprünglich irgendeine hölzerne oder irdene Tasse. In der annähernden Grösse wurde er zum Weinmass. Heute bezeichnet er wiederum ein irdenes Geschirr (in der Form von Zuber, Zober, Töpfchen). Das *Bündel* (ungarisch: *csomó*) ist eine Portion aus irgen etwas zusammengebundenen. Es verbreitete sich und wurde zum Mass besonders beim Verkaufen am Markt (ein Bündel Gemüse, ein Bündel Maisschaft usw.). Heute bedeutet es wiederum eine Portion, aber ohne Massangabe. Das *Töpfchen* (ungarisch: *csupor*), wie der Zuber, war ursprünglich ein irdenes Geschirr, das sich zum Mass verwandelte. Heute bedeutet es nur einen irdenen Napf. Ähnlich ist unser Wort Topf (ungarisch: *fazék*). Früher galt er auch als Mass (ein Topf Kohl, ein Topf Fett usw.), heute ist er ein einfaches Geschirr. Das *Pfund* (ungarisch: *font*) war ein weitverbreiteter, mehr als nur ein volkstümliches, offizielles Mass. Als Wort ist es heute noch immer bekannt, aber seine Bedeutung änderte sich und wurde zum Volksmass. Der *Fingerhut* (ungarisch: *gyűszű*) war nicht nur ein Mittel beim Nähen, sondern mit ihm wurden auch kleine Körner gemessen. Ein ungarischer Ausdruck weist auch darauf hin: *einen Fingerhut voll*. Beim Verkauf von kleineren Körnern am Markt wird er heute noch immer benutzt. Einige Arten von *Fässern* (ungarisch: *hordó*), die sich nicht nur in ihrer Grösse voneinander unterschieden, wurden besonders in der Praxis grosser wienbaugebiete zum Mass. In Ungarn wurden hauptsächlich zwei Arten von Fässern zum Mass: das *Gönczer Fass* und das *Tokajer Fass*. Sie leben heute natürlich nur noch in ihren Namen. Die *Halbe* (ungarisch: *icce*) war auch ein „offizielles“ Mass. Es sind viele Arten von ihm entstanden. Heute wird mit Halbe ein Geschirr bestimmter Grösse (hauptsächlich Töpfchen, Napf) bezeichnet. Der *Hut* (ungarisch: *kalap*) war nicht nur eine Kopfbedeckung der Männer, sondern auch ein gelegentliches Mass. Der *Korb* (ungarisch: *kas*) oder das *lésza* waren ursprünglich geflochtene Wageninnere. Aber in dem Zusammenhang von *ein Korb Mais*, *ein Korb Klee* usw. wurden sie zu Massen. Sie kommen heutzutage auch noch vor. Genau, wie das *Rücken* (ungarisch: *hát*), das früher nicht nur ein menschlicher Rücken bedeutete, sondern auch das fast die gleiche Menge betragende *ein Rücken Heu*, *ein Rücken Aste* usw. An den Arbeitsprozess schliesst sich das Mass *Mäher* (ungarisch: *kaszás*) an. Ursprünglich bedeutete er diejenige Fläche oder so viel Heu, die von einem Mann an einem Tag gemäht werden konnte. Heute bezeichnet der Ausdruck *Mäher* einen Mann, der eine Sense trägt, oder mit ihr arbeitet. Der Ausdruck *Untersense* (ungarisch: *kaszaalja*) wird nicht mehr gebraucht. Das *kászu* war ein Geschirr aus Birke, diente als Mass von Waldfrüchten (Himbeeren, Brombeeren usw.). Der *Ofen* (ungarisch: *kemence*) war früher in bestimmten Zusammenhängen auch ein Mass, nicht nur ein Gelegenheit zum Backen, Heizen. Die Ausdrücke *ein Ofen Brot*, *ein Ofen Kuchen* beweisen eindeutig, dass es sich hier um

ein Mass handelt, das diejenige Menge ausdrückt, die auf einmal gebacken werden konnte. Das *Rad* (ungarisch: *kerék*) war nicht nur ein Teil eines Wagens, sondern auch ein Mass. Es war ein Längenmass, das so gebraucht wurde, dass das Rad auf der zu messenden Länge gerollt und die Umdrehungen gezählt wurden. Das *Buch* (ungarisch: *konc*) war mit der Bedeutung von Bündel, Portion ein altes Mass. Heute bedeutet es eine bestimmte Tätigkeit (auf Buch schneiden, niedermachen) und ist der Name einer Art Haken (Fleischhaken). Der *Korb* (ungarisch: *kosár*) ist ein geflochtener Behälter. Die wurden für einige Sachen in bestimmten Grössen gefertigt und wurden zum Mass (Heurkorb, Marktkorb usw.). Die *Kubikklafter* war ein weit verbreitetes, offizielles Mass. Im Laufe der Zeit sind viele Varianten von ihr entstanden. Indirekt entwickelte sie sich zum Flächenmass (eine Kubikklafter Boden usw.). Heute wird sie nur hier und da gebraucht. Das *Seil* (ungarisch: *kötél*) weist auf das mittelalterliche Messeil hin, war ursprünglich ein Längenmass. Die *Schürze* (ungarisch: *kötény*) war nicht nur ein Kleidungsstück der Frauen, seitener der Männer, sondern galt auch als gelegentliches Mass (eine Schürze Pflaumen, eine Schürze Kartoffeln usw.). Der *Becher* (ungarisch: *kupa*) war ursprünglich ein hölzerner Becher zum Messen vom Wein. Die *Kette* (ungarisch: *lánc*) weist, ähnlich zum Seil auf die mittelalterliche Messkette hin. Ursprünglich war sie ein Längenmass, wurde aber zum Flächenmass (eine Unterkette Boden). Der *Doppelzentner* (ungarisch: *mázsa*) bedeutet, bzw. bedeutete nicht nur hundert Kilo, sondern war auch ein selbstständiges altes Mass, wie das *Hekto* (ungarisch: *hektó*). Der *merettyü* oder *Hamen* (ungarisch: *merítő háló*) war ursprünglich ein sackartiges Stielnetz. Beim Fischverkauf wurde er zum Mass. Das *Seidel* (ungarisch: *mezely*) gehörte zum System Halbe-Kubikklafter. Heute bedeutet es ein Töpfchen bestimmter Grösse. Die *Lehre* (ungarisch: *mérce*) bedeutete früher nicht nur allgemein ein Messgerät, sondern auch ein bestimmtes Hohlmass. Der *Pfeil* (ungarisch: *nyíl*) war in mehreren Bezügen ein Mass: einen Bogenschuss weit, einen Bogenzug weit. Die *Spindel* (ungarisch: *orsó*) war ein wichtiges, allgemein bekanntes Mittel beim Spinnen. Sie wurde zum Mass, bedeutete eine bestimmte Menge von Fäden und eine bestimmte Zeitdauer, während der eine Spindel Fäden gefertigt wurde. Die *Pinte* (ungarisch: *pint*) war auch ein ein weit verbreitetes, fast offizielles Mass. Heute ist sie ein Geschirrne. Die *Portion* (ungarisch: *porció*) bedeutete einen Anteil. Sie wurde im Verkauf am Markt zum Mass. Sie war auch eine Art Steuer, wobei sie eine bestimmte Fruchtmenge bedeutete. Die *Butte* (ungarisch: *puttony*) ist ein charakteristisches Mittel des Weinbaus, eine Rückentrage. Sie entwickelte sich zum Mass. Bei der Auslese gilt heute noch immer als Mass: *einbuttige*, *zweibuttige* usw. *Ausiese*. Die *Stange* (ungarisch: *rúd*) weist auf die mittelalterliche Messstange hin. Heute ist sie der Name kleinerer-grösserer, bearbeiteter Latten. Der *Schuss* (ungarisch: *sütet*) stammt aus dem Werb backen (ungarisch: *süt*). Seine Bedeutung ist dem des *Ofens* ähnlich. *Ein Schuss Brot* bedeutete so viel Brot, das auf einmal im Ofen gebacken werden konnte. Die *Kappe* (ungarisch: *süveg*) war eine Kopfbedeckung der Männer. Dem *Hut* ähnlich wurde sie zum gelegentlichen Mass. Ein gutes Beispiel ist dafür eine charakteris-

tische Zuckerportion: der *Hutzucker*. Das *Simperl* (ungarisch: *szakajtó*) war ein, dem Flechtkorb ähnliches Ding, aus Stroh oder Matte. Es wurde beim Brotbacken gebraucht, wobei das Brot aus dem Teig in das Simperl gerissen wurde. Übrigens war es auch ein Behälter. Dem Korb ähnlich wurde es zum Mass. Seine Masseinheit gilt heute nicht mehr. Die *Beuchbütte* und das *Ösfass* (ungarisch: *szapu, szapoly*) waren ursprünglich hölzerne Geschirre (das Ösfass hie und da Schöpflöffel), die zum Mass wurden. Die *Fuhre* (ungarisch: *szekér*) ist ein durch lange Entwicklung entstandenes, vierräderiges, von Ochsen oder Pferden gezogenes Verkehrsmittel, Lasttragungsmittel. Sie ist allgemein bekannt. In bestimmten Bezügen wurde sie zum Mass (eine Fuhre Holz, eine Fuhre Weizen usw.). Die Teile der Fuhre waren auch wichtig im Mass-werden (Wagenkorb, Wagenkasten, Vordergestell, Seitenstange usw.). Der *Getreidekasten* (ungarisch: *szuszék*) war ein aus Holz gezimmerter Getreidebehälter. In bestimmten Grössen wurde er zum Mass. Der *Ranzen* (ungarisch: *tarisznya*) wurde aus Fell, Leder oder Leinen gefertigt. Die Männer trugen ihn über den Schulter. Er wurde hauptsächlich als Lebensmittelbehälter und zum Tragen von Nahrung benutzt. Er war allgemein verbreitet, in bestimmten Zusammenhängen wurde er zum Mass (ein Ranzen Fisch, ein Ranzen Mehl, Speck usw.). Der *Schlauch* (ungarisch: *tömlő*) war ein aus Leder gefertigter Behälter. Da die gleichen Tiere in dem gleichen Alter eine gleiche Grösse haben, wurden die aus ihrem Leder gefertigten Schläuche zum Mass. Sie wurden hauptsächlich als Lebensmittelbehälter gebraucht (ein Schlauch Quark, ein Schlauch Wasser, ein Schlauch Molke usw.). Der *Eimer* (ungarisch: *veder, vödör*) war ursprünglich ein hölzernes Geschirr, ein Weinmass. Heute wird er hauptsächlich aus Metall gefertigt und zum Wassertragen oder als Wasserbehälter gebraucht. Das *verdung* wurde auf einigen Gebieten zum selbstständigen Mass. Heute ist es der Name einer zwei Deziliter grossen Lehre. Die *Grube* (ungarisch: *verem*) ist ein primitiver, unterirdischer Bau. Sie wird in ähnlichen Grössen gebaut und wurde zum Mass. *Eine Grube Rüben* bedeutet die annähernd gleiche Menge Rüben. Der *Scheffel* (ungarisch: *véka*) war ein allgemein bekanntes und gebrauchtes Mass. Er war ursprünglich ein Hohlmass, aber wurde indirekt auch zum Flächenmass. Ein *einscheffelliger Boden* bedeutete ein so grosses Gebiet, in das ein Scheffel Saatkörner gesät werden konnte. Der *Sack* (ungarisch: *zsák*) ist ein weit gekannter und gebrauchter, aus Hanf gewebter (früher an einigen Orten aus Brennessel) Behälter. Da sie in der annähernd gleichen Grösse gefertigt wurden, wurden sie zum Mass. Die Ausdrücke *ein Sack Weizen*, oder *ein Sack Mehl* bedeuten die Menge, die in einen Sack hineingeht.

Imre Dankó

SZARVASMARHATARTÁS EGY HEGYKÖZI FALUBAN

PETERCSÁK TIVADAR

A Hegyköz az ország legészakibb részén, a Zempléni-hegység keleti oldalán húzódik¹. A dombos terület falvai a medence peremén, a hegyek lábánál vagy a rövid mellékvölgyekben települtek meg, csak néhány falu épült a fő közlekedési utak mentén.

A hegyvidék klímája, domborzata és földjeinek minősége nagymértékben meghatározza a terület gazdasági életét. A zord, csapadékos időjárás, a nagy mészigényű és gyenge termelékenyséű erdőtalaj nem kedvez a földművelésnek². Ezért a lakosság szerény megélhetését a földművelés mellett az állattartás, gyümölcsstermesztés, a völgy pereménél fekvő községekben pedig még az erdő biztosította. Filkeháza a hegyközi teknő közepén települt, lakói erdővel nem rendelkeztek, fő foglalkozásuk a földművelés és állattartás volt. A község egykor a füzéri uradalomhoz tartozott, lakói jobbágyok és zsellérek. A XVII. század elején nagy fellendülés köszöntött a falura, ami elsősorban az állattartás következménye. Az uradalom 1626-os összeírása szerint egyike a legkisebb falvaknak, ezért szembetűnő az állatok nagy száma. Az állattartásnak ekkor volt a legnagyobb jelentősége a község gazdálkodásában, különösen jelentős a juhállomány (371 db). Egyedül Nyíriben tartanak több juhot (424), viszont Nyíri a legnagyobb falu a XVII. sz. elején³.

Ez a fellendülés azonban nem volt hosszú életű, mert a XVII. század végén és a XVIII. század elején katasztrofális méreteket öltött nemcsak a vagyon, hanem a lakosság pusztulása is⁴. A századforduló sanyarú viszonyaira következtethetünk a statisztikai adatokból is, amelyek nagyarányú elnéptelenedést tükröznek. Az 1689-es úrbéri összeírás szerint Filkeházán már csak 9 jobbágycsalád és 7 özvegy lakott, zsellérek nem voltak, 7 jobbágy szökött meg és nyolc telek állott pusztán⁵. A Hegyköz magyar lakossága ekkor vándorolt dél felé, helyüket részben magyar, részben szlovák és kárpátukrán betelepülők foglalták el. A szökés sokkal nagyobb arányú volt, mint a betelepülés⁶. A hosszú háborúskodás mellett (Rákóczi-szabadságharc) az 1711-ben Abaúj megyében pusztító pestis a falut teljesen kiirtotta. 1715-ben még egy özvegyasszony él Filke-

házán, míg a közeli Kisbózsva, Kovácsvágás és Pálháza lakatlan⁷, de 1720-ra már Filkeháza is teljesen elnéptelenedett⁸.

Filkeháza a XVIII. század végén települ be újra. 1770—1794 között érkeztek nagyobb számban szlovák és kárpátukrán betelepülők a községbe, itt magyarokkal keveredve éltek együtt⁹. Ebben az időszakban alakul ki a Hegyköz ma is meglévő, vagy nyomaiban jól felismerhető nemzetiségi képe. A XIX. század első évtizedeiben már Radvány a Károlyi-uradalom központja. A fokozatos fejlődést mutatja, hogy Filkeházán 1802-ben 35, 1809-ben 44, 1824-ben pedig 50 a házak száma¹⁰. Az úrbéres birtokok területe 1824-ben 16 $\frac{4}{8}$ telek¹¹, az egy szabadon (a bíró) kívül 26 jobbágycsalád és 19 zsellércsalád él a faluban¹². 1828-ban 328 lakosa volt a községnek¹³.

A jobbágyfelszabadítás után a földművelés és az állattartás mellett egyes családoknál fontos jövedelmi forrásnak számított a fafuvarozás az uradalmi erdőkből. Favillákat, fagereblyéket is készítettek, és az Alföldre leszekerezve kukoricára és egyéb terményre cserélték el¹⁴.

Az 1900-as évek elején a mezőgazdaság jelentette az egyedüli megélhetést, mivel a közelben nem voltak ipari létesítmények. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a 150 főnyi lakosból¹⁵ 58 a kereső; ebből 52 a mezőgazdaságban, 3 az iparban dolgozott, kettő pedig házicseléd volt¹⁶. 1930-ban is megközelítően ekkora a foglalkozási ágak aránya. A 69 kereső közül 59 foglalkozik mezőgazdasági munkával, 4 az iparban, egy a kereskedelemben, 4 a közszolgálatban dolgozik, egy házicseléd¹⁷. A statisztikai adatok is szemléltetik, hogy 1945-ig a lakosság 75—80 százaléka mezőgazdasági termelésből élt.

Érdeemes megnézni a lakosság vagyoni megoszlását a századfordulón és a két világháború közötti időszakban, mert ez erősen meghatározta a gazdálkodás jellegét, ezen belül az állattartás módját és jelentőségét.

1910-ben¹⁸:

10 kat. holdon felüli kisbirtokos vagy bérlő	6
10 kat. holdon aluli kisbirtokos vagy bérlő	14
segítő családtag	16
mezőgazdasági munkás és cseléd	16

1930-ban¹⁹:

10—50 kat. hold közötti kisbirtokos vagy bérlő	3
1—10 kat. hold közötti kisbirtokos vagy bérlő	20
1 kat. holdon aluli kisbirtokos vagy bérlő	1
mezőgazdasági munkás és cseléd	16

A vizsgált időszakban a lakosság nagy többsége az 1—10 holdas kisbirtokos parasztsághoz és a mezőgazdasági munkás, napszámos réteghez tartozott. A gazdaságok földbirtok szerinti kategorizálása ezen a vidéken egészen más, mint pl. az Alföldön. Itt a 10 kat. h.-on felüli már *nagygazdának*, *jógazdának* számít. A húsz év alatt a jobb módúak száma felére csökkent, ugyanakkor emelkedett az 1—10 holdas kisbirtokosok száma. Mindkét időpontban 16 mezőgazdasági munkást említenek, őket még a jobbágyfelszabadítás után is sokáig nevezték *zselléreknek*, mert föld nélkül szabadultak fel. Kis házuk, kertjük, esetleg egy fél hold földjük

volt²⁰. Napszámos munkát vállaltak, *kepébe* arattak, *harmadába* kapáltak a nagyobb gazdáknál vagy más falvakban, télen pedig a grófi erdőkben dolgoztak.

A felszabadulás után a Hegyköz népe megkapta a Károlyiak birtokát, de a viszonylag kevés föld nem volt elegendő a sok igénylőnek²¹. Filkeháza határában nem voltak uradalmi földek, itt az egyházi birtokokat osztották szét a napszámosok között. Alig 1—3 kat. h. földet kaptak, ezzel magyarázható, hogy elsősorban ők kerestek munkát az iparban és a bányászatban. Erre a füzérradványi kaolinbányában és a pálházi felfeldolgozó ipartelepen nyílt lehetőség. Az 1950-es években a lófogattal rendelkező 6—8 holdas gazdák legtöbbször a földművelés mellett kaolint fuvarozott a bányából a pálházi vasútállomásra.

A Hegyközben 1959—60-ban alakultak meg a termelőszövetkezetek. Néhány községben, így Filkeházán is csak ún. első típusú termelőszövetkezetet hoztak létre. A község gazdálkodásában és a foglalkozási ágak arányában jelentős változást hozott az 1950-es évek végén nagymértékben fejlesztett pálházi perlitbánya és az új őrlőmű. A férfilakosság jelentős része ezekben az ipari üzemekben talált munkát. A mezőgazdasági munka elsősorban a nők feladata lett, a férfiak csak a munkaidő után segítenek. A foglalkozási arányok nagy átrendeződését mutatja, hogy 1960-ban a lakosság (162 fő) 23,5 százaléka dolgozik csak a mezőgazdaságban, 62,9 százaléknak már az ipar biztosítja a megélhetését²².

A szarvasmarha gazdasági jelentősége

A község lakói évszázadokon keresztül elsősorban mezőgazdasági munkával foglalkoztak. A gazdálkodás rendszerében szoros egymásrautaltság figyelhető meg a növénytermesztés és az állattartás között. Az állattartás az egész gazdálkodás szerves része, egyrészt mint a termelést elősegítő munkaeszköz, másrészt mint a közvetlen fogyasztás tárgyát biztosító tevékenység²³. A mezőgazdaság két ágazatának kapcsolatát legjobban a szarvasmarha gazdasági szerepe és felhasználása szemlélteti. A szarvasmarhatartás egyik célja a földművelő tevékenység igaerő-szükségleteinek biztosítása, és a talajerő-utánpótlás szempontjából fontos trágya termelése. A gazdasági igényeken kívül a község önellátó — főleg kisparaszti — gazdaságaiban lényeges volt a lakosság ételmezésében nélkülözhetetlen tejtermékek előállítása. A nagyobb gazdaságokban előfordult az eladásra való tenyésztés, ezzel egészítették ki a földművelésből származó jövedelmet²⁴.

A feudalizmus két-, illetve háromnyomásos földművelési rendszere még csak az ember szükségleteit tudta kielégíteni, elsősorban gabonaféléket termesztettek²⁵. Területünkön a háromnyomásos gazdálkodás már a XV. században feltűnik, a XVIII. század elejére pedig már túlsúlyban van²⁶. Filkeházán a nyomásos rendszer egészen napjainkig fennmaradt²⁷, de ezen belül fázisokat lehet megkülönböztetni. A XIX. század első felében „az Urblis szántó földek 3 fordulokra fel osztva használtattnak leginkább Rozs, Zabb, és Krumpli termesztéssel”²⁸. A határt őszi, tavaszi és

ugarfordulóra osztották. Az őszi után a szántóföldet ugaron hagyták, és aratás után mindjárt ráhajtották a jószágot, ami a beszorulásig járta²⁹. Az ugarral egyrészt pihentették a földeket, másrészt legelőterületet biztosítottak az állatoknak³⁰.

Az ugaroltató háromnyomásos földművelési rendszert a századforduló és az első világháború körül fokozatosan felváltotta az ugar nélküli rendszer³¹. A határt eszerint is három részre osztották: 1. *őszi forduló* — őszi búza; 2. *tavaszi forduló* — *gabona* (rozs), tavaszi búza, árpa, zab; 3. *pihentető forduló* — kapások, lóhere, bükköny, ugar. A harmadik nyomáson belüli változás még a múlt század végén megkezdődött a kukorica és a burgonya nagyobb mértékű termesztésével együtt. Az ugar egy részét fokozatosan kapásokkal ültették be, a két világháború között pedig a pillangósoknak, bükkönynek, csalamádénak is itt szorítottak helyet. Az ugar ekkor sem szűnt meg teljesen, a jobb módú gazdák mindig hagytak egy-egy darabot, hogy pihentessék a földet. Ezeken az ugarokon már nem mindenki legeltethetett, csak a föld gazdája. Egy év után az ugarföldet mindenki *tehetsége szerint* szántotta meg. Igyekeztek legalább háromszor szántani — *ugarolás, forgatás, vetőszántás* —, mert azt tartották, hogy „minden szántás egy darab kenyér”.

A szarvasmarha gazdasági szerepét és jelentőségét az összeírások és statisztikai felmérések adatai szemléltetik. Első adataink 1626-ból származnak, a 20 jobbágy és 12 zsellér tulajdonában 64 ökör és 95 tehen volt³². Az ökrök nagy száma bizonyítja, hogy igazásra ezt használták, a tehenek a háztartást látták el. 1654-ben még több az ökör (84)³³. A XVIII. századi nagy pusztulás következménye, hogy 1763-ban 28 ökröt, 14 tehenet — gazdaságonként két ökör és egy tehen — tart a 15 taxás³⁴. Az uradalom 1826-os összeírása 27 telkes gazdát említ, akik közül 25-nek „átallyán fogva 2 vonó marhája vagyon”³⁵. 1895-ben a község szarvasmarha-állománya összesen 94 db, ebből 34 tinó és ökör, 59 tehen³⁶. A 68 gazdasághoz képest nagyon kevés állatot tartanak. Tizenegy ökör- és hét lófogat van ekkor a faluban, két gazda tehenet igaz. A lakosság nagy része föld nélküli, akik esetleg egy-egy fejőstehenet tudnak csak eltartani. 1911-re jelentősen lecsökkent az állattulajdonosok száma (25)³⁷, aminek valószínűleg egyik oka az amerikai kivándorlás. 1910-ben 20 gazdának van egy kat. h.-on felüli birtoka, a többi öt állattulajdonos a napzámosok közül való. A 25 gazdaságban 55 szarvasmarhát tartanak, ebből 12 az igavonó ökör, 30 tehen, a többi borjú³⁸. A 12 ökör és 8 ló kevés a 25 gazdaság igavonó szükségleteinek biztosítására, ezért a néhány holdas gazdaságokban már a tehenet igazzzák. 1935-re még inkább megnő a tehen igavonó szerepe, hiszen a 84 szarvasmarhából csak 4 az igazóökör, bár 14 lovat is tartanak már ekkor³⁹.

A századfordulótól kezdve az igavonó ökröket a lovak és tehenek váltják fel. A vonóállatok száma, és hogy ökröt vagy tehenet fogtak-e be, elsősorban a szántóföld mennyiségétől függött. Ez és az istálló nagysága szabta meg a tenyésztett és az eladásra hizlalt marhák számát. A 8—10 holdas gazdaságokban az ökör vagy a ló az igavonó, emellett egy-két tehenet tartottak. A jobb módúak és ahol több férfi volt a családban, rendszeresen hizlaltak növendékmarhát. Nyolc kat. h. alatt már tehenet

igáztak, a napszámosoknak pedig esetleg egy tehene volt, amit az egész évben megkeresett takarmánnyal tartottak ki szűkösen tavaszig. 1945 után az 5—6 holdas gazdaságokban lovat igáznak, az 1—5 kat. h. szántófölddel rendelkezőknél továbbra is a tehén a vonóállat. A lóállomány szaporodását a nagymértékű kaolinfuvarozás is elősegítette, mert a gyorsabb lóval naponta többször lehetett fordulni. 1956-ban a 23 ló mellett 36 tehén és 35 egyéb szarvasmarha van a faluban⁴⁰, 1960-ban 86, 1969-ben pedig 84 a számuk⁴¹. Az 1950-es, 1960-as években a szarvasmarha igavonó szerepének csökkenésével párhuzamosan egyre többen hizlalják az állatforgalmi vállalathoz leszerződve a szaporulatot. Ez utóbbi haszonvétel azoknál jelentős, ahol továbbra is a mezőgazdasági munka a család főfoglalkozása, vagy ahol valamilyen nagyobb beruházásra (pl. építkezés) készülnek. A család tejtermék-szükségleteinek biztosítása továbbra is lényeges cél, de a két világháború között még fontos pénzeresetnek számító piacozás teljesen megszűnt.

Az évszázadok folyamán a haszonvétellel együtt változtak a szarvasmarhafajták is. A XVIII. században még egész Magyarországon a magyar szürke marha az elterjedt, amit elsősorban igavonóként és hústermelésre használtak. Ezután fokozatosan a jobban tejelő nyugati fajták honosodnak meg⁴². Területünkön egészen a XIX. század végéig a magyar fajta tenyésztése dominál. 1895-ben a 94 szarvasmarhából 60 magyar, 30 mókány v. riska és csak 4 a pirostarka⁴³. A magyar szürke fajta állomány 1895 és 1911 között Észak-Magyarországon 46,8 százalékkal csökkent, a jobban tejelő pirostarka pedig 342 százalékkal emelkedett⁴⁴. Filkeházán azonban még mindig csak fele (19) a magyar fajtának (36)⁴⁵. 1935-re már az egész megyében legelterjedtebb pirostarka van túlsúlyban⁴⁶.

A szarvasmarha jelenlegi tartásmódja, takarmányozása nem választható el attól az általános fejlődéstől, ami az extenzív állattartástól az intenzív, istállózó szarvasmarha-tenyésztéshez vezetett. Magyarországon állattartásában a XIX. század utolsó harmadáig az extenzivitás dominált⁴⁷. Ebben szerepet játszott, hogy nagy kiterjedésű legelők és rétek álltak rendelkezésre, másrészt a háromnyomásos gazdálkodás hagyományos rendjében nem volt helye a különféle takarmánynövényeknek. Elsősorban gabonafélék termesztésére törekedtek, a réti szénán kívül esetleg a gabonafélék szalmáját, pelyváját, törekjét és korpáját használták fel az állatok takarmányozására⁴⁸. A belterjesedés folyamatát segítette a takarmánynövények magyarországi meghonosodása a XIX. század folyamán, a jól tejelő nyugati szarvasmarhafajták elterjedése, és kényszerítő körülmény volt a legelők rohamos csökkenése⁴⁹. Az állattartás intenzivitásának fokát, ami a takarmányozás függvénye, elsősorban a földművelés fejlettségi szintje határozza meg⁵⁰. A föld gazdaságos kihasználásához és műveléséhez viszont szükség van az állatok igaerejére és trágyájára, így a szarvasmarhatartás színvonala erősen visszahat a földművelésre, meghatározza azt⁵¹. Ha a marhát igázzák, és azt akarják, hogy sok tejet adjon, akkor a legelő és a rétek szénája mellett a szántóföldeken termesztett szálas- és szemestakarmányok fontos szerepet kapnak a tenyésztésben.

Legelő és a nyári legeltetés

Az extenzív állattartás idején a legelők jelentették a legfontosabb takarmánybázist, de a belterjes istállózó állattenyésztés sem lehet meg legelők nélkül, ahová tavasztól ősziig a haszonvétel formájától és mértékétől függően kihajtják a jószágot. A legelőkön az állatok nagy mennyiségű tápanyagot, sok fehérjét vesznek magukhoz⁵². A legelők kihasználása gazdaságossági szempontból is fontos, hiszen a kis szántóterülettel rendelkező családoknak sokszor még a téli takarmány biztosítása is nehézségeket okozott. Ezért a nyári időszakban alig takarmányozták a jószágot, a különböző legelők tartották el.

A legelőnek több fajtája ismeretes Filkeházán, ezek szerepe és felhasználása az évszázadok folyamán változott. A régi szarvasmarhatartás extenzív módszereit képviselte az igavonó állatok és növendékmarhák falutól távoli legeltetése. A radványi uradalom 1826-os összeírása is említi, hogy a vonómarhákat a *füzéri alsó erdők*ben legeltették⁵³. Az idősebb adatközlők szerint még az 1870-es években is a Kisbózsva melletti *Filkeházi völgybe*⁵⁴ hajtották az ökröket és a tinókat a tavaszi munkák befejezése után. A *kintháló gulyára* a *gulyás* vigyázott, de a sózás miatt a gazdák is gyakran felkeresték az állatokat. A nyári munkákra (behordás) és az őszi szántásra hazahajtották az ökröket, csak a tinók maradtak kint az első hóig. Az igavonó állatok falutól távoli legeltetése az 1870-es évek körül szűnt meg, amikor az uradalom elcserélte ezt az erdőrészt a falu határához közelebbi területért⁵⁵.

Ezután a *Kányahegy* nevű legelő és az ugarföldek biztosították az ökrök nyári takarmányát. Ekkorra már megszűnt a közös gulya, mindenki a saját ökreit legeltette. A vonómarha őrzése az iskolás gyerekek (fiúk és lányok), valamint az idős férfiak dolga volt, őket hívták *ökrészek*nek. A munkabíró férfiak ritkán őrizték a jószágot, esetleg addig, amíg a gyerek haza nem jött az iskolából. A külön legelőre és az ugarföldekre mindenki a saját ökreit hajtotta ki, de ott már összeeresztették a marhát, szabadon legeltetett. Amelyik családban nem volt idős férfi, a munkabíró férfiak hajtották ki az ökröket, és a kint levő öregeket kérték meg, hogy vigyázzanak az állatokra, amíg a gyerekek kimennek. A szíveségért néhány fillért vagy egy *pakli dohányt* fizettek. A jószág mellett az öregek pipáztak, beszélgettek, a gyerekek játszottak, leggyakrabban *csürkőztek*⁵⁶. Amikor fiatalok és öregek együtt őrizték az ökröket, mindig a gyerekeknek kellett visszahajtani az elkóborolt állatokat. Az *ökrészek* reggel a tehéncsorda után hajtottak ki, este sötétedésig maradtak. Délre mindig hazamentek itatni, ezért csak egy darab kenyeret vittek magukkal. Ha az ökörrrel dolgozni akartak napközben, már kora hajnalban az ugarföldeken legeltetett. Aki „jó ökröket akart”, éjszaka járt *lopva* legeltetni. Ez tiltva volt, mert ilyenkor a vetésekre is behajtották a jószágot. Az ugarokat a község által fogadott *mezőőr* őrizte. Ha valakit rajtakapott az éjszakai legeltetésen, elhajtotta a marhát, kiváltásáért *nyargalót* kellett fizetni. A nyári hónapokban — júliusban és augusztusban — az ugarokat legeltették, de azokba a völgyekbe, kis tisztásokra is kihajtottak, ahová a tehéncsorda nem mehetett. Itt viszont már mindenki külön legel-

tetett, a jószágra is jobban kellett vigyázni, mert könnyen kárt okozott⁵⁷. Az 1920-as évekre az ugarterület erősen megcsappant, ezután a külön legelőre jártak az ökrészek, a néhány darab ugarföldön mindenki csak saját ökreit legeltethette.

Az 1940-es évekre az igavonó állatok külön legeltetése teljesen megszűnt. A korabeli közbirtokossági jegyzőkönyvek szerint a közgyűlés olyan határozatot hozott, hogy „...külön legeltetés nem lesz, az igavonó is csak arra a részre járhat, ahová a csorda marha és az igavonó után a csordás fizetéséhez felerészben kötelesek hozzájárulni”⁵⁸.

A fejősteheneket és a borjakat mindig a falu körüli legelőkre hajtották. 1826-ban 239 hold legelője van a falunak⁵⁹. Ezután fokozatosan csökkent a legelőterület: 1895-ben 183 kat. h.⁶⁰, 1935-ben 129 kat. h.⁶¹, 1969-ben pedig 102 kat. h.⁶². A legelőkkel együtt csökkent a szarvasmarhák száma is, ugyanakkor nőtt a rétek területe. Három közepes minőségű legelője van a falunak: a *Sztavlinc*, *Kishegyalja* v. *Szkalkaalja* nevű dőlűben, és a külön legeltetés megszűnése után a *Kányahegy* is csordalegelő lett (8. kép). Mindhárom legelőn szarvasmarhákat legeltettek, csak a kondás hajtott a *Szkalkaalja* egyik részébe.

A közös tulajdonú legelőkön kívül időszaki legelőnek használták a réteket és a gabonafélék tarlóit a termés betakarítása után⁶³. A tarlókat behordástól az őszi szántásig járta a csorda. Itt sokkal több fűvet találtak az állatok, mert a legelők ekkorra már jórészt *kisültek* a nyári melegtől.

A község állattartó gazdáit tömörítő szervezet a *Közbirtokosság* volt, ez intézte a legelővel kapcsolatos ügyeket, gondoskodott a legelők karbantartásáról, a legeltetés megfelelő rendjéről, és intézte a pásztorok fogadását⁶⁴. A legelőket rendszerint évente egyszer, általában tavasszal gondozták, megtisztították a bokroktól, hantoktól. A *közmunkára* minden gazda a legelőre kijáró szarvasmarha után volt köteles kiállni meghatározott számú napra⁶⁵. A *legelőortás*nál a bokrokat, töviseket *ortókapával* vágták ki, vasvillával összehordták egy helyre, majd elégették. A közbirtokossági jegyzőkönyvek szerint elég sok probléma volt a közmunkákkal, nem mentek mindig időben az emberek. 1947-ben úgy határozott a közgyűlés, hogy „aki makacsságból közmunkába ki nem áll, 10 forint napi díjat köteles megfizetni, amiből a vezetőség más munkást fogad. Aki pedig tényleg nem képes kiállni, a közgyűlés a vezetőségre bízta napidíjának méltányolását”⁶⁶.

A gazdák a *legeltetési jog* alapján hajthatták ki állataikat a legelőre. A jogok számát a földterület határozta meg, egy fél telek (9 kat. h.) után három jog járt. Jogonként egy *számos állatot* hajthattak ki. Egy két éven felüli szarvasmarha, vagy két db 2 éven aluli növendékmarha, ill. két juh és két kecske adott ki egy számos állatot⁶⁷. Gyakran előfordult, hogy valaki több marhát hajtott ki, mint amennyi a joga után megillette, ezt *túllegeltetésnek* nevezték, és az 1940-es években minden marha után 15 forintot kellett fizetni. Az állattartó gazdák a legelő használatáért *fűbért* fizettek, 1951-ben számos állatonként 38 forintot. Az így befolyt összegből fedezték a bika takarmányának egy részét és az adminisztrációs kiadásokat, fizették a közbirtokossági tisztségviselők (*elnök*, *községgazda*, *pénztárnok*) tiszteletdíját és a pásztor házának adóját.

Filkeházán a szarvasmarha legeltetési egységét *csordának*, őrzőjét pedig *csordásnak* v. *pásztornak* hívják⁶⁸. Már régóta Szaszák Pál a csordás, ezért nagyon sokan egyszerűen csak *Pali bácsinak* nevezik, „hajt már a Pali bácsi” — mondják. A csordás kb. az első világháborúig a szegényebb parasztok, napszámások közül került ki, utána azonban már nem vállalták a pásztorságot. Ennek az az egyik oka, hogy egy cigányember lett a csordás, így ezután *lenézték* volna azt a parasztembert, aki beáll pásztornak, másrészt az állatállomány csökkenésével már nem kifizetődő foglalkozás. Inkább napszamba munkát vállaltak a nagyobb gazdáknál, vagy az iparban helyezkedtek el⁶⁹. A csordás fogadását a közbirtokosság intézte. Ha a régi pásztor nem felelt meg, a szerződés lejártá után felmondtak neki, és a helyébe mást fogadtak. Ennek hamar híre ment a környező falvakban, és legtöbbször maga a jelölt jött *ajánlkozni*, vagy a faluból volt jelentkező. A pásztorfogadás az év első hónapjaiban történt, erre az alkalomra közgyűlést hívtak össze, ahol a pásztorjelölt is megjelent. H a régi csordás munkája ellen nem volt kifogás, és ő is maradni akart, megkötötték a szerződést, elkészítették a *kommenciós* v. *konvenciós levelet*, amelyben a bér- és munkafeltételek szerepeltek. Új pásztor esetén ekkor állapodtak meg abban is, hogy mikor foglalja el a helyét, és ki szállítja át a faluba a bútorait, felszerelését. A falu tulajdonában két *cselédlakás* volt, ezek egyikében helyezték el a csordást, és családját⁷⁰. Az 1940-es évek végén az alábbi szerződést kötötte a közbirtokosság a pásztorral⁷¹:

KONVENCÍÓS LEVÉL

Mely egyrészről a Filkeházai közb. más részről Szaszák Pál Filkeházai lakos mint csordás között jött létre.

A fent nevezett felvállalja a község szarvasmarha őrzését 1947 év ápr. 1-től 1948. ápr. 1-ig és ezért kap bér címén 12 mm (mázsa) terményt fele búza fele rozs és hozzá tartozó rétet és földet, 2 szekér tűzifát hazaszállítva és kap még 150 Ft pénz fizetést. A földet tartozik kellő időben megművelni, ha esetleg elhanyagolja úgy a föld el lesz vonva. A fent nevezett tartozik a község bikáját kifogástalanul gondozni, a közb. vezetőjének engedelmeskedni, a csordát kifogástalanul őrizni és az önhibájából történt károkért felelős úgy mint mezzei kárért és az állatban tett kárért.

A jelen megállapodás mindkét részről el lett fogadva.

Filkeháza 1947. Márczius hó 20-án.

közb. elnök

csordás

A csordás *kommencióját* a második világháború előtt még *köbölben* (4 véka) állapították meg. Számos állatonként fél véka (16 l) búzát és fél véka gabonát kellett fizetni, amit ősszel szedtek össze, amikor már *beállt a marha*. A jobb módúak korábban is adtak előleget. A terményt a *cseléddek* (csordás és kondás) szedték össze zsákba, de a második világháború előtt a *kondásbíró*⁷², utána pedig a pénztárnok is velük ment, hogy a megfelelő mennyiséget megkapják. A cseléddek *negyedrészt*⁷³ vitték magukkal, czzel mérték ki a terményt, mert a többszöri méréssel minden háznál

egy kicsivel többet kaptak. A csordás kommenciójához néha 1—2 liter *paszuja* (bab) is járt házanként, a bikagondozásért pedig külön pénzösszeget kapott az államtól.

A községnek nem kellett *bojtárt* fogadnia, a pásztor legtöbbször egy fiúgyermeket tartott maga mellett a legeltetési időszakban. Fizetsége a napi koszt volt, és egy évre való bakancsot, egy öltözet hétköznapi és ünnepi ruhát kapott a csordástól.

A pásztorok viselete általában megegyezik a szegényparasztokéval. Az első világháború körüli évekig *gatyát*, *vászoninget*, hidegebb időben *lajbit* hordtak, a lábukra pedig szíjakkal rögzített *bocskort* húztak. A csordás legfontosabb szerszáma a rézből készült *kürt*, vásáron szerezte be. Az állatok tereléséhez volt szükség a *karikás ostorra*, amit a pásztor font, és mindig magával vitt a legelőre. Az ennivalót és *bicskát* a bőrből készült, és rézgombokkal díszített *gombos tarisnyában* hordta magával. Régen ebben tartották a tűzgyújtáshoz szükséges *kavakövet* és *taplót* is. A tarisnyára akasztva vitte magával a fából faragott *ivókanalat*. Az ostor mellett mindig volt egy *botja* is, amit rendszerint *barkócafaból*⁷⁴ készített. Az előre kinézett hajtást késsel sűrűn bevagdosták, és csak két év múlva vágták ki, mire jó *rücskös* lett. Hogy tartósabb legyen, tűz fölött megpörkölik, lehúzzák a héját, majd egy napig oltott mészben tartják. A mésztől lemosva zsírral kenik be, és a napon megszáritják⁷⁵.

A csordás maga gondoskodott ételmezéséről. Otthon ebédelt, mert nyáron minden délben hazahajtotta a jószágot, délelőtt és délután pedig egy darab kenyeret vitt magával. Ősszel már nem járt haza a csorda, ilyenkor a felesége vitte ki az ebédet a legelőre. Szokásos volt a faluban a pásztorok megajándékozása a nagyobb ünnepek és a *géplés* (cséplőgéppel való cséplés) alkalmával. A csordás pünkösdre *lángost* vagy *kalácsot* kapott azoktól a családoktól, akinek marhája járt a legelőre. A számukra készített lekváros, túrós és kásás lángost a pásztor felesége szedte össze a reggeli kihajtáskor. Karácsonykor *kántálni* is jártak, és a *Mennyből az angyalt* elkürtölve köszöntőt mondtak a házban. Ekkor is lángost adott a háziasszony, de a csordás kulacsot is vitt magával, ebbe gyűjtötte össze családonként az egy-két pohár bort⁷⁶.

A tehéncsorda első kihajtásának idejét mindig az időjárás és a fű minősége határozta meg. Május elején mindig kihajtottak, de ha elfogyott a takarmány, még április végén is. Tavasszal már nehéz a takarmányozás, főleg az itatás, mert „érzi a füvet”, könnyen elszalad. A hajtás különös gonddal történt, elsősorban a legelőre először kijutó borjúknál. Ilyenkor minden kisborjút kísért valaki a családból a csordával egészen a legelőig, mert könnyen elkóborol a többitől. Az első kihajtáshoz fűződik néhány mágikus szokás, amelyek az állat megóvását és gyarapodását célozták⁷⁷. Az asszonyok szentelt vízzel hintették meg, és Szt. János napkor (jún. 24.) megszentelt *tisztessfüvel* füstölik a marhákat, miközben ezt mondták: „Eredj isten segítségével!” Ekkor etettek meg a jószággal egy keményre főtt tojást is, hogy olyan kerekre és kövérre hízzon a legelőn⁷⁸. Augusztusig minden reggel 5 óra körül hajtott a csordás, utána a nappalok rövidülésével egyre később. A kihajtást és a kürtölést attól függően, hogy melyik legelőre ment a csorda, a *felvégen* vagy az *alvégen* kezdte.

Ha felülről hajtott, még az udvarán⁷⁹ megfújta a kürtöt, ez volt a jeladás, hogy mindenki igyekezzen befejezni a reggeli fejést. Vár öt-tíz percig, amíg a szomszéd gazdaságokból kiengedik a tehenet, majd megindul velük végig a falun. Amikor *felfelé* *hajt*, a bojtárral és a feleségével lemennek az alvégbe, és ott fújja meg először a kürtöt. Útközben három-négy házanként és a két mellékutca torkolatánál kürtöl. Az évek során állandósultak ezek a helyek: *Perjés*⁸⁰, *Alsókút*, a *bolt* előtt, Fazekasék előtt, Krajnicsék előtt, Lászlóék előtt. Útközben minden udvarból kiengedték a jószágot, ahol elaludtak, a csorda után kellett hajtani. Ilyenkor érdeklődtek, hogy „Merre hajtott a pásztor?” A csordás felesége csak a falu végéig segített a kihajtásban, onnan mindig hazatért, és magával vitte a kürtöt is. A marhák a szélesre kitaposott *csapásokon* jutnak a legelőre.

A legelőn a pásztor széteresztette az állatokat, a bojtárral rendszerint a csorda mögött álltak. A csorda először körbejárta a legeiőt, majd közepesen haladtak végig. Az őrzésben és a terelésben kutyák segítettek a pásztort. Két kutyát tartott, általában pulit, amit pásztorismerőseitől szerzett. Kölyökkorban vette meg a kutyákat, és a legelőn tanította be a jószágra uszítgatva. Őrzés közben az alábbi szavakkal irányította a kutyákat: „Eriggy, hajtsd előre!” — ha a csorda hátulját kellett előre zavarni; „Eriggy amára!” — ha az elejét kellett visszatartani; „Ereggy érte!” — ha tilos helyről kellett kizavarni a jószágot; „Gyere ide, takarodsz ide!” — ha a kutyát visszaparancsolta magához. A jószágot rákiáltással és a karikás ostor pattintásával terelte. A csordától gyakran elmaradozó idősebb állatok nyakába Kassa környékéről hozatott *kolompot*, a fiatalabbakra *csengőt* akasztott. Nyár végén és ősszel a csorda a legelő fás részein, a völgyek aljában *delelt*, ilyenkor a patakokban itatták meg az állatokat. A hosszú nyári napokon este 8 óráig maradt kint a csorda, ősszel azonban már 4-kor is hazahajtottak. Behajtáskor a pásztor csak akkor ment végig a csordával, ha a falu alatti legelőkön volt. Estére minden háznál volt otthon valaki, hogy *bekösse* a jószágot.

A csordás október végéig hajtott a legelőkre, tarlókra és rétekre, ezután amíg az idő engedte, mindenki maga legeltette a teheneket. Az első hóig olyan gödrökbe hajtottak, ahol megmaradt a fű. A kézből való legeltetés ritka a faluban, csak nyáron munka közben fordul elő a szántóföldek végében levő keskenyebb gyepen. Sokan le sem veszik a jármot, hanem azzal együtt láncon őrzik az igavonó marhát.

Takarmánynövények

Nyáron a legelő még az istállózó állattenyésztésnél is biztosítja a táplálék jelentős részét, télen viszont az állatok tulajdonosai gondoskodnak valamilyen módon a takarmányozásról. Az újabb kutatások szerint a földművelés és az állattenyésztés fejlettségi foka alapján a takarmányozásnak három kategóriáját különböztethetjük meg: 1. passzív takarmányozás, 2. gyűjtögető, kaszáló szénakészítés, 3. takarmánytermesztés⁸¹. A különböző fejlettségi fokú takarmányozási formák az évszázadok során egy-

más mellett is éltek. A passzív takarmányozásnál a téli táplálékot azzal biztosították, hogy az állatokat olyan helyekre terelték, ahol a természetes növénytakaró télen is elegendő takarmányt nyújtott. A takarmányozás fejlettebb fokán az ember már tavasszal és nyáron összegyűjti és megtermeszti állatállománya téli táplálékszükségletét⁸². A passzív takarmányozásra Filkeházán nem találtam adatokat. Az aktív takarmányozás kezdetlegesebb foka a természetben fellelhető és állati takarmányozásra alkalmas növények levelének, szárának és termésének összegyűjtése és elraktározása. Filkeházán és a környező falvakban még a közelmúltban is gyakran mentek az asszonyok kora tavasszal az erdőre, és a bokrok között *avart*⁸³ szálas fűvet *sallóztak*. Háton szállították haza, és szalmával keverve szecskának vágta meg, így etették a marháival. A múlt század végén még télen is kimentek az erdőbe, és a hó alól kikapart fűvet otthon megszáritva adták a jószágnak. Tavasszal rendszeresen *sásolták a terményt* (sarlóval levágták a sarjadó vetések tetejét), ezzel igyekeztek megakadályozni, hogy aratásra megdüljön, másrészt szalmával összevágva takarmányozásra is használták. Lombtakarmány szedésére a legidősebbek sem emlékeznek, de pl. már Vágáshután az aszályos esztendőkből *tőgyfa-levelet* etettek a tehenekkel⁸⁴.

A téli takarmányok legelterjedtebb és legrégebbi fajtája a réteken, kaszálókon gyűjtött széna. A szarvasmarhák a vizenyős rétek savanyú füveit szeretik, az édes füvekkel inkább a lovakat takarmányozzák⁸⁵. A Hegyközben a szénatermő rétek a völgyek aljában, a patakok mentén és az erdők közötti tisztásokon, irtásokon terülnek el. A XVI. század közepén a jobbágyok kezén még nagyon kevés a telekhez tartozó szénafű⁸⁶. 1763-ban Filkeházán a 19 taxásnak a fejenkénti 2 hold szántóföld mellett már egy hold rétje is volt⁸⁷. 1826-ban egy egész telekhez 6 embervágó rét tartozott, ami kb. ugyanannyi holdnak felel meg⁸⁸. A XIX. század végére 38 kat. h. a rétmennyiség, bár ekkor már 1600 négyszögöl számít egy holdnak⁸⁹. 1935-ben 44 kat. h. a rétek összterülete, ami a szántóföldek tizedrészét teszi ki⁹⁰. A Hegyköz községeiben általában mindenütt jobb a szénatermő rétek aránya, különösen az irtásokon megtelepült szlovák falvakban, természetesen itt a domborzati viszonyok miatt nagyon kevés a művelhető terület. Pusztafaluban és Vágáshután még a filkeházitól is rosszabb az arány, pedig ezekben a falvakban mindig sok állatot tartottak⁹¹. 1960-ra a 772 kat. h. összterületen belül csökkent a szántóterület (366 kat. h.), a rét és legelő viszont 214 kat. h. lett⁹².

Filkeházán irtásból származó rétek nincsenek, a falu körül csak újabb telepítésű erdőket találunk. A rétek kizárólag a patakok mentén és a földek végében, kis tagokban húzódnak. Tapasztalat szerint a legjobb szénát a vízjárta területeken kaszálják. Az értékesebb szénafajták: *herefű v. vadlóhere, csörgőfű, csibehúr* és *szarvaskeret*, a legrosszabb pedig a *zsurlocs fű* és a *sás*. A többi szénát adó fűvet általában csak *fűnek* mondják.

A takarmányozás fejlettebb fokán az ember már megtermeszti az állatok téli táplálékszükségletét. A mezőgazdasági természetes produktumai (szálas és szemes takarmányok) közül a szarvasmarhatartásban a *lóhere* és a *lucerna* a legjelentősebb. A szálas takarmánynövények Magyar-

1. kép. Szénatartó sop. Petercsák T. felv.

országban az 1770-es években kezdenek meghonosodni⁹³. A lóhere aránylag gyorsan elterjed: 1771-ben még Pest megyében sem ismerik, de 1774-ben már Abaújban is vetik⁹⁴. 1826-ban a *bükkönnyel* együtt említik a lóherét⁹⁵, de az 1866-os megyei monográfia szerint a parasztgazdaságokban lassan terjed⁹⁶. Filkeházán a lóherét csak az első világháború utáni években kezdik nagyobb mértékben vetni, a lucerna viszont csak az utóbbi 30 évben honosodott meg. A lóhere jó talajjavító, ezért elsősorban a harmadik fordulóba, az ugar helyére vetették. Újabban a kalászosokkal együtt is vetik, mert javítja a szalma minőségét, így azt a takarmányozásra fordíthatják. A gabonaföldön még a következő évben is terem lóhere, bő csapadék esetén háromszor is lehet kaszálni. A lucerna ritkább növény, bár ezt tartják a legjobb és legkifizetődőbb takarmánynak, mert egy vetés után 4—5 évig is kaszálhatják. Éppen emiatt a vetésforgóba nem vethették, csak a *kenderföldeken* találunk lucernásokat.

A szénaféléknek az istállózó állattenyésztésben is meglevő fontos szerepét bizonyítja, hogy a nyári időszakban a földművelés mellett a téli takarmány összegyűjtése, elraktározása volt az egyik állandó teendője a falu lakóinak⁹⁷. A réteket az időjárástól függően június elején, közepén kaszálják először, ennek a produktuma a *széna*. A második kaszálásra, az ún. *sarnyú* vágására augusztus végén kerül sor, a jobb réteken és kertek-

2. kép. Szénatartó sop, oldalán pelyvás fiókkal. Petercsák T. felv.

ben pedig még harmadszor is kaszálnak. A szénafélék összegyűjtésében, mint Filkeházán mondják, a *takarásban*, az egész család részt vett, de a *boglyák* és *oszrók* berakása mindig a férfiak dolga volt. Ma már felbomlott ez a hagyományos munkamegosztás, és a kaszáláson kívül a takarmánykészítés többi részét elsősorban az otthonmaradt nők és gyerekek végzik.

A hazahordott takarmányt a gazdaság nagyságától függően különböző épületekben tartották. A napszámosok és a néhány holdas gazdák a kevés szálas takarmányt a lakóház padlására, a *padra* rakták⁹⁸. A szénát a *padlyukon*, *padfeljárón* adták fel, és a kéménytől 2—3 méter távolságra egyenletesen széttergették. Az utóbbi időben a hatóságok tűzrendészeti okokból tiltják a padláson való tárolást. A jobb módúak a takarmány raktározására a *csűrt* és a *sopot* használják⁹⁹. A csűr minden 5 holdon felüli gazdaságban megtalálható¹⁰⁰, a *sop* már sokkal ritkább. Ez utóbbi kizárólag a szénafélék tárolására szolgált, és általában a telek hátsó részére, a kertbe építették. A *sopok* egyoszthatú, gerendavázas, deszkával vagy rudakkal körülszegezett, zsúpszalmával és cseréppel fedett épületek (1—2. kép).

A *csűrt* elsősorban a gabonafélék csépléséhez és tárolására építették, de a cséplés után felszabadult helyre rakták a szénát, lóherét, a takarmá-

3. kép. Csűrös udvar. Petercsák T. felv.

4. kép. Gerendaváz, kétfiókos csűr. Petercsák T. felv.

nyozásra való *tavaszzalmát*, töreket, pelyvát. A csűröket a lakótelken háromféle módon helyezték el: az elterjedtebb forma, amikor a lakóépületre merőlegesen, annak a végében áll, és az udvart lezárva elrekeszti a mögötte húzódó kertet (3. kép); a másik esetben a házzal párhuzamosan, az udvar túlsó oldalába építették; a második világháború utáni kőcsűröket pedig a lakóház végében találjuk¹⁰¹. A csűrök általában háromosztatúak (4. kép): középen a *szűrő*, két oldalt a *csűrfiókok* helyezkednek el. Ezek oldalához külön kis fiókokat építettek a pelyvának, ez a *pelyvásfiók*, *pelyvatartó* v. *pelyvakas* (5. kép). A *szűrő* feletti rész (*szűrőtorok*) gerendákra fektetett rudakból áll, ide rakják a szálas takarmányt, hogy alulról levegőzzön.

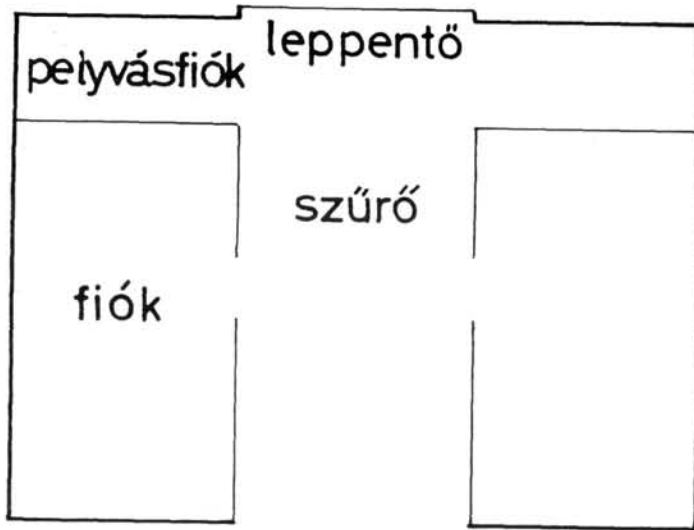
A legrégebbi csűrök boronafalú épületek voltak (6. kép), jelenleg ilyen már egy sincs a faluban. A századfordulótól terjedtek el a gerendavázas, magasabb csűrök. Ennek egyik oka lehetett a cséplőgéppel való cséplés elterjedése, és az alacsony csűrökbe a géppel nem tudtak beállni. A nagy kövekre rakott *talpfákat* csapolással illesztették egymásba. A függőleges gerendák végeire *nyelvet* faragtak, majd a talpfában ill. a felső *koszorógerendában* kivésett fészekbe állították. A csűr oldalait kb. 1,5 m magasságig *paticsal* fonták be, a *szűrő* két oldalát még sárral is betapasztották. A csűrök magas, szarufás tetőszerkezetű, zsúpszalmával fedett épületek. Kaput csak újabban készítenek (7. kép), a szűrő hátsó részét az állítható *leppentő* — amit két ágas fa tartott — szinte teljesen lezárta és megakadályozta, hogy az eső és a hó beverjen. A bejáratot télen *zsúppal* rakták be.

A második világháború után a lakóházak végéhez épített egyosztatú csűrök tartóoszlopait kőből rakják, oldaluk deszkázott, tetőzetük cserepes. A többi csűrt ma is zsúpszalma fedi, ennek pótlására minden évben kézzel csépelnek.

A szántóföldi szemes takarmányoknak főleg a sertéstartásban van lényeges szerepük, de a *kukoricagórót* és a *kukuricahajat* a szarvasmarhával is megetetik. A kukorica letörése után néhány nappal vágják ki a szárát laposkapával, és szalmakötéllel kévébe kötik. A kévét *csomóba* rakják, ahol egy ideig szárad, majd *lajtrás szekeren* a gabonakévékhez hasonlóan szállítják haza. Otthon a csűrben a szalma tetejére rakják, ha ott nincs hely, a csűr és a szalmakazal oldalához állítják. Az is előfordul, hogy a kertben csomóban, *kupacokban* áll, míg a jószág be nem szorul a legelőről^{101a}. Akkor ugyanis ezzel kezdik a takarmányozást, mert a tél végére sokat veszít tápértékéből. A szarvasmarha téli takarmányozásában abrakként felhasználják még a tököt és a répát, pelyvára vágva etetik.

A szarvasmarha elhelyezése, takarmányozása és gondozása

A szarvasmarhát a lóval közösen istállóban tartják. Az *istálló* elnevezés csak újabban és néhány családnál használatos, a legelterjedtebb hagyományos neve *ól*¹⁰². Mielőtt az ólat részletesebben megvizsgálánk, nézzük meg a belső telken való elhelyezkedését, mert az udvar beosztása és a rajta levő épületek a gazdálkodás jellegét és a parasztság társadalmi

méret: 0 1 2 3 4 5 méter

5. kép. Kétfiókos csűr alaprajza

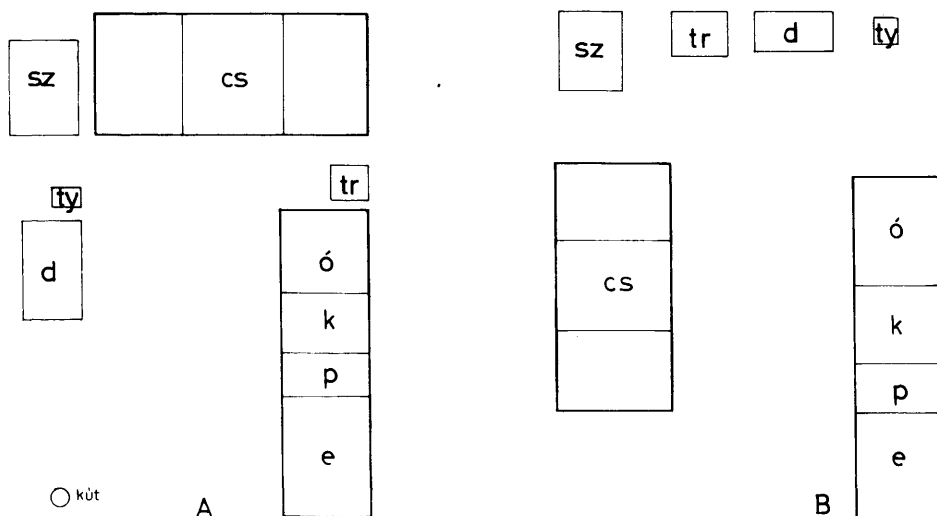
6. kép. Boronafalú csűr. Petercsák T. felv.

7. kép. Gerendavázás csűr kapuval. Petercsák T. felv.

8. kép. Falukép, balra az egyik legelővel. Petercsák T. felv.

9. kép. Csűrös udvar két változata

E = elsóház, P = pitvar, K = kamara, Ó = ól, Tr = trágyadomb, Cs = csűr,
Sz = szalmakazal, Ty = tyúkólka, D = disznóólka

rétegződését tükrözik¹⁰³. Filkeháza a soros falvak csoportjába tartozik¹⁰⁴. Minden gazdasági épület a *portán* található, ami magába foglalja az *udvart*, *veteményes-* és *gyümölcsöskertet*¹⁰⁵. A portákat a társadalmi rétegződés szerint két csoportra oszthatjuk: csűrös és csűr nélküli. A csűr az 5 kat. h.-as gazdaságokban mindenütt megtaláljuk, ezen belül a portán való elhelyezkedése szerint két változata terjedt el (9. kép). A két forma elterjedését a telek nagysága és lehetőségei determinálják. A telekformák második csoportjába a néhány holdas gazdák és a volt zsellérek csűr nélküli portája tartozik (10. kép). Csűrre nem volt szükségük, hiszen nem csépeltek, a kevés takarmány pedig a lakóház padlásán is elfért. Az *ól*-nak az udvaron történő elhelyezése a módosabbaknál és szegényeknél megegyezik, mindkét helyen a ház végébe, azzal együtt építették¹⁰⁶.

Az építkezés anyaga a XIX. század végéig a fa volt¹⁰⁷, ezt fokozatosan a kő váltotta fel. 1900-ban a 33 lakóház közül még 16 épült fából, 2 vályog- v. vertfalú, de már ekkor 15 a kőfalú házak száma¹⁰⁸. A fejlődéssel a kőházak kerülnek túlsúlyba, 1910-ben már 26 van a faluban 9 faház és egy vertfalú ház mellett¹⁰⁹. 1932-ben csak 4 faépületet és 2 vertfalú házat említenek¹¹⁰. 1970-re három faház maradt meg, de már csak egyben laknak. A házak anyaga és beosztása tulajdonosaik gazdasági és társadalmi helyzetének függvénye. A jelenleg is meglévő faházak (11. kép) a volt zsellérek tulajdonában vannak, a jómódú gazdák az elsők között építettek kőfalú házakat.

A faházak boronatechnikával épültek. A sarkak alá rakott nagy kövekre tették a csapolással összeillesztett vastag faragott *talpfákat*. A falat alkotó gömbölyű tölgyfaszálak kerek, teknős bevágással kapcsolódtak egy-

10. kép Csűr nélküli udvar. Balassa I. felv.

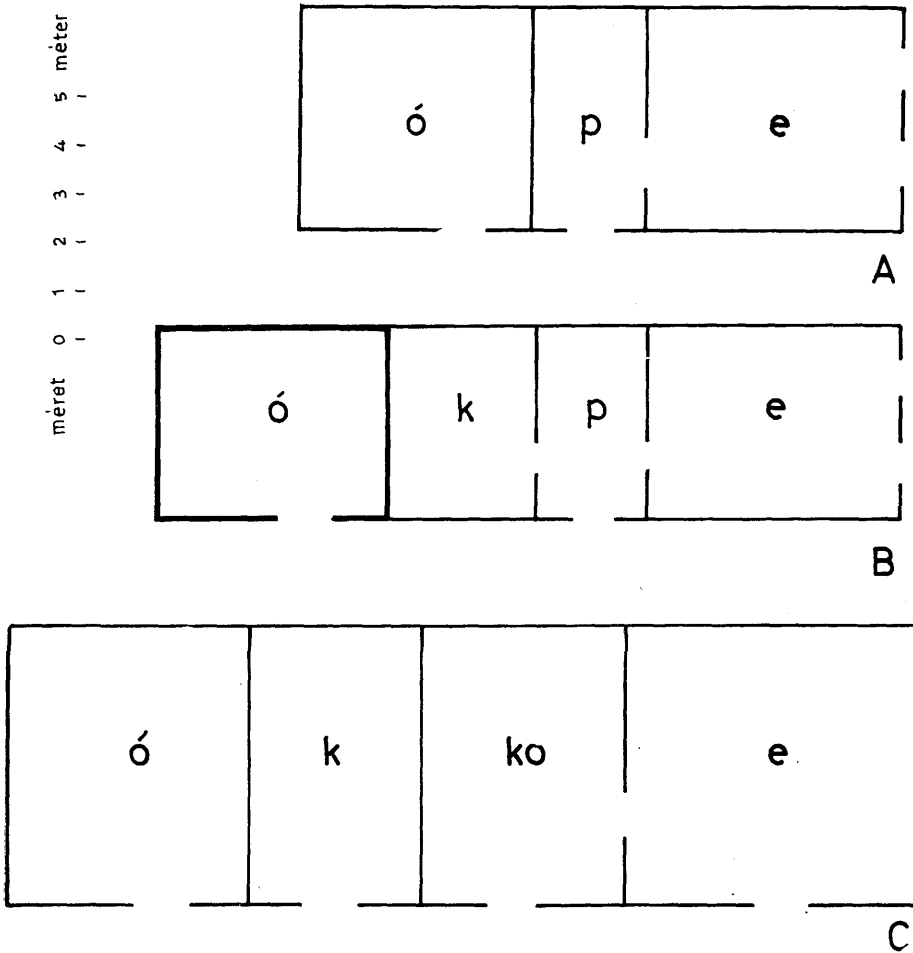
11. kép. Boronafalú lakóház oldal. Janó Á. felv.

12. kép.
A boronaépítkezés
technikája.
Janó A. felv.

máshoz¹¹¹, *ravatra* rakták (12. kép). A zsellérek épületei háromosztatúak (*elsőház, pítvar, ól* — 13a kép) voltak. Ennek a végébe idővel vert-, patics- vagy kőfalú *ólat* építettek, a régi istállóból pedig *kamara* lett. Ilyen a másik épségben levő faház (13b kép), amelynél az 1800-as évek végéig a szarvasmarha a pítvaron keresztül jutott az *óiba*¹¹². Vertfal készítésénél a fal szélességének megfelelően két sor karót vertek a talajba, ezekhez belülről deszkát támasztottak, közé földet döngöltek. A paticsfalú istállók vázát gerendából állították össze, majd hasított akácfával fonták be¹¹³. A boronafalú házakhoz hasonlóan sárral mindkét oldalán betapasztották, majd kimeszelték.

A XIX. század végére megszűnt a korlátlan faszerezés lehetősége, ettől kezdve építik nagyobb mértékben a kőfalú házakat. A követ a füzérkajati és füzérkomlói kőbányából szerzik be. A négyosztatú (*elsőház, pítvar v. konyha, kamara, ól* — 13c kép) kőházak építéséhez fekete acélkövet (riolit) és *jehér* követ (trachit és tufa) használnak¹¹⁴.

13. kép. Lakóház-alaprajzok gazdasági helyzet szerint
 a) napszámos lakóháza fából, b) 6 holdas gazda fából és kőből épített háza,
 c) jómódú gazda lakóháza
 E = elsóház, P = pitvar, Ko = konyha, K = kamara, Ó = ól

A házak szarufás tetőszerkezetűek. A szarufákat alul a keresztgerendákba csapolták, felül a kakasülő fogja össze. A szarufa aljához kívülről vízcsendesítőt szegtek, hogy a csorgás távolabb kerüljön. A padlás gömbölyű fából készült, és sárral tapasztották le. Az épületek fedésére korábban kizárólag rozsszalmát, zsúpot használtak. 1900-ban a 33 lakóházból 28-at szalmával, ötöt zsindellyel fedtek. Még egyetlen cserépfedelű ház sincs a faluban, pedig a kőépületek száma már 15¹¹⁵. 1932-ben a cserepes (18) és a zsúpfedeles (16) házak száma még majdnem azonos¹¹⁶, 1970-ben azonban már csak négy szalmás ház van. A zsúpot kétfélekép-

pen dolgozták fel a tetőfedéshez: *kicskának* és *sznobkának*¹¹⁷. A tetőfedést hozzáértő férfiak végzik, a család tagjai hosszú rudakon adják fel az anyagot. Mindig saroknál kezdték a munkát, először a szarvazatot készítették el *sznobkából*, majd a héjazat többi részét *kicskából*. A tetőnyerget sűrűn telerakták szalmával, és *kecskelábbal* szorították le, nehogy megbontsa a szél a tetőt¹¹⁸.

A lakóépületeket, így az istállót is dél felé néző ajtóval építették. Az istállónak mindig egy ajtaja volt, méreteinél a legfontosabb szempontnak azt tartották, hogy a nagyszarvú ökör beférjen rajta. Az ajtókat gyalulatlan deszkából szegelték össze, és az 1900-as évek elejéig *madzaghúzó*s szerkezettel zárták. Nyáron az ajtó elé *rácsot* is felraktak, a melegben csak ezt zárták be. Az istállók déli falán egy kisméretű (15x20 cm) ablakot is hagytak, elsősorban a szellőzés miatt¹¹⁹. Be sem üvegezték, télen szalmával dugták be. A kőházak istállóin már nagyobb méretűek az ablakok, ezt mindig üvegezik.

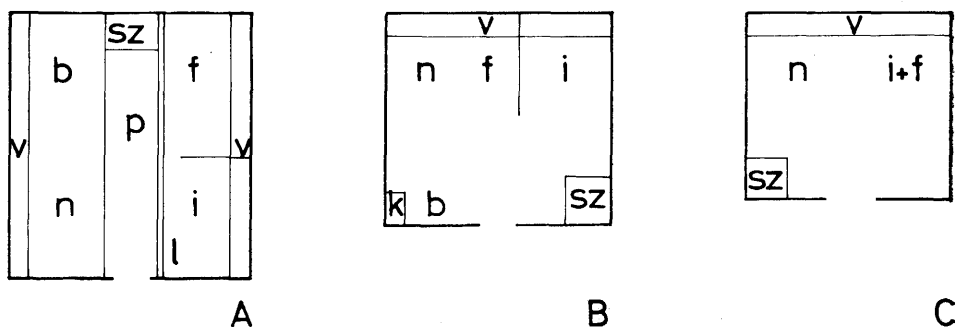
Az istállók méretét és berendezését a földterület mennyiségétől függő gazdasági helyzet, így az állatállomány nagysága határozta meg. Az *ólak* mérete és berendezése alapján három típust különböztethetünk meg (14. kép).

A 15 kat. holdon felüli gazdaságok istállóját az ajtóval szemben levő egy méter széles folyosó (*placc*) két részre osztotta. Jobb oldalon álltak a lovak vagy ökrök és a fejős tehenek, bal oldalon a borjúk és a növendékmarhák. Az állatok etetésére szolgáló *váló* az ajtótól jobbra és balra a fal mentén húzódik.

A másik, legelterjedtebb istállótípus az 5–15 holdas gazdaságokban található. Itt a vályút a bejárattal szemközti fal mellé állítják. Az iga-vonó állatok mindenütt az istálló jobb oldalán vannak elhelyezve. A fejős-teheneket és a lovakat *álló strajfával* választották el egymástól¹²⁰, a két ló közé pedig még külön függő *strajfát* is tettek. Az álló *strajfa* egyik végét a vályúhoz, másik végét a földre vert kb. 80 cm magas *karóhoz* rögzítették. A függő *strajfa* egyik végét karikával erősítették a vályúhoz, másik végét a padlásgerendáról lecsüngő lánc vagy drót tartotta. A kisborjúkat a tehenektől mindig külön, az ajtó melletti sarokba egy *kisválóhoz* kötötték.

A harmadik csoportba a napszámosok, szegényebb parasztok istállói tartoznak, amelyek elsősorban méreteik és az állatok száma miatt különböznek az előzőtől. Az igazott és fejőstehenek a növendékmarhával együtt a bejárattal szemközti falhoz épített *váló* mellett állnak.

A különböző istállótípusok közös jellemzője, hogy a vályút mindenütt a fal mellé építik, az arcaljászolt még a módosabb gazdák sem ismerik. Vázát a falhoz támasztott, és a földre rögzített *lábak*¹²¹ alkotják. Egy 5,40 m hosszú vályúhoz négy lábat készítenek, ezt belülről *bedeszkázák*¹²². A *váló* külső szélén a vastag *süvegfába* v. *rámába* lyukakat fúrtak, és ide fűzik be a jóságok kötelét, vagy a *rámába* csavározott karikához kötik láncsal. A *lábak* és a *süvegfa* anyaga tölgyfa, a lovak előtt még fémlémezzel is beborították, hogy ne rághassák. A *deszkázat* fenyőfából készül. A vályú fölött a gazdaságosabb etetés miatt mindenütt megtalálható a *rács*, így az ide rakott szalmas takarmány nem a földre, hanem a vá-

14. kép. Az istállók típusai

V = *váló*, Sz = *szénatartó*, P = *placc*, L = *lefolyó*, K = *kisvaló*, B = *borjú*,
N = *növendékmarha*, F = *fejőstehén*, I = *igavonó állat* (ökör v. ló)

lyúba hull. A rács létrához hasonló, két 45 fokos szögben álló *rácstartófa* rögzíti, aminek alsó vége a jászol hátsó oldalának tetejéhez, felső vége a padlásához van erősítve. A rács magassága 70—80 cm, szélessége a vályútól függ.

A legtöbb istállóban megtalálható a *szénatartó* és a *ferslók*, rendszerint az ajtó mögötti sarokban helyezték el. A rögzített szénatartók vázát három rúd alkotja, ezeket alul egymástól egy méterre a földbe verik, felül pedig a gerendához erősítik. A rudakhoz 1,5 m magasságig deszkákat szegelték mindkét oldalon. Sok helyen nyílást is hagytak a padláson a szénatartó fölött, így az ott tárolt szénát közvetlenül a szénatartóba dobhatják¹²³. A mozgatható szénatartó, amit inkább *ferslőknak* hívnak, négy lábon áll, deszkázott feneke van, és mivel ebben keverték össze vízzel a szecsát és pelyvát, a deszkákat pontosan kellett egymáshoz illeszteni.

Az ajtó körüli részt minden istállóban szabadon hagyták, ide rakták az állatok alól napközben kiszedett trágyát. A trágyalé összegyűjtésére szolgáló *hídlást* csak a lótartó gazdák istállójában készítettek a lovak alá.

Nyári időszakban a szarvasmarhák közül csak a kisborjúk és a hízőba fogott tinók maradtak az *ólban*, a teheneket és a vonómarhát a legelő tartotta el. Ilyenkor az istállóbeli takarmányozás minimális volt. Nyáron csak akkor kapott a tehén reggel és este egy kis csalamádét, frissen kaszált fűvet, ha nagyon gyenge volt a legelő. Az igázott állatokat a nyári munkák közben szénával, lóherével, lucernával etették.

A takarmányozás a téli időszakban a legjelentősebb, még a két világháború között is ez alkotta a férfiak fő napi teendőjét. Más munkalehetőség nem volt a közelben, esetleg az erdőből fuvaroztak, trágyát hordtak, megjavították a mezőgazdasági eszközöket. Azonban minden ilyen jellegű tevékenység a marha takarmányozásától, ellátásától függött. A téli takarmányozást novemberben, december elején kezdték, és az első kihajtásig tartott. Kétszer *étetnek*, reggel 6 óra és délután 2—3 óra körül. Téli takarmányozásra kukoricakórót, szénát, tavasszalmát, lóherét, lucernát, töreket, ritkábban répát, tököt, darát használtak. A legjobb téli takarmánynak

a lóherét, lucernát és szénát tartják, ezt félre is teszik a tél végére, tavaszra, amikor többet eszik a jószág. Általános téli takarmány a *secska*, amit mindig a két etetés közötti időben készítenek el. A szecsát nagyon gazdaságosnak tartották, mert így a silányabb minőségű takarmányfélék is megeszi a marha. Tél elején a kukoricaszárát vágják össze szénával, mert később elveszíti tápértékét, ha elfogyott, a tavaszszalmát és töreket szénával. A szecs kavágás helye a csűr *szűrője* vagy az istálló volt. A XIX. és XX. század fordulójáig a *kaszás szecs kavágót* használták a faluban, erre már csak a legidősebbek emlékeznek. Egyik részét, a négy lábon álló *válót* mindenki maga állította össze deszkából. A vályú végén, az egyik *lábhoz* rögzítették a cigánykovácsoktól vásárolt enyhén hajlított, kb. 10 cm széles pengéjű, *fogóval* ellátott *kaszát*. Ezen a szecs kavágón egy ember dolgozott, bal kézzel tolta előre a vályúban a szénát, kukoricaszárát, jobb kézzel pedig a *kaszát* mozgatta függőleges irányban¹²⁴. A kaszás szecs kavágóval nehéz volt a munka, és keveset is lehetett vágni egy nap. Az 1900-as évek elején terjedt el a kerek szecs kavágó. Először a módosabbak szerezték be, de a szegényebbek többen összeállva közösen is vásároltak. A kerek szecs kavágó főbb részei: *lábak*, *étető váló*, *kerekek*, *hajtókar* v. *korba*, *kés*, *fogaskerekek*.

Rendszerint két férfi vágta a szecsát, a nők csak újabban vesznek részt ebben a munkában. Az egyik rakja a válóba a szénát, szalmát, *éteti*, a másik *hajtja* (15. kép). Kukoricaszár vágásánál az *étető* is segít egy kézzel a *hajtónak*, mert ezt „nehezebben viszi”. Ha egy ember vágja a szecsát, először telerakja a vályút, egyik kézzel leszoritja a szénát, a másikkal *hajtja* a kereket. A secska a földön elhelyezett *ponyvába*¹²⁵ vagy kosárba hull, azzal hordják be az istállóba (16. kép). A két etetés között megvágott szecsát a *ferslókban* tárolták délutánra és a következő reggelre. Az ünnepek előtt nagyobb mennyiségű szecsát vágtak egyszerre, ennek egy részét a *ferslókban*, a többi a csűr *pelyvásfiókjában* helyezték el. Ahol nem *ferslók*, hanem szénatartó volt az ölban, a szecsát fűzfából font nagyméretű *pelyvaskosárban* tartották. Öt-hat marhának való secska és pelyva is belefért. Ha télen fuvaroztak a marhával, jobban *abrakolták*, a szecsára, pelyvára korpát és darát szórtak. A fejős-teneknek a tejhozam fokozása miatt a „tehetségtől” függően reszelt répát tettek a szecsára, pelyvára. A pelyvát *pácolni* kellett, forró vízzel összekeverték, így nem sebesíti ki a marha száját. A hízóba fogott tinóknak magában is adtak abrakot (árpát, darát), egyébként ugyanazt kapta, mint a többi jószág.

Az egyszeri étetéshez szükséges takarmány adagolása gazdaságonként változott a takarmánykészlettől függően. Az adagok mérésére semmilyen mérőeszközt nem használtak, mindig a szállítóeszköz volt a mérőegység¹²⁶. Az egymás közötti szóhasználatban *ponyva szénát*, *kosár pelyvát*, *villa szalmát*, a nagyobb adagoknál *jó ponyva szénát* stb. különböztetnek meg. Az abraktakarmányt marokkal vagy a konyhából kikerült használt edényekkel mérték ki.

Azt a szálás takarmányt, amit a marha nem evett meg, etetés előtt mindig kiszedték a vályúból, félretették és a tél végén, amikor már kevés a takarmány, szénafélével szecsának vágják össze. A maradékot

15. kép. Szecskavágás a csürben. Petercsák T. felv.

ízéknek¹²⁷ hívták, ezzel kapcsolatban mondták: „Ha vízkereszt vizet ereszt, az ízéket padra rekeszd!” (Tegyék félre a takarmányt, mert hosszú tél lesz.)

Etetés után azonnal meg kell itatni a jószágot, mielőtt *elkérődzi magát* és lefekszik. Az itatáshoz kihajtották a marhát a kúthoz, esetleg a kisborjúknak vitték be *vedérrel* a vizet. A századfordulón még csak két közös *falusi kút* volt, ide hajtottak itatni, de azóta már szinte minden udvaron ástak kutat. A kutaknak a vízkiemelő szerkezet alapján három fajtája van: *gémes-*, *korbás-* és *kerekeskút*¹²⁸. A közös kutak gémes szerkezettel működtek, ezeket a századfordulótól a *korbás-* és *kerekeskutak* váltják fel. Jelenleg már csak néhány *gémeskút van*, ezek részei: *kútágas*, *gém*, *nehézék*, *ostor*, *veder*, *kútkáva* (17. kép). A *korbás-* és *kerekeskutak* csak a hajtószerkezetben különböznek egymástól. A kútnyílás fölé négyzet alakban 4—5 gerendát raknak egymásra, a sarkoknál *fogazással* kapcsolódnak össze. A legfelső gerendákat *kútkávának* v. *rámának* hívják. A felül *keresztfával* összefogott két állóoszlopba helyezik el a *hengert*, amire a lánc- vagy drótkötél tekeredik. A hengert rövid fahajtókkal (*korba*) vagy elhasznált szecskavágó-kerékre szerelt karral forgatják (18. kép). A faluban először a papnál készítettek *kerekeskutat* 1904-ben, ettől kezdve a *korbáskutakat* is ilyenre cserélik ki, mert ezzel sokkal könnyebb

16. kép.
Fűhordás ponyvában.
Petercsák T. felv.

a vízhúzás. A kutak belsejét kővel rakták ki kör alakban, a második világháború után terjedtek el a betongyűrűk. A gémeskutakat felülről nem fedték le, a korbás- és kerekeskutak fölé azonban újabban tetőt is építenek. A *favedret* jobban szerették, mint a néhány éve elterjedt fémvödöröt, mert könnyebben merül. Az állatokat a kút melletti, egy fatörzsből kifaragott, 70—80 cm magas lábakra fektetett *válóból* itatták. A korbás- és kerekeskutaknál két deszkából összeszegelt kis vályún keresztül jut a víz a *válóba*. Az itatás is a férfiak dolga volt, csak akkor vonult ki az egész család a kúthoz, ha olyan tehenet itattak, amelyik könnyen elszalad. Ilyenkor botokkal állták körül. Itatás után azonnal visszahajtják a marhát az ólba, a vályút pedig télen mindig tisztára söprik egy erre a célra használt seprével. Az egyik végében dugóval elzárt nyílás is van, nyáron ezt ütik ki, ha tisztítani akarják a belsejét.

17. kép.
Gémeskút
itatóvályúval.
Petercsák T. felv.

18. kép. Kerekeskút.
Petercsák T. felv.

A takarmányozás mellett egyéb munka is akad a marha körül. Naponta többször *leszedték a ganajt*, és tiszta szalmát raktak alájuk. Télen mindennap ki is hordták a trágyát az ólból, nyáron azonban néha napokig ottmarad a mezei munkáktól függően. A trágyát *vasvillával, saraglyával* (19. kép) és *furikkal* szállítják ki a *ganajdombra*, ami mindenütt az udvar hátsó részében van. Változó alapterületű, másfél méter mély gödör, néhány helyen 40—50 cm magas sövénykerítés is körülveszi.

Almozásra búzaszalmát használtak, amit mindig kazalban tartanak a csűr mellett vagy mögött. Amelyik portán nem volt csűr, a pelyvát, töreket is a szalmakazalban kialakított üregben helyezték el. Cséplés

19. kép.
A trágya kihordása
saraglyával.
Petercsák T. felv.

előtt a kazal helyén 3—4, \wedge alakban összeállított karókat vernek a földbe egymás mögé, s ezeket vékonyabb rudak fogják össze. A kazalrakás közben hátul is befedik, csak elől marad bejárat (20. kép)^{128a}. A szalmát kökényfából faragott *szalmahúzó horoggal* húzzák ki, és villára szűrve vagy *ponyvában* viszik be az ólba. Elterjedt a fanyelű vashorog is. Vigyázni kell, hogy a szalmahúzás egyenletesen történjen, mert ha alul nagyon kihúzták, könnyen ledült. A magas kazlak tetejét nem érték el horoggal, ezért időnként elhasznált kaszával a tetejétől a földig egy méter szélességben *levágták*. A csűrben tárolták, és ezt almozták, amíg tartott.

A szalma kevés helyen maradt meg cséplésig, ezért még ősszel erdei *falevelet* gyűjtöttek télre, vagy ha elfogyott, nyáron szedtek¹²⁹. A falu melletti *Dobogó* nevű erdőben sok a tölgy- és bükkfa, ezek levelét használják fel. A tölgyfalevél jobb, mert nagyobb és nem törik. Ha télre gyűjtöttek levelet, szekérral ment ki az egész család, és gereblyéket, *ponyvákat*, zsákokat, nagy kosarakat vittek magukkal. Először kis csomókba, *kopkákba* gereblyélik össze a levelet, majd *ponyvával*, kosárral a szekérbe rakják (21. kép). Ha *deszkás szekérral* mennek ki, a deszka tetejéig megrakják, jól letapossák, száraz gallyakat tűznek körül a deszka és a levél közé, így még magasabbra lehet rakni. Végül a zsákokat és a *ponyvát* tömik meg *levéllel*, a szekér tetejére rakják, hogy útközben szét ne hulljon. Amikor *lajtrás szekérral* hordanak, az erdőn először gallyakkal fonják be a lajtrát¹³⁰. A hazahordott levelet a csűr egyik fiókjában vagy a padláson tárolták. Tavasszal és nyáron az asszonyok

20. kép. Pelyvás fiók
a szalmakazal alatt.
Petercsák T. felv.

21. kép. Erdei falevél
hazaszállítása alomnak
Petercsák T. felv.

ponyvában és zsákban is hordtak haza falevelet, mindig csak néhány napra valót.

Reggeli etetés közben mindennap *megpucolták* a marhát. Nyáron különösen vigyáztak erre, mert a piszkos jószág a gazda szégyene, megszólták érte. A fejétől kezdve először *vakaróval* levakarták, majd *kefével* fényesre tisztították. A levakart szőrt félretették, és forró vízzel *szőrlabdát*¹³¹ *sulykálták* belőle a gyerekeknek. A vakarót és kefét üzletben vagy vásáron vették, az *ólablakban* tartották. Nyári munkák közben gyakran lehajtották a marhát a patakba, és egy fához kötve több oldalról lemosták, majd a vakaróval pucolták tisztára.

Téli munka volt napközben a hó eltakarítása az udvarról, *utakat söpörtek* a csúrhöz, szalmakazalhoz, sophoz. A trágya kihordása után télenyáron egyaránt kitakarították az istállót egy erre a célra használt *csutakseprővel*¹³². Nyári időszakban csak hetente egyszer, szombaton délután vagy vasárnap korán reggel söpörték az udvart.

A két világháború között még az istállók voltak az öregek társas összejöveteleinek a helyei. A legidősebb férfiak és a legények a legtöbb helyen az *ólban* aludtak a szénatartóban, vagy az egyik sarokban készítettek maguknak *függőágyat*. A padlásgerendákhoz négy rudat szegeztek, és annyira leengedték, hogy az állatok elférjenek alatta és fel is lehessen ülni a rudak alá rögzített, szénával kitömött ágyban. A függőágyba *láp-tón* (létra) másztak fel. Esténként az öregek összejöttek egy-egy istállóban, pipáztak és egymás történeteit hallgatták. A legények nem vettek részt ezeken a beszélgetéseken, inkább a *fonóba* jártak a lányokhoz¹³³. Az *ólban* esténként, hajnalban *mécessel* és a falra vagy az *óajtóra* akasztható petróleumlámpával világítottak.

A második világháború utáni évekig a férfiak téli munkája elsősorban az állatok kiszolgálása volt, nyáron viszont ez erősen háttérbe szorult, és a fősúly a földművelésre tolódott át. A szarvasmarha körüli munkákban kialakult hagyományos munkamegosztás is az 1950-es évekig állott fenn. Addig a téli takarmányozás, az állatok tisztán tartása, a trágya kihordása a férfiak dolga volt, a nők csak a fejést, tejfeldolgozást végeztek¹³⁴, esetleg a takarmány-előkészítésben és itatásban segítettek. Az 50-es évek közepétől a férfiak iparban történő elhelyezkedésével megszűnt ez a kialakult munkamegosztás, és esetenként az asszonyok feladata a korábban kizárólag férfimunka elvégzése is.

Az állatok gondozásához kapcsolódik a különböző állatbetegségek gyógyítása is, mivel állatorvosok nem lévén, ezt is a parasztemberek végezték sok évszázados tapasztalatok alapján¹³⁵. Régebben az embereken előforduló bajokat is házilag orvosolták, azonban a népi állatgyógyítás sokkal ésszerűbb, többször veszi igénybe a hatható dolgokat, mint az embergyógyítás¹³⁶. A nép állattani ismeretei pontosabbak és kiterjedtebbek, mint az emberi szervezetre vonatkozóak, ezért eredményesebben és racionálisabb módszerekkel gyógyítottak állatot, mint embert¹³⁷. A legértékesebb nagyállatokat, így a szarvasmarhát is elsősorban tapasztalaton alapuló növényi és ásványi szerekkel orvosolták a hozzáértő idősebb parasztemberek és kovácmesterek. A nőknek viszonylag jelentéktelen szerepük volt az állatgyógyításban. A tehénél csak a *rontás*, *szemrül esés* elhárításában vettek részt, ezenkívül a kisebb állatok (baromfik) gyógyítása volt a feladatuk¹³⁸. 1945-ig a közelben csak Sátoraljaújhelyen és Göncön volt állatorvos, de csak a legkritikább esetben fordultak hozzá. Nagyon értett az állatbetegségek gyógyításához a Pálházán dolgozó Bacsó Mihály kovácmester, aki más kovácsoktól szerelte tudományát, egészségügyi tanfolyamot végzett, de sok tapasztalatot szerzett külföldön is¹³⁹. Az idős parasztemberek mellett ő látta el tanácsokkal az állattartó gazdákat, vagy maga kezelte a beteg jószágot.

Ha a marha kérődzése megállt, keserűsóval gyógyították. Az állat súlyától függően 1—1,5 kg keserűsót langyos vízben feloldottak, és bele-

öntötték a beteg jószágba. Ez nem volt olyan hatásos, mintha ugyanilyen mennyiséget korpával tojás alakúra összegyúrva adtak be. Ehhez egyik kézzel elfogták a nyelvét, másik kézzel nyomták le a torkán a gombócot. A gyomorba jutva indítja meg a kérődzést¹⁴⁰. Másik gyógymód volt, hogy a mocsaras helyeken fogott százlábú bogarat engedtek a marha szájába, ami az állatba besült trágyán átrágyva magát, szintén megindítja a kérődzést.

Gyakran megdagadt a tehén tőgye, ha a legelőn tövis szúrta meg, vagy megcsípték a legyek. Ilyenkor tejet sem adott. Zsúpszalmával, esetleg drótszállal szúrták fel a *csecsbimbót*. A tövét kibővítve csomókban kikerült a felgyülemlett tej. A dagadt tőgyet *párgolással* is gyógyították. Szénaport főztek, majd a tőgy alá tartották, hogy átjárja a pára¹⁴¹.

Löböstökkel (földitök) gyógyították a marhát, ha megállt az emésztése. Kerítések, sövények aljában vadon terem, levele hasonlít a tökéhez, gyökere a cukorrépához. A gyökerét jól megmosva megreszelték, korpával tojás alakúra összegyúrva nyomták le a torkán, s ettől megindult az emésztés.

Ha a pelyva kikezdte a marha száját, porrá tört rézgálicot kevertek össze tejföllel híg péppé, és ezzel kenték be a sebet.

Száj- és körömfájás esetén frissen oltott meszet raktak a körömházra és a talpra úgy, hogy a szőrt ne érje.

A tetves jószágot tejbe öntött petróleummal mosták le¹⁴². Egy liter tejet 1—2 dl *petról*at kevertek össze. A petróleumot magában is használták, de utána tejjel mindig bedörzsölték, különben megrepedezik a bőr. *Rihességnél* (rühesség) is ugyanezt a gyógymódot alkalmazták, de a lemosás után még fenyőfaszénnel is beszórták a helyet.

Ha valami (alma, répa) megakadt a marha torkában, kézzel benyúltak a szájába és a nyelvet félretolva vették ki a tárgyat.

A *felfúvódott* marha gyógyítására több eljárást ismertek. A szövésnél használt *fajfa* egyik karimáját levágták, és az állat hátuljába bedugva pipafüstöt fújtak be, ami a belső részeket átjárva megindítja a levegőzést¹⁴³. Mások vízbe hajtották, és vízzel locsolták a felfúvódott állatot, vagy a szarvához kötözött vastag fadarabot tettek a szájába, és addig zavarták, amíg meg nem szűnt a felfúvódás¹⁴⁴.

Darázscsípésnél ecettel mosták le a csípés helyét.

Ha letört a tehén szarva, sertézsírral vagy vajjal kenték be a csonkot, és egy ruhadarabbal bekötötték.

Nyáron, nagy melegben fordult elő a *patagyulladás*. Ilyenkor sűrű mészoldattal kenték be a körömszarut.

A gyerekekhez hasonlóan a kisebb állattal is előfordult, hogy *szemről esett* (szemmel verték). Azt tartották, hogy a dús, összenőtt szemöldökű, erős nézésű emberek szeme ártalmas¹⁴⁵. Az ilyen emberek meg is vannak győződve szemük ártalmasságáról, ezért nem is néznek a kisborjúra, vagy ha ránéznek megköpködik. A hagyomány szerint az állatok kicsinyeit senkinek nem szabad dicsérni, mert attól is megbetegedhetnek. A szemmel verés megelőzésére a kisborjú és kiscsikó nyakába a születés után piros szalagot kötöttek. A szemről esett állatok levettek, étvágytalanok, nyugtalanul viselkednek. Gyógyításuknak kétféle módját

ismerték. Az egyik szerint a gazda a markába vizelt, ezzel kereszt alakban meghintette az állat homlokát, majd gatyájával szőrrel szemben letörölte¹⁴⁶. Elterjedtebb volt a *szenesvíz* alkalmazása, ezzel kizárólag az asszonyok gyógyítottak. Egy edény vízbe kilenc szem parazsat dobtak, miközben ezt mondták: „Se nem három, se nem kettő, se nem egy, hanem kilencig”. A szenesvízzel megdörzsölték az állat homlokát, és az ing belső oldalával törölték le. Mások a kilenc szem parazs vízbe dobása előtt és utána keresztet rajzoltak a levegőbe, közben mondták: „Atyának, fiúnak, szentlélek nevében”¹⁴⁷. Ha a parazsak leszálltak, biztos, hogy szemmel verték az állatot. Ilyenkor a szenesvíz egy részével megitatják, a többivel megmossák, és az ing hátuljával letörlik. A maradék vizet az ajtókilincsre vagy a sarokvasra öntötték.

Az elpusztult állatokat a falutól 2 km-re, a Kányahegy alatti, vasajtóval zárható *dökgútba* dobták.

Haszonvétel

A szarvasmarhatartás kettős céljából (gazdasági és élelmezési) következően a faluban elsősorban az állatok igaerejét és tejét hasznosították, de emellett az állomány újratermelése szempontjából jelentős a szaporulat felnevelése.

Az *űszöt* 2—2,5 éves korában lehet a bikához engedni, ekkor érett meg arra, hogy borja legyen. A *tehen* nyugtalan, ugrál, bög és nem legel, amikor *folyathatna*. Ha a gazda azt akarta, hogy *vemhes* legyen, elhajtotta a bikához. A falunak mindig egy közös bikája volt, amit a pásztor gondozott külön fizetésért. A bikatakarmány a közös *Falusi rétről* vagy más néven *Bikarétről* került ki közös kaszálás és betakarítás eredményeként. A bika abraktakarmányát az állattartó gazdától szedték össze, számos állatonként 10—12 liter zabot egy évben. A beszédet a *bikagazda* v. *községgazda* végezte össze, és ő adta ki a napi takarmányt a csordásnak. A legidősebb adatközlők szerint a bika is kijárt a legelőre, és ott *folyatta el* a teheneket. Hazafelé a pásztor bejelentette a folytatást a tehen gazdájának, amiért néhány fillért kapott, esetleg megkínálták egy pohár pálinkával. Amióta a bika nem jár a legelőre, a tehenet a pásztor udvarába hajtják, és az ott levert oszlopok közé állítják. A gazda láncon tartja, amíg a bika el nem folytatja. A pásztor néhány forintot kap, és ha sikeres volt a folytatás, ellés után 10 Ft jár a csordásnak.

A folytatás után a kalendáriumba vagy a falinaptárra jegyezték fel, hogy mikor kell a tehennek *megelleni*. Ahol tehen volt az igavonó, a *bornyas* tehenet végig befogták, de az utolsó hónapokban nem húzattak vele nehéz terhet, nehogy elvetéljen. Ellés előtt a tehen farktöve beesik, tőgyei megduzzadnak, nyugtalanul viselkedik. Az ellésre mindig hazahajtották a tehenet az istállóba, kitakarítottak és tiszta szalmát tettek alá. A tehen nehezebben ellik, mint pl. a ló, ezért ilyenkor az egész család készen állott, sőt hozzáértő idősebb férfiakat is hívtak segíteni. Az ellésnél nem jó ruhadarabbal megfogni a kisborjú lábát, ha nehezen ellik, mert enni fogja a ruhát¹⁴⁸. A borjúk nemét előre is meg tudták jósolni,

ha újév reggelén jól megfigyelte a gazda, hogy férfival vagy nővel találkozott először. Ettől függően bika- vagy üszöborjút ellik majd a tehén¹⁴⁹. Az ellés napján különös gonddal vigyáztak, nehogy kölcsön adjanak valamit a háztól, mert azzal a *hasznot* viszik el. A *kisbornyút* rögtön az anyja mellé teszik, hogy lenyalja, ha pedig már lábra tud állni, külön kötik, nehogy *megfeküdj*e a tehén. Az ellés után néhány órával az aszszonyok *tisztessfüvet*, gabonaszemeket raktak langyos vízbe, és az először kifejt sárgás tejjel összekeverve megitatják a tehénnel. A tevékenység célja a termékenység és a tejhaszon biztosítása volt, valamint védekezésül szolgált a boszorkányok rontása ellen¹⁵⁰.

Az ellés után 3—4 napig a tej nagyon sárga és sűrű, ezt *freccstej*-nek, *fröccstej*-nek v. *kurásztán*-nak hívták. Az első napos tejet a borjúval ltatják meg, mert ezt jó hashajtónak¹⁵¹ tartják, utána azonban néhány napig megfőzve és cukrozva fogyasztották a túrószerű ételt¹⁵². Ha bika-borjút ellett a tehén, a freccstej elfogyasztása után a fiúgyerekek arcára vizet locsolt az anyjuk, hogy ugrósabb legyen a bika, miközben ezt mondta: „Ugrálj bika az üszöcskére!”

A kisborjút akkor szoptatják először, amikor megszárad és fel bír állni. Előtte 3—4 órával szénát, lóherét adnak a tehénnek, langyos vízzel megitatják. A szoptatáshoz az anyjához vezetik a borjút, és ha nem kezd el magától szopni, a gazda az egyik ujját tejbe mártja, és a borjú szájába dugja, hogy rászokjon a tejre. Egyesek nem engedik szopni, inkább kifejt tejjel itatják, mert a szopás legyengíti a tehenet, különösen akkor, ha már megerősödött a borjú. Naponta háromszor adnak tejet a borjúnak, az első napokban egy-egy litert minden alkalommal, majd 2—3 literre növelik. Hat-nyolc hetes korában választják el vagy azonnal, vagy fokozatosan csökkentve a tej mennyiségét. A takarmányra puha sarjúval, szénával szoktatják. Ha az elválasztás nyárra esik, és a borjút az anyjával kiengedik a legelőre, szúrós drótot, lenyúzott sündisznóbőrt vagy szegekkel kivert bőrdarabot kötnek az orrára a szopás megakadályozására¹⁵³.

A borjúnak az ellés után azonnal vagy néhány nap múlva adnak nevet, amikor már megismerik néhány tulajdonságát (fürgesség, pajkoság stb.). Addig csak *boci*, *bocikám* a neve. Az elléskor azoknak adnak rögtön nevet, amelyeknek a színe vagy valamilyen külső jele ezt indokolja, vagy ha a család egy korábbi kedves állat nevét akarja továbbra is fenntartani. Egyre többen adnak női és férfi keresztnéveket a borjúnak. Női nevet az üszők kapnak: *Rózs*i, *Iboly*, *Mandul*, *Bözs*i, *Manci*, *Viol*, *Zsuzs*ka, *Zsuzs*i, *Kati*, *Fáni*, *Lili*, *Juci*, *Sári*, *Gyöngy*i, *Rézi*. A bika-borjúnak leggyakrabban az alábbi férfineveket adják: *Sándor*, *Sanyi*, *Kálmán*, *Gyuri*, *Matyi*, *Samu*. Tulajdonság alapján nyert és különleges nevek: *Betyár*, *Fickó*, *Gebecs*, *Cinda*, *Fátyol*, *Kedves*, *Citrom*, *Szekfű*, *Cifra*, *Kontesz*, *Csömör*, *Linka*, *Boglár*, *Csengő*, *Virág*, *Bojtár*, *Bojti*, *Bimbó*, *Huszár*, *Árva*, *Nyalka*, *Mályva*, *Szünyő*, *Tündér*, *Gyöngyös*, *Piros*, *Hajnal*¹⁵⁴. Az anyja nevét soha nem adják a borjúnak, és ha állatot vásárolnak, az új helyen is ugyanúgy nevezik. A kisborjút az egész család szerette, jobban gondját viselték, mint a felnőtt állatoknak. A kisborjú-

22. kép.
Tehenes szekér
Petercsák T. felv.

nál az alábbi hívószavakat használták: *na-bocikám-na-na-na; bocikám-ná-ná-ná*. Zavarószavak: *ne-boci-nee; nee*.

A felesleges vagy tenyészcélra alkalmatlan bikaborjúkat fél-, egyéves korban *kivágták*¹⁵⁵, *kiherélték*. A második világháború óta az állatorvos herél, de korábban vándor *herélők* járták ősszel és tavasszal a falvakat. A borjúkat álló helyzetben, hátulról herélték az istállóban vagy a szabadban¹⁵⁶. A herélő késsel vágta föl a tökit, és kézzel kinyomva a heréket, leszakította. A sebet langyos vízzel szokták kimosni, az állat alá pedig mindig tiszta szalmát tettek, hogy el ne fertőzzön. A herélőnek pénzben fizettek. Néhány napig jobban takarmányozták a borjút, és csak két hét múlva engedik ki a legelőre. A herélt bikaborjú neve *tinó*, ha járomba fogják *ökör*. A herélt állatok megtartják korábbi nevüket.

A borjúkat vagy felnevelték, vagy ha nem volt mivel takarmányozni, még kiskorában eladták. Régebben vándor mészárosok (*csengőzők*) járták a falvakat, ők vették meg a kisborjúkat. Tinót csak a jobb módúak hizlaltak eladásra, de ez is a második világháború óta jelentősebb, mert az állatforgalmi vállalat kedvezményeket ad a gazdáknak. Akik nem adták el a tinókat, igavonóként hasznosították. Az őszi munkák befejezése után *feljavították* az ökröket és eladták, hogy télen ne kelljen takarmányozni. Tavasszal vagy a tinókat törték be, ha pedig nem volt, az ökrök árából vásároltak egy párat. A különbözetből a „ruházkodásra szakítottak”. Az ökröket vásáron értékesítették, de a Szerencsi Cukorgyár ügynökei háztól is sokat vettek. Filkeházáról Sátoraljaújhelyre, Göncre, Sárospatakra jártak vásárra, de 30–35 éve a szomszédos Páiházán is rendszeresen tartanak állatvásárt. A kisborjúkat deszkás szekérben vitték, a tinókat, teheneket és ökröket lábon hajtották. Ha nem tudták eladni, tovább tartják a következő vásárig. Az ökröket párosával adták el és vásárolták, ha mindkettő azonos színű volt, többet fizettek érte. Az ökör vásárlásánál elsősorban a lábat nézték, de fontos az egyenes testtartás,

23. kép. Az igazított szarvasmarha vezetése láncon
Petercsák T. felv.

széles far, széles szügy. Sokat adtak a szarvállásra is, különösen a magyar ökröknél. A tehén árát a kor és nagyság határozta meg, ha borjas volt, többet fizettek érte. A vásár sikere érdekében az alábbi babonás eljárásokat végeztek. Mielőtt az udvarból kihajtották a marhát, a háziasszony egy marék szemetet dobott utána, hogy jobban elkeljen¹⁵⁷. Ha az udvarra ganajolt a tehén, azt tartották, hogy nem fogják megvenni. Amikor borjút vittek a vásárra, a szarvai közül kinyírtak egy kis szórt, hogy az anyja ne sajnálja¹⁵⁸. Az újonnan vásárolt marhát az istálló küszöbjére helyezték duzzadt párnán hajtották keresztül, vagy a gazdasszony egy párnát húzott végig a hátán, hogy olyan kövér legyen¹⁵⁹. Az istállóban először egy szalmakötéllel etették meg, mert ettől jó étvágyú lesz.

Az ökör és tinó mellett a néhány holdas gazdaságokban a tehenet is befogták¹⁶⁰. Az igavonó marhát vagy vásáron vették, vagy a saját nevelésű tinókat tanították be. A tinókat kétéves korban törték be, kettőt együtt eléjük fogott ökrökkel, egyet jól húzó marha mellett¹⁶¹. A faluban csak az országon ismert nyakjármot használták (*járom*), az egyes-járom nem fordul elő. A *járomfejet* a szomszédos falvak (Füzér, Füzérkomlós) faragó emberei készítették nyár-, juhar- vagy jávorfából. A *járom* többi részét — *aldeszka*, *béldeszákák* — minden gazda maga faragta ki akácfából¹⁶². A két *járomszöget* kökényfából készítették, az egyik végén nagy görcsöt hagyva. A *vas járomszög* használata újabban terjedt el. A *vonószög* mindig vasból készült.

A tinó betörése a férfiak dolga volt, amit rendszerint télen, trágyahordáskor végeztek. A jármot — zsírral vékonyan bekenve, nehogy feltörje a nyakat — oldalról tették óvatosan a tinóra. Fejüket a vonószöghöz kötötték egyenlő távolságra, hogy egyenesen járjanak és ne húzzanak kétfelé. A betöréskor először csak üres szekérbe fogták a tinókat, majd fokozatosan mind több trágyát raktak rá. Befogásnál a jármot először a jobboldali ökör nyakába teszik. Kihúzzák a járomszöget, és felrakás-

24. kép.
Csuporszáritó karó
Petercsák T. felv.

nál a *türr-be*, levétel közben pedig a *türr-ki szóval* biztatják. Az ökrök és tehének vezetésére nem használtak gyeplőt, a gazda láncon vezette a bal oldali állatot (22., 23. kép)¹⁶³. Ezért is hívják a bal oldali ökröt *kezesnek*, a jobb oldali *rudasnak*¹⁶⁴. A vonómarhát balra a *prukkk*, jobbra a *csááá* szavakkal irányítják¹⁶⁵. Ha balra akarnak kanyarodni, a rudasnak szólnak: *prukk-ide Mancsi!*, ha jobbra, akkor *csááá-ide Kedves!* — mondják a kezesnek. Az indítás a *na, no* szócskával, a megállás a *hóóó*, a hátrálás pedig a *hőőők* v. *hők-te* szavakkal történik. Ha azt akarják, hogy a marha oldalra mozduljon, rászólnak: *farto-nee!* Amikor behajtják az ólba, utána kiáltják: *helyedreneeee!* Az ökröket és tehéneket ostorral hajtották. Az *ostornyelet* hosszú, egyenes faágból vágták ki, a végén rövid csonkokkal. Ide hurkolták a régen kenderből font, újabban pedig üzletben vásárolt *ostorszíjat*.

A szarvasmarhát szekérbe, *szánkába* fogják, és szántanak vele. A *lovasszekértől* és *lovasszánkától* a *tehenesszekér* és *tehenesszánka* kifejezéssel különböztetik meg. Az ekét a *tézsza*¹⁶⁶ köti össze a járommal. A *tézsza* részei: *rúd*, *ajafej* (fából v. vasból készül, ebbe illesztik a járomot és a vonószöggel rögzítik), *tézslakarika*. Az ökrök vezetése a férfiak dolga volt, a tehenet azonban a nők is elhajtják. A tinót csak akkor fogják ekébe, ha a szekeret már megszokta. Szántáskor drótból készült *sájkosarat*¹⁶⁷ kötnek a marhák orrára, hogy ne nyúljanak a fű után.

A tehén legfontosabb haszna a tej, régebben különösen nagy jelen-

25. kép.
Trágyahordás
szánkával
Petercsák T. felv.

tósége volt a táplálkozásban, a tésztaféléket vajjal főzték, túróval izesítették. A tehenet télen-nyáron háromszor fejkik, csak akkor kétszer, ha a pásztor nem hajt haza délre. A fejtés női munka, de szükség esetén a férfiak is elvégezték, viszont a tejfeldolgozás már kizárólag a nők feladata. Fejtés előtt kitisztítják a fejőedényt, a *zsojtárt*, meleg vizet öntenek bele, amivel lemosásák a tehén tőgyét. Az 1920-as évekig még fából készült, kb. 5 literes *zsojtárt* használtak, vásáron szerezték be, vagy a szomszédos falvakban csináltatták hozzáértő mesteremberekkel. Jelenleg mindenki boltban vásárolt zománcozott edénybe fej. A tőgy lemosása után egy vászondarabbal tisztára törölték, majd hozzáálltak a fejtéshez. Mindig jobb oldalról fejkik a tehenet, legtöbbször a négy lábú, fából házilag készített *fejősszékre* ülnek, de akad, aki guggolva fej, miközben a *zsojtárt* a lába közé szorítja. Általában egész tenyérrel fejkik, a jobb első és a bal hátsó *cicit* húzogatják keresztben, miután ezzel végeztek, a többi fejkik ki. Két ujjal akkor fejkik, ha nehezen jön a tej. Amelyik tehen nem adja le a tejet, megmasszírozzák a tőgyét, vagy abrakot adnak neki. A rúgós tehen lábához rudat szorítanak, vagy kötelet kötnek a lábára és valaki tartja, amíg meg nem fejkik¹⁶⁸. A tejhozam mennyisége a takarmányozástól függ, ezért télen gyakran adnak abrakot (dara, répás szecska) a tehennek. Az igazított tehen kevesebb tejet ad, mint a fejős.

A kifejt tejet a konyhában *tejszűrőn* (használt vászondarab) öntötték át a *tejescsuprokba*. A cserépcsuprokat a kamrában vagy pincében helyezték el, a tetejére fafedőt (*denka*) tettek. Az üres csuprokat a kerítésen vagy külön erre a célra készített ágas fán, *karóban* szárították (24. kép). A *tejfelt* minden este leszedték egy *szilkébe*, és amikor elég sok összegyűlt, sor került a *küpülésre*. A *küpülő* fadongából készült, kétrészes, kör alakú, felfelé keskenyedő edény. A felső részére cserépfedőt tettek, hogy *küpülés* közben ki ne rázódjon a tejföl. A *küpülés* körülbelül egy fél óráig tart, egy nyélre szerelt kilyukasztott fakorong (*küpülőfa*) le-fel mozgatásával áll össze a vaj. A *küpülőfával* kihúzott vajjat egy hideg vízzel teli tálba szedi ki a gazdasszony, kanállal hozzárakja, ami még

a köpülőben maradt, és csomóba nyomkodva hűvös helyen tárolják. A visszamaradt savanyú *írót kukurica-* vagy *krumplizsámiskához*¹⁶⁹ fogyasztották. Nyáron a tej hamar *megalszik*, főleg, ha nincs hűvös helyen, ilyenkor azonban kevés a tejföl. Télen lassabban alszik, de több tejföl van rajta. Az aludttejet nyáron kenyérrel, krumplizsámiskával ették, de túrót is készítettek belőle. Egy fazékban a *masina* (tűzhely) szélére tették *fonnyasztani*, ahol lassan megmelegedett, majd a *túrószsacsokóba* öntötték. Ha melegen öntik ki, száraz, ha előtte lehűtötték, zsirosabb lesz a túró. A zacskót vászonból készítették, a *száját* bekötve az asztal lapja alá szorították, ahonnan egy edénybe csorgott a *savó*. A savót moslékként a disznóknak adták. Filkeházán még ma is szokás *édestúrót*¹⁷⁰ készíteni húsvétra, amit sonkával, kolbásszal, tojással a templomban megszenteltek, és az ünnepek alatt ezt a *szenteltet* fogyasztották. A tejet nyersen és felforralva is megették. Tejeskávét csak nagy ünnepeken reggeliztek, gyakoribb volt a cukrozott forralt tej, amibe kenyeret aprítottak, és kanállal fogyasztották. A vajnak nagyon fontos szerepe volt a táplálkozásban, a régebben egyik legfőbb eledelnek számító *galuskát* vajjal főzték. A túrót *bélesbe*, *derelyébe*, galuskára tették, de gyakran vitték az *újhelyi* piacra is. Még a két világháború között is a háziasszonyok fő jövedelmi forrása a piacozás volt, ebből fedezték a *házi szükségletet*. Vajat, túrót, tejfölt (nyáron csirkét, tojást, ősszel gyümölcsöt is) hordtak hente kétszer, kedden és pénteken. Az árut kosárba rakták, és abroszba kötve vették a hátukra. Hárman-négyen összeálltak és gyalog mentek a 20 km-re levő városba még akkor is, amikor megépült a kisvasút, mert nagyon drága volt a vonatjegy. Hajnali három órakor indultak el, és 6—7 órára már bent is voltak a piacon. Haza rendszerint a *fuvarosok* szekerein jöttek, akik a *hetinapokon* ölfát szállítottak a hegyközi falvakból a városba, és olcsón hazavitték az asszonyokat.

A tejnek a táplálkozásban betöltött fontos szerepét mutatja az is, hogy sok babonás szokás fűződik hozzá, ezekkel a tejhasznot igyekeztek megőrizni, illetve fokozni. A fejes, tejfeldolgozás női munka, a nők munkája pedig általában szűkebb körben mozog, helyhez kötöttebben éltek, mint a férfiak, ezért műveltségük is alacsonyabb, konzervatívabb volt¹⁷¹. A tejjel kapcsolatos a *boszorkányok* tevékenysége is. Olyan idős asszonyokat tartottak boszorkánynak, akinek mindig sok teje volt, és aki különös tudományánál fogva mások tehenének is elvette a tejét, *megrontotta*. Férfiaknak is volt ilyen tudománya, őket boszoroknak és boszorosoknak nevezték¹⁷². A boszorkányság öröklődött, a boszorkány addig nem halhatott meg, amíg valakire át nem ruházta különös képességét¹⁷³.

A boszorkánynak azért van sok teje, mert a szénahordó ponyva *trakkjából*, a kútágasból, a kapufélfából és a telefonoszlopból is tud fejni. A saját tehenét mindig éjszaka feji, de előtte megrázza az óli seprút. A vajat is napfelkelte előtt köpüli, azért van neki olyan sok. A boszorkány a bőséges tejhaszon érdekében az alábbi eljárásokat végezte. Reggelente kiment az istálló végébe, felemelte a szoknyáját, meztelen fenekét a nap felé fordította, és tenyerével háromszor megérintve a napnak mutatta. Karácsony előestéjén *gyúrosurccal* (kötény) letakart zsojtárral járkált a kertben.

Ha valakinek nem, vagy nagyon kevés tejet adott a tehene, mindjárt a boszorkányokra gyanítottak. A boszorkány általában béka alakjában vagy saját emberi valóságában ment az istállóba, úgy vette el a tejet¹⁷⁴. Az egyik idős adatközlő egyszer vasvillával meg is szúrta egy békát az ól mellett, és másnap a boszorkánynak tartott asszony sántított¹⁷⁵. Ha a gazdasszony fejéskor tisztán találta a tőgyet, mindjárt tudta, hogy a boszorkány megfejte előtte a tehenet. A boszorkány otthonról is úgy meg tudta rontani haragosának a tehenét, hogy belepusztult. Az istállóban feldobta a ponyvát egy rúdra, és elkezdte fejni a négy szárát. Addig húzogatta, amíg a kiszemelt háznál megdőglött a tehén.

A boszorkányok rontó hatalma ellen többféle módon igyekeztek védekezni. A preventív eljárások jelentős részét a vemhes teheneknél alkalmazták, ezek voltak leginkább kitéve a rontásnak. A vemhes tehén bal szarvának a csúcsát kifúrták, és szentelt vizet vagy *hangafából* készült szentelt dugót tettek bele¹⁷⁶. Az ellés előtti napokban egy rongydarabba csavart szentelt fokhagymagerezdet kötöttek a tehén szarvának a tövébe¹⁷⁷. A vemhes tehén megóvására vagy az ólküszöb alá szentelt füvet, fél lópatkót, a tehén farkából kihúzott szőrszálat, keresztbe tett, két rossz seprút ástak el. Általános szokás, hogy a rontás ellen vízkeresztkor megszentelt vízzel hintik meg és tisztességgel füstölik ellés után a tehenet.

A boszorkányok elleni védekezésben jelentős szerepe van a Luca-napnak (dec. 13.). Szentelt füvet, fokhagymát parázs fölött füstöltek az ólban, a szentelt vizet pedig kereszt alakban szétlocsolták. Az ajtóra keresztet meszeltek¹⁷⁸ és befokhagymázták. A szentelt víztől, keresztől és a fokhagymától egész évben nem tudnak bejutni az ólba a boszorkányok, de még távolról sem tudják elvenni a tejet. Karácsony *viliáján* szalmát tettek a szobába az asztal alá, mert Jézus szalmán született, és az ünnep második napján a rontás elleni védekezésül az istállóban elégették.

Aki elmulasztotta megtenni ezeket a megelőző intézkedéseket, vagy a boszorkánynak valamilyen módon mégis sikerült megrontani a tehenet, akkor az nem tejet, hanem vért adott. Ilyenkor elmentek a boszorkány udvarába, és onnan egy marék forgácsot vagy szemetet elhozva visszahozták a hasznot. Ezért volt fontos a boszorkány személyének megállapítása, aminek több módszerét ismerték. Luca-naptól karácsonyig készítették a *lucaszéket*, amit készítője elvitt az éjféle misére, és ráülve megláthatta, hogy ki a boszorkány, mert az háttal ül az oltárnak¹⁷⁹. Luca-naptól karácsony estig mindennap reszelni kellett egy kicsit az ajtókilincsen, s akinek karácsonykor le volt verve az orra, az a boszorkány.

A tejhaszon megőrzése érdekében napszállta után már semmit nem adtak ki a háztól. Ha tejet adtak el, egy csipetnyi sót szórtak bele¹⁸⁰.

Bizonyos tevékenységeket tiltottak a tejjel való munka közben. Késsel nem szabad a tejbe nyúlni és kenyeret aprítani, mert véres tejet ad a tehén. Ha a családból valaki megöl egy fecskét vagy leüti a fecskéfészket, szintén véres lesz a tej¹⁸¹. A tehenre nem szabad csipkebokor-vesszővel ráütni, és a zsojtárt a tűzhelyen szárítani, mert elszárad a tőgye. Ha a tűzhelyen kifut a tej, berepedezik a tehén tőgye.

Amikor tejescsuprot vásároltak, nem a fülét fogták meg, hanem belülről jól mélyen a peremén, hogy mindig addig legyen benne tejföl.

A jeles napok közül karácsonyhoz, újévhez és vízkereszthez fűződik néhány, termékenységet fokozó, szerencsét és hasznot hozó cselekedet. Karácsony *viliáján* az első *bobájkát*¹⁸² a tehenekkel etették meg, hogy sok tejet adjanak a következő évben. Újévkor a gazdák versenyeztek egymással, hogy ki itatja meg először a marháit, mert azok lesznek a legfrissebbek, leggyorsabbak abban az évben. Vízkeresztkor a pap megzentelte a patak vizét, amiből igyekeztek minél előbb megitatni a jószágot, mert ez szerencsét és hasznot jelent.

A földművelés szempontjából fontos a szarvasmarha trágyája, mert olyan tápanyagokat (nitrogén, foszfor) tartalmaz, amelyek földbe juttatása fokozza a termés hozamot. A szántóföldek gyenge minősége miatt a trágyázás már a XIX. század első felében is jelentős. „Szántóföldjei általlyán fogva Dombosak, határja Hegyes Völgyes Kövitses ritka — a trágyát nagyon meg Kivánnya melly nélkül majdan semmit sem teremne”¹⁸³. A trágyát rendszerint kétszer — ősszel és télen — hordták ki a szántóföldekre. Összel szekérrel, télen *lacsuha*- vagy *egészszánkával* szállították ki a ganajt (26. kép). Trágyahordáskor az egész család segít rakni a szekeret, a gazda pedig egy deszkalappal, a *lapuckafával* mindkét oldalon ledöngöli, *végiglapuckolja*, nehogy lehulljon útközben. A mezőn a trágyát apró *kopká*kba, *kuklyá*kba rakják le, így könnyebb *szétosztalni*, *szétrázogatni*.

A marhatrágyát felhasználták még a földes padlójú házak *ereszgetésére* is, ezzel a döngölt föld porosodását és repedezését akadályozták meg¹⁸⁴. Még az 1950-es években is zömmel döngölt padlójúak voltak a lakások. A ganajt egy vödörben vízzel jól elmosták, majd a földre térdelve csutakkal kenték szét. Ezt a munkát kizárólag nők végezték minden hét végén és az ünnepek előtti napon.

A szarvasmarhatartás változása és jellege

Korábbi történeti adatok hiányában a filkeházi állattartás hagyományos formáit a XIX. század második felétől lehet részletesebben áttekinteni. A község egész foglalkozási struktúráját, a gazdálkodás rendszerét, ezen belül a szarvasmarhatartás funkcióját és jellegét befolyásoló alapvető gazdasági és társadalmi változások azonban éppen a XIX. század végétől kezdődően zajlanak le. Az első jelentősebb változást az 1870-es években megtörtént tagosítások okozták. Ennek hatására vesztette el a község távolabbi legelőjét, és megszűnt az igavonó ökrök és növendékmарhák kintháló gulyában történő félszilaj legeltetése.

A földművelés rendszerében bekövetkezett további változások is a belterjesebb állattenyésztésnek kedveztek. A századforduló évtizedeiben a nyomásos határhasználat pihentető fordulóján belül az ugarföldek területére minimálisra csökkent, helyette takarmánynövényeket és kapásokat ültettek. Ezzel a réti széna mellett megnőtt a szálas és szemes takarmányok jelentősége a szarvasmarha téli takarmányozásában. A még meg-

levő ugarföldeken már minden gazda csak a saját ökreit legeltette, ellenében a korábbi ugarokon megengedett szabad legeltetéssel.

A századfordulón és a két világháború között még a lakosság 75—80 százaléka kizárólag mezőgazdasági termelésből él. A férfiak téli elfoglaltsága elsősorban az állatok takarmányozása, gondozása és a táplálék előkészítése volt, de a nyári munkákban is jelentős helyet foglalt el a téli takarmány megteremtése és elraktározása.

A takarmánytároló építmények és az istálló anyagában a századfordulón történt lényeges változás. A boronafalú és szalmafedelű lakóházak és istállók helyett kőfalú, cserepes házakat építenek. A boronafalú csűrőkkel szemben túlsúlyba kerülnek a gerendavázás, paticcsal befont, szalmával fedett építmények. A fának mint építőanyagának a visszaszorulását erősen befolyásolta, hogy a tervszerű erdőgazdálkodással megszűnt a korlátlan faszerezés lehetősége, másrészt pedig a kő tartósabb, biztonságosabb, és a közelben nyílt kőbányák biztosították az anyagot.

Az állattartás jellegének átalakulásával párhuzamosan a technikai fejlődés is azt eredményezte, hogy a tenyésztésnél használatos eszközök anyaga és formája megváltozott. A századfordulótól kezdve a szénamunkáknál a favillát kiszorította a vasvilla, a *féntokot* nem ökörszarvból készítik, hanem üzletben vásárolják. A fából készült *zsojtárok* helyett zománcozott fejőedényeket használnak. A téli takarmányozásnál nélkülözhetetlen kaszás szecskavágót a gyorsabb és nagyobb teljesítményű kerek szecskavágók váltják fel. A korábban elterjedt gémes- és korbáskutak helyett ugyancsak kerek szerkezetű kutakat építenek. A gazdasági változásokkal párhuzamosan az állatfajták is kicserélődnek, az 1900-as évek elejére a magyar szürke marha helyett zömmel pirostarkát tartanak.

A harmadik — az előző kettőnél nagyobb mértékű — változás az 1950-es években következett be. Ekkor bomlott fel a gazdálkodás hagyományos rendje, a földművelés jelentősége egyre kisebb lett, mivel a közelben több ipari üzem létesült. Ez a tényező erősen módosította az állattenyésztés célját, formáit és a vele kapcsolatos munkamegosztást. Az 1950-es évek elején nagymértékű kaolinfuvarozás hatására csökkent a szarvasmarha igavonó szerepe. Az 5—6 kat. h.-nál módosabb gazdák lovat vásárolnak, a szegényebbek tehenet igáznak. A korábban sok családnak jövedelmet biztosító tejtermékekkel való piacozás is csak azoknál funkcionál, ahol a család továbbra is mezőgazdasági termelésből él. Míg régebben az állatok takarmányozását a férfiak végezték, a második világháború után a földműveléssel együtt ez is elsősorban a nők feladata, a férfiak csak az ipari munka után és szabadság idején segítenek. A foglalkozási struktúra átrétegződésének következménye az állattenyésztés eszközanyagában bekövetkezett néhány változás, pl. a trágyahordó *saroglya* mellett elterjedt a *furik*, amivel már egy ember is dolgozhat. Az életszínvonal emelkedésével eltűntek a döngölt padlójú lakóházak, így a marhatrágya padlójavításra történő felhasználása szinte teljesen megszűnt.

A második világháborúig legközelebb csak Sátoraljaújhelyen volt állatorvos, az állatok gyógyítása a tanultabb kovácsmesterekre és a tapaszt-

taltabb, hozzáértő parasztemberekre hárult. Az 1950-es években a szomszédos Pálházára is került állatorvos, betegség esetén a sertéstől nagyobb jószághoz már öt hívják, és a herélést is orvos végzi.

Még elég sok hiedelem ismeretes az állattartás köréből, bár ezek közül kevesebbet alkalmaznak a gyakorlatban, mint 30—40 évvel ezelőtt. A boszorkányok elleni füstölést, szentelést, a tejhaszon megőrzését szolgáló tilalmakat az idősebb (50—60 éves) asszonyok közül néhányan még betartják, de a fiatalabb korosztály már csak az ő elbeszélésük alapján ismeri a hiedelmeket, amelyeket már egyáltalán nem gyakorolnak.

A fenti változások ellenére is vannak olyan állandó vonások, amelyek jellemzőek a község állattartására. A rossz természeti adottságok következtében a megélhetést biztosító földművelés alig haladja meg az önálló szintet, és az állattartás sem növi túl a gazdálkodás kereteit. A szarvasmarha gazdasági jelentősége kétoldalú, egyrészt a földművelést segítette igavonó állatokkal és a talajerő-utánpótlás szempontjából jelentős trágya termelésével, másrészt biztosította a főleg kisparaszti gazdaságok élelmezésében nélkülözhetetlen tejtermékeket. Az ökör mellett a szegényebb gazdaságokban a tehén az igavonó állat. Szarvasmarhát eladásra csak a módosabb gazdaságokban tenyésztettek, de az igavonó szerep csökkenésével ez is gyakoribbá vált. Az így szerzett nagyobb pénzösszeget az adó kifizetésére és komolyabb beruházásokra (pl. lakásépítés) fordították.

Filkeháza szarvasmarhatartása belterjes, istállózó, az állatokat a nyáron gyűjtött szénán és megtermesztett takarmánynövényeken tartották tavaszig. A fejősteheneket nyáron a legelőn kívül is takarmányozták, az igavonókat külön legelőn és az ugarföldeken legeltették, ill. munka esetén takarmányozták. Az állattartás építményei is az elsősorban önálló jelleget hangsúlyozzák. Az istállót mindig a lakóházzal együtt építették, mérete a gazdasági helyzettől függően változó, de pl. a lovat és a szarvasmarhát még a legnagyobb gazdaságokban is egy istállóban tartják. A szarvasmarha takarmányozása a mindig fal mellett elhelyezett vályúból történt, és a szarvasmarha vályúja fölött is megtaláljuk a más községekben a ló takarmányozására szolgáló rácsot. A téli takarmányokat elsősorban a lakóház padlásán és az eredetileg szálas gabona cséplésére és raktározására szolgáló csűrökben helyezték el. A szénaféléket a kis mennyiség miatt kazalban nem tartották, esetleg egy-két módosabb gazda épített sopot.

A XVIII. század folyamán betelepült szlovák és kárpátukrán lakosság magyarokkal keveredve élt együtt, a XX. század elejére el is magyarosodott, de a földművelés és állattartás szókincsében meglevő szláv elnevezések alapján északi kapcsolatokat kereshetünk.

Filkeházán tehát olyan dombvidéki — a széna- és takarmánykezelésben hegyvidéki elemeket őrző — istállózó szarvasmarhatartást folytattak, amelynek célja a földművelés és a háztartás szükségleteinek biztosítása. Ugyanakkor a földművelés egész rendszere az emberi táplálék előállításával mellett az állatállomány takarmány szükségletének megtermesztését is szolgálja.

JEGYZETEK

1. Dolgozatomban elsősorban helyszíni gyűjtés alapján foglalom össze Filkeháza hagyományos paraszti szarvasmarhatartásának alakulását a XIX. század második felétől az 1960-as évekig. A lehetőségektől függően levéltári és statisztikai adatokat és a területre vonatkozó összehasonlító irodalmi anyagot is felhasználtam. A község sertéstartását egy korábbi tanulmányomban dolgoztam fel. (*Petercsák T.*: Népi sertéstartás Filkeházán. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 1972. 507—528.)
2. *Géczy Géza*: Magyarország mezőgazdasági területei. Budapest, 1968. 91.; *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964. 5. 46.
3. Országos Levéltár Károlyi Nemzetiségi Levéltár Lad. 22. No. I/a.
4. *Balassa i. m.* 13.
5. *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. I—II. köt. Budapest, 1911. 251.
6. *Balassa i. m.* 15.
7. Magyar Statisztikai Közlemények. XII. Budapest, 1896.
8. Uo.
9. *Balassa i. m.* 23.
10. Füzérradványi uradalom úrbéri összeírása 1802—1848. Kazinczy Ferenc Levéltár. Sátoraljaujhely. IV—1/k/16.
11. 1826-ban egy telek 26 hold szántóföldből és 6 kaszavágó rétből áll. Egy hold vagy egy kaszavágó rét = 1300 négyszögöl. OL. KL. 16. cs. No. 159.
12. Úrbéri összeírás, 1824. KFL.
13. *Csikvári Antal* (szerk.): Abaúj-Torna vármegye. Budapest, 1939. 178.
14. Vö.: *Balassa i. m.* 25.; *Korponay János*: Abaújvármegye monographiája. 1—2. köt. Kassa, 1866—1878. 70. 329.; *Tagán Galimdsán*: Pusztafalu gazdálkodása. Népr. Ért. XXXI. 1939. 153.
15. A lakosság ilyen nagymértékű csökkenésének oka az amerikai kivándorlás. 1900-ban 11 (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 1. köt.), 1910-ben viszont már 73 ember vándorolt ki (MStK 41. köt.).
16. MStK 48. köt.
17. MStK 86. köt.
18. MStK 48. köt.
19. MStK 86. köt.
20. Ez a tény az egyik dűlőnévben is fennmaradt. *Zsedljárkának v. zsellérek földjének* nevezik a határ egyik részét.
21. *Balassa i. m.* 25.
22. Statisztikai Időszaki Közlemények. Községeink főbb adatai. 1960—1964.
23. Vö.: *Tálas István*: Változásvizsgálatok a népi állattartás köréből. Népr. Ért. XXXIV. 1942. 210.; *Varga Gyula*: A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. 333.
24. A falu állattartása *Gaál László települései állatgazdálkodás* kategóriájához áll legközelebb, mert nem növi túl a gazdálkodás kereteit. *Gaál László*: A magyar állattenyésztés múltja. Budapest, 1966. 26.
25. *Szabadfalvi József*: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. (Műveltség és Hagyomány. XII.) Debrecen, 1970. 76.
26. *Balassa i. m.* 32.
27. Ugyanezt állapítja meg Balassa I. az egész Hegyközre (*Balassa i. m.* 33.), *Ikvai Nándor* pedig a Zempléni-hegység középső részére vonatkozóan (*Ikvai Nándor*: Szénamunkák és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. Ethn. LXXIII. 1962. 27—28.).
28. OL. KL. 16. cs. No. 159.
29. Vö.: *Balassa i. m.* 33.
30. Az 1826-os úrbéri összeírás is említi az ugarokon és tarlókon való legeltetést (OL. KL. 16. cs. No. 159.). Vö.: *Tagán i. m.* 142.
31. Vö.: *Balassa i. m.* 33.
32. OL. KL. Lad. 22. No. 1/a.
33. Vö.: *Balassa i. m.* 15.
34. OL. KL. Lad. 22/a. No. 173.

35. OL. KL. 16. cs. No. 159.
36. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
37. MStK 41. köt.
38. Uo.
39. MStK 100. köt.
40. *Balassa* i. m. 26.
41. Szabó Lajos tanácsi kirendeltségvezető szíves közlése.
42. *Gaál* i. m. 268.
43. A magyar korona . . . , 1897.
44. *Gaál* i. m. 398.
45. MStK 41. köt.
46. MStK 100. köt.
47. *Szabadfalvi* i. m. 75.
48. Uo.
49. *Asztalos István*: Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Budapest, 1968. 14.
50. Vö.: *Szabadfalvi* i. m. 59.
51. Vö.: *Vajkai Aurél*: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 72.
52. *Éber Ernő*: A magyar állattartás fejlődése. Budapest, 1961. 37.; *Asztalos* i. m. 66.
53. OL. KL. 16. cs. No. 159. A füzéri alsó erdők elnevezés alatt a XVIII. század végén a telkibányai határtól a bányácskai határig húzódó uradalmi erdőket értették. (OL. KL. Lad. 22. No. 145.).
54. 4—5 km-re fekszik Filkeházától.
55. Az idősebb adatközlők emlékezete szerint ekkor nagy telekfelmérések voltak, amit *kommesztálásnak* neveztek, és valószínűleg a tagosítást értik alatta. A filkeházihoz hasonló félszilaj tartásmód a Zempléni-hegység falvaiban egészen az 1940-es évekig megmaradt. A *heverő gulya* v. *tinó-binó* májustól októberig járta az erdei legelőket (Debreceni Egyetem Néprajzi Intézet Adattára [DENIA] 165. Szabadi I. gyűjtése).
56. Ennél a játéknál egymástól távol két csoportra oszlottak. Az egyik csoportba tartozóknak egy köre helyezett fadarabot (*csürköt*) kellett bottal messzire elütni, úgy, hogy a másik csoportba tartozók el ne kapják. Ha valakinek mégis sikerült, ő ütötte a következőt.
57. Vö.: *Varga* i. m. 364.
58. Filkeházi közbirtokosság jegyzőkönyve. Sárospataki Rákóczi Múzeum Adattára (SRMA). 72—65. 24.
59. OL. KL. 16. cs. No. 159.
60. A magyar korona . . . , 1897.
61. MStK 99. köt.
62. Szabó Lajos tanácsi kirendeltségvezető szíves közlése.
63. Ezeket a legelőket Kismarján *szabadulásoknak* nevezték, a filkeháziival ellentétben itt mindenki szabadon legeltethetett (*Varga* i. m. 364—365.).
64. A közbirtokosság szerepéről, tisztségviselőiről Népi sertéstartás Filkeházán c. tanulmányomban részletesen írtam, ezért most mellőzöm ezek ismételt felsorolását.
65. Mogyoróskán *legelőjogonként* évi két munkanapot kellett a legelőtisztításban részt venni (*Ikvai* i. m. 34.).
66. Filkeházi közb. . . SRMA 72—65. 13.
67. Pusztafaluban 2 kat. h., Mogyoróskán 2,5 kat. h. után hajthattak egy számos állatot a legelőre (*Tagán* i. m. 149.; *Ikvai* i. m. 34.).
68. A csorda és a csordás elnevezés a Hegyköz, Zempléni-hegység és a Bodroghöz falvaiban általánosan elterjedt. Vö.: *Tagán* i. m. 150.; *Ikvai* i. m. 28.; DENIA 165.; *György K.*: Pásztorfogadás. Abauj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 55. Filkeházán a pásztor elnevezés gyakoribb, viszont ugyanezt a *kondás* esetében nem használják, annak mindig kondás a neve.
69. Vö.: *Fél Edit—Hofer Tamás*: Az átányi gazdálkodás ágai. Népr. Közl. VI/2. Budapest, 1961. 140.
70. A másikkban a kondás lakott.
71. A szerződést eredeti helyesírással közlöm.

72. Az állattartó gazdák közül minden évben megválasztott személy, aki a járandóság beszédésén kívül a legelőre kihajtott állatok számát is ellenőrizte.
73. A véka negyedrésze (8 liter), dongafából készült, fogóval ellátott mérőedény.
74. Szláv eredetű, a *brekovica* = berkenye szóból származik. (*Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. 82.).
75. Hasonlóan készítették Kismarján. Vö.: *Varga* i. m. 382.
76. Megajándékozásukat és a kántálást a sertéstartásról írott tanulmányomban közöltem. Vö.: *Tagán* i. m. 165.
77. Vö.: *Moór Elemér*: Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn. XLIV. 1933. 59.
78. A tojás gyarapodást segítő szerepe más vidékeken is ismert. Vö.: *B. Bene Zsuzsa*: A tejjel kapcsolatos hiedelmek és szokások a Csereháton. Népr. Közl. II/1—2. 1957. 195.; *Moór* i. m. 59.
79. A csordás háza a falu felső részén van.
80. Új falurész az alvégen, korábban Szakácsék előtt kürtölt először.
81. *Szabadfalvi* i. m. 60.
82. Uo.
83. Az *avar* szó alatt nem az erdei fák lehullott száraz leveleit értik, hanem az erdőben, mezőkön nyáron megnőtt és lábón megszáradt füvet jelenti. Vö.: *Szabadfalvi* i. m. 62. Vágáshután a nyári hónapokban az asszonyok az új erdőirtásokba (*šeksió*) jártak sarlózni. A füvet (*trava*) az erdőn megszáritották, és ponyvában (*travnička*) hordták haza téli takarmánynak.
84. Vö.: *Szabadfalvi* i. m. 73.; *Tagán* i. m. 148.
85. *Györffy István*: Állattartás. A magyarság néprajza II. köt. Budapest, 1942. 123.
86. *Balassa* i. m. 132.
87. OL. KL. Lad. 22/a. No. 173.
88. OL. KL. 16. cs. No. 159.
89. A magyar korona..., 1897.
90. MStK 99. köt.
91. Uo.
92. StIK 1960—1964.
93. *Gaál* i. m. 229.; *Szabadfalvi* i. m. 78.
94. *Éber* i. m. 99.
95. *Balassa* i. m. 136.
96. *Korponay* i. m. 284.
97. A szénamunkát és a takarmánykészítést a Zempléni-hegységben részletesen feldolgozta Ikvai N. és Balassa I. (*Ikvai*, Szénamunkák...; *Balassa*, Földművelés...)
98. A Hegyköz kis határú hegyi falvaiban — Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Hollóháza — elsősorban a padláson tárolták a szénát (*Balassa* i. m. 162.).
99. A népi állattartás építményei Filkeházán c. dolgozatomban (Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaujhely, 1971. 105—130.) közöltem újabb adatokkal egészítettem ki, másrészt elsősorban a szarvasmarhatartás szempontjából foglalom össze.
100. Vö.: *Selmeczi Kovács Attila*: Torkos csűrök Észak-Borsodban, Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 1971. 435.
101. Vö.: *Balassa* i. m. 103—104.
- 101/a. Ezt a takarmánytárolási módot Pest megyében is alkalmazták. (Vö.: *Borzsák Endre*: A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében. Népr. Ért. XXVIII. 1936. 55.)
102. Az ól elnevezés a Hegyközben és a Zempléni-hegység falvaiban is elterjedt (*Gönyey Sándor*: Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Népr. Ért. XXXI. 1939. 121.; DENIA 165. Vö.: *Varga* i. m. 385.
103. *Gunda Béla*: Ethnographia Carpathica, Budapest, 1966. 333.
104. Vö.: *Györffy István*: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. 88.
105. Vö.: *Varga* i. m. 343.
106. A környező falvakban is ez az istálló leggyakoribb elhelyezési módja (*Gönyey* i. m. 127.; DENIA 165.; *Vohradnyik Géza*: Egy kishutai parasztházban. Abauj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaujhely, 1971. 103.). Kismarján csak a szegényemberek, napszámosok építették a lakóházhoz (*Varga* i. m. 387.). Vö.: *Nagy Gyula*: Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Népr. Közl. 1968. 1—2. 42.

107. OL. KL. Lad. 22/a. No. 190. 197.
 108. MStK 1. köt.
 109. MStK 41. köt.
 110. MStK 83. köt.
 111. Vö.: *Gönyey* i. m. 123.
 112. A jelenség községbeli előfordulására nincsenek adataink, viszont a szomszédos Füzérkajátán az első világháború előtt 5—6 hasonló beosztású lakóházra emlékeznek.
 113. A bodrogközi Karcsán *pacsit-ó*lnak hívják, és a lakóház végébe építik (*Nagy Ferenc*: Szarvasmarhatartás Karcsán. Krónika. A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium Kazinczy Körének Közlönye. 20. sz. 15.).
 114. *Gönyey* i. m. 124.
 115. MStK 1. köt.
 116. MStK 83. köt.
 117. A *kicska* a szlovák *kyčka* = fedőzsupp szóból származik (*Knieszsa* i. m. 425.) Ez a kifejezés csak Abauj és Zemplén megyében ismeretes (*Szinnyei József*: Magyar tájszótár. I—II. köt. 1893—1901. 1128.), a *sznobka* szóval a magyar szakirodalomban nem találkoztam. A két fedőanyag közötti lényeges különbség, hogy a kicskának csavart feje van, a sznobka viszont fej nélküli kisebb méretű kéve. Vö.: *Balassa* i. m. 117.; *Gönyey* i. m. 126.
 118. Vö.: *Gönyey* i. m. 126.
 119. Széphalomban *kukucs*nak nevezik.
 120. Kismarján a fejőstehenek közé is gyakran tettek álló *strájfát* (*Varga* i. m. 395.).
 121. *Petercsák*, A népi állattartás... 117.
 122. A Zempléni-hegység falvaiban *válnak* hívják. A deszkavályú mellett gyakori volt az odvas fából faragott is (DENIA 165.). Vö.: *Vajkai* i. m. 73.; *Gönczi Ferenc*: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 452.
 123. Hasonló formájú szénatartók vannak Baskón és Mogyoróskán (DENIA 165.).
 124. Pest megyében kézzel-lábbal működő *gyalogszecskavágót* használtak (*Borzsák* i. m. 54.), Szentgálon lábbal hajtották a kaszás *szécskaládát* (*Vajkai* i. m. 78.).
 125. A *ponyva* az egész Zempléni-hegységben általános teherhordó eszköz. Kb. 120x120 cm nagyságú házivászonból készült, amelynek négy sarkára egy-egy kötőszalagot (*trakk*, *tracska*) varrnak. (Vö.: *Ikvai Nándor*: Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány. IX. 1967. 46.) Elnevezése nagyon változatos: Nyíriben *trónye*, Kovácsvágáson *vastag abrosz*, Vágáshután *travnička*, Mogyoróskán *ponyóka*, Baskón *ponyus* (DENIA 165.).
 126. Vö.: *Varga* i. m. 398.
 127. Vö.: *Varga* i. m. 397.; *Nagy* i. m. 48.; *Borzsák* i. m. 55.
 128. E formák kivül a környező falvakban elterjedt még a *horgas kút* (*Újváry Z.*: Források és kutak a zempléni hegyvidéken. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 1969. 374.).
 128/a. Mogyoróskán *pelevás ól* a neve (DENIA 165.). Vö.: *Borzsák* i. m. 56.
 129. Hasonlóan pótolták a szalmát Szentgálon is (*Vajkai* i. m. 73.).
 130. Kovácsvágáson a jómódúak vesszéből font *kast* raktak levélhordáskor a lajtárba.
 131. Kismarjáról említi *Varga Gy.* i. m. 398.
 132. Elkopott udvari seprű, a villával együtt az ólajtó mögött tartották.
 133. Vö.: *Varga* i. m. 400.
 134. A Nyírségben hasonló munkamegosztás volt a férfiak és nők között (*Jávor Katalin*: A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Debrecen, 1966. 11.).
 135. *Katona Imre*: Népi állatorvoslás Csongrádon. A szarvasmarha betegsége és gyógyítása. Népr. Közl. III/4. 1958. 231.
 136. *Vajkai Aurél*: A magyar népi orvoslás kutatása. Klny. A Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest, 1948. 12.
 137. *Katona* i. m. 235.
 138. Vö.: *Katona* i. m. 234.; *Jávor* i. m. 13.
 139. *Bodgál Ferenc*: A kovácsok lógyógyítása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 1971. 474.

140. Vö.: *Nagy* i. m. 58.; *Borzásák* i. m. 53.
141. Regécen leforrázott farkasalmalevelet kötnek rá (DENIA 165.).
142. Vö.: *Varga* i. m. 402.
143. Vö.: *Nagy* i. m. 59.
144. Ugyanígy tettek Regécen és Mogyoróskán (DENIA 165.). Vö.: *Morvay Péter*: Szokolya gazdálkodása. Népr. Ért. XXX. 1938. 284.
145. Vö.: *Gönczi Ferenc*: Az állatbetegségek elhárításai és gyógyításai a göcseji és hetési népnél. Ethn. XVIII. 1907. 91.
146. Vö.: *Katona* i. m. 245.
147. Nyírben három szem parazsat dobtak a vízbe, és közben ezt mondták: „Amilyen hamar megártott, olyan hamar múlt el!”
148. Vö.: *Moór* i. m. 60.
149. Abaújváron Luca-naphoz fűződik ez a hiedelem (*Csulák Mihály*: Luca nap Abaújváron. Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. 356).
150. Ugyanígy védekeztek a Bodroglókban (*Szabó Sára*: Szarvasmarha-tenyésztés egy bodroglóki faluban. Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. 106).
151. Vö.: *Nagy* i. m. 45.
152. Az elnevezésekhez l. *Nagy* i. m. 45.; *Varga* i. m. 405.; *Vajkai*, Szentgál. 79.
153. A sündisznöbört Mogyoróskán is használják (DENIA 165.). A szopásgátlókhöz: *Szabó Máttyás*: Fialat állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. Népr. Ért. XXXVII. 1955. 131—166.; *Varga* i. m. 407—408.; *Nagy* i. m. 47.; *Borzásák* i. m. 58.; *Vajkai*, Szentgál 79.
154. Vö.: *Nagy G.*: A Zemplén megyei Karcsa községben használatos állatnevek. BMNH. Miskolc, 1966. 113. 115. 116.
155. A bodroglóki Cigádon is így nevezik a bika magtalanítását (*Balla Eszter*: Az ökör paraszti tartása Cigádon. AZN. Sátoraljaújhely, 1971. 48.).
156. Biharban a heréléshez ledűtötték a borjút (*Varga* i. m. 378.).
157. A Bodroglókban a marha alól kiszedett almot dobták a hátára az istállóban (*Szabó* i. m. 105.).
158. Vö.: *B. Bene* i. m. 196.; *Borzásák* i. m. 58.; *Moór* i. m. 60.
159. Ugyanez előfordul a Csereháton (*B. Bene* i. m. 195.).
160. A tehén igazásához: *Fél—Hofer* i. m. 180.; *Gönczi*, Göcsej 590.; *Moór* i. m. 57.; *Bodó Sándor*: Jármok a Hajdúságban. Ethn. LXXVII. 1966. 539.; *Bodó Sándor*: Einzeljoche in Ungarn. Národopisný věstník Československý III—IV. Brno—Praha, 1969. 179—194.
161. Kismarján két tinót 2—4 ökörral törtek be (*Varga* i. m. 413.).
162. A terminusok a Hajdúság egy részén hasonlóak (*Bodó*, Jármok... 545.).
163. A Bodroglókban gyeplőt is használtak, a két külső szarvra kötötték (*Balla* i. m. 49.).
164. Cigádon a bal oldali ökör neve *csás*, a jobb oldali *hajzsás* (*Balla* i. m. 49.), Karcsán *kéztülső* ill. *belső* (*Nagy*, A Zemplén... 136.), a Zempléni-hegység falvaiban a bal oldalt *kezesnek* v. *csásnak* (*Ikvai*, Földművelés... 59.), a jobb oldalt *hajzsásnak* v. *barázdásnak* hívják (DENIA 165.).
165. Az irányítószavakhoz: *Nagy*, A Zemplén... 136.; *Ikvai*, Földművelés... 61.; *Varga* i. m. 414.; *Nagy*, Paraszti... 48.; *Bodó*, Einzeljoche... 190.
166. Vö.: *Balla* i. m. 49.; *Bodó*, Jármok... 560, 561.; *Bodó*, Einzeljoche... 179.
167. A Zempléni-hg. falvaiban *hálónak* nevezik, és elhasznált kötőfékből vagy drótból fonták (*Ikvai*, Földművelés... 59.). Vö.: *Vajkai*, Szentgál. 72.
168. A rúgós tehén fejéséhez l.: *Varga* i. m. 406.
169. Kukoricalisztből vagy krumpliból főzött pépszerű étel. A Bodroglókban is ismerik (*Nagy Éva*: Népi táplálkozás a Bodroglókban. AZN. Sátoraljaújhely, 1971. 85.).
170. Egy liter tejbe 10 tojást ütnek, habosra verik, és egy liter forralt tejbe öntik. Sót, cukrot tesznek hozzá, kendőbe kötik és hagyják lecsorogni a savót. Vö.: *Nagy*, Paraszti... 54.
171. *Katona* i. m. 164.
172. Vö.: *B. Bene* i. m. 189.; *Mádai Gyula*: Diósgyőri adatok a népi állatgyógyításhoz, boszorkányhíthez, erdőkultuszhoz. Népr. Közl. X. 1—2. 1965. 366.; *Molnár József*: Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. Ethn. LIV. 1943. 64.; *Gönczi*, Göcsej... 158.

173. Vö.: *B. Bene* i. m. 192.; Abaúji hiedelmek. AZN. Sátoraljaújhely, 1971. 359.
174. A Hegyköz és a Bodrogló falvaiban a békán kívül macska, kutya, légy, tyúk képében ront a boszorkány (DENIA 233. Valádi Erzsébet gyűjtése; A Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Adattára, Babonaszótár).
175. Vö.: *B. Bene* i. m. 189.
176. Kovácsvágáson *ramácskát* (kis fadarab vagy szarvtöredék), Mogyoróskán *teményt* (szentelt tömjén) használtak (DENIA 233.).
177. A fokhagyma használatához: *Moór* i. m. 58.
178. Vö.: *B. Bene* i. m. 195.
179. Vö.: *Gönczi*, Göcsej... 268.
180. Országosan elterjedt jelenség (DENIA 165.; *B. Bene* i. m. 196.; *Moór* i. m. 57.).
181. Vö.: *Varga* i. m. 403.; *B. Bene* i. m. 197.; *Moór* i. m. 57.
182. Kenyértésztából készült pogácsaszerű karácsonyi étel, amit túróval, mákkal ízesítettek.
183. OL. KL. 16. cs. No. 159.
184. A tevékenységet ugyanilyen elnevezéssel ismerik Füzérkajátán és Nyíriben, de a Zempléni-hg. más falvaiban (*Ikvai*, Földművelés... 48.) és a Bodroglóban is alkalmazták (*Nagy*, Szarvasmarhatartás... 17.).

Rinderzucht in einem Dorf von Hegyköz

(A u s z u g)

In dem Aufsatz wird die bäuerliche Rinderzucht von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zu den 60-er Jahren des 20. Jahrhunderts eines kleinen Dorfes (Filkeháza) im Zemplén-Gebirge geschildert. Im ersten Teil können wir die orts- und wirtschaftsgeschichtliche Entwicklung der Gemeinde kennenlernen. Die Bewohner der Gemeinde waren bis zur Leibeigenenbefreiung Lehnbauern und Häusler des Radványer Grossgrundbesitzes, später bearbeiteten sie ihre kleine Acker. Am Anfang des 20. Jahrhunderts beträgt der Besitz der Bauern zum grossen Teil 1—10 Joch, aber die Anzahl der Tagelöhner ist auch bedeutend. Bis 1945 gab es fast nur in den staatlichen und herrschaftlichen Wäldern Arbeitsmöglichkeiten, deshalb lebten sie von landwirtschaftlicher Produktion.

Wegen des Gebirgsklima und den orographischen Verhältnissen erreicht ihr Ackerbau kaum das Selbstversorgungsniveau, ihre Viehzucht wächst auch nicht über die Rahmen der Haushaltsführung hinaus. Die wirtschaftliche Bedeutung der Rinderzucht ist zweiseitig; einerseits half es im Ackerbau als Zugtier und mit der für die Bodenfruchtbarkeit bedeutenden Produktion von Dünger, andererseits sicherte es die für die Nahrung von kleinbäuerlichen Haushalten unentbehrlichen Milchprodukte. Viehzucht zum Verkaufen kam in grösseren Wirtschaften vor. Der Autor schildert die Verwendung des Rindviehs durch geschichtliche und statistische Angaben. Bis zum Ende des 19. Jahrhunderts ist der ungarische Ochse das wichtigste zugtier, doch die Armeren spannen auch die Kuh ein. Bis zu den 50-er Jahren des 20. Jahrhunderts kaufen die Vermögenden Pferde, in den Wirtschaften unter 5—6 Joch bleibt die Kuh als Zugtier. Nach 1945 gab es mehrere neue Arbeitsstellen in der Nähe, wo die Mehrheit der Männer Arbeit annahm, so blieb der Ackerbau und die Viehzucht in erster Linie Aufgabe der Frauen.

Vor der Schilderung der Stallrinderzucht analysiert der Autor die extensiven Formen. Als Folge des alten spurigen Wirtschaftssystems im Ackerbau dominierte in Ungarn bis zum Ende des 19. Jahrhunderts die Extensivität. Als Rest der halbgezähmten Haltungsweise ist die gesonderte Weide des Jungviehs und der Ochsen zu betrachten. Bis zu den 70-er Jahren des 19. Jahrhunderts weidete die Rinderherde (ung. *gulya*) vom Frühling bis Herbst in vom Dorf weit entfernten Wäldern; nur zum Arbeiten wurden die Ochsen heimgetrieben. Bis zu den 20-er Jahren des 20. Jahrhunderts sicherten die Bruchfelder der spurigen Wirtschaft, später eine gesonderte Weide das Sommerfutter der Zugtiere. Die Kühe wurden immer in getrennten Herden (ung. *csorda*) auf den Weiden des Dorfes gehalten. Im Spätsommer wurden die Stoppelfelder und die abgegrasten Wiesen als Weiden genutzt. In den Jahren nach dem ersten Weltkrieg vermindern sich die Bruchfelder auf ein Minimum, an ihrer

Stelle werden Futterpflanzen (Klee, Luzerne) angebaut, die eine wichtige Rolle für die Winterfütterung der Rinder spielen.

Der Autor schildert detailliert die Sommerung, den Empfang der Hirten, ihre Tracht und Ausrüstung. Ein Sonderabschnitt beschäftigt sich mit der Unterbringung der Rinder, mit ihrer Winterfütterung und Pflege. Das Rindvieh wurde in dem zum Wohnhaus gebauten Stall (ung. *istálló*) gehalten. Die Grösse und die Einrichtung des Stalls hing von den ökonomischen Verhältnissen des Inhabers ab. Die Winterfütterung fing im November an und dauerte bis April. Zwischen den zwei Weltkriegen war sie auch noch die Hauptbeschäftigung der Männer im Winter. Die Vorbereitung der täglichen Futtermenge und die zweimalige Fütterung waren massgebend für alle andere Tätigkeit. Wir können die Scheunen und die zur Futtermittelzubereitung gehörenden Mittel kennenlernen. Die Ställe waren die Orte der gesellschaftlichen Zusammenkünfte der alten Männer, viele von ihnen schliefen auch hier. Mit der Heilung von Viehkrankheiten beschäftigten sich ältere Bauern und Schmiede, Frauen verwendeten nur verschiedene abergläubische Verfahren im Falle einer Behexung.

In dem letzten Abschnitt analysiert der Autor detailliert die Nutzungsweisen der Rinder: die Aufzucht des Zuwachses für eigene Zwecke und zum Verkaufen; das Zubereiten von Jungochsen und das Einjochen des Rindviehs; das Melken und die Milchverarbeitung, sowie die Ausnutzung in der Nahrung; die Rolle des Düngers für den Ackerbau und für die Instandhaltung von Wohnhäusern. Bei den einzelnen Nutzungsweisen sind überall die zugehörigen abergläubischen Gewohnheiten zu finden, deren Ziele gewöhnlich die Sicherung der Nutzen und die Förderung des Zuwachses sind. Ein grosser Teil der magischen Verfahren schliessen sich an die Kuh und Milch an, mit denen sich in erster Linie die Frauen beschäftigen.

Tivadar Petercsák

A PARASZTGAZDASÁGOK SZERKEZETE ÉS A ROSTNÖVÉNYTERMESZTÉS KAPCSOLATA BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

DOBROSSY ISTVÁN

Magyarország északkeleti megyéiben, falvainak túlnyomó többségében a XX. század közepéig megőrizte jelentőségét a rostnövények termesztése. Az utóbbi két-három évtizedig a gyáripár rohamosan tért hódító termékeivel szemben is tartósan bizonyult a paraszti vászonkészítmények iránti igény. A parasztgazdaságok különböző szükségleteit kielégítő termesztés és feldolgozás lényegében mindvégig megmaradt a természetes termékelőállítás keretei között. E jellemző vonások is mutatják, hogy a rostnövények termesztése sajátos helyet foglalt el az egyes falvak földművelésének változó rendszerében. A termesztés körülményeinek feltárása így egy szűk területen bepillantást enged a hegyvidéki falvak parasztgazdaságainak szerkezetébe is. Ezért tartottuk szükségesnek megvizsgálni, Abaúj-Torna, Borsod és Zemplén megyékben a len, illetve a kender termesztési és feldolgozási módját, beágyazva azt a paraszti gazdálkodás rendszerébe.

A magyar gazdaság modern tőkés átalakulásában az 1848—49-es forradalom történelmi fordulópontot jelentett. A jobbágyság intézményének megszüntetésével új társadalmi-gazdasági feltételek alakultak ki. A jobbágyfelszabadítás, a hagyományos jobbágy-paraszti gazdálkodást konzerváló tényezők jelentős részének felszámolásával — dézsma, faluközösségi határhasználat stb. — utat nyitott az agrárkapitalista fejlődésnek. A fejlődést elősegítette a XIX. század közepétől kialakuló szabad bér munkavállalás és vállalatalapítás, valamint a modern hitelezés lehetősége¹. A nagy mennyiségű és olcsó munkaeszköz fokozatos elterjedése, a közlekedés és szállítás javulása, a felvevő piacok kiszélesedése, valamint a tőke és az új jellegű munkaszervezés megjelenése már a modern mezőgazdasági fejlődés feltételei voltak. E tényezők hatása különösen a növénytermesztésben volt figyelemre méltó.

A jobbágyfelszabadító törvény jogi konzekvenciái az egész ország területén egységesek voltak, de a földrajzi adottságtól befolyásolva táj-

egységenként különböztek a gazdasági tényezők, feltételek. Az ipari fejlettség, a közlekedés és áruértékesítés lehetőségei a táj egyéb adottságai-val együtt irányt szabtak a parasztgazdaságok fejlődésének. Ahogy a parasztgazdaságok szerkezete átforgalmódott, úgy alakultak ki a fejlődés számunkra érzékelhető különböző típusai is². Az ország központi fekvésű területein a modern gazdálkodási módszerek, a szabadgazdálkodás elemei, különösen a gabonatermesztés válságba jutása után — az országos és helyi szükségletektől ösztönözve — hamar elterjedtek. Az ország gazdasági és kulturális hatás alól elzárt peremvidékein viszont a paraszti társadalom és gazdaság olyan sajátos ötvözetbe alakult ki, amely a jelentős piacokhoz és közlekedési hálózathoz közelebb fekvő országrészeknél minden vonatkozásban visszamaradott volt. Ebből a szempontból kétségkívül a visszamaradott területek közé tartozott Abaúj-Torna, Gömör, részben Borsod és Zemplén megyék területe, illetve e terület falvainak többsége³. Ezek a területek a külső és belső piac kényszerítő erejét nélkülözve, az önellátó gazdálkodás jellemző körülményei között csak nagy késedelemmel tudták követni a kedvezőbb helyzetben levő országrészek gazdálkodási szintjét⁴.

A vázolt adottságok és lehetőségek miatt az agrárkapitalista fejlődés erősen differenciált birtokviszonyok talajáról, az országos átlagnál elmaradottabb körülmények között indulhatott meg. Jól érzékeltetik ezt Magyarország északkeleti megyéinek 1860-as statisztikai adatai is. Ezek lehetőséget adnak arra, hogy a birtokok számának megoszlásából következtetéseket vonjunk le a parasztság, a parasztgazdaságok differenciáltságának fokára⁵.

Megye	Összes birtokok száma	A birtokok száma 1860-ban			
		0—5 kat. h.	5—10 kat. h.	15—30 kat. h.	30—50 kat. h.
Abaúj	28 863	18 632	6 484	2282	616
Torna	4 751	2 842	1 201	449	113
Borsod	37 725	24 186	8 725	3300	581
Zemplén	49 032	28 122	15 312	3609	634

Megye	A birtokok száma 1860-ban					
	50—100	100—200	200—500	500—1000	1—3 ezer	3000 fölött
Abaúj	335	208	167	76	44	17
Torna	46	34	24	61	71	49
Borsod	330	229	201	87	70	16
Zemplén	435	282	320	22	27	21

A táblázatból megállapítható, hogy a viszonylag kis számú nagybirtok a megművelt terület jelentősebb részét elfoglalja, a nagybirtok mellett gyenge a gazdagparasztság, továbbá a parasztgazdaságok döntő többsége 5, ill. 10 kat. h.-on aluli területű. A 100 kat. h.-on aluli parasztgazdaságok közül Abaúj-Tornában és Zemplénben 50—60 százalék esik az 5 kat. h.-on

aluli kisparaszti gazdaságokra, míg Borsodban ez az arány már több mint 60 százalék. A századfordulón a birtokviszonyok differenciálódási folyamatára két megye esetében tehetünk következtetéseket. A birtokok számának változását az 1869. évi összeírással összevethető 1895-ös előzetes felmérésből láthatjuk. Eszerint Zemplén megyében 1 százalékkal, Borsodban 5—10 százalékkal nőtt a birtokok összes száma. Ez az ország 11 százalékos átlaga alatt van, ami azt mutatja, hogy a XIX. század utolsó harmadának erősen differenciált képe a századfordulóra nem változott meg lényegesen. A parasztgazdaságok, ill. a parasztság differenciálódási folyamata tehát nem volt gyors⁶.

Az agrárkapitalista fejlődés a birtokviszonyok lassú differenciálódása mellett hasonló lassúsággal mutatkozott meg a gazdálkodás módjának és szerkezetének átalakulásában. Az 1850-es években Zemplén megyében még gyakori volt a kétnyomásos gazdálkodás, de a gazdálkodás háromnyomásos rendszere még valamennyi megyében dominált⁷. Ez a kép 1870-re sem változik meg lényegesen⁸.

Megye	Összes szántóföld kat. h.-ban	Összes bevetett terület		Ugar	
		kat. h.-ban	%-ban	kat. h.-ban	%-ban
Abaúj-Torna	205 079	157 972	77,03	41 107	22,97
Borsod	235 612	172 148	73,06	53 464	26,94
Zemplén	392 709	299 639	76,30	93 070	23,70

A statisztikai adatok szerint az összes szántóföld több mint 20 százaléka ugar, amely a háromnyomásos gazdálkodás valószínű meglétéről tanúskodik. Ezt a bevetett terület és az ugar aránya is jól mutatja. Az ugar aránya, ha az összes terület egyharmadánál több, egyértelmű a háromnyomásos gazdálkodás megléte. Ha kevesebb, de azt megközelíti, akkor valószínű a háromnyomásos gazdálkodás egyes területeken jellemző megléte. Esetünkben ezért beszélhetünk csak a valószínűségéről. Minél kisebb az ugar aránya a szántóföld egészéhez viszonyítva, annál jobban visszaszorultak már a nyomásos rendszerek⁹. Ezt a folyamatot, ti. az ugar területének visszaszorulását mutatják statisztikai adataink 1879—1930 között¹⁰.

Megye	1879	1893	1895	1900	1913	1915	1930
Abaúj-Torna	20,66	15,07	13,80	12,32	9,66	9,7	6,0 (0/0)
Borsod	25,31	20,13	18,89	15,59	11,74	12,9	5,5 (0/0)
Zemplén	27,90	20,43	19,19	15,81	11,80	14,5	2,6 (0/0)

Az ugar területe — a háború alatti emelkedés után — nagyarányban csökken. Ez azonban nem jelenti a terület egészén a nyomásos gazdálkodás megszűnését. 1902-ben Borsod megyében még a helységek 46,2 százalékában megvolt a nyomásos rendszer, így a megye területén a nyomásos és szabadgazdálkodás már csaknem egyensúlyban volt. Észak-Borsod

Megye	Év	Termesztett					
		búza	árpa	zab	köles	hüvelyes	kukorica
Abaúj-Torna	1870	51,12	17,41	12,25	0,57	1,18	4,73
	1900	44,98	18,75	9,99	0,00	0,37	3,56
	1913	41,52	19,62	9,01	0,10	4,25	4,25
Borsod	1870	54,74	11,90	9,56	0,42	0,04	12,23
	1900	51,54	15,23	5,69	—	0,41	9,44
	1913	49,09	14,01	5,65	0,10	0,10	9,67
Zemplén	1870	49,12	12,82	12,44	0,94	0,61	8,20
	1900	42,37	13,48	11,02	0,01	0,28	7,36
	1913	36,50	14,10	11,20	0,10	0,10	7,30

helységek és a Bükk-hegység falvai viszont csaknem teljesen megőrizték a nyomásos rendszert¹¹. Az abaúji és zempléni falvak többségében is a föld állandó ugarforduló nélküli műveléséhez, valamint a teljes tagosításhoz hiányoztak a természeti és gazdasági feltételek. A föld egy részét a föld minőségére való tekintettel továbbra is pihentették.¹²

A tagosítás — a modern gazdálkodás egyik alapfeltétele — a három megyében a XIX. század második felében rendkívül lassan haladt. Ehhez a földesúri és a volt úrbéres föld lassú elkülönítése is hozzájárult. A hegyvidéki falvak tipikus képviselője, az Abaúj megyei Regéc határa még 1867-ben is tagosítatlan volt¹³. A tagosítatlanság mértéke alapvetően még a XX. században sem változik. A történeti irodalom számos más adattal is szolgál a két világháború közötti időszakra is¹⁴. Így pl. a Borsod megyei Járdánházán, de a hegyközi falvakban még napjainkban is találunk tagosítatlan határt.

A gazdálkodás módjának és szerkezetének lassú változása mellett nem maradt változatlanul a földművelésen belül a vetésszerkezet sem. Az 1860-as évek végére kibontakozott, egyoldalúan gabonatermesztésre berendezkedett struktúra változása a fenti képet mutatja¹⁵.

1870—1913 között mindhárom megyében jelentősen csökkent a búza vetésterülete, visszaszorult a zab, lényegében megszűnt a köles termesztése. A nem számottevő területen termesztett hüvelyesek mellett megnőtt a kapásnövények és főleg a takarmánynövények vetésterülete. A rostnövények vonatkozásában a szűk területre koncentráldott lentermesztés jelentéktelen, s folyamatosan, a századfordulótól jelentősen csökkent a kender termesztésének területe is.

Ha a rostnövények termesztési arányszámait vizsgáljuk, azokban együtt szerepel a nagybirtok és a parasztbirtok, ezért szükség van a statisztikai adatok felbontására. A statisztikai felmérés lehetővé teszi a 100 kat. h.-on felüli és az azon aluli földbirtokok elkülönítését¹⁶. Ebből megállapítható, hogy a kendertermesztés túlnyomóan a paraszti gazdaságokban folyt. A parasztgazdaságok jelentős kendertermesztését és feldolgozását közvetett módon igazolja a magyar textilipar helyzetének alábbi vázlatos áttekintése is.

növényfélések							
burgonya	takarmány- répa	étkor- répa	repce	len	kender	szófagy	takarmány
7,18	0,73	—	0,20	—	1,75	—	3,37
6,43	2,53	0,32	0,13	0,11	0,63	0,24	10,2
7,79	2,60	0,50	0,12	0,1	0,3	0,30	11,4
3,08	0,87	—	0,90	0,24	3,51	0,00	2,25
2,59	2,39	0,68	0,60	0,00	0,56	1,26	10,1
2,80	2,00	0,60	0,10	0,10	0,30	1,30	11,90
8,20	1,08	—	1,47	0,29	1,74	0,66	2,60
8,26	2,44	1,51	0,37	0,09	0,84	0,33	8,8
9,70	2,2	3,60	0,30	0,20	0,60	0,54	11,30

Az 1900-as évek elejét a világméretű textilipari konjunktúra jellemzi. *Berend T. I.—Ránki Gy.* megállapításai, adatai szerint „a tekintélyes állami támogatás olyan magas és biztos profittal kecsegtetett, hogy az a magyarországi és külföldi vállalkozókat egyaránt alapításokra csábította”¹⁷. A fejlődés gyors ütemű, mégis, ennek ellenére 1913-ban a textilipar a hazai szükségleteknek mégis csupán 30 százalékát elégítette ki. A magyarországi textilipar többnyire durva és félkész árut gyártott. A késztermékek iránti igény jelentőségét, de főleg az ipari jellegű feldolgozás nyersanyagának hiányát is mutatja, hogy az ország árubehozatalának 20—30 százalékát a textiláruk tették ki¹⁸. A hazai textilipar nyersanyaghiánya összefügg a rostnövények, elsősorban kispaszti gazdaságokra koncentrált termesztésével, illetve az egyébként jelentős országos termesztés paraszti, háziipari feldolgozásával. Az ipari feldolgozás nyersanyagbázisát ugyanis sokkal inkább a nagybirtok, mint a sok kispaszti, önellátó gazdaság jelentette. A gyári készítmények iránti igény is természetesen a városokban, a fejlettebb területeken jelentkezett, mint az elmaradott, s egyre jobban elmaradó, zárt, főleg hegyvidéki falvakban.

A paraszti rostnövénytermesztés és feldolgozás során — a textilipar termékeivel szemben — a len- és kenderfonal alapanyagú készítmények a gazdaság, részben a háztartás és főleg a család tagjainak ruhanemű-igényeit elégítették ki. Az elkészített vászon túlnyomó többsége a ruházat és a háztartás alapját adta, majd egyre inkább a háztartás igényeit szolgálta. Területünkre, a gazdaságilag hátramaradó, a természetes gazdálkodásból csak későbbben és nehezebben kilépő falvakra általánosan jellemző, hogy a parasztság tovább őrizte a túlnyomóan önellátáson alapuló ruházatot, mint az országnak azon tájai, ahol az agrárkapitalista fejlődés korábban és erőteljesebben törhetett utat magának¹⁹. Ez az elmaradás a falvak gazdasági és társadalmi rétegződését is magán viseli, s ennek megfelelően még differenciáltabb a kép. Ugyanis a birtokviszonyok, a gazdaság nagysága alapján különböztek az igények, következésképpen a felhasználás mértékében és minőségében is különbség volt az egyes társadalmi rétegek között²⁰. A falvak nagygazdái — bár igényeik mindig nagyobbak voltak — házi vászonkészítményeiket előbb cserélték fel ruházódásukban és gaz-

daságukban is gyári készítményekkel, mint a kisparaszti, szegényparaszti családok. A récens gyűjtések igazolják, hogy egy-egy falu társadalmának alsó rétegeinél a saját maguk készítette, a gazdaságban, a háztartásban és ruházzkodásban felhasznált fonal alapanyagú termékek igénye és szükséglete a gyári készítmények elterjedésének hatására sem csökkent számottevően, ill. a csökkenés nagyon lassan kiteljesedő folyamat volt. Ezzel függ össze, hogy a fonás-szövés viszonylag teljes eszközkészlete a volt szegényebb parasztcsaládok körében napjainkban is megtalálható, míg a korábbi birtokos rétegnél — gazdasági funkcióját veszítve — jóval korábban eltűnt. Ez egyben utal a kendermunkák, a házi kenderfeldolgozás időbeli megszűnésére is az egyes társadalmi rétegekben. A meglévő eszközkészlet, a házi vászonkészítmények mennyisége, használata pedig utal az egyes parasztgazdaságok — a birtokviszonyok alapján differenciált társadalmi rétegek — len- és kendertermesztésének jelentőségére. Egy-egy átlagos létszámú kiscsalád vászonszükségletét 50—150 négyszögöl területen vetett kender általában kielégítette. Ez a kenderterület minden kisparaszti gazdaságban megtalálható, s csaknem minden esetben független a birtokolt terület nagyságától. Ebből következik, hogy ha a rostnövények termesztésének területét vizsgáljuk, az egyes birtokkategóriákon belül, a legtöbb kendert, illetve lent a 15—30, de főleg — mert számszerűségében a megyék területén ebből volt a legtöbb — a 10 kat. h.-cn aluli birtokkategóriákban találjuk. Következésképpen minél differenciáltabbak egy megye birtokviszonyai, ill. minél nagyobb a kisparaszti birtokok száma, a házi kenderfeldolgozás annál jelentősebb, a megszűnés folyamata ennek megfelelően lassúbb. A récens gyűjtések mellett ezt minden vonatkozásban alátámasztják azok a statisztikai adatok, amelyek az előbbieken a parasztság, a paraszti gazdaságok területünkre jellemző differenciáltságát mutatták.

A jelentéktelen mennyiségű len mellett a kender egyike volt ezekben a megyékben a legtöbb jövedelmet eredményező növényeknek. 1915-ben, a termés értéke katasztrális holdanként Abaújban 2715,45, Borsodban 2437,55, Zemplénben pedig 1738,70 korona volt. Ugyanebben az időben az őszi búza termésértéke katasztrális holdanként (a megyék előbbi sorrendjében) csupán 262,45, 341,53 és 249,40 korona²¹. Még világosabbá válhat a kendertermesztés jelentősége e három megyében, ha a fenti adatok mellé állítjuk a megtermelt kenderből fonható és szőhető vászon hozzávetőleges mennyiségét.

Előjáróban kiemelten hangsúlyoznunk kell, hogy az alábbi számítások — bármennyire is igyekeznek a zavaró tényezőket kizárni — csak hozzávetőleges, megközelítő értékek. A paraszti vászonkészítmények évi mennyiségéről egy-egy konkrét esetben igen, de a három megye vonatkozásában összesítve aligha adhatunk minden vonatkozásban pontos képet. A rendelkezésre álló statisztikai adatokból kiindulási alapul az 1924—1939 közötti időszak kendertermesztésének a megtermelt mennyiség átlagát fogadjuk el. Ezt indokolja, hogy másfél évtizedes folyamat áll előttünk, másrészt ebben az időszakban a statisztikai adatok elkülönítik a főterményként, illetve a mellékterményként vetett kender területét. Borsod, Gömör-Kishont, Abaúj-Torna és Zemplén megyében 1934—1939 között

1677,5 kat. h.-on vetettek főterményként, 1987 kat. h.-on mellékterményként kender²². *Gunst Péter* megállapításai szerint a mellékterményként vetett kender a parasztgazdaságokra vonatkozik²³. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a főterményként vetett kender nem minden esetben jelenti az ipari alapanyagot, tehát az esetek bizonyos részarányában vonatkozhat a parasztbirtokra, ahol a kender önálló feldolgozása folyik. A levéltári adatok és récens gyűjtések szerint egy-egy átlagos létszámú család igényeit kielégítette az 50—150 négyszögöl területen vetett kenderből nyerhető rostanyag. Ebből arra következtethetünk, hogy az 1987 kat. h. területű mellékterményként vetett kender 15 830—47 488 különböző területű parasztgazdaság között oszlott meg. (Statisztikai adatainkban a három megye kisparaszti, paraszti gazdaságainak számához viszonyítva ez elfogadható érték.) A főterményként vetett kenderterülettel e nagyfokú bizonytalanság miatt nem számolunk, de ez a parasztgazdaságok számát a valóságban természetesen növeli.

Szolnoky Lajos a kenderfeldolgozás különböző fázisait és mértékegységeit nyomon követve megállapítja, hogy 150 négyszögöl területen vetett kenderből 0,55 m széles, 54 m hosszú finom vásznat és 0,55 m széles 16 m hosszú durva, ún. zsákvásznat állítanak elő²⁴. A hasonló nagyságú területen termesztett kenderből előállítható vászonmennyiséget szinte számtalan tényező befolyásolja²⁵, de számításaim adatai is azt bizonyítják, hogy ez a mennyiség, mint átlagos érték elfogadható.

Mielőtt továbblépnénk, meg kell jegyezni, hogy a parasztgazdaságok nem dolgozták fel vászonná a teljes termés fonalmennyiségét. Részben a tilolással szabaddá váló rost, részben a kézi vagy gépi eszközökkel elkészített fonal a parasztgazdaság számos igényét ebben a formájában is kielégítette²⁶. Az 1930—40-es évekig visszavezethető récens gyűjtések azt mutatják, hogy a különböző rost és fonaltermékek felhasznált mennyisége nem haladta meg a termesztett mennyiség egyharmad részét. Ha a tényleges feldolgozásban csupán az összes terület kétharmad része érintett, akkor is megközelítőleg 1 600 000 négyszögöl terület szolgálta a három megye falvaiban a vászonkészítést. Elméletileg a három megyében reálisan előállított késztermék mennyisége megközelítőleg $11\,000 \times (0,55 \times 54)$ m finom vászon, illetve $11\,000 \times (0,55 \times 16)$ m durva, zsákvászon volt. A kétféle vászon mennyisége pedig elérte a 770 000 métert. Számításaink szerint tehát a közepes értékeket, adatokat véve alapul — Borsod-Gömör-Kishont, Abauj-Torna és Zemplén megyék falvaiban a különböző parasztgazdaságok évenként 770 000 méter hosszú 0,55 m széles vászonmennyiséget állítottak elő²⁷.

Az ilyen nagyarányú kendertermesztés és feldolgozás két tényezővel magyarázható: a kedvezőtlen földrajzi körülmények között a kender az egyik olyan növény, amely gazdaságosan termeszthető a kisparaszti birtokokon is, másrészt a belőle előállított termékekkel jelentős mértékben, a saját szükséglet kielégítésén túl, kereskedni is lehet.

Az előzőekből megállapíthatjuk, hogy vizsgált területünkön az agrárkapitalista fejlődés lényegesen lassúbb ütemű volt, mint általában az ország más területén²⁸. A gazdálkodás nyomásos rendszere közel fél évszázad alatt (1860—1910) lényegében nem sokat változott. A gazdálkodás

rendszerén belül viszont folyamatosan megváltozott a vetett növényfélések termesztési aránya. A termesztési arányok eltolódása, megváltozása együtt járt a rostnövények termesztési helyének megváltozásával, s ezzel párhuzamosan a termesztés területének folyamatos csökkenésével.

Borsod, Abaúj és Zemplén megye falvaiban — a Hernád folyó alsó vidékét és a dél-borsodi falvakat kivéve — a kendert, termesztésének megszűnéséig mindenütt a fordulókényszer alól kivett földeken, kerti jellegű művelésben termesztették. A termesztés színtereit a gazdálkodás rendszere határozta meg, ezt pedig lényegesen befolyásolták a táj egyéb adottságai, a föld minősége, a határ termesztési lehetőségei. A nyomásos rendszerben megművelt szántóföldön a gabonaféléken kívül mást nem is lehetett termesztetni. A kender, a len, de kezdetben a kukorica és a dohány is a *kertek végében*, a *kertek mögött* kapott helyet²⁹. A termesztés színterére utaló *kertek mögött* elnevezés a falu alá nyúló szántó- és rét-földet jelölte, s ez különítette el a határt a falu beépített területétől³⁰. Ennek nyomai még récents gyűjtések során is felfedezhetők. Így pl. Megyaszón a kenderföldek közvetlenül a falu alatt voltak. Legtöbbször ide vetették a kendert. Akinek itt nem volt már földje, az a határbeli földek végébe, a patakok mellé, a völgyes helyeken vetett kisebb-nagyobb parcellákon kendert. A *falu alatti* kenderföldeken való termesztés az Alföld középső területének kivételével a parasztgazdaságokban mindenütt általános volt³¹. A Taktaközben még a XIX. század végén is minden telek után osztottak kenderföldet a falu alatt³². A falu alatti kenderföldeket általában úgy jelölték ki, hogy kívül essen a határra érvényes vetésforgón, másrészt lényeges szempont volt, hogy közel legyen a faluhoz. Ezek a földterületek aztán nemcsak osztódtak, hanem a falvak növekedésével többnyire be is épültek. Így Borsodszentgyörgyön a belterületen a *Kender-út* elnevezés utal arra, hogy régen ezen a területen nemesi kenderföldek voltak. Járdánházán a belterület *kenderföld* elnevezése szintén a régi, megszűnt kenderföldek emléke³³. A borsodi Kánón, az abaúji Abaújváron és Pányokon, de a Hernád völgyében, így Kiskinizsen is az örökös kenderföldek szintén a *falu alatt* voltak. Kánón a falu végét *kenderföldnek* nevezik³⁴. Ezeket a földeket, ha be is építik, vagy ha más célra használják, esetleg más növényféléseket vetnek bele, régi *kenderföld* elnevezés megmarad, s a falvak lakói ezeket napjainkban is őrzik.

A kender termesztésének másik színtere a határ volt. A *kenderföld*, vagy *kenderhely* vagy mindenkorra kijelölt, változatlan helyű *darabföld* volt (Hernádpetri, Fony), vagy a nyomástól elkülönítve, a nyomások változása szerint osztották ki, egy tagban (Csécs, Alsótelekes)³⁵. A határbeli kendertermesztés során a XVII—XIX. századi adatok szerint a legtöbb falu kenderföldjei még együtt vannak, de olyan adatokat is találunk, amikor az egyes falvakban két-három, sőt öt darabban levő kendertermő terület ismeretes. A *kenderföld* elnevezés ekkor még a kendertermesztés színterére utal, de korántsem biztos, hogy mindenütt és mindig csak kender kerül a kenderföldbe. Muhi, Hídvég, Girincs, Sajószöged, Nagycsécs példája bizonyítja ezt, ahol a dinnyét és a kölest a kenderrel egy földbe vetették³⁶. A XX. században a határ *kenderföld* vagy *kenderföld-dűlő* elnevezése már csaknem kizárólag más növény termesztésére utal. Megy-

aszón pl. az 1940-es évek végén, akinek a határban olyan sok kenderföldje volt, hogy nem tudta kihasználni, a kenderföldbe krumplit, babot, kukoricát vetett. A nyomásos gazdálkodás megszűnésével a határbeli kenderföldek kiszorultak, s ezek az elnevezések már csak névleg szerepelnek. Így Tiszalúcra a *Kenderföld-dűlő* valamikor kenderföld, majd legelő volt, amit később felosztottak³⁷. Szinben, Fancsalban, Kiskinizsen, Hétben a *kenderföld-dűlő*, *nagy kenderföld* határnév jelöli az egykori természetes színteret. A dél-borsodi Tiszamelléken a *Kenderhát*, Északnyugat-Borsodban a *Kenderfő*, a Bodrogközben pedig a *Kenderszer* elnevezés fordul elő leggyakrabban³⁸. A kenderföldek helyét, őrizze bármilyen elnevezés, az a récents gyűjtések alapján is bizonyos, — s ebben az azonosság kimutatható —, hogy a határ bármely részén kijelölt kenderföld a határ legjobb minőségű talaját, a legjobban megművelt és gondozott részét jelölte. A művelt határ földminősége főleg az erdős, hegyvidéki területeken határozta meg a természetes színteret. A szűk határ befolyásolta az egy-egy család tulajdonában álló kenderföld területének nagyságát is. (A kialakult vándorkereskedelemnek ez nem elhanyagolható oka volt.)

A Hegyköz, a Bükk-hegység és a Zempléni-hegyvidék falvaiban a XX. században nem voltak már jellemzőek az egységes, a falu egészének egy tagban kiszakított kenderföldek. A korábbi, XVIII—XIX. századi adatok is csak nagyon szórványosan tesznek ilyenről említést³⁹. Ezek a területeken a kenderrel bevetett kisebb-nagyobb parcellák egyidejűleg megtalálhatók voltak erdei irtásokon, folyóparti áradmányos területeken, a határban megművelt föld egy-egy részében, a kertek aljában, vagy bárhol, ahol néhány négyszögöl jó minőségű földet tudtak kiválasztani. A *kenderföld* elnevezés mindenütt ismeretes, az a természetes elmúlt évekbeni, vagy jelenlegi színterére utal. Csak ritkán jelenti az éveken át, ugyanazon a helyen való természetstést⁴⁰. Ezeknek a falvaknak a szántóföldi művelés alatt álló területe jobbára irtásos eredetű. Az *irtások* bővülése a gazdálkodás jellegére is nagy hatással volt. Megítélésük és elhelyezésük a terület egészében ezért fontos. A kenderföldek rendszertelensége is mutatja, de általánosan is érvényes *Orosz István* megállapítása, mely szerint az itteni parasztgazdaságokat célszerű rendszer nélküli gazdaságoknak tekinteni⁴¹.

A hegyközi, az észak-borsodi és a Bükk-vidéki falvakból a dél-borsodi területek felé haladva a földművelés egyre több hasonló vonást mutat az alföldi területekkel. Az Alföldön a kender bekerült a vetésforgóba, s hasonló állapotunk meg a Hernád folyó alsó szakaszának falvairól is. Halmajon és Hernádszentandrásra pl. ha a családok igényeit korábbi kenderföldjeik nem elégítették ki, kis parcellákat törhettek fel az ugarból is. Az ugarban levő kenderföldjét mindenki köteles volt elkeríteni. A kender ezekben a falvakban évenkénti váltásokkal bekerült a kapások fordulójába is. Ugyanez vonatkozik Megyaszóra is, ahol korábban minden egész házhelyhez külön osztottak 1 vékás krumpliföldet és félvékás kenderföldet. A kapások térhódításával ez a különállás megszűnt, s a kender bekerült a kapások nyomásába⁴².

A kapás- és takarmánynövények folyamatos térhódításával, a gyári textiltermékek gyorsuló ütemű elterjedésével ezekben a falvakban — ha-

sonlóan az Alföld falvaihoz — a kender gyorsabban kiszorult a határból, s ez a kiszorulás párosulva a termékek iránti igény csökkenésével, a termesztés megszűnését is jelentette. A zárt hegyvidéki falvakban viszont, mert a paraszti, házi előállítású textilkészítmények iránti igény az elmúlt évtizedig lényegében megmaradt, csupán a határból szorult ki. Olyan folyamatnak lehettünk tanúi, amikor a kender a kertek alatti természetből kikerült a határba, s ezzel együttjárt a termelés mennyiségének növekedése, majd a határból — a textilkészítmények iránti igény nagyon lassú csökkenésével, más növényfélések termesztésének kiszélesedésével — újból visszaszorult a házak, kertek, illetve a kert jellegű termesztés keretei közé. Ez pedig a kendertermesztés és feldolgozás, a saját szükségletek paraszti előállítás útján való kielégítésének és a felesleg vándorkereskedelem útján való értékesítésének utolsó, a megszűnést jelző folyamata.

Az előzőekből megállapítható, hogy a vizsgált három megyében a mezőgazdaság kapitalizálódásának lassú ütemű és területi egyenetlenségeket mutató folyamata a hagyományos jellegű paraszti gazdálkodás továbbélését biztosította, elősegítette a parasztgazdaságok rugalmas igazodását. A parasztgazdaságok nagyon lassú szerkezeti változásába a rostnövénytermesztés és feldolgozás lényegében szervesen beilleszkedett, illetve csak az 1950—60-as években számolódott fel, szűnt meg. Ez teszi érthetővé — anélkül, hogy a feldolgozás valamennyi eszközének történeti fejlődését bemutatnánk — hogy a gépi fonóeszközök Magyarország északkeleti részének falvaiban akkor jelentek meg, amikor már országosan elterjedtek, s akkor terjednek el, amikor pl. az Alföldön a paraszti rosttermesztés és feldolgozás már elveszítette jelentőségét. Az új eszköz ezen a területen úgy honosodott meg, hogy a paraszti kendertermesztés területének folyamatos csökkenése kapcsolódott hozzá. A gépi fonóeszközök megjelenésének mégis nagy szerepe és jelentősége volt. A termesztés és feldolgozás folyamatában nagyobb munkaintenzitású eszközök általában nem jelentek meg, s a megtalálható formák (a törés, tilolás, áztatás, dörzsölés, szőszminősítés különböző eszközei) szinte évszázadok alatt változatlanok maradtak. Az előkészített rostanyag fonallá sodrása az egyetlen olyan munkafolyamat, amelyben megjelent és elterjedt egy nagyobb munkaintenzitású eszköz, de ebben az esetben sem beszélhetünk eszközváltásról⁶³.

A fonás eszközei közül a kézi és gépi fonószerkezetek egyaránt jellemzői területünknek. A kézi fonóeszközök (egyszerű vagy kézi *guzsaly*) a rostanyag rögzítésére szolgáló segédeszközök. A fonás szempontjából olyan racionális fejlődés eredményei, amelyben a testen való rögzítéstől (*övguzsaly*) vezet az út a test mellett elhelyezhető (*talpas* vagy *szárnyas guzsaly*), majd a testtől független (*székes guzsaly*) fonóeszköz kialakulása felé. Ezeknél az egyszerű fonóeszközöknél és változataiknál időbeli elterjedést nem tudunk vizsgálni, mert előfordulásuk valamennyi helyén a napjainkban is megtalálható formákat ismerik emlékezet óta. A munka mechanizmusa tekintetében a fonóeszközök másik csoportját — az előző eszközök racionális továbbfejlődését — a gépi fonószerkezetek, vagy *rokkák* (*kerekes guzsalyok*) alkotják. A rokkák a rost megfonásának paraszti eszközkészletében a legfejlettebb fokot képviselik. Termelékenységük háromszor-négyszer nagyobb, mint a hagyományos munkaeszközöké. Meg-

jelenésük Észak-Magyarországon kb. a XIX—XX. század fordulójára tehető. A kenderrel való munka és feldolgozás utolsó, intenzívnek mondható szakaszában, az 1950-es években már általánosan elterjedtek.

A nagyobb munkaintenzitású eszköz elterjedésének útvonalai és az elterjedés időbeli nyomon követése egyrészt érzékeltetik, másrészt kapcsolódnak az egyes területek társadalmi és gazdasági fejlettségében mutatkozó különbségeihez. Az eszköz egy-egy falun belüli elterjedése visszatükrözi a vagyoni különbségeket is.

A kerek guzsaly vagy más néven rokka észak-magyarországi elterjedésének irányát érzékelteti az, hogy az első darabok 1896-ban kerültek Szatmár megyéből a Bodroghöz falvaiba⁴⁴. A századfordulón és a század tizedes éveiben kezdik használni a Hernád folyó völgyének falvaiban és a Zempléni-hegyvidék parasztgazdaságaiban. A hegyközi és a zárt abaúji falvakban viszont csak az 1920-as, 1930-as években kezd elterjedni⁴⁵. Adataink szerint az ekkor elterjedt fonóeszközök (általánosan *tótguzsaly* a neve) a felvidéki és a békési rokkások termékei voltak. Vásárokon és vándorkereskedőktől vették. Zemplénben a rokkások fő értékesítési helye Gönc és Encs volt, de megrendelés útján kerültek pl. a szarvasi rokkák a Borsod megyei Hídvégardóra, Debrétére, Martonyiba, vagy Mezőberényből Sárospatakra⁴⁶.

A *tót rokkák* a megtalálható fonóeszközök között elkülöníthető típust képviselnek. Ezeket dőlt szerkezet jellemzi és valamennyit élénk színekkel festették. A másik típust többnyire helybeli fafaragók készítették, s egy-egy nagyobb faragóközpontból terjedtek el. Ezek az előzőeknél nagyobb munkaintenzitásúak, álló fonószerkezetűek és legfeljebb egyszerű, karcolt díszítéssel látták el készítőik. Elterjedésük központja a Zempléni-hegyvidéken Mogyoróska, Háromhuta⁴⁷, a Dél-Bükkalján Cserépfalu⁴⁸, a Sajó és Hernád folyók vidékén pedig Böcs volt. A területi és időbeli elterjedésre vonatkozó adataink dél—észak, illetve kelet—nyugat irányú fokozatosságot mutatnak. Ezt a szomszédos területek adatai is alátámasztják. *Szolnoky Lajos* 1910—1948 közé helyezi Szabolcs-Szatmár megyében a rokkák elterjedésének idejét⁴⁹. A Pest környéki falvakról pedig *Ébner Sándor* azt írja, hogy „Mogyoród és a Galga menti tót községek kivételével alig találtam itt-ott egy-két rokkát”⁵⁰. Adatai a század 30-as éveire vonatkoznak.

A gépi fonóeszközök megjelenése lényeges változást eredményezett a feldolgozás folyamatában. A parasztgazdaságokban előállított fonal mennyisége ugyan alapvetően nem változott (nem állítottak elő több fonalat, mint korábban a hagyományos munkaeszközzel), de jobb lett az elkészített fonal minősége. Az új eszköz abban az időszakban tette termelékenyebbé a kenderfeldolgozást, amikor a rostnövény termesztésének területe lassú és folyamatos csökkenést mutat. A rokkák jelentősége ezért csupán abban áll, hogy egységnyi idő alatt jobb minőségű és nagyobb mennyiségű fonalat tudtak vele előállítani, mintegy bizonyítva a kapitalizálódás hatására felgyorsuló paraszti életritmust⁵¹. A rostfeldolgozás folyamatának felgyorsulása a fonás szokásanyagának gyors megszűnését eredményezte. A fonás színtere a fonó, ugyanis nemcsak a munkavégzés helye, hanem a társasági élet, a termelés és a szokások évszázadok alatt

Rost alapanyagú készítmények	I.	II.	III.	IV.
	0—1	10—20	20—30	30-nál több
	kat. holdas parasztgazdaság			
I. Ruházat				
1. Női ingváll (db)	3—4	15	20	30
2. Női alsószoknya (db)	4—5	10	8—10	16—20
8. Női felsőszoknya (db)	3—4	10	0	0
4. Női kivarrott vászonsurc (db)	3	3	2—4	4—6
5. Női pendely (db)	4	10—12	20	25
6. Férfiing (bő ujjú) (db)	2—3	3	0	0
7. Férfiing (mandzsettás) (db)	—	—	8	10
8. Férfinadrág (szűk gatya) (db)	—	—	8	10
9. Férfinadrág (bő gatya) (db)	—	—	10	16
10. Férfi vászonalsó (db)	3	6	6	11
11. Férfikötény, surc (db)	1—2	2—3	2—4	6—8
12. Rongypokróc szoknya (db)	3	1	0	0
13. Rongypokróc surc (db)	3	3	0	0
14. Vászon melles aratósurc (db)	4	3	2	0
15. Végvászon (db)	4	10—12	20	25
II. Háztartás				
16. Szalmazsák (db)	1	2	4	8
17. Lapedő (db)	1	10	10	20
18. Alsóhaj (párna) (db)	3	6	15	16
19. Felsőhaj (párna) (db)	3	6	10—12	20
20. Dunnaturbuk (db)	2	6	12	6
21. Dunnahaj (db)	2	6	12	6
22. Abrosz (db)	2	10	8—10	24
23. Törlőruha, törlőkendő (db)	3	15	10—12	40
24. Szakajtkendő (kenyérk.) (db)	4	8—10	16	20—24
25. Kenyértarisznnya (db)	2	3	4	5
26. Törülköző, kendő (db)	2	15	30	40
27. Komakendő (posztrikos k.) (db)	2	8	8—12	12—16
III. Gazdaság				
28. Liszteszsák (db)	1	5	5—6	8—10
29. Egyéb terményzsák (db)	3—4	10	15	25—30
30. Batyuzó ponyva (db)	1	3	5—6	5—6
31. Kis ponyva (db)	0	1	2	4
32. Nagy ponyva (db)	0	1	2	2
33. Vászonpertli, kötélféleségek (m)	80—100	20—30	30	0

kikristályosodott komplexuma is volt⁵². A rokkák elterjedése megszűntette a korábbi, hagyományos eszközök társadalmi és kultikus funkcióját, s a termelés folyamatában ehhez az eszközhöz lényegében már csak a

gazdasági funkció kötődött, s a cél szinte kizárólag csak a gazdaságok vászonszükségletének kielégítése lett.

A rost alapanyagú készítmények, a különböző vászontermékek iránti igény az egyes parasztgazdaságokban három nagy területen jelentkezett: az öltözködés-ruházzkodásban, a háztartásban és a gazdaságban. Alábbiakban ennek a bemutatására teszünk kísérletet.

A Borsod megyei Járdánházán a statisztikai felméréseket a birtokviszonyokhoz kapcsolva végeztem el. Az adatok természetesen nem jellemzői minden vonatkozásban az ipari központhoz közel eső, foglalkozásukat tekintve heterogén, inkább bányász lakosságú falunak. A számadatok az 1930—40-es évekre, az önálló-önellátó paraszti gazdálkodás időszakára vonatkoznak⁵³.

A túloldali táblázat adataiból megállapítható, hogy:

1. A rost alapanyagú különböző készítmények az 1930—40-es évek körül — az egyes termékek számát véve alapul — a ruházatban, a háztartásban és a gazdaságban egyaránt fontos szerepet tölthettek még be. Mindhárom területen lényegében kielégítették a parasztgazdaságok vászontermék-igényeit.

2. A birtokviszonyok szerinti differenciálódás a vászonszükségletek vonatkozásában is meghatározó. A fölhasznált termékek egyben utalnak a társadalmi rétegződés jellegére is. Az igények és szükségletek különbözősége a felhasználás mindhárom területén jól érzékelhető. Megfigyelhető, hogy a nincstelen, vagy máshol munkát vállalni kénytelen családoknál a szükségletek olyan készítmények iránt is megvannak (rongypokróc szoknya, rongypokróc surc, aratósurc, különböző kötélféleségek), amelyekre a nagyobb gazdaságoknál nincs igény. Ha pedig igény van is, az egyes viseletdarabokat, gazdálkodásban felhasznált kötélféleségeket nem saját maguk állítják elő, hanem vásárolják.

3. A termék-előállítás — a récents gyűjtések szerint — az I. birtok-kategória esetében hagyományos, a IV. esetében az új, intenzívebb munkaeszközzel — rokkával — történt. A használatban mutatkozó elkülönülés az 1930-as években kizárólagos. A munkaeszköz a II. és a III. birtok-kategóriánál vegyes, azaz mindkét eszköz előfordul, de egyik használata sem kizárólagos.

A terület vászon alapanyagú termék-előállítása és a szükséglet különbözőségéhez — hogy egy falu differenciáltságát lássuk —, feltétlenül figyelembe kell venni a parasztgazdaságok különböző földrajzi adottságait, a három megye erősen eltérő fejlettségű gazdasági szintjét.

Amikor különböző területek (Bodroghöz, Zempléni-hegyvidék, Észak-Borsod, Bükk-vidék) egy-egy települését kiemeljük és az előállított vászon alapanyagú termékek mennyiségét összehasonlítjuk, arra keresünk választ, hogy a termelés más-más lehetőségei meghatározták-e a szükségleteket, illetve ezek kielégítését? Számadataink az 1930—40-es évekre vonatkoznak. A táblázaton belül Mályinka — ahol a kenderfeldolgozás nagyon jelentős volt — 1933-as és 1957-es adatait is összevetettük. Célunk ezzel az igények, szükségletek változásának érzékeltetése volt⁵⁴.

	Bodrogköz Karcsa	Zempléni- hegyvidék Mogyoróska	Észak-Borsod Hét	Bükk-vidék Mályinka	
				1933	1957
<i>I. Ruházat</i>					
1. Női ingváll	10	20	10	20	0
2. Alsószoknya	—	5	bolti	20	0
3. Felsőszoknya	—	5	bolti	10	0
4. Pendely	10	—	0	10	0
5. Kötény (surc)	5	—	5—6	1	2
6. Kötény (pamutos surc)	5	—	5—6	6	10
<i>II. Háztartás</i>					
7. Szalmazsák	2	2	2	2	0
8. Lepedő	18	6	20	15	20
9. Alsóhaj (párna)	12	8	8	10	24
10. Felsőhaj (párna)	12	8	8	10	24
11. Dunnaturbuk	2	6	4	2	24
12. Dunnahaj	4	6	4	2	24
13. Vászón-, pamutos-, tisztá pamutabrosz	18	6	20	2	20
14. Törlőruha	24	10—12	20	20	20
15. Gyúró- és szakajtókendő	36	12	20	10	0
16. Kenyértarisznya	0	0	0	3	0
17. Törülköző-kendő	24	10—12	40	15	30
18. Komakendő	—	3	4	4	4
19. Vőfélykendő	—	több	több	5	5
20. Fejeltakaró	—	0	—	2	0
21. Gyermekehordó vászónlepedő	0	2	0	2	0
22. Díszpárnák	van	0	0	0	0
23. Faldíszek	van	pokróc	0	pokróc	0
24. Edényhordó kantár	0	0	0	2	0
25. Végvászón	—	—	10—15	30	15
<i>III. Gazdaság</i>					
26. Liszteszsák	4	18	20	2	1
27. Más terményzsák	8	18	20	20	20
28. Ponyva (szekérre)	4	1	2	1	1
29. Ponyva gép alá	4	1	0	1	1
30. Vászontarisznya	4	0	0	3	0
31. Hamvas (pamutos)	1	3	3—4	10	8
32. Hamvas (fonalas)	3—4	3	4	10	6
33. Vászónpertli	változó	változó	változó	változó	

A táblázatból kitűnik, hogy nem vettük számba az egy család által használt összes házivászon alapanyagú ruhaneműt, hanem csupán a hétköznapi női ruhadarabokat. A férfiak ruházatának számos darabja házi vászonból készült, de az adatfelvétel a férjhez menő lány hozományba adott textíliáira vonatkozott. Így, bár ismeretes, hogy milyen férfiruhadarabok készültek házivászonból, ezek száma pontosan — a terület egészében — nem ismert⁵⁵. A férjhez menő lányok hozománya — beleértve a háztartás és a gazdálkodás különböző szükségleteit is — általában 7—10 évig készült. Ez a készlet olyan alapot jelentett, amelyet folyamatosan növelt, illetve pótolta a fiatalasszony évi munkája. Másrészt a hozomány darabjai, ún. plusz termék, évenként növekedő terméktöbblet volt. A récents adatok tanulsága szerint, ha a család szorult helyzetbe került, vagy váratlan, nagyobb kiadás adódott, ehhez, mint „biztos pénzhez” nyúltak, illetve ezekből is értékesítettek. A hozomány darabjai a család évi szükségletén túl készített vászonneműből tevődtek össze.

Ha a ruházatkodásban felhasznált termékek számát nézzük, az meg lehetőségen szűk körű. Az 1930-as években az igények kisebb részét gyári készítményekkel elégítették ki. E termékek fokozatos térhódítását a ruházatkodásban jól érzékeltetik Mályinka 1933-as és 1957-es adatai. (Ugyanazon családban az anya, illetve a lánya hozományát vettük számba.) A női ingváll, az alsó- és felsőszoknya, a pendely, a felhasznált vászon komoly részét tette ki. 1933-ban, s az anya hozománya darabszámra is jelentős volt. A lány 1957-ben csak kevés darabot, jórészt gyári és nem vászonkészítményt kapott. (Különösen fontos ezt Mályinka esetében kiemelni, hiszen a faluban a kenderfeldolgozás még az utóbbi években is jelentős volt.)

A felhasználás és alkalmazás három területe közül legsokrétűbb, legdifferenciáltabb igények a háztartás területén mutathatók ki. Darabszámra is mindenütt kiemelt jelentőségűek voltak az ágynemű darabjai, a többféle abrosz, a törülruhák és a törülközők. Ezeknek az igénye Mályinkán nemcsak megmaradt, hanem — 20 év elteltével — növekedett is! (Természetesen ezt nem lehet általánosítani a terület egészére.) Az 1930—40-es években a felsorolt falvakban a kenyértárisznya, gyermekhordó lepedő, különböző ételhordó kantárok, vászonpertlik használata már nem volt számottevő. Nem szerepeltek legalábbis a hozományban, bár alkalmoszerűen használták ezeket. A különböző díszkendők száma nagyon változó, de a funkcióváltások miatt az egyes darabok száma pontosan már nehezen idézhető fel⁵⁶.

A felhasználás harmadik nagy területe a gazdálkodás. Az igények, elsősorban a zsákfélékben, különféle cipekedő, batyuzó abroszokban, fű-, illetve takarmányszállító vászonlepedőkben voltak jelentősek, s az önálló gazdálkodás jellegének, helyzetének megfelelően tartósak. Ezek igénye napjaink parasztgazdaságaiban sem csökkent számottevően, s a korábbi készlet elkopásával kerülnek csak új, részben házi készítésű, részben gyári, üzleti áruk helyükbe. A fonalpertli-igények minden gazdaságban erősen különbözőek voltak, a felhasználás és alkalmazás pedig az utóbbi évekig megőrizte sokféleségét.

Mályinka számadatait csupán abban a vonatkozásban általánosíthatjuk, hogy azokban a falvakban, ahol a kendermunka valamilyen szinten

az utóbbi évekig konzerválódott, a termékek elsősorban a háztartás, másodsorban a gazdaság igényeit elégítették már ki. A ruházatkodásban viszont megszűnt a jelentősége.

A felhasználás különböző területeinek, igényeinek, valamint a más-más földrajzi-természeti adottságokkal rendelkező falvak — hasonló szempontok alapján rendszerezett — vászonkészítményeinek bemutatása azt érzékelteti, hogy a megközelítőleg azonos birtokkategóriákba tartozó családok igényei hasonlóak voltak, ezeknek a kielégítése pedig az egyes gazdaságtípusokon belül, a földrajzi-természeti adottságoktól függetlenül realizálódott. A gazdálkodás fejlettségi szintjében a különbségekre, eltérésekre utaltunk. A földrajzi adottságok a természetes mennyiségét — a statisztikai adatok szerint is — befolyásolták. A szükségleteket ennek ellenére kielégítették. Ezt az ellentmondást oldja fel, illetve teszi érthetővé a vászonneművel folytatott vándorkereskedelem (a kialakult vándorkereskedelem éppen ennek az ellentmondásnak a talaján születhetett meg).

A vándorkereskedelem fontos szerepet töltött be Abaúj-Torna, Borsod és Zemplén megye parasztgazdaságainak árucseréjében. A vándorkereskedelem útján a parasztgazdaságok többlettermékei találtak gazdára. Árusítói többnyire maguk a termelők voltak. A récents gyűjtések ritkán utalnak arra, hogy a két világháború közötti időben a kisparaszti gazdaságok termékvásárlását és értékesítését külön kereskedő réteg végezte volna. A vándorkereskedelem annyira sokrétű volt, hogy a témának megfelelően az alábbiakban csak a kenderfeldolgozás eszközkészletének, a rostanyag, illetve különvéle vászon- és textilkészítmények paraszti értékesítéséről szólhatunk.

Adataink a századfordulótól a XX. század 40-es éveinek végéig adnak vázlatos képet a vándorkereskedelem jelentőségéről⁵⁷.

A felsorolt adatok — a hiányosságok ellenére is — alkalmasnak bizonyulnak néhány következtetés levonására:

1. Abaúj-Torna, Borsod és Zemplén megyékben a kenderfeldolgozás eszközkészlete, a rost alapanyag, a félkész és kész vászontermékek jelentős kereskedelmi cikkek voltak.

2. A kereskedelem révén a területek természeti különbözőségei részben kiegyenlítődték. Megfigyelhető, hogy a fában gazdag falvak inkább eszközkészítéssel foglalkoztak, s kapcsolatuk közvetlenül, vagy a piaci, vásári helyek közvetítésével elsősorban a kendertermesztő falvak felé irányult. A pénz helyett inkább a cserekereskedelem volt a jellemző.

3. A kereskedelem tárgyát képező anyagi javak vagy megtermelőik révén batyuzással, szekerezéssel kerültek a szomszéd falvakba, távolabbi területekre, vagy más faluból jövek vásárolták fel — további feldolgozásra, saját igényeik kielégítésére.

4. A récents adatok szerint a két világháború között a parasztgazdaságok árucseréjébe külön kereskedő réteg nem kapcsolódott be. (Az ellenkezőjére csupán szórványos adat utal: Mucsony és főleg Mezőkövesd!)

5. Az értékesítés különböző módjai és formái elvezetnek a megye fontosabb árucseré-forgalmi, vásári, piaci helyeinek feltérképezéséhez. A kendermegmunkáló eszközök és vászonfélék értékesítésében is kimutatható Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Gönc, Miskolc, Eger, Szikszó

Honnan	Mit szállítanak	Az árucseré helye	Az értékesítés módja	Megjegyzések
Tiszakarád	vászon	Sárospatak, Sátoraljaújhely	a készítőik szállítják	
Vajdáciska	rongypokróc	szomszédos falvak, közele vásárok	a készítőik szállítják	
Cigánd	vászon	Sárospatak, Sátoraljaújhely	a készítőik szállítják	
Megyaszó	kendermag	Szerencs	piacon eladják	a faluban egymás között is cserélik
Hernád- szentandrás	kender	Hird	elküldik szállítókkal	a fonógyárban fonallá sodorják, majd fizetés ellenében visszakapják
Megyaszó	szövőszék	Mogyoróska, Erdőhorváti	vásárolják	vándorárusok helybe is szállítják
Megyaszó	rokka, fonóeszköz	Monok	vásárolják, cserélik	a vándorárusoknak kendert adnak, ritkán pénzért vásárolják
Arka	kender	Baskó	háznak vele	
Arka	kender	Abaujszántó, régén Kassa	a termelők szállítják	gyalog, batyuzva viszik értékesíteni
Arka	vászon, késztermék	Abaujszántó, Gönc, Miskolc	vásárolják, cserélik	a kendert eladják, vásznot vagy gyári terméket vesznek érte
Baskó	kender, szősz	Csata, Hird	eladják	fonalra cserélik, fonalat vesznek érte
Baskó	kender	Huták	maguk szállítják	fonóeszközért cserélik

Honnan	Mit szállítanak	Az árucseré helye	Az értékesítés módja	Megjegyzések
Baskó	kender, szősz	Dobsza, Inárcs, Pere, Hernádszentandrás	piacra szállítják	fonalra cserélik, s ezt feldolgozzák
Komlóska	orsók, guzsalyok	Tolcsva, Vámosújfalú	házalva árulják	kenderre cserélik
Hegyközi falvak	orsók, különböző fonóeszközök, szövőszékek	Encs	házalva árulják, de piacra is szekerezik	kenderért, vászonért
Korlát	tilolt kender	Abaújszántó	eladják	
Lak	vászon	különböző vásárok	maguk szállítják batyuzva vagy szekérral	elsősorban pénzért értékesítik
Pányok	vászon	Gönc, Miskolc	piacon eladják	gyári készítményeket vesznek az árán
Abod	vászon	Szendrő, Edelény, Rakaca, Sajószentpéter	vásárra hordják, de házalnak is vele	
Szalonna	kender, fonal	Miskolc	vásárra viszik	
Szalonna	kender	helyben felvásárolják tőlük		gyakran mezőkövesdiek vagy arról a vidékről valók jöttek vásárolni
Szalonna	vászon	Miskolc	vásárra hordják	főleg a kövesdiek vásárolták tőlük
Edelény	vászon	Edelény	vásárolják	a helybeli piacra hozott vásznat megveszik saját használatra
Viszló	kender	Miskolc	vásárra viszik	kötelesek vásárolják meg
Bántapolcsány	vászon	Eger	a készítők szállítják	többen összeállnak, szekérral vagy batyuvál viszik

Honnan	Mit szállítanak	Az árucseré helye	Az értékesítés módja	Megjegyzések
Tardona	vászon	Eger, Putnok, Parád, különböző falvakból jönnek érte	piacra viszik, helyben eladják	jelenleg is sokan foglalkoznak kendertermesztéssel és vászonértékesítéssel
Sajómercse	vászon	Putnok	piacra szállítják	
Sajógalgóc	vászon	Putnok	piacra szállítják	
Járdánháza	kender	Eger	megvásárolják vagy hozatják	
Mucsony	vászon	Mezőkövesd és környéke	kereskednek vele	többnyire Szalonnán vásárolták meg, s Mezőkövesd környékén értékesítették
Tard	kender, rostanyag, fonal	Eger, Miskolc, Mezőtárkány, Szeged, Ónod	veszik	vásárokról, piacról, fonógyárból vásárolják a fonalat, de sokszor a nagy kendertermesztő falvakat is felkeresik alapanyagért
Onga	fonóeszközök	Miskolc, Szikszó, Szerencs,	veszik	
Füzérkomlós	fonó- és különféle mezőgazdasági eszközök	Bodrogköz falvai	faluról falura járva, házalva árulják	a Hernád-völgyi és bodrogközi falvaiból más termények mellett kendert is vásárolnak
Hét	kender, fonal	Miskolc, Szeged	vették	az utóbbi években Szegedre küldték a kendert és a fonalat
Putnok	fonal, kender	Alföld	különböző falvakból vették	

és Putnok nagy szerepe. Ezek a vásári helyek pedig szerepet játszottak a házi készítésű termékek értékesítésén túl a gyári textiliák beszerzésében, elterjedésében is.

Röviden áttekintve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság agrárkapitalista átalakulása, a gazdálkodás nyomásos rendszere és az ehhez kapcsolódó merev gazdasági-gazdálkodási szerkezet felszámolása az országnak ebben az elmaradottnak tekintett körzetében is előrehaladt. Talán nagyobb mértékben is, mint ahogy ezt a statisztikai adatokból ki lehet következtetni. Az országos átlagtól való elmaradás így is érzékelhető, s ezt — a korábbiakban említett — számos tényező indokolja. Ennek következménye, hogy a gazdálkodás nem a piac igényei szerint alakuló művelési rendszert jelentett, hanem a földművelés lassan változó rendszerén belül a piac lehetőségei a létszükségleti cikkek alacsony szinten való kielégítését adta csupán. A termékelőállítás és értékesítés, az árucserre jellege megmutatkozik a rostnövények termesztése és hasznosítása vonatkozásában is. A rostnövénytermesztés szerepét megítélve azt kell látnunk, hogy az önellátás feudalizmusra jellemző vonásait — a három megye falvainak gazdálkodásában — a XX. század első feléig megőrizte. A gazdálkodás fejlettségi színvonala, a termesztési adottságok kényszere hatására a paraszti termékelőállításnak ez a szférája még egy-két évtizeddel korábban is reálisan felmerülő, lényeges családi — első-sorban a háztartás területén megnyilvánuló — szükségleteket elégített ki. Az egyes területek többletermelése más területek igényeivel találkozott. A jelentős házaló-, illetve vándorkereskedelem, részben a piacokon keresztül, részben a piaci helyek megkerülésével ezeket a különbségeket egyenlítette ki. Nivelláló szerepe volt nemcsak a kendermunkák, hanem a paraszti termékelőállítás részleteiben még fel nem tárt számos területén is.

JEGYZETEK

1. *Berend T. Iván—Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. 9—10.
2. A különböző parasztgazdaság-típusokhoz: *Balogh István*: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. Szerk.: *Szabó István*. Bp., 1965. I. 36—41.; *Uő*: Különleges növénykultúrák kialakulása a magyar mezőgazdaságban a kapitalizmus korában (1850—1945). Kézirat, én. 2—3.; *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964.; *Ikvai Nándor*: Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány IX Debrecen, 1967. 11—29.; *Vörös Antal*: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914. Történelmi Szemle (1966).
3. A szabad gazdálkodás északkelet-magyarországi elterjedését vizsgálva hasonló megállapítást tesz és statisztikai adatokkal bizonyítja ezt: *Orosz István*: A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a XIX. század végén. Déri Múzeum Évkönyve LII. Debrecen, 1972. 173—179.
4. Magyar Statisztikai Évkönyv, V. 1875. (II. füzet) Bp., 1878. 2—3.
5. *Gyimesi Sándor*: A kapitalizmus kialakulása és fejlődése (Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára). Miskolc, 1970. 47—48.
6. *Gyimesi i. m.* 48.
7. *Gyimesi i. m.* 56.
8. *Korponay János*: Abaújvármegye monographiája, Kassa. 1866—70. I. 281.; Magyarország vármegyéi és városai, Zemplén vármegye. én. 172.
9. *Orosz i. m.* (A szabad gazdálkodás.) 173.

10. Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam III. 1895. *Gyimesi* 50.
11. Vö. *Orosz* i. m. (A szabad gazdálkodás.) 176.
12. *Veliky János*: Megjegyzések a parasztbirtok kapitalizmus kori fejlődéséhez. Magyar Történelmi Tanulmányok, III. Debrecen, 1970. 104—105.
13. *Veliky* i. m. 104—105.
14. *Korponay* i. m. 277.; *Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920—1938) Bp. 1970. 438—440.
15. *Gyimesi* i. m. 53.
16. A száz kat. h.-on aluli birtokkategória természetesen nem fedi pontosan a parasztbirtok fogalmát, ugyanis 100 kat. holdnál kisebb birtok lehet községi, városi, polgári birtok, még 100 holdon felüli parasztbirtok is előfordul. A kérdéshez ld.: *Orosz István*: Differenciálódás és kisajátítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk. *Szabó István*. Bp., 1965. II. 15.
17. *Berend—Ránki* i. m. 61.
18. *Berend—Ránki* i. m. 62.
19. Vö. *Kresz Mária*: Magyar parasztviselet 1820—1867. Bp. 1956. 85.
20. *Lajos Árpád*: Borsodi fonó. Miskolc, 1965. 11, 36—37.
21. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 66. k. Bp. 1924. 68—70, 256—258.
22. Az egyes megyékben fő- ill. mellékterményként vetett kender területét (kat. h.-ban) az alábbi táblázat mutatja:

	Borsod		Abaúj-Torna		Zemplén	
	fő	mellék	fő	mellék	fő	mellék
	terményként vetett kender területe					
1924—25	1126	749	592	52	333	764
1928—29	949	1413	511	1456	295	703
1934—35	482	766	340	320	162	217
1938—39	873	577	646	592	401	641

23. A statisztikai adatok 1924—25-től megkülönböztetnek fő- és mellékterményként vetett kenderet. Ez utóbbi, mint köztesnövény került összeírásra, s termesztésének módja csak a parasztgazdaságokra jellemző (*Gunst* i. m. 238.). megállapítja, hogy országosan a fő- és mellékterményként vetett kender területe (így mennyisége) közti arány a köztesek rovására csökkent, de ez a csökkenés csak látványosan, mert a különbséget a főterményként vetett kender területének csökkenése okozza. (Tehát lényegében a paraszti jellegű, mellékterményként vetett kender területe számottevően nem csökkent, amely a paraszti kenderfeldolgozás viszonylagos stabilitását mutatja.) A vizsgált három megye adatai — jól példázva a parasztgazdaságok helyzetét, másrészt a kenderfeldolgozás jelentőségét — az országos adatoknak, a jellemző képnek ellenkezőjét bizonyítják. 1924—39 között a mellékterményként vetett kender Abaújban, Borsodban és Zemplénben a főtermény rovására abszolút számokban is növekszik, sőt 1939-ben Abaúj-Tornában és Borsodban megközelítőleg megegyezik az arány, Zemplénben viszont jelentősebb a mellékterményként vetett kender, mint a főtermény. (Ez összefügg azzal, hogy Zemplén megye falvai, a megye egész területe nemcsak korábban volt az, hanem a későbbiekben is sokkal inkább megőrizte mezőgazdasági jellegét, mint a másik két megye (*Gyimesi* i. m. 69.).
24. *Szolnoky Lajos*: Minőségi csoportok és mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethnographia LXI (1954) 29—59.; ld. még *uő*: a kender és feldolgozója Kemencén. Ethnographia LX (1949) 182—221.
25. E tényezők közül elég csupán a változatos talajviszonyokra, az időjárásra, a vetett fajtákra utalnunk. Az előállítható vászonmennyiséget befolyásolja a vetés módja, az áztatás, a törés, a rostminősítés jellege és különböző formái is. Természetesen a kész vászon előállításáig még számos tényező is módosíthatja az egységnyi terület (100—150 négyszögöl) rostanyagából készíthető vászon mennyiségét.

26. A különböző kötőguzsokra, a magvas kender más célokra történő felhasználására (pl. kerítés), kötélsoдрásra és évenként változó mennyiségű kötöző fonalra, tárolt, tartalékolt kenderre és minősített rostanyagra stb. kell gondolnunk.
27. A számítások logikai menetét vázlatosan mutatom be:
 1. 1924—39 átlagában főterményként 1677,5 kat. h., mellékterményként 1987 kat. h. kendert vetettek
 - a) minden mellékterményként vetett kender a parasztgazdaságokhoz kapcsolódik,
 - b) nem minden főterményként vetett kender szolgál ipari célokat (ezért ezekkel az adatokkal a továbbiakban nem számolunk).
 2. Egy parasztgazdaság kb. 50—150 négyszögöl területen vet kender, ez a három megye esetében (a két szélső értéket véve alapul) 15 830—17 488 parasztgazdaság között oszlik meg.
 3. 150 négyszögöl területen termesztett kenderből előállítható: 0,55x54 m hosszú finom vászon és 0,55x16 m hosszú durva vagy zsákvászon.
 4. Ha a learatott kender harmadrésze (ez maximális felhasználásnak tekinthető) más felhasználású, a vászonkészítést szolgáló terület megközelítőleg 1 600 000 négyszögöl.
 5. Ebből elméletileg, reálisan előállítható késztermék összes mennyisége: 594 000 m vászon és 176 000 m hosszú zsákvászon, összesen mintegy 770 000 m hosszú vászontermék.
 6. Ennek az évenként átlagosan előállított vászonmennyiségnek túlnyomó többségét (az egyes falvak társadalmi rétegződésének megfelelően differenciált igény szerint) saját használatra, kisebb — de nem meghatározható — részét vászonkereskedelem útján értékesítették a parasztgazdaságok.
28. Vö. *Gyimesi* i. m. 47—56.
29. Vö. *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt, tulajdon vallomásainak tükrében. Mezőgazdaság-történeti Tanulmányok, 3. Bp. 1967. 44, 48.
30. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 45.
31. Vö. *Balogh*: Különleges növénykultúrák. 8—9.
32. *Kovács László*: A kendermunka és szerszámjai a Taktaközben. Néprajzi Értesítő XXXIII (1941) 119.
33. *Papp Mária Edit*: Arló, Borsodszentgyörgy és Járdánháza földrajzi nevei. Kézirat a debreceni KLTE Magyar Nyelvészeti Tanszékén. Ltsz. (a továbbiakban) K 496. Debrecen, 1967. 62, 92.
34. *Stuhán Veronika*: A kender termesztése és feldolgozása Teresztenye környékén. Kézirat a debreceni KLTE Néprajzi Tanszékén. (Továbbiakban DENIA.) Ltsz. 798. Debrecen, 1964.
35. *Román János*: Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék XVI—XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. Történelmi Évkönyv II. Miskolc, 1968. 118—119.
36. *Román* i. m. 118.
37. *Metz Mária*: Tiszalúc földrajzi nevei. Ltsz. K 565. Debrecen, 1968. 28.
38. *Lajos A borsodi* 13.
39. *Balassa* i. m. 42.
40. *Flórián Mári*: A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni-hegyvidék középső részén. DENIA: 754. Debrecen, 1963. Gyűjtései arra utalnak, hogy Arkán, Baskón, Regécen előfordult, hogy a kenderföldek közül némelyiket 10—12 évig is folyamatosan használták.
41. *Orosz A szabadgazdálkodás* 179.
42. *Csóri Csilla*: A kender feldolgozása Megyaszón. HOM Ad. 2659. Miskolc, 1973. 2.
43. A részleges és teljes eszközváltás kérdéséhez: *Varga Gyula*: A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk. *Szabó István*. Bp., 1965. 276—348.
44. *Kántor Mihály*: A bodrogi len és kendermunkák. Sárospatak, 1961. 8.
45. *Lajos A borsodi* 60.
46. *Tábori György*: Rökkások Békés megyében. Békéscsaba, 1959. II. tábla.
47. *Újváry Zoltán*: Ősi fagegmunkáló eszköz népi használatban. Déry Múzeum Évkönyve XLV (1960) 127—139.

48. *Lajos Árpád*: Díszes fafaragás a Hór völgyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. (1963) 103—135.
49. *Szolnoky Lajos*: Próbalapok a korszerűbb néprajzi kartográfiához. Néprajzi Értesítő XXXVI (1954) 68.
50. *Ébner Sándor*: A Budapest környéki községek népi kendermunkájának eszközei. Néprajzi Értesítő XIX (1927) 56.
51. Vö. *Vörös* i. m. 108.
52. Nemcsak anyagi, hanem általános értelemben szellemi terméket is előállított, s ebben különbözött a társas összejöveteleket nélkülöző, pusztán anyagi javakat előállító munkaalkalmaktól.
53. A statisztikai adatokban, elsősorban a III., IV. birtokkategóriába tartozó parasztgazdaságok vászonkészletének bemutatásához kiegészítésként felhasználtam *Csepányi Árpád*: Kendermegtől a rongypokrócig. HOM Ad. 1944. Miskolc, 1967. c. dolgozatát.
54. A táblázat összeállításakor a bodrogközi Karcsa esetében *Nagy Éva* (A kendervászon a karcsai népeletben, Abauj és Zemplén népeletében. Szerk. *Kováts Dániel*. Sátoraljaújhely, 1971. 169—180) adatait használtam fel.
55. *Szűcs István*: A házivászon felhasználása és szerepe egy falu életében. HOM Ad. 1484. Miskolc, 1964. 14—20. A szerző a bodrogközi Vajdácskáról állított össze pontos képet. Bár az egyes férfiruhadarabok pontos számát nem említi, felsorolja, hogy az 1930-as évek táján a család ruházatának szerves részét alkotta a házivászonból készült ferfiing (bóujjú ing), a több szélből készült gatyka, a szőtt vászon lábbeli, a vászonkötény surc (ami előbb fehér, majd házilag kékre festett volt). Ezt váltotta fel később a kék karton, a kapca, amelyet eredetileg más célra használt vászondarabból készítettek. Csak újabb eredetű a férfi vászonkabát és nadrág. Ezt a fehér, majd kék színű *tögyfa-nadrág* előzte meg a férfiak ruházatában.
56. A násznagykendő, hímzett vászonkendők, vőfélykendők, komakendő, gyúrókendő használatában főleg az utóbbi években — az alkalomszerű használatból következően — keveredés mutatható ki.
57. A vászonkereskedelem jelentőségével kapcsolatban csupán néhány munkát emelek ki a jelentős számú irodalomból: *Banner Benedek*: Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében. Ethnographia LIX (1948) 110—117.; *Bartha János*: Vándorárusokra vonatkozó adatok Arkáról, Korlátról, és Boldogkőváraljáról. DENIA: 609.; *Bodgál Ferenc*: Népi kereskedés, vásározás (Gönc, Telkibánya). HOM Ad: 1289.; *Galgóczy Károly*: A vásáros és piacos helyek. Bp. 1855.; *P. Kovács Attila*: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethnographia LXXVII (1966) 295—296.; *Kovács György*: Borsod megye háziipara. Bp. 1885.; *Somogyi Manó*: A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Bp., 1905.; *Vagács András*: Vásárvonalak a Kárpátok vidékén. Bp., 1946.

*Die Verbindung zwischen der Struktur der Bauernwirtschaften
und dem Faserpflanzenanbau in der Komitaten Borsod, Abaúj und Zemplén*

(A u s z u g)

Ein Charakterzug der im Nordosten Ungarns liegenden Komitate (Dörfer der Komitate Borsod, Abaúj und Zemplén) bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts war die Selbstversorgerwirtschaft. Im Pflanzenbau der Bauernwirtschaften nahmen die Faserpflanzen ein beträchtliches Gebiet ein und spielten eine grosse Rolle. Den Grundstoff des Leinens bildete in erster Reihe der Hanf. Er wurde bei der Bauernkleidung, im Haushalt sowie auch in der Wirtschaft verwendet. Bei der Befriedigung der Ansprüche im Haushalt hat er sogar in den letzten Jahren eine bedeutende Rolle gespielt. Infolge der ungünstigen Strassenverhältnisse und Verkehrsmöglichkeiten konnten sich die Fabrikerzeugnisse nur schwer durchsetzen. Den Kampf zwischen den Heimarbeits- und Fabrikerzeugnissen kann man auf den verschiedenen Gebieten der Verwendung gut verfolgen. Die zu Haus hergestellten Leinwandlerzeugnisse wurden zuerst aus der Kleidung verdrängt, in Haushalt und in der Wirtschaft sind sie immer noch im Gebrauch.

Der Autor prüft den Faserpflanzenanbau im Zusammenhang mit den Veränderungen in der Struktur der Bauernwirtschaften. Ausgehend von den Möglichkeiten der Felderbebauung und der erzeugten Menge verfolgt er die Arbeitsphasen bis zur Verwendung der fertigen Produkte. Er zeigt die charakteristischen Kleidungen der verschiedenen Bauernwirtschaften und die in Haushalt und Wirtschaft verwendeten Leinwandprodukte auf, vergleicht die in verschiedenen Gebieten des Komitates (Bodrogköz, Zempléner Berge, Nord-Borsod, Bükk-Gebirge, Süd-Borsod) verwendeten Mengen. Er stellt fest, dass der Verbrauch nur einen kleinen Teil des Gesamtproduktes ausmacht. Die einzelnen Dörfer haben die Mehrprodukte mit Hilfe des Wanderhandels verkauft.

Aus dem behandelten Theam lassen sich mehrere Konsequenzen ziehen. Es kann festgestellt werden, dass in den Komitaten Borsod, Abaúj und Zemplén die Hanfverarbeitungsgeräte, die Faser selbst, die halbfertigen und fertigen Leinwandprodukte wichtige Handelsartikel waren. Durch den Handel wurden die Produktionsunterschiede der einzelnen Gebiete zum Teil ausgeglichen. Die holzreichen Dörfer beschäftigten sich in erster Reihe mit der Herstellung der Geräte und versorgten die hanfproduzierenden Dörfer mit ihren Artikeln. Statt Geld war der Tauschhandel gebräuchlich. Den Tauschwert bildete die breite Skala der Faserprodukte. Die Waren wurden mit Tragtüchern oder Wagen in die benachbarten Dörfer oder Märkte und Messen der entfernteren Gebiete geliefert. Die verschiedenen Methoden und Formen des Verkaufs führen zur Aufzeichnung der bedeutenden Messen- und Marktplätze des Komitats.

István Dobrossy

BATYUZÓ LEPEDŐK ÉS ELNEVEZÉSÜK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Diószegi Vilmos emlékének

A borsodi, abaúji és zempléni tájak képéhez — még a városokéhoz is — hozzátartozik a batyu alatt görnyedő, cipekedő asszonyok alakja. Megszokott látvány a vidék szülőltének, régi lakosának, feltűnő jellegzetesség az idegen szemében. Néprajzi irodalmunkban elsőnek *Gunda Béla* emlékezett meg a zempléni táj *zajdás*, cipekedő asszonyairól, beleszöve írásába szépirodalmi adalékokat is¹. Az emberi erővel végzett teherhordásnak népünknel, a Kárpát-medencében számos módja és még számossabb eszköze ismeretes, s ezek közül a vászonlepedővel háton való cipekedés csak egy meghatározott területen szokásos. Igaz, hogy ott háttérbe szorít más teherhordó módokat, eszközöket, mint megyénkben is tapasztalható. Mint egy korábbi tanulmányomban rámutattam, a Kárpát-medencében a domináns szállítási módok (fejenhordás, vállonhordás átlvetővel, hátonhordás ponyvával) alapján négy nagy régiót különíthetünk el. Északon a szlovák—magyar nyelvhatártól a Duna vonaláig, keletebbre, néhol mélyen az Alföldre is benyúlva a Mátyusföldtől Kárpátaljáig a batyuzás a meghatározó módja az emberi erővel végzett teherhordásnak². Egy másik dolgozatban a batyuzás és a hozzá szükséges ponyvák, lepedők elterjedtségét vizsgáltam a magyar nyelvterületen³. Ebben a tárgyak formája, használati módja, a batyuzás történeti kérdései és interetnikus kapcsolatai mellett a batyuzás szakszókincséről csak általánosságban esett szó. Pedig nem kétséges, hogy a batyuzáshoz tapadó lexikai anyag térképezése szükséges az egész jelenségcsoport behatóbb elemzéséhez. Ugyanakkor módot nyújt kistáji eltérések, lokális sajátosságok megállapítására. A szókészlet elemeinek térképezése, történeti analízisének nagy lehetőségeket tartogat a ma még túlzottan hangtani irányultságú nyelvjárásukutatás és nyelvtörténet számára is.

A korábbi etnográfiai és dialektológiai irodalomból, valamint archiális forrásokból is látszott már, hogy a magyar nyelvterületen belül a Sajó—Tisza—Bodrog és a szlovák—magyar nyelvhatár által bezárt terület batyuzó lepedőinek formája és elnevezései különböznek a más vidékeken

találhatóktól. Ezen a viszonylag szűk területen belül is változatos, mozaikszerű a kép, feltűnően gazdag a batyuzáshoz kapcsolódó szóanyag. Minthogy a kiterjedt megyén belül számos földrajzi kistáj található, eltérő természeti és gazdasági adottságokkal, mely kistájoknak a település- és népiségtörténete is más utakon járt, érthető a megyén belüli anyag változatossága, táji tagolódása.

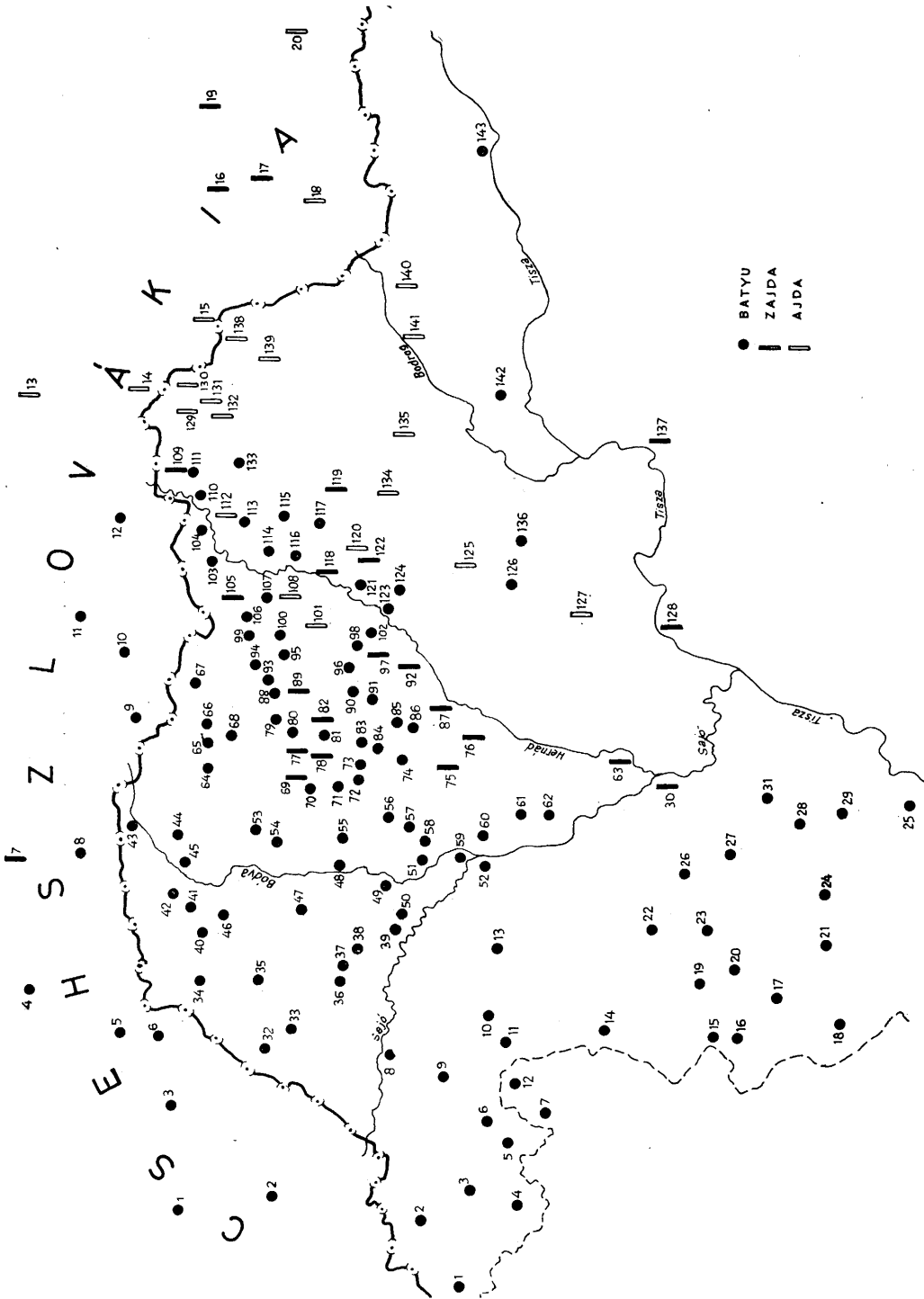
A Magyar Néprajzi Atlasz (továbbiakban MNA) 87. témájának feldolgozása két térképet eredményezett, amelyek megerősítik a batyuzás lexikai anyagának táji tagoltságát, de ritka kutatópont hálózata miatt, csak részben alkalmas a kistáji, lokális eltérések kimutatására. Mivel a kistájakat reprezentáló kutatópontok kiválasztása során — helyesen — a kevésbé bolygatott, régi magyar településeket részesítették előnyben, az MNA-pontok nem is mindig tükrözik hiven környezetük kulturális és nyelvi állapotát az adott időpontban. Állításunk a jelen dolgozat térképeinek, táblázatának az MNA térképeivel való összehasonlítása útján könnyen bizonyítható.

A dolgozat közel másfél száz Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és 20 szomszédos, szlovákiai magyar falu anyagára épül. Az anyaggyűjtés tehát nem terjedt ki a megye összes községére, de arányait és szórtságát tekintve, megfelelőnek látszik ahhoz, hogy a megyén belül minden kistájat reprezentáljon. A kisebb fehér foltok ellenére is bizonyítékul szolgálhat a regionális etnográfiai és nyelvjárási atlaszok, tájszógyűjtések égető hiányára.

A közlés elsődleges célja az, hogy módszeresen — táblázatba, térképekre — rendszerezett anyagot nyújtson az érdekelt néprajzi és nyelvészeti kutatás számára, s közvetve más tudományszakaszok, illetve a honismeret számára is. Az „Adattár” négy kérdés válaszait tartalmazza falurendben: 1. A batyu neve, 2. A durva vászonból készült batyuzó lepedő neve, 3. A durva batyuzó lepedő sarkain levő kötőlék neve, 4. A finomabb vászonból készített batyuzó lepedő neve. A kérdéseknek megfelelő sorrendben és címmel négy térkép mutatja az egyes kérdésekre kapott terminusok elterjedtségét. Kérdéseink sorrendjét követjük az anyag értelmezése során is.

1. A batyu neve

Batyunak a borsodi, abaúji nép a hosszabb távon háton szállított, vászonlepedőbe burkolt terhet nevezi. Beleérti magát a vászonponyvát is, amellyel a terhet a hátára veszi. A batyuzó személy a leterített ponyvára helyezi a szállítandó csomagot, kosarat, majd a ponyva két, átellenes sarkát összehajtja és csomókra köti, s a terhet leszorítja. Ezután a batyut a vászonponyva szabadon maradt két sarkát kézbe véve, hátára veszi, s a ponyva sarkait a vállán átvetve elől, a melle fölött megköti. Gyakori eset, hogy ellensúlyként karkosarat kötnek elől, a mellkas fölött, a ponyva két szabad sarkát felhasználva. Kisebb terhelés esetén szokásos a batyut oly módon is felkötni, hogy a háton átlósan fekszik. A batyuzó lepedő egyik végét a vállon, másikat a hónalj alatt, a derékon vezetik előre, hogy

1. térkép. A batyuzó neve

a mellkas fölött megkössék. A batyut általában hosszabb távon cipelik, s nem nevezik *batyunak* az udvarról, szérüskertből durva vászonlepedővel az istállóba vitt széna- vagy szalmacsomót. Ezt általában nem is kötik fel a hátukra a jószág ellátását végző férfiak, hanem egyik vállukon átvetve, a kezükkel megfogják a ponyva két szabad sarkát, esetleg kezükre csavarják a ponyva sarkain levő kötőleket. *Batyunak* nevezik azonban azt a rőzse-, fű-, szénaterhet, amit az asszonyok a mezőről szállítanak a hátukon a faluba. Ez esetben a batyuzó lepedővel akkurátusan, szilárdan erősítik hátukra a terhet, a lepedő sarkait elől jól megkötik, s a terhet úgy igazítják el, hogy ne húzzon félre.

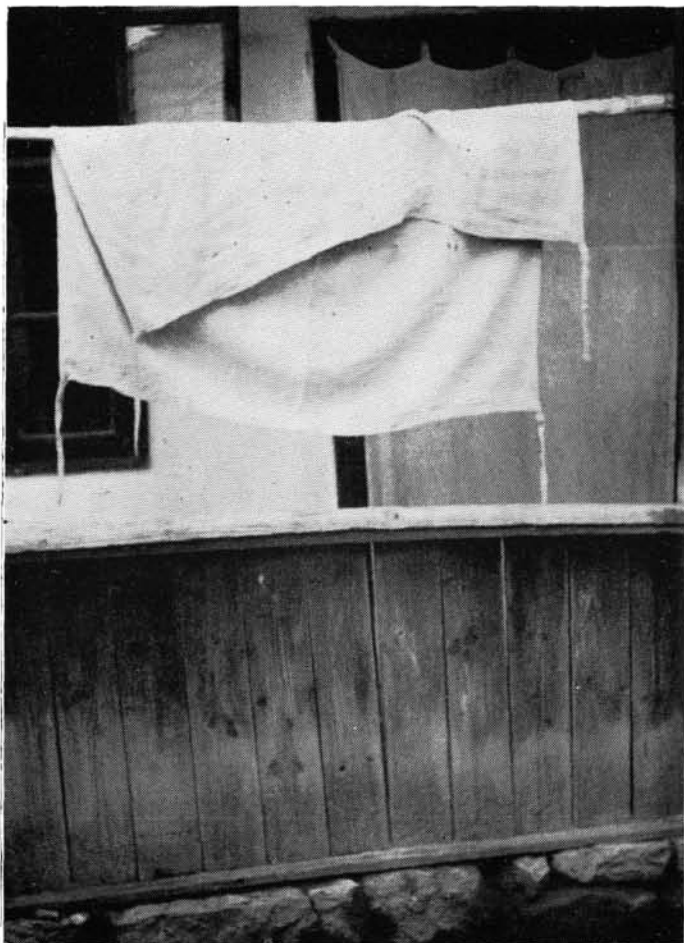
A batyu megnevezésére Borsod-Abaúj-Zemplénben három szóalak használatos: a *batyu*, a *zajda* és az *ajda* (lásd 1. térkép). Az utóbbi kettő tulajdonképpen ugyanazon szó két alakja, különválasztásukat egyedül hangtani szempontok indokolják. A térképről leolvasható, hogy a *batyu*, a *zajda* és az *ajda* terminus elterjedtsége között nem húzható éles határ. Durván megvonva területeiket a Cserehát keleti peremét, a Hernád völgyét tekinthetjük átmeneti zónának. A *zajda*, *ajda* Zemplénben szinte kizárólagos, túlnyomó Abaúj keleti felében, s csak szórványosan fordul elő Borsodban (Ónod, Böcs, Irota). A Cserehát közepén, Abaúj és Borsod határán kis foltot képez, amelynek magyarázatára a későbbiekben még visszatérünk. A *zajda* szó helyenként a Tisza vonalát is átlépi dél felé (Tiszadob, Tiszaeszlár).

A *batyu* terminus a magyar nyelvterületen, a ponyvával cipekedő északi zónában uralkodó megjelölés. A Vág völgyétől nyugatra, a Mátyusföldön, Csallóközben a *butyor* szó a megfelelője, onnan keletre végig, egészen a *zajda* vonaláig, a Bodroghöz a *batyu* terminus használatos.

A lepedőbe kötött, kisebb méretű csomag, teher megnevezésére a magyar nyelvterületen egész sor terminus ismeretes: *bugyor*, *pútyor*, *motyó*, *gönc*, *köcölék*, *puzsér*, *turba*, *pintli*, *pucólék* stb⁴. Ezek a nyelvjárási szavak azonban általában nem a hátan cipekedő, batyuzó vidéken, hanem elsősorban a Dunántúlon használatosak. A magyar népi teherhordás, szállítás vizsgálata során feltétlenül számolni kell velük, de a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei batyuzás terminológiájának vizsgálatakor mellőzhetők.

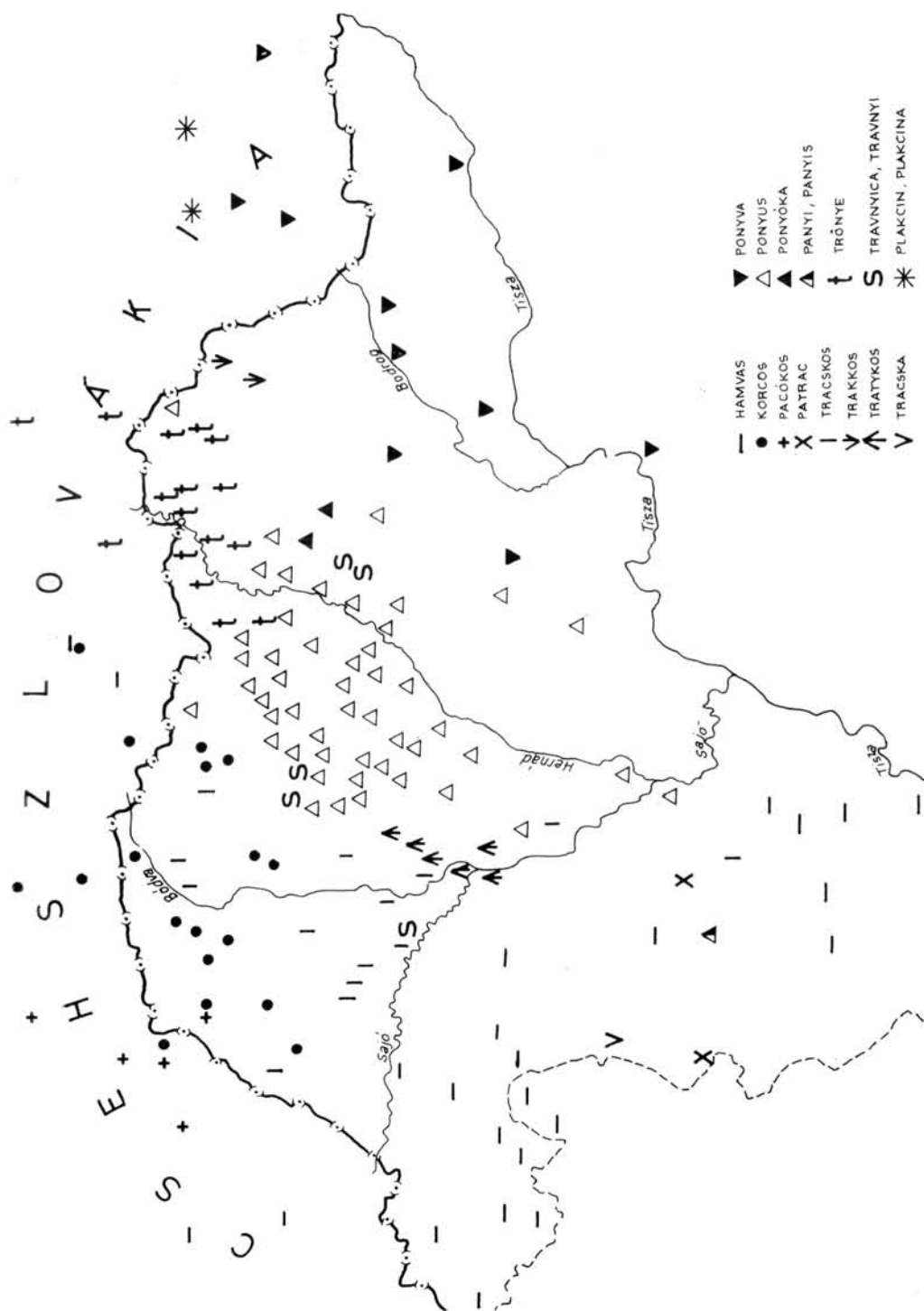
2. A durva vászonból készült batyuzó lepedő neve

A batyuzó lepedőknek legalább két alaptípusát kell elválasztanunk egymástól. Ezek között nemcsak a vászon minőségében mutatkozik különbség, de méretben, formában és a használat módjában, alkalmait tekintve is különböznek. Bizonyítékul idézzük *Gunda Béla* közlését: „Bodrogkőváralján szalma, fű, széna, rőzse hordásához az ajdát durva lepedőből kötik fel, amelynek sarkain hosszú kötőszalag, *trak* van. Ezt a durva zsákvászon lepedőt *ponyusnak* hívják. *Ajda* csak akkor lesz belőle, ha már teherrel a hátan fekszik. Ha vásárra, piacra, lakodalomba mennek, ha elhagyja az asszony a falu határát, akkor fehér *abroszból* köti az ajdát. Az *abrosznak trakja* nincs⁵.” Ugyanott az idősebbek *trakkos ponyus*-sal vették hátukra a *put*-ot (*puttonyt*) is⁶, az asszonyok pedig *ponyusba* kötve, a hátukon hordták fel a trágyát a meredek szőlőhegyekre.

1. kép. Hamvas,
rövid kötéllel.
Csernely (Borsod m.)
Paládi-Kovács A. felv.

A mezei munkához, az istálló körüli szállításokhoz használt ponyva a magyar nyelvterületen mindenütt durvább anyagból készült, mint a piacra, városba, utazáshoz használt hátilepedő. Természetesen csak azokra a vidékekre gondolunk itt, ahol a batyuzás egyáltalán ismeretes. Figyelmeztetni kell arra, hogy a szénahordó lepedő nagyobb területen ismeretes népünknel, mint a batyuzás. Így például a Dunántúlon igen gazdag, változatos szóanyag fűződik a széna, fű, szalma hordására használatos lepedők elnevezésére: *gazruha*, *lazsnak*, *kecele*, *párfödél*, *szénaruha* stb⁷. A dunántúli magyar nők a lepedőbe kötött szénát azonban nem a hátukon, hanem a fejükre téve szállítják, a férfiak pedig kézzel a lepedő sarkait fogva, egyik vállukon átvetve cipelik. Másfelől arra is kell figyelmeztetnünk, hogy a batyuzás olyan tájakon is elterjedt, mint az Alföld kisebb részei, a Dunamellék, Kiskunság, ahol szénahordó ponyvákat, is-

2. térkép. A đurva vászonból készült batyuzó lepedő nere

tálló körül hurcolt lepedőket nem használnak⁸. Borsod-Abaúj-Zemplén túlnyomó részén, a Tisza menti síkság egyes falvait leszámítva legalább kétfajta lepedőt használnak a cipekedéshez.

Némely vidéken a durvább anyagú ponyvák között is mutatkoznak eltérések. Így például a borsodi barkó asszonyok határban használt *hurcolkodó hamvasa* finomabb vászonból készül és kisebb méretű, mint a férfiak *óli hamvasa*. Utóbbi durva csepűvászonból készül, s nemcsak nagyobb, de a négy sarkán rövid kötőlék (*sallang, file*) is található⁹. A barkók harmadik hátilepedője az abrosz, amit az asszonyok tiszta ruhához, utazás, piac, búcsú alkalmával használnak a batyuzáshoz. Más vidékről nem ismerjük ilyen részletességgel a hátilepedő-félleket, ezért megelégedtünk két alapforma megkülönböztetésével.

A durva lepedő elnevezéseit 2. számú térképünk mutatja be elterjedtségük szerint. A térkép 15 jele is mutatja, hogy milyen változatos a durva lepedő nyelvi anyaga a megyében. A térképről leolvasható, hogy a *hamvas* szó keleti határát Borsodban a Sajó völgyében kereshetjük, Gömörben a két Balog-völgyi kutatópont (Nagybalog, Cakó) jelzi a határt. A *hamvas* szóterületen belül az egységet a Bükkalja bontja meg. Két ponton is felbukkan itt a *patrac*, egyen a *panyi*, sőt a *tracska* is megjelenik. A *hamvas* szó a batyuzásnak egyik kiemelkedő műszava, amely Borsodtól nyugatra nagy területen követhető, alakváltozataival a nyelvterület egyéb részein is találkozunk (Partium, Szilágy).

A durva lepedő formájára, a sarkain található kötőlékre is utal az elnevezések jelentős hányada: *korcos, pacókos, trakkos, tracskos, tratykos*. Ezek a kötőmadzag jelentésű *korc, pacók, trak, tracska* szavakból képzett megjelölései a batyuzó durva lepedőnek. A *pacókos* szemmel láthatólag a Felső-Sajó-völgyi, Rozsnyó-vidéki magyarok szókészletében ismeretes. Keletre tőlük, az egykori Torna megye területén és peremvidékén a *korcos* szó terjedt el, és szorított ki minden más elnevezést. A 2. térképen a *korcos* szóterületet megbontják a *tracskos* szó pontjai (Bódvarákó, Tornaszentandrás, Viszló). E pontokon a *tracskos* egy régebbi nyelvi állapot emlékének mutatkozik, amely visszaszorulóban van, s a fiatal nemzedék tagjai már ma is a környéken használatos *korcos* szót használják. Különösen akkor, ha idegenel beszélnek. A *korcos* szót ugyanis magyarabbnak érzik, s ezzel magyarázható folytonos, ma is érzékelhető terjedése.

A Szárazvölgyön és a Bódva alsó szakasza mellett a *tracskos*, a Bódva torkolatvidékén a *tratykos* elnevezéssel találkozunk. A szóképzés a *trak, tracska* szavakból a magyar nyelv szabályai szerint történt, az *-s* képzővel. Az alapul szolgáló szavak származásának eldöntése annál nehezebb probléma. Az egykori Abaújban két terminus érdemel különös figyelmet. Északon, Kassa—Gönc térségében a *trőnye*, délen, a Csereháton, a Hernád-völgyben a *ponyus*. A hajdani Zemplénben, északon a nyelvhatár mentén a *placcin, placcina*, délebbre, a Bodrogközben és a Hegyalján a *ponyva* elnevezést találjuk. Utóbbi a Hegyközbe is benyomult *trakkos ponyva* összetett alakban. Gyakrabban használják azonban az önállósult előtagot, a *trakkost*, a durva batyuzó ponyva megnevezésére. A *ponyva, ponyóka, panyi, panyó, ponyus* szavak egybetartozását nehéz lenne bizonyítani. *Knieszsa István* a *panyót* például a *panyókából* való

2. kép. Hamvasba kötött széna. Lénárdaróc (Borsod m.) Paládi-Kovács A. felv.

elvonásnak gondolta, s nem a ponyva szó származékának¹⁰. Ennek ellenére úgy véljük, hogy ezeket a szavakat együtt kell vizsgálni, ezért jeleztük mindet háromszög alakú jellel.

Utoljára említsem a *travnyica*, *travnyi* terminust. Szórványosan fordul elő (Mucsony, Irota, Gadna, Boldogkőváralja, Arka), ott is inkább csak az öregek emlékezetében, beszédében él, mint a falu mindennapi szóhasználatában. Mind az öt faluban a múlt századi nyelvi állapotok emlékének minősíthető a batyuzó ponyva *travnyica* neve. Boldogkőváralja esetében alátámasztja a mondottakat a 5. jegyzetszám előtti idézet is, amelyben *ponyusról* történik említés. Megjegyzendő, hogy Abaújban a *ponyus* szó terjeszkedik, más műszavak rovására (pl. *trőnye*).

3. A durva batyuzó lepedő sarkain levő kötőlék neve

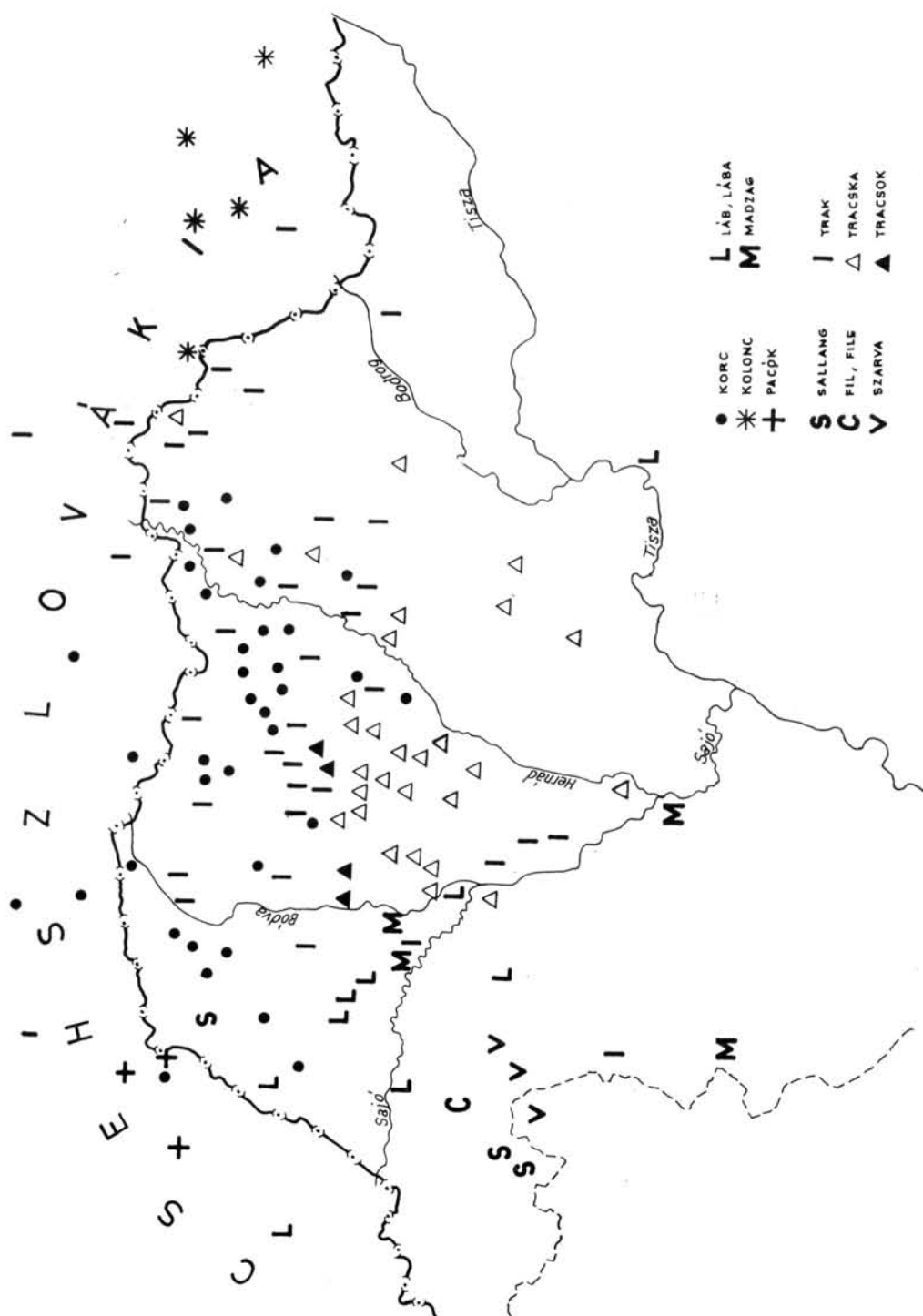
A kötőlék, toldalék nem feltétlen tartozéka a batyuzó lepedőnek. A finom, ünnepi alkalmakkor, utazáskor használt batyuzó abroszon sohasem található. Egyes vidékeken a durva lepedő sarkaira sem varrnak kötőmadzagot. A 3. térképen azonnal feltűnik, hogy a Sajótól nyugatra milyen kevés ponton van jelezve a kötőlék neve. Ennek elsőrendű ma-

3. kép. Hátikosár felkötésének módja korcossal. Szögliget (B.-A.-Z. megye) Paládi-Kovács A. felv.

gyarázata az a tény, hogy a Sajó fontos választóvonal a batyus lepedők között nemcsak az elnevezésben, hanem a formában, méretben is. A palóc területeken általában nem tesznek kötőléket a hamvas sarkaira, ha igen, akkor is rövidet. A Hangony és Hódos-patak mentén, Ózd vidékén egyáltalán nem varrnak toldalékot a *hamvas* sarkaira.

A Bán- és a Csernely-patak völgyében 25—30 cm hosszú toldalékot varrnak fel. A toldalékot egy vászondarabból készítik, amit négyrét összehajtanak. Előbb a két külső negyedrészt hajtják be, majd középen is összehajtják, végül összevarrják. A hamvas itt általában téglalap alakú, ritkábban négyzet. Csernelyben az asszonyok mezei hamvasa 140x120 cm-es, a *sallangos hamvas* 150x150 cm. Nagyvisnyón a *szarvas hamvas* 160x160 cm-es.

3. térkép. A đurva batyuzó lepedő sarkain levő kötőlék neve

A Sajótól keletre a durva batyuzó lepedők mérete általában kisebb, mint a palócságnál. Gyakori méret a 100x100, a 115x115 cm. Viszont a ponyva négy sarkán elmaradhatatlan a kötészerű toldalék, ami legalább 70—75 cm hosszú, de nem ritka a 100 cm-es toldalék sem. A kötőlék annyira jellegzetes, szembetűnő tartozéka itt a durva batyus lepedőknek, hogy sokfelé a nevét is róla kapta (*korcos, pacókos*). A hosszú kötőléssel vásznat takarítanak meg a ponyva összeállításánál. Lehetséges, hogy egykor takarékossági szempontok is alakítólag hatottak a később normává lett formára, amelyet a megszokás konzervált.

A Sajótól nyugatra, a Bükk északi előterében a *sallang, file* szavak használata mutat némi esetlegességet, a *szarva, lába* kialakultabb, megszokott terminusnak látszik a Sajó, a Szuha- és a Bán-patak völgyében. A Bükkalján a ponyva méreteiben mutatkoznak lokális eltérések¹¹, toldalék használatára nincsenek adataink.

A batyuzó lepedő kötőlékének 11 elnevezése közül négy emelkedik ki: a *korc*, a *pacók*, a *kolonc*, a *trak* (és származékai). Szembetűnő, hogy a *korc* nagyobb területen ismeretes, mint a *korcos* szó, hiszen mélyen benyúlik Abaújba, még a Hernád keleti oldalán is. Abaújban keveredik a *trak* szó pontjaival, amiből arra is lehetne gondolni, hogy annak a rovására terjeszkedett. A *trak* szórtan ugyan, de a legnagyobb kiterjedést mutatja, a gömöri Csucsomtól a Miskolc melletti Arnótig, s innen Kassáig, a Hegyközig mindenütt felbukkan. Látni fogjuk, hogy Szlovákiában is nagy térségben ismeretes. A *pacók* csupán Rozsnyó vidékén, a *kolonc* pedig csak Zemplénben, a nyelvhatár közelében mutatkozik. Mindkettő helyi nyelvfejlődést, kistáji szóhasználatot mutat.

A *tracska* és a *tracsok* a *trak* származékszavai. A *tracska* képzése a magyarban is történhetett, a *tracsok* esetében ez kevésbé valószínű. A térképre nem került fel, de a táblázatban szerepel a *tratyka* (Taktaszada), amit a *tracskához* vettünk, s a *kotronc*, amit elhagytunk, helyette a ponyva nevét adó *trakot* vettük fel a térképre (Kovácsvágás).

4. A finomabb vászonból készített batyuzó lepedő neve

A batyuzó lepedő második fő típusát, a finomabb anyagból készült *abroszt* ünnepi alkalmakra, ünnepi ruhához kötik fel. A búcsúba, lakodalomba, *poszrikba* (gyermekágyas asszony látogatása) használt lepedők rendszerint pamutos vászonból készülnek. A kenderfonalat a szövés során pamutos fonállal elegyítik, tehát házilag gyártják a pamutos vásznat is. A finomabb batyuzó lepedő szélein színes, szőtt sávok, csíkok találhatóak, sőt számos vidéken kivarrott virágminták díszítik. A borsodi barkó falvakban (pl. Csokvaomány és környéke) 20—24 nagy rózsát hímeztek az ünnepi abroszokra. A finomabb batyus lepedők között is vannak változatok, altípusok. A másik altípusnak tekintenénk a városba, vásárba menet használt, finomabb kendervászonból (nem pamutos) készített, szélein esetleg szőtt, színes csíkokkal díszített hátilepedő. A piacozó asszonyok ennek segítségével cipelik a hátukon a háncsból font, *hátikosárnak* nevezett, hosszúkás alakú kosárfélét, s benne a tojást, vajat, túrót, s egyebet.

Anélkül, hogy belebocsátkoznánk a finomabb batyuzó lepedők közötti különbségek elemzésébe, megemlítjük, hogy ezekkel összefüggésben a díszes hátitarisznyát is vizsgálni kell, hogy a díszített batyuzó eszközök rendjét világosan lássuk. A cifra *négy lábú hátitarisznya* a Sajótól nyugatra, a palóc területen csaknem mindenütt használatos — változó intenzitással —, a Sajótól keletre viszont eddig nem bukkantunk a nyomára. Ezt részben magyarázhatja, hogy a *négy lábú tarisznyát*, sok borsodi barkó faluban *búcsús tarisznyának*, *szentkutyi tarisznyának* nevezik, elsődleges funkciója tehát a búcsújáráshoz kötődött. A Sajótól keletre viszont búcsúra nem járó reformátusság alkotja a törzsökös magyar lakosságot.

Csokvaományban az *abrosz* kisebb méretű, mint a hamvas, de kisebb a *batusruhától* is. Két szél vászonból készül, kb. 120x130 cm nagyságúra. Az *abrosz* sarkaira sohasem varrnak toldaléket. A keskenyebb oldalai mentén szépen *kiaszúrozzák*, azaz, apró lyukakkal díszítik. Az *abrosz* szélétől 10—15 cm-re 2—3 cm széles *merkelés* található, ami főleg virág- és levélmintákból áll. Régebben nagy „barkós minták” voltak divatban¹². Arkán az *abrosz* két szélből van összevarrva (1 szél = 60 cm). Széleit színes, szőtt csíkok díszítik. Az *abrosz* mérete kb. 120x145 cm. Asztal leterítésére is használatos, ami a méretet is magyarázza.

A finomabb batyuzó lepedők országosan leggyakoribb elnevezése az *abrosz* megyénkben is a legelterjedtebbnek mutatkozik. Egyik foltja a Sajótól nyugatra, Ózd vidékén található, amely a Palócföldön folytatódik tovább, nyugat felé. A másik folt Abaújban, s elszórt adataink szerint Zemplénben található. Figyelmet érdemel, hogy a durva lepedő nevéként megismert *hamvas* a 4. térképen is feltűnik egy keskeny sávban. Összevetve a 2. térképpel, azt találjuk, hogy a *hamvas* ottani keleti határát szegélyező sávban, a Szárazvölgyön tűnik fel a finomabb lepedő nevéként. (A durva lepedő neve a Szárazvölgyön *tracskos*.) A Szárazvölgy tehát kontakt zónát jelent esetünkben.

Keletebbre, Észak-Borsodban és a régi Tornában a *lepedő* szót találjuk a finom anyagú batyuzó ponyva megjelölésére. A háromszög alakú jelekkel térképünk a *ruha* terminus jelzős összetételeit mutatja. Kizárólagosnak látszik Dél-Borsodban. A Bükkalján *baturuha*, a Hernád alsó szakasza mentén és a Hegyközben *ajdaruha*, *zajdaruha*. Ez utóbbi bizonyára ismeretes számos ponton Abaúj és Zemplén térképünkön, sajnos fehér folttal szereplő területein. A *hátiruha* elnevezés Mezőcsát vidékén, s helyenként a Csereháton lelhető fel, a *baturuha* és a *zajdaruha* peremén.

A megszokottabb szavak mellett néhány ponton felbukkanó *plachta* terminust az idősebb generációtól lehetett hallani (Sajópálfalva, Irota, Gadna, Abaújszolnok). Sajópálfalván a *bula* szót is említette egy adatközlő, batyuzó ruha jelentésben. Ezek a szavak ma már csak az idősebbek beszédében, emlékezetében élnek, mert a falu általános szóhasználat a környezet nyelvéből átvette az inkább magyarnak tartott megfelelő terminusokat (*ruha*, *abrosz*).

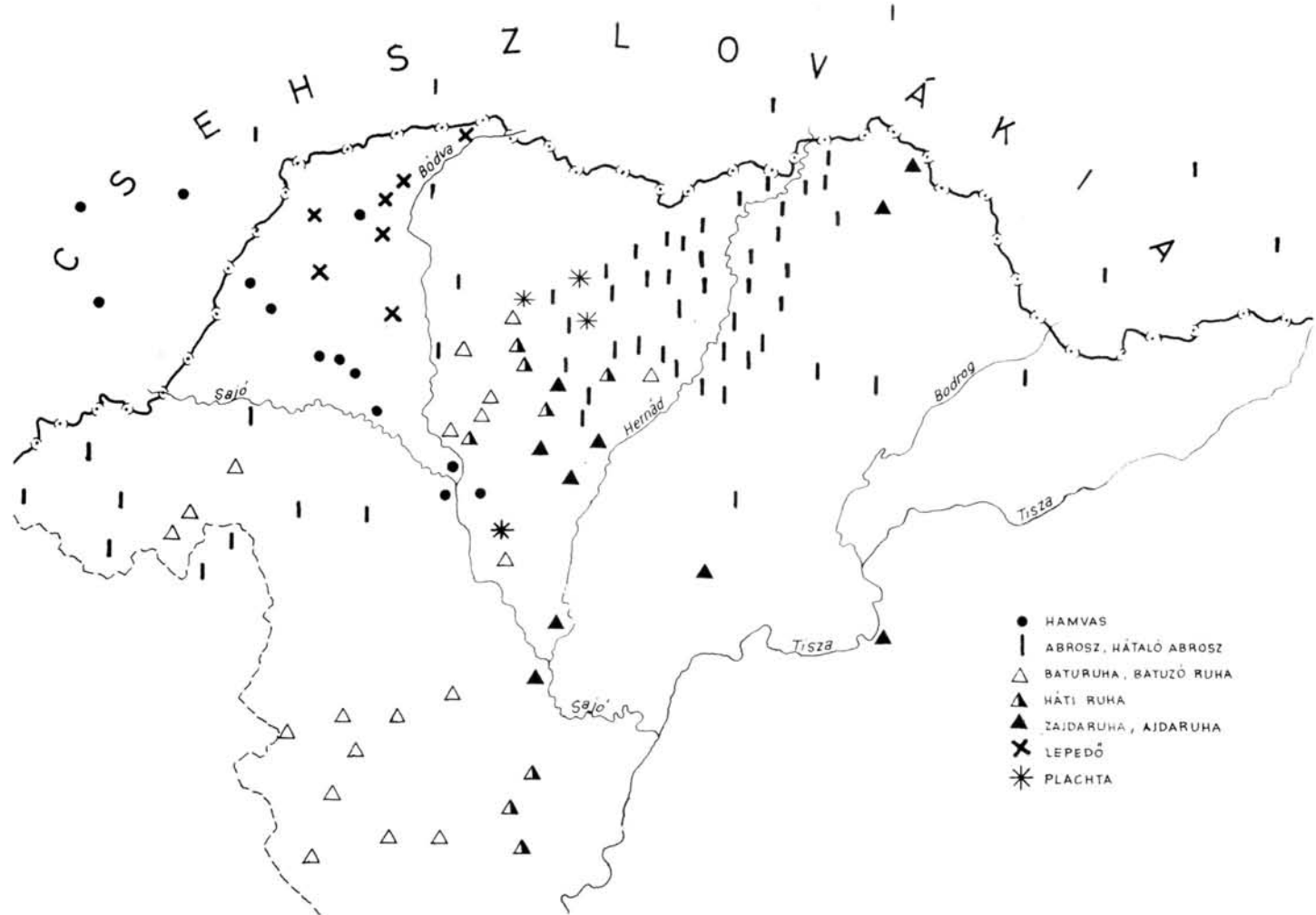
Miután a táblázat és a térképek anyagát röviden áttekintettük, mindig szigorúan az adott kérdésnél és a megye határain belül maradvá, s

4. kép
*Batyus asszonyok
 a piacon.
 Őzd (Borsod m.)
 Paládi-Kovács A. felv.*

a terminológiát megközelítettük, szólnunk kell a tágabb összefüggésekről is. A batyuzás szociális hátterére, a férfi-női munkamegosztás megnyilvánulásaira nem térünk ki. *Gunda Béla* egy szepességi szlovák falu, *Zakarovce* teherhordásának bemutatásakor ezt a kérdést már mélyrehatóan elemezte⁴³. Többször utaltunk rá, de itt ismét szükséges említeni, hogy a batyuzás (finom lepedővel) Borsod-Abaúj-Zemplénben is női tevékenység. Vásárba, piacra, búcsúba menet a férfiak nem cipelnek lepedőbe kötött batyut. Ahol a takarmányt, szénát, szalmát ponyvával hordják az istállóba, mint a megye nagy részén, ott férfiak is dolgoznak ponyvával, de nem kötik azt batyu módjára a hátukra. Borsodban a mezőn sem lehet ponyvával cipekedő férfiakat látni. Abaújban, a Hernád völgyében régebben ponyvába kötve vették a hátukra a puttyont és a hátikosarat a szőlőhegyen cipekedő férfiak (Hejce, Fony, Arka, Boldogkőváralja).

Sok népnél bizonyos teherhordó eszközök a menyasszonyi ajándékok között is szerepelnek. A norvégek és a svédek, a magyarországi szerbek díszes vízhordó rudat, a csehek díszített, hálószerű szatyrokat, az erdélyi magyarok és románok kettős tarisznyákat (*átalvető*) adtak a menyasz-

4. térkép. A finomabb vászomból készített batyuzó lepedő neve

5. kép. Abrosszal felkötött batyu. Ózd (Borsod m.) Paládi-Kovács A. felv.

szonyak¹⁴. Az északi magyar területen viszont a batyuzó lepedők tartoztak bele a menyasszony hozományába. Domaházán 1911-ben egy tehetősebb gazda leánya 10 durva lepedőt (*hamvas*), 12 finomabbat (*abrosz*), 2 hátitarisznyát, 8 oldaltarisznyát és 20 zsákot kapott. A szegényebb gazdák leányai 2 *hamvas*t, 6 *abrosz*t, 2 hátitarisznyát, 4 oldaltarisznyát kaptak. Arkán ugyanakkor a tehetős gazda leánya kapott 3 durva lepedőt (*ponyus*) és 6–7 finom *abrosz*t. Folytathatnánk a felsorolást, mert a hozományba adott vászonnemű falvanként, rétegenként változott. Nem közzömbös, hogy a házilag szőtt kendervászon mennyiségének több mint a fele szállítólepedők, tarisznyák, zsákok céljára lett felhasználva. Talán ezzel is összefügg, hogy a kender paraszti feldolgozása a batyuzó területeken tovább fennmaradt, mint az ország más részeiben. A Dunántúlon és az Alföld túlnyomó részén már a két világháború között visszaszorulóban volt a kendermunka, de északon még a második világháború után is intenzíven foglalkoztak vele.

Napjainkban a batyuzás országsszerte visszaszorulóban van. Az urbanizáció, a mezőgazdaság kollektivizálása, a ralusi életforma és a paraszti

tudat változása mind oda hatott, hogy a falun élő fiatal nők már nem követik anyáikat. A középgeneráció a faluban még nem szégyenli a batyut, de a falun kívül már igen. A városokban, a vonatokon, autóbuszokon ma már csak idősebb falusi asszonyokat látunk batyuvál.

A batyuzás történeti múltjáról a tárgytörténet inkább csak analógiákkal szolgál. Nagyon figyelemre méltó a hátanhordás és a batyuzó lepedők kontinentális elterjedtségét mutató néhány adat is. Azt látjuk, hogy a nyugati és a keleti szláv népeknél általában ismeretes a batyuzás. Megfigyelték a csehek és morvák¹⁵, s különösképpen a szlovákok¹⁶ körében. Vannak adataink a lengyelek, a galíciai és a kárpáti ukránok hátilepedőiről is¹⁷. Ismeretes a fehéroroszoknál¹⁸. *Gunda Béla* a szlávok ősi szállítóeszközét látja a vászonlepedőben¹⁹. Német nyelvterületen a vászonponyvákat használják pl. szénaszállításra, de nem a hátukra, hanem a fejükre helyezik a terhet. A hátanhordás, a hátikosarak révén, jelentős német térségben ismert, a Német Néprajzi Atlasz tanulsága szerint. *Wiegelman G.* a hátanhordásról azt tartja, hogy annak gyökerei Közép-Európa keleti részeiben voltak, s a középkor végi német kolóniák idejében, mint egy „visszatérő kultúrfolyam” hatolt nyugatra. A szlávoknál a hátan való teherszállításnak a legkülönbözőbb fajtáit megtalálhatjuk²⁰.

A teherhordás megszokott módja olyan mélyen gyökerezik az emberség egy-egy részénél, hogy azt igen nehezen hagyja el. Európában a fejenhordás területei az ókor, kisebb részben a középkor óta változatlanok. Hazánkban is középkori hagyományokat őriznek a fejenhordás dunántúli és erdélyi területei, s bizonyára nem lehet más a helyzet a batyuzás és a vállon hordott átalvetők esetében sem. A török kiűzése után meginduló migrációval északról a Kárpát-medence különböző részeibe, főleg az Alföldre került magyar és szlovák csoportok szívósan őrizték teherhordó módjukat. A Dunántúli Középhegység (Bakony, Vértes, Gerecse) XVIII. századi szlovák telepes falvainak népe napjainkig fenntartotta a batyuzást, pedig a környezetében levő magyarok és németek a fejükön szállítják a terhet²¹. A Szilágy megyébe (Magyarpaták, Réz-hegység vidéke) telepített szlovákok is megtartották a batyuzást²². Sorolhatnánk az alföldi palóc és szlovák települések batyuzását dokumentáló adatokat is²³.

A tárgytörténeti analógiákból feltételezhető, hogy az Északi-Kárpátok középkori lakossága (szláv, német, magyar, vlach) már ismerte a vászonlepedővel történő teherszállítást. Kínálkozik a feltevés, hogy ezt a teherhordási módot a magyarságnál egészében szlovák hatás, együttélés eredményének tekintsük. Az interetnikus kapcsolatok azonban nem értelmezhetők ennyire leegyszerűsítve, tisztázásuk még sok erőfeszítést követel.

A tárgytörténeti bizonyítékok hiányát, a nyelvtörténeti eredmények sokban pótolhatják. Néhány példát már most is idézhetünk, bár még messze vagyunk a terminológia átfogó elemzésétől.

A teher elnevezésére megyénk nagyobb részében is használatos *batyu* szónak megfelelő jelentésben a közép-szláv dialektusban a *batoh* szó ismeretes. A két szó genetikai kapcsolata nyilvánvaló. *Bednárik R.* szlovák kutató feltevése szerint a magyar szó a szlovákból származik²⁴. Ezzel szemben a magyar nyelvtudomány bizonyította, hogy a magyar *batyu*

szó ment át a szomszédos cseh és szlovák parasztság nyelvébe, *batoh* alakban. A magyar szó valószínűleg hangfestő eredetű, s kapcsolatban állhat a *butor*, *bugyor* szavakkal is²⁵.

Gunda Béla, a szlovák terminusok földrajzát elemezve, megállapította, hogy a batyunak három elnevezése emelkedik nagytáji jelentőségűvé: Nyugat-Szlovákiában a *noša*, (*noška*), Közép-Szlovákiában a *batoh*, Kelet-Szlovákiában a *zajda*²⁶. A *noša*-nak megfelelő magyar szóalakot nem ismerünk, a hazánkban élő szlovák szórványok nyelvéből sem ismerjük a szót. A *zajda* viszont nyelvjárási szóként bekerült a magyar nyelvbe. Elterjedtségének megrajzolásához járul hozzá jelen dolgozat 1. számú térképe is. Hozzá kell tenni, hogy a *zajda* szó felbukkan a Dél-Nyírségben²⁷, de ismeretes a Kárpátalján élő magyarság nyelvében is²⁸. Meglepően korai első írásos említése, már a XVII. században megörökítették. *Kniezsa István* ismeretlen eredetű szónak vélte, amelynek vándorútját nem kísérelte meg rekonstruálni nagy művében²⁹. *Gunda Béla* a magyar *ajda*, *zajda* terminust előbb szlovák jövevényszónak nevezte³⁰, de egy évtizeddel későbbi munkájában ukrán átvételként említi³¹. Időközben *Kiss Lajos* állást foglalt a *zajda* keleti-szlovák dialektusból való származtatása mellett³². A szó eredeztetése körül alighanem lesznek még véleménykülönbségek. A *zajda*, *sajda* galíciai, podoliai, kárpát-ukrán analógiáinak ismeretében nem zárható ki megnyugtatóan az ukrán átvétel lehetősége. Fel kell tennünk, hogy a szó a vlach kolonizációval került az Északi-Kárpátokba, s ezzel magyarázható morvaországi felbukkanása. Az ukrán elem súlyát ebben a hosszú kolonizációs folyamatban az újabb történeti-etnográfiai kutatások megfelelően tisztázták (*Ila Bálint*, *Dobrowolski K.* és mások).

A mai Kelet-Szlovákia és Északkelet-Magyarország településtörténetében az ukrán etnikumnak alighanem nagyobb szerep jutott a XVII—XIX. század folyamán, mint azt általában felteszik³³. Azokban a falvakban, ahol az 1. sz. térképünk a *zajda*, *ajda* terminust mutatja, általában nem találjuk nyomát szlovák népességnek. Görög katolikus ukrán lakosságra viszont számos esetben utalnak a források³⁴. Ezért a településtörténet tényei bennünket arra a feltevésre készítetnek, hogy a *zajda* a keleti-szlovák dialektusban csakúgy, mint az északkeleti magyar nyelvjárásban ukrán átvétel, s a közvetítő elem a szlovákságba és a magyarságba az évszázadok alatt felszívódó ukrán népesség volt.

A durva batyuzó lepedő elnevezései közül kiemelkedő *hamvas* szóról tudjuk, hogy a *hamu* finnugor alapszó származéka³⁵, amelyet a múlt század elején jegyeztek fel először vászonlepedő jelentésben. Nincs kétség a *korcos* és a *pacókos* szavak magyar képzése felől sem. Előbbi az ófrancia eredetű *korc* szóból³⁶, utóbbi az előttünk ismeretlen eredetű *pacók* szóból származik.

A *trak* és származékai (*trakkos*, *tracskos*, *tracska*, *tracskuja*) eredetét *Kniezsa István* világosan megfogalmazta nagy műve *tracska* címszavában, ahol nem hagy kétséget az alapszó szláv eredete felől³⁷. Nem kevésbé egyértelmű az *abrosz*, a *ponyva* és a jelzős összetételekben a batyuzás terminológiájához tartozó *ruha* szó szláv származása³⁸. A *lepedő* viszont belső fejlődésű származékszó³⁹. Egyelőre ismeretlen előttünk a *trő-*

nye szó eredete. Szóföldrajzi helyzete, a vidék településtörténete német származást sejtet. A közeli szlovák területek terminológiájában nem találjuk megfelelőjét. A *kolonc* szó biztosan német átvétel⁴⁰. A *patrac* szó elterjedtségét egyelőre nem ismerjük elég pontosan. Kunsági, kecskeméti előfordulásai⁴¹ nyomán szélesebb alföldi elterjedtségre lehet következtetni. Alighanem szláv eredetű szó, de *Kniezsa István* nem vette fel szótárába. A *hara* szót eddig nem leltük meg Borsodban 'durva lepedő' jelentésben. Ez a török eredetű szó⁴² a magyar nyelvterület sok pontján ismeretes 'ponyva' jelentésben.

A *travnyi*, *travnyica*, a *plachta*, a *bula* szavak nem kerültek be a vizsgált terület magyar parasztságának nyelvébe. Ezekről, mint az egykori, a múlt században elmagyarosodott ukrán és szlovák szórványnépeség, illetve a Bükk és a Zempléni-hegység mai szlovák etnikumú falvainak sajátjáról kell megemlékezni. Ezek a szavak mindenütt kiszorulóban vannak, helyüket a magyarnak érzett szavak foglalják el. A *travnyica* ezért nem szerepel a 2. térképen Kékednél. A *trónye* szó már háttérbe szorította, ezért a régebbi, szlovák *travnyica* szó csak a táblázatban szerepel.

Láttuk, hogy a vizsgált terminusok egy része (*batyu*, *hamvas*, *korcos*, *lepedő*) nem tekinthető a magyarban szláv átvételnek. Ez a tény arra int bennünket, hogy az interetnikus kapcsolatokat még a batyuzás látszólag egyszerű kérdésében sem szabad egyoldalúan megítélni. A kapcsolatok az átadás-átvételek a batyuzás esetében sem voltak egyirányúak. Tisztázásukhoz mindenekelőtt a tárgyi és nyelvi anyag teljességre törekvő összegyűjtésére, majd térképezésére van szükség. Az Északi-Kárpátokban igen gazdag szóanyag kapcsolódik a batyuzáshoz. Erről *Markuš M.* friss közlése is meggyőző, amelynek számunkra külön értéke, hogy megyénkhez közeli területekről közöl anyagot⁴³. Tőle tudjuk, hogy a hajdani Zemplén megye középső részén élő szlovák parasztságnál is használatos a fentebb már említett szavak közül többnek a megfelelője: *poňva*, *poňuš*, *trakoš*, *trávnica*. A Szlovák Néprajzi Atlasz, a különböző lokális és regionális néprajzi és nyelvjárási kutatások bizonyára megkönnyítik majd a magyar terminológia értelmezését is.

Táblázatunkban számos falu nevével találunk több elnevezést is ugyanarra a fogalomra, tárgyra. A terminusok tehát egyazon falun belül is keverednek egymással, sőt talán egyazon személy szóhasználatában is változtatják egymást. Ennek a jelenségnek több oka lehet. Néhol a falu lakossága több felekezetre tagolódik, s lehetséges, hogy származását tekintve is elkülönül. Etnikai, társadalmi különbségek maradványaiként is értelmezhető ez a „kétnyelvűség”. Nagyobb szóterületek határán törzsökös magyar lakosságú falvakban is keverednek a két érintkező szóterület szavai. Természetes ez, hiszen a falu lakosságának mindkét területtel szoros kapcsolatai lehetnek. Egyes falvakban, ahol legalább száz éve magyarul beszélnek, a magyar terminus mellett is fennmaradt — mintegy a szókészlet peremén — a nyelvváltást megelőző szláv terminus. Irota, Gadna, Abaújszolnok, Sajópálfalva, Mucsony, Boldogkőváralja, s még néhány falu esetében a nyelvi anyag értelmezése nem végezhető el a helység település- és népességtörténetének ismerete nélkül.

Térképeinken következetesen előtűnik néhány szóterület, s köztük a határvonalak. A Rozsnyó vidéki, a Felső-Bódva vidéki, s a hozzá kapcsolódó Tornai-karsztvidéki, a Sajótól nyugatra eső területen mutatkozó foltok több térképen is feltűnnek. A nyelvjárási osztályozások általában hangtani alapozásúak⁴⁴. A legfrisebb, legrészletesebb nyelvjárási tipológiát adó műben *Imre Samu* az általunk vizsgált térségben több nyelvjárást és nyelvjárástípust különböztet meg. Térképeink szóterületei részben kapcsolatba hozhatók az általa meghatározott típusokkal: *keleti palóc*, *Sajó-völgyi*, *észak-borsodi*, *Hernád-vidéki*, *Szikszo környéki* stb. nyelvjárástípusokkal⁴⁵. Néhány térkép természetesen csak izelítőt adhat a szóföldrajzi munkálkodás hasznáról, s nem ad alapot arra, hogy érdemben kiegészítse a nyelvjárási tipológiát.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei parasztság hagyományos életmódjának, szállító-teherhordó tevékenységének kicsinyke szeletét vizsgálva is láthattuk, hogy megyénk népélete, nyelve milyen gazdag, sokrétű, s milyen sok tanulsággal szolgál napjaink számára.

JEGYZETEK

A tanulmány anyagát a szerző 1969 őszén Diószegi Vilmosmal együtt tett helyszíni terepbejáró útján gyűjtötte össze. Az utat Diószegi Vilmos szervezte meg.

1. *Gunda Béla*: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 126—134. Garagulya, zajda, kazup és egyebek c. fejezet. Gunda professzor az elmúlt évtizedekben számos tanítványát irányította a borsod-abaúj-zempléni falvak teherhordó, szállító tevékenységének felkutatására. Szerző is az ő útmutatásával végezte a barkó vidék teherhordásának vizsgálatát.
2. *Paládi-Kovács Attila*: Einige Bemerkungen über die Trageräte der ungarischen Bauernschaft. — *Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda* (red. *J. Szabadfalvi—Z. Újváry*). Debrecen, 1971. 409—426. 3. térkép. További régiók: a) Dunántúl — fejenhordó terület, b) Erdély — vállon vitt átalvető, ketős tarisznya, c) Alföld középső és déli részei — a fenti domináns teherhordó módok, eszközök hiányoznak.
3. *Paládi-Kovács Attila*: Transport by human beings on the back by means of canvas sheets in Hungary. — *Landtransport in Europa* (ed. *A. Fenton—J. Podolák—H. Rasmussen*). København, 1973.
4. *Szinnyei József*: Magyar tájszótár, I—II. Budapest, 1893—1901. Vö.: megfelelő címszavakat.
5. *Gunda i. m.* 132.
6. *Paládi-Kovács Attila*: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. Debrecen, 1967. 7.
7. *Szinnyei i. m.* vö. megfelelő címszavakat.
8. *Paládi-Kovács i. m.* 1973.
9. *Paládi-Kovács Attila*: Adatok néhány barkó falu tárgyi kultúrájához (A Csernely-völgy népi teherhordása). Debrecen, 1961. 19—21. (kézirat, a KLTE Néprajzi Intézet adattárában, DENIA). A barkók az *ólba való hamvast* 2,5 szélből állítják össze, kb. 150x150 cm méretűre. Sarkaira 20—30 cm hosszú, 2 ujjnyi szélesre összehajtogatott vászondarabot varrnak, amit *file*, *madzagja*, *salang* néven emlegetnek. Az asszonyok *hurcolkodó hamvasa* csak két szélből készül, kb. 140x120 cm méretűre. Sarkaira nem varrnak toldalékot.
10. *Knieszsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1—2. Budapest, 1955, 435.
11. *Bartha László*: Emberi erővel végzett teherhordás Bükkalja falvaiban. Debrecen, 1971. (kézirat, DENIA 1189).
12. *Paládi-Kovács i. m.* 1961. 33—34.
13. *Gunda Béla*: L'udový transport v Žakarovciach. Slovenský Národopis, III. Bratislava, 1955, 183—186. A faluban használt összes teherhordó eszközt táblázatba foglalta, s mindnél jelezte, hogy melyik nembeliek, nők vagy férfiak használják.
14. *Gunda i. m.* 1956. 128.
15. *Václavík, A.*: Luhačovské Zálesí. Luhačovice, 1930, 292; *Baran, L.*: Způsob dopravy při senách na Horehroní. Český Lid, XXXIX. Praha, 1952, 87; *Stránská, D.*: Lidové kroje. Československá vlastiveda, II. Praha, 1936. 207—248.
16. *Bednárík, R.*: Systémy ľudového transportu. Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti, XLI. T. S. Martin, 1950. 4—16.; *Gunda i. m.* 1955.; *Andel, K.—Markuš, M.*: L'udový transport v Strednom Zemplíne. Slovenský Národopis, XIX. Bratislava, 1971. 377—412.
17. *Moszynski, K.*: Kultura ludowa Słowian. I. Kraków, 1929. 164.; *Falkowski, J.*:—*Pasznycki, B.*: Na pograniczu lemkowski-bojkowskiem. Lwów, 1935. 72.; *Gajek, J.*: Zarys etnograficzny zachodniej cześci Podola. Lublin, 1947. 155.
18. *Zelenin, D.*: Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 147.
19. *Gunda i. m.* 1955. 193.
20. *Wiegelmann, G.*: Erste Ergebnisse der ADV-Umfragen zur alten bäuerlichen Arbeit. Bonn, 1969. 216. „Es handelte sich um ein Vordringen, das wohl seine Wurzeln in östlichen Mitteleuropa hatte, sozusagen als »rückläufiger Kultur-

srom« nach den Zeiten der deutschen Ostkolonisation; denn dort, bei den Slawen, lassen sich die ältesten und vielfältigsten Arten des Rückentragens nachweisen.”

21. *Vajkai Aurél*: Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németség teherhordásához. *Nép és Nyelv*, I. Kclozsvár, 1941, 91.
22. *Márkus Mihály* kéziratos gyűjtése. A Néprajzi Múzeum (Budapest) Ethnológiai Adattára (EA.) 1374. 7.
23. Az Alföld palócföldi eredetű népességének batyuzásáról a Magyar Néprajzi Atlasz és a Szolnok megyei Néprajzi Atlasz nyújt áttekintést. A bácskai szlovákokhoz lásd: *Bednárík, R.*: Slováci v Juhoslávii. Bratislava, 1966.
24. *Bednárík* i. m. 1950. 12.; *Gunda, B.*: Unkarilaisten talonpoikien kantovälineet. Kotiseutu, V. Helsinki, 1965, 104.
25. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. Budapest, 1967. 260. (Továbbiakban MTESZ).
26. *Gunda* i. m. 1955. 191—192.
27. Az MNA adata Nyírbéltekről.
28. Korláthelmec (Ung m.) *Márkus Mihály* gyűjtése, EA. 403.; Bereg megye vö. *Kniezsa* i. m. 784—785.
29. *Kniezsa* i. m. 784—785.
30. *Gunda* i. m. 1955, 193.
31. *Gunda* i. m. 1965, 104.
32. *Kiss Lajos*: Zajda. *Magyar Nyelv*, LXI. Bp., 1965, 214—218.
33. Az ukrán szórványok vázlatos történeti áttekintését lásd: *Paládi-Kovács Attila*: Ukrán szórványok a XVIII—XIX. században a mai Magyarországon északkeleti részén. *Népi kultúra — népi társadalom*, VII. Bp., 1973.
34. Például Sajópálfalva, Irota, Gadna, Abaújszolnok esetében. Vö. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. I—IV. Pest, 1851. a megfelelő községnévnél.
35. *Bárczi Géza*: A magyar nyelv szövegtörzse szótára. Bp., 1941. 111.; MTESZ II., 1970. 42.
36. *Bárczi* i. m. 171.; MTESZ II. 1970, 570.
37. *Kniezsa* i. m. 532.
38. *Kniezsa* i. m. 59., 435., 471.
39. MTESZ II. 1970. 755.
40. MTESZ II. 1970. 530.
41. *Szinnyei* i. m. II. 97.
42. *Moór Elemér*: Hara. *Magyar Nyelv*, LXI. (1965), 94.
43. *Andel—Markuš* i. m. 388.
44. Vö. *Kálmán Béla*: Nyelvjárásaink. Bp., 1966.; *Imre Samu*: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.
45. *Imre* i. m. 356—358.

ADATTÁR AZ 1—4. TÉRKÉPHEZ

Szám	A falu neve	Batyu	Durva ponyva	Kötőlék	Finom ponyva	Forrás
1	Domaháza	batu	hamvas		batuzó abrosz	Saját gyűjtésem (Továbbiakban: S. gy.)
2	Hangony	batu	hamvas		abrosz	S. gy.
3	Járdánháza	batu	hamvas		abrosz	S. gy.
4	Borsodnádasd	batu	hamvas		abrosz	S. gy.
5	Csernely	batu	hamvas	sallang	batus ruha	S. gy.
6	Csokvaomány	batu	hamvas	fil, sallang	batus ruha	S. gy.
7	Szilvásvár	batyu	hamvas	szarva	abrosz	S. gy.
8	Sajóvelezd	batu	hamvas	lába	abrosz	S. gy.
9	Uppony	batu	hamvas	file	batus ruha	S. gy.
10	Tardona	batyu	hamvas	szarva	abrosz	S. gy.
11	Mályinka	batyu	hamvas	szarva		S. gy.
12	Nagyvisnyó	batyu	hamvas	szarva	abrosz	S. gy.
13	Parasznya	batyu	hamvas	lába	abrosz	S. gy.
14	Répáshuta	batyu	tracska	trak		<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
15	Bükkzsérc	batyu	patrac, gazhordó ruha	madzag	baturuha	<i>Balázs</i> , 1970, 71.
16	Bogács	batyu	gazhordó ruha			<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
17	Tard	batyu			batyus ruha	<i>Bartha</i> , DENIA 1189.

18	Mezőkövesd	batu			batuzó ruha	MNA (Magyar Néprajzi Atlasz)
19	Kács	batu			baturuha	<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
20	Tibolddaróc	batu			baturuha	MNA
21	Mezőkeresztes	batyu	hamvas		batuzó ruha	S. gy.
22	Kisgyőr	batyu	hamvas			<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
23	Borsodgeszt	batu	panyis, panyi		baturuha	<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
24	Gelej	batu	hamvas		baturuha	S. gy.
25	Tiszadorogma	batyu	hamvas			MNA
26	Bükkaranyos	batu	patrac hamvas		baturuha	<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
27	Emőd	batyu	tracskos			<i>Bartha</i> , DENIA 1189.
28	Igrici	batyu	hamvas		hátiruha	S. gy.
29	Mezőcsát	batyu	hamvas		hátiruha	S. gy.
30	Ónod	batyu zajda	ponyus	madzag	zajdaruha	<i>Nagy</i> , 1970, 82.
31	Hejőpapi	batyu	hamvas		hátiruha	MNA
32	Szuhafő	batu	tratykos, óli lepedő	lába	hamvas, abrosz	S. gy.
33	Zádorfalva	batu	korcos	korc	hamvas	S. gy.
34	Jósvafő	batu	pacókos, korcos	sallang	lepedő	S. gy.

Szám	A falu neve	Batyu	Durva ponyva	Kötőlék	Finom ponyva	Forrás
35	Imola	batu	korcos	korc	lepedő	S. gy.
36	Jákfalva	batyu	tracskos	láb	hamvas	S. gy.
37	Felsőnyárad	batu	tracskos	láb	hamvas	S. gy.
38	Kurityán	batu	tracskos	láb	hamvas, hátiruha	S. gy.
39	Szuhakálló	batyu	tracskos	madzag	hamvas	S. gy.
40	Színpetri	batyu	korcos	korc	hamvas	S. gy.
41	Szín	batu	korcos	korc	lepedő	S. gy.
42	Szögliget	batu	korcos	korc	lepedő	S. gy.
43	Tornanádaska	batu	korcos	korc	lepedő	S. gy.
44	Tornaszentandrás	batyu	tracskos, korcos	trak, korc		S. gy.
45	Bódvarákó	batyu	tracskos, korcos	trak	abrosz	S. gy.
46	Varbóc	batu	korcos, tracskos	korc	lepedő	S. gy.
47	Szuhogy	batu	tracskos	trak	lepedő	S. gy.
48	Szendrőlád	batu	tracskos	tracsok	abrosz	S. gy.
49	Edelény	batu	tracskos	madzag		S. gy.
50	Mucsony	batyu	travnyica tracskos	trak		S. gy.
51	Borsodszirák	batu	tracskos	tracska	baturuha	S. gy.

52	Sajóecseg	batyu	óli tracskos, lábás hamvas	tracska	hamvas, lábás hamvas	S. gy.
53	Meszes	batyu	korcos	korc		S. gy.
54	Galvács	batu	tracskos- hamvas	trak	abrosz, batuló abrosz	S. gy.
55	Ládbesenyő	batu	tracskos	tracsok	batulóruha	S. gy.
56	Hangács	batyu	tracskos, tratykos	tracska	baturuha	S. gy.
57	Nyomár	batyu	tracskos	tracska	baturuha	S. gy.
58	Zilíz	batyu	tratykos	tracska	hátiruha	S. gy.
59	Boldva	batyu	tracskos	lába	hamvas	S. gy.
60	Sajósenye	batyu	tracskos	trak	hamvas	S. gy.
61	Sajópálfalva	batyu	ponyus	trak	plachta, bula	S. gy.
62	Arnót	batyu	tracskos	trak	baturuha	S. gy.
63	Bőcs	zajda, batyu	ponyus	tracska	zajdaruha	S. gy.
64	Viszló	batyu	tracskos	trak		S. gy.
65	Pamlény	batyu	korcos	korc		S. gy.
66	Keresztéte	batu	korcos	korc		S. gy.
67	Kány	batu	ponyus	trak		S. gy.
68	Szászfa	batu	korcos ponyus	korc		S. gy.
69	Irota	zajda	travnyica, ponyus	trak	plachta	S. gy.

Szám	A falu neve	Batyu	Durva ponyva	Kötőlék	Finom ponyva	Forrás
70	Szakácsi	batyu	korcos, tracsos, ponyus	korc	baturuha	S. gy.
71	Lak	batyu	ponyus, tracsos	tracska	hátiruha	S. gy.
72	Tomor	batyu	ponyus	tracska	hátiruha	S. gy.
73	Kupa	batu	ponyus	tracska		S. gy.
74	Homrogd	batyu	ponyus	tracska	hátiruha	S. gy.
75	Alsóvadász	batyu	ponyus, tracsos	tracska	zajdaruha	S. gy.
76	Aszaló	zajda	ponyus	tracska	ajdaruha, baturuha	S. gy.
77	Gagyvendégi	batyu	ponyus	trak	abrosz	S. gy.
78	Felsővadász	zajda	ponyus, tracsos	trak, tracska		S. gy.
79	Gadna	zajda	travnyica	trak, tracska	plachta	S. gy.
80	Abaújlak	batyu	ponyus	trak, korc		S. gy.
81	Nyesta	batyu	ponyus	tracsok	abrosz	S. gy.
82	Abaújszolnok	zajda	ponyus	tracsok	plachta	S. gy.
83	Selyeb	batyu	ponyus	tracska	abrosz	S. gy.
84	Monaj	batyu	ponyus	tracska	zajdaruha	S. gy.
85	Léh	batyu	ponyus	tracska	abrosz	S. gy.

86	Kázsmárk	batyu	ponyus	traeska	abrosz	S. gy.
87	Halma	batyu	ponyus, traeskos	korc, traeska	ajdaruha	S. gy.
88	Felsőgagy	batyu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
89	Alsógagy	zajda	ponyus	trak	abrosz	S. gy.
90	Beret	batyu	ponyus	traeska	abrosz	S. gy.
91	Detek	batyu	ponyus	traeska	hátiruha	S. gy.
92	Ináncs	zajda	ponyus	korc		S. gy.
93	Csenyéte	batyu	ponyus	korc		S. gy.
94	Litka	batu	ponyus	korc	hátaló abrosz	S. gy.
95	Fáj	batu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
96	Fancsal	batyu	ponyus	traeska	abrosz	S. gy.
97	Forró	zajda	plachietka, ponyus	trak, traesok	baturuha	S. gy.
98	Abaújdevecser	batu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
99	Szemere	batu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
100	Fulókércs	batu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
101	Szalaszend	ajda	ponyus	trak	abrosz	S. gy.
102	Encs	batu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
103	Hidasnémeti	batu	trónye	korc	abrosz	S. gy.
104	Tornyosnémeti	batu	trónye	korc	abrosz	S. gy.

Szám	A falu neve	Batyu	Durva ponyva	Kötőlék	Finom ponyva	Forrás
105	Hernádpetri	zajda	trőnye, ponyus	trak	abrosz	S. gy.
106	Pusztaradvány	batyu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
107	Hernádvécese	batyu	trőnye	korc	abrosz	S. gy.
108	Garadna	ajda	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
109	Kéked	zajda	trőnye, travnyica	korc, trak	abrosz	S. gy.
110	Abaújvár	batyu	trőnye	korc	abrosz	S. gy.
111	Γányok	batyu	trőnye	korc	abrosz	S. gy.
112	Zsujta	ajda	trőnye	trak	abrosz	S. gy.
113	Gönc	batyu	trőnye	traeska	abrosz	S. gy.
114	Göncruszka	batyu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
115	Hejce	batyu	ponyus	korc	abrosz	S. gy.
116	Vilmány	batyu	ponyus	trak	abrosz	S. gy.
117	Fony	batyu	ponyóka	traeska	abrosz	S. gy.
118	Vizsoly	zajda	ponyus	tragnyi	abrosz	S. gy.
119	Mogyoróska	ajda	ponyóka	trak, traeska		S. gy.
120	Arka	ajda	travnyi, ponyus, koreos	korc	abrosz	S. gy.
121	Hernádcéce	batyu	ponyus	trak	abrosz	S. gy.

122	Boldogkőváralja	ajda, zajda	travnyica ponyus	trak	abrosz	S. gy. és <i>Gunda, 1956, 132</i>
123	Gibárt	batyu	ponyus	tracska	abrosz	S. gy.
124	Abaújkér	batyu	ponyus	tracska	abrosz	S. gy.
125	Tállya	ajda				<i>Szinnyei, MTSz.</i>
126	Ond	batyu	ponyus	tracska	hátaló abrosz	MNA
127	Taktaszada	zajda	ponyus, tratykos	tratyka	zajdaruha	S. gy.
128	Tiszadob	zajda				<i>Szinnyei, MTSz</i>
129	Füzér	zajda	trőnye, travnyica	trak		DENIA 174.
130	Pusztafalu	ajda, zajda	ponyus	tracska	ajdaruha	<i>Tagán, 1939</i>
131	Füzérkomlós	zajda	trőnye, ponyus	trak		DENIA 174.
132	Nyíri	ajda, zajda			ajdaruha	MNA
133	Telkibánya	batyu	trőnye	korc	abrosz	S. gy.
134	Baskó	ajda	ponyus	trak	abrosz	S. gy.
135	Erdőhorváti	ajda, batyu	ponyva	tracska	abrosz	MNA, <i>Bakó, EA.</i> 2419.
136	Mád	ajda	ponyva	tracska		DENIA 181.
137	Tiszaeszlár	ajda, zajda	ponyva	láb, tracska	ajdaruha	MNA
138	Vilyvitány	ajda	trakkos	trak		DENIA 174.

Szám	A falu neve	Batyu	Durva ponyva	Kötőlék	Finom ponyva	Forrás
139	Kovácsvágás	ajda	trakkos	kotrone, trakk		Nagy B. gyűjtése
140	Vajdácska	ajda	ponyva	trak	abrosz	DENIA 367.
141	Végardó	ajda	ponyva			Bakó, EA. 2415.
142	Viss	batyu	ponyva			MNA
143	Cigánd	batyu	ponyva			MNA

Csehszlovákiai magyar falvakból való adatok

1	Nagybalog (Velký Blh)	batyu	hamvas			S. gy. MNA
2	Cakó (Cakov)	batyu	hamvas lábas hamvas	lába	hamvas	S. gy. MNA
3	Lévárt (Strelnice)	batyu	pacókos	pacók	hamvas	S. gy.
4	Csucsom (Čučma)	batyu	pacókos	trak		S. gy.
5	Berzéte (Brzotin)	batyu	pacókos	pacók	abrosz	S. gy.
6	Szilice (Silica)	batyu	korcos	kore		S. gy.
7	Barka (Borka)	zajda	korcos	kore		S. gy.
8	Szádelő (Zadiel)	batyu	korcos	kore	abrosz	S. gy.
9	Jánok (Janík)	batyu	korcos	kore	abrosz	S. gy.
10	Reste	batu	hamvas	kötőlék		S. gy.
11	Nagyida (Velky Ida)	batyu	hamvas, korcos	kore		MNA

12	Migléc	batyu	trőnye	trak	abrosz	S. gy.
13	Magyarbőd (Bidovce)	ajda	trőnye	trak	abrosz	S. gy.
14	Szalánc (Slanec)	ajda, zajda	trőnye	trak		S. gy.
15	Szürnyeg	zajda		kolonc		<i>Szinnyei</i> , MTSz
16	Deregnő (Drahňov)	ajda, zajda	plackin	kolonc		S. gy. és <i>Szinnyei</i> , MTSz
17	Abara (Oborín)	ajda	ponyva	kolonc		MNA, <i>Hegy</i> I.
18	Zétény (Zetin)	ajda	ponyva	trak	abrosz	MNA, <i>Pócs</i> É.
19	Mokcsakerész (Kr. Lieskova)	zajda	plackina	kolonc	abrosz	S. gy.
20	Lelesz (Leles)	ajda	ponyva	kolonc	abrosz	MNA, <i>Pócs</i> É.

*Tragtücher und ihre Benennung im Komitat
Borsod-Abaúj-Zemplén*

(A u s z u g)

Das Lasttragen auf dem Rücken im Tragtuch ist eine in ganz Nord-Ungarn bekannte, charakteristische Beförderungsweise. Tragtuch zum Lasttragen werden in dem ganzen Gebiet der Nord-Karpaten sehr intensiv gebraucht, ihre Benutzung ist bei den slawischen, karpat-ukrainischen und weiteren west- und ostslawischen Völkern zu verfolgen. Die Tragtücher haben bei diesen Völkern eine sehr reiche, sich regional ändernde, örtlich gegliederte Benennung. Die Terminologie ist auch auf ungarischem Sprachgebiet auffallend reich, abwechslungsreich. Dieser Aufsatz trägt zur Zusammenfassung der vollkommenen ungarischen Terminologie, sowie zur Untersuchung der Verbreitung der einzelnen Termini bei.

Der Autor sammelte in mehr als 150 Dörfern die gebräuchlichen Benennungen folgender Sachen: 1. Name des Bündels (vgl. Landkarte 1.); 2. Name des groben Tragtuchs (vgl. Landkarte 2.); 3. Name der Bindfäden an den Ecken des groben Tragtuchs (vgl. Landkarte 3.); 4. Name des feinen Tragtuchs (Tischtuch) (vgl. Landkarte 4.). Die Namen sind in der dem Aufsatz beigefügten Tabelle den Forschungspunkten nach enthalten. Der Autor analysiert die selbstkonstruierten Wortgeographischen Landkarten, weist auf die Gliederung der Termini nach Landschaften und auf die sich ergebenden kulturellen und dialektologischen Grenzlinien hin. Die Tabelle zeigt, dass in zahlreichen Dörfern für den gleichen Gegenstand mehrere Benennungen parallel bekannt sind. Im Hintergrund dieser Erscheinung stehen oft gemeinde- und bewohnergeschichtliche Faktoren. Die Untersuchung der Etymologie wichtigerer Termini beweist, dass der Fachwortschatz für Tragtücher auf dem untersuchten Gebiet mehrfach zusammengesetzt, geschichtet ist.

Ein Teil der Termini ist Produkt der inneren Entwicklung der ungarischen Sprache (*batyu, hamvas, lepedő, korcos*), ein anderer Teil sind Lehnwörter, hauptsächlich aus slawischen Sprachen (*zajda, ponyva, abrosz, trak*, usw.). Ein Teil der in der Tabelle und auf den Landkarten befindlichen Termini ist im ungarischen Volksmund des Komitats nicht zu finden (*plachta, bula, travnyica*). Diese Wörter bleiben in der Sprache der slawischen Streubewohner, bzw. werden hier und da nur von der älteren Generation gebraucht. Die Benennungen und die sachgeschichtlichen Probleme der Tragtücher bieten einen wertvollen Beitrag zur interethnischen Verbindungen der ungarischen Bauernschaft des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén, besonders in der Relation der slowakischen, karpat-ukrainischen und deutschen Volksverbindungen.

Attila Paládi-Kovács

TEHERHORDÓ ESZKÖZÖK DOMAHÁZÁN

BARTHA LÁSZLÓ

Domaháza Borsod megyében a keleti palóc terület egyik kis községe, a Hangony völgyében, közel a csehszlovák határhoz. Lakói az Árpád-korban települtek¹. *Paládi-Kovács Attila* utal arra, hogy ez a vidék rendkívül hagyománytartó, s Ózd város közelsége csak a legutóbbi néhány évben érezhető a falu életében². Csak a férfiak járnak el dolgozni, és néhány fiatal tanul Ózdon, Putnokon, Kazincbarcikán. Ha késő délután megérkezik az autóbusz, a falu saját életét éli. Zárt település, lakói ragaszkodnak kialakult szokásaikhoz, életmódjukhoz, melynek mély történelmi gyökerei is vannak. „A föld-, erdő-, legelőközösség, a házközösség, a közös munka ezer szállal fűzte egybe ezt a társadalmat³.” Az összetartozás érzésének alapja, a rokoni kapcsolatok fundamentuma a hadas település, amely századunk hatvanas éveig szinte minden idegen hatást kizárt. A visszaemlékezés szerint még az 1920-as, 30-as években is volt bizonyos munkamegosztás a nemzetségek, hadak között. Domaházán az *Elek*-nemzetség elsősorban földműveléssel, a *Holló*-nemzetség juhtenyésztéssel, a *Kisbenedek*-nemzetség pedig kupeckedéssel, az állatok adásával, vételével foglalkozott. Éles határvonalat persze nem lehet vonni, hiszen az *Elek*-nemzetség 20 hadra oszlott (*Angyal, Bakos, Bogár, Budai, Csákó, Csank, Csákkata, Csepcse, Csikus, Dósa, Ember, Gombos, István, Kukó, Lyukas, Simon, Sós, Szószóló, Tope, Zimányi*), a *Holló*-nemzetség tizenháromra (*Daróci, Dindó, Ivádi, Kanda, Kiszi, Komiszárus, Leleszi, Luló, Penész, Teresz, Vaskó, Vámos, Várkonyi*), a *Kisbenedek*-nemzetség tizenegyre (*Antal, Bódi, György, Hamir, Kabe, Kisandrás, Kismiska, Kispesta, Márton, Misza, Pictor*).

A falu archaizmusára már az 1930-as években felfigyeltek a kutatók. *Lajos Árpád* 1938-ban tanulmányt közöl a fonóéletéről, gyermekjátékokat, pásztor- és betyárdalokat gyűjt. Ő írja le a domaházi ivót, a falu utolsó faházát, s a palóc dallamtípusokat keresve, többször hivatkozik domaházi adatokra⁴. *Paládi-Kovács Attila* a keleti palócok pásztorkodásával kapcsolatban szól a faluról, s az ott *bozának* nevezett cserfalé kapcsán deríti fel az ital kultúrtörténeti hátterét is⁵. *Szabadsfalvi József*

az őszi pásztorünnepekre, *Ferenczi Imre* a huszita hagyományokra talál adatokat a faluban⁶. *Moinár Balázs* a híres pásztorfaragásról, a domaházi tükrösről ad hírt⁷.

Tanulmányunkban Domaháza teherhordását, egy viszonylag könnyen körülhatárolható földrajzi egység lakosságának szállítási szokásait és teherhordó eszközeit próbáljuk leírni. A feldolgozás folyamán *K. Kovács László* felosztását követtük, bár „... a közlekedés és teherhordás kutatásában nagyon megnehezíti a kategóriák alkotását, hogy az idevágó anyag az emberi tevékenykedés: a munka összességéből vonatik ki⁸.” Figyeltünk a részterületekre, az eszközök pontos leírására, de ahol a más vidékeken gyűjtött anyag elegendő összehasonlítási alapot adott, megkíséreltük párhuzamok vonását is. Az anyag tárgyalása során kizártuk a szállítás és vontatás körébe sorolható teherhordási módokat.

1. Kendők, lepedőfélék

Domaházán a legtöbb teherhordó eszköz vászonból készül. A vászon minősége, nagysága, funkciója szerint formailag is elkülöníthetők az e csoportba tartozó kendők és lepedőfélék.

Hamvas. A faluban a legáltalánosabb. Minden alkalmas terhet *batuba* kötnek, amelyre téglalap alakú, 120—160 cm-es házivászonot, otthon font-szótt *hamvas* használnak leginkább. Ezt csak a határba hordják, a faluból nem lépnek ki vele. Vásárba, szomszéd faluba csak a teljesen tiszta és finomabb szövésű *kishamvas* viszik (125x125 cm), amely vagy *síkos*, csíkos, szótt mintás, vagy *cifritott*, kivarrott. A *hamvas* szó helynévként bukkan fel a XIV. században, a XVI. század első felében mellnévkévvé válik. Mivel a szó több jelentésű, nem is fordítanánk rá nagyobb figyelmet, hiszen a *hamvas szilva*, *hamvas gyümölcs* szóalakban nemigen keresnénk a teherhordó eszközt. Érdekes azonban, hogy *Bárczi Géza* a finn *kolum*-mal veti össze, amelynek 'szalmatörek, szemét' jelentése van⁹. Így már joggal tételezhetünk fel valamiféle kapcsolatot a *hamvas* és a bele való teher között. A megmaradt és fellelhető emlékek alapján ezt a vidéket is a keleti palócság *hamvassal*, *ponyvával* cipekedő területeihez kell sorolnunk. Erre vonatkozóan *Gunda Béla* megállapítja, hogy az Abaúj-Zemplén megyei *ponyvák*, *ponyusok* jóval nagyobbak az ország más vidékein használt *ponyváknál*, s azokon mindig *trak* van (kivéve a vásárba járó abroszt)¹⁰. Az északi területeken több kutató megfigyelte a nagy méreteket¹¹. Ahogyan dél felé haladunk, a teherhordó *ponyvák* úgy lesznek egyre kisebbek. Először eltűnik a *trak*, majd a 160x160 cm-es méret 120x160 cm-re csökken, s kialakul a 125x125 cm-es *kishamvas*, kötőszalag nélkül¹². Ezt a jelenséget azért kell hangsúlyoznunk, mert a tipológiai változások funkcionális átalakulást is hordoznak. Valaha a barkó vidékeken is univerzális teherhordó eszköz lehetett, de más cipekedési eszközök elterjedésével — elsősorban a kosárfélék elterjedésére gondolunk — visszaszorult.

Domaházán nem szeretnek nagy *batut* vinni! Mint említettük, a 120x160 cm-es *hamvas* jóval kisebb a Bodroghöz és Hegyköz falvaiban

általános *trakos ponyvánál, trőnyénél*. Mig ott a ponyva sarkára 40—50 cm-es kötőszalagot, *trakot* varrnak, addig Domaházán 20 cm-es vékony madzagot alkalmaznak. Ilyet is csak néhány helyen láttam, s mint ahogyan elmondták, „csak erős fiatalok kötnek ilyen madzagot”, de azt is csak a *kishamvasra*. A kötőszalaggal ellátott hamvast cipelőre már rosszszallóan mondják: „jó nagy batut viszel!” A teherrel megrakott és összekötött *hamvasnak batu* a neve. A Palócságon mindenütt ismerik ezt az elnevezést, de általános az ország sok más vidékén is¹³. *Ballagi Mór* szótára is említi a *batut* 'ily lepedőbe kötött csomag'-ként a szó 2. jelentésében¹⁴. A szó először 1792-ben fordul elő, s valószínű hangfestő eredetű, amelyet a cseh és szlovák nyelvben is megtalálunk magyar átvételként¹⁵. A *batu* készítése úgy történik, hogy a *hamvas* egyik sarkára teszik a terhet, s azt *felcsavarják*. Két vége — mindig a két hosszabb — marad szabadon, s az asszony a teherrel szemben állva, két kézzel felemeli, majd a jobb kezét a fej felett átlendítve, a nyakába kanyarítja. Ezt a műveletet nagy gyakorlattal hajtják végre, majd a *hamvas* két végét az áll alatt *megcsomózzák*. Kevés teher esetén nem veszik két vállra, hanem egyik oldalon a hónalj alatt átveszik, s egyszer megkötik elől a mellen. A hamvast üresen ritkán viszik, ilyenkor először négyrét hajtva, majd henger alakúra összecsavarva, hónalj alatt szokták vinni.

Domaházán nagyon szeretik a *batuzást*. A bokros, cserjés, erdős részekben átfutó gyalogutakon a kisebb, háton jól álló *batu* praktikusnak tűnik. Még ma sem szeretik a *hátit* (a faluban 5—6 darab van belőle, de senki sem hordja, otthon gyümölcsöt, tojást tartanak benne), „mer mingyá átfordol a nyakon”. Csak nő köt fel *batut*! Férfi legfeljebb fűvel, csalamádéval, szálás takarmánnyal megrakott, félvállra vetett hamvast visz. Hátára soha nem kötné.

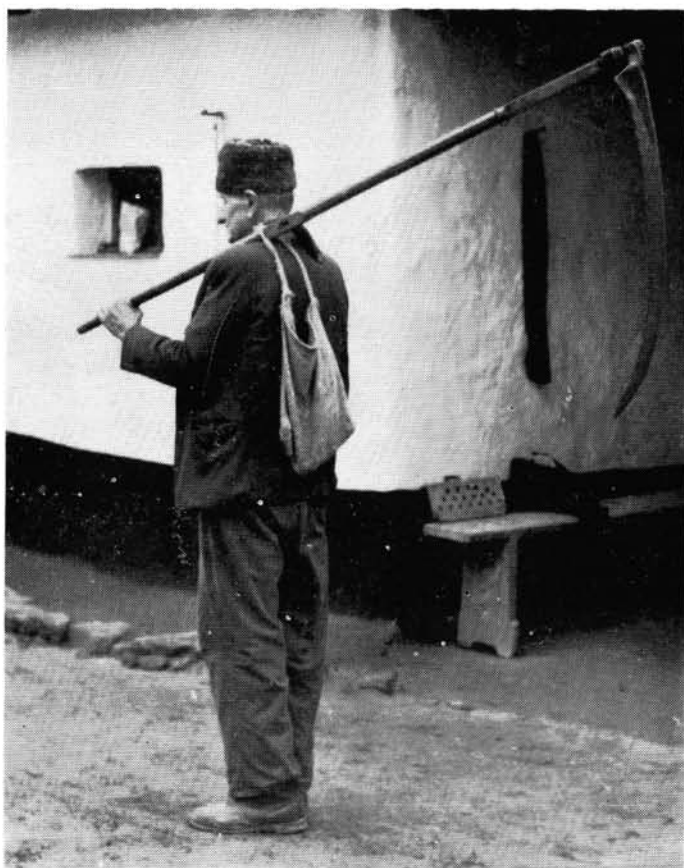
Abrosz. Amint utaltunk rá, a durva lepedőféle, a *hamvas* csak a falu belsősége és a határ között teljesített szolgálatot, s kizárólag hétköznapi használták. A pamutos vászonból szőtt fehér *abrosz* minőségével, színével, tisztaságával fejezte ki a ritka, rendkívüli alkalmat, amely során terhet vittek vele. Ha a falusi ember elhagyja lakóhelyét, vásárba, szomszédos faluba, vagy rokonaihoz látogatóba, búcsúba megy, az ünnepszámba való. Ez megmutatkozik öltözetén, viselkedésén, az előzetes készülődésben. Az asszonyok, ha elhagyták a falut, nem vittek hamvast, mert azt akárhogyan lúgozták, sulykolták, nem lett fehér, nem lett tiszta. Szegényebb helyen az ünnepi asztalra való *abroszt* fogták be *batut kötni* ilyenkor, míg másutt — s ez az általános — erre a célra készített *abroszt* kötöttek fel. *Gunda Béla* is megjegyzi, hogy az általa vizsgált területen, Abaúj és Zemplén északi részén, „ha vásárra, piacra, lakodalomba mentek, ha elhagyja az asszony a falu határát, akkor fehér *abroszból* köti az *ajdát*¹⁶.” A finom pamutos vásznat csak búcsúba, lakodalomba, keresztelőre, bér-málásra vitték. A piacra való portékát fehér, de vastagabb szövésű, erős vászonban hordták, leginkább piros-kék *síkkal*. Ebbe csak tiszta holmit, nem szennyező portékát tettek, kenyeret, kis tarisznyákban terményt (bab, kukorica, búza, árpa, zab, borsó, lencse), új csizmát, cipőt. Ez is téglalap alakú, 80x100 cm-es.

Asztalkendő. Az 50x50 cm-es *asztalkendőt* mindennap használják a faluban. Méretei nem teszik lehetővé nehéz teher vitelét, kevésbé erős, inkább pamutos fonálból szövik. Az előbb leírt teherhordó eszközzel szemben használatának köre leszűkült, funkciója specializálódott. Kizárólag ételneműek hordására szolgál. Asztalkendő közepére helyezik a nem törékeny zománcedényt, lábost, vagy fazekat fedővel, tetejére teszik a kenyeret vagy tésztát, majd a négy sarkát összekötik. Kézben lógatva viszik benne az ételt a határba. Gépléskor szintén forgalomban van, de gyerekágyas asszonynak vendégségbe, lakodalomba, keresztelőre is visznek így ételt, töltött káposztát, sült csirkét. Ilyenkor is *asztalkendő* a neve, de mondják *poszrikos kendőnek* is.

Gyerekhordó lepedő. A *hamvassal, abrosszal* rokon teherhordó eszköz, amelynek már csak az emléke él Domaházán. A mezőre, határba járó asszony sokszor magával vitte gyermekét. Adatközlőim említik, hogy valaha hosszú lepedőbe (75—80x150 cm-es) kötötték a gyereket, s úgy vették fel a hátra. Így hordták a cigányok is, s talán ezért elhagyták. A gyereket szorosán becsavarták, már a 4—5 hetes csecsemőt is, a századfordulótól kezdve pedig pólyában vitték ki a gyereket a határba. A föld szélén felállították a *bellőkét*, összeállították a 3—3 lábú *vitortlát*, majd rákötötték a *lepidőt*, abba helyezték el a gyereket. *Lepidőt* csak a *bellőke* készítésére használták, abba soha nem vitték a gyereket. A *botokat* a *bellőke* készítéséhez vagy kocsin vitték ki, vagy a hamvas tetején, keresztben átdugva.

Kantár. Anyaga miatt soroljuk a kendőfélékhez. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a *kantár* 1. jelentése „az állat bokáját, homlokát, pofáját, farkát és orrát átfogó, szíjából, esetleg szemellenzéből álló lószerszám . . .”, 2. jelentése, amely a népnyelvben általános „valaminek az elhelyezésére, vagy viselésére karra, szögre, vállra akasztható, szíjből, vagy zsinégből (olykor háncsból) készült ritka, hálóforma tárgy”.¹⁷ A *kantár* eredeti 1. jelentése valamelyik török nyelvből került a magyarba, bár az átadó nyelvet még eddig nem sikerült kimutatni. Írott forrás a XVI. század végéről van a *kantárról*¹⁸. A 2. jelentés a teljes alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett, s kifejezi az ételhordásra alkalmas fonadék lényegét.

Még ma is él a *kantár* emléke, bár az 1930-as évektől kezdve csak elvétve használják. Cigányasszonyok *verték* kenderfonálból, s az így elkészített *gatyamadzagot* eladták vagy élelemért elcserélték, s az asszonyok maguk állították össze. Megfigyeltem, hogy a domaházi *kantár* nagyobb az ország más vidékein használatos *kantároknál*, szélesebb madzagból készült, tartós. A fonadék összetételeinél kis posztókorongokat varrtak rá az asszonyok. A *kantárba rátót, csereprátót* (1—2 literes cserépedény) tettek, s kézzel lógatva vitték a határba az ételt. Régi, kipróbált eszköz volt, mégis szívesen elhagyták. Nem szerették, mert „ha megakadt a lábok, eltört a rátó”. A századfordulótól kezdve — bár még hozzávetőlegesen harminc évig él a *kantár* — a gyári készítésű zománcos ételhordót viszik szívesebben, amelyet *kasztro*knak mondanak. Más, a *rátóhoz* ha-

1. kép.
Fenes tarisznya
kaszanyélen

sonló törékeny edényeket pedig a szintén ebben az időben elterjedő *fedeles kosárban* vitték a határba. Még emlékeznek rá, hogy a kantár háncsból és vesszőből is készült, de ilyet már nem találtam a faluban. A használaton kívüli kantárnak a helye az ajtó felett beütött szögön volt, s időnként „gyermeknevelésre” használták: kisebb pajkos gyereket azzal verték. A legalkalmasabb formájú cserépedényt tették bele, mindig ugyanazt, amíg csak el nem tört. A kantárban vitt *rátó* tetejére tányért tettek, arra kenyeret, vagy tésztát. A kantárt csak nő vagy lánygyerek vitte.

2. Tarisznyák, hátzások

A szövési eljárással készült teherhordó eszközök egyik csoportja, amelyet kizárólag a férfiak használnak. Úgy vélem, hogy a tarisznya funkciója ugyanaz, mint a *hamvasé* és *abroszé* a nők cipekedésében. Használata ma is általános. Négy típusa ismeretes Domaházán.

Négy lábú vászontarisznya. Elnevezését a tarisznya négy sarkára varrt lábról, kötelről kapta. A tarisznya megpakolása után a lábakat bukorra kötötték, s úgy bújtak bele, mint a hátizsákba. Ha messzire mentek dolgozni, ebben vitték az élelmet, főleg kenyeret és szalonnát, de ezzel jártak odaát is, azaz Csehszlovákiába. Legáltalánosabb a 40x50 cm-es, 50x50 cm-es laposköttel, vagy ritkán madzaggal felköthető vászontarisznya használata. A férfiak nem szeretnek háton cipekedni. A vállon való hordást kedvelik jobban, s amit lehet, vállukra helyeznek. A négy lábú tarisznyát szükségből szokták meg. Régen búcsúba, a Szentkútra menet vitték a fehér pamutból készült piros, kék, fehér síkos tarisznyát, s mivel nem rakták tele, csak összekötötték a lábakat, botra akasztották, és vállon vitték. A régi falusi társadalom bomlása Domaházán is érződött. Új üzemek, bányák nyílnak a közelben. Az ózdi gyárba, a somsályi, vajácsi (mindkettő Borsod m.) bányákba bejáró munkások egész heti élelmet kénytelenek magukkal cipelni, s lassan kialakul egy intenzív tarisznyázási mód, elsősorban a faluból eljárók jóvoltából¹⁹. Az 1920-as években még a férjhez menendők stafírunkjában 2 db négy lábú tarisznyát adtak, használata azonban a 40-es években elveszíti jelentőségét. Az adatközlők szerint kb. 30 éve nem kötnek négy lábú tarisznyát a faluban.

Vászon oldaltarisznya. Nagysága megegyezik a négy lábú tarisznyáéval. A 30x40 cm-es, 40x50 cm-es oldaltarisznyát még ma is hordják. A hátrába igyekvő férfiak szalonnát, hagymát, kenyeret visznek benne, kaszavagy kapanyélre akasztják. A kisebb tarisznyán 60 cm-es, a nagyobbban 1 m-es madzag, két vége a tarisznya széléhez varrott. Félvállra véve is viszik, összekötve vagy széteresztve. A vászon oldaltarisznyát kenderfonalból az asszonyok maguk szövik. Az újabbak korccal készülnek, s felül összehúzóhatók. A régebbi típusú megrakott tarisznyát madzaggal körülkötötték csombókra. Egy-egy háztartásban 6—8 kenyeres tarisznya vagy vászontarisznya volt, az utóbbi 20 évben 2—3 található. Ezekből rendszerint egyet használnak, egy már kopott, és még egy tisztán a szekrényben van.

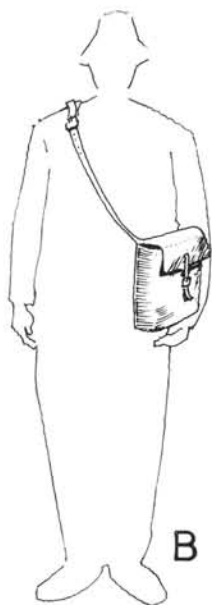
Vászon iskolástarisznya. A kisebb, 30x40 cm-es nagyságút fiú- és leánygyerekek még a közelmúltban is hordták. Anyagában különbözött az előbbitől, pamutos vászonból varrták és kicifritották, belevarrták a tulajdonos nevét vagy monogramját. Az iskolából kiszorult, de több alkalommal láttam kis gyerekeket ilyen tarisznyát vinni, amint a libát hajtották. A továbbélése tehát még ma is megfigyelhető. A szomszéd falukban, Sikátorban és Hangonyban is mindennapos.

Fenes tarisznya. Kisebb, mint a már említett típusok. Kaszafenőt, kalapácsot, kaszaüllőt, reszelőt tettek bele, úgy vitték. A száját korccal összehúzták. Mindig a szerszám (kasz, kapa) nyelére akasztották, s a benne levő szerszámokat a munka jellegének megfelelően állították össze.

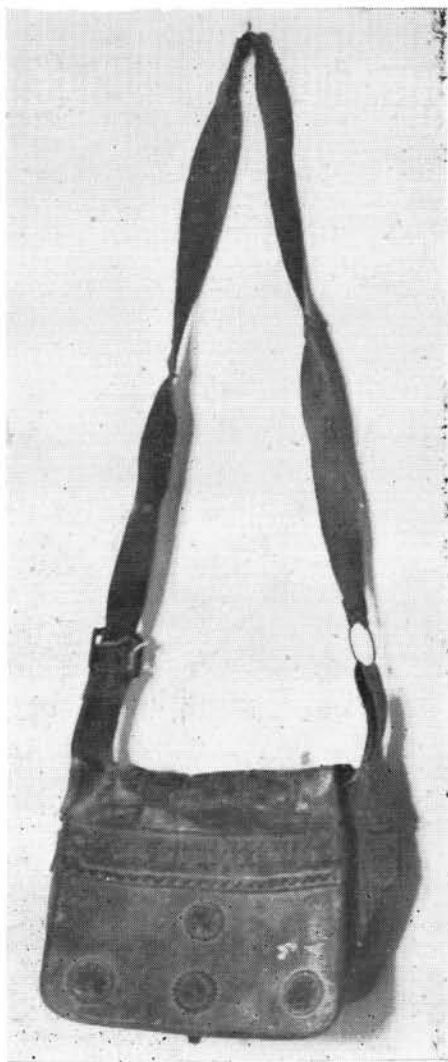
Bőrtarisznya. A vászontarisznyák mellett kiemelkedő szerepet kap a bőrtarisznya. Érdemesebb helyekre hordták, az adatközlők szerint csak

A

B

2. kép. Bőrtarisznya

3. kép. A: vászontarisznya kapanyélre akasztva,
B: újabb típusú bőr oldaltarisznya

ember viselte, azaz csak férfiak. Erdészek, vadászok, mezőőrök mindennapi viselete volt, de a juhászok és a kondások is vállra akasztották. Volt még a faluban a jobb módúaknak is, de a felsoroltakon kívül csak városba, vásárba menet akasztották a vállukra. Különben a kamrában, szögére akasztva lógott. Különösen a két világháború között ügyeltek arra, hogy Ózdra, Putnokra, Rimaszombatba menet vigyék a bőrtarisznyát, mert ezekben a helységekben *domaházi mezítlábasok*nak csúfolták őket, hiszen azelőtt szegény falu volt, s mezítláb jártak.

Adatközlőim szerint a bőrtarisznnya újabb eszköz, mint a vászontarisznnya. A pásztorok, mezőőrök, vadászok kedvelt viselete volt, valószínű tőlük terjedt a falu egyéb rétegei között is. Az állattartás, a juhtenyésztéssel való foglalkozás biztos megélhetést, rangot, gazdagságot jelentett, a bőrtarisznnya pedig kifejezte viselőjének társadalmi hovatartozását. Kis méretei ellenére szerették, mert nem ázott át, s kényelmes volt a viselete. A bőrtarisznnya *tarisznyatestből*, a ráhajló *tarisznyatetőből*, *lekötőszíj*-ből állt, amelyet aztán a *nyakszík* segítségével vettek fel. A bőrtarisznyát *részcsat* két *részkarika* és *bőrsallang* díszítette.

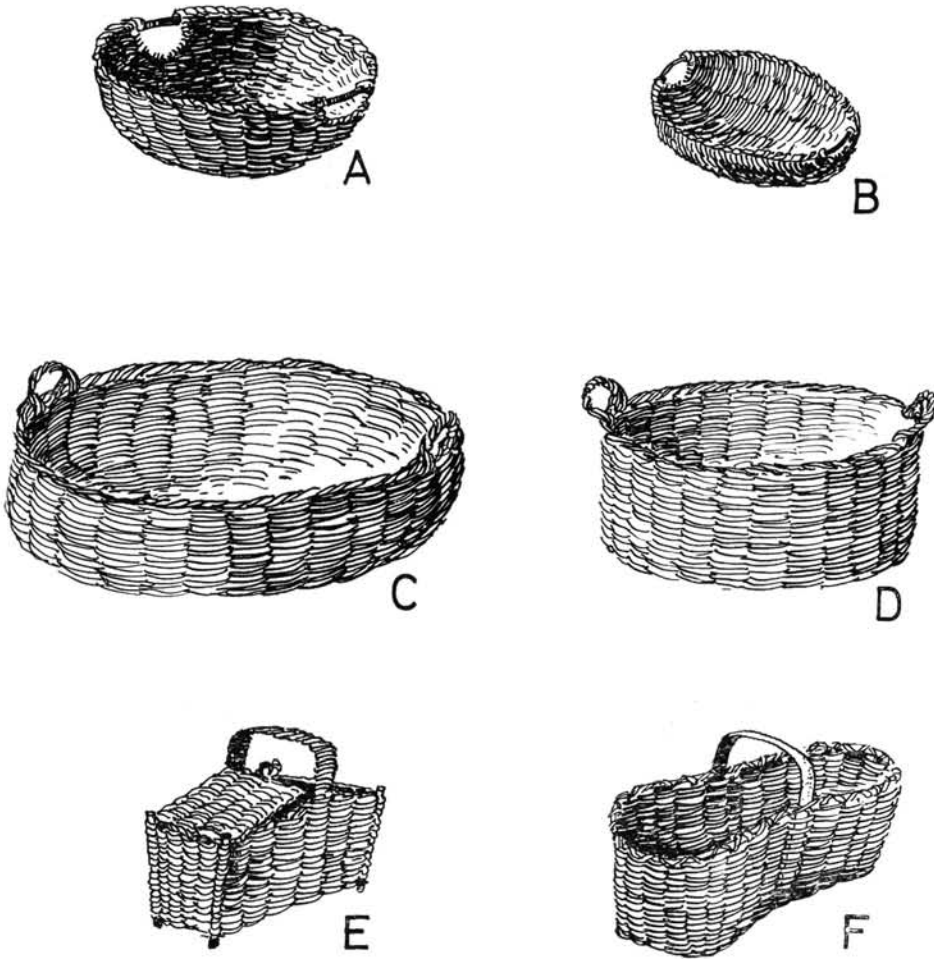
Domaházán házilag is készítették elnyűtt csizmaszárból, mivel a bőr méretei meghatározották a tarisznnya nagyságát, majdnem minden faluban ugyanazon forma található. A szabás után lehullott kisebb bőrdarabokat díszítésre használták fel. Mivel készítéséhez kevés szerszámra (ár. kés, zsákvarró tű, szurok, fonál) volt szükség, az ügyesebb, mesterkedő gazdák maguk is elkészítették, csendes óráikban a kondások és juhászok is, mások suszterrel varratták meg. Akinek volt rá pénze, a vásárban készen vette.

Napjainkban már csak a kamrákban található felakasztva, a kondás, a kerülő kivételével senki nem hordja. Megfigyeltem, hogy a munkásjáratlalt hazatérő férfiak majdnem mindegyike vállra akasztható bolti oldaltáskát visel, s csak néhány tanuló és felnőtt hozott aktatáskát, kézben lógatva. Ez talán a régi bőrtarisznnya emléke, ma is rangot, a városi munkából élést asszociál a faluban. A bőr oldaltáska elterjedésének valódi oka a bányász életmód, a bányász-szokásokkal találkozó és a tételes üzemrend szerint dolgozó falusi ember új igénye. A bányáüzemek meghatározzák a föld alatti munka feltételeit; a bányásznak lámpáját kezében kell vinnie, az ácsolat készítéséhez szükséges *fejse* a karra akasztva lóg. Az élelmet, gyufát, esetleg kis üvegben vizet a vállon lehet a legpraktikusabban vinni. Bányászvidékeken ez a viselet mindennapos. Domaházán szemünk előtt játszódik le egy teherhordó eszköz váltása. A hátitarisznnya, vászon oldaltarisznnya és bőrtarisznnya után a bőr oldaltáska hordásának divatja erősödik. E gyári termék azonban gyorsan elnyomja a régi tarisznnyás teherhordás emlékét.

3. Kosarak

Egymástól jól elkülöníthető, eltérő funkciójú kosarak 7 típusát találtam Domaházán.

Krumplikosár. Gyűjtésem alapján Domaházán használt legrégebb tí-

4. kép. Kosártípusok. A: krumplikosár, B: hegyes kosár, C—D: takarmányos kosár, E: fedeles kosár, F: piaci hosszú kosár

pusok közé tartozik a hántolatlan fűzfavesszőből készült és félbevágott mogyorófa kávéval készített félgömb alakú *krumplikosár* (a *szeckás kosár* és a *takarmányos kosár* tartozik a századforduló körül használt kosártípusokhoz, a többi újabb!). Méretei: átmérő 60 cm, magassága 25—30 cm. Nevét az adta, hogy legszívesebben krumpliszedésre használták. Egyébként egész évben a legkülönfélébb munkát végeznek vele: föld, kő hordása, szén cipelése, építőanyag és hulladék elszállítása. Falubeli cigányok készítették, bár fonása nem igényel különösebb szakértelmet, mégsem foglalkoztak kosárfonással a faluban. Ősszel, a krumpliasás idején volt nagy a szezonja: a cigányok ekkorra 30—40-et is csináltak, a régebben készületeket pedig eladás előtt — hogy a fa rugalmas, szívós és

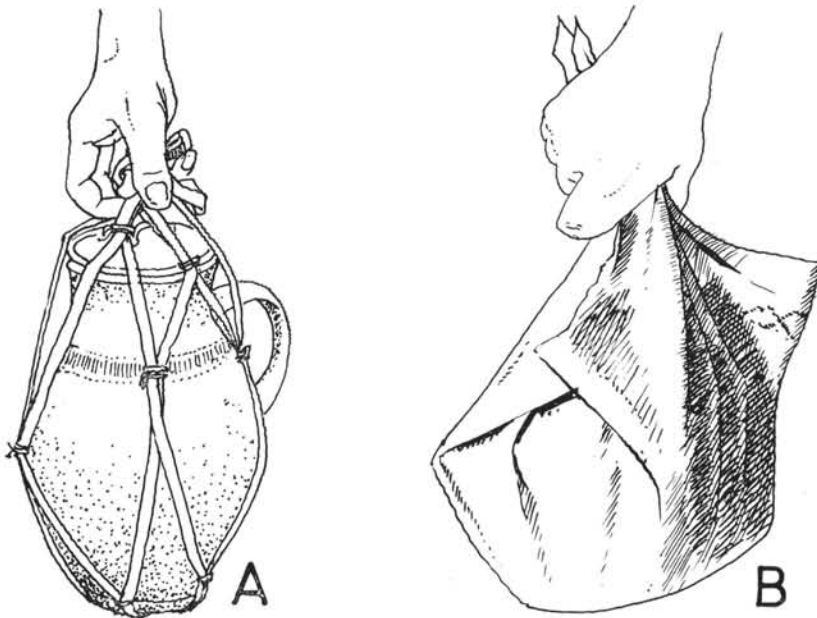
újnak tűnő legyen — beáztatták. Elek Lajos 70 éves földműves napjainkban is készít krumpliskosarokat, s mivel szívesebben vesznek tőle, mint a cigányoktól, kosarait mindig el tudja adni. Elek Lajos a kosárfonást cigányoktól tanulta el, s mivel a határban nem bír dolgozni, idejét, erejét pénzkereső tevékenységre, a kosárfonásra fordítja. A *krumplikosár* ára néhány évvel ezelőtt *krumplival egyszer töltve* volt, újabban Elek Lajos pénzért készíti (30 Ft egy krumplikosár). Idegen krumplikosár nem kerül a faluba, de innen sem visznek sehová. A megrakott krumplis kosarat két fülénél fogva, egy személy cipeli, nagyobb teher esetén, pl. építkezéskor, kővel megrakva, egy-egy fülénél fogva, ketten viszik.

Kas. Amint arra utaltam, a hamvast takarmányhordásra nem használták. A csűrös kertekből a takarmányt az istállóba 30—40 évvel ezelőtt a férfiak a hátukon nagy vesszőkosarakban, *kasokban* hordták²⁰. A háton hordott kosarokból nem találtam egyetlen példányt sem. Adatközlőim szerint az ózdi piacon szerezték be.

Takarmányos kosár, szecskás kosár. A háton hordott *kas* eltűnését valószínűleg az állatállomány csökkenése okozta. A több funkcióra alkalmas, kézben hordható krumplikosarak mintájára, a Noszvaj, Novaj (Bükk-alja) vidékén ismert nagyméretű, kézben cipelhető kosarak terjedtek el. Egy nagy, lapos fenekű, kör alakú, függőleges oldalú *takarmányos kosár* ismeretes a faluban (magasság 40 cm, átmérő 95 cm) és egy csonkakúp alakú nagykosár, amelyet az előbbi néven is ismernek (magasság 45 cm, kis átmérő 50 cm, nagy átmérő 90 cm). Ez utóbbi az újabb, *takarmányos kosárnak*, *szecskás kosárnak* mondják. Ellipszis alakú, nyújtott forma, alja gömbölyű (magasság 45 cm, nagy átmérő 135 cm, kis átmérő 125 cm). Ezeket korábban kocsival hozták Rimaszombatból — kivéve a csonkakúp alakú *nagykosarat* —, helybeli cigányok nem tudták készíteni. Manapság Elek Lajos fonja őket, de csak megrendelésre, évente 3—4 darabot. Elmondása alapján a fonás technikáját a cigányoktól leste el, de a különböző kosárformákat mind magától fonta, minta alapján.

Hegyes kosár. Hasonlít a krumplis kosárhoz, csak nyújtott forma. Egyik fülénél keskenyebb, itt öntik ki belőle a terhet. Elek Lajos készíti, a szénégetőktől tanulta el, amikor a falu közelében faszenet égettek. Nem tudja hová valók voltak, de a kosár praktikussága megnyerte tetszését, és ő is elkészítette. A faluban néhány darab található, bár krumplisáskor ez is jól használható, a krumpli zsákba öntése könnyebb ezzel. Hátránya, hogy egyenlőtlen a súlyelosztása — ami a faszén esetében nem lényeges —, más funkcióra alkalmatlanná teszi. Mint minden eddig tárgyalt kosár, ez is mogyorófa kávéval, hántolatlan fűzfából készül.

Hosszú kosár, piaci kosár. Az 1920-as évektől kezdve ismeretes a faluban a *hosszú kosár*. Hasított, hántolt fűzfavesszőből készítik, félbevágott mogyorófa kávéval. A piacozás intenzívvé válásával terjedt el Domaházán ez a teherhordó eszköz. Különösen Ózd fejlődése volt nagy hatással Domaháza teherhordó eszközeinek változására. A gyári piacra a keresett tejter-

5. kép. A: tejesfazék kantárban, B: asztalkendő ételes fazékkal

mékeket, tojást, nem lehetett az asszonyok hagyományos cipekedési eszközével, a hamvással szállítani, mert a portéka tönkrement. Eger vidékének intenzív zöldség- és gyümölcsstermelő tevékenysége nyomán kialakult a megfelelő szállítóeszköz is, a nagyméretű (15—20 kg-os) kézikosár. Battyuzó vidékeken ezeket — a régi hagyományoknak megfelelően — abroszba kötötték. A *hosszú kosár* Noszvajból, Eger vidékéről terjedt el a Hangony völgyében, abroszba vagy hamvasba kötve, ugyanazt a funkciót töltötte be, mint Eger—Gyöngyös vidékén a *hátikosár* és *puttony*. A piaccal való erős kapcsolata azt is jelentette, hogy rövid idő alatt — kb. 30 év múlva — neve is változott: ma már inkább *piaci kosár*nak mondják. Kevés gyümölcsöt, sok túrót, tojást, vaját és élő csirkét visznek ebben a típusú kosárban piacra, abroszba kötve, hátton.

Fedeles kosár. 80—100 éve jelent meg Domaházán a fedeles kosár, szoros kapcsolatban a gyümölcsstermesztés intenzívvé válásával. A fellelhető legrégebbi fedeles kosarak Egerből származnak. A faluban később sem készítettek nagy gyakorlatot és bonyolult fonási technikát igénylő, főzött és hajalt vesszőt kívánó kosárféléket. Két típusa ismeretes. Az elliptikus alakú, merőleges oldalú, lehajtható fülű fedeles kosár a régi. Hátára való ételhordásra, tojás és kevés tejtermék hordására használták. Feltűnése kapcsolatban van az ételhordó eszközök váltásával is, a *fedeles kosár* a *kantárt* és az *asztalkendőt* szorította ki, az újabb típus kb. 40 éve jelent meg, szintén Eger környékéről. Szögletes forma, szilárd füllel, két

6. kép. Fazék kantárban

7. kép. Tejesfazék kantárban

végén nyíló fedéllel. Megítélésem szerint 1950 körül használatát végleg elhagyták. Újabban a kamrában tojás tartására szolgál.

Háti kosár. A kosarak közül a *hátyi* a legújabb. Domaházán még most sem terjedt el igazán eredeti funkciójában. Kávája, bordái félbevágott mogyorófa, hajalt fűzfavesszővel bevonva. Több helyen láttam ugyan *hátyit*, de *kötőszalag nélkül*, tehát a háton való cipelése csak *hamvas* segítségével lehetséges. *Hamvasba* azonban inkább a *piaci kosarat* teszik, mert, amint mondják, „a *hátyi* nagyon nehéz”. Összesen kb. 5–6 darab *hátyi* van a faluban.

4. Ételhordó edények

Rátó. 1–2 literes cserépedény, egy füllel, amelyet Domaházán *kantárba* téve, ételhordásra használtak. Levest, főzeléket vittek benne, első-

sorban tejes, rántott, habart ételt. Szerették, mert a savanyú ételek sem „kaptak ízt” benne, viszont könnyen eltört, a sok jövés-menést nemigen bírta. Majdminden helyen két *rátót* használtak ételhordásra: egyet levesnek, másikat tejes ételnek tartották, s lehetőleg nem cserélték fel a belevaló ételt. Gömöri, rimaszombati cserepesektől szerezték be, minél díszesebb, annál becsültebb volt. Az első világháború után lassan kiszorul a használatból, jelentősége a *kasztroj* elterjedésével fokozatosan csökken.

Kasztroj. Egy henger alakú, zománcozott, gyárilag előállított, ételhordásra alkalmas fazékféle, melynek egy lehajtható füle van, fogóval, a tetején fedővel, a fedőkön füllel. A *kantárban* hordott cserepfazekak jelentőségének csökkenésével párhuzamosan terjed el, s az 1920-as évekre, az első világháború utáni viszonylagos anyagi konszolidáció után lett általános. Egy háznál 2, 3, 4, 6 literes *kasztroj*okat is meg lehet találni, számuk attól függ, hogy mekkora volt a saját földterület, hányan dolgoztak a határban napszámosok, kefések, aratók, gazda, családtagok együtt.

8. kép.
„Csöcsös korsó”
Domaházáról

Bab-, krumplic-, rizskása- és árpakásalevest tettek bele, mindazt, ami nem ázott el. Főtt tésztát sohasem, még akkor sem, ha húslevest vittek. A húst, a tésztát külön szedték tányérba, tálba, s leborították asztalkendővel, hogy meleg maradjon. Igényesebb, gazdagabb háznál — de még képeseknél, napszámosoknál — sem vittek ugyanabban a *kasztro*ban tejes, habart ételt, amelyikben a húslevest szokták vinni. A tejes ételeknek külön ételhordó volt. Valószínű, hogy csak egyszerű szokásmaradvány: a cserépedények, fazekastermékek virágkorában az asszonyok megszokták, hogy a cserép — bármilyen jól kiégetett legyen is — a zsírt, tejet magába szívja. Tejesedényekbe éppen ezért sohasem tettek mást, mert hiába mosták, a fűszeres ételmaradék rontotta a tej minőségét, s esetleg nem *forrott meg*. A kiváló minőségű zománcos edénynek már nem voltak ilyen tulajdonságai, de a szokást makacsul őrizték.

Ételhordó. Már nem élő, teljesen kiveszett ételhordó eszköz, az emlékezet szerint csak ételhordónak hívták. Nem más ez, mint cserépből, fajanszból, porcelánból készített, egymásba rakható tálka, rávaló fedővel, oldalán két kis füllel. Legfeljebb hármát-négyet raktak egymásra, azután betették a *kantárba*. Sz. Morvay Judit gyűjtésében így örököltette meg a rá vonatkozó adatot: „Mikor vittük, édesanyám monta, hogy vigyázz, csombókba essék a két fili!”²¹ Rokon ez tehát az egymásba rakható *komacsészével*. Néhány ilyen *ételhordót* láttam, néhol már csak egy-egy darabját, de már nem hordják. Mint kedves emlékként őrzik a *kaszni* tetején, vagy a konyhakredencben.

Alumínium ételhordó. Újabb típus, gyári termék. Egy fogóra, füllel ráhúzható, korong alakú kis edények, 2—3—4 részes, egy fedővel. A 30-as években jelenik meg Domaházán, azóta előszeretettel hordják. A gyári munka vonzásával magyarázhatjuk „falura kerülését”. Ózdon a *tizenket-tőző*, *tizenhatozó* munkásoknak vitték így az ételt a feleségek, azonkívül a vasúti pályafenntartóknak feleségeik, gyerekeik. Az itt „pakeroló”, krampácsoló domaházaiak magukkal vitték a szokást. Igazi elterjedése mégis csak a második világháború után, az 1950-es évekre tehető. Szeretik, hordják, egyetlen hátránya, hogy nehezen tisztítható, az ecetes, tejes étel „megmarja”, ezért is ragaszkodnak sokan a hagyományosabb zománcos ételhordóhoz.

5. *Vizhordó, folyadéktartó edények*

Korsó. A századfordulón a legkedveltebb vizhordó eszköz volt. Faze-kasmunka, amelyet a falun élők a vásárokon szereztek be. 3—5 literes volt leginkább, egy füllel, amelyen egy ivóalkalmatosság, a csöcs volt. Ezért *csöcsös korsónak* is mondták. A mázatlant szerették, mert a festett, mázos korsóban hamarabb megmelegedett a víz. Ha a határban olyan helyre mentek dolgozni, ahol nem volt víz, akkor magukkal vitték ott-honról, ha volt kút vagy forrás, akkor ott merítették. A korsó száján általában szűrő volt, hogy „merítéskor a béka bele ne menjen”. Ismertek azonban „szabadszájú korsót” is. Domaháza népe rendszerint a rimaszom-

bati, ózdi, putnoki vásárokon szerezte be, vagy szekerről áruló fazekasoktól, házaló zsidóktól, cserepes cigányoktól. Ritkán még ma is kiviszik a határba.

Kanta. A nagy víztartó edény is ismeretes Domaházán. A *kantát* is gömöri szlovákoktól vették. A korsóhoz hasonló, öblös nyakkal. Hidegen tartotta a vizet. A házban a *kanta* egy tönkön a lóca mellett állt. A *kantát* a veder szorította ki a használatból.

Rocska. Eredetileg fából készült a *rocska* (veder). A ház körüli víz-hordásra már a századfordulón is használják, víztartó edényként a 20-as évektől kezdve. A *rocskát* a kútról behozott vízzel a *vízlócára* állították.

Dézsza. Vízhordásra használták ezt a nagyméretű, két kiálló füllel készített faedényt. Csak állatoknak hordtak benne vizet, főleg télidőben, amikor a talaj csúszós, jeges volt, s nem akarták, hogy az állat lesántuljon. Ilyenkor nem engedték ki a jószágot, hanem *dézsában* vittek be az istállóba vizet. Kézben, ketten vitték, esetenként két fülén egy rudat át-dugva cipelték.

Csobány. Használata az adatközlők szerint a századfordulón kezdődött. Debrőről, Egerből hozták a *csobányt*, amely kádármunka volt. A faluban Elek Lajos is tudott ilyeneket készíteni. A falu határain belül nem volt szükség a használatára, hiszen források mindenütt voltak a közelben, vagy pedig *korsóban* vittek vizet. Az uradalomba, Utaspusztára nap-számba járók láttak először *csobányt* az ölfavágóknál. Hogy milyen úton-módon jutott Domaházára, a gyűjtött adatokból nem tudtam kideríteni.

Demizson. Új, modern eszköz, a befonott üveg, a demizson. Formái, típusai a gyári és a piaci lehetőségektől függenek. Nagyon sok lapos demizsont láttam, azt kedvelik inkább. 2—3 literessel elindulnak kapálni is, de nem szeretik különösebben, mert hamar megmelegszik benne a víz. Bor, tej, mindenféle folyadék szállítására használják. Régebben fűzfaveszszőből fonták az üvegre a fonadékot (hántolatlan ritkán, fűzött fehér, hasított gyakrabban), most divat lett a műanyag szigetelésű dróttal és pvc-csővel befont demizson vásárlása, vagy otthoni fonása.

Üvegek. Vizes, petróleumos, olajos üvegeket különböztetnek meg. Használatában helyi jellemvonásokat nem találtam.

6. Zsák, zsákolási segédeszköz

Zsák. A parasztember életének fontos kísérője, tartozéka. A férfiak teherhordásának zömét a zsákolás teszi ki. A vetőmagot kell egyik helyről a másik helyre cipelni, majd a megtermett gabonaneműt, kukoricát, krumplit a kamrába, hombárba, padlásra, verembe vinni. A búzát a malomba, a lisztet hazafelé szintén zsákban hordják. A nagy hordási munkák

idején mindenki zsákol, ilyenkor mutatják meg egymásnak virtusból, ki mennyit bír felemelni, elvinni meghatározott távolságra. A cipekedés, a nehéz munka azonban szívesen és könnyen végzett, amikor az évi kenyér az udvarba kerül. A zsák méretei nagyjából azonosak. Fehér, erős vászonból készítik, a legszebbet lisztnek, búzának, majd egyéb szemestermények behordására, tartására használják, a kevésbé kényes portékának vagy szennyező terménynek (krumpli, tök) *csanálzszakot* csinálnak.

Teli zsákot vállra vetve (rendszerint a jobb vállra) viszik, egy-két zsák esetében, ha a vivő erős, felveszi, fel sem kell adni. Hosszabb zsákoláskor azonban mindig feladják. A bekötött zsák szája előre néz, egyik kézzel fogják, a másikkal csipőre téve, a terhet megtámasztják. Ha nincs tele, a benne levő portékát megosztják egyenlő arányban. Egyik fele előre lóg, a másik hátra.

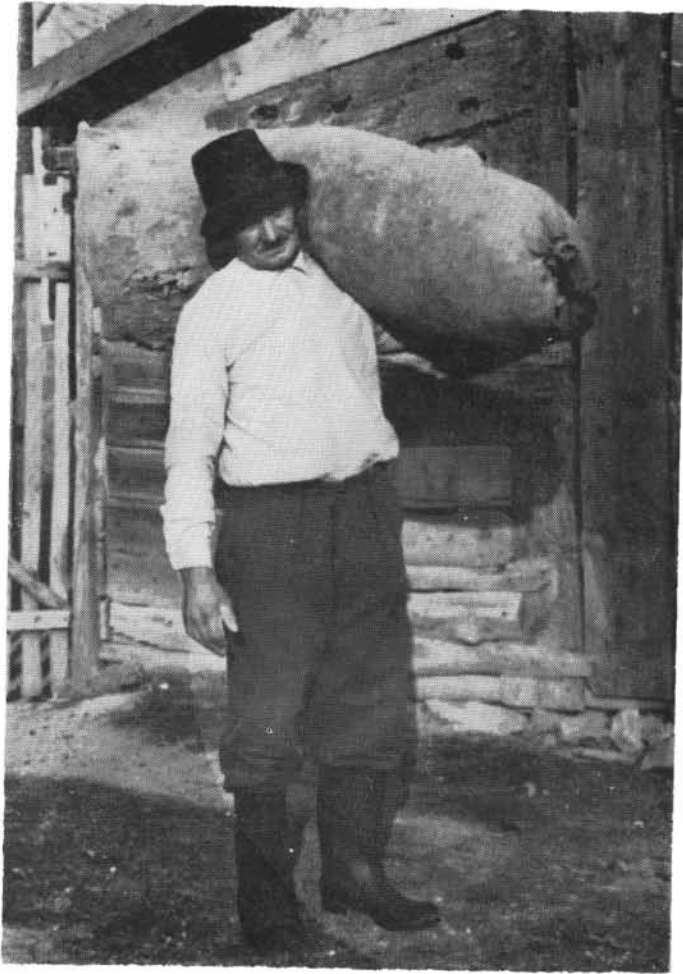
Körömfá. Domaházán a körömfá terminológiát használják. Egészen bizonyos, hogy a nagy „embernyúzó” zsákok (4—6 vékás) elterjedésével a malomban alkalmazott vámolás módja miatt terjedt el ez a segédeszköz. Az őrlendő gabonaneműből *1 ficsor* (kb. 3—4 l.) vámot vettek, a zsák nagyságától függetlenül. A zsákok növekedésének akadálya az emberi erővégeessége volt.

7. Egyéb teherhordó eszközök

Rudas. A rudasolás ismert és általánosan elterjedt Domaházán. Teherhordásra két, fenyőfából készült könnyű rudat (hossza 3 m, átmérő 5 cm) használnak, amelynek egyik végét kb. 30 cm-es távolságra kihegyezik. A réten összegyűjtött széna hordására használják elsősorban. A széna-csomó alá dugják a karók kihegyezett végét, majd felemelve, ketten szállítják. Az így hordott szénamennyiség neve is *rudas*. Hegyoldalon úgy használják, hogy a kihegyezett végek a földön csúsznak, s egy ember húzza a *rudast* lefelé. A ház körül, az istállóban is *rudasoltak*, különösen ott, ahol sok állat volt. A *takarmányos és szecskás hátikosár* is ezt a célt szolgálta.

Saroglya. Tulajdonképpen nem más, mint két teherhordó rúd keresztben összekapcsolva. Eredetileg a ház körül, az istállóban, trágyahordásra használták. Két típusát találtam. Az egyik — feltételezhetően a régebbi — a három *keresztfán* kívül hajlékony mogyorófával, fűzfavesszővel van befonva. Elbírtak vele egy mázsát is. Ezt mindenki maga készítette, nem volt nagy mesterség a befonása. A másik típusú — két rúd között összehúzott deszkák — az újabb. Ezen nemcsak trágyát, de követ, zsákot is hordanak. Az első, régebbi típus kizorult a szőlőbe: a trágyát azzal hordják szét a partosabb helyeken. Egyébként megegyezik mindkettő az ország más vidékein ismert teherhordó eszközzel.

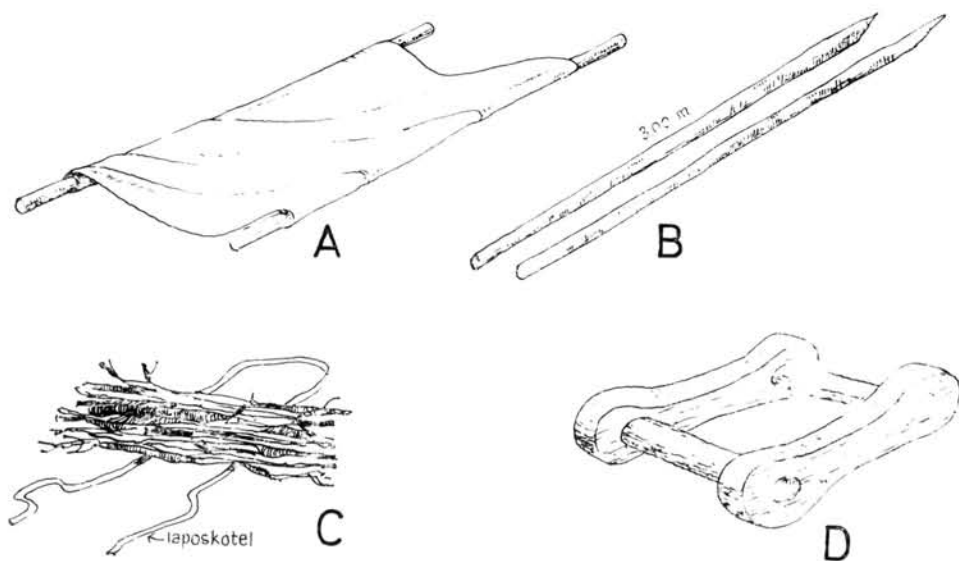
Tőrekhordó lepedő két rúdon. A lepedők között azért nem említettük, mert tulajdonképpen a rúddal való teherhordáshoz tartozik ez az esz-

9. kép. Zsák
hordása vállon

köz. Felfoghatnánk akár saroglyának is. Két rúdra erősített durva kender-
vászomból készült lepedő. Csak csépléskor használták, a törek elhordására,
a vályogkészítéskor került elő.

Laposkötél. Zsák, fa, széna, szalma, fű cipelésére használják. Hossza
általában 4 méter. Házilag készítik, de cigányoktól is szívesen vesznek.
A *laposkötél* neve fahordáskor *nyakló*, másutt nincs egyéb neve. A vastag
gallyfát eltördelték az erdőn, a félbehajtott laposkötélbe rakták, s a kötélt
két végét a fán és a másik kötélvégen átbuktatták, s megcsomózták.
Ugyanígy hordtak benne venyigét, vagy gazt az erdőről. Ezenkívül —
mint már említettük — szénahordáskor is találkozunk a *laposkötél*el. Más
kötéltípust — amelyet a cipekedésnél használnak — nem láttam.

10. kép. A: lörekhordó lepedő két rúdon, B: rudas, C: rőzse laposkötlen, D: körömf

Összegezés

Domaháza teherhordását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egyes eszközök funkciója és használatának intenzitása alapján az északi területek *batuzó* vidékeihez tartozik²². A legősibb és ma is legáltalánosabb a *hamvas*, bár méretei idővel csökkentek. Alakjában, funkciójában azonban már eltéréseket is mutat más északi területek (Bodrogköz, Hegyköz, Sajóvölgy északi része) típusaitól. Megfigyelhető, hogy ahogyan délre haladunk, úgy veszt jelentőségéből a *hamvas*, s adja át helyét a kosaras cipekedésnek.

Eger, Szomolya, Nagytálya, Bogács, Mezőkövesd a batuzást csak hátikosárral, hátival folytatja, s a kosarak a gyümölcstermeléssel tartanak szoros kapcsolatot. A Hegyközben (*Pálháza, Mikóháza*) a *hamvas* a földműveléssel kapcsolatos munkák során adódó cipekedésre szolgált (trágyahordás magasabban fekvő földekre, vetőmag felcipelése, levágott gabonaneműek leszállítására). Ezekkel szemben Domaházán a *hamvasolás* az állattenyésztés szolgálatában áll. Fűvet, szénát, takarmányt hordanak háton, a kukorica fattyút, a mezőn szedett fűvet hordják leggyakrabban *hamvasban*. A *hamvas* univerzális teherhordó eszköz, de használatának köre szűkebb, mint az észak-kárpáti területeken.

Újabban terjed a kosaras cipekedési mód. Ennek oka a gyümölcstermelésre való áttérés, és a tejtermékek, tojás piacra való termelése. A könnyes portéka szállítására alkalmasabb a kosár, de a régi cipekedési mód továbbéléseként még ma is *hamvasba* (városba menet *abroszba* kötve) viszik. A kosarak a Bükkalja kosárfonó falvaiból, Noszvajról, Novajról és

Teherhordó eszköz neve	Az eszközök használatának nemek szerinti megoszlása		Ma már nem használt eszközök (jelölése +)
	férfi fiúgyerek	nő lánygyerek	
1. Hamvas	—	+	—
2. Abrosz	—	+	—
3. Asztalkendő	—	+	—
4. Gyermekehordó lepedő	—	+	+
5. Kantár	—	+	+
6. Négy lábú tarisznya	+	—	+
7. Vászón oldaltarisznya	+	—	—
8. Vászón iskolástarisznya	+	+	—
9. Fenes tarisznya	+	—	—
10. Bőrtarisznya	+	—	—
11. Krumplikosár	+	+	—
12. Kas	+	—	+
13. Takarmányos kosár, szecskás kosár	+	—	—
14. Hegyes kosár	+	—	—
15. Hosszú kosár, piaci kosár	—	+	—
16. Fedeles kosár	—	+	—
17. Hátikosár	—	+	—
18. Rátó	—	+	+
19. Kosztrój	—	+	—
20. Ételhordó	—	+	—
21. Alumínium ételhordó	—	+	—
22. Korsó	+	+	—
23. Kanta	—	+	+
24. Rocska	+	+	—
25. Dézsa	+	—	+
26. Csobány	+	—	+
27. Puttony	—	—	+
28. Demizson	+	+	—
29. Úvegek	+	+	—
30. Zsák	+	—	—
31. Körömfá	+	—	+
32. Rudas	+	—	—
33. Saroglya	+	—	—
34. Tőrekhordó lepedő, két rúdon	—	+	—
35. Laposkötél	+	+	—

Bogácsról kerültek Domaházára. Adatközlőim megemlítik, hogy rokoni látogatásban többször jártak Bogácsra gyalog, s ott ismerkedtek meg alaposabban a kosarakkal. Ma is, ha hátyi vagy hosszú kosár kell, az ózdi

piacon mindig a noszvajákat keresik, s tőlük vesznek legszívesebben. Fedeles kosarakat pedig kizárólag Egerből, vagy az egriektől szerzik be a *Homokon*, azaz *Pétervására* piacán.

Éles különbség van a nő és férfi teherhordása között a faluban. A férfiak nem szeretnek cipekedni, soha nem vittek szívesen nehéz terhet. A zsákoláshoz azonban teljesen másként viszonyultak. Virtuskodva, örömmel cipelték a legnehezebb zsákokat is, de a fúvel telt *hamvast* férfi nem vitte végig a falun. Legfeljebb félvállon, „legényesen” félrelógón. Azt tapasztaltam, hogy a férfiak vállukon bármit elvisznek, hátukra azonban nem szívesen vesznek semmit. A nők a bemutatott teherhordó eszközök mindegyikét használják, kivéve a börtarisznyát és a kenyeres tarisznyát, amelyet kizárólag a férfiak viselnek. A teherhordó eszközökkel való cipekedés nemek közti arányát, a használat gyakorisága szerint, táblázatban foglaltam össze.

JEGYZETEK

1. Az Árpád-korban a magyarság gyepűt tartott fenn ezen a vidéken. A gyepűőrök utódaiból kismemesi falvak alakultak, Domaháza is nemesi falu. *Paládi-Kovács A.*: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII., Debrecen, 1965, 8. l.
2. *Paládi-Kovács A.* i. m. 9—11. l.
3. *Paládi-Kovács A.* i. m. 11. l.
4. *Lajos Á.*: Fonóélet Domaházán. Ethn. XLIX. (1938), 109—123, 409—411 l. *Uő*: Gyermekjátékok, pásztor-betyárdalok (Domaházán), 1956. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 75; 78. *Uő*: Az utolsó faház Domaházán, Borsodi Szemle III. (1959), 4. sz. 59—64. l. *Uő*: A domaházi ivó. Néprajzi Közl. V. (1960) 3—4. 267—289. l. *Uő*: Egy archaikus dallamsajátság Észak-Borsodban. Ethn. LXXI. (1960), 580—598. l. *Uő*: A sopentatonia jelentkezése a borsodi népzeneben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. (1964), 87—101. l. *Uő*: Borsodi palóc dallamtípusok. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. (1966), 265—282. l.
5. *Paládi-Kovács A.* fentebb említett munkája mellett meg kell említeni A boza kultúrtörténeti hátteréhez (Műveltség és Hagyomány VI., Debrecen, 1964, 19—64. l.) című tanulmányát, valamint A barkó etnikai csoport c. tanulmányát. Műveltség és Hagyomány, X., Debrecen, 1968, 175—218. l.
6. *Ferenczi I.*: Huszita emlékek és a néphagyomány. Műveltség és Hagyomány V., Debrecen, 1963, 107—130.
7. *Szabadfalvi J.*: A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. Műveltség és Hagyomány, VI., Debrecen, 1964, 19—64.
Molnár B.: Domaházi tükrös 1885-ből. Népr. Ért. XXXVIII. (1956), 271—275. l. *Uő*: Méhkeresés és méhzsákmányolás Domaházán. Ethn. LXVII., 1957, 483—491.
8. *K. Kovács László*: A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Bp., 1948, 14.
A Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. kötete is több teherhordási cikket tartalmaz. *Paládi-Kovács A.*: Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft c. tanulmányában (u.-ott 409—426. l.) rendszerezi, térképezi a domináns és a lokális jelentőségű teherhordó módokat a magyar nyelvterületet áttekintve. *Gráfik I.*: Szállítás és közlekedés Szentendre-szigeten, Népr. Közl. XV., 1—4. sz. Budapest (1971) c. műve a téma monografikus táji feldolgozását nyújtja.
9. *Bárcei G.*: Magyar Szófejtő Szótár, Budapest (1941).
10. *Gunda B.*: Néprajzi gyűjtőúton, Debrecen (1956), 132. l.
11. *Paládi-Kovács A.* említi, hogy „az egész keleti palóc vidékeken használják a négy sarkán rövid *sallangokkal* (kötőmadzag) ellátott *hurcolkodó hamvast*, vagy *szarvashamvast*. *Paládi-Kovács A.*: Teherhordás Csokvaományban (kézirat) a

- Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára (továbbiakban DENIA) No. 542. (1961). Nagy B. is megfigyelte a *szarvashamvas* nagy méreteit (160x160 cm), rajta *szarv* (kötőmadzag). Nagy B.: Teherhordás Dédesen (kézirat) a Herman Ottó Múzeum Adattára. No. 514. (1953).
12. Ezt a jelenséget Domaházán figyeltem meg 1969-ben. Ma leginkább a téglalap alakú, 120x160-as méretű hamvast használják, de a *hosszú hamvast* nem mindenki szereti, mert mint mondják: „könnyen félrecsúszik benne a batu.”
 13. Vö. Szinnyei J. Magyar Tájszótár I., Budapest (1893), 106. l.
 14. Ballagi M.: A magyar nyelv teljes szótára, Budapest (1873).
 15. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., Budapest (1967), 260. l.
 16. Gunda B.: Néprajzi gyűjtőúton, Debrecen (1956), 132. l.
 17. A magyar nyelv értelmező szótára, Budapest (1964).
 18. Bárczi G.: i. m.
 19. Paládi-Kovács A. megfigyelése szerint Csernely, Sáta, Bóta, Lénárdaróc, Csokvaomány, Nekézseny, Uppony, Dédes falvakban is általános volt a *négy lábú tarisznya* használata a bányába járó barkó férfiaknál. Paládi-Kovács A.: Teherhordás Csokvaományban (kézirat) DENIA, No. 542. (1961).
 20. Paládi-Kovács A. megfigyelése, szíves közlése.
 21. Sz. Morvay J.: Vegyes néprajzi gyűjtés (kézirat), Ethnológiai Adattár. No. 3503.
 22. Paládi-Kovács A.: Einige Bemerkungen... Müveltség és Hagomány, XIII—XIV. Debrecen (1971), 417. l.

Tragmittel in Domaháza

(A u s z u g)

Der Autor beschreibt in seinem Aufsatz „Tragmittel in Domaháza” die Traggewohnheiten und -mittel einer Gemeinde des östlichen Paloczengebietes. Für die Ortschaft ist es charakteristisch, dass die Auswirkung der in der Nähe liegenden Stadt Ózd nur in der letzten Zeit zu merken ist. Die Einwohner der Gemeinde siedelten sich in der Árpádenzeit an, und das Dorf blieb bis heute eine geschlossene Siedlung. Die einzelnen Stämme sind in dem Dorf auch heute zu unterscheiden, unter denen sich eine bestimmte Arbeitsteilung mit der Zeit entwickelt hat. Der *Elek*-Stamm beschäftigte sich mit der Landwirtschaft, der *Holló*-Stamm mit der Schäferei und der *Kisbenedek*-Stamm beschäftigte sich mit dem An- und Verkauf von Tieren. Die Stämme unterteilten sich auf Sippen, die einen Sondernamen hatten.

Die Traggewohnheiten von Domaháza wurde durch ökonomische, gesellschaftliche und geographische Faktoren bestimmt. Die Ethnographen wurden auf den Archaismus des Dorfes in den 30-er Jahren unseres Jahrhunderts aufmerksam, und seitdem sammeln sie hier verschiedene Themen.

Der Autor gibt einen Überblick über die Fachliteratur des Lastentragens, bezieht sich auf den in der „Ungarischen Ethnographie” erschienenen Aufsatz „Lasttragen, Verkehr, Verkehrsmittel”, der die bisherigen wissenschaftlichen Ergebnisse zusammenfasst. Die neuere Literatur ist im Aufsatz von László K. Kovács zu finden, in dem alle Beiträge zu diesem Thema bis 1948 mitgeteilt werden. Dieser Aufsatz versucht auch

eine Zusammenfassung des weitverzweigten Themenkreises Verkehr, Lasttragen und Mitteilung von Nachrichten.

Der Autor behandelt das Lasttragen von *Domaháza* in sieben Kapiteln. Das I. Kapitel behandelt die *Tücher und Lakenarten*. In dieser Gruppe ist die Verwendung von *hamvas* bedeutend. Es werden die Dimensionen der Tragmittel erwähnt, und ein Vergleich zwischen den Gewohnheiten des Lasttragens mit Hilfe von *Bündeln* in *Domaháza*, *Bodrogköz* und in den Dörfern von *Hegyköz* gezogen. Es wird die Tragart des Bündels beschrieben. Das *Tischtuch* ist das Tragmittel der Frauen, mit seiner alltäglichen und feierlichen Anwendung beschäftigt sich der Aufsatz ausführlich. Das *Mundtuch* ist ein Speisetragmittel. Das *Kindtragleaken* ist im Dorf nicht mehr bekannt, aber seine Andenken sind geblieben.

Der *Bügel* ist eines der ältesten Tragmittel. Er ist ein netzförmiges Gespinst, in das ein irdenes Geschirr gelegt wurde, mit dessen Hilfe das Essen auf die Feldmark gebracht wurde. Das Geschirr im Bügel hiess *rátó*.

Das II. Kapitel behandelt die Tragarten der Schnapp- und Rucksäcke. Der älteste von ihnen ist der *vierbeinige Schnappsack*, der aus Leinen gemacht wurde. Die Männer nahmen in ihm die Nahrung, hauptsächlich Brot und Speck, an die weit entfernten Arbeitsstellen mit. Seit dreissig Jahren wird er nicht mehr gebraucht. Kleinere Dimensionen hat die *leinerne Seitentasche*, die von den Fauen selbst aus Hanfflechte gewebt wurde. Sie hatte keine Beine. In jede Haushalt befanden sich 6—8 leinerne Schnappsäcke. Kinder trugen die kleinen, 300x400 mm grossen leinernen Schulschnappsäcke, in denen sie ihre Bücher mitnahmen. Der *Degelschnappsack* diente zur Mitnahme von Wetzstein, Degelhammer und -amboss und Feile. Sein Mund wurde mit Hilfe eines Bundes zusammengezogen. Das Felleisen war bei den Schäfern, Feldwächtern und Jägern beliebt. Es wurde aus alten Stiefelschäften gemacht und geschmückt.

Das III. Kapitel behandelt die Körbe. Es können sieben Arten von Körben in *Domaháza* unterschieden werden. Die sind der Reihe nach: *Kartoffelkorb*, *Korb*, *Futter-Häckselkorb*, *Lange- oder Marktkorb*, *Deckelkorb*, *Ruckkorb*. Beim Tragen mit Hilfe von Körben wird es ersichtlich, dass diese Tragweise die neuere ist, ihre Mittel und Weisen gleichen den Tragweisen anderer Gebiete des Landes. Es ist eine wichtige Feststellung, dass die Verwendung von *Ruckkörben* im Dorf noch immer nicht üblich ist. Statt dessen wird noch immer das *Hamsterlaken* benutzt.

Das IV. Kapitel behandelt die Speiseträger. Das *rátó* ist ein altes, 1—2 Liter grosses irdenes Geschirr, es dient zum Tragen von Suppen. Es wurde von *kasztrój* in den 20-er Jahren unseres Jahrhunderts verdrängt. Neuere Speiseträger bilden die aus Ton, Fayence oder Porzellan gefertigten, ineinanderlegbaren Schalen, von denen 3—4 Stück ineinander gelegt wurden. Er heisst: *Speiseträger*. Seine moderne Abart ist der Aluminium-Speiseträger.

V. Kapitel. Es beinhaltet die Aufzählung und Beschreibung der Wasserfässer und -behälter. Das beliebteste Wasserfass ist der *Krug*,

als Wasserbehälter wurde die *Kanne* gebraucht, die von dem *Kübel*, umgangssprachlich Eimer genannt, verdrängt wurde. Der *Schaff* ist ein Wasserbehälter von grossen Dimensionen, im Schaff wurde das Wasser im Winter fürs Tier gebracht. Das *csobány* war ein Böttcherprodukt, im Dorf wurde es im allgemeinen nicht gebraucht, anderswo hat man es gesehen. Die *Butte* wurde nicht gebraucht, man hat sie in der Umgebung von Mezökövesd und Eger gesehen. Wir finden noch Angaben über die Verwendung von *Korbflaschen* und *Flaschen* verschiedener Art.

Das VI. Kapitel beschäftigt sich mit den Massen der *Säcke*, und mit den Arten der Versackung. Diesbezüglich wird das *Nagelholz* erwähnt, das zum Tragen von grossen 120—150 Kilo schweren Säcken gebraucht wurde.

Im VII. Kapitel werden die sonstigen Tragmittel aufgehält. Die Sammlung beschreibt die Verwendung von *Tragkorb*, *Schragen*, *Laken zum Tragen von Rüttstroh* und *Flachseil*.

In der Zusammenfassung wird festgestellt, dass es zwischen den Traggewohnheiten der Männer und Frauen bedeutende Unterschiede gibt, die einzelnen Mittel sind für die Frauen, bzw. Männer charakteristisch. Am Schluss des Aufsatzes gibt eine Tabelle Auskunft über das Lasttragen, die Verwendungen, die ausgestorbenen Mittel und die Verteilung der Tragmittel nach Geschlechtern. Die Notizen geben dem Leser Hinweise bezüglich der bisher erschienenen, wichtigsten Literatur des Lasttragens.

László Bartha

GERENDAVÁZAS ÉPÜLETEK FELÁLLÍTÁSA ÉSZAK-BORSODBAN

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A népi faépítkezés kutatásában az építéstechnikák vizsgálata meg-
lehetősen szerény helyet mondhat magáénak. Ennek oka elsősorban a fa-
építkezés történeti jellegéből adódik. A faházak építése — amint ezt leg-
utóbb egy igen értékes tanulmány elemezte — a múlt század derekán
teljesen lezárult¹. A faházak helyébe a kő, vályog majd pedig a téгла-
épületek léptek. Ez a folyamat különösen erősen érvényesült a XIX. szá-
zad második felében gyorsan iparosodó Borsod megye területén². A még
megtalálható gyér számú faház, valamint a történeti források többnyire
csak az építőanyagra, valamint az épületek egészére vonatkozó adatokat
nyújtanak, de az építkezési technikákról, az épületek felállításának mód-
járól hallgatnak. Erre vonatkozó feljegyzések nem kerültek a közigaz-
gatási iratokba³. A csupán gyakorlatban és ebből eredően az építők emlé-
kezetében élő faépítkezési eljárások felidézésére, rekonstruálására csak
a lakóházakat jóval túlélő gazdasági melléképületek hívhatók segítségül.
Különösen a gabona tárolására szolgáló csűrök őrizték meg szinte a mai
napig a faépítkezés számos archaikus elemét, technikai fogását.

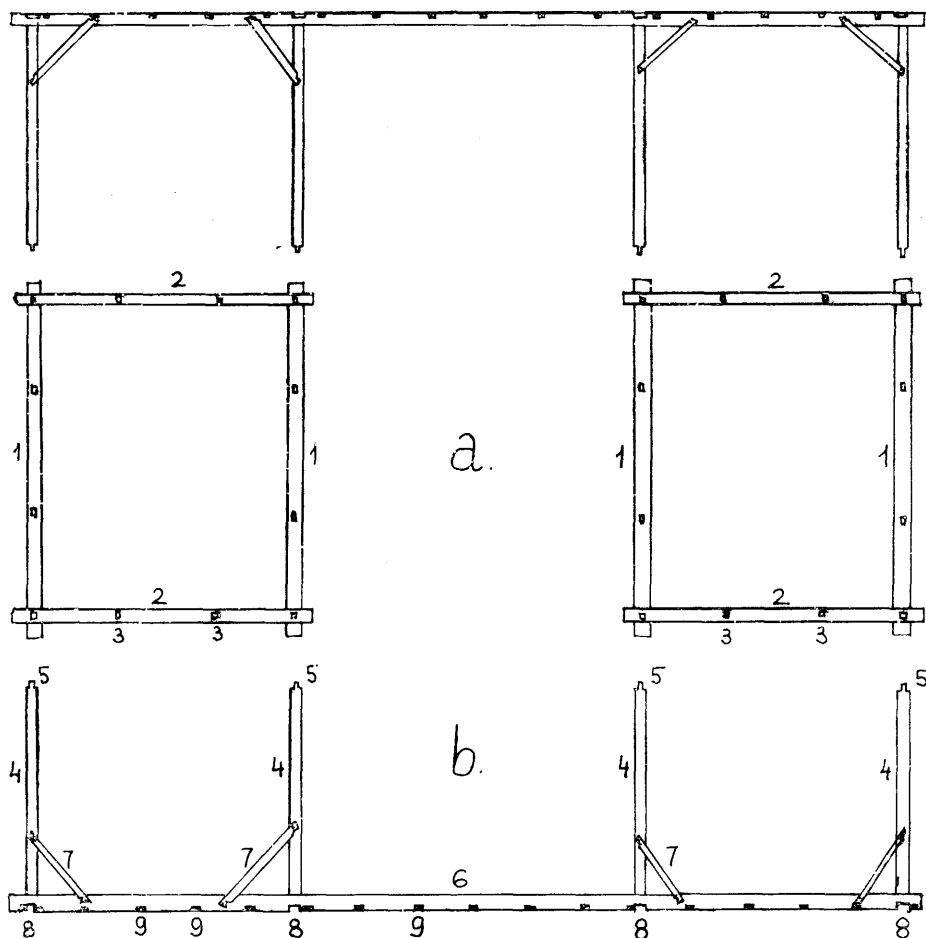
Észak-Borsodban a csűrök nélkülözhetetlen tartozékai voltak a ha-
gyományos gazdálkodásnak. A többnyire fából épült gerendavázis épületek
nemcsak a kérébe kötött szálas gabona védelmét biztosították, hanem a
fáradtságos szemnyerésnek is helyet szolgáltattak⁴. A századfordulón elter-
jedő gépi cséplés ugyan felmentette a csűröket eredeti szerepkörük alól,
ez mégsem járt együtt a csűrök építésének megszűnésével. Sőt, századunk
első évtizedeiben a csűrök építése újra felvirágzott⁵. Az új épületek sok
esetben már kőből vagy téglából készültek, de mellettük tekintélyes számot
képviseznek a hagyományos építésszerkesztéssel emelt gerendavázis
csűrök is. Ezeknek az épületeknek ma is megszólaltatható építőmesterei
nagy múltra visszatekintő épületszerkesztési technikákról tudnak számot
adni. A továbbiakban a gerendavázis épületek előkészítésének és felállí-
tásának hagyományos technikáit kísérelem meg rekonstruálni elsősorban
Sajónémeti, Gömörszőlős és Szőlősardó helységekből gyűjtött adatokkal⁶.

Az építtető az építkezéshez szükséges faanyag beszerzése és házhoz szállítása után ácsot fogadott fel, aki az építkezés színhelyén minden épületelemet elkészített, kifaragott, majd pedig az építkezést irányította. A legtöbb faluban voltak ugyan *faragók*, akik értették az épületrészek elkészítésének módját, azonban a munkát az építést vezető ács irányította. A gerendák lemérését, kiszabását ő végezte el, a segítők a durvább faragásokon dolgoztak. Az összehordott faanyagból az ács kiszabta az épületváz minden darabját. A szálfákat előre kimérte, kiválasztotta az egyes épületrészeknek legmegfelelőbbeket és a szükséges méret szerint felszabdalta. Majd az épületelemek összeállításához szükséges bevágásokat, *csapokat* készítette el.

A legvastagabb tölgyfagerendákból vágták ki a négy alapgerendát, a *talpfákat*. Ezek vastagsága egykor a fél métert is elérte. A századforduló táján már csak 25—35 cm szélességgel találkozunk. A talpfák hossza az épület szélességét jelentette, ami átlagosan 6—8 méter. A talpfákat végüktől 10—15 cm-re *kötőfejszével* 6 cm mélyen a *kereszttalpfa* szélességében (18—26 cm) vágták be. Pl. a két tárolóhelyiséges csűr gerenda-alapzatát nyolc gerenda adta: az alul elhelyezkedő, általában a csűr szélességének irányába eső négy talpfa, és ezeket keresztelő, a tárolóhelyiségek elülső és hátsó falának alapját képező kereszttalpfák (1a kép). A kereszttalpfák alsó felét a talpfához hasonlóan bevágták, végüktől szintén 10—15 cm-re. A bevágásokat úgy kellett készíteni, hogy az egymásra helyezett gerendák végeikkel pontosan illeszkedtek egymásba, tartották egymást⁷.

Gondosabb előkészítést kívántak az oszlopok. Az oszlopok hosszúsága adta meg az épület falmagasságát, ami 3—3,5 méter körüli. Régebben 4 méter magas falakat is emeltek. Az oszlopok tartották a tetőszerkezetet az alsó és felső gerendakerethez rögzítve. Számuk az épület méretétől függött. Az alapkeret minden sarkára kellett oszlopot számítani. A sarokoszlopok vastagabbak voltak a többinél, mert nagyobb terhet viseltek. Az oszlopok, amelyeket a sarokoszlopok közé állítottak, egymástól 1,5—2 méterre kerültek. Egy átlagos méretű épülethez 8 sarokoszlopot és 12 közbeeső oszlopot számoltak. A nagyobbakhoz 16 közoszlopra volt szükség. Az oszlopok oldalait négyzetletűen simára faragták, majd az ács mindkét végükön elkészítette a csapokat. A csap az oszlop lefaragott, méret szerint kiképezett vége, amely a számára elkészített csaplyukba illeszkedik. A csapok által kapcsolódtak a keretgerendákba az oszlopok. Hagyományosan 5x5 cm-es csapokat készítettek, amelyek hossza is 5 cm volt. Később a csap mérete növekedett. A századforduló után pl. egy 16x16 cm-es oszlop csapjának szélessége 16 cm, vastagsága 5 cm, hossza pedig 8 cm lett. A csap méretének megfelelő lyukat vésték az alsó és felső gerendák közepébe.

Az oszlopok végeinek csapos kiképezésén túl az oszlopok oldalára is készítettek bevágásokat a kötőfa részére. Az összeállított gerendák megerősítésére az alap- és felső gerendákat, valamint a köztük álló oszlopokat ferdén, átlósan *kötésekkel* látták el, hogy az egymásra merőleges gerendák erősebben tartásuk egymást. A kötőlécek átlósan fogták át a gerendákat. A *kötőfák* általában egy méter hosszú, kb. 10 cm széles és 4—6 cm vas-

1. kép. A gerendavázis épületszerkezet összeállítása és előkészítése a felállításra. a) az épület alappgerendázata: 1. talpfa, 2. keresztalpfa, 3. csaplyuk; b) az épület hosszanti falának váza: 4. sarokoszlop, 5. csap, 6. koszorúgerenda, 7. kötőfa, 8. kam-polás helye, 9. szarufafészek. Rekonstrukció. Sajónémeti

tagságú lapos deszkák⁸. Két végüket ferde bevágással látták el. A gerendákra ennek megfelelő alakú és mélységű (3–6 cm-es) ferde irányú bevágásokat ejtettek, „hogy a kötés színejjen az oszloppal” (Szőlősardó). A kötések helyét az oszlopok alsó és felső részén készítették el.

Az épület hosszirányában elhelyezkedő oszlopok sorát a *koszorúfa* zárta le felül, amelynek előkészítése szintén sok munkát igényelt. A koszorúfa alsó lapjába az oszlopok csapnyílásait vágták be, míg az oldalsó lapra a felső átlós kötőfák számára szükséges *plattokat* (szögletes bevágásokat) készítették el. A felső gerendalapba pedig egymástól egy méteren-

ként vágják be a *szarufafészkeket*, amelyek a szarufák megtámasztására szolgáltak. A sarokoszlopok csapja számára kimért vájatok fölött a koszorúfába a talpgerendához hasonló szögletes bevágást, *kampolást*⁹ alakították ki a felső keresztgerenda megtartása miatt. A felső keresztgerendák összekapcsolásának technikája megegyezik az alsókéval (1b kép).

A keresztgerendák hagyományosan a koszorúfa fölé kerültek a sarokoszlopok csapolási helyén. A csűrökön 4 keresztgerendát alkalmaztak: az épület két szélén és a középső helyiség szélei fölött, vagyis a keresztbe helyezett talpfák fölött. A keresztgerendák alsó lapjába a kötések helyén kívül 1—2 csaplyukat vágják a rövidebb falak oszlopai részére¹⁰.

A *koszorúfára* támaszkodó *szarufákat* párba kötötték. Mivel a szarufák egy méterenként követték egymást, az épület hosszánál eggyel többet kellett készíteni belőlük. „Ha a hosszúság méterre nem stimmel, középtől osztották be méterenként a gerendákat” (Sajónémeti). A szarufákat könnyű fenyőgerendákból faragták ki. Vastagságuk 12—16 cm. Az épület szélességének kétharmad része adta meg a szarufa alaphosszúságát. Az elég gyakori 6 méter széles épületekre tehát 3,8—4 méteres szarufákat készítettek. A szarufa hosszához 40—50 cm-t még hozzáadtak, ami a koszorúgerendán túlérő ereszt képezte. A leszabott hosszúságú szarufákat párba válogatták. A szarufákat felső végüknél, a legrégebb eljárás szerint, *csapolással* kötötték össze párba. Az egyik szarufa végén kifaragott 4—5 cm-es csapot a másik oldalába vágott nyílásba illesztették. A csapos szarufa *vállával* (a csap körüli lapos felülettel) támaszkodott a másikkal. A szarufapárok csapos kapcsolása már csak a századforduló előtt épült néhány régi épületen figyelhető meg (Domaháza). A *villás csapolás*nál az egyik szarufa végét villásra, kétágúra vágják, a másikon pedig csak középen hagytak lapos *csapot*, *nyelvet*, ami a villás nyílásba illeszkedett. A villás kivágás alja ferde volt, ami a támaszkodást jobban biztosította. Ezt az eljárást *füles csapolás*nak is nevezik (Sajónémeti)¹¹.

A szarufák végét a koszorúgerendán való megtámaszkodás biztosítására alakították ki. A szarufavégtől számított 50 cm távolságra derékszögű bevágást ejtettek, amit Felsőkelecsényben *szakolás*nak, másutt *kármí bevágás*nak neveznek. A „szalmás világ” (a zsúpfedeles tetőfedés) idején a szarufa nem ért túl a koszorúgerendán, hanem abba volt csapolva, *belejtva*. „A folyó (koszorúgerenda) nem vót teljesen kivágva, megakasztotta a szarufa csapját” (Gömörszőlős). A koszorúfába felső lapjának belső részén általában a fa közepéig 3 cm-re fokozatosan mélyülő fészket vágják be. A szarufa végét hasonlóan ferdére képezték ki. A szarufa ferde csapja *nekítámaszkodott* a koszorúgerendába vágott fészkeknek, amely minden szögezés nélkül megtartotta azt.

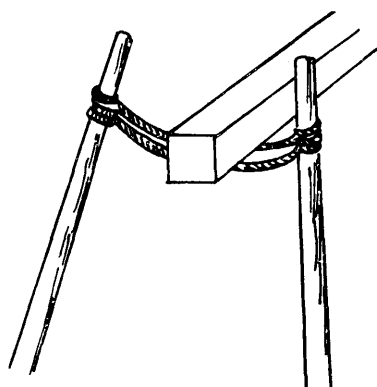
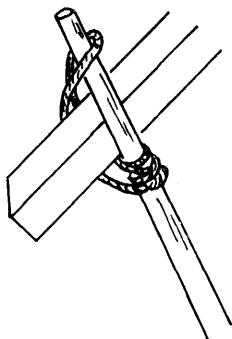
Az építkezésre előkészített gerendák, épületelemek leszabása, kifaragása gondos munkát, műszaki érzéket és nagy gyakorlatot követelt. Minden épületrésznek, minden gerendának előre meghatározott helye volt, nem lehetett összecserélni őket. Ezért a gerendák kijelölésekor, hogy melyik hova kerüljön, vésővel római számokat vágják minden egyes épületelembe egytől növekvő sorban. Az épület összeállításánál ezt a sorrendet követték.

Az épületváz felállítása az ács vezetésével az összes épületelem előkészítése után került sorra¹². Az épület helyét léccel kimérték és a sarokokat cövekkel megjelölték. Nagyméretű termésköveket tettek le a kijelölt helyekre, sokszor a falak hosszában is¹³. Lapos köveket válogattak ki, amelyeken nem billegett a ráhelyezett alapgerenda. Az épület alatti kövekre azért volt szükség, hogy a keret ne érintkezzen a földdel, ne nedvesedjen át¹⁴. Az újabban épített csűrök alá 40—60 cm magas kő-alapzatot falaznak. A kövekre fektetett alapgerendákat a rájuk vésett számok sorrendjében. A gerendavégeket összeillesztették a bevágásoknál, majd a fejsze fokával az ács ráütögetett, hogy jobban egymásba szoruljanak. Szöveget nem használtak hozzá.

Az alsó gerendakeret összeállítása után a sarokoszlopokat az alapzat közelébe vitték, sorrendben elfektették őket a keret két hosszanti oldalánál a nekik megfelelő csaplyukáknál. A koszorúgerendákat a négy-négy sarokoszlop felső végén kiképezett csapokra illesztették a földön fektetve. Ezután a koszorúgerendát és az oszlopokat átlósan kötőfákkal megerősítették (1. kép).

A csűr alapkeretének két oldalán fekvő, előre összeácsolt falkeret felállításához sok emberre volt szükség. Az építető gazda a szomszédokat, rokonokat hívta segíteni. Az épület méretétől függően általában 12—20 férfi segédkezett. A váz 16—18 méter hosszú, 3—4 méter magas keretet alkotott. A keret felállításához használt fontos eszköz volt az *olló*¹⁵. Ez 4—5 méter hosszú rúd, felső végére erősített kötéllel. A rúd hosszúsága az épület, a falkeret magasságától függött, annál 50—60 cm-rel kellett hosszabbnak lennie. Tarr Lajos szőlősárdói ács szerint „vannak rudak, szöveget ütünk az ódalába és kötelet kötünk rá, ez az olló”. A rúd felső végére ütöttek szöveget, ehhez kötötték az erős, sodrott kötelet két végével a szög alatt és felett, amire rá is csavarták (Gömörszőlős). A kötél rúdhoz lekötött végeivel hurkot képezett, amit emeléskor a gerendán átvetve a rúd végére vetettek és addig forgatták a rudat hossz tengelye körül, amíg a kötél alsó része a szögre csavarodva meg nem feszült. Ferde irányban könnyen emelhettek vele. Levétele úgy történt, hogy a rudat visszafelé csavarva meglazították a kötelet, majd maguk felé húzva a kötél vége leesett a rúdról (2. kép). Használtak *páros ollót* is (Gömörszőlős). Két rúd végére az előbbihez hasonlóan dupla kötelet rögzítettek, hogy a két rúd egymástól 80 cm távolságra került. Az emelni való gerendát a kötéltre helyezték, a rudakat egymás felé nyomva emelték fel a terhet, majd annak elhelyezése után elvették alóla (3. kép). Ennek az egyszerű emelőeszköznek használata szigetszerűen maradt fenn a népi építkezés gyakorlatában, ahol az iskolázott ácsok továbbra is felhasználták az építési munkákban¹⁶.

Az előre összeácsolt oldalkeretet a következőképpen állították fel. Az építést vezető ács minden ember helyét kijelölte. A gyengébb fizikumúak közül négyet az alsó gerendakerethez állított. Ezek neve *őrző* volt. Minden sarokoszlop csaplyukánál állt egy őrző (Sajónémeti). Az őrzők ügyeltek arra, hogy emelés közben az oszlop végei, csapjai megfelelően illeszkedjenek a talpfa nyílásaiba. Fejszével igazították az oszlopokat. A

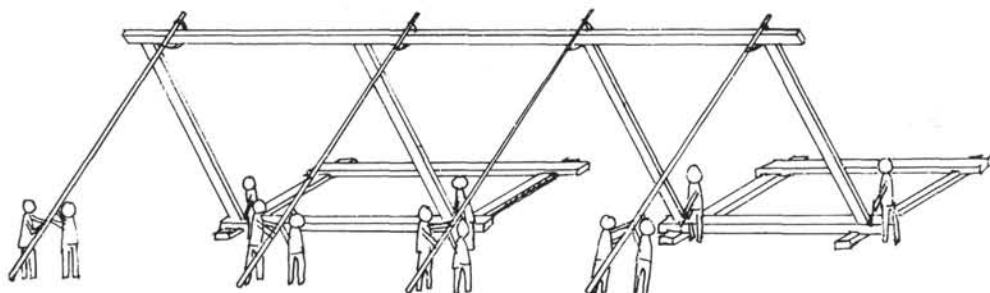

2. kép. Az épületváz emelésére szolgáló olló és használata. Szőlősardó

3. kép. A kettősolló használata. Gömörszőlős

koszorúgerendába csapolt sarokoszlopok alsó csapját a talpfákba vágott csaplyukhoz illesztették, majd ahányan voltak, kézzel emelték felfelé a koszorúgerendát. Emelés közben a sarkokra és közepre *bukok*at tettek a koszorúgerenda alá, amíg pihentek. Amikor magasabbra emelkedett a gerendakeret, kétágú vasvillákkal nyomták felfelé. Közben a koszorúgerendára az oszlopok közelében a külső oldal felől rácsatolták a négy ollót. Egy ollóhoz két ember állt. A rudat megforgatva megfeszítették a hurkot és a rúdnak támaszkodva tolták azt, amitől a keret lassan felegyenesedett. Egyforma erővel kellett kifeszíteni mindegyik ollót, ezért az ács vezényelte a munka menetét. Az ollót toló emberek néha a talpfára is ráálltak, hogy az jobban fogja a terhet. Az emelkedő keret oszlopainak végét az őrzők fejszével ütögették, ha azok nem a megfelelő irányba mozdultak el. Amikor az oszlopok alsó csapjai teljesen beleillesszkedtek a talpgerenda csaplyukaiba, az oszlopok és a koszorúfa egyenesen állt, az ollókkal támasztotta egy-egy ember a keretet, amíg a többiek a szélső sarokoszlopokat két irányban alul átlósan a kötőfákkal rögzítették a talpkerethez. Miután a hosszanti falkeret biztonságosan állt, az ollókat kilazítva levették a gerendákról és hosszabb pihenés után nekiláttak a másik oldal hasonló felemeléséhez (4. kép)¹⁷.

A két hosszanti fal felállítását a felső keresztgerendák felállítása követte, szintén ollók vagy két párosolló segítségével. Az utóbbi esetben a ferdén tartott rudak kötelére ráemelték a gerenda egyik végét, másikat pedig a szemben állóra. A páros olló egy-egy szárát szintén két ember feszítette vagy tolt felfelé, ezáltal emelve a gerendát. A koszorúfára fektetett deszkaállványon két ember várta a felemelkedő gerendát, amelynek végét a koszorúgerendába eresztették az előre elkészített kivágásokba. A két szélső keresztgerenda után emelték fel a másik két belső keresztgerendát. A keresztgerendák felrakását megelőzően a hosszanti fal és a rövidebb falak közbeeső oszlopait kézzel a helyükre illesztették.

4. kép Az épületváz felállításának hagyományos technikája ollók segítségével.
Rekonstrukció. Szőlőszárdó

A falkeret felállításának sorrendje változhatott. Előfordult, hogy először a rövidebb falat képező keretet állították fel, amikor csak két olló vettek igénybe négy ember segítségével (Gömörszőlős). Említették azt is, hogy olló nélkül támasztották fel a két szélső sarokgerendát összefogó keresztgerendából álló keretet (Sajónémeti). A rövidebb falkeret felállítása után a közbeeső oszlopokat egyesével állították a talpfákra és a koszorúgerendát kötéllal vagy csigával emelték rá a sarokoszlopokat összekötő keresztgerendákra. Ebben az esetben a keresztgerendák helyezkedtek el alul, ami az újabb építési eljárás jele.

A gerendaváz ollók nélküli hagyományos felállítási technikája volt az, hogy az elkészített alapkeretre egyenként állították fel az oszlopokat. Majd állványzatot építettek és kötelek segítségével a több darabból álló koszorúgerendát felvonták és részenként illesztették az oszlopok felső csapjaira. A koszorúgerenda darabjait fent erősítették össze egymással. Ezután húzták fel az állványzatról a keresztgerendákat és rögzítették az alattuk húzóóó hosszanti gerendákba. Az épületelemek egyenkénti, kézi erővel történő felállítása az újabban épült kisebb méretű favázis épületek felállításánál gyakoribb, mint az ollók használata.

Amikor az épület kerete állt, a koszorúgerenda mellé végig létrákat vagy deszkákat fektettek le, ami állásként szolgált. Középre is tettek deszkákat. A keresztgerendák tartották meg a hosszú létrákat és deszkákat. Két ember a szélekre állt, egy meg középre. Az összeácsolt szarufapárra köteleket kötöttek. Ha a szarufákat *kakasülő* fogta össze, akkor annak a közepére kötötték a köteleket. Régen nem használtak a csűrök tetőzetének kiképzésénél *kakasülőt*¹⁸. Csak újabban csapolják a szarufák felső végétől, az *üstöktől* 1,2 méterre vízszintesen az összekötő léceket. Ha nem volt ez a szarufapáron, akkor az üstökre vagy az egyik oldal felső végére erősítették a köteleket. A közepén álló ember húzta a kötélnél fogva felfelé a szarufát. Alulról villával többen segítettek. A két szélén álló ember megemelte a szarufapár végeit, amikor az a megfelelő magasságba ért. Majd a szarufa végeit beállították a koszorúgerendán levő fészkekbe. „Kettő szögezte a két szélén, a középső fogta, az ács alulról nézte. A fejsze nyelével nézve igazította őket” (Sajónémeti). A szarufákat az épületváz egyik végétől elindulva egy méterenként rakták fel sorban. Amikor ezzel elké-

5. kép. Gerendavázás istálló ravásfallal. Jósvafő

szültek, a szarufákat *belecelték*. A lécek szögelését alulról kezdték meg. Az első lécet a szarufák *spiccre* legömbölyített végétől 5—6 cm-re erősítették fel. Szalmafedél alá 40—45 cm-enként helyezték el a további léceket¹⁹. Cserépnél az első sor lécz után 26 cm-re került a következő, a többi 32—33 cm-re egymás után felfelé. Az üstöktől 3 cm-re maradt el a lécezés.

Az épületváz felállítását követően a munkában részt vevők áldomást ittak. Ezt követően a gazda kifizette az ácsot. Mindig terményben állapodtak meg, általában búzában fizettek. Egy átlagos méretű csűr felállításáért az ács 6—8 q búzát kért (Sajónémeti). Az ácsok általános szokás szerint csak az épületváz felállításáig vállalták a munkát. A tetőfedés, a falak elkészítése, a belső térbeosztás kiképzése, a toldaléképületek emelése az építető gazda dolga volt. Ezeket a munkákat vagy saját maga, vagy e kiegészítő munkákhoz értő parasztemberek végezték el. Az építető részéről adott segítséggel folyó ácsmunka kb. két hétig tartott. Ennyi idő alatt az épületváz anyagát kifaragták és felállították. Azonban az épület teljes elkészítéséhez, a gazdasági munkák elvégzése és a segítők számának lepadása miatt, sokszor több hónapra volt szükség. Az építető így is hosszú ideig járt vissza segíteni, ledolgozni a kölcsönmunkát. A szomszédoknak és az ácsolási munkában segédkező falubelieknek a gazda ugyanannyi napot visszament segíteni, vagy fuvarozott nekik megállapodás szerint. A rokonoknak étel-ital járt a segítségért. Az építkezésben csak a falubeliek vettek részt.

6. kép. Tapasztott régelyes fal gerendavázás csűr toldalékpületén. Borsodbóta

Az épületváz felállítása után legsürgetőbb munka a tetőfedés volt. A hagyományos szalmafedelet ehhez a munkához jól értő parasztspecialistákkal, *zsúfolókkal* végeztették²⁰. Az utóbbi évtizedekben általánosan elterjedő cserépfedésről az építetők maguk gondoskodnak. Ugyancsak mindig önerőből készültek a falak. A gerendavázás szerkezetű épületekre kétféle falat készítettek: *ravást* és *fonást*. A ravásfal több faanyagot igényelt, elkészítése is több munkába került. Ehhez a munkához néha a faragásban járatos segítőköt is hívtak. Az épületváz oszlopainak egymás felé néző oldalába középen már előzőleg 4—5 cm mélységben, hasonló szélességben vájatot véstek, amit *zsilipnek*, *zsilypnek* mondtak. Az oszlopokba vájt zsilipekbe az oszlopok közének megfelelő hosszúságú, 20—30 cm szélességű, fejszével durván faragott bükk- vagy tölgyfadeszkákat raktak egymásra, egészen a tetőgerendáig. A deszkák nem illeszkedtek szabályosan egymáshoz, mert széleik egyenetlenek voltak, de ez a csűr szellőzésének előnyére vált (5. kép). A zsilipbe rakott deszkákat legnagyobb részben *ravás*, *ravásfa* néven említik²¹. Használják a *boronafa* (Hangony, Domaháza) elnevezést is²².

A fonásfalat úgy készítették, hogy hosszú, hasogatott cserfakarókat szögeztek a falkerethez kívül, a felső és az alsó gerendákra egymástól kb. 30 cm távolságra, majd a karókat fűz-, mogyoró- vagy cserfavesszővel vízszintesen befonták. A fonás nem takarta az oszlopokat, mert a vesszőt

a sarkoknál visszahajtották²³. A fonásfal másik változata a karók vízszintes elhelyezéséből adódott. Az oszlopok közé három rudat, *régelyt* helyeztek el alul, középen és felül, végeiket az oszlopokba vágott mélyedésekbe rögzítve (ő. kép). A fűz-, gyertyán- vagy mogyoró vesszőt függőlegesen fonták a három fekvő rúd közé. Vessző helyett botokat, vékonyabb karókat is hajlítottak a régelyek közé (Gömörszőlős, Tereszténye). A régelyes falat általában sárral betapasztották. A durván hasított karók széles felülete jobban megtartotta a tapasztást, mint a sűrű fonás. A tapasztott sövényfalat *pacsitjálnak* mondják, a munkát *pacsikolásnak*. A gabonakévék kiszáritására szolgáló csűrök külső falait ritkán tapasztották be, mert a cél az volt, hogy a levegő minél jobban átjárja az épületet. Az újabban elterjedt fonásfalat éppen a termény levegőzése miatt tartották előnyösebbnek.

Az elmondottak alapján kitűnik, hogy a gerendavázas építkezés hagyományos módjánál az építő, az ács és az építettő tevékenysége meglehetősen összefonódott. Az épületváz elemeinek előkészítésében és az épület felállításában részt vevő parasztemberek közül sokan értettek a fa munkákhöz, azonban az építkezés irányítását mindig ács végezte. A gerendavázas épületek egyes elemeinek elkészítése, a rögzítések helyének kimérése, kifaragása és az épületváz felállítása sokkal nagyobb műszaki ismeretet feltételezett, mint amivel egy gazdálkodó ember rendelkezhetett. Ugyanakkor a segítő emberek munkájának helyes irányítása az épületszerkezet összeállításának világos átlátását: „ácsszemet”, és nem utolsósorban nagy gyakorlatot követelt meg. A visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a faépületek vázának felállítását mindig olyan ember irányította, aki jól értett ehhez a munkához, ácsmunkával foglalkozott, abból élt meg, tehát ács volt²⁴. Ezeknek az ácsoknak legnagyobb része apjától, őseitől örökölte a mesterséget. „Firól fira maradt, ellopta az apjától, látta hogyan dolgoznak, benne volt a munkában” (Szőlősardó)²⁵. A hagyományos technikákat mindaddig alkalmazták, míg — ha csupán a gazdasági épületeknél — a faépítkezés szokása élt.

JEGYZETEK

1. *Bakó Ferenc*: A faépítkezés emlékei Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve V (1967) 168.; Igen tanulságos még a kérdés vizsgálatához *Bakó Ferenc*: Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán (Mócszertani kísérlet okleveles forrásanyagok néprajzi elemzésére). Az Egri Múzeum Évkönyve VII (1970) 257—309.; A századforduló táján még ritkán előfordult faházak átépítése. Erre vonatkozó adatok is jól használhatóak. Vö. *Lajos Árpád*: Az utolsó faház Domaházán. Borsodi Szemle III (1959) 63—67.
2. A lakóházépítés nagyarányú változásával mutat erre *Vargha László*: Fejezetek a magyar népi építészet köréből. Bp., 1953. 43.; *Vargha László*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi műemlékei. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IV (1960) 95—131.
3. *Bakó i. m.* (1967) 168.
4. A csűrök gazdálkodásban betöltött hagyományos szerepére l. *Gunda Béla*: Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. Népr. Ért., XXIX (1937) 45—70.
5. Ezt jól tükrözi a hatalmas méretű torkos csűrök építésének megerősödése az 1920—1930-as években. Vö. *Selmeczi Kovács Attila*: Torkos csűrök Észak-Borsodban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X (1971) 435—455.

6. Elsősorban *Kovács Béla* (1896) sajónémeti, *Babus Benjámín* (1887) gömör-szőlősi és Tarr Lajos (1925) szőlősardói ácsokat illeti köszönet értékes tájékoztatásukért.
7. Egy korai leírás szerint „a talfák... berovás által vannak összekapcsolva”. *Pápai Károly*: A palócok faház. Ethn. IV (1893) 12.
8. A méternyi hosszúságú átlógerendákat *kötés* néven említi *Istvánffy Gyula*: A palócok lakóháza és berendezése. Népr. Ért. XII (1911) 10.
9. A terminológia 1840 körüli előfordulását Heves megyéből jelzi *Szinnyei József*: Magyar Tájékoztató I. Bp., 1893. 1029.
10. A keresztgerenda terminológián kívül előfordul az *átalgerenda* (Bükkmogyorósd), *kötőgerenda* (Hangony, Domaháza, Sajónémeti, Gömör-szőlős, Szőlősardó), *kapocsgerenda* (Felsőkelecsény). *Pápai keresztgerendát, keresztfát, átalgerendát* említ (*Pápai* i. m. 13.). Csak *átalgerendát* ismer *Istvánffy* i. m. 2.; *keresztgerendát* említ *Lajos* i. m. 66.
11. Az építészeti irodalom *ollós-* vagy *villacsap* néven tartja számon. *Bossányi József*: Ácsszerkezetek. Ipari szakkönyvtár 101—103. Bp. é. n. 21.
12. Gerendavázis épület felállításának technikájáról a Győr megyei Kapi helységből egyedül *Vajkai Aurél* közölt eddig részletes leírást. L. *Vajkai Aurél*: Adatok pajtavázis felállításának és kész pajták költöztetésének mechanikájához. Népr. Ért., XXIX. (1937) 333—337. — Az építéstechnikában a területi távolságok ellenére sok hasonló vonás tűnik szembe.
13. Domaházán a lakóház négy sarokhelyén egy-egy gerendát, *gyámfát* ástak le alapzatul, és ezekre fektették a talpfákat. *Lajos* i. m. 65.
14. *Pápai* i. m. 14, 31. — *Istvánffy* i. m. 10. — Cs. *Sebestyén Károly*: Talpfa. Ethn., LVI (1945) 47—48.
15. Hasonló eszközt *rákláb* néven ír le *Vajkai* i. m. 334.
16. Részletesebben l. *Selmeczi Kovács Attila*: Egy népi emelőeszköz előfordulásához. Ethn., LXXX (1969) 461—462.
17. A pajtavázis hasonló felállítási technikáját ismerteti Győr megyéből *Vajkai* i. m. 335—336.
18. A lakóházakon viszont elterjedt volt. *Herman Ottó* gyűjtése 1898: A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. No. 182. 97.
19. *Pápai* szerint „ezek a lécek úgy 18 hüvelykre vannak egymástól”. *Pápai* i. m. 14.
20. A hagyományos tetőfedést részletesen írja le erről a területről *Selmeczi Kovács Attila*: A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn., LXXIX. 1968. 548—558.
21. *Istvánffy* i. m. 2.
22. Hasonlót említ *Lajos* i. m. 64. és *Bakó* i. m. (1967) 170.
23. Alkalmazását l. *Selmeczi Kovács* i. m. (1971) 443. és 8. kép.
24. A favázis épületszerkezet felállításának komoly irányítást igénylő munkáját igazolja *Vajkai* i. m. 333. is.
25. Az ácsok tevékenységéhez nyújt részletesebb adatokat *Selmeczi Kovács Attila*: Az építőközpontok kérdéséhez. Ethn., LXXXII (1971) 73—75.

Bau von Fachwerkhäusern in Nord-Borsod

(A u s z u g)

Der Bau von Fachwerkhäusern in Nord-Borsod hört in der Mitte des vergangenen Jahrhunderts auf. Wirtschaftsgebäude dagegen, in erster Linie Scheunen, wurden bis zur Mitte unseres Jahrhunderts zum grössten Teil aus Holz mit Fachwerk gebaut. Dadurch ist die Möglichkeit gegeben, die traditionellen Bautechniken durch Untersuchung der Bauweise der Scheunen zu rekonstruieren. Aus dem beträchtlichen Material untersuche ich jetzt nur die Aufstellungsarten und -techniken des Fachwerks.

Die Bemessung und Zimmerung der einzelnen Elemente und Teile ist die Aufgabe des Zimmermanns. Der Bau wurde immer vom Zimmermann geleitet, bei den Bauarbeiten halfen die Verwandten und Nachbarn des Bauherren. Die Bauarbeiten verlangten 12—20 Mann, die vom Zimmermann geleitet wurden. Nachdem der Zimmermann die Teile gezimmert hat, wurden der Grundrahmen und die Längswände auf dem Boden zusammengestellt (Bild 1.). Das Gerüst der Seitenwände wurde zum Grundbalken gelegt. Zum Aufstellen des Gebäuderahmens wurde ein spezielles Gerät verwendet: Eine 4—4,5 Meter lange Stange, mit einer Schlinge am oberen Ende (Bild 2.). Eine Doppelausführung dessen ist auch bekannt (Bild 3.). Das Gerüst der Längswand wurde erst manuell angehoben, dann die Hebestange angebunden und mit deren Hilfe stellten acht Mann auf. Bei jedem Balkenende stand ein Mann, der mit einer Axt das Balkenende in das Zapfloch richtete (Bild 4.). Nach Aufstellung des Gerüsts wurde es unten mit Querstangen befestigt. Es folgten die Zwischenbalken, und die beiden kürzeren Seiten. Die Sparren wurden mit Hilfe von Seilen auf die stehenden Gerüste gehoben und dort befestigt. Die Zimmerleute unternahmen die Arbeit nur bis zum Aufstellen des Fachwerkes, die bei Scheunen durchschnittlicher Aussmasse zwei Wochen lang dauerte. Die Dachdeckung übernahm ein Bauer-Spezialist, die Wände wurden vom Bauherren selbst aus Brettern oder Ruten gefertigt (Bild 5—6.).

Attila Selmeczi Kovács

A KARCSAI PARASZTIFJÚSÁG TÁRSASÉLETE

NAGY GÉZA

Ebben a tárgykörben is, mint sok másban, könnyebb a helyzetem, mint azoknak a gyűjtőknek, akik a falu közösségébe kívülről kerülve próbálkoznak gyűjtéssel. Könnyebb már csak azért is, mert amit leírok, azt nemcsak az adatközlőkre szorítkozva írhatom le, hanem személyes tapasztalatokra is támaszkodhatom, hiszen én is ennek a faluközösségnek voltam és vagyok a tagja. Itt születtem, itt nőttem fel, s iskoláim elvégzése után itt élek pedagógusként, és szinte a szemem előtt mentek végbe azok a változások, amelyek alapjaiban megváltoztatták a falu, és ezen belül az ifjúság életét is, és nagy hatással voltak a fiatalság korábban kialakult társaséletének megváltozására.

Karcsa a legrégebbi bodrogi közti falvak közül való, már 1245-ben találunk utalást a létezésére az Árpád-kori oklevelekben¹. A későbbi századokban is egyre gyakrabban bukkan fel a neve a korabeli iratokban. Lakóinak főfoglalkozása ekkor még a halászat, pákászat, a réti gyűjtögetés, mert a határ nagy része mocsár, nádas. A Mária Terézia által kiadott Urbarium szerint, csak 181,5 hold földön lehet földművelést folytatni. A mo-csarak lecsapolása után még rosszabbá válik az itt élő nép helyzete, mert a lecsapolt területekre a földesúr teszi rá a kezét. Ez a 19. század végén a földosztó mozgalom fellobbanását eredményezi, amelyet a hatóság csak katonaság bevetésével tud elfojtani.

Az első világháborúig a falu egyetlen utcából állt, a mai Táncsics Mihály utcából, amely *Alvégre* és *Felvégre* tagolódott. A két világháború között felépül a *Telek* és a *Háromvékás* utca (ma Dózsa és Esze Tamás utca), az *Oré*, *Gátszög*, *Szőlőhomok* (ma Vasvári, Szabadság, Arany János, Jókai, Béke és Május 1. utcák), majd a felszabadulás után a *Biharom* (Rákóczi) és *Tégláska* (Kossuth, Árpád, Felszabadulás) utcák. A falu 2394 lakosa ma is túlnyomó részben református és a felszabadulásig kizárólag földművelésből élt. A felszabadulás után egyre többen kerestek a falun kívül munkát és egyre több a szakmunkás. Ma már földműveléssel, illetve mezőgazdasági munkával csak az idősebbek foglalkoznak, s azok a fiatalok, akiket szakmájuk a mezőgazdasághoz köt. Ezért amikor az

1945 előtti helyzetről beszéllek, akkor kizárólag a földműveléssel foglalkozó fiatalok helyzetéről, életéről szólok, viszont az 1945 utáni időkről szólva már inkább csak úgy beszélhetünk a falusi fiatalokról, hogy a faluban laknak, de foglalkozásuk, munkahelyük már elszólitotta őket a faluból és se nem városi, se nem falusi sem a szokásuk, sem a viselkedésük.

1. Amíg a gyermekből lány lesz

A leánnyá válás időpontja századunk elejétől többször változott. Az első időpont az első világháború befejezéséig tart. Itt a lánykor kezdete a református vallásúaknál a konfirmálással kezdődött. Szándékosan nem az iskola befejezését mondom, mert ez a lányoknál nem mindig történt meg, vagyis a lánytanulók nagy része az elemi iskola 6 osztályát nem végezte el. Ennek fő oka a gazdasági helyzet volt. A lánygyereket már 6—7 éves korban oda lehetett adni *libapásztornak*, *pesztonkának*. Ez a szegény sorsú családoknál általános volt. Egyik adatközlőm szerint: „Mikor iskolába kerültem, mán vótam vagy tizenegy esztendő, de hát úgy jártam iskolába, hogy pesztonka is vótam, elmentem pesztonkának. Vettek a lábomra csizmát, ruhát adtak rám. Télbe nem járhattam, ha csizma nem vót. Nyárba meg libapásztornak kellett lenni. Én csak a liba mellett tanultam. Nyárára osztán hazahíttak. Kepére jártam édesapámmal. Mer a bátyám otthagya édesapámot, a néném meg férjhez ment, mán csak egy testvérem maradt otthon végig az édesapámmal.”

Ha nem is végzett iskolát a lány, amikor betöltötte a 13—14 esztendőt, már konfirmált és ettől az időtől kezdve ha nem tartozott még a *nagylányok* közé, de gyermek nem volt többé, és ez a családnak anyagi gondot is okozott, mert a felnőttkorba lépés a lányoknál a ruházkodást is megváltoztatta. Amíg ugyanis a gyermekkorba tartoztak a lányok és fiúk, addig tavasztól ősziig egységes volt a ruhaviseletük, különösen az első világháborúig. Mindkét nemhez tartozó gyermekek nyári ruházata egy piros, hosszú ingszerű ruhából, a „piros viganóból” állott. Ezt viselték 9—11 éves korig.

A felszabadulásig a lánykor alsó határa nem változott, csupán az iskolás korhoz igazodott, vagyis az elemi iskola 6. osztályának elvégzése után kezdődött a konfirmációra való felkészülés és amelyik lány konfirmált, az már *nagylánynak* számított. Megváltozott a helyzete a családban és a falu társadalmában. Ettől az időtől kezdve már mindennap részt kellett vennie a mezei munkában. Megváltozott a hajviselete, ruházkodása és egész viselkedése. „Mikor mán a 12. évet betöltöttük, apám kijelentette, hogy vasárnap délután nem szabad addig hazulról elmenni, míg az edényt el nem mostuk. Hát mire a mosogatást elvégeztük, mán harangoztak délutánra, oszt menni kellett a templomba.” Míg ugyanis a leány iskolába járt, a haját rendszerint egy vagy két *csurkába* (ágba, varkocsba) fonták oldalra meg felfelé fésülték, *felgyürkölték*. Mikor azonban kiszabadult az iskolából, *kikonfirmált*, *kicendulázott*, már más lett a hajviselete. „Két csurkára fontuk mink is a hajunkot, de mán nem hajtottuk vissza, csak

szépen felfésültük, befontuk, osztán így koszoróba feltettük a hajunkot a fejünkre. 14 esztendő koromban már így horodtam koszoróba.”

Az első világháborúig a lányruházat, illetve a viselet a következőképpen alakult. Kapott a lány egy pár csizmát ünnepre, egy párat hétköznapra. Felső ruházatra 3—4 *kabátot* (szoknyát), mindegyiket 4 szélből fehér, piros, kék, zöld vagy rózsaszínben. A szoknya, illetve a kabát felett *ráncoskát* (szűk, testhezálló blúz) vagy *lityát* (bő blúz) horodtak. Fejükre *delinkendőt* tettek. Téli ruhaként *borítót*, *nagykendőt* és *kázmérből* készült *nyakbavaló kendőt* viseltek. A szoknya vagy kabát alá *alsószoknyát* vettek gyolcsból ünnepi viseletként, az alsószoknyához pedig *ingvállat*. A hétköznapi viselet is ilyen volt, csak olcsóbb anyagból és alsóruhaként *vászonpendelyt* és *ingvállat* horodtak, de a vászon ingváll mell- és ujjrésze gyocccsal volt borítva. Nyáron az ünnepi lábbeli a magas szárú fűzős cipő volt. Nem mindenkinek volt több rendbeli ruházata, de a legszegényebbek is volt egy-két rendbeli. A szoknya és blúz anyaga: *libertinselyem*, *selyembatiszt*, *moll*, *grenadinselyem* volt.

Adatközlőim szerint: „Az ötözködésbe is vittük magunkot. Ráncoskába meg kabátba jártunk. De már nem olyanba, mint azelőtt, ha ódalgombos ráncoskába, meg lerakott kabátba. Kötőt nem horodtunk, csak a világháború után varrtunk vállaskötőköt. De még mikor a lerakott ruha vót a divat, akkor csak vosárnap estére meg a bálba kötöttünk elibünk kötőt, de az csak a derekunkig ért. A kabát meg négy szélből vót. A kabát alatt alsószoknyákat horodtunk. Vót olyan is, aki 6—8 alsószoknyát is felvett. Én csak két alsószoknyát horodtam, meg rajta a felsőruhát, de ki hogy horodta. Sok úgy is csinálta, hogy még az alsószoknyára is fodrot varrt, hogy többnek látszodjon. Oszt ha valaki azt akarta, hogy soknak látszodjon, hát a combjának a közepitül fodrot varrt rá. Vót olyan kabát is, hogy a fodron felül rács vót varrva, oszt abba pántlika vót húzva. Olyan vót a kabát, mintha kötő lett vóna elibe kötve. A kabáton felül ráncoskát meg lityát horodtunk, ódalgombolóst, de olyan ráncoskát, hogy még a gallérja is ráncos vót. Olyan kabát, mint nekem vót, akkor nem vót a faluba senkinek, mer mamám varrta a ruhát, hát csak nekem varrta úgy. A ráncoska gallérját is olyan apró gyöngygalárrizzsal kivarrtuk. Elsőbe csak simahátú ráncoska vót, de ótán már húzothatú vót. Ez már akkor vót mindenkinek, mikor én nagyjány vótam, úgy a világháború után. Arra is csipkét tettem, oszt úgy nézett ki, mint a rácsos kabát. Az ódalára meg a csipke közé piross gombot varrtunk, amelyik olyan vót, mint egy cseresnye, de fábul vót a gomb. A ruha színe meg piros, kék, zöld, rózsaszín, égszínkék. Míg a jány fiatalabb vót, addig a világosabbat vették, de mikor már vénebb vót a setétebb színt vették. Nekem már tizenkét éves koromban megvették az ünneplő ruhát, a jányruhát. A konfémálás tiszta fehérbe vót, a bálba is abba mentek a jányok. A fejre fejrevaló kendőt tettek. Csak ha lakadalomba vagy templomba mentek, akkor vóta hajadonfint. A kendő fehér, kék, drappszínű vót, de mindenféle mezzei virág vót benne.”

Az első világháború után a ruházatkodásban bizonyos változás következik be. A *szoknya*, *ráncoska* helyett igen hamar tért hódított a *viganó*, az egybeszabott városi ruha. Az alsóruhánál is felváltja a *pendelyt* és az

ingvállat a kombiné, a lábbelinél is megjelenik ünnepre a magas sarkú félcipő és a patentharisnya fehér, barna és fekete színben. A *borítót, nagykendőt* pedig felváltotta a fekete színű, prémmel szegett *nagykabát*, a *télikabát* és megjelenik női viseletként az addig ismeretlen női nadrág, a *bugyogó*. Az első világháborúig ugyanis a nők — asszonyok, lányok — az alsó ruházat és felső ruházat alatt nem viseltek semmit. Nem volt az alsó és felső ruházatban külön nyári és téli viselet. Ugyanaz volt nyáron az ünneplő és hétköznapi viselet, mint télen, a lábbeli kivételével. Mert amíg télen csizmát hordtak, addig nyáron vasárnap délig *száras cipő* volt a lábbeliviselet, de vasárnap délután és a hétköznapokon csak meztláb és *bocskorban* jártak.

A női viselet a faluban igen hosszú ideig volt állandó, igen sokáig maradt meg olyannak, mint az az 1800-as évek végéig általános volt. Ebben szerepet játszott az is, hogy a lányokat, akik megpróbálták újítani, városi ruhákban járni, kigúnyolták. Az olyan lányokra azt mondták, hogy az csak olyan „uticifra, házirossz”. Az 50 éven felüli asszonyok még ma is a régi szabású ruhát viselik.

A régi viseletre vonatkozóan talán legbiztosabb forrásnak fogadjuk el Máthé Gyula református lelkész feljegyzését, mely szerint: „A 90-es évekig a női népség megőrizte ősi viseletét. A leányok viselete az érzékeket nem ingerelte. Egy kötésig érő veres színű *lityából* vagy *litya* nevű felsőből, s rövid térdig érő fekete rózsás kabátból állt. Ruhájuk drága kázmér szövet volt piros és kék rózsákkal tarkázva. A derekat vagy pruszlikot zöld selyemmel kisteppelték. Lábbelijük ünnepekre a ráncos csizma volt. A lányok öltözete tehát elrejtette a formát, de mikor mint menyasszonyt felkontyolták, el sem tudta képzelni az ember, hogy hogyan változott át a leány deli tündér menyecskévé. A könyök fölött dudorodó *gyolcs ingváll*, a piros, virágos testhez álló fekete pruszlik, a bokorugró szoknya és a vállon és derékon átkötött fekete alapon piros rózsás selyemkendővel”².

A harmincas évek elején ez a ruházat 40 éves korig teljesen eltűnik. Ez nem a régi elvetését és az új térhódítását jelenti véleményem szerint, hanem inkább gazdasági okai vannak. Az itt élő nép igen sokat nélkülözött és mindig az állt a középpontban, hogy megszabaduljon a függőségtől, hogy valamennyi földje legyen. A régi ruházat aránylag sokba került, hiszen egy-egy szoknyát legalább négy szélből kellett varratni és egyszeri öltözködéshez 6—8 szoknyára volt szükség. Ezzel azonban még nem oldódtak meg a ruházatkodási gondok, mert *ráncoska*, *litya* készítéséhez is kellett anyagot venni. Ezzel szemben egy *viganóra* elegendő volt annyi kelme, amennyi egy szoknyára kellett, s a *viganó* anyaga is olcsóbb volt. Így azután érthető, hogy a 30-as évek végére már csak az idősebb asszonyok viseletében maradt meg a régi viselet. A csizma viselése téli viseletként továbbra is megmarad, egészen az 50-es évek közepéig. A *ráncoska* a felsőtest formáját jól követte, hiszen teljesen a testhez simult. A *viganó* azonban bővebb szabású volt, ezért a *viganó* és kombiné használatával egy időben kezd elterjedni a melltartó is.

A hajviseletben nem történt változás egészen az 50-es évek elejéig. Addig falusi lány vagy asszony semmi pénzért nem vágatta volna le a

haját. Bár a lányoknál így is változott a hajviselet, mert a két csurkába font és koszorúba felrakott haját a 30-as évek elején felváltotta az egy csurkába font és leeresztett haj. Majd újra két ágba fonták a hajukat a lányok és az ágakat felhajtva a hajuk tövénél kötötték meg szalaggal. Az 50-es évektől egyre jobban tért hódít a dauerolt haj, s ma már egyáltalán nincs különbség sem a hajviseletben, sem a ruházkozásban a falusiak és városiak között.

A viselkedésre, a járásra, a társaságban való forgolódásra, az otthoni tevécs-vevésre mindig sokat adtak a faluban. Az iskolás lány amikor elérte azt az időt, hogy nemsokára a nagylányok közé léphetett, már figyelgette a nagylányok járását, tartását és igyekezett maga is úgy járni, úgy tartani magát. „Mer egy jánynak még a menésébe is adni kellett magára. Nem vót szabad elereszteni magát, ha gangoson kellett menni az utcán, hogy kopogjon a csizma sarka, ha lépett. Mer vót olyan jány, aki úgy ment, mintha összefonódott vóna az ina. Még a föld is sírt, amerre járt.”

Mikor elkészült a lány, hogy a templomba menjen, addig nem ment ki az utcára, míg az anyja meg nem nézte, meg nem igazította rajta — ha kellett — a ruhát. A tavasztól őszig tartó időszakban a templomba menő lány a jobbkezében a zsebkendőjét (*kiskeszkenőt*) tartotta és mellette egy vagy két szál virágot. Rendszerint barátnőit bevárva, azokhoz csatlakozva együtt mentek végig az utcán gangosan lépkedve, kihúzva magukat. A templom előtt megvárták, míg a harang elhallgatott és ezután mentek be a templomba, de amíg ott vártak a sorukra, vigyáztak arra is, hogy állnak, mert amelyik lány a lábát szétette, arra azt mondták, hogy „úgy áll, mint egy tehen”.

A szépségesezmény a kerek, piros arc, a barna haj, a jó növés (nem alacsony, nem túl magas), az arányos termet, erős testalkat volt. A filigrán termetet nem kedvelték, arról azt tartották, hogy nem alkalmas a munkára. Nem tartották szépek a túl vékony derekat sem. Szerették az erőteljes testalkatot, a kissé széles csípőt. Ennek érdekében a lányok több szoknyát vettek magukra, mert „az vót a derék jány, aki jó faros vót, az jól birta a munkát”.

A lányok is sokat tettek azért, hogy szépek legyenek. Azt tartották, hogy karácsony és újév reggelén, aki először merít a Karcsából vagy a kútból vizet, akkor az az arányos vizet hozza el. Ha abban a vízben megmosakodik, akkor egész esztendőben üde, friss lesz az arca. Használták a *szilcfű* virágának főzetét is az arc ápolására. Aki tavasszal elsőnek pillantotta meg a fecskét, az sietett elmondani a versikét: „Fecskét látok, szeplőt hányok!”, mert azt tartották, hogy akkor nem lesznek szeplősek, vagy elmegy az arcukról a szeplő. Voltak olyanok is, akik mesterséges szépítő szereket használtak. Az ilyen lányokat azonban, ha kiderült a tetűk, kigúnyolták, a fiúk az arcukra fújták a füstöt, hogy megnézzék, a púder nem megy-e össze az arcukon. Még azt sem kedvelték, akik *kávés-papírral* pirosították az arcukat. Ezért dalolták gyakran:

*Így szült éngem anyám e világra,
Kávés-papír nem kell az orcámra.*

Az ötvenes évek közepétől a városi ruhával együtt egyre jobban terjed a kozmetikai szerek használata is. Ma pedig már ezeknek a szereknek a használatát tartják természetesnek, mint ahogy a levágott haját, a forró-nadrágot, nadrágkosztümöt, miniszoknyát is természetesnek tartják. Sőt! Azt szólják meg az idősebbek, aki nem halad a korrall, aki gyermekét a régi módon akarja öltöztetni. Egyre többen hordanak festett szemöldököt, piros körmöket, s újabban a régi hétköznapi lábbeliviselet, a bocskor, melyet használt csizmaszárból fűzettek, viselése kezd ünnepi viseletté válni.

A lányok barátkozása tulajdonképpen már az iskolában megkezdődött. A régebbi időben ez nem jelentette az *egyivású*, egy évjáratú lányok barátkozását, hanem lehettek barátnők, *cimborák* a fiatalabb, vagy éppen-séggel az idősebb évjáratból, mivel az iskolába nem külön jártak az osztályok, hanem osztatlan iskola lévén, 1—6. osztályig együtt voltak a tanteremben. „A cimborák mán az iskolában kialakultak. Mink 16-an vótunk egy csapatba. Igaz, vót köztünk olyan, aki egy-két évvel vénebb vagy fiatalabb vót, de az nem számított. Sose veszekedtünk együtt, de ha más csapat megbántott minket, hát nem hagytuk mink se magunkot. Az se számított a csapatunkba, hogy ki vót a gazdag vagy ki vót szegény, vagy hogy más vallású vót. Igen jól megvótunk egymással. A másvallású is elgyött velünk vosárnap délután a templomba, karácsonyba meg mink is elmentünk a katolikus cimboránkkal az éjféli misére.”

A barátkozásnak az alapja inkább a lakhely volt. Az egy falurészben lakó lányok mindig együtt cimboráskodtak, s *csapat* volt a nevük. Régen, az 1800-as évek végén, amikor a falu csak az *Alvégből* és a *Felvégből* állt, az *alvégesi* meg a *felvégesi* lánycsapatokról beszélhetünk, azonban az első világháború végére, amikor kialakult a *Szölőhomok*, a *Telek*, a *Gát-szög*, a *Felvég* és az *Alvég* közti határ elmosódik, az itt levő lánycsapatoknál már nem találhatjuk meg az elkülönülést, viszont az új falurészek lánycsapatái elkülönülnek az *ócskafalu* lánycsapataitól. Vailási és vagyoni elkülönülésről tehát nem beszélhetünk a lánycsapatoknál, hanem 1938-ig kizárólag csak az egy helyen lakás határozta meg a lánycsapatok kialakulását.

A *csapatok*nak nagy jelentőségük volt a fiatalok társaséletében. Jobban vigyáztak egymásra, mintha a legnagyobb szülői felügyelet alatt lettek volna, s olyat nem tett egyikük sem, amit a falu iratlan erkölcsi törvénye megtiltott.

A *csapatok* ősztől tavaszig *fonóházat* tartottak. Amikor megkezdődött a fonás, elmentek és megegyeztek azzal a gazdával, gazdasszonnal, akinél fogni akartak (minden falurészben volt ugyanis olyan család, ahol minden évben fonóház volt). Vállalták a *fonósgazdasszony* feltételeit, hogy rendesen viselkednek, hetenként egyszer, szombaton, feltapasztják a ház földjét, biztosítják a fonás idejére a petróleumot, a fonáshoz a lócákai, tavasszal pedig kimeszelik a házat, illetve segítenek a kimeszelésében. Ezután került sor az *áldomásra*, de ezt már a lánycsapathoz tartozó *fiúcsapat* fizette — mert minden lánycsapathoz tartozott egy fiúcsapat is —, a fonás megkezdése utáni héten. Ezzel pecsételték meg tulajdonképpen a megállapodásukat. A *fonósgazda* vállalta a fonóház biztosítását, s tu-

lajdonképpen a szülői felügyeletet is, a lányok pedig vállalták, hogy viselkedésükkel nem hoznak szégyent a gazda és a gazdasszony fejére.

Mint ahogy előbb is említettem, minden lánycsapathoz tartozott egy-egy fiúcsapat is. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a fiúk mindig ott voltak. Sok fiúcsapat megfordult egy-egy fonóházban esténként. Volt olyan fiúcsapat, hogy egy-egy este a faluban minden fonóházat bejárt. A fonóházban azonban csak akkor került sor játékra, ha a lányok saját fiúcsapata volt ott.

A lánycsapatok nemcsak a szórakozásban, a téli fonóházak alkalmában tartottak össze, hanem tavasszal, nyáron hétköznapiokon is együtt tartottak. Ha valahova napszámra hívták valamelyik lányt a csapatból, rendszerint szólt a cimboráinak és együtt mentek napszámba is. Erre tavasszal különösen sokszor került alkalom, mert a környékbeli uradalmakban minden tavasszal és ősszel volt a napszámra alkalom. A lánycsapatok annyira összetartottak, hogy egymásért mindig kiálltak. Megtörtént az az eset is — s nem is egyszer —, hogy amikor valamelyik lányt valami miatt haza akarták küldeni a napszámból, a cimborái is vele mentek. Ez rendszerint eredményes kiállítás volt, mert rendszerint mindig az uradalom embere hátrált meg.

A *barátkozás*, a *cimboraság* csak azokra vonatkozott, akik a falu közösségébe tartoztak, akiknek ugyanaz lett a sorsuk. Ha valamelyik lány polgári iskolát járt, az már nem szívesen barátkozott a falusi lányokkal, hanem keresett magának barátnőt az *iparoslányok*, az uradalmi *gépészlányok* között. De nem is vágytak az ilyenek barátságára a falusi lányok. Az ilyen lányokat lenézték, *kisasszonynak* tartották, és ha beszéltek is velük, a barátságot nem tartották. S ezek a lányok rosszul is jártak a nagyravágyásukkal, mert gyökértelenekké váltak az urizálásukkal. A végén a férjhez menésben nem is válogathattak, mert „úr nem vette el őket, a parasztnak meg nem kellettnek”.

Ezek a lányközösségek a felszabadulás utánig, 1950-ig éltek a faluban. 1938 után azonban valamennyire módosultak. A reformátusok a lelkes vezetésével ifjúsági egyesületet alakítottak. Az egyesületen belül színjátszó csoport és énekkar működött, majd rádiót is vettek. Ezután hetenként kétszer-háromszor az iskolában találkoztak a lányok és a fiúk. Kezdetben a katolikus lányok és fiúk is eljárak ide, de a felszabadulás után a katolikus lelkész hatására elmaradtak. 1946-ban megalakult a katolikus ifjúsági egyesület is és megindult a két egyesület között a rivalizálás, majd az ellenségeskedés. Ez igen sokat ártott a fiataloknak, mert ok nélkül gyűlölködést szított köztük, majd amikor a politikai pártok után megalakultak a demokratikus ifjúsági szervezetek is, a vallási alapon létrejött ifjúsági szervezetek felbomlottak, de a falurészként kialakult csapatok megmaradtak az 1950-es évek elejéig.

A lányközösségek bomlása az 1950-es évek elején indult el. Az akkori gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban a politikai helyzet is segítette ebben. Az ifjúsági szervezetek megalakulásakor nem minden fiatal lett tag. Hozzájárult a bomláshoz az is, hogy sokan magasabb iskolába kerültek, s ezek már kiestek a közösségből, s nem is csatlakoztak, hanem csak ketten-hárman tartottak össze, rendszerint azok, akik egy iskolába jártak.

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elejétől pedig majd minden általános iskolát végzett lány tovább tanult valamilyen iskolatípusban, és ez a helyzet az addigi nagyobb közösségeket teljesen szétbomlasztotta. Ma már inkább a kisebb, a 2—3 fős közösségek élnek. Ma már a lányok kezdeti szakasza is megváltozott. 16—17 év az az idő, amikor nagylánynak kezdik tartani a lányt.

Említettem már, hogy egy-egy lánycsapatban a falu irratlan erkölcsi törvényeinek milyen fontos szerep jutott. Ezeket az erkölcsi törvényeket mindenkinek be kellett tartani. Aki nem tartotta be, annak vállalni kellett érte a következményeket. Ha valamelyik lány tiltott dolgot cselekedett, és a többiek megtudták, elzavarták maguk közül. „Ha észrevettük, hogy egy cimboránk a fiúkkal bújkál, vagy a bálba igen simúlt a fiúhoz, azt leköpdöstük, leöntöttük, vagy ha elment a fiúval, utánalestünk, oszt küvel meghajingáltuk. De ez csak akkor vót, ha nem vót még a fiú szeretője. Mer ha vót, ha valaki járni akart hozzá, oszt el akarta venni, akkor mán biztos nem bujkáltak.”

A leköpdösés, a leöntés egyben a közösségből való kizárást is jelentette, mivel nyilvánosan történt, rendszerint a bálban. Adatközlőim szerint régen a délutáni templom után kezdődött a bál. Akkor még nem kellett belépődíjat fizetni, csak majd este. Egy-egy csapat legény megfogadta a cigányt és vasárnap délután a Karcsa partján a bál megkezdődött. Ott volt az egész falu. Az asszonyok, emberek körülállták a táncolókat, és úgy nézték őket. A vétkes lányt pedig itt szégyenítették meg a barátnői. Ez sokszor nagy veszekedésnek, verekedésnek lett a forrása, de ettől függetlenül a község vezetői is szemet hunytak az ilyen megszegyenyítések felett, mondhatnánk azt is, hogy pártfogolták a megszegyenyítőket.

A lánycsapatok összetartása legjobban az ünnepi templomozások alkalmával mutatkozott meg. A templomban minden csapatnak külön helye volt. A templom bal oldali padjaiban az asszonyok 40 éves korig és a lányok ültek. A leghátsó padba azok a lányok ültek be, akik azon az éven konfirmáltak. Előbbiek ültek az egy évvel korábban konfirmáltak csapata és így tovább, míg csak volt a lányokból. Azután az asszonyok következtek. A templomba először a lányok mentek be, mégpedig úgy, hogy először a legfiatalabbak csapata, majd utánuk mindig az idősebbek. A lányok után mentek a fiatalasszonyok. Az istentisztelet befejezése után kifelé újra a legfiatalabb lánycsapat indult először, s utánuk a többiek. Ez az elosztás, illetve ülésrend még ma is megvan. Ha valamelyik csapat lány nem tartotta meg a rendet, akkor a templomudvaron az istentisztelet után feddésben részesültek, de még a templomban helyükre parancsolták őket. „Mikor 14 esztendősök vótunk, hát mán még a nagyobb jányokon is felül akartunk hajazni. Szóval igen jánykodtunk. Itt nállunk úgy van még ma is, hogy a templomba leghátra azok a jányok ültek, akik azon az éven konfirmáltak, előtök meg az egy évvel vénebbek ültek. Hát mink meg összebeszéltünk, hogy két székkal előrébb ülünk. Úgy is tettünk, de baj lett, mert a 16 éves jányok csapatja nem akart a helyünkre ülni. Akkor oszt a presbiterek kiszálltak a helyekről, odagyüttek, oszt a helyünkre küldtek bennünköt, de megmondták, hogy templom után maradjunk az udvaron. No, ottmaradtunk. Mikor kigyüttek a templombul, kigyütt a pap

is, hát ott az emberek előtt megszidott bennünköt. Majd oszt otthon meg édesapám vett elől engem, amijér ilyen szégyent hoztam rá.” Ez a bevonulási és kivonulási rend azóta sem változott meg, hanem még ma is megvan.

A *lánycsapatok* egymásközti szórakozására nem került gyakran alkalom. Rendszerint erre a leggyakrabban vasárnap került sor, de úgy vélem, külön kell választani itt is a téli vasárnapokat a tavaszi és nyári vasárnapoktól. A vasárnapokon sem voltak munka nélkül a lányok, mert hiszen a családban mindennap mindenkinek megvolt a feladata, munkája felkeléstől lefekvésig. S ebbe a munkába nemcsak belecseppentek, hanem már nagyobb iskolás koruktól lassan, fokozatosan beleszoktak. Évszázadokon keresztül nevelődött a paraszti családok minden egyes tagjába — fiataaltól idősig —, hogy a családtagokra kirótt munkát mindig, ellenkezés nélkül, a legjobb tudás szerint el kell végezni. Ahogy a fiataaltól megkövetelték, úgy követelte meg ő is később, amikor családfő lett a családtagjaitól. Amikor dolog volt, ellenkezés nélkül végezni kellett, de azért jutott idő a szórakozásra, pihenésre is. Az ünnepnap, a vasárnap sem jelentett reggeltől estig való szórakozási alkalmat, hanem erre csak a napi munka elvégzése után kerülhetett sor.

„Vosárnap reggel is eccerre kélt a család, én se fekettem tovább, mint anyám. Anyám a felkelés után kiment, végezte kint a dógát — fejt, készült az ebédfőzéshez —, én meg megvettem az ágyat, mentem vízer a Karcára. Mikor onnan hazagyüttem, felsepertem az utcát, udvart, rendbe tettem a házat, oszt akkor hozzáfogtam anyámnak segíteni főzni, majd mán készülni kellett a templomba. Mikor hazagyüttünk a templombul, átötöztem, ebédeltünk, oszt ebéd után mosogattam, spregettem. Hát mire a mosogatást elvégeztük, mán harangoztak délutánra a templomba. Mikor onnan kigyüttünk, a délután mán a miénk vót. Összeálltunk a cimborákkal, oszt vagy a temetőre mentünk oszt ott beszélgettünk, játszottunk, vagy a Karcsa szélén sétáltunk, vagy a templomdombon játszottunk.

Napszállatkor hazamentünk, mer a csorda hazagyütt, el kellett látni a jószágot, fejni is segíteni kellett. Azután megvocsoráztunk, oszt újra mentünk a cimborákhoz. Ahun össze szoktunk gyülekezni — vagy a templomdombon vagy valamelyik kapuba —, ott karikába álltunk oszt táncoltunk, vagy leültünk, beszélgettünk, danoltunk, vagy játszottunk. Semegyeztünk⁴. Kilenc óraker osztán mán haza kellett menni, mer másnap dógozni kellett. Délután fiúk nélkül vótunk, de este mindég vót fiúcsapatunk is, oszt azok is részt vettek a táncba meg a játékba. Vosárnap délután mán nem ünneplő ruhába vótunk, ha a felkapóba.”

A vasárnap délutáni séta szinte kötelező jellegű volt. A felnőttek kint ültek a kapuban, a legények pedig a kocsmában, a lánycsapatok pedig egy sorba összefogózva mentek végig az utcán dalolva, s mutogatták magukat. Évenként egyszer, pünkösöd hétfőjének délutánján volt az *ászlőhordás*. Ebben minden lánycsapat részt vett, de legények nélkül. A lányok egy-egy *botra* különböző színű kendőket kötöttek, s egy-egy csapat 4—5 kendővel felszerelt bottal dalolva végigment a falun, úgy, hogy minden harmadik-negyedik ház előtt egymás kezét fogva körbejártak, majd *karikába* maradva táncoltak. Egy idő után újra összefogóztak és továbbmen-

tek dalolva, megismételve a következő háznál a táncot. Ezt a szokást *pünkösdjárásnak* vagy *ászlőhordásnak* nevezték.

Hétköznap esténként is összejöttek egy-egy órára a lánycimborák. Vacsora után kiültek a kapuba beszélgetni, mert minden csapat lánynak volt egy helye, ahol esténként találkoztak. Itt is megjelentek a fiúk és szemben ülve a lányokkal, ők is részt vettek a beszélgetésben. A Felvégen lakó lányok rendszerint a Templomdombon tanyáztak.

Az első világháborúig szívesen mulattak a lányok a *jakösörűvel*. Ez egy függőleges tengelyre szerelt kerék volt. A forgó tengelyrészre kötelelet csavartak és azt húzva hozták forgásba a kereket. 3—4 lány a kerékre ült, 2—3 lány pedig húzta a kötelelet, így forgatva a kereket. Ezt azonban később a szülők nem engedték meg, mert a lányok könnyen leszédültek róla és összetörték magukat.

A nyári időszakban a pünkösdjáráson kívül volt itt a lányoknak olyan szórakozási alkalma is, melyet szintén a legények szigorú kizárásával végeztek. Ilyen volt a *fürdés*. „Fürödni a Karcsára csak este mentünk, de akkor is csapatba. Isten ments vót úgy mint most, hogy a jányok a fiúkkal fürödnek.” Esténként összeszedelőzködtek az egy csapatba tartozó lányok és elmentek a Karcsára. Már otthon magukra vettek egy használtabb *viganót* és abban fürödtek meg. Persze sokszor előfordult, hogy a fiúk meglesték a lányokat. Ha a lányok észrevették őket, akkor kijöttek a vízből és inkább hazamentek, de akkor sem fürödtek együtt a fiúkkal. Ez a 30-as évekig volt így. Később annyiban változott, hogy délután is elmentek a lányok fürödni, de még akkor is csak maguk közt voltak. Ma viszont már nem számít, és a fiúkkal együtt fürödnek. Ma már minden lánynak van fürdőruhája is.

Az őszi betakarítás után megkezdődött mindenütt a fonás, több idejük lett a lányoknak. Amikor a *fonóház* megnyílt számukra, akkor már többet voltak együtt a lányok. A fonóházba nemcsak este jártak fonní, hanem nappal is, tehát mindennap találkoztak, illetve együtt voltak. Persze nemcsak a fonóházban találkoztak, hanem egy-egy csapatból egymáshoz is elmentek a barátnők. Volt úgy, hogy csak ketten-hárman, de volt úgy is, hogy 5—6 lány is ment egy-egy *cimborájához*. Rendszerint reggel 9 óra felé mentek, s ott maradtak délután 2—3 óráig. Ebéddel mindig a háziak kínálták meg a lányokat. Szombaton este nem fontak a lányok, hanem kézimunkáztak, varrtak, készítették a *staférungot*, de ezt a munkát is a fonóházban végezték. Ez nem volt kötelező, azért voltak olyan lányok is, akik szombat este nem vittek magukkal a fonóházba semmit, hanem csak beszélgetni mentek. Akik varrnivalót vittek magukkal, azok sem varrtak egész este, hanem egy idő után abbahagyták és a fiúkkal együtt játszani kezdtek. A fonóban rendszerint a *Csörög a korsó* és a *Kútba estem* elnevezésű játékot játszották. „Jó vót ez a játék arra, hogy így megtudtuk, hogy melyik fiú melyik jányt szeretné, vagy a jánynak melyik fiú áll közelebb a szívéhez. Mer a játékba mindég azt választotta mindegyik, akit szeretőjének szeretett vóna.”

Karácsony és újév között szünetelt a fonás, ilyenkor varrtak a lányok a fonóházban. Újesztendő után pedig megkezdődtek a meghívások. Ha valamelyik asszony nem bírt a fonnivalóval, meghívott egy estére egy-egy

csapat lányt. A lányok azután megbeszélték egymás közt, hogy elmenek-e, otthon is megkérdezték és úgy mentek el. Ilyenkor mindenki ment, mert szégyen lett volna a csapatra, ha valamelyik elmaradt volna.

A lánycsapat addig volt egységes, amíg férjhezmenők nem voltak a lányok. Amikor valamelyik lánynak már volt *szeretője*, az kezdett kimaradozni a csapatból. Kezdetben ugyan együtt járt a többiekkel, a fonóházban is ott volt esténként, de már a szeretője mellett ült, és amikor már hazaindultak, ő már nem ment a többi lánnyal, hanem a szeretője kísérete haza. Szombat, vasárnap este pedig otthon maradt, várta a fiút. Persze, egy-egy lánycsapatnál, amikor valamelyiknek szeretője lett, akkor mindegyik azon igyekezett, hogy ők se maradjanak sokáig lányok, hanem mielőbb férjhez menjenek. Így azután 1—2 éven belül a csapathoz tartozó lányok mind férjhez mentek. A férjhez menés után az egy csapathoz tartozó lányok nem mindig tartották meg a *cimboraságot*. Minden csapatból voltak olyanok, akiknek a csapatban egy cimborájuk volt a legkedvesebb. Ezzel tartották asszonykorukban is a cimboraságot. Rendszerint *keresztkomának* hívták egymást, így a barátság megmaradt továbbra is. Ha pedig egy csapatból nem ment minden lány férjhez, a lánynak maradtak átcsapódtak egy másik csapathoz.

A lánykor felső határa a felszabadulás előtt 22—24 év volt. Általában a 18. évüktől váltak a lányok férjhezmenőkké, de voltak olyanok is, akik 17 éves korukban férjhez mentek. Szeretőt is ettől a kortól tarthattak, de ez csak azt jelentette, hogy nem gyerekek tartották már őket, hanem nagylánynak, de még lányok voltak, s a lánycsapathoz tartoztak. Amikor azonban elérték a 27—28. évet, már nem is úgy öltözködtek, mint a lányok, hanem a fejüket is úgy kötötték be, mint az asszonyok és a templomban is az asszonyok padjába ültek. Ebben a korban azután már rendszerint özvegyemberhez mentek feleségül, ha került nekik özvegyember.

Napjainkban a lánykor felső határa eléggé kitolódott. Nem tartják ma már *vénlánynak* a 25—26 évest sem. Igaz, egyre többen vannak a lányok közül, akik 23—24 éves korukban mennek férjhez.

2. A legénysorba kerülés

Amíg a nagylánysorba kerülésnek az idő és a viselet volt a mutatója, addig a legényéletbe kerülésnek több feltétele volt, és nehezebb volt a legénysorba kerülni. Amikor a fiú kijárta az iskolát, még nem számított *legénynek*, még a szülők is gyermeknek tartották, ezért nem is bíztak rá önálló munkát. Az iskolából való kikerülés után kezdődött csak számára az igazi tanulás, beletanulni a paraszti élet minden fortélyába a szántástól, vetéstől, kaszálástól, az aratáson át a betakarításig, a jószág gondozásáig. A suhancfiút az apja vette szárnyai alá. Vitte magával a mezőre. Rábízta a szántást, az ekét, majd a kézi vetésre tanította meg. Amikor a kaszálás ideje érkezett, kaszálni taníttatta. A jobb hóna alá tétetett egy fűcsomót és kaszálásnál azt nem volt szabad kiejteni, hogy megszokja a helyes testtartást.

A munkában nőtt a fiú, izmosodott, s amikor már a mezei munkát

önállóan tudta végezni, kezdték emberszámba, legényszámba venni, kezdték úgy tekinteni, mint akinek már jár vasárnaponként zsebpénz, aki már eljárogat a bálba — igaz ott még csak a sarokban táncol —, de már a bálban van.

Tulajdonképpen 16—17 éves kortól kezdtek a fiúk *legénykedni*. Ekkor már el mertek menni a kocsmába, de még itt is hátul volt a helyük egészen addig, míg egy verekedésbe bele nem kerültek, s ott helyt nem álltak. Ha ez sikerült nekik, akkor már az idősebbek is legénynek tartották őket, befogadták maguk közé. Régen tehát csak akkor számították a fiút a legények sorába, ha egyrészt bebizonyította munkájával, hogy már emberszámba lehet venni, másrészt pedig a legények között is bizonyítani kellett. A két világháború között már ebből a felfogásból engedtek, inkább csak a kor volt az, amely meghatározta a legénysorba kerülést. A felszabadulás után pedig teljesen elmosódott a határ a suhancok és a legények között. Sokszor a 17 éves suhancsal együtt barátkozik a 25 éves legény is.

A férfiviselet sok változáson ment át az idők folyamán. Az első világháborúig a viselet így alakult: „A férfiak viselete is magyaros és divatnak alá nem vetett volt. A féllábszárig érő gyolcs vagy fehervászón lábravaló, derekukon fekete fényes szíjöv rézgombokkal kiverve, zöld vagy kék pántlikával díszítve, hozzá a sarkantyús csizma és az elmaradhatatlan pörge kalapja a baloldalára tűzött kakastollal, volt a legények ünnepi viselete”³.

Az ünnepi viselettől nem sokban különbözött a köznapi. A vasárnapi *gyolcs gatyát* és bőujjú *gyolcs inget*, meg a fekete lajbit felváltotta a *vászongatya*, a *vászoning*. A *vászongatya* elé *vastagkötőt* kötöttek fehér vagy kékre festett vászonzól, az *övet* és a *gombos lajbit* pedig öv nélküli viseltesebb lajbi váltotta fel. A fényes szárú csizmát télen sarkantyú nélküli zsiros bőrrű csizmára cserélték, egyébként tavasztól őszig otthon és a határban meztláb vagy *bocskorban* jártak. Télen ehhez a ruházathoz járult a fehér vagy barna színű göndör szőrű *ungvári guba* és a báránybőrből készült kucsma. A gubát a legények 17—18 éves korukban kapták. Ezért dalolták:

*Guba, guba téli nyári guba,
Hat ökörért sem adnálak oda,
Mert az ökör csak járomba való,
De a guba szép leány takaró.*

A *gatya* szára úgy a hétköznapiinak, mint az ünnepinek ráncos volt. A *gatya* ráncolása a legény kötelessége volt. Hétfő reggel a levetett *gatya*t a ráncok elrendezésével *beráncolta*, majd spárgával erősen áttekerte, s ez olyan volt, mint egy hurka. Ezt a hurkába kötött *gatya*t aztán betette a ládába. Szombaton délután kivette, letekerte róla a spárgát és megrázta. Másnap olyan volt a *gatya*, mintha frissen vasalták volna.

Az első világháború után ez a viselet kezd elkopni. A *gatya*t felváltotta a *priccses nadrág* csizmával, a lajbit pedig a zsinóros *ujjas* és a *gubát* is a derékig érő *nagyujjas* váltja fel. Hétköznapi ruhának a *cájpg* ruhát vásárolták már ekkor és csizma helyett a szegényebbje bakancsot kezd viselni télen is, melyre csizmaszárból *habdát* csatolnak. A vászonzól készült *széles-*

*gaty*a csak az idősebbeknél maradt meg a két világháború közötti nyári viseletként. Bár még 1963-ban is hordták a 60—70 évesek közül jó néhányan.

A 30-as években újra változáson megy keresztül a legények ruházódása. Elterjed a pantallós nadrág, melyet addig csak az iparoslegények, a tanyasi gépészek és az urak hordtak. Télen még hordják a csizmát és a hozzávaló *priccses* nadrágot, de tavasszal már egészcipőt (a 40-es évek elején pedig félcipőt) húznak ünnepnapokon. Ezzel egyidőben kezd elterjedni a hosszú télikabát, a nagykabát használata. Hétköznapi lábbeliként viszont megmaradt a bakancs és a csizma továbbra is. Ma már mindez eltűnt, nem lehet különbséget tenni a falusi és városi viselet között.

A hajviselet nem változott annyit a legényeknél, mint a lányoknál. Az 1800-as évek végéig hosszú hajat hordtak a legények, és hogy a haj fényes legyen, időnként sertéshájjal kenték meg. A hajat hátul egy, fém-ből készült félkör alakú, ritka fogú fésűvel fogták össze. Az 1900-as évek elejétől a legények *félhajat*, rövidre vágott, bal oldalon elválasztott és oldalra fésült hajat kezdték viselni, majd az 1920-as évektől kezdett teret hódítani a hátra fésült haj. 1940-től már a hátra fésült hajat is úgy alakították, hogy sütővassal hullámot sütöttek belé. Még most is emlegetik az egyik karcsai legény esetét, aki berakatta Sátoraljaújhelyen a haját egy szombati napon és egész éjjel nem mert ágyba feküdni, hanem a lánján ült egész éjjel, mert félt, hogy kimegy a hajából a hullám.

A vasárnapi viselethez tartozó kakastollas kalap az 1920-as évek elején eltűnt és helyette a legények *darutollas* kalapot kezdték viselni, vagy nem tettek a kalaphoz semmit. Ha lakodalomba mentek, akkor a lányoktól kaptak, szalaggal feldíszített rozmaringszálat tettek a kalapjukhoz.

Az 1940-es évek végéig el sem lehetett volna képzelni a legényt valamilyen ütőszerszám nélkül. Az első világháborúig *bunkósbottal* jártak a legények. Később nádpálcát tartottak a kezükben, melynek egyik végét ólommal öntötték be. A nádpálca a két világháború között olyan lett, hogy a belső zsebben vagy a kabátujjban elfért, de volt olyan legény is, aki rugóra, drótkötéldarabra öntött ólmot vagy cint és az így elkészített szerszámot hordták a belső zsebben. Ebben az időben terjedt el a boxer is. Emellett a bicska nem hiányozhatott a zsebből, vagy a kés a csizmaszárból.

Ma a barátkozást az egy munkahely, az egyforma érdeklődés és a korábbi összetartozás szabja meg, és nincsen olyan ellentét és ellenségeskedés a legények között, mint régen volt. Régen nem mertek az egyik falurészből bemerészkedni a másik falurészbe a legények, pláne lány után.

Az a tény, hogy a legénysorba kerülő fiú egy nagyobb közösség tagja lett, nem azt jelentette, hogy csak egy közösségbe tartozott, hanem a kisebb, a szűkebb közösség volt az, ahol jogai egyenlőek voltak. A szűkebb baráti körhöz az egykorúak tartoztak, vagyis az idősebb korosztály az idősebbekkel, a fiatalabb korosztály a fiatalabbal barátkozott, s csak akkor tartottak együtt a fiatalabbak az idősebbekkel, ha bajba került egyik vagy másik csoport. Az 1800-as évek végéig, de még inkább az első világháborúig a falusi legénység az *alvégesi* és a *felvégesi* legények csoportjára tagolódott. Az Alvégen is, a Felvégen is több legénycsapat volt, s mindegyiknek külön lánycsapata. A két falurész legényei között megvolt az ellen-

ségeskedés, de ha az érdekek úgy hozták, akkor ezt az ellenségeskedést felfüggesztették. A környező uradalmi tanyákról vasárnap délutánonként bejártak a *béreslegények* a kocsmába mulatni. Ilyenkor, ha a kocsmában verekedés tört ki, a falu legényei összefogtak a béreslegények ellen. Együtt tartottak akkor is, ha elkerültek a szomszéd községekben vagy a tanyákon rendezett bálókra.

Az első világháború után új falurészek épültek. Itt is voltak legények, s amikor kiépültek ezek a falurészek, megszűnt az alvégesi és felvégesi különállás, s most már falusi legénycsoportként kerültek szembe az alvégesi és felvégesi legények az új falurészek legénységével. Nem túrték a falurészek legényei, hogy más falurészek legénysége bemerészkedjen az ő területükre. Valamelyest változott a helyzet a leventeegyesület megalakulása után. Ekkor már a baráti körök kialakulására nem feltétlen a falurészek szerinti tagozódás van hatással, hanem meghatározza a leventében kialakult kör is a barátságot. 1936-ban alakul meg a faluban a református ifjúsági egyesület, mely magába foglalta a falu mindkét nembeli fiatalosságát.

A különböző falurészek *legénycsapat*ai nem bántották egymást, amikor télen a fonóházakat járták sorra, ha rendesen viselkedtek és tiszteletben tartották a fonóházban a fonóházhoz tartozó fiúcsapatok jogait. Szabadon mehettek más falurészbe akkor is, amikor a fonóházakba a *maskarát* vitték. Szabadon mehettek az utcán vasárnap délutánonként, amikor kocsmáról kocsmára jártak és dalolva végimentek az utcán, de a kocsmában vigyázniuk kellett, mert a legkisebb sértésre is kirobbant a verekedés. Együtt voltak a bálban, de itt is csak addig tartott a békesség, míg egyik-másik jogaiba bele nem kötöttek. „A kocsmában elég vót egy hangos szó, vagy valakinek elég vót tenyérrel az asztalra csapni, oszt mán megvót a verekedés. A bálba meg ha kérte egyik legény a jányt a másiktul, oszt az nem adta, az is verekedéssel végződött, oszt sokszor szétverték az egész bált, mer ugyi minden legénynek vót cimborái, oszt azok vele tartottak.”

Általában minden *legénycsapat*nak volt egy tekintélyes tagja, úgy is mondhatnánk, vezetője. A legénynek tekintélye volt más csapatok, de a felnőttek előtt is. Ez tartotta össze a csapatát, a kocsmái mulatságok alkalmával még arról is gondoskodott, hogy aki elázott, azt hazavigyék, vagy ha valaki jogtalanul izgágáskodni kezdett, azt csendre intette. A csapatok mindenben összetartottak. Ha munkába mentek — napszámra vagy keperére — általában a cimboráknak szóltak. A téli körvadászatoknál, favágásnál, jégvágásnál külön csoportban dolgoztak az egy csoportba tartozó fiúk.

Az 1930-as évekig nagy becsülete volt az erős, bátor fiúnak, de megvetették a gögös, ok nélkül aggatolódzó legényt. A gyenge vagy hibás legényt nem nézték ki maguk közül, ha közéjük ment, tartották vele a barátságot és meg is védtek a gúnyolódásoktól. Mehetett velük a lányokhoz is, de a hibás legény csak ritkán ment társaihoz, hiszen sokszor kellett a csendőrök elől menekülni, és ezt a hibás legény nem tudta volna megtenni, s mivel nem akarta társait bajba keverni, inkább a maga útját járta.

A 30-as évek után a verekedős legényeknek veszett a becsülete. Egyrészt a leventeegyesületben, másrészt az ifjúsági egyesületben nézték

rossz szemmel az izgága természetű legényt. De a lányok sem szívesen álltak szóba az olyan legénnyel, akitől és akiért rettegni kellett. A 40-es évek végére azonban ez a helyzet megszűnt, amikor az EPOSZ megalakult. A virtusság ezután másban kezdett megmutatkozni, mint a verekedés. Amikor a meztlábás futballbajnokságok megindultak, Karcsáról még anynyi csapat nevezett, mint ahány falurész volt. Amikor azonban az *ócska-falu* csapata járási, majd megyei döntőbe került, az egész falu legjobbjaiból alakították ki a csapatot. Ezután már nem a kocsmai verekedés számított virtusnak, hanem az, hogy bekerüljenek a csapatba, mert nagy dicsőség volt a csapat tagjának lenni.

A *legények* baráti köre is már az iskolában kialakult és tartott addig, míg meg nem házasodtak. Itt sem a vallás, hanem az egy helyen lakás döntötte el a cimboraságot. Amíg *suhanc* korban voltak — amíg nem tekinték őket legényeknek a faluban —, addig szórakozási lehetőségeik is kisebbek voltak. A tavasztól őszig terjedő időben jóformán csak egymásnál találkozhattak és a határban legeltetés közben. A nagybirtok miatt ugyanis eléggé szűkre volt szabva az állatok legeltetésére alkalmas terület, ezért legtöbbször tiltott helyen kellett legeltetni a jószágot. Így hát a *suhancok*-nak és legényeknek jutott az a feladat, hogy éjjel, de ha alkalom és jó hely került, akkor nappal is legeltessék a jószágot. Ilyenkor összeálltak az egy csapatba tartozó fiúk és együtt legeltettek. Mikor pedig eljött az ős, és már beszabadult a kaszáló, a tarlón pedig megnőtt a muhar, reggeltől estig együtt legeltettek. Persze itt is szükség volt a csapatok összetartására, hogy a jobb legelőről az erősebb csapat el ne zavarja a gyengébbeket. Itt alkalom nyílt a legkülönbélebb virtuskodásra, s a szórakozásra, és igen sokszor előkerült a mese is a legeltető legények között. Itt rendszerint olyan mesék kerültek a hallgatóság elé, melyeket nem nagyon lehetett volna elmondani a fonóházakban, annak erotikus tartalma miatt.

Amikor megkezdődött a fonás, megnyitlak a fonóházak, a *suhancfiúk* is eljártak a fonóba a saját csapatukhoz, mert mint ahogy már korábban is említettem, minden lánycsapatnak volt fiúcsapata. A nagyobb fiúk, illetve a legények szórakozása ettől annyiban tért el, hogy hétköznapi esténként, amikor egyik-másik társuknál összejöttek, rendszerint a kocsmába mentek először. Itt az fizetett, akinek pénze, vagy hitele volt a kocsmárosnál.

A kocsmából a legények a fonóházba mentek. Ha ott több csapat fiú gyűlt össze, akkor rendszerint megkezdődött a virtuskodás, amelyik rendszerint fogadással járt. „Fogadjunk, hogy nem tudol megütni, ha én egy egy hosszúkendőnek a végire állok, te meg a másik végire!” (A fogadó ekkor a kendőt a küszöbre tette és a két fiú között ott volt az ajtó.) „Ha valaki egy szalmaszálon felemel egy literes üveget, annak fizetek egy liter bort.” Amelyik legényt lefőzték, annak fizetni kellett. Sor került még a találós kérdésekre is, mindig ilyen alkalommal, s a találós kérdések megfejtésében részt vettek a lányok is. A fonóházból indították azután a *maskorákat*, akikkel minden fonóházat bejártak a faluban. Ezeket az a fiúcsapat kísérte, amelyik a fonóházhoz tartozott. Védtek társaikat, hogy a kíváncsiak fel ne ismerjék őket.

A nyári vasárnap délutánokon a legények játszottak is. A játék helye rendszerint a templomdomb volt. Itt az alvégesi meg a felvégesi legények mérték össze erejüket meg ügyességüket a *lefutó*⁵ nevű labdajátékban. Amenyik csapat vesztett, az fizetett, mert ilyenkor nem volt köztük ellenségeskedés. Ennek a játéknak olyan nagy sikere volt még a világháború után is, hogy még a szomszéd falvakba is elmentek játszani, mint most a futballmeccsekre.

Az első világháborúig a fiúknál nem számított, hogy hol éjszakáznak a tavaszi időszaktól az őszi időszakig. „Ha nem legeltettünk éccaka, hát egy-egy kapuba összegyűttünk, vagy beültünk a templomkertbe, oszt ott beszélgettünk. Ha ránkgyűtt az álom, ott is aludtunk el. Akkor lehetett, mer olyan gubánk vót, hogy nem fáztunk meg benne, akármilyen idő vót.”

Húshagyókor a legények karikással, tepsikkel, rossz fazekakkal, *kongó*kkal felszerelve a vénlányok ablaka alatt éktelen *kongózást* csaptak kiabálva, hogy „húshagyó, ittmaradt az eladó!” Ekkor azonban minden pillanatban készen kellett lenni a szaladásra, mert a lány apja rendszerint vasvillával rohant ki az udvarról, hogy megbosszulja a kikongózást, s akit elért, azt alaposan helybenhagyta.

Ha a faluban lakodalom volt, a meg nem hívott fiúk megtették, hogy elmentek a lakodalmas házhoz, és amíg bent mulatott a násznép, a lakodalmas ház vako!atát lebontották a földtől egy méter magasan. Másnap aztán tapaszthatott az új asszony.

Ma már mások a szórakozási alkalmak és lehetőségek a fiataloknál. Aki szereti a sportot, az itt találja meg szórakozását. Hétköznaponként, vasárnaponként a kultúrház, a mozi, a presszó, a sportpálya a színhelye a szórakozásoknak. Az is igaz, hogy ma már a régi értelemben vett legénycapatok sincsenek meg és a legények-lányok viszonya is teljesen más. Inkább a munkahelyen alakulnak ki a baráti körök, gyakran egy-egy csapat fiú nem is faluban találja meg a baráti körét, szórakozását. A szórakozás sem oszlik meg ma már csak a fiú- és csak a lánycsapatok között, hanem az a vasárnapokon, hétköznapokon is közös.

3. Lányok-legények társas érintkezése

Amikor vége lett a mezei munkának, befejeződött a betakarítás, szántás, vetés, a faluban megkezdődött a fonás. Novembertől február végéig a fiatalok a fonóházban töltötték estéiket, elkülönülve az asszonyoktól, házasemberektől. A faluban állandó *fonóházak* voltak. A fiatalokat rendszerint a szegényebb emberek, családok fogadták be. Ha kevés volt a tüzelő, akkor azt is vittek esténként vagy alkalmanként (egy-egy kéve napraforgó- vagy kukoricaszárat, de megtörtént az is, hogy sötétedéskor elmentek a szérűskertbe és a szalma- meg szénakazalról ellopták a kazlak leszorítására feltett póznákat és azt vágták össze).

A fonóházba a lányok délután 4—5 órakor mentek és este 9—10 óráig voltak ott. A fiúkat nem hívták, de már a lánycsapatok kialakulásakor minden lánycsapatnak megvolt a maga fiúcsapata. A fonóházba a fiúk a lányok megérkezése után fél-, vagy egy órával, rendszerint együtt men-

tek. Amelyik fiúnak volt már választottja, az a választott lány mellé ült, míg a pár nélküli fiúk külön ültek. Amikor a fiúk jöttek, már meg lehetett látni, hogy melyik lánynak van szeretője, mert az a lány már készítette maga mellett a fiúnak a helyet. Amelyik fiúnak nem volt választottja, az nem is maradt egész este a fonóban, hanem hasonló helyzetű cimboráival együtt egy idő után felállt és elmentek egy másik fonóba is szétnézni. Amelyik fiúnak viszont szeretője volt, az egész este ott maradt a szeretője mellett.

Hogyan telt el egy este a fonóban? Beszélgettek, dalolgattak, találós kérdéseket mondtak, s amikor már mindebbe beleuntak, sor került a mesékre is. Rendszerint a *fonósgazda* mesélt vagy babonás történeteket, kísértethistóriákat mondott. Ezért az olyan fonóházért, ahol a gazda vagy a gazdasszony jó mesélő volt, szinte versengtek a fiatalok. Fiatal koromban, 1947—1949 téli szüneteiben én is gyakran megfordultam Horváth János H. fonójában, ahol a gazda bámulatosan tudott mesélni. Később sikerült magnetofonra vennem Horváth János legszebb meséit, s ezen a nyomon indulva gyűjtöttem össze a falumban élő vagy élt népmesék nagy részét.

Horváth János fonójába a korombeli lányok jártak. Egy csapatba tizenhárom lány volt. A lányok az *ócskafaluból* jártak ebbe a fonóba. Ekkor azonban már nem volt külön a Felvég és az Alvég, vagyis az ide járó tizenhárom lány is a Felvégről és az Alvégről került ki. A lányok fiúcsapata is a Felvégről és az Alvégről került ki. Csak egy lánynak volt szeretője a Telekből, a Háromvékás utcáról. A lányok csapatának kora 17—19 év között váltakozott, a fiúké pedig 19—21 év között volt. Ez az összetétel mind a lányokra, mind a fiúkra vonatkozóan állandó volt. A fiúk ebből a csapatból vettek feleséget maguknak, s a lányok, amíg férjhez nem mentek, 1950—1951-ig, minden télen itt fontak. Ugyanebben az időpontban a faluban 15—16 fonóház volt. A fonóházak megoszlása falurészenként a következő volt: Alvég 2, Felvég 5, Lapos 1, Szőlőhomok 3, Telek 5. Ebbe persze nem számoltam bele az asszonyok, az iskolás lányok fonóházát, mert ilyen is volt ebben az időben.

A beszélgetés, mesélgetés közben peregték az orsók. Ha valamelyik lány elejtette az orsót, a legények igyekeztek vagy az orsót felkapni, vagy a *guzsaly tetejét* levenni, és a lánynak attól a legénytől, amelyik felkapta az orsóját, vagy lekapta a guzsalya tetejét, csókkal kellett azt visszaváltani. Ha ezt nem tette, az orsóját elvitték és felmolólták a kapufélfára. Amelyik lányra a fiúk megharagudtak, annak a guzsalyán a szöszt beborsozták, besózták. Volt olyan eset is, hogy a dicsekvő lányt, aki azzal dicsekedett, hogy ő mennyit fon egy nap, próbára tették. A guzsalyán levő szöszebe valamilyen tárgyat vagy dolgot beletettek. Figyelték, hogy mikor veszi észre, mert ha lefonta a szöszt, akkor észre kellett vennie. S ha másnap sem vette észre, akkor a fiúk megmondták és kinevették. Megmutatták az egész csapat lánynak az elrejtett tárgyat.

A fonást csak a hét öt estéjén végezték. Szombat este már nem fontak a lányok, hanem varrtak a fonóházban, hímezték a kelengyét. Ez alkalmat adott a fiatalok közötti játéokra. A fonóban leggyakrabban a *Kútba*

estem és a *Csörög a korsó* elnevezésű játékot játszották. Ez a játék alkalmat adott a fiataloknak a csokolózásra, s arra, hogy kimutassák tetszésüket valamelyik lány vagy fiú iránt.

Keményebb, inkább fiúknak való játék volt a *sukkozás*, de a lányok is részt vettek benne. Itt körbeültek és egy összecsavart hosszúkendőt járattak körben a lábuk, illetve a felhúzott térdük alatt. A kör közepén ülőnek el kellett fogni a kendőt és akkor helyet cserélt azzal, akinél megfogta. Ha azonban nem találta el a kendő útját, akkor rendszerint a háta mögül kapott a kendővel a hátára, fejére.

A vasárnap este teljesen a szórakozásé volt. Ilyenkor rendszerint került egy-egy citera, citerás meg mindig akadt a fiúk között, és megindulhatott a tánc. Az első világháború előtt, ha táncolni akartak, a fiúk megfogadták a *rüvöt* (citerást), aki néhány fillér fejenkénti befizetés ellenében egész este citerázott a fonóban.

Luca nap előtti éjszaka a lányok átfonták az éjszakát, vagyis a legényekkel együtt reggelig voltak a fonóban. Az éjszaka átfonására felkészültek. A lányok *csörögét*, süteményt sütöttek, kukoricát főztek, s azt megcukrozza ették, ha megéheztek, a fiúk pedig borról gondoskodtak.

Amikor elkövetkezett a karácsony szombatja, a fiatalok a fonóházban találkoztak és az esti istentisztelet után a fonóházból indultak együtt kántálni. Sorra vették az ismerősöket, mindegyiknek az ablaka alatt elénekelték néhány karácsonyi éneket, majd visszamentek a fonóházba *viliázni*. Itt rendszerint éjfélig beszélgettek, játszottak, majd elmentek az éjféli misére. Az éjféli misére nemcsak a katolikus lányok, fiúk mentek, hanem a reformátusok is. Akinek volt *luca-széke*, az vitte magával, hogy megtudja, kik a boszorkányok a faluban. Karácsonykor is elmentek a fonóházba, de akkor nem voltak ott olyan sokáig, 8—9 óra körül hazamentek, vagy ha bál volt, akkor elmentek a bálba. Két karácsony közt (karácsony és újév között) tilos volt a fonás a lányok számára, ekkor varrtak. Szilveszter estéjén újra elmentek kántálni, újévi énekeket énekeltek az ismerősök ablaka alatt, majd a fonóban szilvesztereztek. Újév után újra kezdődött a fonás, amíg egy-egy lánynak volt mit fonna.

A fonóházak állandó szórakozása volt a *maskaraöltöztetés*, de *maskarának* csak fiúkat öltöztettek fel, mégpedig csak azok közül, akik a lányok csapatához tartoztak. Öltöztettek násznépet, különböző állatfigurákat (*golyát*, *medvét* stb.), *betyárokat*, *temetési menetet* halottai, Luca estéjén pedig *Luca asszonyt*. Luca asszonynak azonban csak olyan fiút lehetett felöltöztetni, aki tudott fonna, mert amikor elmentek egy másik fonóházba, ott szó nélkül elvette valakitől a guzsalyt és font egy ideig, de megszólalnia nem volt szabad. Az volt a jó maskara, akit nem ismertek fel a meglátogatott fonókban.

A fonóházból a lányok együtt mentek haza, a legények is csoportosan kísérték őket. Csak a kapuban maradt le a fiú a lánnyal, s ott beszélgethetett, de nem sokáig, mert megszólták volna a lányt érte. Különben is a cimborái füttyentgettek, ha tovább beszélgettek, mint kellett volna. Évenként két-három alkalommal rendeztek a fonóban fonóbált, de ezen csak a fonóba járók vehettek részt.

Fonóház a falunkban 1955-ig volt. Még 1955—1960-ig is összejártak

a lányok fonni, de már csak hárman-négyen, a legjobb barátnők. A fiúk közül is csak azok jártak ezekre a helyekre, akik az itt levő lányoknak udvaroltak. 1960 után, amikor beléptek a termelőszövetkezetbe, megszűnt maga a fonás is, mert nem volt hely a kender termelésére.

A fonóház február végéig tartott. Ezután a fiatalok jóformán csak vasárnap találkoztak, mert bekövetkezett a dologidő, s nem volt alkalom a találkozásra. Esténként ugyan összejöttek egy-egy kapuban egy órára, félórára, de ez nem sokat jelentett, mert a szórakozásra nem volt elég az idő. A vasárnapi találkozás is csak alkalmoszerű volt az 1930-as évekig, mert a fiúk rendszerint a kocsmában kötöttek ki, a kocsmának pedig még a tájékára sem mehettek a lányok. A mezei munkák idején csak a bálokban találkoztak együtt a fiatalok. 1930-ig annyiszor volt bál a faluban, ahányszor a legények rendeztek. Egy-egy fiúcsapat megfogadta a zenészeket vasárnapra, s kezdődhetett a bál. Karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor, István királykor, farsangkor feltétlen volt. Az első világháborúig a bál délután két órakor a délutáni istentisztelet után kezdődött nyáron a szabad ég alatt (a Karcsa-parton), zöld gallyakból épített *tebernyában*, ősszel, tavasszal valamelyik csűrben, a sátoros ünnepeken pedig az iskolában. A belépődíjat mindenütt meg kellett fizetni. Általában 15 krajcár volt személyenként, később pedig páronként szabták meg a díjat, úgy, hogy a fiúk a belépődíj 60 százalékát, a lányok pedig a 40 százalékát fizették. Amikor 2 órakor kezdődött a bál, az egész falu kivonult és asszonyok, emberek állták körbe a táncolókat. A tánc megkezdése előtt a lányok az egyik oldalon álltak, a fiúk pedig a másikon. Amikor megszólalt a zene, az a fiú, amelyik táncolni akart, sarkantyúját pengetve néhány tánc lépést tett a lányok felé, majd vagy az ujjával intett egy lánynak, vagy éppen a nevét mondta, hogy: „Dakos Erzsű gyere táncolni!” „Vót olyan legény is, amelyik megállt a lányok előtt, végignézett rajtuk, oszt az ujjával intett. Amelyik lány úgy gondolta, hogy neki szól az intés, az magára mutatott. Ha neki szólt az intés, akkor a fiú bólintott, de ha nem, akkor nemet intett.” Amikor zárt helyre került a bál, oda már nem mehettek mindenki. „Oda inkább csak a kíváncsibb asszonyok mentek, oszt képesek voltak ott gurnyasztani ameddig a bál tartott. Úgy nézték, hogy ki kivel táncol, hogy majd kiesett a szemek. Vót osztán mit pletykálni egy darabig.”

A református ifjúsági egyesület megalakulásával változott a helyzet. Ekkor már nem a legénycsapatok rendezték a bált, hanem az egyesület. A 30-as évek végén, a 40-es évek elején néhányszor *párosbált* rendeztek. A párosbálon csak a meghívott párok vehettek részt. A lány vitte az enni-valót, a fiú pedig az innivalót fizette és a beléptidíjat. Ez azonban nem terjedt el és el is maradt néhány próbálkozás után, mert csak a gazdagabbak vettek rajta részt, a szegényebbek kiszorultak, ezenkívül sok szóbeszédre adott okot.

Külön kell szólnunk a környező uradalmak *cselédbáljairól*. Kezdetben a falusi legények elmentek ezekre a bálokra, de mindig verekedés tört ki, s a kezdeményezők mindig a falusi legények voltak. Ezért aztán a falusi legényeket a bál alkalmával az intező kitiltotta a tanyából.

Nem minden lányt kísért el az anyja a bálba. Azt tartották: „Legyen

esze, vigyázzon magára, én nem ülhetek mellette. Ha meg olyan, akkor úgy se lehet megőrizni.” Az 1930-as évekig nem sok bál múlt el, hogy verekedés ne lett volna. Igaz, hogy itt nemcsak a falusi fiatalság vett részt, hanem a tanyákból, a környező falvakból is jöttek a legények. A felszabadulás után a különböző szervezetek rendezték a bált, de már csak a sátoros meg az állami ünnepeken, meg ha valami rendkívüli dolog volt, mint a bevonulóknak rendezett bál. Napjainkban pedig az évi bálokat a különböző szervezetek között osztják el, de a fiatalság lemezjátszóval gyakran rendez össztáncot a kultúrházban.

A régi bálokban a bál rendezői a cigánynak vacsorát adtak. Míg a cigányok vacsoráztak, a lányok nem mentek haza, hanem a tánchelyen körbefogóztak és karikába táncoltak. A fiúk pedig ezalatt a kocsmába mentek. A bálban a tánc végeztével illetlen volt beszélgetni a lánynak a legénnyel. Nem is maradtak a legény mellett a lányok, csak esetleg azok, akiknek már nemsokára volt az esküvője, hanem visszamentek a cimborákhoz.

Az első világháborúig a táncmulatságokon kizárólag a csárdást táncolták. „Az vót az igazi, ott megmutathatta a legény is meg a jány is, hogy tud táncolni, mer ott ki kellett rakni. Most meg mán csak beáll a többi közzé, oszt úgy csavargati magát, mintha hascsikarása lenne.” Az első világháború végével kezdett elterjedni, a húszas években pedig általánossá lett a csárdás mellett a vansztepp. A 30-as években a táncmulatságok táncrendje teljesen a városi táncokhoz igazodik. A tangót, keringőt, foxot táncolták egészen az 50-es évek közepéig és ritkán még a csárdást is táncolták. Ma azonban már csak a modern táncokat táncolják, a csárdást nem is tudják, vagy ha tudják is, de ósdinak tartják. A városi táncokat a fiatalság a tánciskolában tanulta. Vándor táncmester tanított, de volt olyan is, hogy vállalkozó szellemű, jól táncoló városi iparoslegény szervezett tánciskolát a téli időszakban 3—4 hétig.

Amíg régen a tánc után a fiút otthagyták a lány és a barátnőihez ment vissza, az ötvenes évek közepétől ez megszűnt. Nem botránkozik meg már senki azon, hogy a fiú a lánnyal maradt két tánc között, azon sem, hogy kimegy vele a bálból levegőzni, de nem bűn már az sem, ha a lány a büfében valamilyen italt fogyaszt a fiú kínálására.

A fiatalok a téli mindennapos találkozások, a nyári báli esték, ünnepi délutánok alkalmában találkoztak. Ezeken a találkozásokon azután kialakult lassan a lányok, legények egymásközi kapcsolata. A fiúk és lányok között a *szeretőcskés* már az iskolában megkezdődött, azonban ebből csak ritkán lett házasság. A legények házhoz járására, az udvarlásra csak akkor került sor, ha már nemsokára a lakodalom következett a két fiatal között. Ez azért történt így, mert a fiú addig nem házasodhatott, míg le nem szolgált a katonaidejét, de a lányok közül is csak kevés ment férjhez a 18. életévének betöltése előtt.

A lányos házhoz való járásnak megszabott ideje volt. Kedd, csütörtök és szombat este mehettek a legények. Ha valakinek biztos menyasszonya volt, az mehetett vasárnap is. Egyéb napokon, de különösen pénteken nem illett. Mi volt a feltétele annak, hogy a fiú a lányos házhoz járhatott? Elsősorban az, hogy megegyezzen a lánnyal. Miután már összeszokott,

összemelegedett akár a fonóban, akár a bálban és néhányszor a lány *megállt vele* a kapuban beszélgetni, a legény sort kerített arra, hogy komoly szándékát közölje. S ha a családnak, mármint a lány apjának, anyjának nem volt ellenére, a gazdasági helyzet is megfelelő volt a legény szüleinél, akkor a szülők is hozzájárultak a legény házhoz járásához, beleegyeztek abba, hogy a lányukhoz járjon. Az első világháborúig ez úgy történt, hogy az első alkalommal a fiú néhány legénycimborájával ment el a lányos házhoz. Rövid beszélgetés után a többiek elköszöntek és elmentek, a fiú pedig még maradt. Amikor egy idő múlva hazakészülődött, a gubáját szándékosan otthagytta a lányos háznál. Ha kedves volt a lány szülei előtt az udvarlása, akkor a következő alkalommal a gubáját odaadták neki a háznál, de már akkor a lány egy kendőt is tett a guba ujjába. Ha azonban nem volt az udvarlása kedves, nem fogadták el, akkor kiakasztották napszálltakor a gubát az ajtó elé.

A lányos házhoz a legény vacsora után ment és 9—10 óráig maradt. Amikor megérkezett, kezét fogott a házban levő emberekkel. A lány már elkészítette számára a helyet maga mellett. A legény a húzbeliekkel beszélgetett a „világ dolgairól”, majd mikor elérkezett a távozás ideje, elköszönt a családtól. A távozó legényt mindig a lány kísérte ki. Ott azután a lánnyal is beszélhetett, de a lány nem maradt együtt sokáig a legénnyel az udvarlás kezdetén, mert egy idő után a lány apja kiment, hogy megnézzze az istállóban a jószágot. Ez azonban csak ürügy volt, inkább figyelmeztetés volt a lány számára, hogy ideje már bemenni. Ilyenkor a lány elköszönt a fiútól. Nyáron is találkoztak, de csak a „ház alatt”, a tornácon beszélgettek hétköznap esténként. Télen viszont a házhoz járás szünetelt, mert a fonóban találkoztak a fiatalok. Fonóba csak akkor nem ment a lány, ha már menyasszony volt, és már kitézték az esküvő napját is.

A két világháború között még ez a szokás megvolt az udvarlásban, de a felszabadulás után, amikor már a fonóházak megszűntek, a fiatalok rendszerint a kultúrházban találkoztak. Az udvarló innen vagy a moziból kísérte haza a lányt. Vasárnap délután pedig már a presszóba mennek. A csoportban való sétálás már megszűnt. Ma a lány vagy a fiúval, vagy pedig egy-két barátnőjével tölti a szabad idejét.

A szerelmesek régen is kedveskedtek egymásnak, ma is megvan ez a szokás. Ma azonban már inkább a névnap, születésnap, a sátoros ünnepekben szokás az ajándékozás. Megmaradt még a régi szokásból a húsvéti locsolkodás és a *májusfa*-hordás, de ma már májusfa helyett cserepes virágot visznek a fiúk este a lányos házhoz. Az ajándékozás is kölcsönös és mindig valami bolti áru az ajándék.

Régen szűkebb volt a köre az ajándékozásnak. A fiú, amikor kiszemelte magának azt a lányt, akit azután párjának választott, azon igyekezett, hogy zsebkendőt szerezzen tőle. Ez nem volt nehéz, ha a lány is húzott hozzá. Ezt a zsebkendőt azután a fiú társai előtt úgy vette elő, hogy azok észrevegyék, hogy neki már van választottja. A lány, amikor elvette tőle a fiú a zsebkendőt, ellenkezett, de azért szívesen adta. Ha már egy fiúnak volt választottja, akkor ő is apró ajándékokkal kedveskedett választottjának vásár vagy búcsú alkalmával. Ilyenkor cukrot vett neki, vagy

mézeskalácsszívet, melyet majd az esti udvarlás után, amikor kikísérte a lány, adott át neki. A felszabadulásig szokás volt május elsejének virradójára a határban azt a fiatal fát, melyet szeretőjüknek szántak. Április 30-án este a cimborákkal elmentek az erdőre s kivágták a fát és felállították kedvesük kapujában vagy udvarán. Persze a kivágást ügyesen kellett csinálni, hogy a kerülő meg ne tudja, vagy meg ne fogja őket.

Húsvétkor pedig az ünnep második napján a legények csapatban jártak a lányos házakhoz öntözködni. Itt étellel, itallal megkínálták őket, majd hímet kaptak. A legszebb hímet mindig a lány szeretője kapta. Húsvét harmadik napján is öntözködtek, de ekkor már csak vízzel. Ha egy-egy lánycsapatot a legények észrevétlen megközelítettek, azok bizony nem úszták meg szárazon. Igaz, a fiúk is kaptak a vízből, mert amikor mentek az utcán, a kerítésnél megbújt lányok leöntötték őket. A kölnivízzel való locsolkodás azonban csak a felszabadulás után terjedt el.

A lakodalomban is úgy ügyeskedtek a fiúk, hogy amelyik lány tett szert nekik, az jusson párjuknak az esküvőre vonuláskor. Az első világháborúig ez a nagyvőfélyen múltott, mert az osztótáncban⁴ ő osztotta szét a *noszolyólányokat* a *kisvőfélyek* között. Ezért a fiúk sokszor fizetés árán is megegyeztek a *nagyvőfély*vel, hogy melyik lányt adja nekik. A két világháború között azonban már az első tánc döntötte el, hogy ki kivel megy az esküvőre. Aki a legények közül elsőnek kérte táncra a lányt, az volt a lány *kisvőfélye*, annak adta a lány a szalagból, rozmaringszálból készített *bokrétát*, melyet a kisvőfély a kalapjához, illetve a kabátja hajtókájára tűzött. Iratlan törvény volt azonban az, hogy az összetartozó párokat a nagyvőfély sem választhatta el, az osztótáncnál sem adhatta másnak a noszolyólányt, mint a szeretőjének.

Az összetartozó párok nem igen váltak szét, hacsak olyan nagy dolog, mint a két család összeveszése nem következett be. Ilyenkor azután nem volt maradása egyik félnek sem, mert hordták-vitték a pletykát. Ez azonban nem járt megszégyenítéssel, hiszen az egész falu tudta az esetet, s rendszerint már ott volt a láthatáron a másik fiú vagy lány. Más volt a helyzet, ha valamelyik legény udvarolni akart a lánynak, s vagy a lány vagy a családja nem nézte jó szemmel az udvarlást. Ilyenkor a legény bosszút állt. Ez rendszerint a bálban történt, amikor a legény kimuzsikáltatta a lányt. Ez úgy történt, hogy a fiú megegyezett a zenészekkel, hogy amikor int, majd kezdjék el a marsot. A fiú felkérte a lányt táncolni, odatáncolt a cigány elé és elhagyta a nótát. Ezután a zenészek rákezdték a marsot, a fiú pedig a bálterem ajtajáig vezette a lányt. Előfordult azonban, hogy a lány elszaladt, elbújt az asszonyok között és nem akart kimenni. Ilyenkor a fiú — miközben a zene szólt — ment mindenütt a lány után, míg az ki nem ment a bálból. Az ilyen dolognak azután rendszerint következménye lett. A lány testvére s annak cimborái megtorolták a sértést, s összeverték a fiút, vagy ha annak cimborái is beavatkoztak, véres verekedés tört ki a bálban. A megtorlás másik módja volt, hogy a lány cimborái nem mentek el a fiúval táncolni, de sokszor más lánycsapatok is a *kimuzsikált* lány mellé álltak. Ilyenkor a fiú volt az, aki rosszabbul járt, mert egy ideig nem állhatott meg a bálban. Az ilyen dolognak az

lett a vége, hogy a fiú rövidesen megkövette a lányt és annak szüleit. Ez a szokás ma már nincs meg, s adatközlőim is 1926—27-ben emlékeznek ilyen esetre, mint utolsóra.

A fiatalok viselkedését megszabták a századok óta beidegzett szokások, iratlan erkölcsi törvények, melyek csak akkor változnak, ha a társadalomban — s a falu társadalmában is — alapvető változások történnek. A régi erkölcsi törvények egy része megváltozott az első világháború után. Tovább kopott a régi felfogás a felszabadulás előtt, hogy azután a régi erkölcsi felfogások az 1960-as évek elején teljesen megváltozzanak.

Az első világháborúig terjedő időben a lányokra vonatkozó szokások igen szigorúak voltak. Sok mindent tiltottak. Nem illett a lánynak egyedül végigmenni az utcán, nem ülhetett asztalhoz, a lányra volt szűgyen, ha a ház szemetes volt, a lánynak mindig dolgoznia kellett, ugyanakkor megkövetelte az illem, hogy vidám, friss legyen, jól öltözködjön. Nem volt beleszólása még a saját életének berendezésébe sem, mert csak azzal a fiúval állhatott szóba, akit a szülők, különösen az anyja, és a rokonság jónak láttak. Hiába tetszett neki a másik legény, de ha az szegényebb volt, mint az ő családja, a házasságról szó sem lehetett. Érvényesült a párválasztásban a „guba a gubához, suba a subához” elve.

A lányok és legények egymásközti viselkedésének is megvoltak a maga formáságai. A faluban mindenki mindenkit ismert, a fiatalok tegeződtek, de a lányok és legények — később a férfiak és asszonyok — nem fogtak kezét egymással a találkozáskor. Nem illett egy lánynak a fiúval találkozáskor megállni beszélgetni, ha egyedül volt. Ezért nem is voltak a lányok egyedül, hanem cimboráikkal. Amikor a fiú udvarolni kezdett, csak a kapuban beszélhetett a lánnyal négy szemközti, de később is csak akkor, amikor kikísérte a fiút a lány. Ekkor maradtak ugyanis kettesben, de ekkor is csak rövid időre. Amikor azonban már megvolt a lánykérés, megtörtént a jegyváltás időpontjának kijelölése, együtt lehettek mindenkor. Ilyenkor a lány már elmehetett a fiú házához is, de addig erről szó sem lehetett.

A fonóban játék közben, ha a játék menete úgy kívánta, szabad volt csókolózni, szabad volt a legényeknek a lányokat átölelni, de tilos és illetlen volt a lányt fogdosni. Erkölcstelennek tartották azt a lányt, aki a fiúkkal bújkált. Az ilyen lányokat barátnői kizárták maguk közül. Viszont ha egy lány megesett, azt el kellett venni a fiúnak. Még a fiú szülei is azt mondták: „Ha kitakartad, akkor takard is be!”

Az első világháború után annyiban változik ez a helyzet, hogy a nagy kötöttség kezd feloldódni, a vagyoni különbségek sem számítanak annyira, s a lányok, legények kapcsolata a nagyobb csoportokban régebben történt szórakozások helyett a 3—5 tagú csapatokra tagolódik. A felszabadulás után meg a csoportos szórakozás — különösen a 60-as évektől — teljesen eltűnik. Nem kelt feltűnést, ha egy fiú és egy lány, akár hétköznapi is, végigmegy az utcán, vagy elmennek együtt a moziba, presszóba. Keseregnek is az idősebbek, hogy ennyire elromlottak az erkölcsök.

A lányok és legények kapcsolatának kialakulását nem bízták a véletlenre, hanem igénybe vették ehhez a szülői tekintélyt, de még a természetfölötti hatalmak segítségét is. Ha a fiú olyan lányt szeretett meg,

aki nem tetszett a szülőknek, és a fiú a parancsra vagy kérésre sem akart lemondani a lányról, akkor meg voltak győződve, hogy a fiút a lányhoz rontották, de történhetett megfordítva is. „Vagy megétették a fiút, vagy másképpen rontották meg.” A rontások között első helyen szerepelt az a mód, hogy a fiútól a lány titokban elvett valamilyen alsó ruhadarabjából egy darabot (legtöbbször gatyamadzagdarabot), és otthon eltette. A másik ilyen mód volt, hogy a lány szőrszálát titokban bevarrták a legény gatyakorcába. Megétetésnél a lány apróra vágott szőrszálát belesütötték a süteménybe és megetették a fiúval. Rontáshoz tartozott még a ruhadarab vagy kapca főzése. Azt tartotta a hiedelem, hogyha ezeket a ruhadarabokat főzni kezdik, akkor a legénynek nincs maradása, s akárhol van, a szeretőjét megkeresi. Tilos volt este a mosdóvizet kiönteni, mert akkor a lány kiöntötte a szerencsését. Luca nap estéjén a lányok kimentek a disznóólhoz, s azt megrugdosták. Ahányat röffentett a disznó, annyi év múlva mentek férjhez a lányok. Karácsony este gombócot vagy derejét csináltak, s a gombócokba vagy derelyékbe papírra írt fiúneveket tettek. Amikor főni kezdett a gombóc a fazékban, a forró vízből ki kellett a lányoknak kapni egyet. Amilyen név volt a papíron, olyan nevű fiú fogja azt a lányt elvenni. Szilveszterkor szokás volt az ólomöntés, s az ólomnak az alakjából következtek a jövődöbéli foglalkozására. András nap estéjén a lányok lefekvéskor nyáron talált négylevelű lóherét tettek a párnájuk alá, és akkor megálmodták, hogy ki veszi el őket. A másik ilyen eljárás volt, hogy András nap estéjén a lányok a favágótökre kendermagot vetettek és az ingükkel boronálták el. Boronálás közben ezt mondták: „András én kendert vetek. Add meg Uramisten tudni, ki veszen el engem.” Éjszaka azután megálmodták, hogy ki fogja őket elvenni.

A fiatalok jogairól és kötelességeiről szólva elsősorban az utóbbiról beszélhetünk. A családban élt a lány és a legény, de nem nagyon szólhattak bele a család életébe, mert a döntés joga mindig az idősebbeké volt.

A fiatalok nemcsak a szűkebb családi közösségbe tartoztak bele, hanem részt vettek a nagy közösség, a falu közösségének életében is. Tavasszal az uradalmakban rendszerint az egész falu fiatalsága részt vett a felnőttekkel együtt a *szurkálásban*, a búzából a *szúró*, a *gurdony* kiszedésében. A szegényebb családból a legényfiú és lány a nyarat *kepésként* dolgozta le. Ha ketten mentek a családból, akkor az egyik volt a *kaszás*, a másik a *félkezes*. A félkezes szedte a markot a kaszás után, a keresete fele volt a kaszásénak. Olyan is volt, hogy ha valamelyik embernek nem volt marokszedője, akkor keresett magának a faluból, rendszerint lányt. Itt is együtt voltak a fiatalok az idősebbekkel. A részes aratás, a kepe, az aratás befejeztével a *kepésbállal* zárult. Az intézőnek készítettek búza- és árpakalászból egy *koszorút*, s azt nótaszóval vitték az intéző lakása elé. Itt az intézőt a *kepésgazda* köszöntötte, majd az intéző bejelentette, hogy vendégül látja őket estére. Húst, italt kaptak a kepek, az uradalom cigányokat is fogadott és reggelig tartott a *kepésbál*. Ide a kepekén kívül csak azok a falusi legények mehettek, akiket meghívtak a kepek.

Társas munkaalkalom volt a cséplés is. A rokonság, szomszédság és azok, akik számítottak a segítségre, megjelentek a cséplésnél. A legények

a terményt adták a cséplőgépre, a szalmát a kazalra villázták, zsákoltak. A lányok a dobra kévevágónak, a törekhez kerültek, egyszóval olyan helyre, ahol hasznukat lehetett venni. Közös munka volt a kendermunka is. Ezt leginkább az asszonyok, lányok végezték az áztatástól a vászon kimosásáig. A második világháborúig a kukoricafosztás is közös munka volt. A rokonság, szomszédság került ilyenkor össze, de részt vettek benne az utcában lakó fiatalok is. Munka közben sok tréfás játékra adódott alkalom. A tollfosztás is inkább az asszonyok, lányok közös munkája volt, mint a kendermunka. Ide csak azok a fiúk mentek, akiknek a tollfosztók közül már szeretőjük volt.

Az igazi együttes szórakozást a lakodalom jelentette. Az első világháború előtt három napig tartott a lakodalom, de már a lakodalom előtt is alkalom nyílt a mulatságra, mert a lányokat csigacsinálóba hívták, s annak végeztével, amikor a fiúk is beszállingóztak, megkezdődött a tánc. Másnap e meghívott legények, a *kisvőfélyek* elindultak a *nagyvőfély*vel a násznagyért, meg a nyoszolyólányokért. Ahogy jöttek végig a falun, úgy szaporodott a menet, úgy nőtt a nótaszó. A lakodalom napján azonban a lányok és legények nem ettek a lakodalmas háznál, „nem vót szokás beülni a lakodalmi sereg közzé. Vocsora előtt elmentünk mind haza, oszt csak a vocsora végeztével mentünk vissza mulatni.” A templomi esküvő után, amíg az új pár a pap lakására ment, a cigány a templom előtt muzsikált, s ott táncoltak azok a fiatalok, a „bámulók”, akik nem voltak hivatalosak a lakodalomba. Ez a szokás még ma is megvan. A háromnapos lakodalom az első világháború után egy nap lett, viszont a fiatalokat csak 1950-től ültetik be a vacsorához, pedig még napjainkban is nagy lakodalmat csinálnak.

A házasságkötéssel a fiatalok beléptek egy másik közösségbe, s elszakadtak azok a kötelékek, amelyek eddig a barátaikhoz, barátnőikhez fűzték őket. Ezután a bálba is csak a férjével mehetett a fiatalasszony, ha pedig elment egyedül, illetve az asszonyokkal, akkor csak bámulhatott, de nem táncolhatott az asszony. A férj sem tehetette azt, amit legénykorában, mert megszólták volna. Ha pedig nem volt bál, az asszony csak a kapuban beszélgethetett a szomszédasszonyokkal vasárnap délutánonként, míg a férjnek nem volt tilos a kocsmába elmenni.

A szomszéd falvak fiatalságával való kapcsolattartásról szólva megállapíthatjuk, hogy a karcsai fiatalság mindig tartott kapcsolatot a más falusiakkal. Ez azonban inkább csak a fiúkra vonatkozott, mert a lányok kapcsolata egy-egy rokoni látogatásra, lakodalmi meghívásra, vagy búcsún való részvételre szorítkozott. A legények már szabadabbak voltak ezen a téren is. Egy-egy csapat legény még a bálba is elment a másik faluba, s ha ott barátságot kötöttek egy ottani legénycsapattal, még mulathattak is, de ha ez nem sikerült, akkor veszélyes volt ottmaradni, főleg pedig egyedül maradni, mert akkor rendszerint verekedés lett a vége. De ugyanez volt a helyzet akkor is, ha idegen fiú jött a faluba. Bár az idegen udvarlási szándékkal csak akkor jött a faluba, ha innen „kommendáltak” a számára lányt. Ilyen esetben azonban a falu legényeinek nem lehetett beleszólása az idegen legény udvarlásába, mert ez eldöntött dolog volt és az egész faluval találták volna magukat szemben a legények. Városba

a felszabadulás előtt ritkán jutottak el a falusi fiúk és lányok. Rendszerint csak akkor, ha valamit vásárolni akartak. A felszabadulás után azonban a fiatalok közül egyre többen dolgoznak Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon. Sokan kerültek el Miskolcra, de vannak, akik Budapesten találtak munkahelyet maguknak.

A mai társasélet együttléti és szórakozási alkalmai valójában szinte-
lenebbek a régi társaséletnél. Igaz, hogy szabadabb az élet a fiatalok kö-
zött, nincs olyan sok társadalmi kötöttség, mint régen volt, s talán ez is
az oka, hogy míg az idősebbeknek színesebb az élménye, a felszabadulás
utáni társasélet visszaemlékezései elszürkültek a régi élményanyag mel-
lett. Más már a lányok és legények kapcsolata is. Leplezetlenül lépnek a
nyilvánosság elé az összetartozók, s a barátság is egészen szűk körűvé
vált. Nem igen lehet már különbséget találni a társaséletben a falu és
város fiatalságának társasélete között.

JEGYZETEK

1. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: *Szentpétery Imre*. I. kötet. 1007. sz. oklevél.
2. *Máthé Gyula*: Karcsa. Sárospatak és vidéke. A magyar városok monográfiája kiadóhivatala. Bp. 1933. 217—219.
3. *Máthé* i. m. 217—219.
4. *Semegyezés*: a fogócskázás nevű játék egy fajtája. Az utcán játszották. Kiszámolóval kezdődött. A játékban részt vevők közül az egyik elkezdett számolni a következőképpen, miközben minden számnál egy játékosra mutatott: sem egy, sem kettő, sem három... egészen tízig. Akire a tíz jutott, az lett a fogó. A többi játékos választott magának egy pihenőhelyet, ahol a fogó nem foghatta meg. A fogó szavára azonban ott kellett hagyni a pihenőhelyet és helyet kellett cserélni egy másik játékosal, akinek az ellenkező oldalon volt a pihenőhelye. Akit a fogó megfogott, a következőkben az lett a fogó. Nevezték ezt a játékot „fingocskázásnak” is.
5. *Lefutó*: a labdajáték egyik fajtája. Két csapat kellett hozzá. Kellett továbbá egy rongyból kötött labda és egy 50—70 cm hosszú ütő. A két csapat közül az egyik volt „lent” (amelyik csapat adogatott a másiknak), a másik pedig „fent”. A lent levő csapat tagjai közül volt egy adogató, aki a labdát feladta a fent levő csapat ütőjének, a többi játékos pedig volt a kapó. A játék kezdetekor kijelölték a pálya hosszát. Az adogatóval egyirányban, illetve az adogató mellett volt egy vonal, ennek a neve „süntörködő” volt. A fent levő játékosnak joga volt egy labdát elütni, majd a süntörködőbe kellett állnia. Amikor a következő játékos ütött, a süntörködőben álló játékosnak végig kellett futni a távot. A következő ütésnél a pálya végén álló játékosnak vissza kellett futnia a süntörködőbe, akkor joga volt újra ütni. Ha azonban a futót a lent levő játékosok a leasett labdával eltalálták, akkor helyet cserélt a két csapat. Helyet cserélt akkor is, ha az ütők elfogytak és nem sikerült végigfutniuk a távot.
6. *Osztótánc*: régen a lakodalom délelőttjén, amikor összeszedték a nyoszolyólányokat, nótaszóval vitték a vőlegény házához. Amikor megérkeztek, a cigány rázendített a csárdásra és a nagyvőfély a kisvőfélyek között táncolva kiosztotta a nyoszolyólányokat, akikkel párban az esküvőre mentek a kisvőfélyek. Ezt az osztótáncot nevezték így.

Adatközlőim voltak: Balázs Gyuláné 63 éves, Dakos Istvánné 63 éves, Nagy P. Gézné 52 éves, néhai Nagy P. Józsefné, néhai Kovács Jánosné, néhai Veréb Jánosné, Balázs Gyula 67 éves, Dakos István 68 éves, Nagy P. Géza 65 éves, néhai Nagy P. József, néhai Dudás János, néhai Polyák János, néhai K. Nagy József földművesek, karesai lakosok.

Das gesellschaftliche Leben der Bauernjugend von Karcsa 1900—1970

(A u s z u g)

In unseren Tagen treten grosse Änderungen in dem gesellschaftlichen und ökonomischen Leben eines Dorfes auf. Diese Änderungen rühren und verändern in den Wurzeln auch das Verhältnis der Menschen, der Jugend zueinander auf. Deshalb machte ich es mir zur Aufgabe, die Änderungen im Leben der Jugend in den vergangenen 70 Jahren zu zeigen, und die Ereignisse, die diese Änderungen im Leben der Jugend hervorriefen zu verfolgen.

Meine Wahl fiel auf das gesellschaftliche Leben der Jugend von Karcsa, da es einerseits mein Geburtsdorf ist, und ich hier lebte und lebe, andererseits ist Karcsa einer der ältesten Siedlungen im Bodrogeköz und von den Gemeinden des Bodrogeköz blieben hier die alten Gewohnheiten am längsten erhalten und hier war es möglich, das meiste Material zu sammeln.

In meinem Aufsatz wird das Leben der Mädchen von der „erwachsenen Mädchen-Zeit“ bis zur Hochzeit betrachtet. Ich gehe auf die Kleidung, das Benehmen, ihre Unterhaltung, die Herausbildung von Mädchengruppen und ihre Familienverhältnisse ein. Bei der Entwicklung von Gruppen gehe ich auf die Zusammenhaltung der Mädchengruppen, das Benehmen untereinander, die Spiele, die Spaziergänge, die in der Spinnstube verbrachte Zeit und darauf ein, wer in der Volksmeinung als „anständiges Mädchen“ galt.

Danach folgen die Burschen, ihr Leben, die Bedingungen des „Burschen-Werdens“, die Tracht der Burschen, ihre Ausrüstung, die Ausbildung der Burschengruppen und ihre Unterhaltungen.

Im dritten Teil meines Aufsatzes beschäftige ich mich mit dem gesellschaftlichen Verkehr der Burschen und Mädchen, bzw. ihren Zusammenkünften, dem Hofmachen, dem Verkehr der Liebespaare, der Liebkosung und der Trennung. Nach Darlegung dieser Dinge untersuche ich die sittliche Meinung über die Jugend im Dorf. Weiterhin erwähne ich die Familienverhältnisse der Jugend, ihre Rechte und Pflichten in der Familie. Zum Schluss untersuche ich den Platz der Jugend in der Gesellschaft der Erwachsenen, ihre Teilnahme an der Arbeit zusammen mit den Erwachsenen, was für Gesellschaftsarbeiten dazu geeignet waren, ihren Platz bei den Familienfesten, ihre Recht bei diesen Anlässen.

Ich denke, es war notwendig, das Verhältnis der Jugend zueinander zu überblicken, da die Situation der Jugend heutzutage vollkommen anders ist. So können wir das alte Leben mit dem neuen vergleichen, und nach dem Vergleich unser heutiges, leichteres und freieres Leben besser schätzen.

Letzten Endes wollte ich mit meinem Aufsatz dies erreichen, und hoffe es zum grössten Teil auch zu erreicht haben. Wenn es mir gelungen ist, über das gesellschaftliche Leben und seinen Änderungen der Jugend meines Dorfes ein wahrheitstreues Bild zu schaffen, war meine Arbeit nicht fruchtlos.

Géza Nagy

MADÁRTANI ADATOK
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉNI MEGYE FAUNÁJÁNAK
ISMERETÉHEZ II.

FINTHA ISTVÁN

Hazánk északi hegyvidékének legkeletibb egysége a Zempléni-hegység, mely a déli, de főképp a délkeleti oldalon hirtelen emelkedik fel a csekély (95—110 m) tengerszint feletti magasságú, jobbra egyenletesen sík Alföld peremén. Kutatóink először rendkívül változatos növényvilágára figyeltek fel, melyben a síksági flóra elemei egyedülálló tarkaságban keverednek montán, sok esetben kifejezetten kárpáti fajokkal. „Viránya az ország legérdekesebb helyvirányainak egyike, annál fogva, hogy csekély területen a fajokban nagy gazdagságot mutat fel” — írta róla *Hazsinszky Frigyes* épp egy százada!

Állatvilága — főként a gerinctelenek körében — ugyancsak bővelkedik alpin, de még inkább kárpáti elemekben. Faunájának kutatása jóllehet nagymértékben elmaradt botanikai viszonyaink feltárása mögött, de bizonyos állatcsoportjai megismerésének tekintetében napjainkban már jelentős eredményeket tarthatunk számon. Ornitofaunáját azonban mindmáig csupán néhány adalék-jellegű rövid közlemény, egy-egy ritkább faj előfordulásáról hírt adó, pár soros értesítés, esetleg nagyobb lélegzetű faunamunkák itt-ott fellelhető gyér utalásai érintik. Nélkülözzük tehát a terület átfogó madártani jellemzését, mely hiányosság pótlására — bár magam nem érzem leghivatottabbnak — közreadott vázlatommal szeretném felhívni a figyelmet. Az ilyen irányú érdeklődés keltésének fontossága egyebek mellett azért is indokolt, mivel e vidék még azon kevés hazai tájunk egyike, hol az antropogén hatások térhódítása aránylag kis mérvű, ugyanakkor a terület sajátos földrajzi adottságai igen sokszínű élővilágot — így madárvilágot is — határoznak meg.

A rendkívül változatos felszíni formák között kiemelkedő ormok váltakoznak magas medencékkel, tektonikus öblök érintkeznek eróziós völgyekkel, meleg déli lejtők csapnak át magashegyi jellegű hűvös északi oldalakra. A hegység hatalmas irtásrétjei (*Zsidórét*, *Hosszúközi rét*), nagy kiterjedésű, patakkísérő sík völgyei (*Kemence-völgy*, *Bózsva-völgy*) ei-

lentéteképp gyakoriak szűk szurdokai (*Ördög völgy*, *Ósva-völgy* és *Komlóska-völgy* egy része), s nem ritkák a csupaszz sziklás felszínek (*Pengőkő*, *Tolvajkő*, *Sólyomkő*). Az alacsony alföldi térszín hirtelen csap át a magasabb vonulatok régiójában majd ezer méterig emelkedő csúcsok, hátaik világába, melyek határainkon áthúzódva, összekötő kapcsot létesítenek a Közép-Dunamedence síkságai és a kárpáti koszorú hegyláncai között².

Vegetációjában a nyílt, füves társulásoktól a tölgyes, majd bükkös zónákon át, a fenyvesig, minden megtalálható. Fenyőerdei ugyan nem klimaxegyüttesek, de jellegük madártanilag helyt-helyt ahhoz hasonló. Nemcsak növénytakarójában tart szoros rokonságot a Kárpátokkal (északi része geobotanikailag a Carpathicum flóratartományához csatlakozik³), hanem éghajlata is a tőlünk északabbra fekvő hegyvidékekéhez hasonló. Hűvösebb, hidegebb télű, csapadékosabb. *Bacsó Nándor* szerint⁴ hazánk e tája már a Köppen-féle klímabeosztás *Dfb α* -szel jelzett éghajlati csoportjába tartozik (júliusi középhőmérséklete 22 °C-nál alacsonyabb; csapadékeloszlása nagyjában egyenletes, egy nyári, illetve tavaszvégi maximummal). Előhegyeinek, periférikus dombjainak déli oldalai sztyeppelejtőkkel, vagy száraz tölgyeseikkel viszont már a mediterrán viszonyok több vonását viselik. Mindezek erősen okai kialakult madárfaunája sokrétűségének.

Hegységünk hajdan még inkább bővelkedett, ám jelenleg sem szegény madárfajokban. A korábbi idők leggyakoribb fajaira a terület számot földrajzi neve ma is utal. Közülük minden válogatás nélkül idézem a legismertebbeket:

- Baglyaska* (hegy Sátoraljaújhely mellett),
- Bagoly-kút* (forrás az Aranyos-völgyben),
- Hollóháza* (kerámiagyáráról ismert nevű község),
- Hollós-csúcs* (Tállya közelében),
- Hollóstető* (kettő is: egyik Komlóskától délre, másik Tállyától keletre),
- Kányahegy* (Hollóházától délre),
- Krakóhegy* (a holló szláv neve: *krak*; Abaújszántó szomszédságában),
- Nagy-Rigócska* (hegy, Tolcsvától nem messze),
- Nagysas-patak* (Erdőbényétől északra),
- Saskút* (hegy Mogyoróskától délnyugatra),
- Sólymos* (hegy Hosszúkö közelében),
- Sólyomkő* (csupaszon álló sziklacsoport, illetve hegy, Hejce hátaiban),
- Szarkakút* (forrás Bodrogolaszi mellett, belőle ered a *Szarkakút-patak*); — s a többi.

E kis felsorolás csaknem magában is megadja a Zempléni-hegység madárfaunája régi képének néhány erősebb vonását, hisz a helynevek a holló (*krak*), rigó, szarka mellett elsősorban a környékre még mindig döntően jellemző ragadozók (sas, kánya, sólymok, baglyok) egykor sűrűbb előfordulásait mutatják.

*Típusos
elegytelen bükkös
a Zempléni
hegységben
(az Ördögpaták völgye
Rostalló fölött).
Fintha I. felvétele.*

A mai madárvilág zöme kis országunk legtöbb élőhelytípusában megtalálható lakos, hisz épp a madarak azok, melyek kevésbé helyhez kötött életmódjukból következően, meglehetősen területi mozgékonyasággal rendelkeznek. Mindenütt megfordulnak, elsősorban ahol zavartalan fészkelési körülményeket találnak⁵, illetve megfelelő táplálékmenyiség áll rendelkezésükre maguk, és főképp szaporulatuk eltartására.

Miután területünk túlnyomó része kifejezetten hegyvidéki jellegű, érthető, hogy az ilyen élőhelyekhez erősen kapcsolódó fajok aránya itt viszonylag magas (21,23 százalék). Az előfordulók döntő többsége természetesen az erdei életmódhoz alkalmazkodott speciesekből adódik (81,56 százalék). Alig akad néhány olyan madár, melynek életformája síksági,

vagy általában bárhol meglevő sztyepterületet követel (11,35 százalék), de az ilyenek is elsősorban épp a peremvidékek, hegylábi pusztafüves lejtők, vagy a kultúrterületek fészkelői. Érdekes viszont, hogy a kevés, víz-közelségben költő faj (7,09 százalék) csak a hegyvidéki-erdei patakmedrek közelségét keresi. Nem sok végül az emberi településekhez ragaszkodó madarak száma (a költő fajok 4,42 százaléka).

Feltűnő a zártabb erdei állománytípusok fajainak megoszlása. Ismert, hogy a 48,6 százalékos erdőszűrségű terület 46 657 hektárnyi fás vegetációjának 7,3 százaléka fenyves⁶, ugyanakkor a fenyőállományokhoz szigorúban kötődő fészkelők relatív mennyisége pedig 7,08 százalék!

A lomberdők különböző típusainál a madáregyüttesekben ily differenciálódás nem mutatkozik, de az itt fészkelők kevésbé is igényesek az állománytípus-meghatározta ökológiai körülményeket illetően, mint a fenyvesekben élők. (Alacsony például a csak bükköst kedvelő madarak száma — 4,42 százalék —; még kevesebb a speciálisan tölgyes-lakó stb.)

1. táblázat

A Zempléni-hegység erdőállományainak
%-os megoszlása (Keresztesi nyomán)

TERMÉSZETES ERDŐK	Elegytelen bükkös — — — — — — — — — —	22,6
	Gyertyános, kocsánytalan tölgyes-bükkös, gyertyános kocsánytalan tölgyes — — — — — — — — — —	25,4
	Kocsánytalan tölgyes, cseres stb. tölgyesek — — — — — — — — — —	39,1
SZÁRMAZÉK- ÉS KULTÚR- ERDŐK	Lúcos — — — — — — — — — —	4,5
	Erdei fenyves — — — — — — — — — —	2,0
	Fekete fenyves — — — — — — — — — —	0,8
	Gyertyános — — — — — — — — — —	2,5
EGYÉB	Nyíres fenyérek, hárs-kőris sziklaerdők, hegyi égeresek stb. — — — — — — — — — —	3,1
	Összesen: — — — — — — — — — —	100,00

2. táblázat

Az előforduló fajok %-os megoszlása
gyakoriság szerint a Zempléni-hegység
madárvilágában

Rendszeres fészkelő — — — — — — — — — —	54,61
Ritka fészkelő — — — — — — — — — —	24,82
Átvonuló, vagy téli vendég — — — — — — — — — —	10,64
Fészkelésidőben megfigyelt, de nem bizo- nyított költésű faj — — — — — — — — — —	4,97
Ritkán megfigyelt faj — — — — — — — — — —	3,54
Irodalmi adatból ismert előfordulású faj — — — — — — — — — —	1,42
Összesen: — — — — — — — — — —	100,00

Szembeötlő továbbá a fészkelők nagy száma: a megfigyelt összes faj 79,43 százaléka költ itt! (Lásd a 2. táblázatot!) Ez is a terület sokoldalú

ökológiai arculatának következménye. A madarak egy része, mely az Alföld erdeiben vonulásidőben, vagy kóborláskor fordul meg, itt kedvező szaporodási körülményeket talál.

A megfigyelt fajok között a legnagyobb számban a carnivorákat látjuk (vö. a 3. táblázat adataival!). Köztük ragadozó, vagy gerincesekkel táplálkozó hűsevő 20,57 százalék; főleg gerinctelenekkel élő hűsevő (kivéve a rovarpusztítókat) 1,42 százalék és rovarévó 36,17 százalék. A rovarévók listája jóval bővebb is lenne, ha közülük sokan nem tartoznának (pl. bogyo-, mag- stb. evés miatt) a vegyes táplálkozásúak csoportjába. A vonuló vagy kóborló madarak tápláléktípus szerinti kategorizálását aszerint végeztem, hogy itt-tartózkodásuk idején mi képezi eledelüket.

3. táblázat

A táplálékformák %-os megoszlása
a megfigyelt fajoknál a Zempléni-hegység
madárvilágában

Hűsevő	— — — — —	58,16
Növényevő	— — — — —	12,76
Vegyes táplálkozású	— — — — —	29,08
Összesen:	— — — — —	100,00

4. táblázat

A Debrecen közelében fekvő Halápi-erdő
fészkelő madárfajainak %-os megoszlása
faunatípusok szerint

Pal.	— — — — —	40,51
Eu-turk.	— — — — —	18,98
Eu.	— — — — —	16,45
Óvil.	— — — — —	8,86
Hol.	— — — — —	5,06
Med.	— — — — —	2,53
Turk.-med.	— — — — —	2,53
Ind.-afr.	— — — — —	1,27
K.	— — — — —	1,27
Kozm.	— — — — —	1,27
Pal-xerom.	— — — — —	1,27
Összesen:	— — — — —	100,00

Sokkal többet árulnak azonban el a vidék madártani arculatának vonásaiból a költő fajok adatai. Ezek ugyanis a terület élőhelyeivel a legszorosabb kapcsolatban élnek itt állandóan, vagy az év túlnyomó részében. A fészkelő madarak társaságának faunaelem-összetétele a táj geográfiai helyzetéről, de morfológiájának a helyi éghajlati elemeket meghatározó fő jellegzetességeiről is informál.

A Zempléni-hegység állandó fajainak faunatípusok szerinti megoszlását érdemes összehasonlítani a korábbi tanulmányomban⁷ szereplő két táblázattal: a debreceni *Nagyerdő*, illetőleg a Sátoraljaújhely és Sáros-

gyakoribb. Példa gyanánt az énekes és a feketerigót említem elsősorban. Ezek — ahol a cserjeszint gyengébben fejlett — megfigyeléseim szerint sziklaüregekbe, sőt faodvakba is beleköltöttek (Rostalló, 1971, 1972), mégis inkább a bokrok fészkelői közé tartoznak. Hasonlóképp citálhatnám a fekete gölya sziklai fészkelését⁸, vagy a csóka odúban, illetőleg elfoglalt varjúfészkekben való váltakozó megtelepedését stb.

1. A legfontosabb élőhelytípusok bemutatását a felszíni vizekben bővebb területekkel kezdem. A fészkelők 6,19 százaléka található itt. Az együttes legidegenebb tagja a síkságok felé átmenő peremvidékek vizenyős rétjein költő tőkésréce (*Anas platyrhynchos*). Ugyancsak kevéssé jellemző a ritkán felszínre bukkanó löszfalak néhány gyurgyalagtelepe (Tokaj mellett, Kéked közelében, Abaújszántónál⁹ stb.), s a patakok alsó, löszbe vágott szakaszának néhány partifecskeje (Mikóháza alatt, a Bózsva magasabb partjában).

Sokkal inkább lényeges szólnunk a patakmedrek felső régióinak vízirigós (*Cinclus cinclus*) élőhelyeiről; a síkságra lépő vízfolyások bozótos partjainak néhány nagyfülemüléről (*Luscinia luscinia*), melyek a Felső-Tiszamente, a Beregi-sík és a Long-erdő¹⁰ mellett itt is költenek (Kéked, Tolcsva, Sátoraljaújhely közelében).

Csaknem kuriózitás-jellegű a billegető cankó (*Actitis hypoleucos*) fészkelési adata a Kemence-völgyből (Aradi Csaba, Kishuta, 1964). E faj eddig ismert költési területeként hazánkban csak a Szigetközt emlegették¹¹.

A hegyi vizek mentén igen gyakori a *Motacilla cinerea*, de a *Motacilla flava* (miután a Hegyalja síksági vizes rétségein költ) csak vonulásideőben látható a terület néhány helyén.

2. A füves térszínnek, irtásrétek obligát lakói között csak a *Lullula arborea* és az *Anthus trivialis* említhetők. Hozzájuk esetleg a széleken (de a ritkás erdőkben ugyanúgy) fészkelő *Emberiza citrinella*, s a gyomosabb sávokban helyenként megtelepedő *E. calandra* csatlakozhat.

3. A szurdokok, kimosott gyökerekkel teli, szakadásos patakmedrek szegényes madáregyütteseit mindig az *Erithacus rubecula*—*Troglodytes troglodytes* kettős jellemzi (a vízhez nem szervesen kötődő fajokról lévén szó). Tipikusan ilyen biotópok a Rostalló fölötti Ördög-völgy, vagy a Kemence-patakhöz lefutó Komlóska-völgy felső szakaszai. A lehullva összetorlódó ágdarabok, gallycsomók kedvelt búvóhelyet nyújtanak e két fajnak, melyek ugyanakkor igen éber figyelemmel töltik be az őrtállók szerepét is. Nemegyszer láttam ennek fontosságát a patak vízéhez szomszédos oltására leereszkedő szarvasok, muflonok ivás közbeni nyugalmanak őrzésében. A vízre érkező vadat, amúgy is korlátozott körülmények közötti lehetősége mellett, jelentősen zavarja még a patak hangos csobogása. Ismeri viszont az ökörszem vagy vörösbegy riasztó hangjait, melyeket azok, ellenség közelítése idején, sűrűn ismételve; szemmel tartja a madarak mozgását, viselkedését. Így egyes fajok a környék veszélyben levő állatainak figyelmeztetéssel szolgálva, sajátos módon válhatnak hasznára azoknak.

4. A száraz cserjéseket, ligetesebb bokorcsoportokat elsősorban mint a *Luscinia megarhynchos* és *Caprimulgus europaeus* fő élőhelyeit emlí-

tem. Megtelepedhet bennük néhány *Sylvia* (pl. *atricapilla*, *nisoria* stb.), egy-egy *Anthus trivialis*, vagy *Aegithalos caudatus*.

A bozótosok — fajösszetételüknek megfelelően — nyár végén, vagy vonulásidőben ételmet is biztosítanak terméseikkel az ide gyűlő táplálkozók számára. Itt kell még megemlítenem a nedvesebb rétek bokrosai között élő *Locustella naevia*-t, mely érdekes módon épp fenyvesből került elő (Schmidt Egon és Győry Jenő, 1958. V. 9.)¹². E faj fészkelésével a posztglaciális reliktumterületeket jelzi.

5. Az erdők itt összetettebb szerkezetű élőhelycsoportját a legtöbb madárfaj lakja. A specicsok zöme minden erdőtípusban általánosan elterjedt, néhány madáregyüttes, vagy esetleg egy-egy faj viszont állandó jellemzője bizonyos állományoknak.

Alkalmos időben bárhol járunk a hegység területén, mindenütt találkozzunk szajkóval (*Garrulus glandarius*), a legtöbb völgy fölött mindig ott keringő ölyvvel, de a fekete harkályt (*Dryocopus martius*), vándorsólymot (*Falco peregrinus*) vagy akár a császármadarat (*Tetrastes bonasia*) is csak a neki megfelelő helyen láthatjuk. Nézzük ezért végig a következőkben a legfontosabb erdei biotópokat.

A) Tölgyesek. Közönségesebb fajaik között egyes harkályokat (*Dendrocopos medius*, *D. minor*), két füzikét (*Phylloscopus trochilus* és *Ph. collybita*), a szajkót (*Garrulus glandarius*) s néhány ragadozót (*Pernis apivorus*, *Buteo buteo* stb.) kell megemlítenem. A gazdagabb fás aljnövényzetű részekben gyakori a fekete- és énekes rigó (*Turdus merula* és *T. philomelos*), valamint a vadcsereznyékkal tűzdelt oldalak gyertyános-tölgyeseit kedvelheti a meggyvágó (*Coccothraustes coccothraustes*).

Egyes helyeken látni néha egy-egy pár *Certhia brachydactyla* fészkelésidőben való jelenlétét is¹³. Ez a faj egyébként kerüli a bükkösöket.

Jelentősége miatt többet kell szólnom a császármadarról (*Tetrastes bonasia*). A tölgyeseknek főleg oly részeiben gyakoribb, hol a gazdag cserjeszint nem túl sűrű, de bőven juttat húsos terméseket, bogyókat, rügyeket stb.-t táplálkozásához, és elegendő a rovar, lárvá, csiga stb. is. Utóbbiak elsősorban fiókái nevelésében játszanak nagyobb szerepet. Száma — úgy mondják — korábban több volt¹⁴, bár *Vásárhelyi István* szerint¹⁵ csak rejtett életmódja, óvatossága miatt képzeljük gyérbnekn jelenlegi állományát. Így, vagy úgy, mégiscsak számosabban lehetett még a század elején, hisz ma a vadász vagy ornitológus szakembernek is eszményszámba megy a vele való találkozás. Az irodalomban alig látni róla szóló híradást¹⁶. Példaképpen idézem a Magyarországon 1884-ben elejtett vadak listájából a következő adatokat¹⁷: Az említett évben Borsodban 33, Abaúj-Tornában 69 és Zemplénben 60 (összesen 162) db császármadarat fűztek aggatóra.

Vagy nézzünk meg egy másik statisztikát az 1935—39. között lőtt példányok összesítéséről¹⁸:

	1935/36	1936/37	1937/38	1938/39	Összesen
Borsod	61	42	52	76	231
Abaúj	20	36	26	58	140
Zemplén	57	50	42	60	209
Összesen:	138	128	120	194	580

Jóval több lehetett tehát száma, mint napjainkban!

Magam is kevés alkalommal figyeltem meg, adataimat a mások esetleges hasznára itt közlöm. 1967. IV. 29-én Istvánkút mellett egy öreg kakast, 1968. VI. 27-én Pengőkő alatt egy héttagú családot láttam, melynek fiai már jól repültek. 1968. VII. 15-én Makkoshotyka közelében egy öreg tyúk vezette 6 fejlett fiatalal, s ugyanezen a napon a sátoraljaúj-helyi Nagy Nyugodón pedig egy öreg tyúk társaságában járó három fiatalal találkoztam. 1969. V. 1-én a Nagymilic déli oldalán egy öreg kakast riasztottam meg. 1972. III. 26-án Aradi Csaba Makkoshotykától nem messze észlelte előfordulását.

B) A bükkösökhöz erősen kötődő fajok aránya a fészkelők 5 százalékát sem éri el. A sok helyen csupasz aljú erdők („*Fagetum nudum*”) csendesek is, de hatalmas szálfáik „oszlopcsarnokaival”, visszhangos mélyükkel a legfenségesebbek a hazaiak között. Kiemelten jellemző fajaikból említhető a *Columba oenas*, mely viszont többé-kevésbé feltételezi a *Dryocopus martius* jelenlétét, hiszen ennek odújába szívesen költ bele. Gyakori a *Muscicapa albicollis*, szórványosabb a *M. parva*, s nagy ritkán ráakadni a *Dendrocopos leucotos* egy-egy odújára (1966. IV., Nagyhangyás; 1967. V. Nagypétermennykő; s Aradi Csaba, 1972. III. Makkoshotyka).

A ragadozók jelentékenyebb tömege is bükkerdőkben él, bár a legtöbb fajuk megosztva uralja a legkülönbözőbb állományok zavartalanabb részeit.

E montán jellegű erők egész élővilágukkal együtt már félreismerhetetlen kapcsolatot mutatnak a Kárpátokkal.

C) A 7,08 százaléknyi obligát fenyveslakó (gyér száma ellenére) megint a táj magashegyi vonatkozásait húzza alá. Bár a Zempléni-hegység lúcosainak őshonossága vitatott, s jóllehet kis kiterjedésükkel csekély magasságban helyezkednek el, meglevő fajaiknak együttese mégis emlékeztet (ha halványan is) a kárpáti fenyvesek jellemző madárösszetételére.

Megfigyelés értékű feljegyzéseim mellett sokkal inkább bizonyítanak az irodalmi adatok fészkelésekről szóló híradásai. Így elsősorban a *Parus ater*¹⁹, a *P. cristatus*²⁰, a *P. montanus*²¹ és a *Certhia familiaris*²² költéseit említem meg. A *Regulus regulus* és a *Loxia curvirostra*²³, valamint a *Carduelis spinus*²⁴, mivel a tavaszi és nyári aszpektusban sok esetben folyamatosan láthatók, valószínűleg joggal bővíthetnék a fészkelők listáját.

A májusi-júniusi itt-tartózkodásai alapján bátran hozzájuk sorolható még a *Nucifraga caryocatactes* is²⁵.

A gyakoribb és egyéb állományokban ugyancsak megtalálható madarokról a hellyel való takarékoskodás miatt sem teszék említést.

D) A egyes lomberdők minden megjelenési formáját számos faj kedveli, de annál több bennük a madár, minél több szintre különülnek, s minél magasabb az állományalkotó fák átlagkora. A mindenütt elterjedt specíesek felsorolását mellőzve, inkább azokkal, az erdőállományokban nem válogató fajokkal foglalkozom, melyekről eleddig kevés szó esett: a hollóval és néhány ragadozóval.

A holló (*Corvus corax*) bármennyire is megfogyott korábban, az utóbbi évtizedben lassan ismét szaporodni látszik. Ahol megtelepedésére kellően zavartalan helyet talál, ott hamarosan megjelenik; nemcsak a közephegységben, hanem az Alföldön is. Így 1972-ben már a Debrecen közelében fekvő guthi erdőben nyár elején a kirepültekkel együtt 12-re gyűlt össze számuk. (Sajnálatos ugyanakkor, hogy az erdő gazdáinak nemtörődömsége miatt a „trófeavadászok” jó néhányat lőttek le belőlük!)

A Zempléni-hegységben 1964-től 1969-ig rendszeresen, az év minden hónapjában láttam hollót. Érdekes, hogy még a város közelében is letelepedtek (a Sátoraljaújhely szélében emelkedő Magas-hegy oldalában 1964—68 között minden évben két fészkeről tudtam). Legszámosabban mindig Füzér—Pusztafalu—Nagymilic térségében figyeltem meg, hol becslésem szerint legalább 5—6 fészkének kellett lenni. Egy alkalommal (1967. szeptember 30.) a Nagymilic alatti Kékvíz-forrás rétje fölött 12, a füzéri vár fölött ugyanakkor még 4 tűnt fel a levegőben. Hosszan elszórakoztattak, amint nem túl magasan keringve-forogva szálltostak a vénasszonyok nyarának színorgiái közepette, időnként mély, rekedt korrogással le-leészólva az átlátszó fényes csíkokra foszlott felhőrongyok alól. A füzéri vár fölött egyébként minden otllétemkor 2—6 körözött, de állandó holló-megfigyelő helyem Istvánkút mellett is volt. Itt csupán egyet-kettőt láttam alkalmanként. Valószínűleg egy fészket rejtették a közeli erdőségek, mint a Komlóska-völgy közepe táján is, hol szintén csak egy párral találkoztam rendszeresen.

A ragadozó madarak közül a gyakoribb *Milvus migrans*, *Accipiter gentilis*, *A. nisus*, *Buteo buteo* mellett az *Aquila chrysaetos* előfordulásai-val számolhatunk, bár Pátkai megemlékezik két, Füzérradvány közelében szedett fiatalról (1947 előtt)²⁶. A *Milvus milvus*t csak három esetben figyeltem meg: Kőkapu, 1965. április 15.; Sátoraljaújhely-Szárhegy, 1965. október 3.; Pengőkő, 1966. május 7. Az *Aquila heliaca* kékedi fészkeléséről ugyancsak Pátkai tesz említést²⁷. Parlagi sast magam Hosszúkövön rétje fölött 1965—68 között minden nyáron rendszeresen láttam (1—3 példányt), de szórványosan (1967-ben és 1969-ben) a Nagymilic alatt és a Tolvajkő közelében is. Az *Aquila clanga* egy észlelési adat alapján (Komlóska-völgy, 1968. III. 31.) szerepel a katalógusban, a *Circus gallicus* Szegi melletti költéséről ugyancsak Pátkai Imre ad hírt²⁸.

A sólymok köréből a *Falco cherrug* ritkábban, a *F. peregrinus* gyakoribban mutatkozik. Korábbi forrásunk²⁹ szerint a Kemence-patak közelében levő erdőben 2—2 fészük volt. Más helyekről is való gyakoribb

vándorsólyom-adataim (Pengőkő, Kovácsvágás, Tolvajkő, Telkibánya) alapján gyanakszom arra, hogy ma talán elterjedtebb fészkelő.

A baglyok legfőbbje az állandó faunának szélében költő tagja, azonban érdekes az uhu (*Bubo bubo*) időnkénti megtelepedése. Madarunk ugyan — igen sajnálnivalóan — egyre ritkább. Hogyne gyérülne, mikor mindenütt lövik, befogják, tehát semmiképp sem tisztelik a szigorú kiméletére tett törvényerejű felhívást. Legutóbbi fészkeléseiről Csáky Sándor szolgál értesítéssel³⁰, bár az elmúlt években még hallottam (bizonyíthatóság nélkül) a tolvajkői költésének hírért.

Szibériai faunaelem a *Strix uralensis*, mely hazánkban telente, kóborlásai idején fordul meg³¹. A Zempléni-hegységből származó fiókája egyben első hazai költését is bizonyítja³².

A legnagyobb és legsűrűbb népségű biotópesoport részletezése után hadd ejtsek néhány szót még a hátralevő, kisebb jelentőségű élőhelyekről is.

6. A szegélybozótosok általában hasonlóak a mindenütt ismertekhez. Leggyakoribb fajaik a poszáták (elsősorban a *Sylvia nisoria* vagy a *S. communis*) s a tövisszűrő gébics (*Lanius collurio*). Ezek mellett, főképp a peremvidékeken többször találkozhatunk a két *Saxiolaval* (*S. torquata* és *S. rubetra*), s helyenként az *Emberiza calandra* is megtelepszik itt. A nyílt részek szélének cserjeszegélyei, mint igen alkalmas búvóhelyek, védik meg alkalmanként az apró madarakat ragadozó ellenségeiktől.

7. A sziklás felszínekhez legjobban ragaszkodó *Falco peregrinus* adatait fentebb, az erdő egyes lakóinak tárgyalásakor már részleteztem. Ezen a képződményeken kereshetjük továbbá az őszi—tavaszi hónapok ritkán látható hajnalmadarát (*Tichodroma muraria*), mely a Kárpátok kiterjedtebb sziklavilágában él. Kirándulásaim során a füzéri várromon vettem észre egy alkalommal (1966. október), de vonulása idején több helyen is megjelenhet. A nagyobb, csupasz felszínű, erdők fölé is magasodó szirtek feltehetően vonzzák, de előfordulásai a rendszeres megfigyelési lehetőségek híjával nem kerülhetnek nyilvánosságra.

8. A kultúrterületek változatos és táplálékban, valamint természetes és mesterséges fészkelőhelyekben bővelkedő volta sok (főleg „kerti”) madárfajt gyűjt össze, ám az ember közelségét felismerhetően kereső speciestek mennyisége mindössze 4,42 százaléknyi.

Az itt élő madárvilág általános képe azért — ha eltekintünk a szántók pacsirtái, a különféle kultúrákban szerte megtalálható verebek, a szőlők hantmadara, a nagyobb települések molnárfecskéje és a hegyi falvacskák füstí fecskéje Alföld-szerte megszokott jelenlététől — ismét mutat bizonyos hegyvidéki jelleget.

A déli szelíd hegylejtők gyümölcsöseiben itt-ott felielhető a füleskuvik (*Otus scops*) és a megnyitott hegyoldalak — elsősorban a felhagyott kőbányák függő sziklaomladékainak — rendszeres fészkelője a kövirigó (*Monticola saxatilis*).

A városok házain megszokott a házi rozsdafark (*Phoenicurus ochruros*) jelenléte, de érdekes, hogy a hegység belsejében e faj már megosztja élőhelyét a kerti rozsdafarkkal (*Phoenicurus phoenicurus*).

Végezetül álljon itt még egy megfigyelés. Az Alföld néhány erdejében (pl. a debreceni Nagyerdőben) fél évtizedes vizsgálataim eredményeképp tapasztaltam, hogy egyes fajok fészkelési magassága — úgy térben, mint időben — a terület zavartsági fokával egyenes arányban nő. A Sátoraljaújhely peremén levő hegyoldalak (Várhegy, Sátorhegy, Magashegy, Szárhegy), illetve az átellenes lejtők (tehát a jártabb, valamint a zavartalanabb részek) feketeterigói 50—50 fészkenek adatait lemértem. A városhoz közelebbiek 3,20 m, a távolabbiak pedig 1,44 m átlagos magasságban álltak a talajtól.

Láthatjuk tehát, hogy a Kárpátokhoz genetikusan csatlakozó Zempléni-hegység madárvilágában is jól mutatja montán jellegét. Céломnak tartottam erre felhívni a figyelmet, de nem lehetett feladatomban a hatalmas terület orniszánák részletes feltárása.

A hegység Ronyva menti előterének madáréletével foglalkozó korábbi dolgozatommal együtt³³ jelen tanulmányom is azért készült, hogy segítse egy későbbi kutatássorozat előkészítését, vázlatát adva a vidék madáregyütteseinek rendszerének. Bár az alább következő faunalistát a leíró rész kiegészítőjéül szántam, mégsem hiszem teljesnek. Hiányosságainak pótlása legyen az elkövetkezendő évek feladata!

FAUNAKATALÓGUS

A Zempléni-hegység madárfajainak általam adott jegyzékét — ahol saját megfigyeléseim hézagossnak bizonyultak, ott irodalmi adatokkal kiegészítve — a következők szerint állítottam össze.

A listában egy alkalmas jelrendszerrel utalok a speciestek relatív mennyiségi viszonyaira, ökológiai körülményeire, táplálkozási típusára; de az egyes nevek előtt nyújtom az illető faj faunatípusát is. (Elképzelhető, hogy egy ekkora terület orniszát abszolút számadatokkal jellemezni nem állhat módomban. Ilyen eredményeket egy jól szervezett, speciális programú kutatógárda hosszú évek intenzív munkája után érhet csak el, bár a madarak nagyfokú vagilitását tekintve, akkor is legfeljebb tájékoztató jellegű adatsorokat kaphatunk.)

A rendszerben és nevezéktanban alapvetőnek tekintettem a legutóbbi hivatalos Nomenclator³⁴ s a faunatípusok meghatározásában Voous munkája³⁵ mutatott irányt.

A katalógusban előforduló jelek magyarázata a következő:

az előfordulás gyakorisága szerint:

- A . . . számától függetlenül rendszeresen fészkelő faj,
- B . . . ritkán, nem minden évben fészkelő faj,
- C . . . téli vendég, vagy átvonuló, kóborló faj,
- D . . . fészkelésidőben megfigyelt faj, melynek költése nem bizonyított,
- E . . . ritkán előforduló faj,
- F . . . a katalógusba irodalmi adatból felvett faj,

a fészkelés helye szerint:

- a . . . koronaszintben,
- b . . . fatörzsszintben,
- c . . . cserjeszintben,
- d . . . gyepszintben,
- e . . . odúban, üregben, sziklán,
- f . . . emberi építmények adta helyen;

a táplálkozás típusa szerint:

- . . . húsevő (ragadozó, rovarevő stb.),
 X . . . növényevő (rügy-, termés-, magevő stb.),
 ⊙ . . . vegyes táplálkozású (omnivora),

A faunatípusok rövidítéseinek magyarázata:

Arkt.: arktikus; Eth.: etiópai; Eu.: európai; Eu-turk.: euro-turkesztáni; Hol.: holarktikus; Ind-afr.: indo-afrikai; K.: kínai; Kozm.: kozmopolita; Med.: mediterrán; Mong-tib.: mongol-tibeti; Óvil.: óvilági; Pal.: paleoarktikus; Pal-mont.: paleomontán; Pal-xer.: paleoxerikus; Pal-xerom.: paleo-xeromontán; Szib.: szibériai; Szib-kanad.: szibérió-kanadai; Turk.: turkesztáni; Turk-med.: turko-mediterrán.

A névsor indexei között nem szerepelnek a biotóptípusokra utaló jelzések. Az előforduló madaraknak csaknem mindegyike erdei élőhelyek lakója, s közöttük csak keveset találunk olyat, amely sajátos környezetéhez ragaszkodva differenciálódott állományokat jellemez. (A speciesek ily módon való megoszlásáról az előzőkben már esett szó.) A fajok zöme azonban társulásközömbös, illetőleg mindenféle erdő-típusban egyaránt megtelepedhet.

CICONIIFORMES

Pal. Ciconia nigra (L.) Ba○ (Mocsáry, 1959)

ANSERIFORMES

Hol. Anas platyrhynchos L. Bd⊙

FALCONIFORMES

Eur. Pernis apivorus (L.) Ba○
 Eur. Milvus milvus (L.) Ba○
 Óvil. Milvus migrans (Bodd.) Aa○
 Hol. Accipiter gentilis (L.) Ba○
 Pal. Accipiter nisus (L.) Ba○
 Hol. Buteo buteo (L.) Aa○
 Arkt. Buteo lagopus (Pont.) C—○
 Turk-med. Hieraaëtus pennatus (Gm.) Ba○
 Hol. Aquila chrysaëtos (L.) D—○
 Pal. Aquila heliaca (Sav.) Ba○
 Pal. Aquila clanga (Pall.) E—○
 Ind-afr. Circaëtus gallicus (Gm.) Ba○
 Mong-tib. Falco cherrug Gray. Ba○
 Kozm. Falco peregrinus Tunst. Be○
 Pal. Falco subbuteo L. Aa○
 Hol. Falco columbarius L. C—○
 Óvil. Falco tinnunculus L. Aa○

GALLIFORMES

Pal. Lyrurus tetrix (L.) E—⊙
 Szib. Tetrastes bonasia (L.) Ad⊙
 Eu-turk. Perdix perdix (L.) Ad⊙
 K. Phasianus colchicus L. Ad⊙

CHARADRIIFORMES

Hol.	<i>Actitis hypoleucos</i> (L.)	Bd○ (Aradi, 1964, Kishuta)
Pal.	<i>Scolopax rusticola</i> L.	Ad○

COLUMBIFORMES

Pal-xer.	<i>Syrhaptes paradoxus</i> (Pall.)	F—x
Eu-turk.	<i>Columba oenas</i> L.	Aex
Eu-turk.	<i>Columba palumbus</i> L.	Aax
Eu-turk.	<i>Streptopelia turtur</i> (L.)	Acx
Ind-afr.	<i>Streptopelia decaocto</i> (Friv.)	Acx

CUCULIFORMES

Pal.	<i>Cuculus canorus</i> L.	Ac○
------	---------------------------	-----

STRIGIFORMES

Kozm.	<i>Tyto alba</i> (Scop.)	Af○
Med.	<i>Otus scops</i> (L.)	Be○
Pal.	<i>Bubo bubo</i> (L.)	Be○
Szib-kanad.	<i>Surnia ulula</i> (L.)	E—○
Turk-med.	<i>Athene noctua</i> (Scop.)	Af○
Pal.	<i>Strix aluco</i> L.	Ae○
Szib.	<i>Strix uralensis</i> Pali.	Be○ (Fodor, 1963)
Hol.	<i>Asio otus</i> (L.)	Aa○
Hol.	<i>Asio flammeus</i> Pont.	C—○

CAPRIMULGIFORMES

Pal.	<i>Caprimulgus europaeus</i> L.	Ad○
------	---------------------------------	-----

APODIFORMES

Pal.	<i>Apus apus</i> (L.)	D—○
------	-----------------------	-----

CORACIFORMES

Óvil.	<i>Alcedo atthis</i> (L.)	C—○
Turk-med.	<i>Merops apiaster</i> L.	Be○
Eu-turk.	<i>Coracias garrulus</i> L.	Ae○
Óvil.	<i>Upupa epops</i> L.	Ae○

PICIFORMES

Pal.	<i>Jynx torquilla</i> L.	Ae○
Eu.	<i>Picus viridis</i> L.	Ae○
Pal.	<i>Picus canus</i> Gm.	Be○
Pal.	<i>Dryocopus martius</i> (L.)	Be○
Pal.	<i>Dendrocopos maior</i> (L.)	Ae⊙
Med.	<i>Dendrocopos syriacus</i> (Ehr.)	Ae⊙

Eur.	<i>Dendrocopos medius</i> (L.)	Ae⊙
Pal.	<i>Dendrocopos leucotos</i> (Bechst.)	Be⊙
Pal.	<i>Dendrocopos minor</i> (L.)	Ae⊙

PASSERIFORMES

Pal.	<i>Galerida cristata</i> (L.)	Ad⊙
Eu.	<i>Lullula arborea</i> (L.)	Ad⊙
Pal.	<i>Alauda arvensis</i> L.	Ad⊙
Hol.	<i>Eremophila alpestris</i> (L.)	E—x (Szemere, 1921, Schäfer, 1959)
Hol.	<i>Hirundo rustica</i> L.	Af⊙
Pal.	<i>Delichon urbica</i> (L.)	Af⊙
Hol.	<i>Riparia riparia</i> (L.)	Be⊙
Eu.	<i>Oriolus oriolus</i> (L.)	Aa⊙
Hol.	<i>Corvus corax</i> L.	Aa⊙
Pal.	<i>Corvus cornix</i> L.	Aa⊙
Pal.	<i>Corvus frugilegus</i> L.	Aa⊙
Pal.	<i>Coloeus monedula</i> (L.)	Aa⊙
Pal.	<i>Pica pica</i> (L.)	Aa⊙
Pal.	<i>Nucifraga caryocatactes</i> (L.)	D—⊙
Pal.	<i>Garrulus glandarius</i> (L.)	Aa⊙
Pal.	<i>Parus maior</i> L.	Ae⊙
Eu.	<i>Parus caeruleus</i> L.	Ae⊙
Pal.	<i>Parus ater</i> L.	Be⊙
Eu.	<i>Parus cristatus</i> L.	Be⊙
Pal.	<i>Parus palustris</i> L.	Ae⊙
Pal.	<i>Parus montanus</i> Conrad	Be⊙
Pal.	<i>Aegithalos caudatus</i> L.	Ac⊙
Pal.	<i>Sitta europaea</i> L.	Ae⊙
Hol.	<i>Certhia familiaris</i> L.	Bb⊙
Eu.	<i>Certhia brachydactyla</i> Brhm.	Bb⊙
Pal-mont.	<i>Tichodroma muraria</i> (L.)	⊙—⊙
Pal-mont.	<i>Cinclus cinclus</i> (L.)	Be⊙
Hol.	<i>Troglodytes troglodytes</i> (L.)	Ad⊙
Eu-turk.	<i>Turdus viscivorus</i> L.	Ba⊙
Szib.	<i>Turdus pilaris</i> L.	⊙—x
Eu.	<i>Turdus philomelos</i> Brhm.	Ac⊙
Szib.	<i>Turdus iliacus</i> L.	C—x
Pal-mont.	<i>Turdus torquatus</i> L.	⊙—x
Pal.	<i>Turdus merula</i> L.	Ac⊙
Pal-xerom.	<i>Monticola saxatilis</i> (L.)	Ae⊙
Pal.	<i>Oenanthe oenanthe</i> (L.)	Ad⊙
Pal.	<i>Saxicola torquata</i> (L.)	Bd⊙
Eu.	<i>Saxicola rubetra</i> (L.)	Ad⊙
Eu.	<i>Phoenicurus phoenicurus</i> (L.)	Ae⊙
Pal-xerom.	<i>Phoenicurus ochruros</i> (Gm.)	Ae⊙
Eu.	<i>Luscinia megarhynchos</i> Brhm.	Ad⊙
Pal.	<i>Luscinia luscinia</i> L.	Bd⊙
Eu.	<i>Erethacus rubecula</i> (L.)	Ad⊙

Eu-turk.	<i>Locustella naevia</i> (Bodd.)	D—○
Eu.	<i>Sylvia atricapilla</i> (L.)	Ac⊙
Eu-turk.	<i>Sylvia nisoria</i> (Bechst.)	Ac○
Eu.	<i>Sylvia borin</i> (Bodd.)	Ac○
Eu-turk.	<i>Sylvia communis</i> (Lath.)	Ac○
Eu-turk.	<i>Sylvia curruca</i> (L.)	Ac○
Pal.	<i>Phylloscopus trochilus</i> (L.)	Ad○
Pal.	<i>Phylloscopus collybita</i> (Vieill.)	Ad○
Eu.	<i>Phylloscopus sibilatrix</i> (Bechst.)	Ad○
Pal.	<i>Regulus regulus</i> (L.)	Ba○
Hol.	<i>Regulus ignicapillus</i> (Temm.)	C—○
Eu-turk.	<i>Muscicapa striata</i> (Pall.)	Ae○
Eu.	<i>Muscicapa hypoleuca</i> (Pall.)	Be○
Eu.	<i>Muscicapa albicollis</i> Temm.	Ae○
Pal.	<i>Muscicapa parva</i> Bechst.	Ba○
Eu.	<i>Prunella modularis</i> (L.)	D—○
Eu.	<i>Anthus pratensis</i> (L.)	C—○
Eu-turk.	<i>Anthus trivialis</i> (L.)	Ad○
Pal.	<i>Motacilla alba</i> L.	Ae○
Pal.	<i>Motacilla cinerea</i> Tunst.	Ae○
Pal.	<i>Motacilla flava</i> L.	C—○
Szib-kanad.	<i>Bombycilla garrulus</i> (L.)	C—x
Hol.	<i>Lanius excubitor</i> L.	C—○
Eu-turk.	<i>Lanius minor</i> Gm.	Ba○
Pal.	<i>Lanius collurio</i> L.	Ac○
Eu-turk.	<i>Sturnus vulgaris</i> L.	Ae⊙
Turk.	<i>Pastor roseus</i> (L.)	Fe○ (Chernel, 1899, Schenk, 1928)
Pal.	<i>Passer domesticus</i> (L.)	Af⊙
Pal.	<i>Passer montanus</i> (L.)	Ae⊙
Pal.	<i>Coccothraustes coccothraustes</i> (L.)	Aa⊙
Eu-turk.	<i>Chloris chloris</i> (L.)	Aax
Eu-turk.	<i>Carduelis carduelis</i> (L.)	Aax
Pal.	<i>Carduelis spinus</i> (L.)	Ba⊙
Eu-turk.	<i>Carduelis cannabina</i> (L.)	Bc⊙
Med.	<i>Serinus serinus</i> (L.)	Aax
Pal.	<i>Pyrrhula pyrrhula</i> (L.)	D—x
Hol.	<i>Loxia curvirostra</i> L.	D—x
Eu.	<i>Fringilla coelebs</i> L.	Ae⊙
Szib.	<i>Fringilla montifringilla</i> L.	C—x
Pal.	<i>Emberiza citrinella</i> L.	Ad⊙
Eu-turk.	<i>Emberiza calandra</i> L.	Ad⊙
Pal.	<i>Emberiza schoeniclus</i> L.	C—x
Arkt.	<i>Plectrophenax nivalis</i> (L.)	E—x

ITINERARIUM

A terület madárvilágának rendszeres megfigyeléssorozatát 1965—68-ban végeztem. A teljesség kedvéért azonban feltüntettem itt a szórványos megfigyelési napokat is (1962, 1964, 1969, 1971). A következőkben a kiszállások időpontjait nyújtom tehát, melyek zömmel az általános költésidőre esnek.

1962. IV. 20—23.
1964. VIII. 3—5.
X. 6.
1965. III. 12—15., 18—21., 23., 27., 29., 31.
IV. 4., 9., 14—15., 17., 23—25.
V. 2., 8—9., 16—17.
VI. 3., 25—26.
VIII. 29.
IX. 6., 7., 11., 22.
X. 3., 17.
XI. 15.
XII. 2.
1966. II. 7., 10., 19., 21.
III. 6—7., 15—16., 20., 26—27.
IV. 24., 27.
V. 3., 9—10., 23.
VI. 5., 11., 24—25.
VII. 3—6., 8., 10—12.
VIII. 27.
IX. 19., 24., 27.
X. 3., 9., 24., 27.
XI. 12.
1967. I. 7., 31.
II. 31.
III. 16—17., 24—25.
IV. 4., 8—11., 14—16., 20—22., 24., 28—30.
V. 1., 4., 13—14., 30.
VI. 14—21.
VIII. 27.
IX. 30.
X. 9., 15.
1968. II. 4., 8., 25.
III. 17—19., 24., 29., 31.
IV. 3—4., 7—10., 12—13., 15—17., 21—22.
V. 1—2., 4—5., 8., 12., 17., 19., 30.
VI. 2—3., 5., 7., 9., 17., 21., 23—24., 27—28.
VII. 8., 13—15.
IX. 2.
1969. IV. 6.
V. 1.
VIII. 10—13., 15—17.
1971. V. 4.

Végeredményben így összesen 197 napot töltöttem a terepen megfigyeléssel. Nem számítom be ide az átutazás jellegű útjaimat, bár esetenként ezek is adtak hasznos információkat a terület madáréletéről. Miután célom főleg egy általános áttekintést adó kép nyérése volt, úgy hiszem ez idő alatt a lehetőségekhez mérten elegendő adat gyűjtését végezhettem el.

ÖSSZEGEZÉS

Jelen munkámban megkísérlem vázát adni a Kárpátokkal több oldalú kapcsolatot mutató Zempléni-hegység madáregyütteseinek. A terület legnagyobb része a hazánkban jól ismert közephegységi arculatot viseli magán, azonban az északi vonulatok kifejezetten magas hegységi jellegűek. A vidék egyes részeinek flórájáról már korábban kiderült, hogy sokkal inkább rokon a tőlünk északra eső tájak növényzetével, mint a hazai hegyvidékek flórájával. Nem régen foglalkoznak azonban kutatóink a Zempléni-hegység állatvilágának feltárásával, s benne a madarak csoportját különösen mostohán kezelték. Pedig a növények mellett itt is észrevehető a kárpáti rokonság, az avifaunában hasonlóképp sok a montán elem.

A madárvilág túlnyomó része — a vegetáció szerkezetének megfelelően — erdei élőhelyek lakója. Kifejezetten erdei faj még a vizek mentén megtelepedő speciemek zöme is.

A biotópok tehát általánosságban valamennyien hegyvidéki-erdei sajátosságokat mutatnak, mely jellegzetesség egész élővilágukat, benne madáregyütteseiket is meghatározza. Persze az antropogén hatások folytán létrejött ökológiai körülmények, kevés kivételtől eltekintve, jórészt az egész országban mindenütt közismert együtteseket alakítanak ki itt is.

A kiterjedt terület madáréletének cönológiai vázlatát a következőkben adom meg:

1. *A vizek környéke.* Ide elsősorban a patakok mentén végig megtalálható *Motacilla cinerea*, a felső szakaszokon költő *Cinclus cinclus* és a hegylábi vizek mentének bozótosaiban előforduló *Luscinia luscinia* tartoznak. Kuriózumként említem meg az *Actitis hypoleucos* Kemence-völgybeli fészkelését (Aradi, 1964).

2. *A füves térszíneket* — irtásréteket, pusztafüves lejtőket (*Festucetum sulcatae subcarpaticum*) a *Lullula arborea* és az *Anthus trivialis* jellemzi.

3. *A szurdokokban* futó, gallycsomókkal, kifordult gyökerekkel, szakadásokkal teli patakmedrek elmaradhatatlan kettőse az *Erithacus rubecula* — *Troglodytes troglodytes*.

4. *A száraz cserjések,* bokros ligetek két legfontosabb faja a *Luscinia megarhynchos* és *Caprimulgus europaeus*.

5. *Az erdők* számos típusa uralja a legnagyobb területeket. A madárfajok legtöbbje mindenütt elterjedt, azonban valamennyi állományféleségnek megvan a maga saját együttese.

A) *A tölgyesekhez* — sok egyéb mellett — a *Dendrocopos medius* és *D. minor*, a *Garrulus glandarius*, valamint a ragadozók közül a *Pernis apivorus* ragaszkodik inkább. Az Alföldön megszokott *Certhia brachydactyla* itt már költésidőben igen ritka, s ugyancsak megfogyott a hajdan számosabb *Tetrastes bonasia*.

B) *A bükkösöket* igazán kereső fajok kis száma (alig 5 százalék) miatt e típusok csendesebbek. A zavartalanságot kereső ragadozók jó része él itt, egyéb fészkelők köréből közismert a *Muscicapa albicollis*, gyérebb a *M. parva* és igen szörványos a *Dendrocopos leucotos*. A *Columba oenas*

odúlakó volta miatt leginkább együtt fordul elő a *Dryocopus martius*-szal.

C) Viszonylag a legtöbb a montán elem a *fenyvesek* lakói sorában. Fészkel a *Parus ater*, a *P. cristatus*, a *P. montanus* és a *Certhia familiaris*; tavaszi-nyári gyakori itt-tartózkodásai miatt feltételezhető a *Regulus regulus*, *Loxia curvirostra*, *Carduelis spinus*, sőt még a *Nucifraga caryocactes* költése is.

D) A *vegyes lomberdők*ben élő specicsenek legtöbbje nem válogat az élőhelyekben. A *Corvus corax* állománya az utóbbi időkben öröndetesen gyarapszik, az *Aquila heliaca* még egy-két helyen évente nevel fiakat. A *Falco peregrinus*-nak több, a *F. cherrug*-nak kevesebb fészke ismert. Újabb *Bubo bubo*-adatok hiányoznak, ám innen ismert a *Strix uralensis* első hazai költése.

6. A *szegélybozótosok* szerepe az ország más területein is megtalálható hasonló biotópokénak felel meg.

7. A *sziklás felszín*ek a *Falco peregrinus* megtelepedésében játszanak szerepet, vonulásiidőben pedig átmenetileg a *Tichodroma muraria* időzik rajtuk.

8. A *kultúrterületek* által vonzott madarak között a déli lejtők gyümölcsöseiben helyenként mutakozó *Otus scops* érdemel említést, és a már nem üzemelő kőbányák rendszeres lakója, a *Monticola saxatilis*.

Összefoglaló jellegű munkámat végül egy faunalistával egészítem ki, melynek segítségével — a mellékelt jelzések alapján — az egyes fajokra vonatkozó további tájékoztatásokat kívántam nyújtani. Bízom abban, hogy dolgozatom a terület madárvilágáról érdeklődő kutatókat tüzetesebb vizsgálatok végzésére inspirálja, hiszen a Zempléni-hegység hazai vonatkozásokban egyedülálló, de ugyancsak összetett szerkezetű avifaunáját tudományosan feltárni csak több szakember aktív összefogásával lehetséges.

JEGYZETEK

1. *Hazslinszky Frigyes*: Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve. Pest, 1872.
2. *Bulla Béla*: Magyarország természeti földrajza. Bp., 1964.
3. *Soó Rezső*: Növényföldrajz. 1. kiad. Bp., 1945.; 4. kiad. Bp., 1964.
4. *Bacsó Nándor*: Magyarország éghajlata. Bp. 1959.
5. *Formozov, A. N.*—*Oszmolovszkaja, V. I.*—*Blagoszkonov, K. N.*: Ptici i vraditeli lesza. Moszkva, 1950.
6. *Keresztesi Béla*: Magyar erdők. Bp., 1971, 344—346.
7. *Fintha István*: Madártani adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye faunájának ismeretéhez. I. A Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve XI. (1972). 671—690.
8. *Mocsáry Zoltán*: Fekete gólya sziklán fészkel. *Aquila* 66 (1959), 266—267.
9. *Radványi Ottó*: Megfigyelések gyurgyalagtelepeken. *Aquila* 69—70. (1962—63) 267.
10. *Farkas Tibor*: Nagyfülemüle fészkelése a Bodroghözben. *Aquila* 59—62. (1952—55), 393—394.
11. *Radetzky Jenő*: A billegető cankó hazai fészkeléséhez. *Aquila* 67—68. (1960—61), 213—216.
12. *Schmidt Egon*—*Győry Jenő*: A réti tücsökmadár előfordulása fenyvesben. *Aquila* 66. (1959), 289.
13. *Szijj László*: Ökológiai és állatföldrajzi tanulmányok a Kárpát-medence fakusz-féléin. *Aquila* 63—64. (1956—57) 119—144.

14. Aves. Szerk. *Székessy Vilmos*. Bp. 1958. (Fauna Hungariae XXI.)—*Chernel István*: Magyarország madarai. Bp., 1899. — *Hachler Emil*: Császármadár a Kárpátok medencéjében. *Aquila* 51—54 (1944—47), 81—82. — *Lányi Jenő*: Hozzászólások a „Császárfajd a Bükkben” című cikkhez. *Magyar Vadász* XII. (1959), 8. sz. 17. — *Vásárhelyi István*: Császármadár a Bükkben. *Magyar Vadász* XII. (1959), 7. sz. 15—16.
15. *Vásárhelyi* i. h.
16. *Pátkai Imre*: Császármadár-megfigyelés. *Aquila* 55—58. (1948—51), 242.
17. *Szécsi Zsigmond*: A vadászati ismeretek kézikönyve. II., Bp., 1892. 264—267.
18. *Vertse Albert*: A császármadár elterjedése Csonka-Magyarországon. *Aquila* 42—45. (1935—38).
19. *Szijj László*: Adatok a Sátor-hegység madárvilágához. *Aquila* 59—62. (1952—55), 417—418.
20. *Szijj*: Ökológiai és állatföldrajzi tanulmányok 119—144. — *Győry Jenő—Schmidt Egon*: Búbos cinke költése a Sátor-hegységben. *Aquila* 67—68. (1960—61), 229.
21. *Schmidt Egon*: A kormosfejű cinege fészkelése a Sátor-hegységben. *Aquila* 67—68 (1960—61), 229.
22. *Szijj*: Adatok a Sátor-hegység madárvilágához 416—417. — *Uő*: ökológiai és állatföldrajzi tanulmányok, 119—155.
23. *Győry Jenő*: Keresztcsőrű, süvöltő, királyka, siketfajd költése a Soproni-hegységben, és azok fészkelési viszonyai Magyarországon. *Aquila* 67—68. (1960—61), 125—140.
24. *Szijj*: Adatok a Sátor-hegység madárvilágához, 416—417.
25. *Schmidt Egon*: Májusi fenyőszajkó észlelések a Sátor-hegységben. *Aquila* 67—68. (1960—61), 227—228. — *Szepesvári László*: Fenyőszajkó a Sátor-hegységben. *Aquila* 69—70. (1962—63), 267.
26. *Pátkai Imre*: Ragadozó madaraink. Bp., 1947. 42—45.
27. *Uő*: Ragadozómadár-kutatások az 1949. és 1950. években. *Aquila* 55—58. (1948—51), 75—78.
28. *Uő*.
29. *Uő*.
30. *Csáky Sándor*: Buhu fészkelése Füzéren. *Aquila* 55—58. (1948—51), 240.
31. *Friwaldszky János*: Aves Hungariae. Bp., 1891. 27.
32. *Fodor Tamás—Babay Károly*: Urali bagoly fészkelése a Sátor-hegységben. *Aquila* 69—70. (1962—63), 252.
33. *Fintha* i. m.
34. *Keve András*: Nomenclator Avium Hungariae. Bp., 1960.
35. *Voous, K. H.*: Atlas of European Birds. London, 1960.

*Ornithologische Angaben zur Fauna des Komitats
Borsod-Abaúj-Zemplén. Teil II*

(A u s z u g)

In der vorliegenden Arbeit versucht der Verfasser die Struktur der Vogelgattungen der Zempléner Berge darzustellen, die in vieler Beziehung Gemeinsamkeiten zeigen mit den der Karpaten. Der grösste Teil des Gebietes trägt Mittelgebirgscharakter, die nördlichen Höhenzüge weisen ausgesprochenen Hochgebirgscharakter auf.

Wie schon seit längerer Zeit bekannt, zeigt die Flora einiger Teile dieses Gebiets eher Verwandtschaft mit der Flora nördlich von hier gelegener Gebiete als mit der der heimatlichen Bergwelt. Neuerdings befassen sich unsere Forscher mit der Erforschung der Tierwelt der Zempléner Berge, die Gruppe der Vögel wurde sehr stiefmütterlich behandelt, obwohl auch hier wie bei den Pflanzen die Verwandtschaft mit den Karpaten augenscheinlich ist, viele montane Elemente in der Avifauna zu finden sind.

Der überwiegende Teil der Vogelwelt — der Vegetationsstruktur entsprechend — bewohnt lebende Wälder. Ausgesprochen Waldgattungen sind auch die meisten Species, die am Rande der Gewässer leben.

Die Biotopen zeigen im allgemeinen Berg- und Waldeigenschaften, wodurch der ganze Lebensraum und darin die Vogelensemble bestimmt werden. Abgesehen von einigen Ausnahmen haben auch hier die ökologischen Bedingungen zur Bildung der im ganzen Lande bekannten Gruppen geführt. Im folgenden gibt der Verfasser eine Skizze der Vogelwelt dieses ausgedehnten Gebietes.

1. *Umgebung der Gewässer.* Hier müssen in erster Linie drei Arten erwähnt werden: die *Motacilla cinirea* an den Bachufern, *Cinclus cinclus*, der an den Oberläufen brütet, und die *Luscinia luscinia*, die in den Gebüsch an den Gewässern am Fuss der Berge vorkommt. Als Kuriosum wird noch *Actitis hypoleucos*, der im Kemence-Tal nistet, erwähnt. (Aradi, 1964).

2. *Grasbewachsene Gebiete* — Rodungen, Kahlschläge, Abhänge (*Festucetum sulcatae subcarpaticum*) charakterisieren *Lullula arborea* und *Anthus trivialis*.

3. Ein unasubleibliches Ensemble der mit Zweigen und freigespülten Wurzeln angefüllten *Bachbetten* ist das Paar *Erithacus rubecula* — *Troglodytes troglodytes*.

4. Die beiden wichtigsten Arten der *trockenen Gesträuche*, buschigen Haine sind *Luscinia megarhynchos* und *Caprimulgus europaeus*.

5. Die grössten Gebiete werden von den Typen der *Wälder* beherrscht. Die meisten Vogelarten kommen überall vor, doch alle Bestandsarten haben ihr eigenes Ensemble.

A) In den *Eichenwäldern* unter anderen hauptsächlich der *Dendrocopos medius* und *D. minor*, der *Garrulus glandarius* und von den Raubvögeln der *Pernis apivorus*. Die an das Tiefland gewöhnte *Certhia brachy-*

dactyla ist hier in der Brutzeit sehr selten, ebenso ist die Zahl der *Tetrastes bonasia* zurückgegangen.

B) Die Zahl der Arten, die die *Buchenwälder* wirklich sucht, ist sehr gering (kaum 5%), daher sind diese Typen sehr ruhig. Ein grosser Teil der Ungestörtheit suchenden Raubvögel lebt hier, von den übrigen Nistvögeln sind die *Muscicapa albicollis* allgemein bekannt, seltener ist *M. parva* und ganz vereinzelt *Dendrocopos leucotos*. Der Höhlenbewohner *Columba oenas* kommt am meisten mit dem *Dryocopus martius* zusammen vor.

C) Die verhältnismässig meisten montanen Elemente weisen die Bewohner der *Nadelwälder* auf. Es nisten *Parus ater*, *P. cristatus*, *P. montanus* und *Certhia familiaris*; wegen ihres häufigen Aufenthaltes in den Frühlings- und Sommermonaten kann das Brüten folgender Vögel angenommen werden: *Regulus regulus*, *Loxia curvirostra*, *Carduelis spinus*, sogar *Nucifraga caryocatactes*.

D) Die meisten Species der *Laubwälder* sind nicht wählerisch bei der Ortswahl. Der Bestand des *Corvus corax* hat sich in der letzten Zeit erfreulicherweise vergrössert, die *Aquila heliaca* zieht jährlich noch an ein-zwei Stellen Junge auf. Vom *Falco peregrinus* sind mehrere, vom *F. cherrug* nicht so viele Nester bekannt. Neuerdings fehlen Angaben vom *Bubo bubo*, wiederum ist von hier das erste heimische Brüten des *Strix uralensis* bekannt.

6. Die Rolle der *Randgebüsche* entspricht der der ähnlichen Biotopen in anderen Gebieten des Landes.

7. Die *felsigen Gebeite* spielen eine Rolle beim Niederlassen des *Falco peregrinus*, in der Ziehzeit hält sich hier vorübergehend *Tichodroma muraria* auf.

8. Von den Vögeln, die von den *Kulturgebieten* angezogen werden, soll der stellenweise in den Obstplantagen an den Südhängen auftauchende *Otus scops* und der in den verlassenen Steinbrüchen wohnende *Monticola saxatilis* erwähnt werden.

Die Arbeit wird durch eine Faunaliste ergänzt, die mit Hilfe der beigefügten Zeichen weitere Informationen über die einzelnen Arten geben soll.

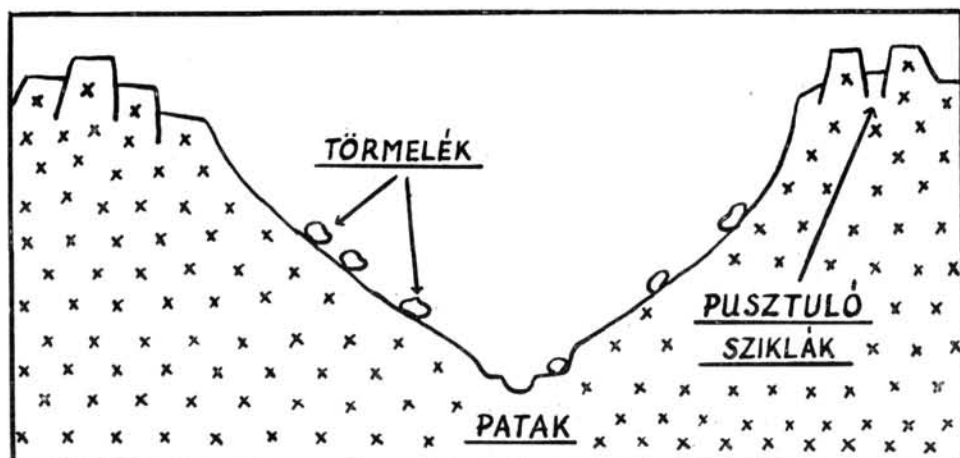
István Fintha

ADATOK A TARDI-PATAK VÖLGYE ÉLŐVILÁGÁNAK ISMERETÉHEZ

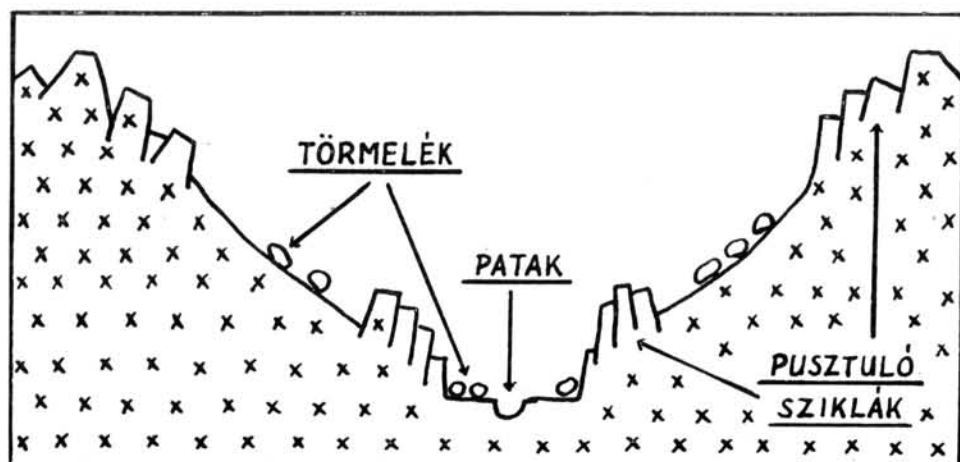
TÓTH SÁNDOR

A Déli-Bükk és a Bükk előteréhez tartozó Tardi-patak völgye, sajátos helyzeténél fogva, szinte teljesen elkerülte a természetkutatók — különösen a zoológusok — figyelmét. Így állattani irodalmunkban a területre vonatkozó korábbi adatot egyáltalán nem találtam. Bár a völgy a tulajdonképpeni Bükk-hegységhez tartozik, azonban a gyűjtők rendszerint a hegység magasabb részeit, vagy az északi hidegebb völgyeket keresik fel, mert ott remélnék ritkább, hegyvidéki (kárpáti) fajokat gyűjteni. Reskovits Miklós, volt egri lepkész barátom (aki nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rovarokkal kezdtem foglalkozni), több mint 40 évig gyűjtött a Bükkben lepkéket, de a Tardi-patak völgyében, emlékezete szerint, egyszer sem fordult meg.

1953-tól 1960-ig biológus tanárként működtem Tardon. Ez időszak alatt foglalkoztam a Tardi-patak völgye élővilágának kutatásával. Eleinte általánosságban végeztem botanikai és zoológiai gyűjtő-megfigyelő munkát, csak 1955-től specializáltam magam a rovarokra. 1957-ig lepkéket és bogarakat, majd 1957-től, Kaszab Zoltán kérésére, a Budapesti Természettudományi Múzeum Állattára 1956-ban elpusztult gyűjteményének pótlására *Dipterákat* (legyek, szúnyogok) kezdtem gyűjteni. Azonban továbbra sem hanyagoltam el egyéb rovarokkal, valamint más állatcsoportokkal (beleértve a gerinceseket is) és a növényekkel való foglalkozást sem. Mindvégig előszeretettel vizsgáltam a Tardi-patak élővilágát. Megfigyeléseket végeztem a völgy természetföldrajzi viszonyaira vonatkozólag is. A területen gyűjtött rovaranyag zöme (hozzávetőlegesen 50—60 000 db) a Természettudományi Múzeum Állattárába került. Saját gyűjteményem mintegy 10 000 db, a Tardi-patak völgyéből származó rovar, nagyrészt *Dipterát* tartalmazott, melynek feldolgozása teljes egészében a mai napig sem történt meg. A kétéltű és hüllő anyag legnagyobb része a szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében van.

1. kép. A Kővölgy vázlatos keresztmetszeti rajza

2. kép. A Felső-szoros keresztmetszete

A zoológiai anyag meghatározásában részben az általam elvégzett meghatározás felülvizsgálatával nagyban segítettek munkámat Kaszab Zoltán, Marián Miklós, Reskovits Miklós, Steinmann Henrik és Újhelyi Sándor. Fáradozásukért e helyről is illesse őket köszönet.

A Tardi-patak völgyének természeti viszonyai

A Tardi-patak a Bükk-hegységből délre futó patakok egyike, mely a Déli-Bükk északi határán ered. A Tardi-patak völgye azonban, túl a Déli-

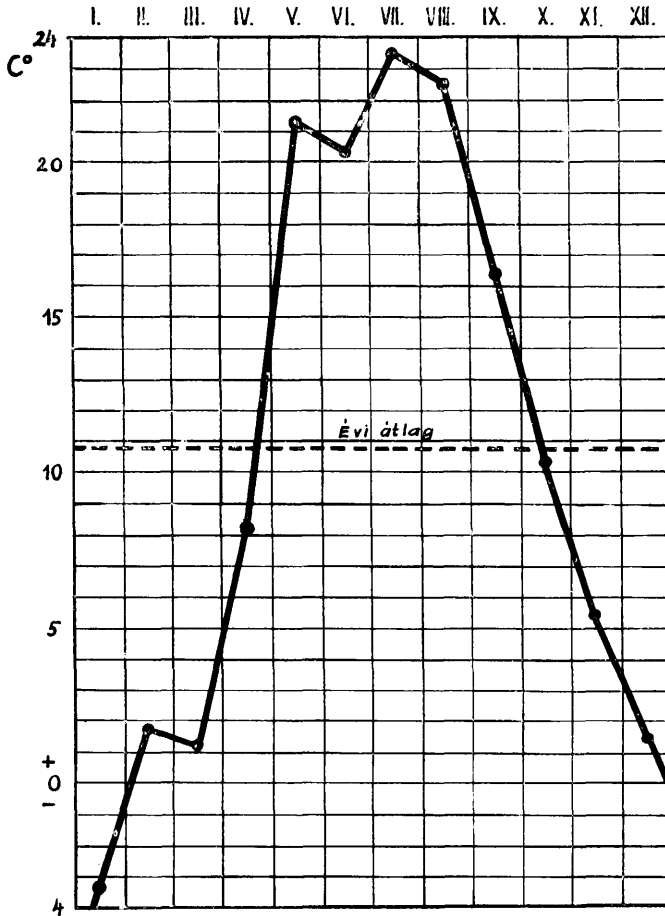

3. kép. A Tardi-patak völgye a Kővölgytől közvetlenül északra

Bükkön, a Bükk területébe is benyúlik. A völgynek e részében azonban csak nagyobb esőzések, valamint a tavaszi hóolvadás idején van víz.

A Bükköt többnyire mészkőhegységnek tartják. Külső megjelenési formáiban valóban mészkő az uralkodó kőzet. A Bükk régi tömege nagyrészt mészkőből áll. Azonban az alaphegységi táj körül koncentrikusan harmadkori előtérövezet és pliocén-pleisztocén hordaléklejtő helyezkedik el. Végeredményben a Bükk nem egységes hegység, hanem különböző korú és anyagú részekre osztható. Központi része a kb. 20 km hosszú és 5—6 km széles Bükk-fennsík, melynek anyaga főleg triász mészkő, de jelentős a kovapala, az agyagpala és a dolomit is. A Bükk-fennsíktól Fel-német—Felsőtárkány—Bükkzsérc—Cserépfalu—Kács—Latorút — Kisgyőr vonalon válik el a Déli-Bükk, melyet főleg a miocénkori vulkanizmus terméke épít fel. Ennek anyaga riolittufa, andezittufa és dacittufa. A Déli-Bükk átlagosan 200—300 méter magas, szelíd dombvidék, mely déli irányban egyre alacsonyabb lesz, és Andornaktálya—Bogács—Tard—Harsány környékén a Bükk előterébe megy át.

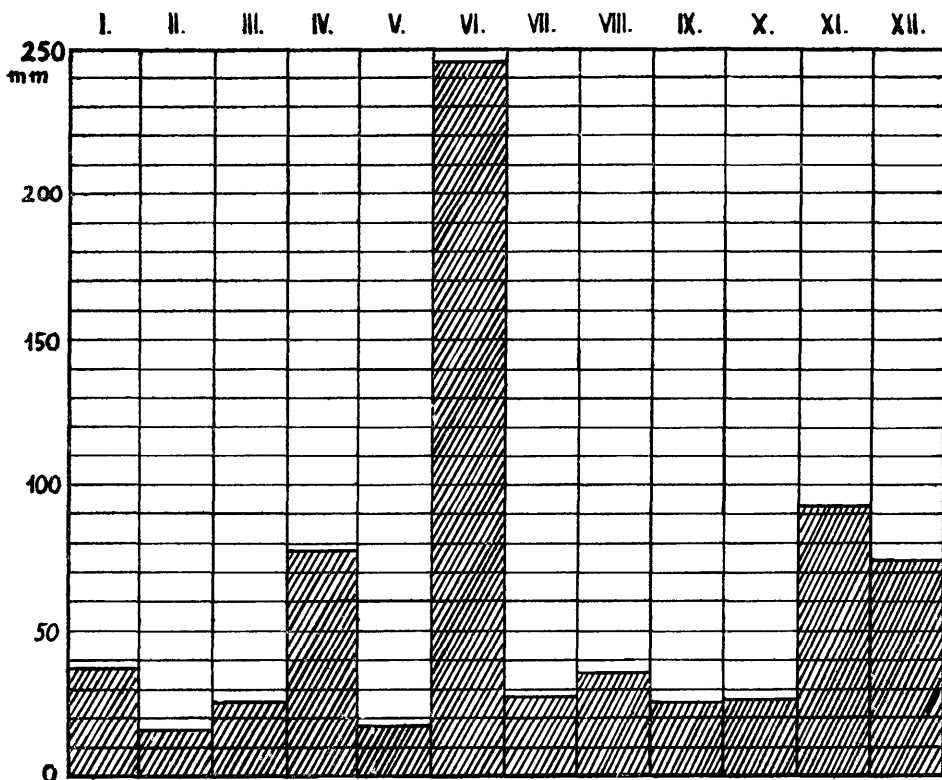
A Bükk előtere a pliocén és pleisztocén folyamán keletkezett, hatalmas hordalékkúp, melyet a Bükkből lefolyó patakok hoztak létre. A Déli-Bükk előterében három hordalékkúp mutatható ki, melyeket hordalék-

4. kép. A hőmérséklet alakulása Tardos, 1958-ban

anyaguk alapján el is lehet egymástól választani. Legnyugatibb az Eger-patak hordalékkúpja. Ez Maklár alatt kezdődik és Füzesabony—Szihalom között, és attól délre helyezkedik el. A Bükk előterének közepén, Mezőkövesd környékén, és tőle délre a Hór-patak hordalékkúpja fekszik. Ettől keletre Tard—Mezőkeresztes—Gelej környékén van a harmadik hordalékkúp. Anyagát a Tardi-, a Kácsi-, a Lator- és a Csincse-patakok szállították.

A Tardi-patak völgyének nagy része a Déli-Bükkre és a Bükk előterére esik, csak egy kisebb szakasza nyúlik be a Bükk régi tömegébe. A völgy jóval hosszabb, mint a mai pataknak a Bükk-hegységre eső szakasza. Ugyanis a patak gyakorlatilag csak az ún. Felső-szorostól (Szaduszka) számítható, mely még a Déli-Bükkhöz tartozik. A Felső-szorostól északra eső szakasz ún. Aszó-völgy. Déli irányban a völgy a Budapest—

5. kép. A csapadék havi eloszlása Tardoson, 1958-ban

Miskolc közötti műútig, illetve vasútvonalig terjed. Innen kezdve a patak völgyelés nélkül folyik tovább.

A völgynek a Bükk előterére eső részén van Tard. A kb. 2500 lakosú község a patak két oldalán épült fel, közel 5 km hosszúságban. A település helyzetét jól illusztrálja egy kis népi mondóka:

Tardiak vagytok, két hegy közt laktok.

Ha a két hegy összemenne, Tardnak akkor vége lenne.

A két „hegy” azonban csupán dombvonulat, mely a patakot kíséri és egyben meghatározó szerepet játszott a hosszan elnyúló, jellegzetes utcás falu kialakulásában.

Tardos és a szomszédos községek területén végzett mélyfúrások tanúsága szerint a hordalékkúp alatt megtalálhatók a pannon tengeri rétegek, majd a Bükk mészköve is (Tardos pl. 1830 méter mélységben).

A Tardi-patak völgyének Tard községtől északra eső részét (mely fő szintere volt gyűjtő tevékenységemnek) öt szakaszra lehet osztani. Délről észak felé haladva, az első szakasz tulajdonképpen átmenetet képez a Bükk előtere és a Déli-Bükk között. A völgynek ez a része erősebben kiszélesedett, részben kaszáló, részben legelő. A következő szakasz már határozot-

6. kép. A megáradt Tardi-patak a község közepén

tan a Déli-Bükkhöz tartozó, elég meredek falú, V-alakú keresztmetszetű, a környék lakói *Kövölgynek* nevezik (1. kép). Elnevezése nagyon találó, mert tele van pusztuló andezittufa-sziklákból származó törmelékkel. 400—500 méter hosszú lehet. Utána következik ismét egy kiszélesedő völgyszakasz, ahol kb. 2 km hosszúságban váltakozó szélességű kaszálók vannak (3. kép). A völgy negyedik szakaszát *Felső-szorosnak* nevezik (2. kép). A kb. egy km hosszúságban elnyúló völgyrészlet rászolgált a szoros elnevezésre, valósággal szurdokvölgy. Két szinten lehet találni 4—8 méter magas, meredek falú andezittufa-sziklákat. A szoros bővelkedik vadregényes részletekben. Nem csoda, hogy turistajelzés is vezet rajta keresztül. Nagyon érdekes, egyedülálló, gomba alakú sziklák is vannak itt, melyek leginkább a Velencei-hegység ingóköveihez hasonlítanak. A Felső-szoros után a völgy ismét váltakozó mértékben kiszélesedik. A völgyben észak felé haladva, hamarosan elérjük a Bükk régi tömegét, itt is, ott is előfehérlik a mészkő. Itt azonban már nincs állandó vízfolyás. Morfológiai szempontból a *Farkaskő* forrásbarlangjai érdekesek ezen a szakaszon.

A Tardi-patak völgyének keleti oldalán magasodik a *Karud-hegy*, melynek csúcsáról szép kilátás nyílik a Bükk magasabb részei felé. A tardiak szerint déli irányban, tiszta időben egészen a Tiszáig el lehet látni innen. A völgy nyugati oldalán nevezetesebb kiemelkedés a *Mangó-tető*, ahol a híres kaptárkövek találhatóak. Ezek anyaga azonban már nem andezittufa, hanem riolittufa.

A patak völgyének éghajlata átmenetet képez az Alföld és a hegyvidék éghajlata között. Bár Tardon nem működött időjárási megfigyelőszolgálat, Magyarország hőmérsékleti térképe szerint a feltételezett évi középhőmérséklet $9\text{ }^{\circ}\text{C}$ (50 év átlaga: 1901—1950). Ez az érték Miskolcon kerekén $10\text{ }^{\circ}\text{C}$. A délies lejtők felmelegedése az északihoz képest viszonylag erős. Ennek köszönhető, hogy a Bükk déli lejtőin — így Tardon is — aránylag sok szőlőt termesztenek. A szőlőkultúra kifejlődéséhez azonban nem kis mértékben hozzájárult az andezittufa elmállásából keletkezett jó termőtalaj is.

1958-ban egész év folyamán rendszeres időjárási megfigyeléseket végeztem Tardon. Az időjárást a gyors változások jellemezték, az évszakok váltakozása nem volt szabályos. Február melegebb volt a márciusnál, május pedig júniusnál. A február közepén beköszöntött tartós meleg a korai virágok mellett a méheket is előcsalogatta. Tardon az évi középhőmérséklet 1958-ban viszonylag magas volt: $10,8\text{ }^{\circ}\text{C}$ (4. kép).

A csapadék évi összege Tardon, Magyarország csapadéktérképe alapján 600 mm körül van. Az 1958-as év ebből a szempontból is rendhagyó volt, mert az évi csapadék Tardon elérte a 700 millimétert, vagyis a hőmérsékletéhez hasonlóan, számottevően magasabb volt a sokévi átlagnál (5. kép). A csapadék időbeli eloszlása is nagyon egyenetlen volt. Júniusban 245 mm csapadék hullott a májusi 17 és a júliusi 28 mm-rel szemben. A mezőgazdaság különösen a májusi szárazságot sínylette meg, amit a sok júniusi csapadék már nem tudott jóvátenni.

A völgy egyetlen jelentősebb vízfolyása a Tardi-patak (6. kép). A Bükkből délre folyó patakok közül egyike a legkisebbeknek. Néhány adatát az 1958-as év tavaszának mérései alapján a következő táblázat mutatja:

A mérés helye	Szélesség	Mélység
Felső szakasz	70 cm	11 cm
A Büdöskút nevű forrás	115 cm	12 cm
Tard község közepe	160 cm	14 cm

Szárazabb nyarakon egyes részei teljesen kiszáradnak. Ilyenkor csak a tápláló források közelében, valamint a meder nagyobb mélyedéseiben található kevés víz, ahol a vízi állatvilág meghúzódhat.

A patak gyakorlatilag a *Felső-szoros* déli részén ered, Cserépváraljától északra, légvonalban kb. 1 km távolságban. A pataknak kevés a tápláló forrása. Legjelentősebb a Tardtól 1 km-nyire északra levő *Büdöskút*. A forrásokon kívül a patak csak a Cserépváraljáról már Tard területén belefolyó, viszonylag állandóbb jellegű ággal bővül. Ezért a medernek a község területére eső szakaszán rendszerint még a legaszályosabb években is van kevés víz. Ez a patakban élő halak szempontjából jelentős. Tard határát déli irányban elhagyva, egyre sekélyebb lesz. Nyáron a Budapest—Miskolc közötti vasútvonal táján általában teljesen elapad, nincs lefolyása a Tisza felé. Ennek ellenére a patak élővilága (mint később látni fogjuk) rendkívül gazdag és érdekes is. Ugyanakkor a völgy formálásában is nagy szerepe van; természetesen elsősorban a nagyobb esőzések,

7. kép.
Gyertyáncs erdőrcsület
a Kővölgyben

vagy tavaszi hóolvadás időszakában, amikor a fent ismertetett vízmennyiségnek többszázszorosát is szállíthatja. A *Felső-szorosban* és a *Kővölgyben* határozottan felső szakasz jellegű patak a község területén alsó szakasz jellegűvé válik, és feltöltő munkát végez. Ehhez nagyban hozzájárul a nagyobb esőzések alkalmával a völgy oldalain lezúduló esővíz által lehordott anyag is. A völgy töltődése jól lemérhető az érthetetlen módon a község szinte legmélyebben fekvő pontján épített, mintegy 200 éves templomon, melynek padozata ma már alacsonyabban áll környezeténél.

A Tardi-patak völgye a barna erdőtalaj zónájába sorolható, azonban a Bükk előterében a barna erdei talaj már csernozjommal keveredik.

A természetes növénytakaró

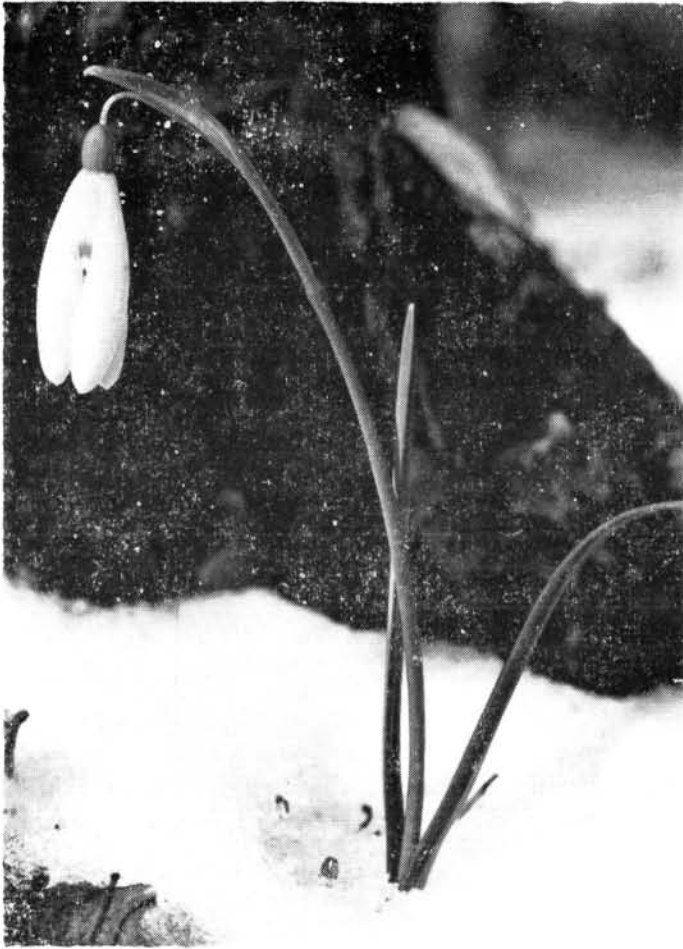
A Bükk-hegység az Északi-középhegység flóraidékének *Borsodense* néven önálló flórajárása. Azonban a növényföldrajzi szakirodalom a Borsodense flórajárásnak a Dél-Bükk és a Bükk előtere középső vidékével

8. kép. A Kővölgy kezdeti szakasza, virágzó kökénybokrokkal

alig foglalkozik. Az összefoglaló munkák is rendszerint csak röviden, általánosságok említésével érintik. Soó Rezső az 1940-es évek elején járt a Tardi-patak völgyében, de a völgynek csak az északi részében, a Felső-szorosban és Farkaskő környékén. Munkájában (1943) ugyanis e két lelőhelyről közöl adatokat. Többek között három fodorka-faj előfordulását mutatja ki: a mészkedvelő kövi fodorkát (*Asplenium ruta-muraria* L.) és az aranyos fodorkát (*A. trichomanes* L.) a Farkaskő vidékéről, az északi fodorkát (*A. septentrionale* L.) pedig a Felső-szorosból.

A Tardi-patak völgyének a Déli-Bükk területére eső része a cseres-tölgyes zónába tartozik, melynek uralkodó fajai a csertölgy (*Quercus cerris* L.) és a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea* Liebleiu). Azonban itt viszonylag kevés a tiszta cseres-tölgyes állományú erdő. Különösen a Felső-szorosban és a Kővölgyben a cseres-tölgyest a gyertyános-tölgyes váltja fel, melyben főleg a gyertyán (*Carpinus betulus* L.) dominál. A gyertyán kisebb-nagyobb számban az egész völgyben megtalálható elegyfa (7. kép). Kisebb állományai vannak az erdei fenyőnek (*Pinus silvestris* L.) és a fekete fenyőnek (*Pinus nigra* Arn.), valamint az akácnak (*Robinia pseudo-acacia* L.) is. Egyéb fafajok közül megemlítem még a vénic szilt (*Ulmus laevis* Pall.), a mezei juhart (*Acer campestre* L.), és a hegyi juhart (*Acer pseudo-platanus* L.). A Kővölgy északi peremén, a cserépváraljai oldalon nagyon szép állománya található a hárs-köris sziklaerdőnek, kislevelű hárssal (*Tilia cordata* Mill.) és magas köris (*Fraxinus excelsior* L.) fiatal példányaival. A patakot a Kővölgy és a Felső-szoros kivételével végig keskeny fűzliget szegélyezi. Uralkodó fajok a kecskefűz (*Salix caprea* L.), a csörege fűz (*Salix fragilis* L.) és a mandulalevelű fűz (*Salix triandra* L.). Természetesen a fűzek különféle cserjékkel elegyednek. A bükk (*Fagus sylvatica* L.) a völgynek csak a legészakibb részein fordul elő.

9. kép. Hóvirág
(*Galanthus nivalis* L.)

Az erdő cserjesszintjében, részben az erdőszéleken és a patakot kísérő keskeny fűzligetben gyakori fajok a fagyal (*Ligustrum vulgare* L.), a kökény (*Prunus spinosa* L. — 8. kép), a gyepürózsa (*Rosa canina* L.), a veresgyűrű som (*Cornus sanguinea* L.), a hólyagfa (*Staphylea pinnata* L.) és a kánya bangita (*Viburnum opulus* L.). Részben a patakparton, részben az akácokban fordul elő a csíkos kecskerágó (*Euonymus europaeus* L.). Az akácokban tömegesen él a fekete bodza (*Sambucus nigra* L.), egyes helyeken minden más cserjét teljesen kiszorít. A húsos som (*Cornus mas* L.) és a boróka (*Juniperus communis* L.) a völgynek csak a Felső-szorostól északra levő részében fordul elő, de ott sem gyakori.

Az aránylag kis területet elfoglaló fenyvesek kivételével a Tardi-patak völgyében mindenütt dús az erdők gyepszintje. Pázsitfűvek közül legjelentősebb a felemáslevelű csenkesz (*Festuca heterophylla* Lam.) és

10. kép.
Érdesnyelű tinóru
(*Boletus scaber* Fr.)

a ligeti perje (*Poa nemoralis* L.). Legszebb és legváltozatosabb az erdők kora tavaszi és tavaszi geophyta növényeinek aspektusa. Ezért ezekkel részletesebben foglalkozom.

Legkorábban, néha már februárban virít a Kővölgyben a hóvirág (*Galanthus nivalis* L. — 9. kép) és vele szinte egyidőben, főleg a Kővölgy kijáratánál tömegesen nyílik a tavaszi csillagvirág (*Scilla bifolia* L.). Csak a Felső-szoros kijáratánál található, kis számban a patakparton a pirosló hunyor (*Helleborus purpurascens* W. et K.). Az egész völgyben, de különösen a Kővölgyben nagy számban virágzik a salátaboglárka (*Ficaria verna* Huds.), a bogláros szellőrózsa (*Anemona ranunculoides* L.), a galambvirág (*Isopyrum thalictroides* L.), a bókoló fogasír (*Dentaria enneaphyllos* L.), a kapotnyak (*Asarum europaeum* L.), a veselke (*Chrysosplenium alternifolium* L.), a télizöld meténg (*Vinca minor* L.), a tavaszi lednek (*Lathyrus vernus* L.), az odvas keltike — (*Corydalis bulbosa* L.) Pers. stb. Viszonylag kevés található, és inkább csak a völgy északi részén, a tavaszi kankalinból (*Primula veris* Huds.) és a farkas boroszlánból (*Daphne mesereum* L.). A kora tavaszi rovargyűjtések szempontjából legfontosabb virágok az orvosi tüdőfű (*Pulmonaria officinalis* L.), a bársonyos tüdőfű (*Pulmonaria mollissima* Kern.) és a kerek repkény (*Glechoma hederacum* L.), melyek a völgy egész területén nagy számban megtalálhatók. Különösen a már

kora tavasszal megjelenő pöszörlegyek (*Bombyliidae*) keresik fel előszere-tettel ezek virágát. Fás növények közül tavaszi rovargyűjtés szempontjából a kecskefűz (*Salix caprea* L.) a legjelentősebb, melynek barkavirágzatát tömegesen keresik fel a különféle rovarok, főleg a méhfélék.

Különösen a Kővölgy kijáratánál sziklakibúvások körül, száraz gyepekben számos pimpófaj virágzik. Kora tavasszal a homoki pimpó (*Potentilla arenaria* Borkh.) a leggyakoribb. Május—júniusban virít az itt ritkaságnak számító kiterült pimpó (*Potentilla patula* W. et K.).

A völgy Tard község és a Kővölgy közötti kiszélesedő, kaszáló és legelő céljára szolgáló részének nyugati oldalán nagy számban nő a tavaszi hérics (*Adonis vernalis* L.). Ugyanitt, de csak mintegy 200 négyzetméter területen található a hegyi kökőrcsin (*Pulsatilla zimmermannii* Soó). A kaszáló számos virága közül megemlítem még a réti iszalagot (*Clematis integrifolia* L.) és az agár kosbort (*Orchis morio* L.). A Kővölgy kijáratánál kiirtott száraz bokorerdő helyén található tavasszal és nyár elején a fűrtös virágzatú, mirigyszőröktől érdes nagy ezerjófű, más néven erősfű vagy boszorkányfű (*Dictamnus albus* L.), majd később a szurokfű (*Origanum vulgare* L.).

Lombfakadás után szegényesebbé válik az erdő aljnövényzete. Májusban nyílik a gyöngyvirág (*Convallaria majalis* L.) és a fűrtös salamonpecsét (*Polygonatum multiflorum* L.). Viszont a tisztások és erdővágások, valamint erdőszelek növényzete ilyenkor teljesebbik ki. A Kővölgytől közvetlenül északra az erdőszeleken kisebb állományai találhatóak a szép magyar zergevirágnak — *Doronicum hungaricum* (Sadl.) Rech. f.

Jelentős tagjai az erdő növényvilágának a különféle kalaposgombák is. A Tardi-patak völgyében termő sokféle ehető gomba közül csak a legjelentősebbeket sorolom fel. Az erdőszeleken, erdővágásokban gyakran találtam hatalmasra nőtt nagy özlábgombát (*Lepiota procera* Scop.). Gyakori az erdőszelei csiperkegomba (*Psalliota arvensis* Schff.), az ugyancsak ehető, de a párduggalócéval összetéveszthető piruló galóca (*Amanita rubescens* Fr.). A Kővölgy kijáratánál levő kis fenyvesben némelyik évben tömegesen nőtt a finom rizikegomba (*Lactarius deliciosus* Fr.). Foltokban az egész völgy erdeiben tömegesen található a keserűgomba (*Lactarius piperatus* Fr.). A sokféle galambgomba közül gyakori a varas zöld galambgomba (*Russula virescens* Fr.), a kékhátú galambgomba (*Russula cyanoxantha* Fr.) és az izletes nagy galambgomba (*Russula alutacea* Fr.). Aránylag kevés található a finom rókgombából (*Cantharellus cibarius* Fr.). Főleg a gyertyánosokban fordul elő az érdesnyelű tinóru (*Boletus scaber* Fr. — 10. kép). Az ehető tinóru (*Boletus edulis* Fr.) a Tardi-patak völgyében ritkábban kerül szemünk elé. Gyakori viszont a rózsaszínű korallgomba (*Ramaria borytis* Pers.). Erdőszeleken, szárazabb legelőkön, pl. a Bábavölgyben, gyakori az ugyancsak ehető óriáspöfeteg (*Calvatia maxima*), melynek találtam 35 cm átmérőjű példányát is. Réteken, de főleg legelőkön szedhető a finom szegfűgomba (*Marasmius oreades* Fr.).

Nagyon érdekes a Kővölgy és a Felső-szoros andezittufa szikláinak növényzete is. Itt mindenekelőtt a páfrányfélék érdemelnek említést. Legnagyobb mennyiségben az édesgyökerű páfrány (*Polypodium vulgare* L.) él a sziklákon. A Felső-szorosban helyenként több négyzetméteren, sűrűn

borítja be a szinte függőleges sziklafalakat. Kisebb számban megtalálható (részben már a Farkaskő mészkőszikláin) a *Polypodium interjectum* Shivas is. Fodorkák közül gyakori az aranyos fodorka (*Asplenium trichomanes* L.), ritkább az északi fodorka — *Asplenium septentrionale* (L.) Hoffm. A kövi fodorka (*Asplenium ruta-muraria* L.) csak a Farkaskő mészkőszikláin fordul elő. Inkább a sziklakibúvásokban, naposabb helyeken él a hólyagpáfrány — *Cystopteris fragilis* (L.) Beruh. A sziklák tövében, árnyékosabb helyeken található az erdei pajzsika — *Dryopteris filix-mas* (L.) Rich. Ez a faj nem ragaszkodik a sziklákhöz, azonban a Tardi-patak völgyében meglepően kevés van belőle. A páfrányokon kívül nagyon jellemzőek a sziklákon a különböző szárazságtűrő növények. Ezek főleg a szabadon álló sziklákon és a köztük levő száraz sziklagyepeken élnek. Főleg a Kővölgyben található a sárga kövirózsa (*Sempervivum hirtum* Just.), mely helyenként nagy gyepekben fedi a sziklákat. Mindenütt gyakori a borsos varjúháj (*Sedum acre* L.) és a bablevelű varjúháj — *Sedum maximum* (L.) Hoffm. stb.

Külön foglalkozom a Tardi-patak növényzetével, de csak a virágos növényekkel. A lassú folyású, főleg a községtől északra helyenként, egyes mélyebb és kiszélesedő pontokon csaknem állóvíz jellegű patak dús növényzetű. Ez nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a patak rovarvilága gazdag. Virágtalan növények közül az erdőn keresztülfolyó szakaszok kivételével mindenütt nagy gyepeket képeznek a vízben a különféle fonalas moszatok (békanyál), különösen a *Cladophora glomerata* (L.). A Kővölgyben a patakmederben részben a víz alá merült, részben a vízből félig-meddig kiálló (de legalább a tavaszi áradás idején víz alá kerülő) köveken tömegesen él a *Fontinalis antipyretica* L. nevű vízimoha, melyet Boros Ádám a Bükkből csak a Hámori-tóból említ. Boros Ádám megfordult ugyan alkalommal a Tardi-patak völgyében (szíves levélbeli közlés), azonban csak a Felső-szorosban végzett kutatásokat, így nem találhatta meg a Kővölgyben élő vízimohát. Egyébként a *Fontinalis antipyretica* kiváló akváriumi növény. Tardon az iskolában évekig nagyon szépen díszlett az akváriumban, sőt tavasszal bőven fejlesztett tokokat is.

A virágos növények közül a legegyszerűbb felépítésűek a békalencsék. Közülük az apró békalencse (*Lemna minor* L.) fordul elő a patak lassúbb folyású részein, főleg a Büdöskút nevű forrás környékén. A Büdöskutat és a patakot összekötő kifolyás felszínét az apró békalencse teljesen befedi. A kimondottan víz alá merülten élő növények közül csupán a hináros víziboglárka — *Batrachium trichophyllum* (Chaix) F. Schultz. fejlődik a patak felső szakaszán, ahol a meder néhány helyen erősebben kiemélyül. A patakban kisebb megszakításokkal mindenütt sűrű állományokat képez, és így a víziállatok legjobb búvóhelyéül szolgál a deréce veronika (*Veronica beccabunga* L.), mely általában félig-meddig kiemelkedik a vízből, de a víz alatt is jól megél.

A vízből kiálló vagy az iszapos vízparton fejlődő ún. mocsári növények közül a Tardi-patak mentén mindenütt előfordul a parti sás (*Carex riparia* Curt.) és a mocsári sás (*Carex acutiformis* Ehrh.). A zombéksásnak (*Carex elata* All.) csak nagyon gyenge kifejlődésű állománya fordul elő a községtől közvetlenül északra. Új adatnak számít a Bükk flórájában

az iszaplakó veronika egy változatának (*Veronica anagalioides* Guss. var. *laevistipes* Borb.) megtalálása. Ez a faj korábban a Bükkből nem volt ismeretes. Legközelebbi lelőhelye az Alföldön Heves és Tiszalök. Szórványosan előfordul a patakban a lédzsás hídör (*Alisma lanceolatum* With.) és a vízi hídör (*Alisma plantago-aquatica* L.) is. A virágkaka (*Butomus umbellatus* L.) legnagyobb számban a községtől délre, különösen a Budapest és Miskolc közötti műút környékén diszlik. Ugyanitt él nagyobb állománya a sárga nőszirmnak (*Iris pseudacorus* L.), mely azonban elszórtan a községtől északra is megtalálható. A nád (*Phragmites communis* Trin.) mindössze néhány négyzetméteres területen fejlődik a Kővölgytől kissé északra. Jelentős helyet foglal el még a fajok között a csikorgófű (*Gratiola officinalis* L.), viszont mindössze néhány példányát találtam a torzsika boglárkának (*Ranunculus sceleratus* L.)

A Tardi-patak völgye Déli-Bükk előterére eső részének növényzete nagyrészt már másodlagos. A terület legnagyobb része mezőgazdasági művelés alatt áll, szántó, szőlő vagy rét. Közülük a rétek élővilága érdekesebb. Tard községet jórészt legelők veszik körül, ahol különösen a bogárfauna szerepe jelentős. Külön említést érdemel a Sugaró nevű erdő-rész, mely ugyan mint erdő, botanikai szempontból nem különösebben érdekes, viszont rovarfaunája elég változatos.

A következőkben pusztán csak rendszertani sorrendben felsorolom a Tardi-patak völgyében gyűjtött, és az eddigiek során még nem említett növényfajokat. Itt említem meg, hogy növényanyagom meghatározásának ellenőrzését Pócs Tamás volt szíves elvégezni, amiért e helyen is köszönetemet fejezem ki.

Hunyorfélék — *Helleboraceae*

Mezei szarkaláb — *Consolida regalis* S. F. Cray.

Boglárkafélék — *Ranunculaceae*

Változó boglárka — *Ranunculus auricomus* L. em. Korsh.; selymes boglárka — *R. illyricus* L.; villás boglárka — *R. pedatus* W. et K.
Fényes borkoró — *Thalictrum lucidum* L.
Nyári hérics — *Adonis aestivalis* L.

Farkasalmafélék — *Aristolochiaceae*

Farkasalma — *Aristolochia clematitis* L.

Rózsafélék — *Rosaceae*

Ezüst pimpó — *Potentilla argentea* L.; kiterült pimpó — *P. patula* W. et K.
Erdei gyömbérgyökér — *Geum urbanum* L.
Koloncos legyezőfű — *Filipendula vulgaris* Mönch.

Kőtörőfűfélék — *Saxifragaceae*

Gumós kőtörőfű — *Saxifraga bulbifera* L.

Pillangósvirágúak — *Fabaceae*

- Selymes rekettye — *Genista pilosa* L.; festő rekettye — *G. tinctoria* ssp. *elator* (Koch.) Simk.
 Fürtös zanót — *Cytisus nigricans* L.
 Orvosi somkóró — *Melilotus officinalis* Lam.
 Hegyi here — *Trifolium montantum* L.; bérci here — *T. alpestre* L.
 Zöld dárdahere — *Dorycnium herbaceum* Vill.
 Kecskeruta — *Galega officinalis* L.
 Csíkos bükköny — *Vicia striata* (Mnch.) M. B.
 Tarka koronafürt — *Coronilla varia* L.
 Magyarlednek — *Lathyrus pannonicus* ssp. *collinus* (Ortman) Soó (versicolor auct.)

Füzényfélék — *Lythraceae*

- Réti füzény — *Lythrum salicaria* L.

Ligetszépefélék — *Onograceae*

- Borzas füzike — *Epilobium hirsutum* L.

Pacsirtafűfélék — *Polygalaceae*

- Üstökös pacsirtafű — *Polygala comosa* Schrank.

Juharfélék — *Aceraceae*

- Feketegyűrű juhar — *Acer tataricum* L.

Borostyánfélék — *Araliaceae*

- Borostyán — *Hedera helix* L.

Ernyősök — *Umbelliferae*

- Vetési tüskemag — *Torilis arvensis* (Huds.) Lk.
 Bürök — *Conium maculatum* L.
 Hasznos földitömjén — *Pimpinella saxifraga* L.
 Homoki gurgolya — *Seseli annuum* L.
 Citrom kocsord — *Peucedanum oreoselinum* (L.) Mönch.
 Medvetalp — *Heracleum sphondylium* L.
 Murok — *Daucus carota* L.

Buzérfélék — *Rubiaceae*

- Ebfojtó müge — *Asperula cynanchica* L.
 Mezei keresztű — *Cruciata ciliata* Opiz. em. Soó
 Szagos galaj — *Galium odoratum* Scop.; tejoltó galaj — *G. verum* L.;
 erdei galaj — *G. silvaticum* L.; fénytelen galaj — *G. schultesii* Vest.; ra-
 gados galaj — *G. aparine* L.; szürke müge — *G. glaucum* L.

Bodzafelek — *Caprifoliaceae*

- Ostorménfa — *Viburnum lantana* L.

Macskagyökérfélék — *Valerianaceae*Saláta galambbegy — *Valerianella locusta* (L.) LatterodeMezei macskagyökér — *Valeriana officinalis* ssp. *collina* Wallr.Mácsonyafélék — *Dipsaceae*Mezei varfű — *Knautia arvensis* (L.) Coult.Vajszínű ördög szem — *Scabiosa ochroleuca* L.Mályvafélék — *Malvaceae*Varjúmák — *Hibiscus trionum* L.Gólyaorr-félék — *Geraniaceae*Piros gólyaorr — *Geranium sanguineum* L.Kutyatej-félék — *Euphorbiaceae*Farkas kutyatej — *Euphorbia cyparissias* L.; sár kutyatej — *E. esula* L.; szineváltó kutyatej — *E. polychroma* Kern.Tárnicsfélék — *Gentianaceae*Kis ezerjófű — *Centaurium minus* Mönhc.Selyemkóró-félék — *Asclepiadaceae*Méreggyilok — *Alexitoxicum vincetoxicum* H. P. Fusch.Télizöld-félék — *Apocynaceae*Kis télizöld — *Vinca minor* L.; pusztai meténg — *V. herbacea* W. et K.Szulák-félék — *Convolvulaceae*Kakukkfűfojtó aranka — *Cuscuta epithimum* (L.) Murr.Apró szulák — *Convolvulus arvensis* L.Érdeslevelűek — *Boraginaceae*Közönséges ebnyelvűfű — *Cynoglossum officinale* L.Bojtorjános koldustetű — *Lappula squarrosa* (Retz.) Dum.Gumós nadálytő — *Symphytum tuberosum* L.; fekete nadálytő — *S. officinale* L.Orvosi atracél — *Anchusa officinalis* L.Apácavirág — *Nonea pulla* (L.) DC.Apró nefelejcs — *Myosotis stricta* Link.Erdei gyöngyköles — *Lithospermum purpureo-coeruleum* L.; kőmagvú gyöngyköles — *L. officinale* L.Terjőke kígyószisz — *Echium vulgare* L.; piros kígyószisz — *E. rus-sicum* Gmel.Vasfű-félék — *Verbenaceae*Közönséges vasfű — *Verbena officinalis* L.

Ajakosak — Labiate

Indás infú — *Ajuga reptans* L.

Sarlós gamandor — *Teucrium chamaedrys* L.

Közönséges gyíkfű — *Prunella vulgaris* L.; fehér gyíkfű — *P. laciniata* Nath.

Szúrós gyöngyajak — *Leonorus cardiaca* L.; pemete gyöngyajak — *L. marrubiastrum* L.

Fekete peszterce — *Ballota nigra* L.

Bakfű — *Betonica officinalis* L.

Fehér árvacsalán — *Lamium album* L.; sárga árvacsalán — *L. galabdolon* (L.) Nath.

Tarlóvirág — *Stachys annua* L.; nyúlfüle — *S. byzantina* C. Koch.; hasznos tisztesfű — *S. recta* L.

Szurokfű — *Origanum vulgare* L.

Magas kakukkfű — *Thymus marschallianus* Willd.

Tátogatófélék — Scrophulariaceae

Szöszös ökörfarkkóró — *Verbascum phlomoides* L.; osztrák ökörfarkkóró — *V. austriacum* Schott.

Reketyelevelű gyujtoványfű — *Linaria genistifolia* (L.) Mill.

Vetési oroszlánszáj — *Antirrhinum orontium* L.

Csikorgófű — *Gnaphalium officinale* L.

Hosszúlevelű veronika — *Veronica longifolia* L.; macskafarkú veronika — *V. spicata* L.

Sárga gyűszűvirág — *Digitalis grandiflora* Mill.

Réti szemvidító — *Euphrasia kernerii* Wettst.; közönséges szemvidító — *E. stricta* Wolf.

Nagyvirágú kakascímer — *Rhinanthus angustifolius* Gmel. em. Soó
Vicsorgó — *Lathraea squamaria* L.

Útifűfélék — Plantaginaceae

Réti útifű — *Plantago media* L.; nagy útifű — *P. major* L.

Füstikefélék — Fumariceae

Ujjas keltike — *Corydalis solida* (L.) Clairv.

Orvosi füstike — *Fumaria officinalis* L.

Keresztesvirágúak — Cruciferae

Repcsén retek — *Raphanus raphanistrum* L.

Útszéli zsázsa — *Cardaria draba* Desv.

Mezei tarsóka — *Thalspi arvense* L.; galléros tarsóka — *T. perforiatum* L.

Közönséges ternye — *Alyssum alyssoides* (L.) Nath.

Közönséges torma — *Armoracia lapathifolia* Usteri

Réti kakukktorma — *Cardamine pratensis* ssp. *matthiolii* (Mor) Ar-cang; kisvirágú kakukktorma — *C. parviflora* L.

Közönséges borbálafű — *Barbarea vulgaris* R. Br.

Osztrák kányafű — *Rorippa austriaca* (Cr.) Bers.; erdei kányafű — *R. silvestris* (L.) Bers.

Rezedafélék — *Resedaceae*

Vadrezeda — *Reseda lutea* L.

Szuharfélék — *Cistaceae*

Közönséges napvirág — *Helianthemum ovatum* (Viv.) Dun.

Ibolyafélék — *Violaceae*

Mezei árvácska — *Viola arvensis* Murr.; illatos ibolya — *V. odorata*.; borzas ibolya — *V. hirta* L.

Orbánfűfélék — *Hypericaceae*

Közönséges orbánfű — *Hypericum perforatum* L.

Harangvirágfélék — *Campanulaceae*

Halvány harangvirág — *Campanula cervicaria* L.; olasz harangvirág — *C. bononiensis* L.; terebélyes harangvirág — *C. patula* L.; baracklevelű harangvirág — *C. persicifolia* L.; kánya harangvirág — *C. rapunculoides* L.

Fészkesvirágzatúak — *Compositae*

Közönséges aranyvessző — *Solidago virga-aurea* L.

Betyárkóró — *Erigeron canadensis* L.

Kardos peremizs — *Inula ensifolia* L.; réti peremizs — *I. britannica* L.

Szúrós szerbtövis — *Xanthium spinosum* L.; bojtörján szerbtövis — *X. strumarium* L.

Festő pipitér — *Anthemis tinctoria* L.; parlagi pipitér — *A. arvensis* L.; nehézszagú pipitér — *A. cotula* L.

Nemes cicafark — *Achillea nobilis* ssp. *neilreichii* (Kern.) Formanek

Eb székfű — *Matricaria maritima* L. ssp. *inodora* (L.) Soó

Réti margitvirág — *Chrysanthemum leucanthemum* L.

Útszéli bogáncs — *Carduus acanthoides* L.

Szamárbogáncs — *Onopordum acanthium* L.

Tarka búzavirág — *Centaurea triumfettii* ssp. *axillaris* (Willd) Stef. et Georgieff; kék búzavirág — *C. cyanus* L.; magyar imola — *C. pannonica* (Heuff.) Simk.

Mezei katáng — *Cichorium intybus* L.

Őszi oroszlánfog — *Leontodon autumnalis* L.; közönséges oroszlánfog — *L. hispidus* L.

Piros pozdor — *Scorzonera purpurea* L.

Pongyola pitypang — *Taraxacum officinale* F. Weber ex Wiggers

Sertés zörgőfű — *Crepis setosa* Hall. f.

Magas hölgymál — *Hieracium bauhini* Schult. ap. Bers.; közönséges hölgymál — *H. lachenalii* Gmel.

Zsellérkefélék — *Santalaceae*

Lenlevelű zsellérke — *Thesium linophyllum* L.

Szegefűfélék — *Caryophyllaceae*

- Enyvecske — *Viscaria vulgaris* Bernh.
 Hólyagos habszegfű — *Silene vulgaris* (Mönch) Garcke; szikár habszegfű — *S. otites* (L.) Wib.
 Bársonyos kakukkszegfű — *Lychnis coronaria* (L.) Desr.
 Mezei fátyolvirág — *Gypsophila muralis* L.
 Magyar szegfű — *Dianthus pontederæ* Kern.
 Olocsán csillaghúr — *Stellaria holostea* L.

Kankalinfélék — *Primulaceae*

- Közönséges lizinka — *Lysimachia vulgaris* L.
 Mezei tixszem — *Anagallis arvensis* L.

Keserűfűfélék — *Polygonaceae*

- Juhsóska — *Rumex acetosella* L.; keskenylevelű lórom — *R. stenophyllus* Ledeb.; mezei sóska — *R. acetosa* L.
 Sövény keserűfű — *Polygonum dumetorum* L.; madár keserűfű — *P. aviculare* L.

Liliomfélék — *Liliaceae*

- Ágas homokliliom — *Anthericum ramosum* L.
 Kónya sárma — *Ornithogalum boucheanum* (Knuth) Asch.
 Fürtös gyöngyike — *Muscari racemosum* (L.) Lam. et DC.
 Közönséges spárga — *Asparagus officinalis* L.

Pázsitfűvek — *Gramineae*

- Puha rozsnok — *Bromus mollis* L.
 Rezgőpázsit — *Briza media* L.
 Közönséges kakaslábfű — *Echinochloa crus-galli* (L.) P. B.

A völgy állatvilága

Időben is változó érdeklődési körömnek megfelelően, az állatok különféle csoportjaival foglalkoztam az évek során a Tardi-patak völgyében. Mindvégig kutattam a vízi rovar- és gerinces faunát, elvétve más csoportokat is, valamint természetesen a szárazföldi rovarokat. A madarakat és emlősöket nem vizsgáltam céltudatosan, azonban elkerülhetetlen volt, hogy a terepen jártamban-keletemben ne figyeljek meg és jegyezsek fel adatokat a madarakra és emlősökre vonatkozólag is. Másrészt főleg a gyerekek, de felnőttek (különösen erdészek, vadászok) is gyakran hoztak állatokat az iskolába, melyek azután kitömve, a biológiai szertár anyagát gyarapították. Közülük a megbízhatóan a Tardi-patak völgyéből származó példányok adatait is szerepeltetem dolgozatomban. Gerinctelenek közül csak a vízben élő, illetve fejlődő rovarcsoportokat érintem jelen tanulmányomban.

Kérészek — *Ephemeroptera*

A kérészeket rendszeresen nem gyűjtöttem, ennek ellenére előkerült a területről több ritka faj. Legfontosabb eredménynek számít a magyar kérész kimutatása, mely a tudományra nézve új fajnak bizonyult. A Tardi-patak völgyében gyűjtött példányok alapján írta le *Újhelyi Sándor*. Az alábbi fajok előfordulásáról tudok eddig (*Újhelyi Sándor* is gyűjtött egy alkalommal kérészeket a Tardi-patak völgyében, előfordulhat, hogy az ő gyűjteményében még más faj is szerepel):

Magyar kérész — *Metreletus hungaricus* Újh.: 7—11 mm nagyságú, túlnyomóan világosbarna színezetű faj. Szárnyai aranysárgák. Elülső pár lába sötétebb, a többi világosabb sárga. Fartoldaléka testénél jóval hosszabb, átlagosan 13—18 mm. Lárvája a pataknak kizárólag csak a községtől északra eső részén él. Kedveli az olyan helyeket, ahol a meder mérsékeltén kiszélesedik és a víz folyása meglassul. A Kővölgyben viszont nem fordul elő, ez arra mutat, hogy a lárva fényigényes. A kifejlett kérészek repülése akkor kezdődik, amikor a patak vizének hőmérséklete 15—16 fokra emelkedik. Rajzása szokatlanul hosszan elhúzódik, mintegy másfél hónapig — április végétől június elejéig tart. Ha a lárvák fejlődéséhez kedvezőek a feltételek, akkor egyes években igen nagy számban található ez az érdekes faj, mely a Tardi-patak völgyén kívül eddig csak a Sátor-hegységből került elő.

Siphonorus aestivalis Etn.: Felületes ránézésre hasonlít a magyar kérészhez, de attól jóval erőteljesebb testű. Szórványosan megtalálható a magyar kérésszel együtt a községtől északra. Legnagyobb számban azonban a Budapest—Miskolc közötti műúttól közvetlenül északra gyűjtöttem.

Elevenszülő kérész — *Cloëon dipterum* L.: Csupán két szárnya van. Legelterjedtebb hazai kérészfaj, a Tardi-patak völgyében is gyakori. Megfigyeltem, hogy a Kővölgy kijáratánál levő csordakút vályúiban is kifejlődött.

Paraleptophlebia wernerii Ulm.: Sötétebb barna színezetű, ritka kérész, mely korábban csak Bátorligetről volt ismert. A pataknak a község és a Kővölgy közötti szakaszán elég sok található belőle.

Szitakötők — *Odonata*

A szitakötőket rendszeresebben gyűjtöttem. A hazánkban élő fajoknak több mint felét sikerült kimutatni a területről. A gazdag szitakötő-faunához hozzájárul a patak dús növényzete és az, hogy csak kisebb természetű halak élnek benne, ezek is főleg a község területén, így a szitakötőlárváknak viszonylag kevés ellensége van. Különösebb ritkaság nem akad a gyűjtött anyagban, viszont az adatok jól hozzájárulnak a Bükk-hegység korábban csak nagyon hiányosan ismert szitakötő-faunájának feltárásához.

Sávós szitakötő — *Calopteryx splendens* Harr: A patak mentén végig megtalálható, a víztől nem távozik messzire. Egyetlen olyan faj, mely a pataknak a község területére eső szakaszán is nagyobb számban repül. Különösen a községtől délre figyelhetünk meg belőle sokat, amint a víz fölött eléggé lomhán röpködnek.

Erdei rabló — *Sympecna fusca Vanderl.*: Egyetlen áttelelő szitakötő-fajunk. A Tardi-patak völgyében is gyakori. Legkorábban március 25-én, legkésőbb november 4-én gyűjtöttem.

Foltösszárnyjegyű rabló — *Lestes barbarus Fabr.*

Tavi rabló — *Lestes virens vestalis Charp.*

Lomha rabló — *Lestes sponsa Hansem.*

Széleslábú szitakötő — *Platycnemis pennipes Pall.*

Diszes légivadász — *Agrion ornatum Selys.*

Szép légivadász — *Agrion puella L.*

Gyakori légivadász — *Agrion pulchellum Vanderl.*

Kéksávós légivadász — *Enallagma cyathigerum Charp.*

Kék légivadász — *Ischnura elegans Vanderl.*

Apró légivadász — *Ischnura pumilio Charp.*: A fentiekben felsorolt tíz fajra általában jellemző, hogy kisebb termetű, törékeny és lomha repülésű állatok, a víztől messzire nemigen kalandoznak el. Többé-kevésbé mindegyik faj gyakori, sőt közönséges. A Tardi-patak mentén, főleg az északibb részeken, némelyik évben nagy tömegben foghatók.

Vörös légivadász — *Pyrrhosoma nymphula Sulz.*: Bár alkatilag az előzőekben ismertetett fajokhoz hasonló, azonban életmódját és főleg gyakoriságát tekintve, feltétlenül külön kell választani azoktól. Mindenekelőtt érdekes, hogy a Tardi-pataknak kizárólag a Felső-szorostól délre, kb. 1 km-nyire eső, fél km-nél nem igen hosszabb szakaszán gyűjthető. Ezen a részen van a mederben néhány jelentősebb mélyedés, ahol egyúttal kiszélesedik a meder és a víz folyása — különösen nyáron — meglassul. Valószínűleg ez a tény is közrejátszik itteni előfordulásában. Életmódjára vonatkozólag megfigyeltem, hogy nagyon keveset repül, legszívesebben a vízből kiálló növényeken tartózkodik, alacsonyan a víz fölött. Gyakran tapasztaltam, hogy a többi, hasonló nagyságú fajoktól eltérően, csak 10—11 óra körül kezd mozogni. Jellegzetes színezete ugyanis lehetővé teszi, hogy a hozzá hasonló fajoktól repülés közben is meg lehessen különböztetni.

Zöld légivadász — *Erythromma viridulum Charp.*: Bár országszerte gyakori faj, a Tardi-patak völgyében csak kis számban él. Ugyanis inkább a kisebb, nyílt vizű tavakat kedveli.

Az eddig felsorolt fajok a szitakötők *Zygoptera* alrendjébe tartoznak, általában kisebb termetű, karcsú potrohú és gyengébb repülőképességgel rendelkező állatok. A továbbiakban az *Anisoptera* alrend fajait ismertettem. Ezek nagyobb termetűek és többségük kitűnő repülő, így nehezebben is gyűjthető.

Feketelábú szitakötő — *Gomphus vulgatissimus L.*: A Tardi-patakban nem gyakori.

Lápi acsa — *Anaciaeschna isosceles Müll.*: Országszerte elég gyakori faj, itt azonban ritka, mindössze egy alkalommal sikerült gyűjteni.

Sebes acsa — *Aeschna cyanea Müll.*

Gyakori acsa — *Aeschna affinis Vanderl.*

Nádi acsa — *Aeschna mixta Latr.* (11. kép): A Tardi-patak völgyében ez a leggyakoribb acsafaj. Különösen ősszel rajzik nagy számban, gyűjtése nem könnyű, mert a patak menti tisztások fölött rendszerint magasan rajzik. Szinte fáradhatatlannak látszik. A Déli-Bükkben egyébként a nádi

acsa legnagyobb tömegben való rajzását a Hór-patak völgyében figyeltem meg, egy kora őszi napon.

Négyfoltos laposhasú acsa — *Libellula quadrimaculata* L.: Ez az országsherte közönséges faj a Tardi-patak völgyében nagyon ritkának látszik.

Közönséges laposhasú acsa — *Libellula depressa* L.

Mocsári szitakötő — *Libellula fulva*: Csak szórványosan gyűjthető, különösen a patak felső szakaszán.

Kék pásztor — *Orthetrum coerulescens* Fabr.

Pataki szitakötő — *Orthetrum brunneum* Fonsc.: Országos viszonylatban mindkét *Orthetrum*-faj egyaránt gyakori. A Tardi-patak völgyében a pataki szitakötő ritkának látszik, csak egyetlen alkalommal sikerült gyűjtenem.

Déli szitakötő — *Crocothemis erythrae* Brullé: Déli elterjedésű faj, elsősorban az Alföld sekélyebb, és jobban átmelegedő vizeiben fejlődik. Ennek ellenére a Tardi-patak völgyében viszonylag gyakorinak látszik, ami a völgynek az Alföld és a hegyvidék közötti átmeneti jellegére utal.

Lassú szitakötő — *Sympetrum depressiusculum* Selys.

Alföldi szitakötő — *Sympetrum sanguineum* Müll.

Gyakoribb szitakötő — *Sympetrum striolatum* Charp.: Az eddig felsorolt három *Sympetrum*-faj közül mindegyik gyakori a Tardi-patak völgyében. Bár már a VII—VIII. hónaptól gyűjthetők, de inkább az őszi hónapokra jellemzőek. Az időjárás alakulásától függően egészen október végéig repülnek. Ilyenkor késő ősszel már csak sokszor teljesen elrongyolódott szárnyú példányokkal találkozunk. Gyakran megfigyeltem vízbe hullott állatokat is. Csak néhány napos komolyabb éjszakai fagy (minusz 6—7 °C) után tűnnek el véglegesen.

Útszéli szitakötő — *Sympetrum flaveolum* L.

Közönséges szitakötő — *Sympetrum vulgatum* L.

Sárgatorú szitakötő — *Sympetrum meridionale* Selys: Országsherte, így a Tardi-patak völgyében is ez a legközönségesebb *Sympetrum*-faj. Nyár végén és ősz elején repül.

Poloskák — *Heteroptera*

A poloskák néhány családjának (Vízipoloskák — *Hydrocorisae*) fajai vízben fejlődnek és fő életterük is a víz. Közülük a Tardi-patakban is sok faj előfordul.

Tarka hanyattúszó poloska — *Notonecta viridis* Delc.

Közönséges hanyattúszó poloska — *Notonecta glauca* L.: A hanyattúszó poloskák a patak minden részén megtalálhatók, de elsősorban a Kővölgy kijárata környékén gyűjthetők nagy számban. A dús növényzetű vizeket kedvelik. A Tardi-patakban a két faj közül a közönséges hanyattúszó poloska lényegesen gyakoribb a tarka hanyattúszó poloskánál. Mindkét faj kifejlett alakban telel át. A Búdöskút nevű forrásban egész télen át megfigyelhetők és gyűjthetők. A forrás vize ugyanis a legnagyobb hidegben sem igen fagy be. Ezek az állatok még a jég alatt is aktívak. Feljegyzéseim szerint a következő alkalmakkor figyeltem meg jég alatt úsz-

11. kép. Nádi acsa
(*Aeschna mixta* Latr.)

káló poloskákat: 1955. II. 4., 1957. XI. 22., 1957. XII. 1., 1957. XII. 8., 1958. XII. 2. (számos bűvárpoloskával egyetemben).

Simahátú bűvárpoloska — *Cymatia coleoptrata* Fabr.

Nagy bűvárpoloska — *Corixa punctata* Illig.

Sigara striata L.

Közönséges bűvárpoloska — *Sigara lateralis* Leach: Nagyon gyakori faj, ha a patakból kiemelünk egy csomó békanyálat, abból rendszerint előkerül néhány példány. 1958. XII. 2-án, a hanyattúszó poloskákkal együtt e fajnak is sok példánya úszkált a jég alatti vízben.

Közönséges víziskorpió — *Nepa cinerea* L.: Gyakori állata a Tardi-pataknak, főleg a sekélyebb, iszapos aljzatú részeket kedveli. A község területén is nagyobb számban előfordul.

Vízi botpoloska — *Ranatra linearis* L.: Szórványosan található, a csendesebb és növényzetben dús részekben.

Csikpoloska — *Naucoris cimicoides* L.: A vízi botpoloskához hasonló helyeken található, de attól gyakoribb.

Recésszárnyúak — Neuroptera

Az ide tartozó állatok közül többek között a vízi fátyolcák (*Megaloptera*) lárvái fejlődnek vízben. A hazánkban előforduló mindkét faj megtalálható a Tardi-patak völgyében is.

Vízi recésfátyolka — *Sialis flavilatera* L.: Ez a faj a gyakoribb, különösen a Büdöskút környékén található nagy számban, részben a forrást körülvevő, részben a patakot szegélyező bokrokon.

Barna recésfátyolka — *Sialis fuliginosa* Pict.

Bogarak — Coleoptera

A bogarak néhány csoportja ugyancsak vízben él, illetve vízben fejlődik. Közülük a csikbogarak (*Dytiscidae*) a leginkább közismert vízi bogarak. Az alábbi fajukat sikerült kimutatnom a Tardi-patakból:

Néma bukóbogár — *Laccophilus hyalinus* Deg.

Közönséges paránycsikbogár — *Bidessus geminus* F.

Szőrös kiscsikbogár — *Hydroporus plenus* F.

Recéshátú csikbogár — *Colymbetes fuscus* L.

Hegyesszárnyú csikbogár — *Copelatus ruficollis* Schall.

Harántsavos csikbogár — *Hydaticus transversalis* Pont.

Barázdás csikbogár — *Acilius sulcatus* L.

Nagy búvárbogár — *Cybister lateramarginalis* Deg.

Elsősorban nagyobb állóvizekben, halastavakban közönséges, azonban a Tardi-patakban is előfordul, de csak nagyon szórványosan található.

Sárgaszegélyű csikbogár — *Dytiscus marginalis*: A pataknak közvetlenül a Kővölgy kijáratánál és attól délre levő szakaszán nagy számban él. Főleg ősszel gyűjthető nagy számban, de megfigyeltem már télen is a jég alatt.

A felsoroltakon kívül még sok csikbogár (és csibor is) él a Tardi-patakban, de az itt gyűjtött anyag nagy részét preparálatlan és meghatározatlan állapotban a Természettudományi Múzeum állattárába küldtem. Feldolgozásuk még nemigen történt meg.

Jellegzetes állatai a Tardi-pataknak is a keringőbogarak (*Gyrinidae*), melyek többnyire csapatosan, gyors köröket leírva, úszkálnak a víz felszínén.

Közönséges keringőbogár — *Gyrinus substriatus* Steph.

Nagy számban élnek a patak dús növényzetű részein a csiborok (*Hydrophilidae*). A gyűjtött anyagból az alábbi fajokat tudtam meghatározni:

Bronzos zömökcsiborka — *Ochtebius impressus* Marsh.

Ochtebius viridis Peyron

Állóvízi laposcsiborka — *Hydraena palustris* Er.

Hydraena riparia Kug.

Hydraena exciosa Kiesw.

Suta csiborka — *Limnebius papposus* Muls.

Cirpelő dajkacsibor — *Spercheus emarginatus* Schall.: Főleg a patak iszapos részein került elő, de csak kis számban.

Fémes csiborka — *Helophorus aquaticus* L.: Nagy számban él a patakban.

Nyílfoltos csiborka — *Helophorus granularis* L.

Helophorus minutus F.

Bronzos nyurgacsiborka — *Hydrochus angustatus* Germ.

Változékony csiborka — *Hydrobius fuscipes* L.: A patak közönséges faja.

Fekete csiborka — *Limnoxenus niger* Zschach.

Laccobius atratus Rottenb.

Négy pettyes csiborka — *Enochrus quadripunctatus* Hbst.

Kis csibor — *Hydrochara caraboides* L.: Az irodalom állóvízi fajként tartja nyilván. Ennek ellenére a Tardi-patakból is sikerült gyűjteni, bár csak néhány példányban.

Sárgalábú csibor — *Hydrochara flavipes* Stev.: Az irodalomban szintén inkább állóvízi fajként szerepel. A Tardi-patakban azonban meglehetősen gyakori, igaz rendszerint csak egyesével gyűjthető.

Közönséges óriáscsibor — *Hydrophilus piceus* L.: Nem gyakori.

Nagy csibor — *Hydrophilus aterrimus* Eschsch.: Nem gyakori.

Tegzesek — Trichoptera

Vízben fejlődő lárváik többsége a fajra jellemző cső alakú házat, tegezét épít, mely puha testét védi. A tegezről kapták nevüket. A kifejlett állatok leginkább éjszakai lepkékhez hasonlítanak. A Tardi-patak tegzesfaunája nem nevezhető gazdagnak, de az előforduló fajok általában nagy egyedszámmal találhatók.

Mocsári tegzes — *Grammotaulius atomarius* Fabr.: Ez a leggyakoribb faj a Tardi-patak völgyében.

Limnephilus bipunctatus Curt.

Limnephilus vittatus Fabr.

Limnephilus auricula Curt.

Limnephilus griseus L.

Limnephilus flavicornis Fabr.

Limnephilus affinis Curt.

Limnephilus lunatus Curt.

Stenophylax permistus Mac Lachlan.

Micropterna testacea Gmel.

Gerincesek — Vertebrata

Mint a bevezetőben már említettem, a gerinces állatok közül elsősorban a vízi állatokat, vagyis a patak faunáját vizsgáltam. Azonban ismertetem a szárazföldi gerincesekre vonatkozó megfigyeléseimet is.

Halak — Pisces

Halak tekintetében meglehetősen szegényes a patak faunája. Ennek fő oka a sekély és gyakran kiszáradó víz. Halak a pataknak inkább csak a község területén levő szakaszán élnek, ahol a víz némileg bővül a Cserépváraljáról belefolyó ág vizével. Az alábbi fajok előfordulását sikerült kimutatni:

Fenekjáró küllő — *Gobio gobio* L.: A patakban előforduló fajok között ez a leggyakoribb. Különösen a község északi részén fogható nagy tömegben. Ez az egyetlen faj, amit a patak felső szakaszán is megtaláltam. Gazdasági jelentősége nemigen van. Viszont akváriumban jól érzi magát. Tardon az iskolai akvárium állandó lakója volt, így jól szolgálta a szemléltető oktatás ügyét.

Réticsík — *Misgurnus fossilis* L.: Gyakori a patakban (bár közel sem él annyi, mint a fenékjáró küllőből), de a sekély víz miatt itt nem éri el a szokásos nagyságot, így gazdasági jelentősége ennek sincs. Rendszerint 10 cm alatt marad.

Kövicsík — *Nemachilus barbatulus* L.: Csak szórványosan fordul elő.

Vágócsík — *Cobitis taenia* L.: A kövicsikhoz hasonlóan, csak kis számban található.

Törpeharcsa — *Amiurus nebulosus* Le Sueur: Az előző fajoktól eltérően, nem állandó lakója a Tardi-pataknak, pontosabban a Déli-Bükkre és a Bükk előterére eső szakaszának. Mindössze egyetlen példányát találtam Tard község közepén, amint a patak kiszáradóban levő vizében vergődött. Minden bizonnyal korábban, az esőzések hatására megduzzadt vízben vándorolt fel a Borsodi ártérről, ahol helyenként igen gyakori.

Kétéltűek — *Amphibia*

A kétéltűek közül 9 faj és 1 változat előfordulását mutattam ki a patakból, vagyis a hazai fajoknak valamivel több, mint felét.

Tarajos göte — *Triturus cristatus* Laur.: A Tardi-patakban nem gyakori, a Kővölgy kijáratánál találtam két példányt.

Pettyes göte — *Triturus vulgaris* L.: Lényegesen gyakoribb a tarajos göténél.

Vöröshasú unka — *Bombina bombina* L.: A patak leggyakoribb kétéltű faja. A község területének kivételével (valószínűleg a kacsák miatt) mindenütt előfordul, elsősorban azonban a dús növényzetű, csendes vízszakaszokat kedveli. A patakon kívül a forrásokban, azok környékén és a tocsogós, vizenyős területeken is jól érzi magát. A törzsalakon kívül nagy számban fordul elő zöld színű változata (var. *viridis* Marián) is, melynek hátoldala és végtagjai zöldek.

Barna varangy — *Bufo bufo* L.: Nem gyakori, a völgy északibb részein elszórtan találtam. Igazi, nagyra fejlett példányával nem is találkoztam.

Zöld varangy — *Bufo viridis* L.: Nagy számban él a Tardi-patak völgyében. A község területén is előfordul vermekben, pincékben, ahonnan éjszaka előjön, ilyenkor az utcán, járdákon is megfigyelhető.

Zöld levelibéka — *Hyla arborea* L.: Az egész völgyben gyakori. Bár megfigyelése nem könnyű, mert színével jól beleolvad környezetébe.

Erdei béka — *Rana dalmatina* Bon.: A Tardi-patak völgyének egyik leggyakoribb békafaja. Az év nagy részét a vizen kívül tölti, a nyirkos réteken, tisztásokon, erdőszéleken tartózkodik. Téli álmát legtöbbször a víz iszapjában alussza. 1959 tavaszán, amint a jég eltűnt a patakról, különösen a Kővölgy kijáratá környékén, nagy számban láttam a vízben, elpusztult erdei békákat. Közvetlenül az iszapon feküdtek, kivétel nélkül hasoldalukon és testük nagy részét penészréteg borította. Néhol 1 méteres szakaszon 4—5 példány is volt belőlük. Bizonyára telelés közben pusztultak el.

Kecskebéka — *Rana esculenta* L.: Nem gyakori, csak egyesével fogható.

Kacagó, vagy tavi béka — *Rana ridibunda* Pall.: Az előzőnél gyakoribbnak látszik. Nagyra fejlett példányai a község területén is előfordulnak, bár itt a kacsák állandóan zavarják őket.

Hüllők — *Reptilia*

A völgy hüllőfaunája közepesen gazdagnak mondható. Hat fajt sikerült megtalálni, ezek általában a máshol is élő, szokványos állatok. Hangsúlyozni kívánom, hogy a területen mérgeskígyó nem fordul elő (ellentétben a tardi mende-mondákkal).

Törékeny gyík — *Anguis fragilis* L.: Lábatlan gyíknak is nevezik mert végtagjai hiányzanak. Ezért, és hosszú teste miatt általában kígyónak hiszik ezt, a teljesen ártalmatlan, igen hasznos állatot. Gyakran ok nélkül elpusztítják. Pedig a Tardi-patak völgyében elég gyakori faj. A Kővölgy területén, erdőszélen egy alkalommal négy sütkérező példányt figyeltem meg. Ezenkívül egyesével gyakran találkozhattam vele.

Fürge gyík — *Lacerta agilis* L.: A völgy leggyakoribb hüllőfaja. Szóróványosan mindenütt él. Azonban a község déli végénél, a temető melletti domboldalon általam még sehol sem tapasztalt mennyiségben fordul, illetőleg fordult elő az 1950-es évek végén. Egy alkalommal megbíztam két tanulót, hogy az iskolai élősarokba fogjanak gyíkot. Még aznap délután beállítottak vagy 30 darab gyönyörű fürge gyíkkal. Volt közöttük zöldtől a sötétbarnaig, mindenféle színű. A gyíkokat természetesen visszavittem a gyerekekkel, de később kíváncsiságból magam is megnéztem a terepet, mely tulajdonképpen félig legelő, félig kaszáló volt, illetőleg gyomszegély, eléggé elvadult (elburjánzott) élősövény kerítéssel.

Zöld gyík — *Lacerta viridis Laurenti*: Nem gyakori. Ritkán a völgy több pontján megfigyeltem őket, biztos lelőhelyük a Büdöskút feletti domboldal volt, ahol a galagonyabokrok tövében levő lyukakban tanyáztak. A bokroktól rendszerint nem távolodtak el messzire, veszély esetén villámgyorsan visszavonultak.

Rézsikló — *Coronella austriaca Laurenti*: A völgy ritka hüllőfaja, a község területén (szőlőben) és a Kővölgyben került elő.

Erdei sikló — *Elaphe longissima Laurenti*: Szintén nem gyakori. Nagyra nőtt példányaival nem is találkoztam.

Vízisikló — *Natrix natrix natrix* L.: A patak mentén végig gyakori, bár néha a víztől távolabb is mutatkozott.

Madarak — *Aves*

A közölt adatok többnyire olyan fajokra vonatkoznak, melyeket kézbe vehettem és meghatároztam vagy ornitológus szakemberrel meghatároztattam. Megfigyelés alapján csak általam is ismert, jól felismerhető madarakat sorolok fel.

Gólya — *Ciconia c. ciconia* L.: Tard községben csak egy pár fészkeltszerűen. Időnként azonban a völgy vizenyősebb részein megfigyeltem több példányban is.

Héja — *Accipiter gentilis* L.: Fészkelését a Kővölgyben 1968-ban figyeltem meg. Ezenkívül egy vadász hozott egy elejtett példányt, melyet a község területén lőtt.

Egerészölyv — *Buteo buteo* L.: A Tardi-patak völgyében több pár fészkel rendszeresen, magasra nőtt tölgyfákon. A Kővölgy kijárata fölött szinte törvényszerűen mindig keringett néhány egerészölyv.

Gatyás ölyv — *Buteo l. lagopus* Pontopp.: Szórványosan minden télen megfigyelhető volt, a völgynek inkább a községtől délre eső szakaszán. Innen hoztak a gyerekek egy elhullott példányt is, mely valószínűleg mérgezés áldozata lett, külső sérülés nyoma nem volt rajta.

Kaba — *Falco s. subbuteo* L.: Elejtett példány a tardi szőlőből.

Vörös vércse — *Falco t. tinnunculus* L.: Tojásait szarkafészekben figyeltem meg a Sugaró nevű erdőrészben. Elejtett példányt is kaptam vadászoktól. A községben főleg a templomtorony körül szoktak körözni.

Fogoly — *Perdix p. perdix* L.: A völgy megművelt területein számos esetben megfigyeltem csapatait.

Fácán — *Phasianus colchicus* L.: Az 1950-es évek második felében még nem volt gyakori a völgyben. Csak elvétve figyeltem meg magát a madarat vagy észleltem jellegzetes hangját.

Örvös galamb — *Columba p. palumbus* L.: Szórványosan fészkel, főleg a Sugaróban.

Gerle — *Streptopelia t. turtur* L.: Gyakori madár, nemcsak a völgy erdős szakaszán, hanem a szőlőket szegélyező dús, fákkal tarkított élősvényben is fészkel.

Balkáni gerle — *Streptopelia d. decaocto* Friv.: A leggyakoribb gerle, de kizárólag csak a község területén fészkel. Sok bosszúságot okoz az embereknek, mert a reggeli baromfietésnél olykor 20–25 db is együtt eszik a baromfival, ami jelentős takarmányvesztéssel jár.

Kakuk — *Cuculus c. canorus* L.: A völgy gyakori madara, a község belterületén is megfigyeltem.

Gyöngybagoly — *Tyto alba guttata* Brehm: Gyakori. Gyerekek jelentették néhányszor, hogy padlásukon tanyázott. A tardi templom tornyában, illetve padlásán magam is megfigyeltem.

Kuvik — *Athene n. noctua* Scop.: Gyakori bagoly. Sokszor tanyázott az iskola padlásán, sőt egy alkalommal nappal kiült az iskola kéményére. Elejtett példányt is kaptam, melyet az iskola részére preparáltam.

Macskabagoly — *Strix a. aluco* L.: Csak nappal, pihenés közben felzavart példányait figyeltem meg a Sugaróban és a völgy felső szakaszán.

Fülesbagoly — *Asio o. otus* L.: Fészkelését megfigyeltem a Sugaróban és a Kővölgyben erdőszélen. Erdőben felzavart példányokat is észleltem. A gyerekek hoztak egy fiatal, repülni még nem tudó fülesbaglyot*, melyet két hétig verébhússal neveltem. Egy alkalommal azonban, veréb hiányában, sajnos füstölt sertéshúst adtam neki. Valószínűleg attól pusztult el. Ezt a fiókat ábrázolja a 12. kép.

Réti fülesbagoly — *Asio f. flammeus* Pontopp.: Elejtett példányt hoztak a völgy községtől délre eső részéről.

12. kép. Erdei
fülesbagoly-fióka
(*Asio otus* L.)

Lappantyú — *Caprimulgus e. europaeus* L.: Egy, ismeretlen ok miatt elhullott példányt találtunk a völgy északi részén. Élő állatot nem észleltem.

Szalakóta — *Coracias g. garrulus* L.: A községtől délre levő területen figyeltem meg gyakran (de mindig csak egyesével), amint az útmenti telefonvezetéken üldögélt. Elejtett példányt is hoztak egy alkalommal.

Búbos banka — *Upupa e. epops* L.: A községtől északra, a Büdöskút közelében, a domboldalnak szinte mindig azonos részén észleltem. Valószínűleg ezen a területen fészkel.

Zöld küllő — *Picus viridis frondium* Brehm: A község belső területén, gyümölcsösökben, de a völgy erdős szakaszán is gyakran mutatkozott.

Nagy fakopáncs — *Dendrocopos major pinetorum Brehm*: A völgy lakott területén, a szőlőkben és az erdőben egyaránt gyakori madár. Lakásunk udvarán levő öreg vadgesztenyefán odúkészítő tevékenységét és fészkelését is megfigyelhettem.

Pacsirta — *Alauda arvensis L.*: A művelt területen mindenütt előfordul. Fészkelését is megfigyeltem.

Pipiske — *Galerida c. cristata L.*: Nyáron inkább a községet szegélyező legelőn tartózkodnak, télen többnyire behúzódnak a házak közé, ahol az utakon, gazdasági udvarokon láthatjuk őket. Fészket is többször megtaláltam.

Füstifecske — *Hirundo r. rustica L.*: Nagy számban fészkel a községben.

Molnárfecske — *Delichon u. urbica L.*: Az előzőhöz hasonló.

Sárgarigó — *Oriolus o. oriolus L.*: Fészkelését a község területén és a völgy északibb részén, erdőszélen egyaránt megfigyeltem. Számos repülő példányát is észleltem.

Dolmányos varjú — *Corvus c. cornix L.*

Vetési varjú — *Corvus f. frugilegus L.*: A völgy területén egyik varjúnak a fészkelését sem figyelhettem meg. Viszont mindkettő (elsősorban a vetési varjú) rendszeresen felkereste a község határát, télen különösen a sertéslegelőt.

Szarka — *Pica p. pica L.*: Elég nagy számban fészkel a község környékén fasorokban, a szőlőben és a Sugaró nevű erdőben. A völgy északi részein nem észleltem. Fészkeiből a tojásokat gyakran kiszedték a gyerekek. Sajnos előfordult olyan eset is, hogy a szarkafészkekben vörös vércse tanyázott, és annak tojásai estek áldozatul a gyerekeknek.

Nagyon szerettem volna a biológiai szertár részére kitömnöni egy szarkát. Megkértem a vadászokat, hogy lőjenek, de sokáig nem sikerült elejteniük ezt az óvatos madarat. Míg nem 1958 májusában hozott az egyik vadász egy lelőtt szarkát, azonban röstellkedve adta át, mivel az állatnak csak fél lába volt. Pontosabban jobb lábának a csüd felétől lefelé levő része hiányzott. A bőr azonban már teljesen össze volt forrva a csonkon. Ki tudja milyen hosszú ideig élhetett már így. Mindenesetre jó húsban volt, úgy látszik a táplálékszerzésben nem gátolta ez a fogyatéksége.

Szajkó — *Garrulus g. glandarius L.*: A Tardi-patak völgyének gyakori madara, főleg a Sugarót veri fel sokszor hangos rikoitozása. A Felsőszoros táján fészket is észleltem 1957-ben.

Szécinege — *Parus m. major L.*: Az egész völgyben gyakori madár. Telente a község területére is nagy számban behúzódik. A madárvédelem terén azért azt sikerült elérni, hogy a tardi gyerekek télen rendszeresen etették a cinegét.

Kék cinege — *Parus c. coeruleus L.*: A szécinegénél ritkább, főleg télen figyelhető meg a község kertjeiben.

Barátcinege — *Parus p. palustris L.*: Nem gyakori. Csak a Kővölgyben figyeltem meg.

Őszapó — *Aegithalos c. caudatus L.*: Gyakori.

Csuszka — *Sitta europaea caesia Wolf.*: Gyakori.

Ökörszem — *Troglodytes t. troglodytes L.*: Gyakori.

Fekete rigó — *Turdus m. merula* L.: Gyakori.

Énekes rigó — *Turdus ph. philomelos* Brehm: Gyakori, főleg az erdőszéleken, a szőlők környékén. Elejtett példányt is kaptam.

Vörösbegy — *Erithacus r. rubecula* L.: Gyakori.

Csonttollú — *Bombycilla g. garrus* L.: Téli vendég, mely északról érkezik hozzánk. A Tardi-patak völgyében csaknem minden télen megfigyelhettem. Különösen 1958 telén észleltem nagy számban.

Tövisszűrő gébics — *Lanius c. collurio* L.: Tevékenységének nyomát gyakran megfigyeltem galagonyabokrokron. Különösen a nagy testű dongóméheket (*Bombus*) szúrja fel előszeretettel a galagonya vagy kókény töviseire.

Seregély — *Sturnus v. vulgaris* L.: A Tardi-patak völgyének gyakori madarai. Számos esetben megfigyelhettem fészkelését a faluban, odvas fákban (dió, vadgesztenye). Ősszel a szőlőérés idején csapatosan is előfordult a szőlők környékén, azonban úgy gondolom, ezek más vidékről vándorolhattak oda, mert az év többi részében nem lehetett közel sem olyan sok seregélyt látni.

Házi veréb — *Passer d. domesticus* L.: Közönséges.

Mezei veréb — *Passer m. montanus* L.: Gyakori. Többnyire csapatosan figyeltem meg a község környékén, szántókon.

Meggyvágó — *Coccothraustes c. coccothraustes* L.: Nem gyakori. Egy példányt a Kővölgy környékén figyeltem meg, egyet pedig a gyerekek hoztak élve. Repülni nem tudott, valószínűleg csúzlival megíótték. Felépülése után szabadon engedtem.

Tengelic — *Carduelis c. carduelis* L.: Gyakori, néha csapatosan.

Süvöltő — *Pyrrhula p. pyrrhula* L.: A csonttollúhoz hasonlóan, téli vendég. Elég gyakran ellátogatott a völgybe is. Különösen a községtől északra tanyázott szívesen, ahol a patakot fiatalabb kőrifák szegélyezték. Ezek rendszerint tele voltak terméssel, és bőséges táplálékkal szolgáltak a süvöltőknek. A viszonylag szelíd madarak gyakran áldozatul estek a gyerekeknek.

Pinty — *Fringilla c. coelebs* L.: Gyakori.

Citromsármány — *Emberiza c. citrinella* L.: Gyakori.

Emlősök — *Mammalia*

Viszonylag kevés emlősállatot sorolok fel a Tardi-patak völgyéből. A madaraknál írt bevezető rész az emlősökre is vonatkozik.

Keleti sün — *Erinaceus europaeus roumanicus* L.: Gyakori állat, kertekben, kertek alatt mindenütt előfordul. A gyerekek gyakran hoztak az iskolába. Ideig-óráig az élősarokban is szoktuk tartani, majd szabadon engedték.

Vakondok — *Talpa e. europaea* L.: Gyakori.

Közönséges denevér — *Myotis m. myotis* Borkh.: Padlásokon gyakori.

Mezei nyúl — *Lepus e. europaeus* Pall.: Gyakori.

Mókus — *Sciurus vulgaris fuscoater* L.: A Tardi-patak völgyében nem nevezhető gyakorinak. Bár gyakran megfigyeltem, és néhány fészket

is találtam, azonban a völgyben sehol nincsen jó „mókusos” hely, ahol kisebb területen, egymáshoz közel, több mókusfészek volna.

Úrge — *Citellus c. citellus* L.: A mezőgazdasági művelés alatt álló területeken gyakori. Legnagyobb számban a Bábavölgy legelőjén tanulmányozták.

Erdei pele — *Dryomys n. nitedula* Pall.: Gyakori.

Mogyorós pele — *Muscardinus a avellanarius* L.

Mezei pocok — *Microtus arvalis levis* Pall.: Gyakori, egyes években komoly károkat okozott.

Hörcsög — *Cricetus c. cricetus* L.: Gyakori.

Vadmacska — *Felis s. silvestris* Schreber: Nem gyakori, magam soha nem találkoztam vele, csupán egy lelőtt példányt mutattak az erdőben a vadászok.

Róka — *Vulpes vulpes crucigera* L.: A Sugaró nevű erdőrészben tanulmányozott néhány család. Bár gyakran bolygatták őket abban az időben, nem sikerült teljesen kiirtani. A rókavárak évről évre újra betelepültek.

Borz — *Meles m. meles* L.: A Tardi-patak völgyében való biztos előfordulását csak egy elhullott (vagy lelőtt?) példány alapján közölhetem, melyet 1956 augusztusában találtam.

Nyest — *Martes f. foina* L.: A vadászok hoztak, illetve mutattak egy, a Kővölgyben elejtett példányt.

Görény — *Mustela p. putorius* L.: Gyakori volt a község területén. A gyerekek sokszor meséltek róla, sőt egyszer hoztak is egy agyonvert görényt, ami kitömve, a biológiai szertárba került.

Menyét — *Mustela n. nivalis* L.

Vaddisznó — *Sus s. scrofa* L.: Az erdőben soha nem találkoztam vele, nyomát azonban az ún. dagonyákban gyakran megfigyeltem a völgy különböző részein.

Gímszarvas — *Cervus elaphus hippelaphus* L.: Gyakori, de csak a völgy északibb részein.

Őz — *Capreolus c. capreolus* L.: A gímszarvasnál gyakoribb, sokszor látható a község határában, mezőgazdasági területeken is.

IRODALOM

- Árokszállásy Z.*: A Bükk hegység növényvilága — Élővilág, V. (1960), 1. sz. 3—12.
- Berinkei L.*: Halak, Píscs — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 79 (1966), 1—138.
- Bulla B.*: Általános természeti földrajz. Bp., 1954.
- Dely O.*: Kétéltűek, Amphibia — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 83. (1967), 1—80.
- Endrődy—Younga S.*: Csiboralkatúak. Palpicornia — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 87. (1967), 1—97.
- Frisnyák S.*: A Bükk-fennsík kialakulása és mai felszíne — Borsodi Földrajzi Évkönyv, 1958.
- Hortobágyi T.*: Növényhatározó I—II., Bp., 1968.
- Hortobágyi T.*: Növénytan 2. Növényrendszertan és növényföldrajz — Tanárképző főiskolai tankönyv. Bp., 1968.
- Móczár L.* (szerk.): Állathatározó. Bp., 1964.
- Peja Gy.*: A Bükk kialakulása és mai felszíne — Természet és Társadalom, 1954, 8. sz.
- Pinczés Z.*: A Déli-Bükk és előterének néhány fejlődéstörténeti problémája — Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, 1956.
- Soó R.*: Előmunkálatok a Bükk hegység és környéke flórájához — Bot. Közlem. XL. (1943), 169—221.
- Soós Á.*: Poloskák VIII. Heteroptera VIII. — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 68. (1963), 1—48.
- Steinmann H.*: A szitakötők magyarországi elterjedésének vizsgálata. — Rovartani Közlemények, XII. (1959), 427—460.
- Steinmann H.*: Tegzesek, Trichoptera. — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 98. (1970), 1—400.
- Szabó Gy.*: Miskolc éghajlata. — Borsodi Földrajzi Évkönyv, 1958.
- Tóth S.*: Adatok a Tardi-patak szitakötő-faunájához. — Rovartani Közlemények, XV. (1962), 95—98.
- Tóth S.*: A Tardi-patak élővilágáról. — Borsodi Szemle, VII. (1963), 2. sz. p. 61—64.
- Újhelyi S.*: Szitakötők. Odonata. — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 18. (1957), 1—44.
- Újhelyi S.*: Kérészek. Ephemeroptera. — Magyarország Állatvilága (Fauna Hung.), 49. (1959), 1—96.

*Angaben zur Kenntnis der Flora und Fauna vom Tal
des Tardi-Baches*

(A u s z u g)

Das Tal des Tardi-Baches liegt auf dem Gebiet des Süd-Bükks und Vor-Bükks. Auf dem zum Süd-Bükk gehörenden Gebiet befinden sich Wälder (Hauptsächlich Zerreiche-Eichenwälder und Hagebuche-Eichenwälder), sowie den Bach begleitende Waldwiesen. Das zum Vor-Bükk gehörende Gebiet ist zum grossen Teil bebaut, Ackerbaugebiet mit Wiesen und Weiden. In diesem Gebiet des Tales liegt die Gemeinde Tard. Das Tal ist früher den Naturforschern — in erster Linie den Zoologen — entgangen.

Der Autor war von 1953 bis 1960 als Biologielehrer in Tard tätig. Während dieser Zeit beschäftigte er sich mit der Erforschung der Flora und Fauna des Tales. Besondere Beachtung schenkte er der Untersuchung der Flora und Fauna des Tardi-Baches. Von den Landtieren sammelte er intensiver die Insekten, hauptsächlich die Diperta fauna.

In seinem Aufsatz skizziert er die naturgeographischen Verhältnisse, die Oberfläche, das Klima und die Hydrographie des Gebietes. Er beschreibt kurz die Ergebnisse seiner Untersuchungen hinsichtlich der Pflanzendecke des Tales, dann behandelt er die Tierwelt. In seinem Aufsatz beschäftigt er sich vor allem mit der Flora des Tardi-Baches, macht aber nur einige Angaben über Wasserinsekten und die Wirbelfauna des Baches. Ausserdem zählt er die in dem gesammelten oder beobachteten Landwirbeltiere auf.

Von den Wasserinsekten behandelt er die Eintagsfliegen (4 Rassen), Libellen (31 Rassen), Wanzen (9 Rassen), Netzflügler (2 Rassen), Käfer (29 Rassen) und Fächerwürmer (10 Rassen). Von den Wirbeltieren sind 4 Fischarten, 9 amphibische Rassen und 1 Variante als ständiger Bewohner des Baches zu beachten. Von den Landwirbeltieren weist er auf das Vorkommen von 6 Reptil-, 47 Vogel- und 19 Säugetierrassen auf dem Gebiet auf.

Mit der Insektenfauna des Tales will sich der Autor in einem späteren Aufsatz beschäftigen.

Sándor Tóth

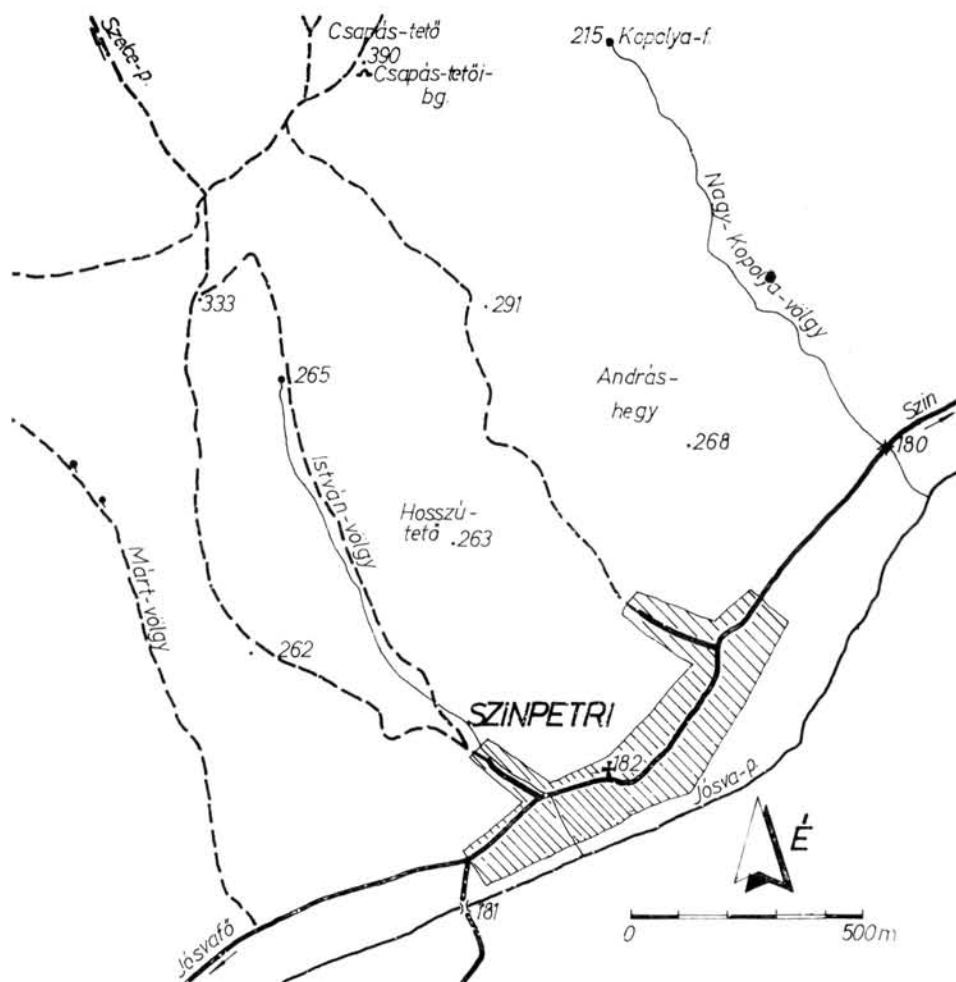
A JÓSVÁ- ÉS MÉNES-VÖLGY KÖZÖTTI FENNSÍK KARSZTOSODÁSA ÉS A CSAPÁS-TETŐI-BARLANG

DÉNES GYÖRGY

A Gömör—Tornai-karszt Magyarországra eső részén, az Aggteleki-karsztvidéken, a Jósva-völgytől északra emelkedő karsztos fennsík, a Mohos-galya, a Szilicei-fennsík nyúlványa¹. Anyagát középső triász korú, wettersteini típusú, jól karsztosodó, világos szürke mészkő képezi, amelyet délről, szerkezeti határ mentén, alsó triász korú, campili emeletbe sorolható agyagpala vált fel². Ez utóbbiba vágta bele völgyét — geomorfológiai inverziót kialakítva — a Jósva-patak.

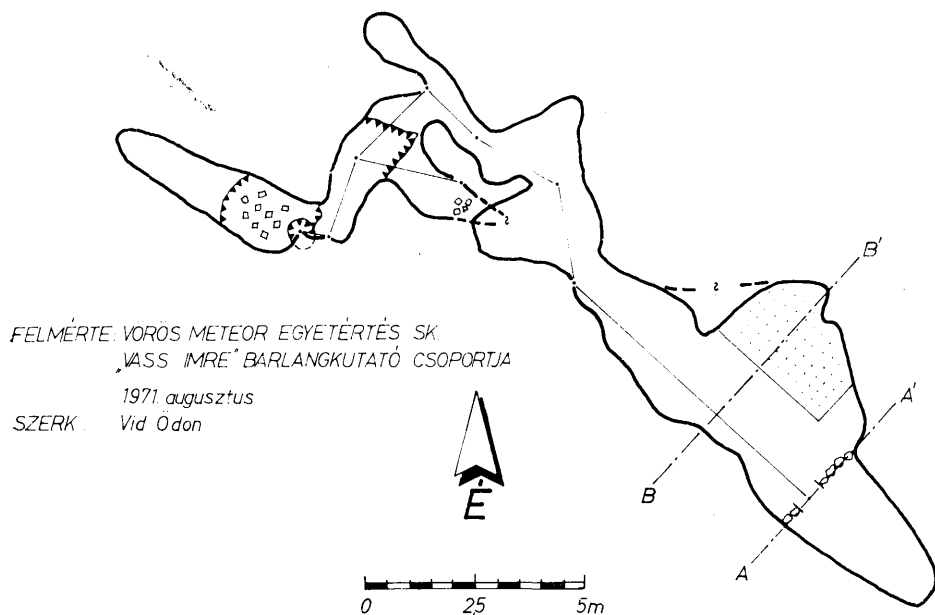
A mai fennsíknak a felső jurában kiemelkedett tömegét a felső krétától a középső miocénig terjedő időszakban, az akkor hazánk területén uralkodó nedves, meleg, trópusi klíma bőséges csapadéka és vegetációja erőteljesen karsztosíthatta. A karsztos és areális erózió együttes hatása a tájat az alsó miocén időszakára peneplénné alakította³. E karsztos peneplén felszínére a középső miocénban tufaszórás piroklasztikumuma települt, amelynek nyomai az országhatáron innen és túl ma is kimutathatók⁴. A pliocénban a vidéket a pannon beltó vize öntötte el, ennek fenekére az akkori északi hegyekből lefutó folyók és patakok kvarc-kavicsos agyaghordaléka települt. A pliocén végén, a pannon beltó vizeinek levonulását követően, megkezdődött a terület lassú, máig is tartó kiemelkedése⁵. A pannon végi, majd pleisztocénkori csapadékok nyomán felújultak az ősi folyómedrek, köztük a mai Jósva-patak völgye is és a kiemelt felszínekről a csapadék eredetű vizek eróziója megkezdte a vízzáró üledéktakaró fokozatos lepusztítását és az általa elfedett karszt fokozatos exhumálását⁶.

A vízzáró takarótól megszabaduló mészkőterületeken újból megkezdődött a karsztosodás. Különösen intenzíven azokon a helyeken, ahol a még meglévő agyagtakaróról a mészkőre futottak le a csapadékvizek⁷. Itt a pannon takaró peremén, a mészkőben víznyelők vertikális tendenciájú üregei alakultak ki, amelyek a karsztban a mélység felé vezették le a vízzáró takaróról rendszeresen érkező csapadékvizeket⁸. Az erózió azonban az üledéktakarót folyamatosan újabb és újabb mészkőterületekről puszt-

1. kép. Szinpetri és a Csapás-tetői-barlang környékének topográfiai vázlata

titotta le, így a karsztosodó és nem karsztosodó felszín határa ez utóbbi rovására újból és újból eltolódott. A karszt új határán új víznyelők alakultak ki, a felszíni vízfolyások egyre hosszabb szakasza tevődött át a felszín alá⁹. A vizüket veszített víznyelők, mint általában a funkciójukat veszített formák, eltűntek vagy átalakultak: részben vagy egészben eltömődtek¹⁰. A lepusztulás során az üregbe kerülő kötőrmelék, málladék, terra rossa és feltalaj vagy végig feltöltötte ezeket a szenilis üregeket, vagy egy-egy szűkületben fennakadva, az üreg egy részét zárta el. Napjainkig a vízzáró takaró a Gömör—Tornai-karszt és azon belül az Aggteleki-karsztvidék magasabbra kiemelt felszíneiről jó részt lepusztult, csak csekély foszlányait lehet néhol felfedezni¹¹. A Szin-

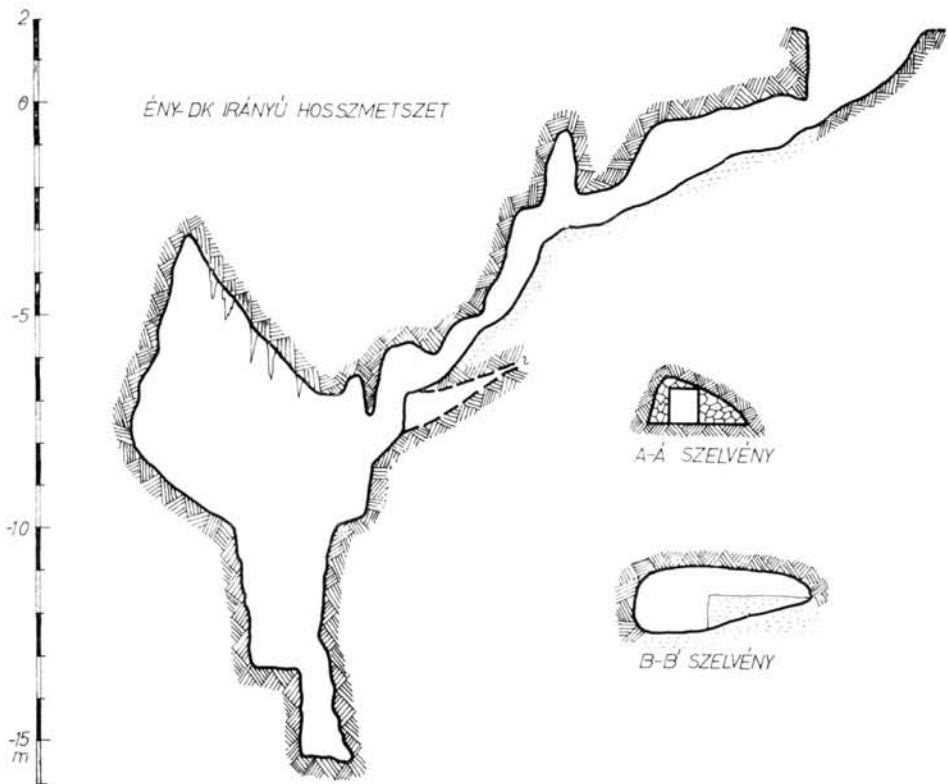
2. kép. A Csapás-tetői-barlang alaprajza

petritől északra húzódó fennsíkrészen is inkább csak a karszt formakincse őrzi korábbi létének és fokozatos lepusztulásának nyomait.

Szinpetri lakosok e karsztos fennsíknak egyes térképeken András-hegy néven jelölt, a helybeliek által viszont Csapás-tetőnek nevezett részén, a falu nyugati szélétől 1700 méterre északra, a 390 méter tengerszint feletti magasságot jelző háromszögelési kőtől 20 méterre délre, néhány éve üregre bukkantak, amelyet Csapás-tetői-barlangnak neveztek el (1. kép)¹².

Az üreg karrosodott felszínű környezetben, meredek falú gödör alján nyílik. Száján most kőtömbök közé foglalt kis vasajtó van elhelyezve. Ezen átbújva, egy kb. 16 négyzetméteres kis terembe jutunk, amelyből meredeken ereszkedő, szűk folyosón át lépcsőzetesen mélyülő, hasadékjellegű üregbe érünk. Kürtöyszerűen felnyúló mennyezetének legmagasabb pontja és aknaként lemélyülő aljának feke között 12 métert meghaladó szintkülönbség van. A barlang legmélyebben fekvő feltárt pontjának a felszíntől számított mélysége 18 méter. Az alsó üreg igen gazdag volt cseppkő- és kristályképződményekben, de ezek egy részét a feltárás óta letördelték és elhordták.

Figyelembe véve az üreg és a fölötte elterülő karsztos felszín formakincsét: a barlang meredeken lejtő járatát és annak a mélység felé aknaszerűen leszakadó folytatását, valamint a mennyezetből felmagasodó kürtöket és a felszínen fölötte elhelyezkedő karros berogyást, a karsztmorfológiai jegyek alapján az üreg kialakulását a karsztos kőzet tektonikusan

3. kép. A Csapás-tetői-barlang hosszmetzete és szelvényei

preformált hasadékaiban vertikálisan mozgó csapadék eredetű vizek korróziós-eróziós tevékenységének tulajdonítom. Genetikai szempontból tehát víznyelőbarlang jellegű karsztos üreg (3. kép).

Az üregtágítást a tektonikus hasadék mentén megkezdhatték már a paleogénkori csapadékvizek, végső formáját azonban valószínűleg a pannont követő karsztosodás során nyerte. A vízzáró takarónak a folyamatos kiemelkedés nyomán bekövetkezett lepusztulását követően a barlang a pleisztocén során már inaktív lehetett és ezért utóbb részben el is tömődött. A vízzáró dugó fölött időszakosan felgyülemelő vízből az üreg kitöltetlen része aljának falán kalcitkiválásra kerül sor, a leszivárgó vizekből pedig cseppkő képződött. Az üreg száján át a holocénban a felszínről feltalaj sodródott be és az a barlang bejárati szakaszát több méter vastagon kitöltötte.

A barlang alapos kutatása során a bejárati terem még bolygatatlan kitöltésében őskori cserépedény-töredéket találtam, amelyet hallstatti típusúnak ítélttem¹³. Varga Imre szinpetri lakos elmondta, hogy amikor évekkel ezelőtt az üregre bukkantak és annak egy részéből a továbbjutás érdekében a kitöltést a felszínre hordták, abból számos hasonló cserép-

edénydarab került elő, amit a kutatás iránt érdeklődő látogatók akkor széthurcoltak.

Javaslatomra és közreműködésemmel 1972 augusztusában Hellebrandt Magdolna régész irányításával a Vörös Meteor Természetbarát Egyesület „Vass Imre” Barlangkutató Csoportja, miután előbb felmérte a barlangot és elkészítette térképvázlatát¹⁴, szakszerűen kiemelte a bejárati terem még bolygatatlan kitöltésének egy részét, amelyben nagyobb mennyiségű késő bronzkori cserépedény-töredéket és eszközmaradványt találtunk¹⁵. A leletek a Miskolci Herman Ottó Múzeumba kerültek, ahol azok feldolgozását Hellebrandt Magdolna régész végezte.

A barlang valószerűleg nem állandó lakóhelye lehetett a bronzkori embernek, hanem az a barlangbejárat fölött vagy közelében, a felszínen lakhatott és az üreget talán raktározásra és szükség esetén menedékkül is használhatta, a mélyebben fekvő cseppköves terem kivételével, amelynek néhány éve még sértetlennek tűnő képződményei az egykori tartós emberi igénybevételt valószínűtlenné teszik.

A barlang bejárati termében és lejtős folyosójában még mindig van bolygatatlan kitöltés, ennek egy következő régészeti ásatás kapcsán sorra kerülő feltárása a környékbeli késő bronzkori emberi településre vonatkozólag még további adatokat ígér.

JEGYZETEK

1. *Láng Sándor*: Geomorfológiai tanulmányok az Aggteleki-karsztvidéken. Földrajzi Értesítő. 1955. I. sz. 1—20.
2. A terület földtani viszonyait *Balogh Kálmán* dolgozta fel részletesen.
3. *Bulla Béla*: Magyarország természeti földrajza. Budapest, 1962. 22—24.
4. *Bidló Gábor—Maucha László*: A Jósvafő környéki karsztüledékek vizsgálata. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. X. Bp., 1964. 71—82.
5. *Bulla i. m.* 35—44.
6. *Dénes György*: A fokozatosan lepusztuló vízzáró takaró szerepe az exhumálódó karszt morfológiai fejlődésében. Karszt és Barlang. 1971. I.
7. *Dénes György*: Die Höhle als örtliche untere Erosionsbasis und die Entwicklung der Aggteleker Baradlahöhle. 5. Internationaler Kongress für Speläologie. Stuttgart, 1969. Abhandlungen Bd. 3. S 41/1—6.
8. *Jakucs László*: A karsztok morfogenetikája. A karsztfejlődés variációi. Budapest, 1971. 199—208.
9. *Dénes György*: Die Rolle der allmählich abgetragenen wasserundurchlässigen Decke in der morphologischen Entwicklung des Karstes. International Geographical Union European Regional Conference Symposium on Karst-morphogenesis. Budapest, 1971.
10. *Dénes György*: Az aggteleki Baradla-barlang Raisz-ága. Karszt és Barlang. 1970. II. 65—70.
11. *Dénes György*: Hozzászólás a zombolygenetika kérdéseire. Felszólalás a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat 1970. febr. 2-i vitáulésán. Karszt és Barlang. 1970. I. 12.
12. A Csapás-tető név Varga Imre szinpetri lakos szerint onnan ered, hogy a fennsíknak ezen a füves-bokros részén legeltetni szoktak a falubeliek, és ezért a tetőn mindenfelé csapások húzódnak.
13. A talált cserépedény-töredék anyaga és kidolgozása hasonló volt azokhoz az aggteleki Baradla-barlangból, valamint a Bükk több barlangjából jól ismert és a hallstatti kultúra korába sorolt kerámiákéhoz, amelyeket Kemencei Tibor a gömőri Balog-völgy menti Kiéte falu határának leleteiről elnevezett kiétei (szlo-

- vákul Kyjatice) kultúra termékeiként ír le és azokat a késői bronzkorra datálja. — *Kemenczei Tibor*: A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. Miskolc, 1970. 17—78. — *Kemenczei Tibor*: Északkelet-Magyarország története az időszámításunk előtti XIII—IX. században. Kandidátusi értekezés.
14. A felmérést vezette és a mellékelt leközölt térképvázlatot szerkesztette Vid Ödön mérnök.
 15. A kitöltés kiemelésének munkáit Házi Zoltán főiskolai hallgató vezette; közreműködtek: Berényi Lajos, Dorogman Judit, Nagy Sándor, Szilágyi Ferenc, Szudár Mária, Trutz Sándor és Varga Imre. Valamennyiük munkájáért ezúton is köszönetet mondunk.

*Die Verkarstung des Plateaus zwischen dem Jósva-
und dem Ménes-tal und die Höhle von Csapás-tető*

(A u s z u g)

In Nordungarn, im Aggteleker Karstgebiet, nördlich vom Jósva-Tal erhebt sich ein Kartsplateau. Sein Material ist aus triassischem, gut verkarstungsfähigem, hellgrauem Wettersteinkalk gebildet, der sich im Oberjura emporgehoben hat, dann infolge der karstigen und flächenhaften Erosion der ausreichenden Niederschläge des von der Oberkreide an bis zum Mittelmiozän andauernden humiden tropischen Klimas zu Peneplain verrumpft wurde. Dies wurde durch pyroklastische, vulkanische Tuffauswürflinge überlagert, dann im Pliozän vom Pannonischen Binnenmeer überflutet und durch eine von den im Norden gelegenen Gebirgen her gelieferte schotterhaltige Lehmsedimentdecke überspannt. Das seit Ende des Pliozäns andauernd sich erhebende Gebiet wurde zum Festland, dann wurde die Lehmdecke von der Kalkoberfläche schrittweise abgetragen. Indes haben sich am Rande der wasserundurchlässigen Decke Ponore ausgestaltet, die nach der vollständigen Abtragung der Decke zum Teil oder gänzlich abgedichtet, erfüllt wurden. Ein derartiger, tektonisch vorgezeichneter und durch die im Karst absteigenden Niederschlagswasser ausgestalteter ponorartiger Karsthohlraum ist die von der Gemeinde Szinpetri 1700 m weit nach Norden gelegene Höhle von Csapás-tető. Durch die Tagöffnung des infolge der Abtragung der undurchlässigen Decke trockenen und zum Teil abgedichteten Hohlraumes wurde der Boden von der Oberfläche her eingeschwemmt und dieser erfüllte die Eingangsstrecke der Höhle in mehreren Metern Mächtigkeit. Im Laufe einer eingehenden Untersuchung der Höhle habe ich in dieser Sedimentfüllung die Scherbe eines Tongefäßes der Hallstattzeit gefunden. Die archäologischen Grabungen erfolgten im Sommer 1972.

György Dénes

A KYJATICE-KULTÚRA ÚJABB LELŐHELYE

HELLEBRANDT MAGDOLNA

Színpetri határában levő András-hegyen — helyben *Csapás-tetőnek* nevezik — Dénes György terepmunkái során megismert egy kis barlangot (1. kép). A falu lakói Varga Imre vezetésével az elmúlt évek során eltávolították a barlang kitöltésének a bejáratától balra eső részét. A jobb oldali, tehát a nagyobbik rész sértetlennek látszott, s a falból cserépdarabok álltak ki.

Dénes György felhívta figyelmünket a lelőhelyre. 1972 augusztusában lehetőségünk nyílt a Vörös Meteor „Vass Imre” Barlangkutató Csoportjának lelkes közreműködésével a lelőhely hitelesítésére¹. A barlang felmérését Vid Ödön mérnök készítette el. A helyszín- és metszetrajzokat lásd Dénes György: A Jósva- és Ménes-völgy közötti fennsík karsztosodása és a Csapás-tetői-barlang című cikk 1—3. kép közlésre való átengedéséért Dénes Györgynek szeretnék köszönetet mondani.

A Kopolya-forrástól a barlang légvonalban 500 méterre van. Meredek hegyoldalon jutottunk fel egy cserjés, sík platóra, ahol a háromszögelési ponttól húsz méterre 3,5 m hosszú, gödørszerű mélyedést láttunk, ebben lefelé haladva értük el a barlang bejáratát, melyet a falu lakói elfalaztak, illetőleg vasajtóval lezártak. Az ajtó magassága 86 centiméter. Ezen becsúsztatva egy 4x5-ös kis terembe jutottunk. A barlang 5 méter és különösen 8 méter után erősen lejt, és némely helyen annyira összeszűkül, hogy csak csúsztatva lehet lejjebb haladni a vizes talajon. Itt már kristályok vannak. A barlang mélyén egy 5,5—6 m mély kürtő található. A barlangnak jelenleg egy bejárata van. Valószínű, hogy 12 m mélyen lehetett még egy kürtőszerű nyílása. Itt ugyanis nagyobb mennyiségű, frissen behullott kő látható.

A bejáratától jobbra láthattuk az eredeti kitöltést. Az ajtó küszöbét nulla magassági pontnak véve, ez a kitöltés 55 cm magas volt. Meg kell említenem, hogy a barlangban a feltöltés és a szálkó közötti légtér befelé és lefelé haladva 1 m-nél 40 cm; 2 m-nél 52 cm; 3 m-nél 80 cm; 4 m-nél 105 cm volt, míg 5 m-nél a barlang összeszűkül és a feltöltés elérte a szálkót.

A feltöltés tetejéről először a nagyobb köveket hordtuk ki. A kövek az idők folyamán eltömhették a barlangot, hiszen a bejárat előtt bal oldalt

sokat láttunk (I. t. 1). Ezeket a barlang felfedezésekor a helyi lakosság hordta ki a földdel együtt. A barlangban kijelöltem az I. szelvényt. Hossza 3 m. Később, lejjebb érve, a mennyezetről lelógó szikla alatt meghosszabbítottuk a szalkóig. Első nyomnak neveztem azt az 55 cm vastag kitöltést, mely lefelé, az ajtó küszöbéig tartott. A szalkó 55 cm-rel lejjebb 40, illetve 90 cm-rel beljebb van, befelé ível, tehát a barlang szűkül. Lefelé haladtunk még 50 cm-t — 2. nyom — s ekkor a szalkó némely helyen 20 cm-re megközelítette a szelvény hosszanti falát. Így tehát 105 cm föld kitermelése után tudtunk csak kiegyenesedni a teremben. Réteget nem láttunk sem a lámpafénynél, sem a később kihordott földben. Egységesen barna színű volt, s a feltöltésben végig voltak cserepek, faszédarabok és apró állatsontok.

Az előzően kihordott föld egy részét is átnéztük. Több cserép került ki innen is (Lsz. 72. 14. 1—22.). Többnyire jellegtelen töredékek. Ilyen: faltöredék, kívül-belül világosbarna, pelyvás, soványított agyagú, durva. Lsz. 72. 14. 3. IV. t. 4.

Az ún. 1. nyom anyaga Lsz. 72. 14. 23—41. Jellegzetesebb darabjai: Csésztöredék. Kívül-belül fekete. Körülbelül az edény egyharmad íve, vállából 1.7 cm széles szalagfűl indul ki. Vállánál árkolt. Nyaka hengeres, teste gömbölyded. Finom, vékony falú töredék. Lsz. 72. 14. 35. II. t. 1.

Peremtöredék. Kívül szürke, belül világosbarna. Pereménél az edényfal elkeskenyedik. Vékony falú. Vállnál él figyelhető meg. Lsz. 72. 14. 40. II. t. 2.

Peremtöredék. Kívül fényezett fekete, belül világosbarna, pereme egyenes. Lsz. 72. 14. 36. II. t. 3.

Cseréptöredék. Finom, hengeres nyakú edény nyakrésze. Kívül-belül fekete, kívül fényezett. Lsz. 72. 14. 38. II. t. 4.

Peremtöredék. Kívül szürke, belül világosbarna. Pereme egyenes. Lsz. 72. 14. 37. II. t. 5.

Cseréptöredék. Nagyobb méretű edény faltöredéke, szalagfűlindítással. Belül szürke. Kívül világosbarna. Lsz. 72. 14. 39. II. t. 6.

Cseréptöredék. Durva, szemcsés anyagú edény töredéke. Kívül fekete, fényezett, belül világosbarna, simított. Válla alatt egy bütyökfogó. Lsz. 72. 14. 41. II. t. 7.

Az ún. 2. nyom anyaga Lsz. 72. 14. 42—93. Jellegzetesebb darabok: Cseréptöredék. Nagyméretű edény perem- és faltöredéke. Kívül-belül vörösesbarna. Pereme egyenes. Lsz. 72. 14. 72. III. t. 3

Peremtöredék. Belül világosbarna, kívül vörös. Pereme elkeskenyedő, egyenesen levágott. Lsz. 72. 14. 73. III. t. 1.

Peremtöredék. Kívül-belül sötétbarna. Pereme elkeskenyedő, egyenes. Lsz. 72. 14. 74. III. t. 2.

Peremtöredék. Kívül-belül sötétbarna, alatta vörös. Lsz. 72. 14. 77. III. t. 4.

Peremtöredék. Vékony falú edény töredéke. Kívül fekete, belül szürke. Lsz. 72. 14. 75. III. t. 5.

Peremtöredék. Kívül-belül szürkésbarna. Pereme kihajló. Lsz. 72. 14. 78. III. t. 6.

Peremtöredék. Kívül-belül vöröses barna. Erősen szemcsés. Kívül világosbarna réteggel simítva. Lsz. 72. 14. 76. III. t. 7.

Peremtöredék. Kívül fekete, fényezett, belül szürke. Pereme elkeskenyedően egyenesen kihajló. Két darabból összeragasztva. Lsz. 72. 14. 79. III. t. 8. Hozzátartozik az Lsz. 72. 14. 81. III. t. 10. A két darab valószínű kihajló peremű, kúpos nyakú urna része.

Faltöredék. Belül szürke, kívül világosbarna. Felülete simított, seprős. Lsz. 72. 14. 80. III. t. 9.

Faltöredék. Belül fekete, kívül szürkés, seprős. Lsz. 72. 14. 82. III. t. 11.

Cseréptöredék. Kívül-belül sötétbarna, simított. A felület alatt vörös színű. Lsz. 72. 14. 85. IV. t. 1.

Cseréptöredék. Nagyobb edény nyak- és hasrész. Kívül-belül sötét barna, simított. Lsz. 72. 14. 86. IV. t. 2.

Cseréptöredék. Kívül-belül világosbarna. Két darabból összeragasztva. Nyak- és hastöredék. Lsz. 72. 14. 87. IV. t. 3.

Agancsdarab. Felülete kopott. Mindkét vége hiányos. Lsz. 72. 14. 84. IV. t. 5.

Cseréptöredék. Kívül vörösesbarna, belül barna. Durva, szemcsés anyagú. Kívül a törésfelülete dorozmás. Lsz. 72. 14. 89. V. t. 1.

Cseréptöredék. Vastagsága is töredék. Világosbarna. Válla fölött kannelurás. Lsz. 72. 14. 83. V. t. 2.

Cseréptöredék. Belül barna, kívül fekete. Durva anyagú. Lsz. 72. 14. 90. V. t. 3.

Cseréptöredék. Vállrész. Belül fekete, kívül világosbarna. Válla alatt bütyökfogó. Lsz. 72. 14. 91. V. t. 4.

Fenéktöredék. Vörösesbarna. Nagy edény része. Külső felülete dorozmás. Lsz. 72. 14. 93. V. t. 5.

A kisszámú emlékeny — füles, árkolt vállú csésze, egyenes peremű urna töredékei hengeres nyakkal, egyenesen kihajló peremű edény részei — arra utal, hogy a Kyjatice-kultúra egyik barlangi lelőhelyét találtuk meg².

Eddig a következő, e kultúrába tartozó barlangi lelőhelyek ismertek tehát:

1. Felsőtárkány — Peskő-barlang³
2. Szilvásvár — Istállóskői barlang⁴
3. Miskolc-Tapolca — Vizesbarlang
4. Miskolc — Herman Ottó-kőfülke
5. Miskolc — Herman Ottó (Puskaporos-) barlang
6. Miskolc — Szeleta-barlang
7. Miskolc — Büdöspest-barlang
8. Miskolc — Háromkúti-barlang
9. Miskolc — Kőlyuk-barlang
10. Varbó — Lambrecht Kálmán-barlang
11. Dédes, a középkori vár melletti barlang
12. Szendrő — Ördöggáti-barlang
13. Aggtelek — Baradla-barlang⁵
14. Szinpetri — Csapás-tetői-barlang

Ismeretes, hogy a Bükk barlangjait csak az újkőkorban és a koravaskorban használták. A Csapás-tetői-barlang környéke sziklás, földművelésre a közvetlen környék nem alkalmas. A kutatók többsége megegyezik abban, hogy a barlangba, illetve a nehezen megközelíthető hegytetőkre húzódásnak kényszerítő, védelmi okai voltak⁶.

A Csapás-tetői-barlang méreteit, a feltöltést és a légtérrel figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a barlang nem volt lakható, esetleg rövid ideig szolgálhatott menedékhelyül. Feltételezhető, hogy a barlang előtt, vagy a bejárati nyílás fölött lehetett egy építmény⁷, s ennek pusztulása után bemosódott a földdel együtt a cserépanyag. A Kyjatice-kultúra népcsoportjai a Gáva-kultúra elől menekülhettek a hegyekbe, a barlangokba. A földvárak megépítése után csak a nagyobb barlangokat⁸ lakták.

Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a Csapás-tetői-barlangnál a Kyjatice-kultúra egyik népcsoportja a Ha A periódus alatt élt.

JEGYZETEK

1. Segítségükért ezúton szeretnék köszönetet mondani. *Dénes György* szervezésében, *Házi Zoltán* vezetésével az ásatáson részt vett *Berényi Lajos*, *Dorogman Judit*, *Nagy Sándor*, *Szilágyi Ferenc*, *Szudár Mária*, *Trutz Sándor* és *Varga Imre*. A barlang faunáját *Kordos László* közli a *HOMKözl.* 1973. évi 12. kötetében.
2. A Kyjatice-kultúra összefoglalását ld. *Kemenczei Tibor*: A Kyjatice-kultúra Észak-Magyarországon. *HOM Évk.* 1970. 17—78. A vonatkozó irodalommal.
3. *Kemenczei* i. m. 19.; *Vértes László*: Ausgrabungen in der Petényi- und Peskő-Höhle (Bükk-Gebirge) *Fol. Arch.* VIII. (1956) 5.
4. *Kemenczei* i. m. 20, 23, 24, 27.
5. *Nyáry Jenő*: Az aggteleki barlang mint őskori temető. *Monumenta Hungariae Archaeologica aevi Praehistorici.* Ep. 1881. 21—34.; *Kemenczei* i. m. 27.
6. *Kalicz Nándor*: Védett telepek, erődítések problémája Észak- és Kelet-Magyarországon. *Rég. Dolg.* 2 (1960) 33—44.
7. Faépítményre utaló nyomok, bár a barlang belsejében ismertek a Hillebrand-barlangban, ld. *Körök József*: A bükki kultúra települése a Hillebrand-barlangban. *Fol. Arch.* X (1958) 17—26. 20. oldalon térkép a barlang alaprajzáról a cölöplyukakkal.
8. *Kemenczei* i. m. 32.

Eine neuere Fundstelle des Kyjatice-Kultes

(A u s z u g)

In der Nähe von Színpetri, auf dem Andreasberg — von den Einheimischen „Csapás-tető“ genannt — haben die Einwohner der Dorfes eine kleine Höhle entdeckt. Die Auffüllung der linken Seite der Höhle wurde abgebaut, die rechte Seite blieb erhalten. György Dénes hat uns darauf aufmerksam gemacht, dass in der gebliebenen Auffüllung Scherbenreste zu finden sind. Die Höhle öffnet sich in der Tiefe einer steilwandigen Grube. Laut György Dénes hat die Höhle eine karrodierte Oberfläche, ist von Wetterstein-Stil, hellgrau, gut karstbar, hat sich in dem mittleren Trias-Kalkstein entwickelt. Die Bildung der karstigen Hohle, die hinsichtlich der Genetik eine Wasserschlingerhöhle ist, ist mit dem ehemaligen miocen piroklastikum (Tuffstreuung) und der stufenweisen Vernichtung der wassersperrenden Schicht des Geschiebelehms aus der Pannonzeit in Zusammenhang zu bringen. Die Höhle ist also wahrscheinlich postpannonisch. Sie wurde schon wahrscheinlich während des pleistocens inaktiv.

Während der Ausgrabung wurden Geschirr- und Holzkohlenreste, sowie Tierknöcheln gefunden. Es gab wahrscheinlich vor oder über der Höhle einen Bau, und die Höhle selbst wurde nur für kurze Zeit als Asyl benutzt. Laut der wenigen Fundmaterialien wurde eine Fundstelle des Kyjatice-Kultes gefunden. Die Zeit der Benutzung kann zur Zeit der Ha angenommen werden.

Magdolna Hellebrandt

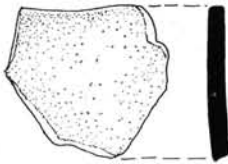

1. tábla

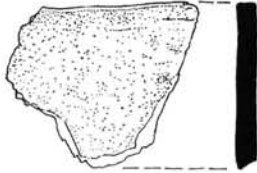
- 1. A barlang lejárata*
- 2. A barlang nyílása*

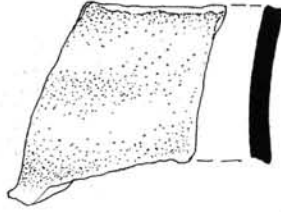
1

2

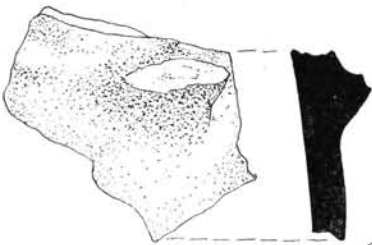
3

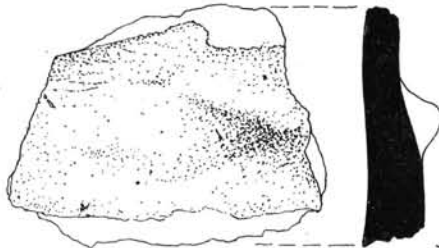
4

5

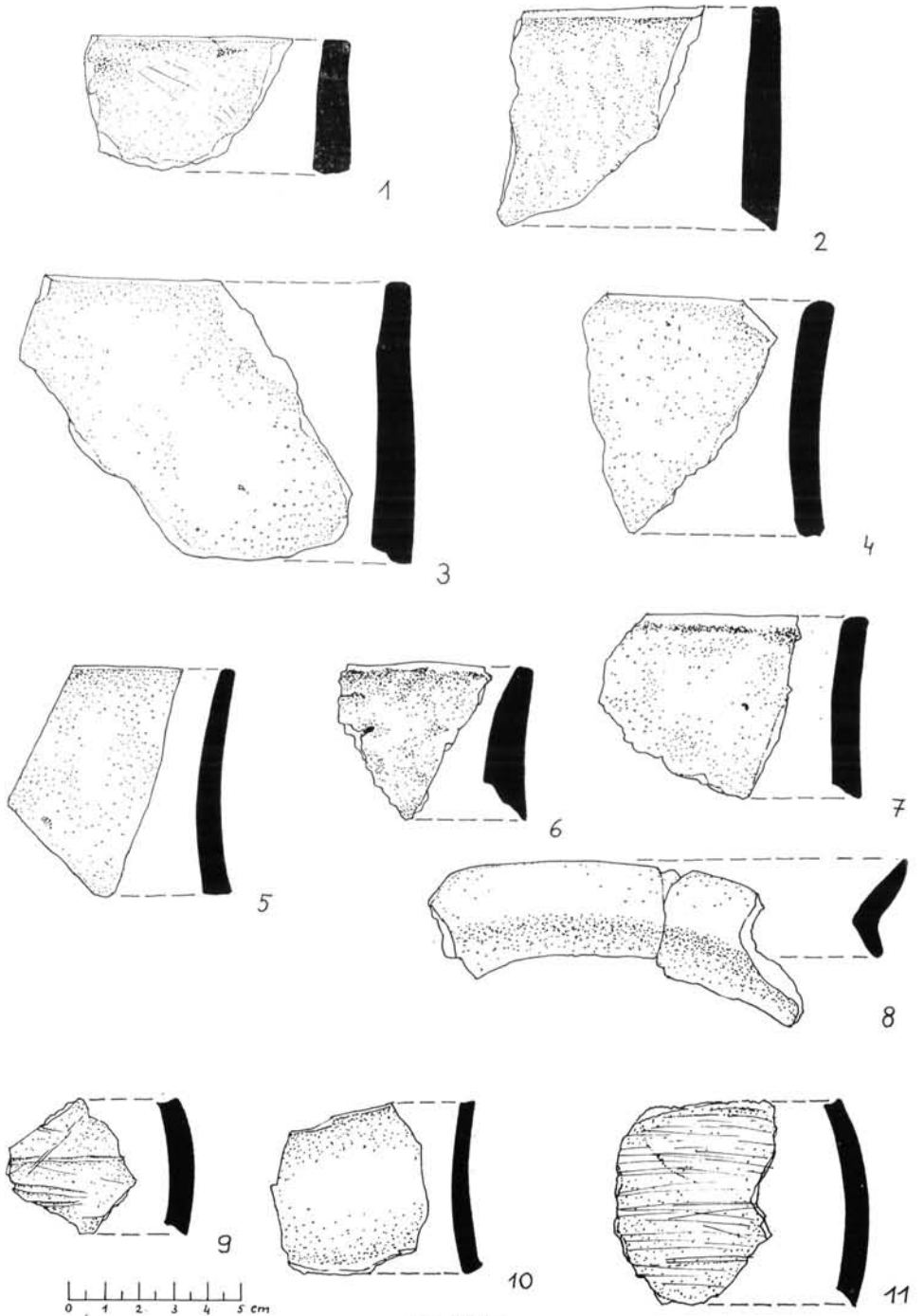

6

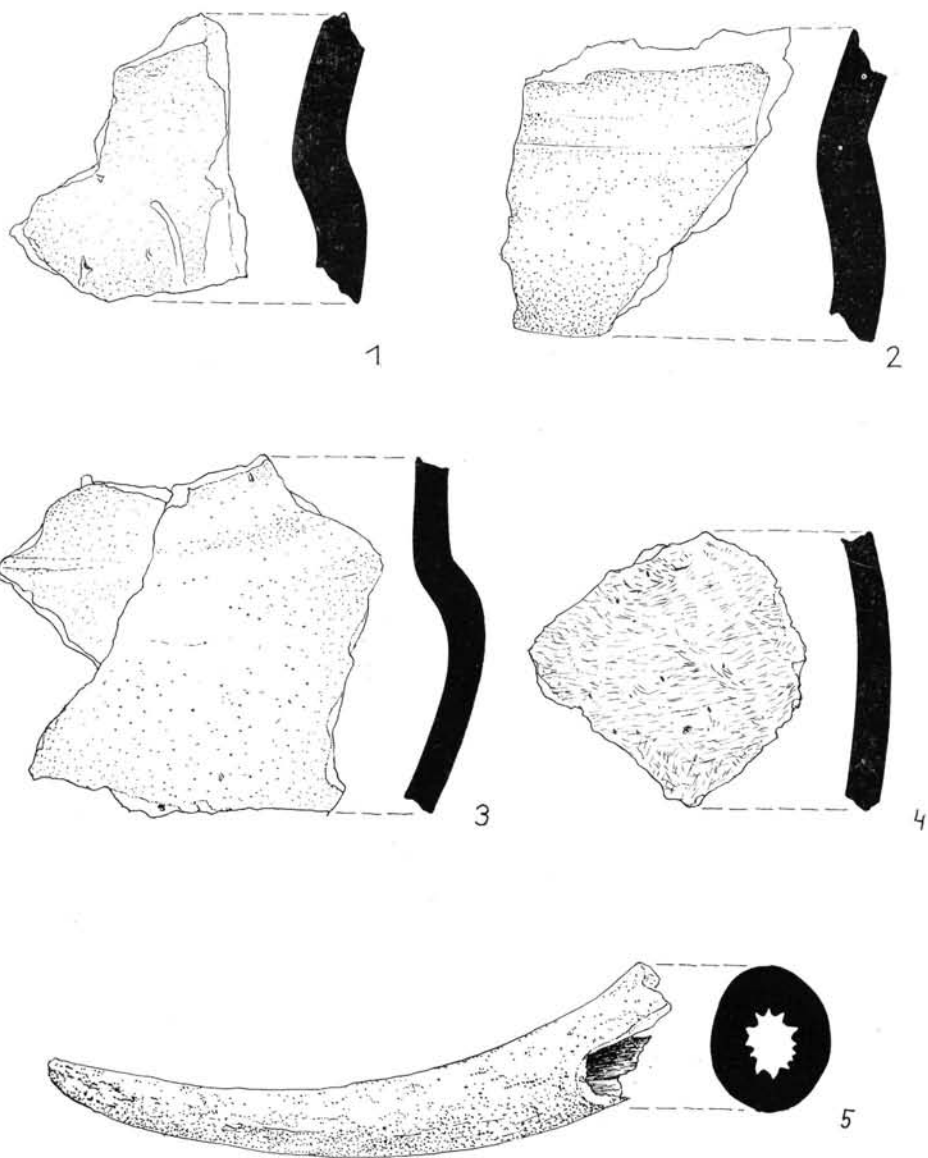

7

II. tábla
1—7. Űn. 1. nyom anyaga

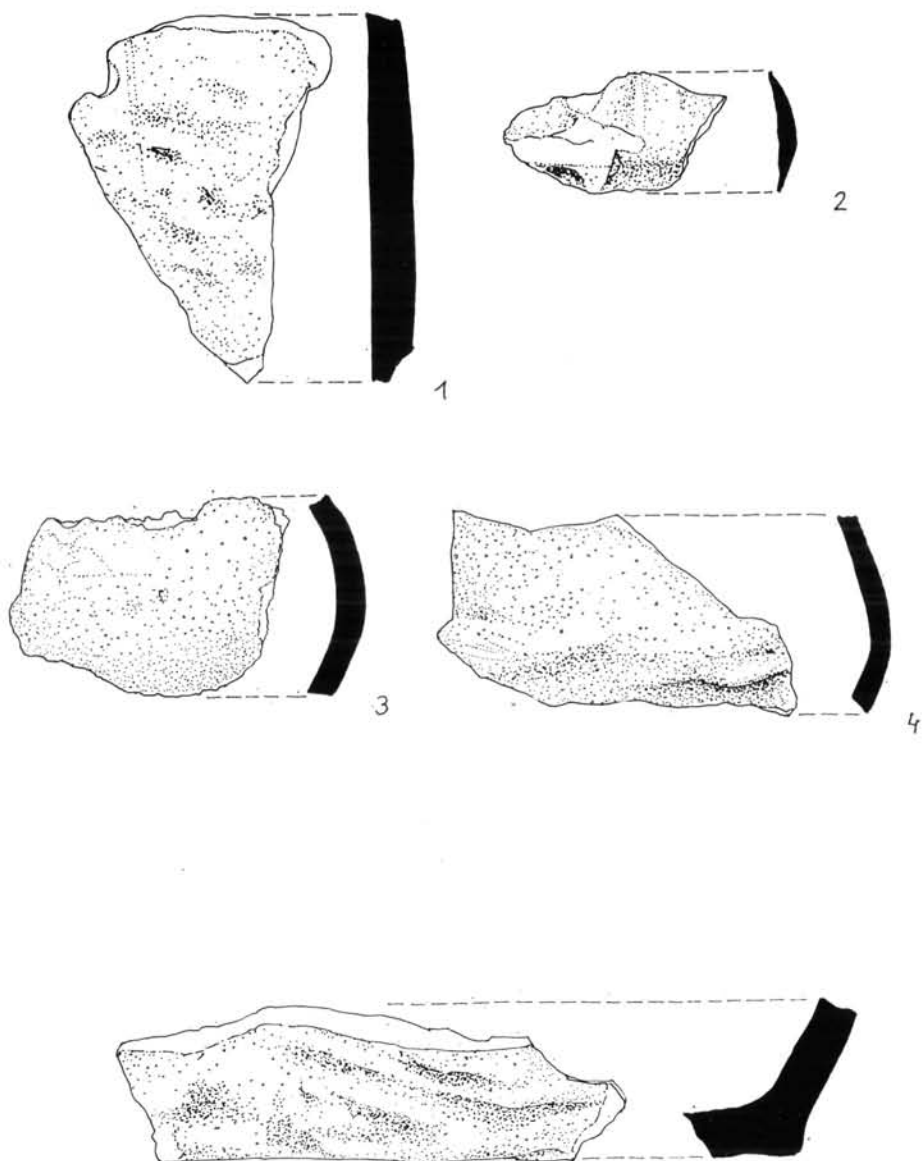
III. tábla
 1—11. Űn. 2. nyom anyaga

IV. tábla

1—3.5. Űn. 2. nyom anyaga

4. Az előzően kiszedett földből

V. tábla
1—5. Űn. 2. nyom anyaga

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM 1972. ÉVI LELETMENTESEI

Bodroghalom (sátoraljaújhelyi j.)

Egry József tanító telefonjelentését követően az alábbi lelőhelyekről gyűjtöttünk leleteket: A falu és a víztorony közti út bal oldalánál levő első homokbányánál behúzott peremű bronzkori táltöredékek, ujjbenyomasos léccel díszített cserépdarabok találhatók. Tovább, a víztorony felé, az út bal oldalán, Medvetanyának — Farkastető-dűlő — nevezett részen újabb kelta kori cserepek és vastöredékek kerültek elő szántáskor. A víztoronyhoz közel, az út jobb oldalán levő homokbánya mellett, a falu felé eső részen a szántásban nagyobb mennyiségű obszidián penge található. Lsz. 72. 25. 1. A 2. homokbányából származó urnát dr. Deák László orvos a múzeumnak ajándékozta. A helyszínen több bronzkori töredéket gyűjtöttünk.

Bódvarákó (edelényi j.)

Dobódél területéről Dénes György középkori településre utaló cseréptöredékeket gyűjtött. A leleteket átadta a Herman Ottó Múzeumnak.

Edelény (edelényi j.)

A mucsonyi elágazással szemközti Csebi-dűlőben az Alkotmány Mg Tsz kavicsbányájának bővítésekor középkori templom, temető és település nyomára bukkantak. A leletmentés során egy kis méretű, szögletes szentélyzáródású román kori templom alapjait és 80 sírt tártunk fel. A sírokból XIV—XV. századi ruhadíszek, övveretek, pártamaradványok, koporsószögek, valamint XIV—XVI. századi pénzek kerültek elő. A templomtól északra egy osszáriumot, több középkori hulladékgyödröt, kemencealapot tártunk fel. Ezekből XII—XV. századi edények, edénytöredékek és fémtárgyak kerültek elő.

A sóderbánya É-i oldalán történő bővítéskor szintén több gödörnyom mutatkozott 2—4 m mélységben. Ezekben állatcsontváz gabonamagvakkal, vaskori és népvándorlás kori cserepek, csont- és fémtárgyak, állatcsontok voltak.

Hejőcsaba (Miskolc)

Az új cementgyár Klinker-tároló alagút alapozási munkáinál mintegy 6 m mélységben sóderrétegbe ágyazva egy mammutállkapocs maradványait fedezték fel. A leleteket Hédervári István átadta a Herman Ottó Múzeumnak.

Hét (putnoki j.)

Ipacs Ilona, a kazincbarcikai Központi Általános Iskola tanára jelentette, hogy a község Zsoldos-telep nevű részén, a temetővel szemben cserepeket találtak. A terepjáráskor bronzkori Lsz. 72. 16. 1—10. 12—14. 16—24.; vaskori Lsz. 72. 16. 11.; kelta Lsz. 72. 16. 15. 25—30. és középkori cseréptöredékeket találtunk.

Kazincbarcika (putnoki j.)

A Tardona patak partján cserepeket és örlőkövet talált Mészáros Tibor kazincbarcikai lakos. Az egészségügyi szakiskola építésekor dózerolták a területet, így került elő neolitikus Lsz. 72. 17. 1—9., bronzkori Lsz. 72. 17. 10—12. 14.; vaskori Lsz. 72. 17. 13. anyag. Távolabb két vassalakrög is volt. Találtak még vassalakat és bütyökdiszes edényt a Kakas-tanyánál, az Adám-völgyben is.

Kesznyéten (miskolci j.)

A falu területéről, pontosabban nem ismert helyről származik egy kardtöredék. Lsz. 72. 21. 1. Bronz. Áttört markolatú, pengéje díszített. Pengetöredék, nagyobb része hiányzik. Galuska Imre ajándéka. A Tiszadúlón Galuska Imre bronzkori cserepeket gyűjtött. Lsz. 72. 20. 1—5. A tsz-műhely területén, a régi fűrész helyén Galuska Imre korongolt, világos barna kis edényt és nyéllyukas vas dárdahegyet gyűjtött. Lsz. 72. 22. 1—2. A leletek kelta koriak. A református templom kertjében, a templomtól keletre XVI—XVII. századi sírokat szedtek ki emésztőgödör ásásakor. A mintegy 5—6 sírból kikerült vastárgyak és edények töredékeit a Herman Ottó Múzeumba szállítottuk.

Kistokaj — homokbánya (miskolci j.)

1972 telén Gál András nagy méretű agyag orsógomb töredékét hozta be a Herman Ottó Múzeumba. Lsz. 72. 7. 1. A kiszálláskor és később, a leletmentésekkor a bánya bejáratával szemben vonaldíszes neolitikus cseréptöredékeket és örlőkövet találtunk. A bánya mindkét fáiában szarmata lakógödörök figyelhetők meg, cserépanyaggal. Lsz. 72. 7. 1. 8. Ugyancsak Gál András hozott a múzeumba két csatot, az egyik tiszta ezüst, a másik aranylemez borított részén kőberakással. A helyszínen — a bánya leomlott külső szélén — megtaláltuk a teljes csonvázat, állatcsontmellékletet és egy besimított nyakú, füles hun korsót. 1972 nyarán Gál András

1. kép. Edény
honfoglalás kori
sírból.
Kistokaj
— Homokbánya

újabb sírleleteket hozott a múzeumba. Két cikádafibulát, egy gyűrűt és két, kör alakú díszet. Elbeszélése szerint csontvázas sír mellékletei voltak. A leletmentéskor császárkori lakógödrök kerültek elő a sír környékén.

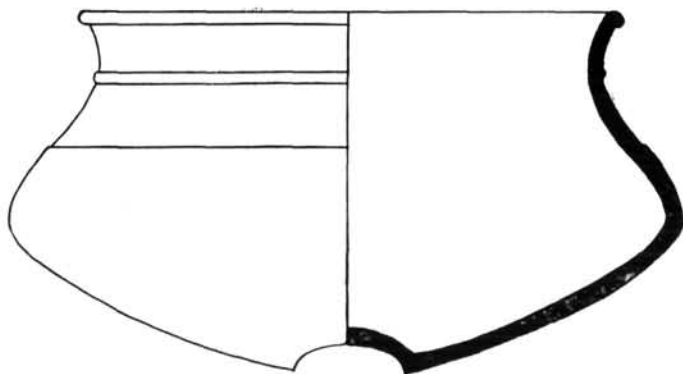
Az 1970-ben kutatott honfoglalás kori temető újabb sírjait tártuk fel a kistokaji homokbányában, ahol a bánya bővítése és homokszállítás közben több csontvázat és leleteit megbolygatták, illetve el is hordták. Összesen 27 csontváz helyét állapíthattuk meg, illetve 19 ép csontvázat tártunk fel. X. századi rozetták, pitykék, gombok, karperecek, edények (1. kép) és egy darab arab pénz került elő a sírokból.

A honfoglalás kori temető területén több császárkori gödröt, némelyikben állatsontvázat és edénytöredékeket is feltártunk.

Kistokaj határában Korona Róbert elpusztult középkori település helyéről XIV—XV. századi cseréptöredékeket gyűjtött. A tárgyakat a Herman Ottó Múzeumnak átadta.

Kistokaj — kültelke: (miskolci j.)

A Nagy-miskolci Állami Gazdasággal szemben, a Mályi felé vivő országút jobb oldalán, a dombtetőn őskőkori kőeszközöket gyűjtöttünk

2. kép.
Kelta temetőből
származó edény.
Muhi — Kocsmadomb

a friss szántásban. Ugyanott, a domboldalban és a szántásban széthúzva több helyen hamvak és kelta cserepek voltak. Lejjebb, Kun Miklós telkén tíz kelta kori sírhelyet azonosítottunk, illetve leletmentés során feltártunk. A sírok hamvasztásosak. Több, összehajtogatott vaskard és urnatöredék alapján a temető az LT C-be keltezhető.

Miskolc — Avas

Felső-Szent-György területen dr. Saád Andor terepjáráskor paleolit (mezolitik?) leleteket gyűjtött.

Miskolc — Erenyő

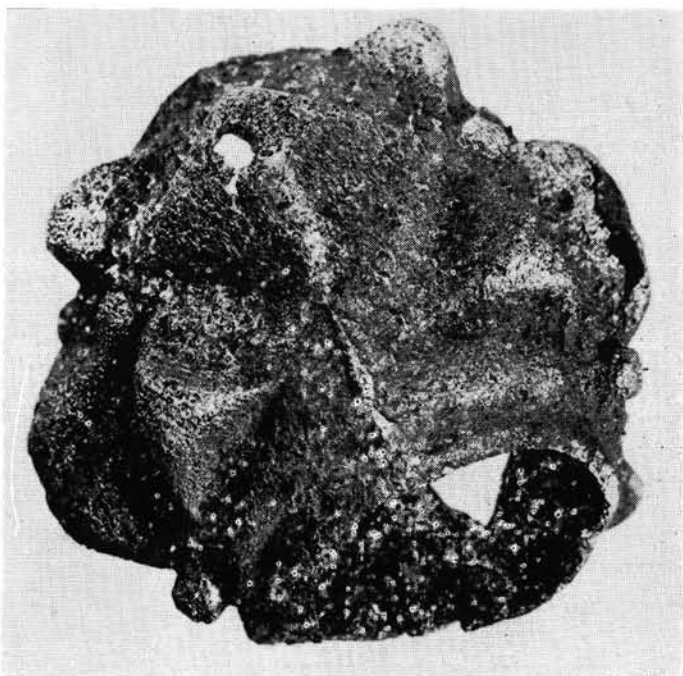
Ujj Sándor miskolci lakos hétvégi telkén és Miskolc felé a második szomszédjánál újabb őskori cserepek és hamvak kerültek elő.

Miskolc — Kiscsermőke

Gyurkó Gyula pattintott kőszközöket hozott a műszaki egyetem feletti platón levő telkükről. Az általa behozott anyagban két korhatározó eszköz van. Mindkettő anyaga a Szeleta-barlangból jól ismert sűrű kalcidon, illetve üveges kvarcporfir. Dr. Saád Andor megtekintette a lelőhelyet. Tűzhelynyomot és faunát nem talált. Lsz. 72. 26. 1—72. 30. 2.

Muhi — Fecskepart (mezőcsáti j.)

A Sajó és a Hejő-csatorna közötti magas földnyelven homokkitermelés közben csontvázat találtak, s e mellett fekete edény töredékeit, melyet Géczy Antal ónodi tanítóhoz vittek. Az edényt a Herman Ottó Múzeumnak ajándékozta. Lsz. 73. 4. 1. Az edény nyaka hengeres, vízszintesen árkolt, hasa öblös, pasztikus és bekarcolt díszítése van. Pereme hiányzik. Ugyanitt, a Hejő-csatorna építésénél 1940—41-ben Tóth Gyula kis bögrét talált, mely ma is saját tulajdonában van. Elbeszélése szerint koponyákat is találtak.

3. kép. Középkori
buzogányfej.
Muhi — Kocsmadomb

Kocsmadomb

1971 telén a Kossuth u. 14. számú kertből egy delfines diszítésű kelta kard került a Herman Ottó Múzeumba. A lelőhely azonos azzal, ahol Leszih Andor 22 szkíta sírt már feltárt, csak az út másik oldala. 1972-ben az ásátás során 23—37. sírokat tártuk fel a Kossuth u. 10., 12., 14. sz. kertekben, illetve a 14. sz. kert mögötti akácosban ásattunk. A 15 sír közül hat hamvasztásos, a többi csontváz. 25. és 26. sír között melléklet nélküli ló volt. A temetőhöz tartozását az igazolja, hogy csontmegtartása azonos a sírok csontanyagával. Behúzott peremű korongolt tál, füles bögre képviselik a szkíta anyagot. Diszített, pecsétlős végű bronz torques, duxi típusú fibulák, karmantyús záródású karperecek, diszített lábperecek, korongolt kerámia a temetkezés korát a III. század első felére datálja (2. kép). Az ásátás során az egész területen rézkori gödrök és cserepek, kagylók kerültek elő. Az egyik kertben egy középkori bronz buzogányt találtak (3. kép).

Princz-tanya

A Hejő menti Állami Gazdaság és a volt Princz-tanya közötti területen homokkitermelés közben bronzkori cserepek kerültek elő. A bányaművelés leállt egy időre.

*Seres-dűlő*ben kukoricakapáláskor a felszínen késő bronzkori cserepeket talált Jacsó Géza és Jacsó Mária.

Nagyrosvágy — papföldek (sátoraljaújhelyi j.)

1971 telén halsütő tálat, rovátkolt, ovális alakú karperecet és két gyűrűt, s bronzhuzalt (Lsz. 72. 1. 1—5.) vittek a talajjavító vállalat dolgozói a sárospataki múzeumba. Dankó Katalin, majd Hellebrandt Magdolna is megnézte a helyszínt, amikoris újabb bronzleleteket szedtek össze. Törtörédeket és két tű korongos fejét, egy lunulát és cseréptörédekeket gyűjtöttek. Lsz. 71. 45. 1—23.

1972 áprilisában az MNM adattárának anyagi támogatásával történt a leletmentés. Nyolc, 2x5 m É—D irányú szelvény nagy mennyiségű cserépanyaga alapján úgy tűnik, hogy a bodrogszerdahelyi kultúra egyrétegű telepe volt itt. A felszínen tűzikutyát és egy díszes, nagy méretű lunulát találtunk.

Novajidrány (encsi j.)

Szabadság u. 16. számú háznál, pinceásáskor Lovász Miklós kb. 1—1,1 m mélységben cserepeket talált. A leletek körülbelül egy négyzetméternyi területen kerültek elő. Kagylók és faszéndarabok bronzkori telep létére utalnak.

Ózd, III. ker., Madách u. 21.

A terület parcellázás előtt Sajóvárkony Csűr-dűlő néven volt ismert. Dobosy László járt a helyszínen, ahol házépítéskor régebben és most, a pince ásásakor Barta Lajos edénytörédekeket talált. A cserépdarabok szét-szórta kerültek elő, törésük régi. A háztulajdonos szerint néhány csontdarab és égett agyagdarab is volt itt. A szemben levő 26. sz. telek tulajdonosa, Ragályi István kútásáskor hasonló leletekre bukkant.

Prügy — tökföld (szerencsi j.)

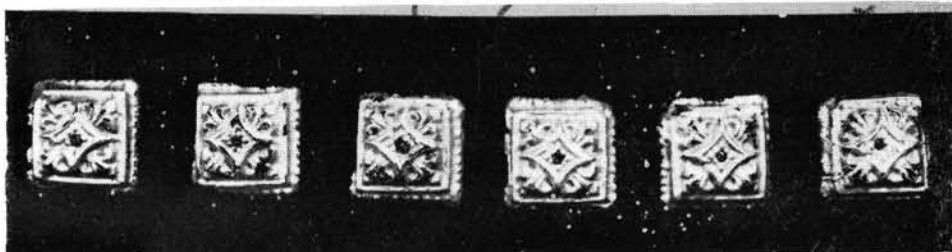
A területről Farkas János szántásban kora vaskori edénytörédekeket gyűjtött. Lsz. 72. 10. 1—15.

Sajólád (miskolci j.)

Kristóf Géza, Alkotmány u. 32. sz. alatti telkén homokkitermelés közben honfoglalás kori sírra talált. Megfigyelései szerint a keletelt csontváz jobb karján egy bronzlemezből vágott karperec volt. A sír földjéből egy kis méretű aranyozott bronz rozetta is előkerült. A leletek a Herman Ottó Múzeumban vannak.

Sály — Lator (mezőcsáti j.)

Az Észak-magyarországi Vízügyi Igazgatóság munkásai regionális vízmű építéskor csőlerakás folyamán falmaradványra és emberi csontokra bukkantak a Sály községhez tartozó Lator-pusztán, Rózsavár u. 61. sz.

4. kép. XV. századi övveretek. Sály-Lator

alatt lakó ifj. Kardos György telke előtt. A lelőhely a Lator-hegy északi végével szemközt, a Lator-patak jobb partján fekszik.

Leletmentő ásás keretében egy kis méretű, szentély nélküli körtemplomot, hozzá csatlakozó osszáriumot és 50 sírt tártunk fel. A sírok-ból XIV—XV. századi ruhadíszek, párták, övek (4. kép), pénzek, koporsószögek kerültek elő. A feltárás területén őskori és XI—XV. századi edénytöredékek, gabonamagvak kerültek elő a szelvények földjéből. A templomtól nyugatra húzódó szántóföldeken és kertekben XI—XVI. századi cseréptöredékeket gyűjtöttünk.

A Vízfőig kiásott vízvezetékárok metszetében több, településre utaló gödörnyomot figyeltünk meg.

Szalonna (edelényi j.)

A középkori templom mellett meszesgödör ásásakor jellegtelen őskori patics- és cseréptöredékek és vassalak került elő. Lsz. 73. 6. 1—3. A tárgyakat Dénes György gyűjtötte.

Színpetri — Csapás-tetői-barlang (edelényi j.)

Színpetri határában levő András-hegyen — helyiek Csapás-tetőnek nevezik — a falu lakói az elmúlt évek során felfedeztek egy kis barlangot. A feltöltés egy részét kihordták, annyira, hogy a barlang teljes hosszáról meggyőződjenek. Dénes György hívta fel a múzeum figyelmét arra, hogy a megmaradt feltöltésben cseréptöredékek találhatók. A leletmentés során edény- és faszénderabok, s állatsontok kerültek elő. A kis számú emléksanyag tanúsága szerint a Kyjatice-kultúra egyik barlangi lelőhelyét találtuk meg. Lsz. 72. 14. 1—93.

Szirmabesenyő (miskolci j.)

Márkus Gábor a községgel szemben, a Sajó túlsó partján szarmata kori korongolt cserepeket talált. Lsz. 72. 13. 1—9. A leleteket a friss szántásban figyelte meg.

Tarcal (szerencsi j.)

Gyenes Béla, az Észak-magyarországi Kőbánya Vállalat műszaki igazgatóhelyettese jelentette a múzeumnak, hogy a Citrom-hegyen ósállatcsontokat találtak. A helyszínen megállapítottuk, hogy a leletek kb. 4 m mélységben kerültek elő. A szikla feletti humusz és homokos talaj ledőzerolása közben akadtak a leletekre. Több fogtöredék és egy állkapocsdarab foggal került innen a múzeum gyűjteményébe. Eszközöket nem találtak.

Tomor, Árpaszer-dűlő (szikszói j.)

Dankó Katalin sárospataki régész Stefancsik Erzsébet gyűjtése alapján bronzkori cserepeket, kőbaltatöredéket juttatott a Herman Ottó Múzeumba. Lsz. 72. 9. 1—14.

Tornaszentandrás (edelényi j.)

Telek-dűlő lelőhelyről Dénes György jellegtelen őskori cseréptöredékeket (Lsz. 72. 15. 1—2.) és paticsot (Lsz. 72. 15. 3.) hozott a Herman Ottó Múzeumba. A leletek a szántásban kerültek felszínre.

*

A megszűnt ózdi Gábor Áron Múzeum anyagából 1972-ben közel két és fél ezer régészeti tárgy került a Herman Ottó Múzeumba. Lsz. 73.11.1—887, 73.16.1., 73.28.1—9. tételszámon kerültek beletárolásra. A gyűjtemény, melyet Rozsnyói Márton hozott létre, 1950-ben alakult múzeummá, és helyhiány miatt szűnt meg 1956 első felében. Az anyagban jelentős ásatások (Ózd—Kőaljatető és Ózd—Stadion) leletei szerepelnek.

Topográfiai szempontból jelentős Rozsnyói Márton Ózd környéki gyűjtése. Ebből származik egy kis rézkori csésze, amely díszítése miatt érdemel figyelmet (5. kép).

Ózd környéki rézkori anyagra jellemző a vissi típusú edénytöredék, mely Korek József ásatásából került elő (6. kép).

A múzeum történetének és anyagának részletes ismertetése a Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. (1973-as) számában található.

Gádor Judit—Hellebrandt Magdolna

5. kép. Díszített rézkori csésze

6. kép. Vissi típusú edénytöredék

